Harran ve Çevresi

Arkeoloji

Editörler
Mehmet ÖNAL
Süheyla İrem MUTLU
Semih MUTLU

Harran ve Çevresi

Arkeoloji

Editörler
Mehmet ÖNAL
Süheyla İrem MUTLU
Semih MUTLU

ŞURKAV YAYINLARI

Yayın No: 55

Editörler
Mehmet ÖNAL
Süheyla İrem MUTLU
Semih MUTLU

Birinci Basım
Eylül 2019

ISBN : 978-975-7394-55-6

Görsel Yönetmen
Mustafa AKGÜL

Baskı
ELİF MATBAASI
ŞANLIURFA

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM / HELLENİSTİK - ROMA DÖNEMLERİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM / ORTA ÇAĞ

TAKDİM

Bereketli Hilal ve Cennet'in Bahçesi olarak da adlandırılan bölgemiz Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan itibaren yoğun yerleşime sahne olmuştur. Bu nedenledir ki Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ eserlerinin en fazla teşhir edildiği müze Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'dir. Bölgemiz, bu çağın bilinen en eski anıtsal yapılarının bulunduğu Göbeklitepe, Nevali Çori, Karahan Tepe v.b. den Haleplibahçe Mozaiklerine uzanan binlerce yıllık zaman içinde çok sayıda medeniyetin görkemli kalıntılarını taşımaktadır. Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağları yüklü yüzlerce höyük ve yerleşim yerleri, Ay Tanrısı Sin tapınakları, Asur, Babil, Hurri, Mitanni, Geç Asur, Yeni Babil, Pers, Hellenistik, Osrhoene Krallığı, Roma İmparatorluğu, Orta Çağ, Zengi, Eyyubi, Karakoyun ve Osmanlı kalıntıları Şanlıurfa ve çevresinde yoğun olarak görülmektedir.

Bölgemizin en önemli antik kentlerinden biri olan Harran, hem Geç Asur hem de Emeviler Dönemi'nde başkent, El-Cezire bölgesinin ise her zaman en önemli kentlerinden biri olmuştur. El-Mudar'ın merkezi olarak da adlandırılan Harran ticaret, inanç ve bilim merkezi olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Mogolların yakıp yıktığı kentin antik kalıntıları bakir kalmış sit alanında gün ışığına çıkacağı günü beklemektedir. Elinizde tuttuğunuz bu kitapta da Harran ve Çevresi'nin kültürünü, tarihini, eserlerini kapsayan araştırmaların yazıları bulunmaktadır. Son yapılan kazı çalışmalarını da içeren bu makalelerle bölgemizin kültür varlıkları ve tarihi hakkında daha fazla bilgiye ulaşılabilecektir.

Göbeklitepe'nin 2018 yılında UNESCO kalıcı listesine girmiş olması, 2019 yılında da Cumhurbaşkanımız sayın Recep Tayyip ERDOĞAN tarafından "Göbeklitepe Turizm Yılı" ilan edilmesiyle birlikte kadim Şehrimize ve bölgemize duyulan ilgi daha da artmıştır. Böylesi önemli bir yılda Harran ve Çevresi'nin kültürünü, tarihini, eserlerini inceleyen, araştıran, analiz eden makalelerin yer aldığı bu kitabın ŞURKAV tarafından bastırılmış olması oldukça yararlı olmuştur. Bu kitabın oluşmasını sağlayan kıymetli akademisyenlere, araştırmacılara, kitabın editörlerine, sempozyumu destekleyen Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi'ne Harran Üniversitesi'ne, Tarih Canlanıyor Projesi (AB)'ne, GAP Bölge Kalkınma Başkanlığı'na, Harran Kaymakamlığı ve Harran Belediye Başkanlığı ile sempozyumun başkanları Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ ve Prof. Dr. Mehmet ÖNAL'a teşekkür ediyorum.

Abdullah ERİN
Şanlıurfa Valisi

SUNUŞ

Son yıllarda Harran ve çevresinde yapılan arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarında meydana çıkarılan kalıntıların bilimsel platformda sunularak tanıtılması, tartışılması ve değerlendirilmesi, bölge hakkında yazılan antik kaynaklar ve yazıların tanıtılarak yorumlanması amacıyla, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Tarih bölümleri ile birlikte " Harran ve Çevresi Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu" yapmanın yararlı olacağında birleşerek çalışmalara başlanıldı. Şanlıurfa Valiliği, Şanlıurfa Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Harran Üniversitesi, Tarih Canlanıyor Projesi (AB), GAP Bölge Kalkınma Projesi Başkanlığı, Harran kaymakamlığı ve Harran Belediye Başkanlığı'nın maddi desteğiyle "I. Uluslararası Harran ve Çevresi Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu" 3-5 Kasım 2017 tarihleri arasında, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın da katılımıyla, Şanlıurfa'da gerçekleştirildi.

Kesişen ticari yollar, bitek topraklar ve tepelerle çevrili olan Harran çevresi, en görkemli anıtsal yapıların meydana çıktığı Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ yerleşimlerine ev sahipliği yapmasıyla, hem güney Mezopotamya hem de Anadolu ile ticari ve kültürel ilişkiler içinde bulunmasıyla, pagan ve tek tanrılı inancın oluştuğu yer olmasıyla, insanlık kültürünün harmanlandığı oldukça önemli konumdadır. Zenginliği nedeniyle bu bölge her çağ ve dönemde krallıkların ve imparatorlukların elde tutma gayretinde oldukları, her zaman savaş hazırlıklarının yapıldığı, barışın çok kısa sürdüğü yerdir. Her an yeni buluntularla bir çok şeyi değiştirebilecek olan bu bölgenin arkeoloji, sanat tarihi ve tarihinin yeni buluntular ışığında sürekli güncellenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda bölgenin arkeolojisini irdeleyecek, çalışmaları destekleyecek, araştırma kütüphanesini oluşturacak ve hakemli süreli bilimsel yayınını çıkaracak "Güneydoğu Anadolu Arkeoloji Enstitüsü"nün kurulmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Yeni buluntular ışığında çağlar boyunca Harran ve çevresinin geçirmiş olduğu siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik süreçleri de kapsayan bu sempozyumda arkeologlar, tarihçiler, sanat tarihçiler, akademisyenler, araştırmacılar ile öğrenciler buluştu. Bilgi şöleni halinde geçen bu sempozyumda her biri birbirinden değerli 87 adet bildiri sunuldu. Arkeoloji ve sanat tarihi konularını kapsayan 35 adet bildiri metni bu ciltte yer almaktadır. Bildiri konuları Tarih Öncesi ve Tarihi Çağlar, Hellenistik Roma Dönemleri, Orta Çağ, Çevre Düzenleme, Metodolojik ve Sanat çalışmalarını kapsamaktadır.

Söz konusu sempozyumun oluşmasını sağlayan Şanlıurfa eski Valisi Güngör Azim TUNA'ya, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Başkanı Av.Nihat ÇİFTÇİ'ye, Harran Üniversitesi Eski Rektörü Prof.Dr. Ramazan TAŞALTIN'a, Tarih Canlanıyor Projesi (AB)'nden Mary McKeon, Alessandro Guzzo ve Merve OFLUOĞLU'na, GAP Bölge Kalkınma Başkanı Sadrettin KARAHOCAGİL'e, Harran Kaymakamı Temel AYCA ve Harran Belediye Başkanı Mehmet ÖZYAVUZ'a, sempozyum Eş Başkanı Prof.Dr. Abdullah EKİNCİ'ye, değerli Bilim Kurulu hocalarına, sempozyum sekreteryasında görevli araştırma görevlileri S.İrem MUTLU, Semih MUTLU, Halil TANIK ve Serkan ŞENEL ile bildirileriyle bu cilttin oluşmasını sağlayan ulusal ve uluslararası hocalar ve araştırmacılara teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Ayrıca anılan sempozyumun bildirilerinin yer aldığı bu Arkeoloji cilttin ŞURKAV tarafından basımını sağlayan ŞURKAV üyelerine ve Şanlıurfa Valisi Abdullah ERİN'e ve kitabın grafik ve tasarımını yapan Mustafa AKGÜL'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Prof.Dr. Mehmet ÖNAL
Sempozyum Ortak Başkanı

PALEOLİTİK, NEOLİTİK VE KALKOLİTİK ÇAĞLAR
1. BÖLÜM

HARRAN VE ÇEVRESİNDE PALEOLİTİK ÇAĞ

Bahattin ÇELİK*

The Paleolithic Period in and Around Harran

Abstract

Surface surveys in the area in recent years have revealed that Harran and its surroundings have been inhabited from the Paleolithic Period. Studies in the areas, especially in the eastern and western parts of Harran, proved the existence of finds belonging to the Palaeolithic period. Since 1978, researches conducted in the region have been concentrated on Birecik, Bozova, Hilvan and Siverek districts which will be mostly under the dam waters, and no research has been done around Harran Plain about this period. From 2000 onwards, as a result of the reseraches done both in the Tektek Mountains in the east part of Harran and in the Fatik Mountains in the west part of Harran, very few settlements belonging to the Paleolithic Period have been discovered. Places giving finds belonging to the Paleolithic Age in the Region are; Deyr Yakup Manastır Site in the Fatik Mountains and Mabuda Village Recmelsuvan Site, Avaşa Village Çisemel Humur Site and Keçili Village North Site in the Tektek Mountains. From these sites, the Bifacial Axe, Levallois cores and Levallois tips made of flint stone were discovered. The finds discovered from these sites are dated to Lower Paleolithic Period (BP 900 – 250 k) and Upper Paleolithic Period (BP 250 – 60 k). Besides, Kargılı Village Gleye Allas Hill, which is dated to 14-15 thousand years ago located within the borders of the Tektek Mountains National Park is the only Paleolithic Settlement dated to the end of the Paleolithic period, the Epic-Paleolithic Period. Until today, no finds from the Lower, Middle Paleolithic or Epi-paleolithic period have been found within the Harran plain. The reason for this is the possibility that the soil level in the plain has been increased. As a matter of fact, the excavations at Gürcütepe which is a Neolithic site located at the northern end of the Harran plain, showed that the main soil in the Neolithic period was about 4.5 m deep. The finds proved that the mountainous areas, especially in the eastern and western parts of the Harran plain, were inhabited in the Lower, Middle Paleolithic and Epi-paleolithic periods. In this the Paleolithic Period in and around Harran study, new discovered Paleolithic settlements and other settlements belonging to this period will be examined and compared.

Key Words: Lower Paleolithic Period, Middle Paleolithic Period, Harran Plain, Tektek Mountains, Fatik Mountains

* Prof.Dr. , Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Şehit Bülent Yurtseven Kampüsü 76000-IĞDIR, bahattin.celik@igdir.edu.tr

Giriş

Şanlıurfa'nın doğusunda yer alan *Tektek Dağları* içerisinde bulunan köylerde ve kırsallarında gezilerek açık hava istasyonları, yamaç yerleşimleri, kaya altı sığınakları, mağaralar, höyükler ve tuzak alanları araştırılmıştır[1]. Şanlıurfa'nın batısında yer alan *Fatik Dağları* bölgesinde ise kısmen de olsa araştırmalar yapılmış, bu bölgede Paleolitik çağa ait bazı yerler saptanmıştır.

2013 yılında bu yana yapılan yüzey araştırmasında Şanlıurfa merkez ilçesinin batısında, güneydoğusunda ve kuzeyinde yer alan ve kent merkezine yaklaşık 50-80 km arasında değişen mesafelerde, yüzey araştırması alanına giren bölgelerde gezilerek Neolitik Çağ ve öncesi dönemlere ait en eski dönemlerden itibaren kullanılmış yerler araştırılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda pek çok arkeolojik buluntu yeri saptanmıştır. *Fatik Dağları* içinde Deyr Yakup Manastırı Mevkii, Hamzan Tepe ve İkizce köyü Mevkii'de Paleolitik dönem buluntular tespit edilmiştir. *Tektek Dağları* içerisinde ise Mabuda Köyü Recmelsuvan Mevkii, Avaşa Köyü Çisemel Humur Güneydoğu Mevkii ve Keçili Köyü Kuzey Mevkii'de Paleolitik dönem buluntular tespit edilmiştir. Ayrıca yine *Tektek Dağları* içinde tespit edilmiş olan pek çok yamaç yerleşiminde Levallois uçlar ele geçmiştir. Bu durum belki de Paleolitik Çağın sonlarına doğru yamaç yerleşimlerinde bir iskân olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Ayrıca, Keçili Köyü Kuzey Mevki'de ve Karahan Tepe'de tekil olarak ele geçmiş Orta Paleolitik döneme ait bir el baltası ve levallois çekirdekler tespit edilmiştir. Epi-paleolitik dönemin zayıf olduğu Urfa bölgesinde bugüne kadar tespit edilmiş Biris Mezarlığı dışında *Tektek Dağlarında* Kargılı köyü kırsalında tespit edilmiş olan Gleye Allas Tepesi yerleşimi 2017 yılında bulunmuştur. Bu yerleşimde yaklaşık 6 adet yuvarlak planlı yapı ve mikrolit uçlar tespit edilmiştir. Araştırmalar sonucunda tespit edilmiş olan yerler aşağıda verilmiştir.

Deyr Yakup Manastırı Mevkii

Şanlıurfa'nın 5 km güneyinde yer alan Deyr Yakup Manastırı Mevki'nin 500 km doğusunda yer alan bir vadinin kuzeye bakan kenarında iki yüzeyli bir el baltasına rastlanmıştır. 10,9cmX5,8cmX4,3cm boyutlarında Alt Paleolitik döneme tarihlenen el baltası tekil olarak bulunmuş bir buluntudur. Buranın bir açık hava istasyonu olup olmadığı anlaşılamamıştır[2].

Hamzan Tepe

Hamzan Tepe, Şanlıurfa'nın 12 km. güneyinde, İkizce Köyü'nün 1,7 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Önceleri bir Paleolitik açık hava istasyonu olarak kullanılmış daha sonra da Neolitik Dönemde de bir iskân görmüş bir yerleşimdir. Yapılan incelemelerde, yerleşimde seramik bulunmamakla birlikte çakmaktaşından yapılmış Alt Paleolitik Döneme ait iki yüzeyli aletler (Resim 1 ve 2) ve Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme özgü Byblos, Nemrik, El-Khiam ve Şeyh Hassan tipi uçlar ve çok az sayıda obsidyen dilgi ve yonga parçası ele geçmiştir[3].

Mabude Köyü Recmelsuvan Mevkii

Şanlıurfa'nın 50 km. güneydoğusunda bulunan Mabude Köyü'nün 1 km. batısında yer alan bir tepenin batıya Harran Ovasına bakan yamacında yer alır. Yaklaşık 100 hektarlık bir alanı kaplayan böl-

---

[1] Çelik 2015: 82-83.

[2] Çelik 2003: 48,51, lev.6a.

[3] Çelik 2014:316-317.

gede çakmaktaşı yumruları yüzeyde görülmektedir[4]. Yapılan incelemeler sonucunda burada Paleolitik döneme ait levallois çekirdekler ve kaba kazıyıcılar tespit edilmiştir (Resim 3). Bu alan, çakmaktaşı yumrularının yoğun olması sebebiyle Paleolitik dönemde çakmaktaşı ihtiyacının karşılandığı bir bölge olmalıdır.

Avasa Köyü Çisemel Humur Güneydoğu Mevkii

Şanlıurfa'nın yaklaşık 51 km güneydoğusunda bulunan Avasa köyünün 1,5 km batısında yer alır. Bu alana Çisemel Humur Güneydoğu Mevkii adı verilmiştir. Kayalık bir tepenin güneydoğu yamacında yer alan Orta Paleolitik döneme tarihlendirilebilecek bir açık hava istasyonudur. Yüzeyinde kaba şekilde yontulmuş çakmaktaşlarına rastlanmıştır. Orta Paleolitik döneme tarihlendirilebilecek Levallois çekirdekler, kaba dilgiler ve yongalar ele geçmiştir (Resim 4).

Aşağı Varlıca (Abbasi) Köyü Kuzeybatı Mevkii

Şanlıurfa'nın 45 km kuzeydoğusunda bulunan Aşağı Varlıca (Abbasi) köyünün 1 km kuzeybatısında yer almaktadır. Yukarı Ağzıbüyük köyü ile Aşağı Varlıca köyü arasında bulunan yolun batısında yer almaktadır. Yaklaşık 200 dekarlık bir alana sahip olan bölgede çakmaktaşı yumrularının çıkarıldığı ocaklar bulunmaktadır. Bunlar, 2 m ile 5 m çapında olup yaklaşık 1 m derinliğe sahip çakmaktaşı ocaklarıdır. Yüzeyde yapılan incelemelerde, iri dilgiler, kesici ve kıyıcı aletlere rastlanmıştır. Ayrıca, ortadan ikiye bölünmüş bir İki Yüzeyli El Baltası da ele geçmiştir (Resim 5). Çakmaktaşı ocağı özelliği taşıyan bu yerin muhtemelen Alt Paleolitik dönemden itibaren kullanılmış olduğu düşünülmektedir.

Kargılı Köyü Gleye Allas Tepesi

Şanlıurfa ili, Merkez ilçesinin 51 km doğusunda ve Tektek Dağlarının güneyinde yer alan Kargılı (Zakzuk) Köyü'nün 3 km kuzeyinde milli park sınırları içerisinde bulunmaktadır. Tektek Dağları Milli Park Alanı içinde "Gleye Allas Tepesi" olarak isimlendirilen ve Epi-paleolitik döneme tarihlenen bir yerleşim yeridir[5]. Yerleşim kayalık bir tepe üzerine kurulmuş olup yerleşimin ortasında 3-4 m yüksekliğinde yaklaşık 20 m^2'lik alana sahip bir kaya bloğu bulunmaktadır. Bu kaya bloğunun çevresinde yaklaşık 5-5,5 m çapında 8 adet yuvarlak planlı yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu yapı kalıntısına ait taşlar büyük taş blokları ile yapılmıştır. Bu özelliği ile Hamzan Tepe yerleşiminde daha önceden tespit edilmiş yuvarlak planlı yapılara benzemektedir. Ele geçen çakmaktaşından yapılmış mikrolit tarzı küçük buluntular buranın Epi-paleolitik dönemde kullanılmış olduğunu göstermektedir (Resim 6).

Kırçiçek Köyü Mınzıle Mevkii 2

Şanlıurfa'nın 53 km doğusunda bulunan Kırçiçek (Yılan Harabesi) Köyünün 2 km doğusunda bulunan bir yamaç yerleşimidir. Buraya Mınzile Mevkii 2 adı verilmiştir. Sırtını kayalık bir tepe yaslamış olan yerleşim batıya bakmaktadır. Bu yerleşime benzer yamaç yerleşimlerine bölgede yoğun olarak rastlanılmaktadır11. Hayvan ağılları yapmak için bu alanda büyük taşlarla avlular oluşturulmuştur. Yapılan incelemelerde Paleolitik döneme ait lavallois uçlar (Resim 7), Neolitik döneme ait dilgi, kazıyıcı ve uç parçaları, obsidyenden yonga parçaları, bazalt taşından havaneli parçası, turuncu renkte erken Bizans dönemi seramik parçaları tespit edilmiştir[6].

---

[4] Çelik 2016a: 412-413; 2015: 82-83,res.10.

[5] Çelik 2018: 205-206, res.1-2.

[6] Çelik 2017: 342, res.13.

Değerlendirme ve Sonuç

Harran Ovası'nın kuzeydoğu köşesinde yer alan, Paleolitik dönemden itibaren kullanılmış olan Eğerkıran, Gümüştaş, Erdik, Aşağı Varlıca, Yukarı Ağzıbüyük, Zorlu ve Zümrük köyleri arasında kalan ve merkezi Erdik köyü olan yaklaşık 5000 hektarlık bir bölge çakmaktaşları yatakları ile doludur. Bu çakmaktaşları toprağın yüzeyinde, daha çok açık ve koyu gri renkte ve son derece homojen bir yapıya sahip çok kaliteli çakmaktaşlarıdır. Harran Ovasının doğusunda yer alan *Tektek Dağları*'nda sürdürülen çalışmalarda ise bölgeye özgü yamaç yerleşimlerinden anlaşıldığı kadarıyla her dönemde iskânın söz konusu olmadığı görülmektedir[7]. Yamaç yerleşimlerinin bazılarında, az da olsa üst ve orta paleolitik döneme ait çakmaktaşından yapılmış aletlere rastlanmıştır. Tektek Dağları'nda Orta Paleolitik ve Neolitik döneme ait, çakmaktaşı ve obsidyenden yapılmış dilgi ve yongalar ve bunlardan yapılan aletlere rastlanmıştır.

Ayrıca, Tektek Dağları bölgesinde tespit edilen en önemli buluntular yabani hayvanlar için yapılmış olan tuzak alanlarıdır. Tuzak alanlarının bölgede hemen hemen her yerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Genellikle "V" şeklinde yapılmış olan tuzak alanlarının bazıları 200 dekarlık bir büyüklüğe sahiptir. Gleye Allas Tepesi'nin hemen kuzeyinde bulunan bir tuzak alanının varlığı, bölgede Epi-paleolitik dönemden itibaren tuzak alanlarının yapılmış olduğunu göstermektedir[8]. Bu tuzak alanlarının, bölgede daha önce çok yoğun olarak bulunan ceylanları avlamak için yapılmış oldukları düşünülmektedir. Tektek Dağları'nda bulunan tuzak alanlarının benzerlerine Suriye'de rastlanmaktadır[9]. Harran Ovasının doğusundaki Tektek Dağları, batısında yer alan Fatik Dağları ve kuzeyinde yer alan çakmaktaşı yatakları bölgede Paleolitik dönemin oldukça zengin olduğunu göstermektedir. Bölgede gelecekte yapılacak sistemli çalışmalarla bu durum daha da iyi anlaşılacaktır.

Katkı Belirtme

Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na, Eyyübiye Belediye Başkanı sayın Mehmet Ekinci'ye, Peten Turizm'den İffet Özgönül'e ve Dr. Mahmut Tolon'a araştırmalarımıza yaptıkları katkılardan dolayı teşekkür ederiz.

Kaynakça

CHAMBRADE, M.-L. (2016) *Dynamique spatio-temporelle et Environnement des Sites Néolithiques précéramiques de Syrie intérieure*. Archéologie et Préhistoire. Université de Franche-Comté, https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00926596v1, Doktora Tezi.

ÇELİK, B. (2003) *Şanlıurfa Kent Merkezinde Çanak Çömleksiz Bir Neolitik Yerleşim: Yeni Mahalle*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

ÇELİK, B. (2010) "Hamzan Tepe in the Light of New Finds", *Documenta Praehistorica*, Vol.37, Ljubljana, 257–268.

ÇELİK, B. (2014a) "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Dönem ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2013", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Gaziantep 02-06 Haziran 2014, C. II*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 311-328.

ÇELİK, B. (2014b) "Differences and Similaries Between the Settlements in Şanlıurfa Region where "T" Shaped Pillars are Discovered.", *Tüba-Ar*, Vol. 17, Ankara, 9-24.

ÇELİK, B. (2015) "Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması", *Belgü*, 2, Ankara,79-99.

[7] Güler ve Çelik 2015: 4-6; Çelik 2014a: 313-316; 2016a: 410-412.

[8] Çelik 2016b, 421-425; 2014b, 12-14, Fig. 7-8.

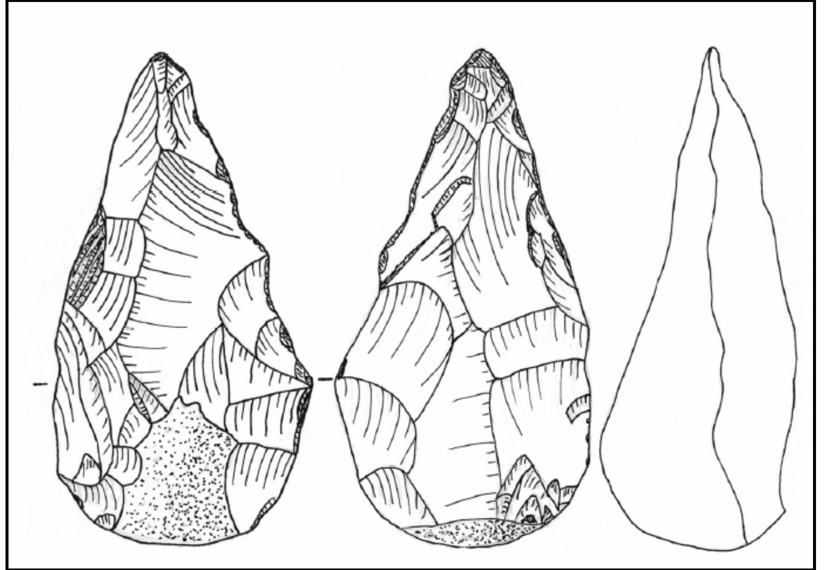
[9] Chamrade 2016: 386-389, Fig. 123-126, 129.

ÇELİK, B. (2016a) "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Dönem ve Öncesi Yüzey Araştırması, 2014", *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Erzurum 11-15 Mayıs 2015, C. II*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 409-426.
ÇELİK, B.(2016b) "A small-scale cult centre in Southeast Turkey: Harbetsuvan Tepesi.", *Documenta Praehistorica*, 43, Ljubljana, 421-428.
ÇELİK, B. (2017) "2015 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması.", *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Edirne 23-27 Mayıs 2016, C II*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 337-357.
ÇELİK, B. (2018) "2016 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması.", *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Bursa 22-26 Mayıs 2017, C I*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 203-223.
ÇELİK, B. ve A. BİNGÖL. (2016) "Şanlıurfa Province Central District Tektek Mountains Year 2015 Surface Survey." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kars, Ek 1,1-20.
GÜLER, M. ve B. ÇELİK. (2015) "Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları." *Belgü*, 1, Ankara, 1-27./

Resimler

Resim 1. Hamzan Tepe'den bir İki Yüzeyli El Baltası (B.Çelik).

Resim 2. Hamzan Tepe'den bir İki Yüzeyli El Baltası Çizimi (Çizen. B. Çelik).

Resim 3. Mabude Köyü Recmelsuvan Mevkii Buluntusu (Foto. B. Çelik).

Resim 4. Avasa Köyü Çisemel Humur Güneydoğu Mevkii Buluntuları (Foto. B. Çelik).

Resim 5. Aşağı Varlıca Köyü Kuzeybatı Mevkiden Çakmaktaşı Aletler (Foto. B.Çelik).

Resim 6. Kargışı Köyü Gleye Allas Tepesi Epi-Paleoltik Dönem Yüzey Buluntuları (B.Çelik).

Resim 7. Kargışı Köyü Gleye Allas Tepesi Epi-Paleoltik Dönem Yüzey Buluntuları (B.Çelik).

ŞANLIURFA'DA YER ALAN PALEOLİTİK ÇAĞ MAĞARA ve KAYA ALTI SIĞINAKLARI

Ali İLASLAN*

Değerli hocam Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN'a ithafen

The Cave and The Rock Shelters Belonging to Paleolithic Age in Şanlıurfa

Abstract

The findings obtained in the researches which were done at the different times are indicated that Urfa and its surrounddings is very rich from the point of Paleolithic Age cultures. In Paleolithic period, the plenty of raw materials which were used for making Stone tools, the various of wild plants and animals, the available climate are the biggest reasons for hunter and collector tribes to choose the region. This region is available for living as geology but, it is too poor as from the point of natural caves. That's why, the various Stone tools which belonging to Paleolithic Age were found in the open air bulding area. However it is rare, especially in the Euphrates basin, there are caves and rock shelters where stone age people can stay. The research report ıt was given information about the caves and the rock shelters wich have the ruins belonging to Paleolithic Age anda re in Urfa provincial borders, was tried to determine the possible migratory routes of people of Stone age.

Key words: Paleolithic Age, cave, rock shelters, flint Stone

Giriş

1894 yılında Urfa-Birecik'te Fırat havzası içerisinde Fransız araştırmacı M.J.E. Gautier tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında Alt Paleolitik döneme ait *acheulan* tipte bir el baltasının bulunması ile bölgede Paleolitik Çağın varlığı belgelenmiş[1], daha sonra farklı bilim adamları tarafından Urfa ve çevresinde Paleolitik Çağ araştırmaları gerçekleştirilmiştir. 1946 yılında İ. Kılıç Kökten, Birecik çevresinde yürüttüğü yüzey araştırmalarında *Surtepe* ve *Tilvez* höyükleri arasında *clactonienn ve levalloiso-mousterien* tipte taş aletler bulmuştur. İ. Kılıç Kökten ayrıca, *Bozova* ilçesinde Orta Paleolitik'e

---

* Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Koruma, Uygulama ve Denetim Müdürlüğü (KUDEM), Arkeolog arkeologali@gmail.com.

[1] Kökten 1947: 223-236.

ait levalloiso-mousterien yonga aletler ve micoqien tipte iki yüzeyli aletler elde etmiştir. 1963 yılında İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projeleri çerçevesinde, Anadolu arkeolojisi için önemli Paleolitik-Epi Paleolitik Dönem buluntuları veren Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası gibi merkezler tespit edilmiştir. 1977 yılında M. Özdoğan başkanlığındaki ekip Aşağı Fırat Havzasında Paleolitik Çağ'a ait çok sayıda buluntu yeri tespit etmiştir. 1999-2000 yıllarında, ODTÜ TAÇDAM' ın koordinatörlüğünde sürdürülen "Karkamış Baraj Gölü alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması" projesi kapsamında H. Taşkıran başkanlığındaki ekip tarafından Birecik İlçesinde çok sayıda Paleolitik açık hava istasyonu, işlik yeri[2] ve kaya altı sığınağı tespit edilmiştir. 2001 yılında ise TÜBA-Birecik-Suruç Türkiye Kültür Envanteri Pilot Bölge Çalışmaları sırasında Suruç ovasının batı ve kuzeyindeki yüksek kesimlerde Paleolitik tipte çakmaktaşı aletler elde edilmiştir. B. Çelik başkanlığındaki ekip tarafından 2013 yılında başlayan Şanlıurfa İli Tarih Öncesi yüzey araştırması çalışmaları sırasında özellikle Urfa İlinin iç bölgelerinde Paleolitik açık hava istasyonlarının varlığı belgelenmiştir. Ancak, yapılan yüzey araştırmaları daha çok kurtarma projeleri kapsamında gerçekleştirildiğinden araştırma alanları Fırat havzası ile sınırlı kalmıştır.

Urfa ve çevresi doğal mağara açısından oldukça fakirdir. Bu nedenle bölgedeki Paleolitik Çağ'a ait çeşitli taş aletler daha çok açık hava istasyonlarından ele geçmiştir. Ancak, Karkamış Baraj Gölü inşa edilmeden önce, H. Taşkıran başkanlığında Birecik İlçesinde yapılan Paleolitik Çağ yüzey araştırmalarında bazı mağara ve kaya altı sığınakları tespit edilmiştir. Bu mağara ve sığınaklar Fırat Nehri'ne dökülen derelerin oluşturduğu vadiler içerisinde ve Fırat Nehri'nin dik yarları üzerindedir. H. Taşkıran, mağara ve kaya sığınaklarının bölgede yok denecek kadar az olduğunu, sadece Fırat'ın doğu kıyısında Harabeibezikan Köyü sınırları içerisinde yer alan Kulabtar ve Büyükdağ Eteği mağaralarından başka mağara ve sığınaklara rastlanmadığını bildirmektedir[3]. Bölgede bulunan buluntu yerleri, vadilerde, nehir yatakları ve sekilerde, kısmen de platolar üzerindeki düz alanlarda bulunmaktadır[4]. Mesleki çalışmalar sırasında tarafımızca da gerçekleştirilen arazi gözlemlerinde Urfa içerisinde Paleolitik Çağ buluntuları veren bazı mağara ve kaya altı sığınakları tespit edilmiştir. Bu alanlar sadece belgelenmiş, herhangi bir yüzey toplaması yapılmamıştır. Bu mağara ve sığınaklar; Bal Tepesi Kaya Altı Sığınakları, Kaletepe Kaya Altı Sığınakları I, Kaletepe Kaya Altı Sığınakları II ve Zoğur İni' dir.

Karkamış Baraj Gölü alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması projesi çerçevesinde H. Taşkıran başkanlığındaki ekip tarafından 1999 yılında tespit edilen Büyük Dağ Mağaraları Birecik İlçesinin 15 km güneyinde, Duyduk (Harabebeizikan) Köyü' ne 1 km mesafededir. Duyduk Köyü'nün kuzeydoğusundaki en yüksek tepe olan Büyükdağ'ın güneydoğu kısmında yer alan kaya sığınaklarının önünde; güneye doğru alçalan terastır (res.1). Araştırmacılar, bulunan çok sayıdaki küçük yonga; dilgi ve dilgicikler ile bir adet ön kazıyıcıdan yola çıkarak yerleşmenin Üst Paleolitik'in sonuna tarihlenebileceğini bildirmektedir[5]. Yine aynı araştırma çerçevesinde tespit edilen Kulabtar kaya sığınakları; Birecik İlçesi, Duyduk (Harabebeizikan) Köyü'ndedir. Kulabtar Deresi'nin kuzey kesiminde yer alır. Sığınakların önündeki alan; dereye ve aynı zamanda güneybatıya doğru hafif eğimlidir (res.2). Oldukça geniş olan bu düzlük yaklaşık 100x50 m boyutlarındadır. Alanın kuzeyi fazla yüksek olmayan ve yer yer sığınakların yer aldığı kayalık bir hat ve onun üzeri ise kuzeydoğuya doğru yükselen kayalık bir tepedir. Araştırmacılar sığınakların dereye doğru olan terası üzerinde bulunan küçük yonga ve dilgi aletlerin Paleolitik Çağ sonu ya da Epipaleolitik Çağ'a ait olabileceği ifade etmektedir. Kulabtar deresi mağaraları ise Birecik İlçesi, Duyduk (Harabebeizikan) Köyü'nde, Kulabtar deresi kaya sığınaklarının biraz daha yukarısında yer alır. Yan yana sıralanmış küçük mağaralardan oluşur. Bu mağaraların, sağlam sedimanlar içerisinde Paleolitik Çağ buluntuları verebilecek potansiyele sahip oldukları ifade edilmek-

2 İşlik yeri, çeşitli taş aletlerin yontularak üretildiği, çakmaktaşı gibi hammaddenin bol bulunduğu alanlardır. Avcı toplayıcı insanlar alet üretimi için hammadde kaynaklarına giderek burada avlanma için ihtiyaç duyduğu aletleri yapar ve daha sonra ürettikleri taş aletleri beraberlerinde götürürlerdi.

3 Taşkıran 2002: 8.

4 Yalçınkaya 1986: 35-42.

5 Taşkıran-Kartal 1999: 45–62.

tedir[6] (res.3). Arazi gözlemlerimiz sırasında tespit ettiğimiz, içerisinde veya teraslarında Paleolitik Çağ bulguları veren kaya sığınakları ve mağaralar ise şöyledir:

Bal Tepesi Kaya Sığınakları

Şanlıurfa İlinin 36 km kuzeybatısında, Bozova İlçesinin 7 km güneydoğusunda, Taşlıdere (Biris) Köyü'nün kuş uçuşu 800 metre kadar kuzeybatısında, Bal Tepesinin üzerindeki dik kayalıklarda yer alır (res.4, harita.1). Tepenin doğu yamaçları fıstık ağaçları ile kaplıdır. Buluntuların gözlemlendiği alan "İncir Vadisi" olarak bilinmektedir. Vadinin etrafındaki tepeler yüksekçedir. Paleolitik Çağ kalıntıların, Bal Tepesi üzerindeki oyukların hemen yamaçlarından başlaması, burasının bir kaya altı sığınağı olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim kaya oyukları içerisinde de taş alet ve yongalama artıklarına rastlanmıştır. Alanda yapılan gözlem sırasında Alt ve Orta Paleolitik Çağlara tarihlenebilecek buluntular bir arada gözlemlenmiştir. Alt Paleolitik tipte clactonien yongalar ve bir adet acheuleen iki yüzeyli alet, Orta Paleolitik tipte levallois yonga ve çekirdekler görülmüştür. Buluntular genel olarak kaya oyuklarının ön tarafındaki yamaçlara dağılmış durumdadır (res.5,6).

Kale Tepe Kaya Sığınakları-I

Yeni Halfeti İlçe merkezinin 8 km güneydoğusunda, Özmüş Köyü' nün 1 km güneybatısında, Kaletepe denilen tepenin kuzey ve batısındaki dik yamaçlarda yer alır (res.7, harita.2). Tepenin hemen kuzeyinden Tutuş Deresi geçmektedir. Alanda yapılan gözlem sırasında kaya oyukları içerisinde ve yamaçlarda çok sayıda çakmaktaşı alet gözlemlenmiştir. Çakmaktaşı buluntular arasında iki yüzeyli aletler, levallois çekirdekler, levallois-mousterien tipte kazıyıcılar, prizma biçimli çekirdekler ve yongalama artıkları bulunmaktadır. Sığınakların yer aldığı tepenin hemen kuzeyindeki düzlükte, Boztepe'nin doğusunda bulunan ve Beyaz Kıraç denilen yerde çok yoğun Alt-Orta Paleolitik çakmaktaşı aletler görülmüştür. Alt Paleolitik Döneme ait çok sayıda acheuleen iki yüzeyli aletler, clactonien yongalar, üç yüzlü kazma parçaları; Orta Paleolitik'e ait levallois çekirdek ve uçlar, disk ve prizma biçimli çekirdekler; Üst Paleolitik Döneme tarihlenebilecek dilgi taşımalıklı kenar kazıyıcılar ile yuvarlak kazıyıcılar gözlemlenmiştir (res. 8).

Kale Tepe Kaya Sığınakları-II

Çevresindeki diğer açık hava istasyonlarından ve çakmaktaşı yumruların varlığından yola çıkılarak tespit edilmiştir. Yeni Halfeti İlçe merkezinin 8 km güneydoğusunda, Özmüş Köyü' nün 1.5 km güneybatısında yer alır (res. 9, harita.2). Kaletepe Kaya Altı Sığınakları-I olarak adlandırılan yerin 400 metre kadar batısında bulunan tepenin doğu-batı ve kuzey yamaçlarındadır. Alanda doğal kaya oyukları yer almaktadır. Bu oyukların içerisinde ve önündeki yamaçlarda çok sayıda çakmaktaşı alet bulunur. Alet yoğunluğu, Kaletepe Mevkii Kaya Altı Sığınakları olarak adlandırılan alandan daha fazladır. Kaya sığınaklarının bulunduğu tepenin çevresi (özellikle Beyaz Kıraç Mevkii olarak adlandırılan alan) çakmaktaşı hammadde kaynağı açısından zengindir. Alt Paleolitik Döneme ait iki yüzeyli aletler (res.10); Orta Paleolitik Döneme ait levallois yonga ve çekirdekler, mousterien tipte kazıyıcılar, dilgi çekirdekleri; Üst Paleolitik Döneme tarihlenebilecek bir adet uç buluntular arasındadır. Alanda taş aletler, yongalama artıklarına oranla daha yoğundur.

[6] Taşkıran-Kartal 2001: 487-528.

Zoğur İni

Bozova İlçesinin 6.5 km güneydoğusunda, Avlak Mahallesi'nin 600 metre güneybatısında, Zoğur Deresi'nin batı yakasında yer almaktadır (harita 3). Anadolu'nun önemli Paleolitik merkezlerinden olan Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası'na 5 km mesafededir. Vadi tabanından daha yukarıdaki mağaranın giriş kısmı doğuya bakar. Oldukça küçük olan mağaranın içerisinde tavan ve dolgu arasında 1 metrelik açıklık bulunmaktadır. Mağaranın terasından yamaca doğru uzanan kültür dolgusu net bir şekilde görülmektedir. Terastan başlayan ve yamaç boyunca uzanan kültür dolgusu yer yer değişen kalınlığa sahiptir (res.11). Fakat vadiye doğru inildikçe dolgu kalınlığı azalır. Çakmaktaşı kalıntıları da mağaranın teras kısmındaki bu dolgularda görülmektedir. Alanda yaptığımız gözlem sırasında yüzeyde yoğun yongalama artıkları ile karşılaşılmıştır. Çakmaktaşı alet oranı üretim artıklarına nazaran çok daha azdır. Bu nedenle alan işlik yeri görünümündedir. Mağara ağzının kuzey köşesinde bulunan ve derinliği yarım metre kadar olan çukur kesitinde alt tabakalarda da çakmaktaşı yoğunluğu görülmektedir. Yüzeyde görebildiğimiz çakmaktaşı aletler tekno-tipolojik olarak tek bir yongalama tipine işaret eder. Çok sayıda parça üzerinde çift kutuplu yongalamanın var olduğu anlaşılmaktadır. Üretim artıkları ve düzeltili çakmaktaşı aletlerde oldukça ince bir yongalama vardır. Dilgimsi-yelpaze biçimli yongaların hâkim olduğu buluntular arasında az sayıda dilgi ve dilgicik de bulunmaktadır. Az sayıdaki çekirdekler ise sonuna kadar yongalanarak kullanılmışlardır. Mağaranın alt yamaçlarında yine çakmaktaşından yapılmış levallois çekirdek ve mousterien tipte birkaç çakmaktaşı parçaya rastlanmıştır. Buluntuları inceleyen Prof. Dr. M. Kartal, söz konusu parçaların Neolitik sonrasına ait olabileceğini, fakat daha önce buradaki çakmaktaşlarına benzer bir yongalama tekniği ile karşılaşmadığını belirtmiştir[7]. Diğer bir bilim adamı Prof. Dr. M. Özdoğan ise buluntulardan yola çıkarak mağaranın önemli bir Üst Paleolitik/Epi Paleolitik merkez olabileceğini, Anadolu'daki eksik Üst Paleolitik halkanın bu mağaradaki buluntular ile tamamlanabileceğini ifade eder[8]. Görüldüğü üzere buluntular hakkında farklı görüşler vardır. Çakmaktaşı buluntular Neolitik Dönem sonrasına ait ise, Kalkolitik-Tunç-Demir Çağlarında yerleşik yaşam var iken, ulaşımı zorlu bir arazi yapısında bulunan küçük bir mağaranın neden tercih edildiği önemli bir sorun olarak görülür. Mağaranın Paleolitik/Epi Paleolitik Dönemler haricinde kullanılmış olma ihtimalinin çok düşük olması; söz konusu mağara teraslarında yontulmuş çakmaktaşlarından başka seramik gibi herhangi bir kalıntıya rastlanmaması buluntuların lokal özellikli Üst Paleolitik/Epi Paleolitik döneme ait olabileceğini düşündürür (res. 12,13).

Değerlendirme

Birçok bilim adamının, ilk insanların Orta Afrika'dan ve diğer çekirdek bölgelerden yayıldığı görüşünde birleştiği söylenebilir. Konum olarak Şanlıurfa, Orta Afrika'dan çıkan ve kuzeye doğru göç eden ilk insanların geçiş yolu üzerindedir. Ayrıca Fırat Nehri gibi büyük tatlı su havzaları bölgede oldukça geniş yer tutmaktadır. Jeolojik olarak Urfa ve çevresinde, Eosen oluşumlu kalkerler içerisinde bol miktarda çakmaktaşı hammaddesi bulunur. Kalker kuşakları içerisindeki çakmaktaşları, dış kuvvetlerle zamanla yeryüzünde yumrular halinde serbest kalmıştır. Böylece ilk insanlar ihtiyaç duydukları hammaddeye kolay ulaşır duruma gelmişlerdir. Bütün bu unsurlar Paleolitik Çağ avcı-toplayıcılarının bölgeyi seçmelerindeki en büyük nedenlerdir. Günümüze kadar yapılan araştırmalarda özellikle Fırat Havzası içerisinde Alt ve Orta Paleolitik dönemlere ait sayısız açık hava istasyonları, işlik yerleri tespit edilmiştir. Kalıntıların Fırat Nehri çevresinde oldukça yoğun olması Alt ve Orta Paleolitik dönem boyunca avcı-toplayıcıların bu bölgeyi bir göç koridoru olarak kullandıklarını kanıtlamaktadır. Fakat Üst Paleolitik dönem buluntuları veren merkezler oldukça azdır. H. Taşkıran, Üst Paleolitik dönemde ısının düşmesi ve yağışların artması gibi iklimde meydana gelen değişimler nede-

[7] Prof. Dr. Metin KARTAL ile kişisel görüşme, 2016
[8] Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN ile kişisel görüşme, 2015

niyle, Paleolitik insanların açık alanlardan kapalı mekânlara çekildiklerini, bu nedenle bölgedeki Üst Paleolitik kalıntıların yakın çevrede daha yukarı kotlardaki mağara ve sığınaklarda aranması gerektiğini belirtmektedir[9]. Urfa kentinin iç kısımlarında da Paleolitik Çağ kalıntılarının varlığı bilinmektedir. Ancak, iç bölgelerde kalıntıların dağılımı Fırat koridoru kadar yoğunluk göstermemektedir. Urfa içerisinde, Paleolitik kalıntılar içeren kaya sığınakları ve mağaraların yok denecek kadar az olması, dolayısı ile tarihleme yapılabilecek sağlam dolgulara rastlanılmaması bölgedeki Paleolitik stratigrafiyi belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Yukarıda da değinilen Kulabtar kaya sığınakları-mağaraları, Büyükdağ mağaraları, Bal Tepesi sığınakları ve Kale Tepe kaya sığınaklarında kültür dolguları yok denecek kadar azdır. Ancak dönemsel açıdan şüphe ile yaklaştığımız Zoğur İni sağlam dolgular içermektedir. Zoğur İni teraslarındaki katlaşımın daha anlaşılabilir ve dönem tespitinin net olarak yapılabilmesi için bilimsel kazı çalışmalarının yapılması kaçınılmazdır.

Kaynakça

KÖKTEN, İ. K. (1947) "Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler" *Dil ve Tarih Coğrafaya Fakültesi Dergisi*, X/2, Ankara, 223-236.

TAŞKIRAN, H. - M. KARTAL (1999) "Karkamış Baraj Gölü Altında Yapılan Paleolitik Çağ Yüzey 1999 Araştırması: İlk Gözlemler." *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, TAÇDAM, Ankara, 45-62.

TAŞKIRAN, H. - M. KARTAL (2001) "1999 Yılı Karkamış Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Ankara, 487-528.

TAŞKIRAN, H. (2002) "Karkamış Baraj gölü alanında Yapılan Paleolitik Çağ Yüzey araştırması Üzerine Genel Bir Değerlendirme" *Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi*, Sayı 13, Ankara.

YALÇINKAYA, I. (2002) "Güneydoğu Anadolu'da Yapılan Paleolitik Çağ Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *X. Türk Tarih Kongresi*, Cilt I, Ankara, 35-42.

Resimler

Resim 1: *Büyükdağ Mağaraları (kaynak, Ali İlaslan)*

[9] Taşkıran 2002: 9.

Resim 2: *Kulabtar deresinden Karkamış Barajı'na bakış (kaynak, Ali İlaslan)*

Resim 3: *Kulabtar mağaralarından örnek (kaynak, Ali İlaslan)*

Resim 4: *Bal Tepesi Sığınakları genel görünüm (kaynak, Ali İlaslan)*

Resim 5: *Bal Tepesi Kaya Sığınakları yamaçlarından ikiyüzeyli alet (kaynak, Ali İlaslan)*

Resim 6: *Bal Tepesi Kaya Sığınakları içerisinden bir kaba yonga (kaynak, Ali İlaslan)*

Resim 7: *Kale Tepe Kaya Sığınakları I, genel görünüm (kaynak, Ali İlaslan)*

Resim 8: *Kale Tepe Kaya Sığınakları I' den Orta Paleolitik çekirdek (kaynak, Ali İlaslan)*

Resim 9: *Kale Tepe Kaya Sığınakları II, genel görünüm (kaynak, Ali İlaslan)*

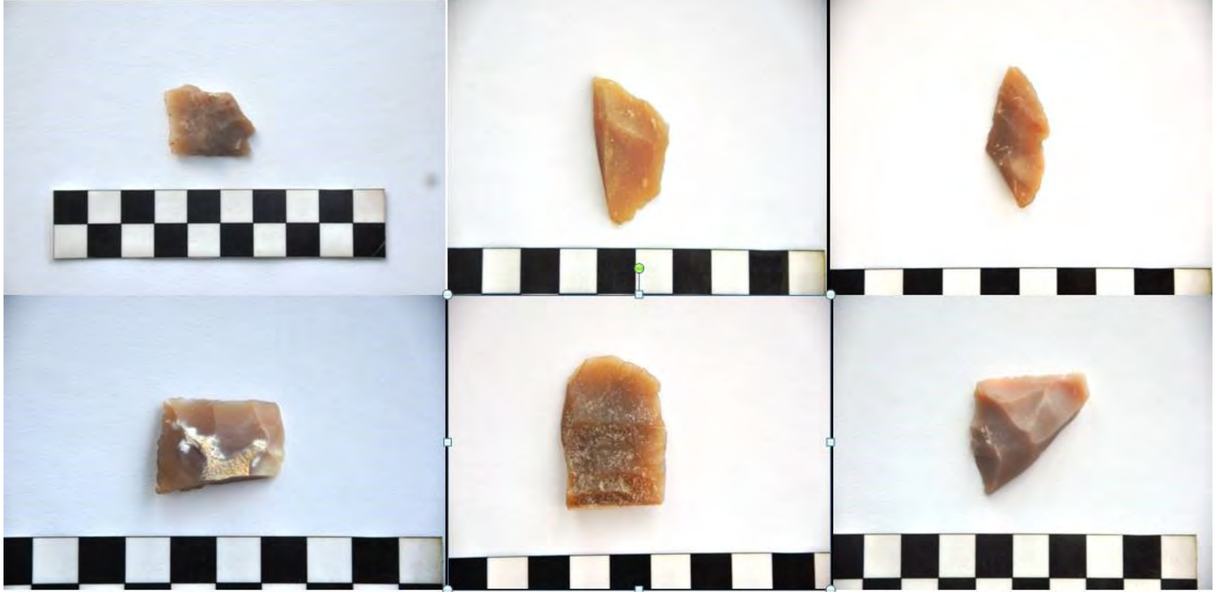
Resim 10: *Kale Tepe Kaya Sığınakları II yamaçlarından ikiyüzeyli (kaynak, Ali İlaslan)*

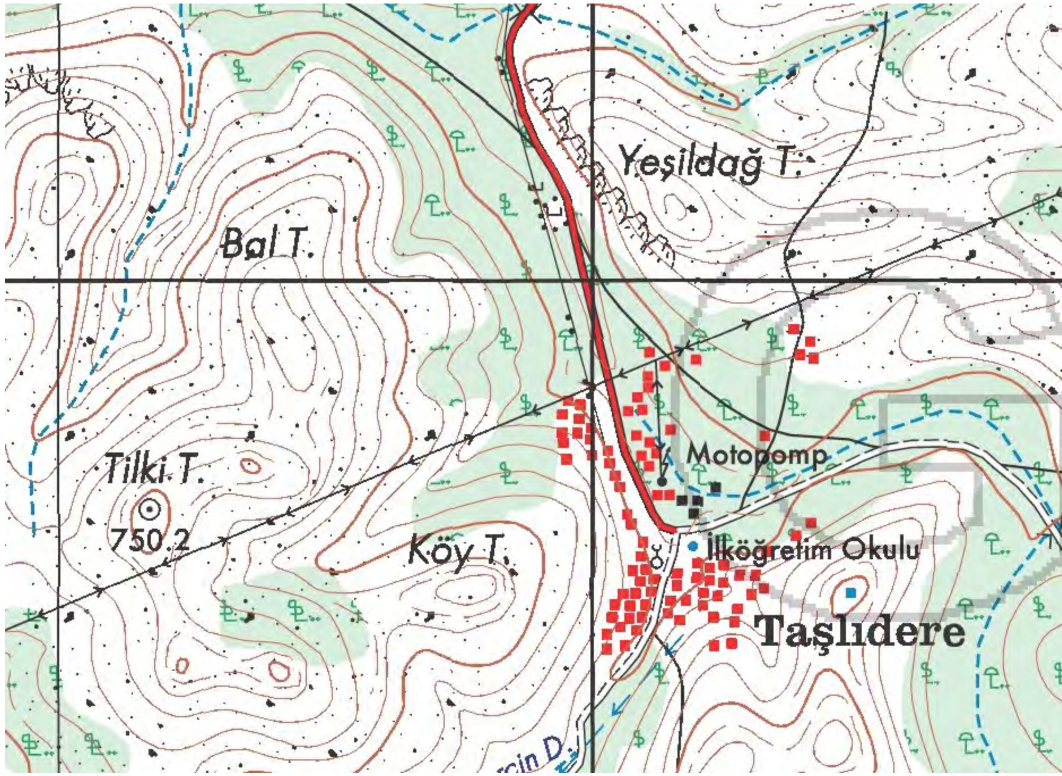
Resim 11: *Zoğur İni (kaynak, Ali İlaslan)*

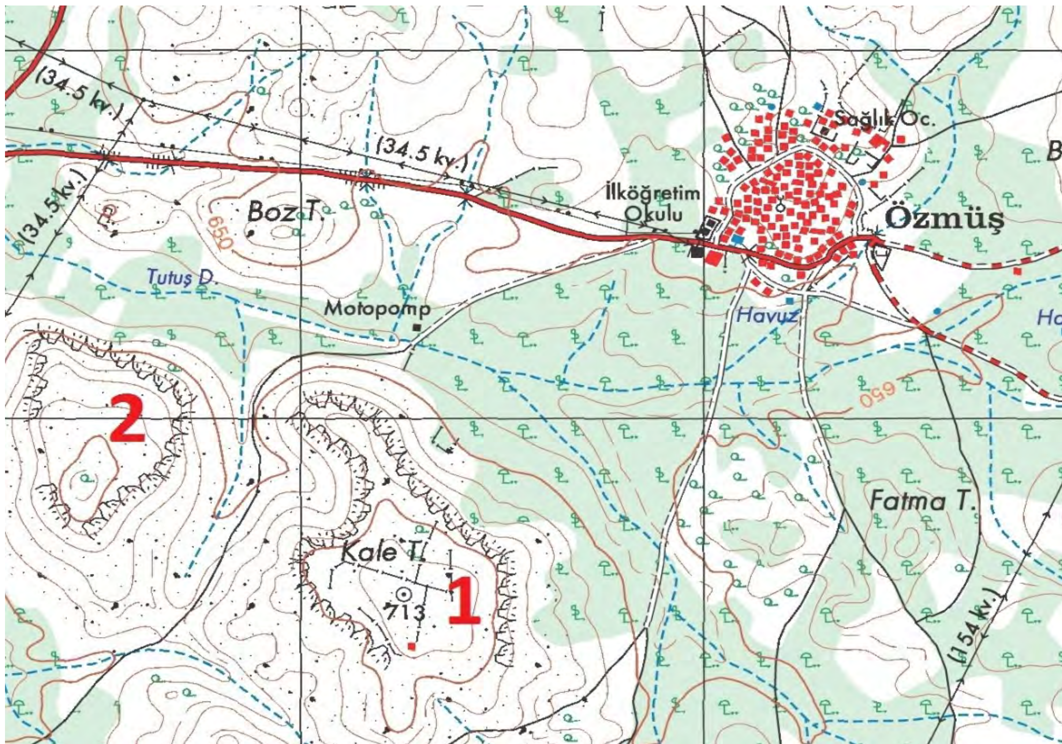
Resim 12: *Zoğur İni teraslarından yongalama artıkları (kaynak, Ali İlaslan)*

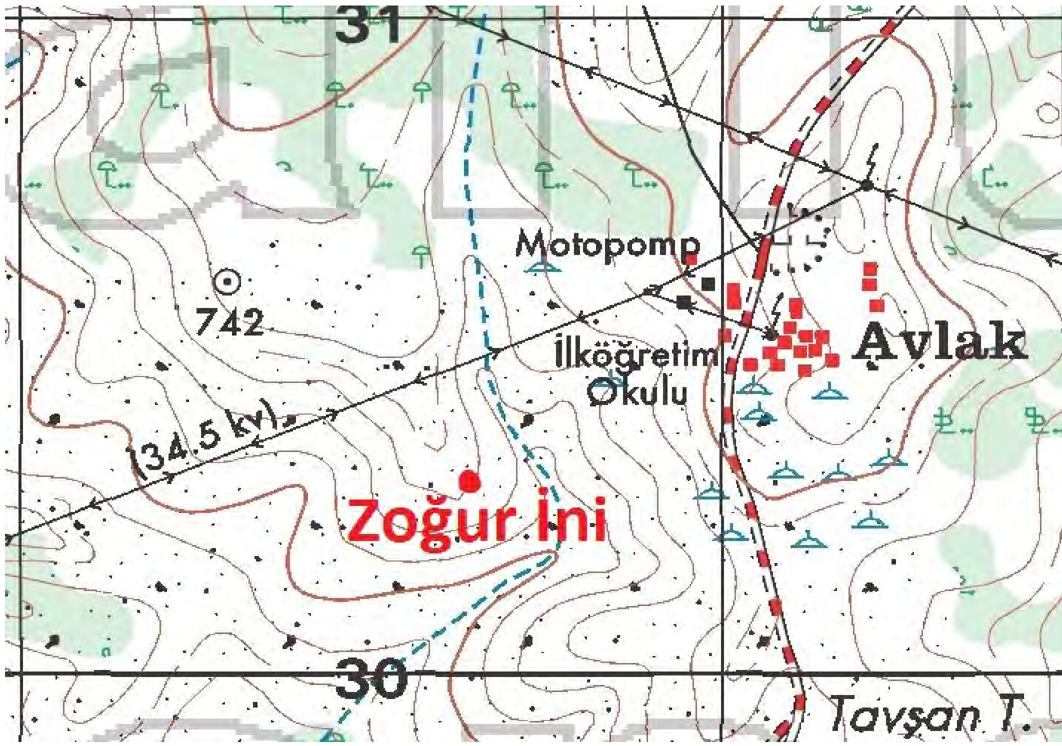
Resim 13: *Zoğur İni yüzey buluntularından örnekler (kaynak, Ali İlaslan)*

***Harita 1:** Bal Tepe, 1/25000 ölçekli topoğrafik harita*

***Harita 2:** Kale Tepe I ve II, 1/25000 ölçekli topoğrafik harita (1 numara ile gösterilen alan)*

***Harita 3**: Zoğur İni, 1/25000 ölçekli topoğrafik harita*

YENİ BULGULAR IŞIĞINDA HARRAN VE ÇEVRESİNDE NEOLİTİK ÇAĞ

Bahattin ÇELİK*

The Neolithic Period in And Around Harran in The Light of New Findings

Abstract

The systematic surface surveys made in the area showed that harran and its surroundings have been inhabited since the Neolithic Period. As a result of the researches conducted in the region since 1987, the number of settlements giving Neolithic finds did not exceed the fingers of a hand. However, recent work in and around Harran has shown us that the region has been intensively inhabited since earlier times. In the Tektek Mountains region in the east of the Harran Plain, lots of settlements belong to the Pre-Pottery Neolithic Period have been discovered and this proved that the history of the region went to more ancient times. Also, wildlife trap areas in the region show that one of the livelihoods is based on wildlife hunting. When it comes to wild animal hunting in Harran and its environs, the first animals come to mind are gazelles. One of the best proofs of how intense the gazelle population in the region is the hunting that the people from the region with modern equipment made in the Tektek Mountains until 50-60 years ago. It is understood how important the gazelle is in the Neolithic period when it is thought that 45-50% of the animal bones recovered from the excavations are gazelle bones in settlements belonging to the Neolithic Period in Şanlıurfa. In this the Neolithic Period in and around Harran study, new discovered Neolithic settlements and their trap areas will be examined. The periods of these sites and the relation with other settlements in the region will be compared.

Key Words: Neolithic Period, Harran, Tektek Mountains, Gazelle Hunting, Trap Areas.

Giriş

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın en erken safhalarını yansıtan; Çayönü, Hallan Çemi, Körtik Tepe, Gusir Höyük, Hasankeyf Höyük, Nevali Çori, Göbeklitepe, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi ve Harbetsuvan Tepesi gibi yerleşmelerin keşfedilmesi, Neolitik yaşam biçiminin ortaya çıkışında bölgenin önemli bir

* Prof.Dr. , Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Şehit Bülent Yurtseven Kampüsü 76000-IĞDIR, bahattin.celik@igdir.edu.tr

role sahip olduğunu göstermektedir (Res. 1). Bu yerleşimlerin erken evrelerinde, daha çok avcı ve toplayıcı bir ekonomiye dayalı yaşam şeklini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Avcılıkta, Natufian dönemden gelen "Ceylan Avı Geleneği" ve buna bağlı olarak çakmaktaşından yapılan alet çeşitliliğinin artması, bu tür yaşam şeklinin yaklaşık 1000 yıl boyunca kült yapıları inşa ederek devam etmesini sağlamıştır. Olasılıkla, bölgede M.Ö. 9. bin yılın sonlarından itibaren bu tarz yerleşimlerin üstleri toprakla örtülerek terk edilmiş, ovalarda ve su kenarlarında ilk tarımcı toplulukların yaşadığı yerler kurulmaya başlanmıştır.

Şanlıurfa ilinde son yıllarda yapılan çalışmalar, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın içinde farklı bir evrenin varlığına işaret eden yerleşimlerin tespit edilmesini sağlamıştır. Yüksekliği 600m ile 1000m arasında değişen, dağlık kesimlerde kurulan bu yerleşimlerin daha çok avcı ve toplayıcı bir ekonomiye dayalı yaşam şeklini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Tarımla uğraşmayan ancak tarıma alınacak tahılları kültüre almaya başladıklarına dair izlerin bulunduğu bu toplulukların yaşadıkları yerler, bugün için kazısı yapılmış veya yapılmakta olan Göbeklitepe, Nevali Çori, Şanlıurfa-Yeni Mahalle yerleşimleridir. Bu özellik, olasılıkla henüz kazısı yapılmamış Hamzan Tepe, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi ve Harbetsuvan Tepesi gibi benzer yerleşimlerde de söz konusu olmalıdır. Bölgedeki yerleşimlerin diğer bir özelliği de hepsinde Göbeklitepe ve Nevali Çori'de olduğu gibi "T" şeklinde dikilitaşların bulunmasıdır. Ayrıca, tam olarak lokalize edilemeyen, Adıyaman ve Gaziantep Müzelerinde bulunan birer eser de bu dönemin özelliklerini taşıyan benzer buluntuları temsil etmektedir.

Şanlıurfa ilinde son yıllarda yapılan çalışmalar sonucunda, "T" şeklinde dikilitaş bulunan yerleşim sayısı artmıştır. Bunlar; Nevali Çori, Göbeklitepe, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Kurt Tepesi, Harbetsuvan Tepesi ve Ayanlar Höyük olarak sayılabilir. Yeni tespit edilen merkezlerin çoğu Roma döneminde[1] oldukça yoğun iskân görmüş olan *Tektek Dağları* bölgesinde tespit edilmiştir.

Yeni Tespit Edilmiş Neolitik Yerleşimler

"T" şeklinde dikilitaşlar ile temsil edilen yerleşimler, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karahan Tepe, Hamzan Tepe ve Sefer Tepe yerleşimleri dışında son yıllarda bunlara Taşlı Tepe, Kurt Tepesi, Harbetsuvan Tepesi ve Ayanlar Höyük'te eklenmiştir. Bu yerleşimlerden Ayanlar Höyük ve Karahan Tepe, yaklaşık 100 dekarın üzerinde bir alana sahip olmaları nedeniyle Göbeklitepe ölçeğinde büyük yerleşimlerdir[2].

1. Şanlıurfa-Yeni Mahalle (Balıklıgöl Höyüğü)

Şanlıurfa eski kent merkezi içindeki Balıklıgöl kutsal alanında yer alan Yeni Mahalle semtinde, bir höyüğün açığa çıkan kesitinde kurtarma kazısı yapılmıştır[3]. Üzerinde çalışılan toprak kesit, yaklaşık 15 m'lik uzunluğa, yer yer 1 m ile 2 m arasında bir yüksekliğe ve 30 ile 70 cm arasında değişen bir genişliğe sahiptir (Res. 2). Çalışma alanının darlığı ve kesitin yol kenarında bulunması sebebiyle kazı çalışması sadece bir dönem yapılmıştır. Kesitte, tümü Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait 13 tabaka saptanmıştır. Kesitte gözlenen bazı tabanların üzeri açılmış ve bu tabanlarda dört ayrı *terazzo* türü taban saptanmıştır. Ayrıca, mimari olarak yuvarlak planlı yapı kalıntılarına ait izler tespit edilmiştir. Bunların da *terazzo* taban ile döşeli olduğu anlaşılmıştır.

Yeni Mahalle kesiti yontmataş buluntu topluluğunu çakmaktaşı, çok az sayıda da olsa obsidyen oluşturmaktadır. Ele geçen uçlara bakıldığında, bölgedeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in A evresinin sonundan B evresinin orta safhasına kadar rastlanılan ok uçları ile benzerlikleri görülür[4]. Bu

---

[1] Albayrak 2010: 91-100; 2015: 237-252; 2016: 316-324; 2018 525-544; Albayrak ve Mutlu 2014:337-352; 2015: 259-278; 2018:133-144; Albayrak-Mutlu-Mutlu-Çelik 2019; Çelik-Mutlu-Mutlu 2019.

[2] Göbekli Tepe yerleşimi yaklaşık 80 dekarlık bir alana sahiptir.

[3] Çelik 2000a: 4-6; 2007, 165-178; 2011a: 139-164.

[4] Cauvin 1994: 78-95.

uçların benzerleri; Göbeklitepe[5], Nevali Çori[6], Çayönü[7], Cheikh Hassan[8], Mureybet IVb[9], Cafer Höyük[10] ve Karahan Tepe[11] gibi yerleşimlerden bilinmektedir.

Yeni Mahalle'deki çalışmalardan, elde edilen kömür örnekleri ile yapılan radyokarbon analizleri sonucu, yerleşimin bölgede yer alan diğer Neolitik merkezlerle çağdaş olduğu anlaşılmıştır. Yapılan kurtarma kazısı ile 1993 yılında yerleşimin yakınında tesadüfen bulunmuş olan Urfa heykelinin buradaki Neolitik yerleşime ait olduğu kesin bir şekilde kanıtlanmıştır[12]. Heykelin duruş tarzı ve stili Göbeklitepe ve Nevali Çori'den ele geçen "T" şeklindeki dikilitaşların bir ardılı olduğunu göstermektedir (Res. 3). Ayrıca, Yeni Mahalle semtinde yapılan araştırmalarda, bir mağaranın sonradan örülmüş duvarında, devşirme taşı olarak kullanılmış bir dikilitaş gövdesine ait parça tespit edilmiştir (Res. 4). Bu dikilitaş parçasından dolayı Yeni Mahalle yerleşiminde "T" şeklinde dikilitaş geleneğinin var olduğu anlaşılmıştır.

2. Hamzan Tepe

Hamzan Tepe, Şanlıurfa'nın 10 km güneyinde, önceleri bir Paleolitik açık hava istasyonu olarak kullanılmış, daha sonra Neolitik dönemde iskân görmüş küçük bir yerleşimdir (Res. 5)[13]. Hamzan Tepe yerleşiminde tespit edilmiş "T" şeklindeki bir dikilitaşın varlığı (Res. 6) ile ana kayaya oyulmuş ağzı geniş havuzlar, havuz yapım tekniğinde karşımıza çıkan küçük oyuklar ve yuvarlak planlı yapı kalıntıları, yerleşimin bölgedeki diğer Neolitik yerleşimlerle çağdaş olduğunu göstermektedir[14]. Hamzan Tepe yerleşiminde, Nevali Çori ve Çayönü'nde olduğu gibi hem sivil hem de kült alanları birlikte yer almaktadır[15]. Yapılan incelemelerde, çakmaktaşından yapılmış Alt Paleolitik döneme ait buluntular ve Çanak Çömleksiz Neolitik döneme özgü Byblos ve Nemrik tipi uçlar ve çok az sayıda obsidyen dilgi ve yonga parçası ele geçmiştir[16].

3. Karahan Tepe

Karahan Tepe, Şanlıurfa'nın 63 km güneydoğusunda, Tektek Dağları olarak bilinen kalker platoların arasında yer almaktadır (Res. 7)[17]. Yerleşimin en önemli özelliği, Göbeklitepe ölçeğinde bir yer olması ve üzerinde 266 adet *in-situ* olarak "T" şeklinde dikilitaşların bulunmasıdır[18]. Sadece Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde iskân edilmiş olan yerleşimde, kaçak kazılar sonucu ortaya çıkartılmış "T" şeklinde dikilitaşların bazılarında yuvarlak başlı (Res. 8), bazılarında ise üçgen başlı yılan kabartmaları yer almaktadır (Res. 9). Bazı dikilitaş parçalarında kazıma tekniği ile yapılmış hayvan figürleri de bulunmuştur[19]. Ayrıca, Göbeklitepe'de benzerlerine rastlanılan fallusu bir heykel parçası da ele geçmiştir[20]. Karahan Tepe yerleşiminde tespit edilen, 4 m uzunluğunda "T" şeklinde henüz çıkarılmamış bir

---

[5] Schmidt 2001: 52, Fig. 10: 3,4,6.
[6] Schmidt 1988: 171-174. Abb.11:1-6, Abb.12:1-3.
[7] Bu türde uçların büyük bir kısmı Kanallı Yapılar evresine aittir. Bkz. Coşkunsu 1999: 223.
[8] Abbes 1993: Fig. 7.13,14, Fig. 8.10.
[9] Cauvin 1994: 79, Fig. 24:1, 3.
[10] Cauvin 1994: Fig. 26:3.
[11] Çelik 2000b: 6-8.
[12] Hauptmann 2003: 622-636.
[13] Çelik 2010: 257-268; 2004: 3-5.
[14] Beile-Bohn et al. 1998: 47-50, Abb. 20.
[15] Çelik 2014: 22.
[16] Çelik 2010: 259-262.
[17] Çelik 2000b: 6-8; 2011b, 241-253.
[18] Çelik 2000b: 6.
[19] Çelik 2011b: fig.12a-b.
[20] Çelik 2011c: 91-95.

dikilitaşın yer aldığı taş ocağı (Res. 10), yine ana kayaya oyulmuş havuzlar ve havuz yapımında kullanılan küçük oyuklar, yerleşimin bölgedeki diğer Neolitik yerleşimlerle benzer özellikler taşıdığını göstermektedir[21]. Yerleşimde yapılan incelemelerde, Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a özgü çakmaktaşından iki kutuplu çekirdekler, ön kazıyıcılar, deliciler, taşkalemler, orak dilgiler, Byblos, Nemrik ve Aswad tipi uçlar tespit edilmiştir[22].

4. Sefer Tepe

Sefer Tepe yerleşimi, Şanlıurfa'nın yaklaşık 70 km doğusunda, Viranşehir ilçesi sınırları içinde yer almaktadır (Res. 11)[23]. Yerleşim, küçük bir höyük olup platoların bittiği ovanın başladığı bir noktaya kurulmuştur. Sefer Tepe yerleşiminin kuzeyinde ve doğusunda, Viranşehir Ovası olarak bilinen bir ova yer almaktadır. Güney ve batısında ise Tektek Dağları olarak bilinen kalker platolar bulunmaktadır.

Yerleşimin yüzeyinde, 16 adet "T" şeklinde dikilitaş yer almaktadır. Dikilitaşların tümü *in-situ* durumdadır[24]. Bu konumlarıyla, Göbeklitepe II. tabaka mimarisindeki dikilitaşlar[25],. Nevali Çori dikilitaşları[26] ve Karahan Tepe'nin yüzeyinde yer alan *in-situ* dikilitaşlar ile büyük benzerlik gösterirler[27]. Yerleşimde yapılan kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılmış 198cm boyunda sağlam bir "T" şeklinde dikilitaş ele geçmiştir (Res. 12). Yerleşimde, çakmaktaşından yapılmış Byblos tipi uçlar ve çok az da olsa obsidyenden yapılmış dilgi parçaları tespit edilmiştir[28].

5. Taşlı Tepe

Taşlı Tepe, Şanlıurfa'nın yaklaşık 65 km kuzeydoğusunda, bugünkü Siverek ilçe sınırları içerisinde yer alır. Küçük boyutta bir höyük olan yerleşim, yaklaşık 12 dekarlık alana sahiptir[29]. Yerleşimin üstü günümüzde tarımsal faaliyetler için kullanılmaktadır (Res. 13). Taşlı Tepe yerleşim yerinde gözlemlenen küçük buluntuların çoğu çakmaktaşından yapılmış iki kutuplu çekirdekler, yonga, dilgi ve üretim artıklarından oluşmaktadır. Ayrıca, obsidyenden yapılmış dilgi ve yongalar da tespit edilmiştir. Çakmaktaşından yapılmış aletlerin tümüne bakıldığında okucu, orak dilgi gibi teknolojik ve tipolojik açıdan Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait alet tipleri olduğu görülmektedir.

Taşlı Tepe yerleşiminden kaçak kazılar sonucu "T" şeklinde dikilitaş ve dikilitaş parçaları çıkarılmıştır. Parçalar halinde bir dikilitaştan mevcut boyu 152 cm'dir (Res. 14). Bu ölçüleriyle, Göbeklitepe II. tabaka dikilitaşları[30], Nevali Çori tapınak binası dikilitaşları[31], Karahan Tepe[32] ve Sefer Tepe'nin[33] yüzeyinde yer alan dikilitaşlar ile büyük benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Taşlı Tepe'de bir parça *terazzo* taban örneği de bulunmuştur[34]. Neolitik dönemde pek çok merkezde bulunmuş olan *terazzo* tabanın benzerlerine bölgede yer alan Göbeklitepe, Nevali Çori[35] ve Şanlıurfa Yeni Mahalle[36] höyüğünde

---

[21] Beile-Bohn et al. 1998: 47-50, Abb. 20.
[22] Çelik 2011b, 243-246: fig. 17-23.
[23] Çelik 2006: 23-25.
[24] Güler et al. 2012: fig.7-9; Çelik 2006: 23.
[25] Schmidt 2002: 8, Fig. 7. bkz. L10-71, L9-80, L9-55, L9-56 açmaları.
[26] Hauptmann 1991/1992: 28, Abb. 21.
[27] Çelik 2000b: 6-7.
[28] Güler et al. 2013: fig. 22; Çelik 2006, 24-25.
[29] Çelik et al. 2011: 225-236.
[30] Schmidt 2002: 8, Fig. 7. bkz. L10-71, L9-80, L9-55, L9-56 açmaları.
[31] Hauptmann 1991/1992: 28, Abb. 21.
[32] Çelik 2000b: 6-7, Fig. 1.
[33] Güler et al. 2012: fig.7-9; Çelik 2006: 23-25, Fig. 2.
[34] Çelik et al. 2011: fig.8.
[35] Hauptmann 2007: 142, Fig. 7, Fig. 8a-b.

de rastlanmıştır. Sonuç olarak, ele geçen buluntular doğurultusunda Taşlı Tepe yerleşimi, bölgedeki diğer Neolitik yerleşimlerle çağdaş bir yerleşimdir.

6. Kurt Tepesi

Yeni keşfedilen Kurt Tepesi yerleşimi[37], Şanlıurfa ilinin 45 km doğusunda, Sumaklı köyünün 3 km güneyinde bulunmaktadır (Res. 15). Kurt Tepesi, Harran Ovası ile Viranşehir bölgesi arasında bir geçit görevi gören Çoban Deresi Boğazı'na hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır[38]. Yüksek kalker platoların oluşturduğu bir sırtın üzerine kurulmuş küçük bir höyüktür. Yaklaşık 7 dekarlık bir alana sahiptir. Höyüğün etrafında yer alan kalker kayalıklarda küçük oyuk grupları ve ana kayaya oyulmuş bir havuz tespit edilmiştir. Ayrıca, ″T″ şeklinde dikilitaşların çıkartıldığı düşünülen taş ocakları da tepenin kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait Kurt Tepesi'nde, bir kaçak kazı çukurunda, "T" şeklinde dikilitaşlar çıkartılmıştır. Dikilitaşlar, yaklaşık 2,5 m uzunluğunda, 70 cm ile 50 cm genişliğinde ve 25 cm kalınlığındadır. "T" şeklinde dikilitaşın birinde, yan tarafında yer alan tıraşlanmış bir alanda, hem kravat şeklinde geniş bir yiv, hem de tek bantlı chevron motifi bulunmaktadır (Res. 16). Benzer motifler, Nevali Çori[39] ve Göbeklitepe'de[40] ele geçen "T" şeklinde dikilitaşlardan bilinmektedir. Kurt Tepe'sinde yapılan incelemelerde, hammadde olarak yoğun bir şekilde çakmaktaşı kullanıldığı, çok az oranda obsidyen bulunduğu tespit edilmiştir. Ele geçen buluntular arasında, çakmaktaşından yapılmış Byblos tipi uçlar, kazıyıcılar, deliciler, silikalı orak dilgiler ve obsidyen dilgiler yer almaktadır. Ayrıca, taştan boncuklar, bazalt taşından yapılmış havaneli parçaları da tespit edilmiştir. Ele geçen dikilitaşların boyutları, Nevali Çori'deki kült yapısı ve Göbeklitepe'nin II. tabakası ile benzerdir. Bu nedenle Kurt Tepesi yerleşimi, bölgedeki diğer Neolitik yerleşimlerle aynı döneme aittir.

7. Harbetsuvan Tepesi

Yeni keşfedilen Harbetsuvan Tepesi, Şanlıurfa'nın 45 km doğusunda, Tektek Dağları olarak bilinen kalker platoların arasında yer almaktadır (Res. 17). Deniz seviyesinden yüksekliği 714 m'dir. Yaklaşık 6 dekarlık bir alana sahiptir. Sadece Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde iskân edildiği düşünülmektedir. Yerleşimin en önemli özelliği, üzerinde *in situ* durumda "T" şeklinde dikilitaşların bulunmasıdır. Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkartılmış bazı "T" şeklinde dikilitaşlar bilinçli bir şekilde kırılmıştır. Üzerinde bezeme olmayan kırık dikilitaşlardan biri birleştirilmiş ve mevcut boyunun 160 cm, genişliğinin 70 cm ile 50 cm kalınlığının ise 22 cm olduğu anlaşılmıştır (Res. 18)[41]. Yerleşimde açığa çıkarılmış "T" şeklinde diğer bir dikilitaşın üzerinde, kravat ve parmak kabartmaları yer almaktadır (Res. 19)[42].

Harbetsuvan yerleşimi, Karahan Tepe yerleşiminin yaklaşık 7 km güneybatısında yer almaktadır. Yerleşim yüzeyinde, yaklaşık 15 m çapında dairesel bir temel izi bulunmaktadır. Bu şekliyle, Göbeklitepe'nin II/III. tabakasında tespit edilmiş olan yuvarlak planlı "F Yapısı"na benzemektedir[43]. Yapılan incelemelerde, hammadde olarak çoğunlukla çakmaktaşı, az oranda da obsidyen kullanılmıştır. Çanak Çömleksiz Neolitik döneme özgü buluntulardan, çakmaktaşından iki kutuplu çekirdekler, omuzlu dilgiler ve orak dilgiler, Byblos tipi uçlar ile obsidyenden dilgi parçaları tespit edilmiştir. Harbetsuvan yerleşiminde ele geçen kabartmasız dikilitaşın en yakın benzerleri Karahan Tepe'de tespit edilmiştir[44]

[36] Çelik 2007: Fig. 16; Çelik 2011a: 141-143, fig.14-16.

[37] Güler ve Çelik 2015: 78-79, Res. 1-2, 21.

[38] Çelik 2014: 11.

[39] Schmidt 2010: fig. 5.

[40] Schmidt 2010: fig. 5;2007, Fig. 11.

[41] Çelik 2014: 12-14, fig.7.

[42] Çelik 2014: fig. 8.

[43] Notroff et al. 2016: fig.5.1; Schmidt 2010: Fig. 2.

[44] Çelik 2011b: Fig. 8, 10.

Yerleşim, Karahan Tepe'ye yakın oluşundan daha çok bir uydu yerleşimi gibi durmaktadır. Harbetsuvan Tepesi, 5 dekarlık alanıyla, Sefer Tepe, Hamzan Tepe, Kurt Tepesi ve Taşlı Tepe yerleşimleri gibi benzer boyutlardadır.

Ele geçen dikilitaşlar, Nevali Çori'deki kült yapısı ve Göbeklitepe'nin II. tabakası ile benzerdir. Bu benzerlikten yola çıkılarak Harbetsuvan Tepesi yerleşimini, bölgedeki diğer yerleşimlerle aynı döneme tarihlendirmek gerekir.

8. Ayanlar Höyük

2013 yılında ilk kez keşfedilen Ayanlar Höyük[45], Şanlıurfa'nın yaklaşık 30 km batısında bulunan Ayanlar köyünün kısmen altında ve kuzeyinde yer almaktadır (Res. 20). Yaklaşık 140 dekarlık bir alan sahiptir. Höyüğün yüksekliği yaklaşık 10 m'dir. Deniz seviyesinden 733 m yükseklikte dir. Güney bölümünde köy yerleşimi bulunmaktadır. Höyüğün üstünde toplam 6 tane küçük tepe vardır. Günümüzde üzerinde fıstık bahçeleri bulunmaktadır. Yapılan incelemeler sonucunda, Çanak Çömleksiz Neolitik dönem buluntuları dışında, erken ve orta Bizans dönemine ait seramiklere de rastlanmıştır. Ayrıca, çakmaktaşından yapılmış dilgi, yonga parçaları ile uç ve kazıyıcı parçalarına, iki kutuplu ve tek kutuplu çekirdeklere ve çekirdek yenileme parçalarına, omuzlu dilgilere, vurgaçlara ve çok az oranda obsidyen yonga ve dilgilere rastlanmıştır. Kalkerden taş küpler, bazalt taşından alt ve üst ezgi taşları ve havanelleri, klorit taşından taş kap parçaları[46] ele geçen buluntular arasındadır.

Höyükte yer alan tepelerden birinde bulunan köy mezarlığında, "T" şeklindeki dikilitaş barındıran kült yapılarında görülen, ortası oyuk bir taş parçası[47] tespit edilmiştir (Res. 21). Ayanlar Höyüğü'nde "T" şeklinde dikilitaş tespit edilemediği halde ele geçen bu buluntu, burada Göbeklitepe ve Karahan Tepe gibi kült merkezi olabileceğine dair önemli ipuçları vermektedir. Özellikle, buradan çıkarılmış olduğu düşünülen aslan başına ait bir heykel parçası, Ayanlar Höyüğü'nün kült yapılarını içinde barındırdığına işaret etmektedir[48].

Göbeklitepe ve Karahan Tepe'de ele geçmiş buluntulara benzer özellikler taşıdığı için Ayanlar Höyük yerleşimi, bölgedeki diğer Neolitik yerleşimlerle çağdaştır.

9. Adıyaman Kilişik Mevkii

Adıyaman-Kahta ilçesindeki Kilisik köyü yakınlarında, 1960'lı yıllarda "T" şeklinde bir dikilitaş tespit edilmiştir. Şuanda Adıyaman Müzesi'nde bulunan bu dikilitaşın yüksekliği yaklaşık 80 cm'dir. Bu dikilitaş, Göbeklitepe, Nevali Çori, Karahan Tepe, Hamzan Tepe, Sefer Tepe, Harbetsuvan Tepesi ve Kurt Tepesi'nde bulunmuş olan dikilitaşlarla benzer özellik taşımaktadır. Dikilitaşın çıkarıldığı yerleşim yeri henüz bulunamamıştır[49]. Ancak bu dikilitaşın ilk kez Fırat'ın batı kıyısında görülmesi son derece önemlidir. Kilişik dikilitaşını, bölgedeki diğer yerleşimlerle aynı döneme tarihlendirmek gerekir.

10. Gaziantep Heykeli

Nereden geldiği tam olarak bilinmeyen ve şuanda Gaziantep Müzesinde bulunan ve "T" şeklindeki dikilitaşların ardılı olduğunu düşündüğümüz bir heykel, Göbeklitepe, Nevali Çori ve Karahan Tepe'den ele geçen heykellerle benzer özellikler taşımaktadır[50]. Bu heykel, "T" şeklinde dikilitaş geleneğinin Fırat'ın batı kıyısına, Gaziantep bölgesine kadar gelmiş olduğunu göstermesi açısından önemli

[45] Çelik 2014: 19, fig. 18-19.

[46] Ercan ve Çelik 2013: 16-20.

[47] Çelik 2014: fig.19; Benzeri için bkz. Schmidt 2010: Fig. 21.

[48] Ercan ve Çelik 2013: Fig.1a-d, 2a-d, 3a-d.

[49] Hauptmann 2000, 5-9; 2012, 13-22.

[50] Çelik 2005: 28-29.

bir eserdir[51]. Bu heykelin, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemin B evresi başlarına tarihlendirilmesi gerekir.

Değerlendirme ve Sonuç

Yapılan araştırmalar sonucunda, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Hamzan Tepe, Karahan Tepe, Kurt Tepesi, Ayanlar Höyük ve Harbetsuvan Tepesi'nin, Göbeklitepe'nin II. tabakası ve Nevali Çori kült yapısı ile benzer özellikleri olduğu ortaya çıkartılmıştır[52]. Bu yerleşimlerden sadece Hamzan Tepe ve Şanlıurfa-Yeni Mahalle'de görülen yuvarlak planlı yapıların varlığı, Şanlıurfa bölgesinde henüz başka bir yerde karşımıza çıkmayan bir özelliktir. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin erken evrelerine tarihlenen yuvarlak planlı yapıların benzerleri, bölgede Çayönü, Hallan Çemi[53], Gusir Höyük[54], Körtik Tepe[55] ve Hasankeyf Höyük[56] gibi yerleşimlerden de bilinmektedir.

Göbeklitepe, Nevali Çori, Karahan Tepe, Sefer Tepe, Taşlı Tepe, Hamzan Tepe, Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Kurt Tepesi, Ayanlar Höyük, Harbetsuvan Tepesi yerleşimlerinin ve Adıyaman Kilişik Mevkii dikilitaşı ile Gaziantep Heykeli gibi buluntuların ortak özelliği, dikilitaşların veya bunların devamı niteliğindeki heykellerin bulunmuş olmasıdır. Bu tarz dikilitaşlar, genelde yuvarlak veya kare planlı yapıların merkezinde iki tane karşılıklı olarak bulunmaktadır. Bu yapı geleneği PPNA'nın başına tarihlenen, Irak'da yer alan Qermez Dere, Nemrik yerleşimlerinde de karşımıza çıkmaktadır[57].

Suriye'de Aşağı Fırat vadisinde yer alan Mureybet yerleşiminin IIIA tabakasında ele geçmiş olan "T" şeklinde küçük bir dikilitaşın varlığı[58], dikilitaş geleneğinin bölgenin güneyinde de var olduğunu göstermektedir. Kaldı ki son yıllarda Ilısu Barajı altında kalacak bölgelerde kazı yapılan alanlardan biri olan Gusir Höyük'te de benzer şekilde dikilitaşlar tespit edilmiştir[59]

Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin A evresi sonu[60] ile B evresi ortalarına[61] kadar görülen dikilitaş geleneği, Çanak Çömleksiz Neolitik dönem B evresinin sonunda[62] ortadan kalkmıştır. Bu dönemden sonra, dikilitaş geleneğinin devamı olan Neolitik döneme ait heykeller de tespit edilememiştir. Bu durum, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem ile ilgili araştırma eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar sayesinde Gaziantep, Mardin ve Adıyaman illerinde, bu dönemle ilgili dikilitaş geleneğinin var olduğu pek çok yerleşimin ortaya çıkması yüksek bir olasılıktır.

Kaynakça

ABBÈS, F. (1993) "Méthode d'approce de la variabilité du debitagé aminaire, application à desarmatures perçantes de Cheikh Hassan (Syrie. VIIIemillénaire B.C.).", *Cahiers deI'Euphrate 7*, 119-150.

ALBAYRAK, Y., (2010) *Antik Dönemde Edessa (Urfa)*. Tiydem Yayıncılık, Ankara.

ALBAYRAK, Y., (2015) "Soğmatar Kült Merkezi ile ilgili Yeni Öneriler." *Belgü* Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1/2, 237-252.

---

51 Bulgan ve Çelik 2011: 85-90.

52 Moetz ve Çelik 2012: 695-709.

53 Rosenberg 2007: 1-11.

54 Karul 2011: 1-17.

55 Özkaya ve San 2007, 21-36.

56 Miyake et al. 2012: 3-7.

57 Sicher-Akman 2001: 389-394.

58 Stordeur ve Lebreton 2008: 619-644.

59 Karul 2011: fig.5

60 Yaklaşık M.Ö. 10. bin yıl sonu.

61 Yaklaşık M.Ö. 9. bin yıl ortası.

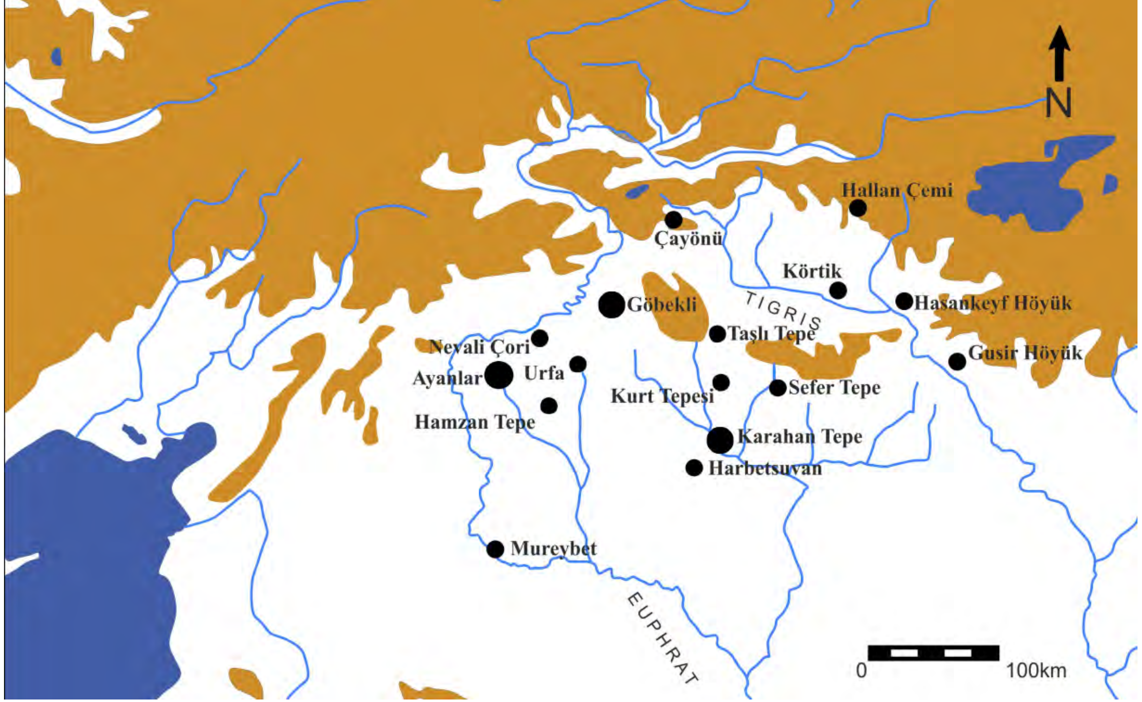
62 Yaklaşık M.Ö. 9. bin yılın sonu.

ALBAYRAK, Y., (2016) "Edessa'da Paganizm ve Hıristiyanlık." *Karadeniz,* sayı 32, 316-324.
ALBAYRAK, Y. (2018) "Sogmatar Nekropolü 2016 Yılı Temizlik Çalışmaları" *39. Kazı Sonuçları Toplantısı. 22-26 Mayıs 2017 Bursa.* 3. Cilt, Star Matbaacılık, Bursa, 525-544.
ALBAYRAK, Y. ve S.İ. MUTLU, (2014) "Soğmatar Kutsal Alanı ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması, 2012." *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 27-31 Mayıs 2013 Muğla.* 2. Cilt, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Yayın No. 163/2, Muğla, 337-352.
ALBAYRAK, Y. ve S.İ. MUTLU, (2015) "Soğmatar Kutsal Alanı ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması, 2013." *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 02-06 Haziran 2014 Gaziantep.* 2. Cilt, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları,, Yayın No. 168/2, Ankara, 259-278.
ALBAYRAK, Y. ve S.İ. MUTLU, (2018) "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültünün Varlığı." *Karadeniz,* sayı 37, 133-144.
ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU – B. ÇELİK (2019) "Soğmatar'da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar", *Karadeniz,* Sayı: 41, 263-274.
BEILE-BOHN, M., C. GERBER, M. MORSCH ve K. SCHMIDT (1998) "Neolithische Forschungen in Obermesopotamien. Gürcütepe und Göbeklitepe." *Istanbuler Mitteilungen 48*, 5-78.
BULGAN, F.- B. ÇELİK (2011) "A New Statue from Gaziantep in Southeast Turkey / Türkiye'nin Güneydoğusundaki Gaziantep'ten Yeni Bir Heykel" (Ed. H. Taşkıran, M. Kartal,K. Özçelik, M.B. Kösem ve G. Kartal), *Işın Yalçınkaya'ya Armağan Kitabı, Studies in Honor of Işın Yalçınkaya*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 85-90.
CAUVIN, J. (1994) Naissance des divinitès, naissance del'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique, Editions CNRS, Paris.
COŞKUNSU, G. (1999) Çayönü Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Ok uçlarının Biçimsel Özelliklerine Göre Sınıflandırılması ve Çakmaktaşı Ok uçlarının Kullanım İzi Analizi ile İşlevlerinin Belirlenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edebiyat Fakültesi, Prehistorya Anabilim Dalı, İstanbul.
ÇELİK, B. (2000a) "An Early Neolithic Settlement in the Center of Sanliurfa, Turkey", *Neo-Lithics 2/3*, 4-6.
ÇELİK, B. (2000b) "A New Early-Neolithic Settlement: Karahan Tepe", *Neo-Lithics 2-3*, 6-8.
ÇELİK, B. (2004) "A New Early Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Hamzan Tepe", Neo-*Lithics 04-2,* 3-5.
ÇELİK, B. (2005) "A New Statue of the Early Pre-Pottery Neolithic Period from Gaziantep, Southeastern Turkey", *Neo-Lithics 05-1*, 28-29.
ÇELİK, B. (2006) "A New Early Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Sefer Tepe", *Neo-Lithics 06-1*, 23-25.
ÇELİK, B. (2007) "Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Balıklıgöl Höyüğü", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 165–178.
ÇELİK, B. (2010) "Hamzan Tepe in the Light of New Finds", *Documenta Preahistorica XXXVII*, 257-268.
ÇELİK, B. (2011a) "Şanlıurfa-Yeni Mahalle" (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm), *The Neolithic in Turkey. New Excavation and New Research,* Archaeology and Art Publication, İstanbul, 139-164.
ÇELİK, B. (2011b) "Karahan Tepe: a new cultural centre inthe Urfa area in Turkey." *Documenta Praehistorica XXXVIII*, 241-253.
ÇELİK, B. (2011c) "A New Statue From Karahan Tepe." (Ed. H. Taşkıran, M. Kartal, K. Özçelik, M.B. Kösem ve G. Kartal), *Işın Yalçınkaya'ya Armağan Kitabı, Studies in Honor of Işın Yalçınkaya*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 91-95.
ÇELİK, B., M. GÜLER ve G. GÜLER, (2011) "A New Pre-Pottery Neolithic Settlement in Southeast Turkey: Taşlı Tepe", *Anatolia /Anadolu 37*, 225-236.
ÇELİK, B. (2014), "Differences and Similarities between the Settlements in Şanlıurfa Region where "T" Shaped Pillars are Discovered.", *TÜBA-AR 17*, 9-23.
ÇELİK, B.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU (2019) "Şanlıurfa'daki Soğmatar Kült Alanından Bir Aslan Kabartması Taslağı", *Karadeniz,* Sayı: 41, 136-143.

ERCAN, M. ve B. ÇELİK (2013) "Şanlıurfa Müzesi'nden Neolitik Döneme Ait Bir Grup Eser / A Group of Artifacts From Neolithic Period in Şanliurfa Museum", *Anatolia /Anadolu 39*, 13-54.
GÜLER, M. ve B. ÇELİK (2015) "Şanlıurfa Bölgesi Neolitik Dönem Araştırmaları.", *Belgü 1/1*, 75-102.
GÜLER, M., B. ÇELİK ve G. GÜLER (2012) "Viranşehir İlçesinden Yeni Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşimleri / New Pre-Pottery Neolithic Settlements from Viranşehir District", *Anadolu / Anatolia 38*, 157-191.
GÜLER, G., B. ÇELİK ve M. GÜLER (2013) "New Pre-Pottery Neolithic sitesand cult centres in the Urfa Region" *Documenta Prehistorica XL*, 291-304.
HAUPTMANN, H. (1991/92) "Eine Siedlung des akeramischen Neolithikums am mittleren Euphrat", *Nürnberger Blaetter zur Archaeologie 8/9*, 15-33.
HAUPTMANN, H. (2003) "Eine frühneolitische Kultfigur aus Urfa"(Ed.M. Özdogan, H. Hauptmann ve N. Başgelen), *From Village to Cities. Early Villages in the Near East*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Vol.1, 622-636.
HAUPTMANN, H. (2007) "Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem", (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 131-164.
HAUPTMANN, H. (2012) "Ein fruhneolithisches Kultbild aus Kommagene" (Ed. J. Wagner), *Gottkönige am Euphrat: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*, Darmstadt / Mainz, 13-22.
KARUL, N. (2011) "Gusir Höyük" (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm), *The Neolithic in Turkey, New Excavation and New Research, The Tigris Basin*, Archaeology and Arts Publish, İstanbul, 1-17.
MİYAKE, Y., O. MAEDA, K. TANNO, H. HONGO ve C. Y. GÜNDEM (2012) "New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th millennium cal.BC site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia" *Neo-Lithics 1/12*, 3-7.
MOETZ, K., B. ÇELİK (2012) "T Shaped Pillar Sites in the Landscape around Urfa." (Ed. R. Matthews ve J. Curtis), *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Vol. 1: Mega-cities & Mega-sites, 695-709, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
NOTROFF, J., O. DIETRICH, K. SCHMIDT (2016) "Gathering of the Dead? The Early Neolithic Sanctuaries of Göbeklitepe, Southeastern Turkey." (Ed. C. Refrew, M.J. Boyd, ve I. Morley), *Death Rituals, Social Order and the Archaeology of Immortality in the Ancient World "Death Shall Have No Dominion*", Cambridge University Press, Cambridge, 65-81.
ÖZKAYA, V. ve O. SAN (2007) "Körtik Tepe, Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 21-36.
ROSENBERG, M. (2007) "Hallan Çemi", (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular,* Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1-11.
SCHMIDT, K. (1988) "Nevali Çori: Zum Typenspectrum der Silexindustrie und der Übrigen Kleinfunde", Anatolica 15, 161-201.
SCHMIDT, K. (2001) "Göbeklitepe, Southeastern Turkey. A preliminary report on the 1995-1999 excavations", *Paléorient 26/1*, 45-54.
SCHMIDT, K. (2002) "The 2002 Excavations at Göbeklitepe (Southeastern Turkey), Imressions from an Enigmatic Site" *Neo-Lithics 2/2*, 8-13.
SCHMIDT, K. (2007) "Göbeklitepe", (Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu Avrupa'ya Yayılımı. Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,115-129.
SCHMIDT, K. (2010) "Göbeklitepe - the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs" *Documenta Praehistorica XXXVII*, 239-255.
SICHER-AKMAN, M. (2001) "Die Rundhütte als Ursprung Zur Entwicklung erster runder Hütten zum geregelten Rechteckbau." (Ed.) R. M. Boehmer ve J. Maran. *Lux orientis. Archaeologie zwischen Asien und Europa*, Festschrift für Harald Hauptmann zum 65, Geburtstag. Rahden, 389-394.

STORDEUR, D.-M. LEBRETON (2008) "Figurines pierres à rainures, « petits objets divers » et manches de Mureybet." (Ed. J. J. Ibáňez), *Le site néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord), En homage à Jacques Cauvin, BAR International Series 1843*, Oxford, Vol. II, 619-644.

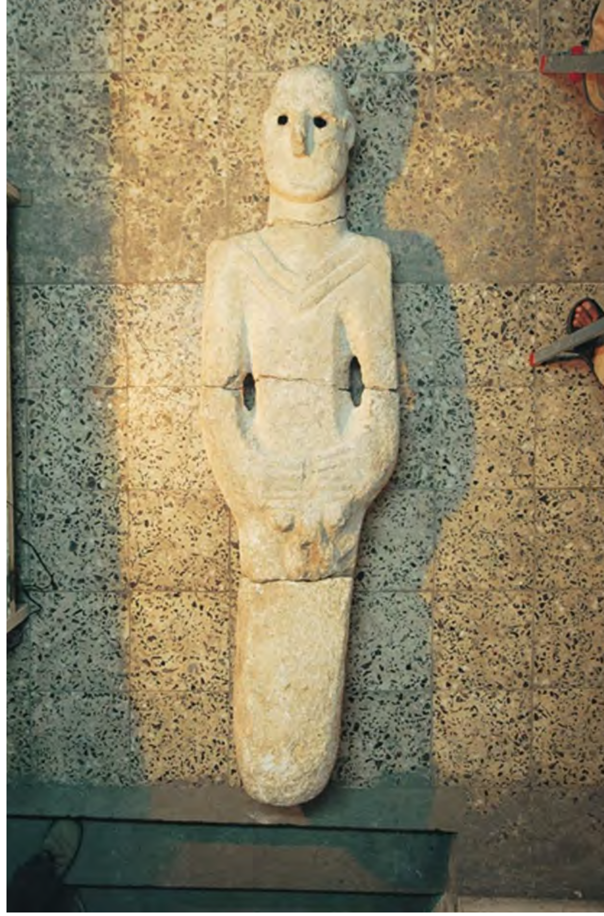
Resimler

Resim 1. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Dikilitaşlı Neolitik Yerleşimler (Çiz. Oğuz Aras).

Resim 2. Urfa-Yeni Mahalle Kesiti. (Foto. B. Çelik)

Resim 3. Urfa-Yeni Mahalle Heykeli. (Foto. G. Tan)

Resim 4. Urfa-Yeni Mahalle Semtinden Bir Dikmetaş Parçası. (Foto. B. Çelik)

Resim 5. Hamzan Tepe'nin Batıdan Görünümü. (Foto B. Çelik)

Resim 6. Hamzan Tepe'den in-situ Durumda bir Dikmetaş. (Foto B. Çelik)

Resim 7. Karahan Tepe'nin Kuzeyden Görünümü. (Foto B. Çelik)

Resim 8. Karahan Tepe'den Yılan Kabartmalı Dikmetaş. (Foto B. Çelik)

Resim 9. Karahan Tepe'den Üçgen Başlı Yılan Kabartması. (Foto B. Çelik)

Resim 10. Karahan Tepe'den Dikmetaşın Çıkarıldığı Bir Taş Ocağı. (Foto B. Çelik)

Resim 11. Sefer Tepe'nin Kuzeyden Görünümü. (Foto B. Çelik)

Resim 12. Sefer Tepe'den T Şeklinde bir Dikmetaş. (Çizim B.Çelik)

Resim 13. Taşlı Tepe'nin Doğudan Görünümü. (Foto B. Çelik)

Resim 14. Taşlı Tepe'den bir Dikmetaş Örneği. (Foto B. Çelik)

Resim 15. Kurt Tepesi'nin Doğudan Görünümü. (Foto B. Çelik)

Resim 16. Kurt Tepesi'nden Motifli bir Dikmetaş Örneği. (Foto B. Çelik)

Resim 17. Harbetsuvan Tepesi'nin Kuzeyden Görünümü. (Foto B. Çelik)

Resim 18. Harbetsuvan Tepesi'nden bir Dikmetaş Örneği. (Foto B. Çelik)

Resim 19. Harbetsuvan Tepesi'nden Kabarmalı bir Dikmetaş Örneği. (Foto B. Çelik)

Resim 20. Ayanlar Höyüğü'nün Kuzeyden Görünümü. (Foto B. Çelik)

Resim 21. Ayanlar Höyük'ten Oyuk Bir Kaide Parçası Örneği. (Foto B. Çelik)

GÖBEKLİTEPE'DEN KÖŞK HÖYÜK'E KAFATASI KÜLTÜ: NEDENSELLİK, İŞLEVSELLİK, PSİKANALİZ

Ebru SERBES*

Skull-Cult From Göbeklitepe to Köşk Höyük: Reasons, Functions, Psychoanalyse

Abstract

Death is for every living organism, the real and immutable the end of physiologic and spiritual existence. Perceiving this universal property of death, human beings processed burying the dead within the frame of their consciousness on the neurotic influence of death. According to the faith, death is not an absolute end for the human beings. The organic existence of the individuals ends; however, the immaterial existence continues. In other words, the individuals do not vanish. Homo Neanderthal, lived in Middle Palaeolithic era, is the earliest human community who bury their dead within a consciousness. This behaviour indicates obscurity and the thought of Netherworld and the beginning of a new life for these communities. The belief, life continuing in the Netherworld brought out several ritual performances. The second stage had been to protect the corpse of the individual as well as to protect themselves from the bad effects of the dead. A mortuary performance practiced in Anatolia and the Near East from the Neolithic era onwards, is not limited by burying. An outstanding practice includes removal of the skull, after the buried corpse had been defleshed. Afterwards, some techniques had been practiced that differ throughout ages, regions and cultures. The development, change and renewed faith among communities caused some changes in ritual behaviour. The earliest examples of elaborate piercing of skulls in Northern Mesopotamia are revealed in Göbeklitepe, a site of hunter-gatherers, and the earliest act of gathering the skulls in the Skull-Building at Çayönü. The modelled skulls with clay and gypsum are widespread from Jericho in the Southern Levant to Köşk Höyük in Central Anatolia; covering the skulls with red ochre is attested in Çatal Höyük. In this paper, psychoanalysis will be held, in order to answer the questions; which factors steered the human beings to such a practice? Did they try to protect themselves from probable damages the souls of the dead would cause, or did these acts reflect their fear from death and vanishing, or did they aimed to honour their ancestors?

Keywords: Skull-cult, Ritual, Mortuary practices, Modelled skulls, Psychoanalyse

* Kocaeli Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-mail: urbe2893@gmail.com

Giriş

Ölüm, tüm canlılar için fizyolojik ve ruhsal varoluşun sonu, yaşamın gerçek ve değiştirilemez bir olgusudur. İnsanoğlunun inançsal olgusuna göre ölüm, insan için bir son olarak düşünülmemekte, daha ziyade canlılar dünyasındaki varlığı sona ererken tinsel yolculuğuna devam etmekte, fakat yok olmamaktadır[1]. İnsanoğlu ölümün bu evrensel niteliğinin farkına varmış ve ölümün nevrotik etkisiyle biçimlenmiş olan ölüm bilinci içerisinde ölü gömme eylemini gerçekleştirmiştir. Bu davranış biçimi, "öteki dünya", "yeni bir başlangıç" gibi bu toplulukların zihninde, bilinmezliğin etkisiyle düşünsel bağlamların oluştuğunu göstermektedir. Ölüm, insanlarda birbirinden farklı duyguların yaşanmasına neden olmuştur. Öldükten sonrası düşünsel bir varlık olan insan için büyük bir boşluk, bilinmezlik, olduğu için merak, bazı insanlara huzur ve mutluluk, bazı insanlara ise beraberinde korku getirmiştir. Bazıları bilinmezlikten, bazıları sevdiklerini arkalarında bırakmaktan, bazıları ise ölüm anındaki acıdan korkmaktadır.

Yaşamın ölümden sonra da devam ettiği öteki dünya inancı, beraberinde bazı uygulamaları da getirmiştir. Bireyin öldükten sonra geride kalmış olan bedenini korumak ve yaşayanları ölünün kötü etkisinden korumak, bir diğer aşamayı oluşturmaktadır. Bu uygulamalar dönemler, bölgeler ve kültürler arasında farklılık göstermektedir. Toplumun gelişmesi ve değişmesi ile inanç sistemindeki yenilenmeler, uygulanan ritüellerde farklılık ve çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Anadolu'nun farklı bölgelerinde Neolitik Dönem yerleşmelerinde yapılan kazılar ile birlikte bulunan örneklerde farklılık ve benzerlikler gösteren ritüel geleneklerinin varlığı ortaya çıkarılmıştır.

Ölü gömme, ölü insan bedenlerinin ortadan kaldırılmasına ilişkin kültürel yollardan biridir ve en yaygın olanıdır. Antropolojik açıdan, ölü bedenlerin toprağa kazılan çukura (mezara) bırakılarak üzerinin kapatılması şeklinde tanımlanmaktadır[2]. Ölülerini gömdükleri bilinen ilk insan türü olan Homo Neanderthal, Orta Paleolitik'te yaşamıştır[3]. Ölülerini açıkta veya arkasında bırakmak yerine onları gömmeyi tercih etmesi, Neanderthal insanın ölülerini belli bir davranışla gömdüğünü gösterir. Kuzey Irak'ta Zagros Dağları'ndaki Şanidar Mağarası'nda "*çiçek gömü*" adıyla bilinen, yaşlı bir Neanderthal insanına ait mezar, bunların ölüsünü gömen ilk insan türü olduğunun kanıtıdır

Ölülerin mezar eşyaları ile gömülüyor olması Neolitik dönem insanlarında "*ölümden sonraki yaşam*" anlayışının belirtilerini göstermektedir. Erken Neolitik dönemde insanlar, aralarındaki bağın belki de devam edeceği düşüncesiyle ölülerini yaşadıkları evin tabanının altına gömmüşlerdir. Dönemler boyunca kültürün ve toplumun gelişmesi ve değişmesi, aynı zamanda farklı bölgelere yayılması ile ölü gömme geleneklerinde ve uygulanan ritüellerde farklılaşmalar görülmektedir.

Ölü gömme uygulaması, bireyin öldükten sonra gömülmesinden ibaret değildir. Neolitik döneme ait birçok ölü gömme geleneği görülmektedir. Dönemin geleneklerine genel bir bakış yapacak olursak bu dönemde ölüler taban altlarına, hocker pozisyonunda, mezar eşyaları ile gömüldükleri gibi, ikincil gömüt olarak, kemiklerin ve kafataslarının ayrı bir biçimde gömülmeleri de görülmektedir. Gömülen bireyin sonradan kafatasının alınması ve tek başına ya da birçok kafatasının bir araya kümelenmesi ile oluşturulmuş gömütlerin yanı sıra kafataslarına boyama, sıvama gibi bir takım işlemlerin uygulandığı bilinmektedir[4]. Anadolu ve Yakındoğu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde ortaya çıkan bu sıra dışı uygulama, cesedin gömülmesi sonrasında, etlerin çürümesinden bir süre sonra mezar tekrar açılıp kafatasının alınması ve farklı bir yerde depolanmasından oluşmaktadır.

Bu gibi uygulamalar kafatası kültü kapsamında değerlendirilmiştir. Kült, TDK sözlüğünde "Yerel özellikler taşıyan dinî törenler" olarak tanımlanır[5]. Antropoloji sözlüğünde "kutsal olarak bilinen var-

---

[1] Ülger 2007: 37.

[2] Emiroğlu-Aydın 2003: 343.

[3]Uhri 2006.

[4]Ülger 2007: 22.

[5]"Türk Dil Kurumu, Kült "25 Ekim 2017. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_content&view=/frontpage& Itemid=1

lıklar çevresinde oluşmuş, saygı, tapınma, dua, kurban ve ritüeller gerektiren, özel yer ve zamanlarda bayram ve törenleri bulunan, kült araçlarıyla cemaat liderlerini içeren inanç ve tapınış"[6] veya "doğaüstü olduğu tasarımlanan kişiler, objeler ya da onların sembolik temsilcileriyle ilişki kurmayı içeren geleneksel ritüeller topluluğu" şeklinde tanımlanır[7].

Kafatasının gövdeden ayrılma uygulamasının izlerine PPNA dönemi öncesinde de rastlanmaktadır. Günümüzden 60 000 yıl öncesine tarihlenen Kebara 2'de birincil gömüt biçiminde olan ve kafatası alınmış bir iskeletin bulunması, bu uygulamanın ilk izleri olarak kabul edilebilir. PPNA'da kendini göstermeye başlayan, kafatasının gövdeden ayrı olarak saklanmasına, PPNB döneminde farklı bir eylem olarak kafataslarının sıvanması eklenmektedir[8]. Kafatası kültünün yaygınlaşması MÖ 10. binde başlar.

Bu çalışmada, Neolitik dönemde Anadolu ve Yakın Doğuda kafatasına uygulanan değişik yöntemlerin yapılış amacı irdelenecektir. Neolitik dönemin insan topluluklarını bu uygulamaya yönelten neydi? Ölüm korkusu, atayı onurlandırma isteği, yok olmayı kabul edememe ya da ruhun canlılara yapabileceklerinden korunmak mıydı? Bu sorunsallar psikanaliz yöntemiyle yorumlanabilir mi?

Uygulamalar

İnsanın ölüm karşında takındığı tavır çoğunlukla nevrotik ve fobik davranışlarla ilişkilenmiş bir biçimde ölülere saygı gösterme şeklinde kendini göstermektedir. Evrensel bir hal almış olan bu eylem dünyadaki hemen her kültürde kendine yer edinmiştir. Bu saygıyı gösterme biçimleri ise çeşitlilik göstermektedir. Eski Önasya'da kafatasının bedenden ayrılması ve değişik davranışları yansıtan uygulamalardan geçmesi, insanların avcı-toplayıcı yaşam tarzı sürdüğü dönemlerde başlar. Bedenden ayrılan kafatası üzerinde çeşitli uygulamalar özenle yapılmaktadır.

1. Delinmiş ve Kazıma Çizgiler Yapılmış Kafatasları

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde ölü bedenin kafatasının vücuttan alınarak uygulanan davranışlara ilişkin ilk örnek, yeni bulgular dahilinde Göbeklitepe'de bulunan, bir yere asılmak üzere düzenli biçimde kemiklere çakmaktaşıyla kazıma çizgilerin yapıldığı ve delinmiş olan kafataslarıdır (Şekik 1b)[9]. Bu uygulamada kafatasının ilk önce derisi yüzülüp üzerindeki etlerinden arındırıldığı, ardından da kemiklere çakmak taşıyla bilinçli bir şekilde sergilemekten ziyade ip ile asılması için kazıma çizgilerin oluşturulduğu ve deliklerin açıldığı anlaşılmaktadır. Veriler, kafataslarını etlerinden arındırmanın kolay bir eylem olmadığını, kasların kemiğe bağlandığı yerlerde kemikler üzerinde kazımadan kaynaklanan çok sayıda düzensiz çiziklerin oluştuğunu göstermektedir.

2. Kümelenmiş Kafatasları

Kafataslarının bir arada toplandığı en iyi örnek Çayönü Kafatası Yapısında açığa çıkmıştır[10]. Bu uygulamada gövdeden ayrılmış olan kafatasları ya iskeletin yakınında veya diğer parçaları ile birlikte aynı mekanda kümelenmiş halde ya da belirli bir kısımda sadece kafatasları şeklinde görülmektedir. Levant bölgesinde ki Tell Aswad, Ain Ghazal ve Yiftahel yerleşmelerinde, birden fazla kafatasının seki, duvar dibi veya ocak yanında olacak biçimde kümeleme uygulanması görülmektedir.

---

[6] Emiroğlu-Aydın 2003:519.

[7] Türkcan 2006: 6.

[8] Yılmaz 2010: 1347.

[9] Gresky-Haelm-Lee Clare 2017: 3-7.

[10] Yılmaz 2010: 44-47; Özdoğan 1994: 56.

3. Sıvanmış Kafatasları

Kafatasları, vücuttan ayrılmadan, alçı veya kil sıvanmadan önce bir takım süreçten geçmekteydi. Bu sürece dair çeşitli olasılıklar sunulmaktadır[11]:

- Bunlardan birincisi, cesedin ilk olarak başka bir yere gömülmesi, et ve dokuların tamamen çürümesinin ardından kafaların kolaylıkla kopartılıp asıl yerlerine ikincil gömü olarak gömülmesidir.
- İkinci varsayımın birinciden farkı, cesedin gömülmeyip vahşi hayvanlardan korunaklı bir yerde açıkta bırakılarak güneş ışığı ve diğer yıpratıcı doğal etmenler yoluyla çürümesinin beklenmesidir. Bu işlemin yapıldığına dair ele alınan yerleşmelerde arkeolojik verilere ulaşılmamıştır.
- Üçüncü varsayım ise cesedin yerleşim yakınında bulunan açık arazide kutsal ve güçlü gördüklerine inanılan leş yiyici kuşların (örneğin, akbaba) cesedin etlerini tamamen tüketmesinin beklenmesidir. Bunun işlemin uygulandığına dair I. dereceden bir arkeolojik veri olmasa da etnolojik örnekler ve Çatalhöyük akbaba kült odasında bulunan duvar resmi bu varsayımı da doğrular niteliktedir. Bu yöntemde süreç hızlanmış olur ve diğerlerine göre daha çabuk sonuçlanırdı. Etler kemiklerden tamamı ile ayrıldığında eklemleri kıkırdaklar hala tutmaktadır ve iskeletin morfolojisi bozulmamış durumda kalabilmiştir.

Kafatasları, ceset tamamen çürüyüp mezarı açıldığında büyük bir özenle bedenden kafatası, alt çene ve boynun ilk iki omur kemikleri ile birlikte sökülmüştür. Bazı kafataslarında ise çeneler ve dişler özenle sökülüp ikincil gömü noktalarında geri yerleştirilmemiş, bunun yerine alt çenenin olduğu yer kil veya alçı dolgu ile sıvanarak kapatılmıştır[12]. Alt çenede sağ birinci ve üçüncü büyük azılar çıkarılırken *mesial*[13] kökleri kısmen kırılmış ve *alveol* yuva[14] içinde kalmıştır. Kil sıva uygulamadan önce alt ve üst çenedeki dişlerin bilinçli olarak çıkarılması, Çanak Çömlek Öncesi Neolitik B Evresinden (Jericho, Beisamoun ve Tell Ramad) Çanak Çömlekli Geç Neolitik döneme (Köşk Höyük) kadar uygulanmıştır (Şekil 2c).

Çanak Çömleksiz Neolitik B Evresinin ortalarında Doğu Akdeniz'deki Jericho'da en erken örneği bulunan alçı veya kil sıva ile kaplanarak etlendirilmiş kafatasları, özel bir yerde korunmuştur[15]. Kafatası etten arındırıldıktan sonra alt çene ile ya da alt çenesiz alınıp alçı ile veya kil ile yüz düzeyindeki ayrıntıları vererek sıvama suretiyle biçimlendirilmiştir. Burun, göz, kaş, kulak ve ağız gibi yüz hatları kil hamuru kullanılarak ölü bir nevi yeniden canlandırılırken kafatasının geri kalan kısımlarında saç ya da bitki saplarından hazırlanan bir başlıkla kaplanma olasılığı mevcuttur[16]. Bazı kafataslarının göz çukurları deniz yumuşakçalarının kabukları ile doldurulmaktadır. Ele geçen kafataslarının yüzün kil hamuru ile şekillendirilme işlemi iki aşamada gerçekleşmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Önce göz çukurları, kulak ve burun delikleri kil topaklarıyla doldurulmakta, daha sonra tüm yüz kalın bir kil sıva ile kaplanıp yüzdeki ayrıntılar oluşturulmaktadır. Kil ile yeniden biçimlendirilen yüz bazen kırmızı aşı boyası ile kaplanmıştır. Bu uygulama Levant'ta Geç Çanak Çömleksiz Neolitik dönem sonrasında ortadan kalkmış, buna karşın, Anadolu'da Çanak Çömlekli Neolitikte uygulanmaya başlamıştır[17].

4. Aşı Boyalı Kafatasları

Arkeolojik, filolojik ve etnolojik verilere göre aşı boyasına ve kırmızı renge çeşitli anlamlar yüklenmiştir[18]. Kırmızı rengin insan psikolojisi üzerindeki etkisi ve kanın rengi olarak da yaşamı simgele-

---

[11]Avcı 2012: 4-5.

[12]Avcı 2012: 3-5.

[13]Ağzın orta çizgisine bakan diş yüzeyleri

[14]Torba biçiminde küçük boşluk veya genişlemiş kısım.

[15] Özbek 2009: 147; Marchand 2011; Avcı 2012: 2-4.

[16]Özbek 2005: 131-133.

[17]Marchand 2011-2012: 7.

[18] Çetinkaya 2016: 420.

mesi, tinsel anlam bağlamında ritüellerde kullanılmasına neden olmuştur. Kötü ruhların ve doğaüstü varlıkların uzaklaştırılması için yapılan ritüellerde kullanılan figürlerin gözlerine aşı boyası sürülmesi bu bağlamı destekler niteliktedir.

Kırmızı aşı boyasının iskeletlerin boyanmasında kullanıldığı en eski örnekler Üst Paleolitik Çağ'da Batı Akdeniz'de yaşayan Cro-Magnon ve Gri-Maldiyan insanlarının mezarlarında ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın ölünün solan vücudunu canlandırmayı ve yiten yaşamı geri getirmeyi amaçladığı öne sürülmüştür Kırmızı aşı boyası çağlar boyunca duvarlarda, mezarlarda ve küçük buluntularda çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Kırmızı aşı boyasının koruyucu özelliği ve sürüldüğü cisme yeniden hayat kazandırma yetisinin olduğuna inanıldığından sembolik ve ritüel olarak kullanılmıştır. Neolitik Çağ'da bu uygulamanın kafatası ile beraber gövdenin de boyanması veya sadece kafatasının boyanması olmak üzere iki farklı şekli görülmektedir. Köşk Höyük'te bir kafatası alçı ve kil karışımı bir malzeme ile kaplanmış, üzerine kırmızı aşı boyası sürülmüştür[19]. Çatalhöyük'te hocker pozisyonundaki bir kadının kolları arasında sarılmayı andırır bir biçimde tuttuğu kafatasında da aşı boyası izlerine rastlanmıştır(Şekil 1a).[20].

Arkeolojik Bulgular

1. Çanak Çömleksiz Neolitik B Evresi

Jericho

MÖ 8350-6000'lere tarihlenen yerleşiminden çok sayıda alçı veya kil ile sıvalı kafatasları ortaya çıkartılmıştır[21]. Kafatasları yapıların tabanlarındaki çukurlarda gömülü olarak bulunmuş ve hepsinin yüzü aynı yöne çevrilmiş olarak bulunmuş ikincil gömütlerdir. Kil ve alçı sıvalı kafataslarında yüzdeki tüm ayrıntılar oldukça ustalıkla betimlenmiş olup, bazı örneklerde gözler kapalı veya açık gösterilmiştir. Kulaklar, gözler, burun ve ağız tüm gerçekçiliğiyle ve yüzde sahip oldukları orantılara sadık kalınarak şekillendirilmiştir. Sıvanın en dışına kırmızı aşı boyası uygulanmıştır. PPNB dönemine ait dolgularda 212 birey açığa çıkmıştır. Yerleşimde farklı evreler boyunca ölü gömme uygulamalarında değişimin az olduğu, gömüldükten bir süre sonra müdahale edilmiş olan toplam 119 iskeletten 23'ünde kafataslarının alındığı, ancak alt çene kemiklerinin gövde ile birlikte bulunduğu, 86'sında ise kafatası ve alt çene kemiğinin eksik olduğu belirlenmiştir.

Ain Ghazal

Ürdün'ün kuzeybatısında, Amman yakınlarında yer alan Ain Ghazal gömütleri birkaç farklı gömme tarzı barındırmakta ve genel olarak gövdelere ölüm sonrasında işlemler yapıldığına dair izler bulunmaktadır[22]. Gömütlerdeki temel farklılık kafatasının olması ya da olmaması olarak değerlendirilmektedir. Taban altı veya avlulardaki gömütlerde kafası olmayan gövdeler, avlularda kafataslı gömütler bulunmuştur. İki uygulama arasındaki fark, olasılıkla topluluktaki statü farklılıklarının işareti olarak değerlendirilmektedir. İlk adımda ölünün, mekanın tabanı altına gömüldüğü ve bir süre sonra yeniden açılarak kafatasının alındığı ve sonrasında, taban yüzeyinin kireç ile yeniden sıvandığı düşünülmektedir. Gömütlerin içinin genellikle temiz olduğu ve mezar eşyası bulunmadığı belirtilmektedir.

Orta PPNB döneminde taban altında 12 kafatası bulunmuştur[23]. Bir örnekte, üç ayrı kafatası aynı çukura, yüzleri doğuya dönük şekilde yerleştirilmiştir. Bir ev tabanında yangın sonucu tahrip olduğu düşünülen kafatasının ait parçalarda kırmızı lekeler tespit edilmiştir. Sıvanmış kafataslarının çok azın-

---

[19]Özbek 2009: 153.

[20]Hodder 2006: 140.

[21] Yılmaz 2010: 1310.

[22] Yılmaz 2010: 1319.

[23] Rollefson- Simmons ve Kafafi 1992: 443-470

da yüz ile ilgili herhangi bir uygulama görülmemektedir, çoğunluğun yüzü yeniden modellenmiş, iki sıvalı kafatası parçasında gözler boyanmıştır.

Kfar Hahoresh

Aşağı Galilee'nin Nazareth tepelerinin batı tarafındaki vadinin yukarı kısmında yer alan ve PPNB evresine tarihlenen Kfar Hahoresh'in alçak vadilerdeki köy yerleşimlerine ait bir mezar kültü alanı olabileceği öne sürülmüştür[24]. Burada 60'tan fazla başsız iskelet ile bir düzineden fazla kafatası ve birçok kafatası parçasına rastlanmıştır. Yerleşmede, tekli ve çoklu gömütler, kafataslarının alındığı birincil gömütler, kafataslarının ayrı saklandığı çukurlar, sıvanmış kafatasları ve olasılıkla bilinçli olarak yapılmış insan kemiği düzenlemeler belirlenmiştir.

Kafatasının gövdeden ayrılması uygulaması birincil gömütlerin yaklaşık 15'inde tespit edilmiş ve diğer yerleşimlerin aksine, bu uygulama erişkinlere özgü görünmemektedir. Cesetlerin gömülme işlemi tamamlandıktan sonra, gömüt alanının çoğu kez sıvanarak kapatıldığı ve kafatasının pozisyonunun işaretlendiği belirtilmektedir. Daha sonra sıvanın o bölümü açılarak kafatası, çoğunlukla çene kısmından kesilerek gövdeden ayrılmış olmalıdır. Gömütlerin kireç sıva ile kapatılması, gömme sonrası etkinliklerin iyi planlanmış ve yürütülmüş olduğunun göstergesi olarak yorumlanmaktadır

Beisamoun

Yukarı Galilee bölgesinde, Hauleh havzasında, kurumuş bir gölün kıyısında yer alan Beisamun, üç farklı PPNB evresi içermektedir [25]. Bu döneme tarihlenen son evrede gömüt uygulamalarına yönelik önemli bulgular açığa çıkmıştır. Bir mekanın giriş kısmında, döşemenin altında toplu bir buluntu grubu, ikili bir gömüt ve üzeri sıvalı iki kafatası açığa çıkmıştır. Sıvalı kafatasları yan yana, yüzleri doğuya dönük olarak döşeme ve kapı eşiği arasına yerleştirilmiştir. Döşemeye yakın bir yerde bulunan yeni doğmuş dört bebek iskeletinden biri bütün, diğer üçünün ise sadece kafatasları gömülmüştür. Yuvarlak bir çukurun içinde, kemik öğeler arasında anatomik bağlantılar devam eden, hocker pozisyonda yatırılmış kadın bireyin kafatası alınmıştır. Bu bireyin üzerinde bulunan bir diğer kadın bireyin de kafatası alınmış olup, iskeletin omurga aksının anatomik pozisyonunu koruması nedeniyle, kafataslarının çürüme sonrasında alındığı sonucuna varılmıştır. Sıvanmış kafatasları ile kafatası eksik iskeletler arasında bir ilişkinin olabileceği düşünülmekle birlikte, buna dair veriler saptanamamıştır.

Tell Ramad

Suriye'de Şam'ın 15 km güneybatısında yer alan Ramad I'de, 4 m. derinlikte, mekan içine oyulmuş 80x40 cm. boyutlarında bir çukurda, sıvalı 8 adet sıvalı kafatası bulunmuştur[26]. Kafataslarının beşi kadın, ikisi erkek ve biri de 13-14 yaşlarında bir erkeğe aittir. Kafatasları kırmızı aşı boyası ile boyanmış, göz kısımlarına deniz kabukları yerleştirilmiştir.

Ramad II'ye tarihlenen kafatasları da bir mekanın taş duvarının temeline yaslanmış durumda bulunmuştur. Kafataslarından üçü dolgu basıncı ile sıkışmış, kafatasları ile birlikte farklı kemikler de bulunmuştur. Bu kemikler arasındaki bir *clavicule*[27] kireçle kaplı olup, kırmızı renge boyanmıştır. Bu kafataslarının yoğun olarak tahrip olması nedeniyle sıvalı olup olmadıkları belirlenememiştir. Ramad II'ye ait 2 m çapında, etrafı kerpiçlerle çevrelenmiş bir alanda en az 12 tane sıvalı kafatasının bulunmuştur. Bazı kafataslarının tepesi ve alnı kırmızıya boyanmış, kafatası yüzeyinin kaplanması için sıkıştırılmış karbonat kullanılmış, alt çeneleriyle birlikte sıvandıklarından, hafif bir boyun oluşturulmuştur. Jeriho'daki sıvalı kafatasları kadar zengin bir görünüm oluşturmayan bu örneklerin gözler için beyaz kireç kullanılmıştır. Bu kafataslarının Jeriho'da olduğu gibi gruplandığı ve diğer mimari öğelerle birlikte şekillendirildiği ileri sürülmektedir.

---

[24] Kuijt 2008: 171-197; Yılmaz 2010:1321.

[25] Goren- Goring-Nigel ve Segal 2001: 671-690; Yılmaz 2010: 1337-1338.

[26] Yılmaz 2010: 1327.

[27] Omuz başıyla göğüs kemiğinin üst ucu arasında bulunan ve derinin altında belli olan uzunca kemik.

Göbeklitepe

Şanlıurfa kentinin 15 km kuzeydoğusunda, Örencik Köyü'nün 2,5 km doğusunda yer alan Göbeklitepe, Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait bir buluntu yeridir[28].Son derece önemli bir Erken Neolitik Dönem ritüel merkezi olan Göbeklitepe'de bulunan ve burada yaşayanlarla ölülerin etkileşiminin kanıtı olan, değişikliğe uğramış üç kafatası, bölgedeki keşiflerin yeni bir kategorisini temsil etmektedir. Bu kafatasları, Göbeklitepe'de belli bireylere ölüm sonrası uygulanan hususi işlemleri de kanıtlamaktadır. Göbeklitepe'de halen mezar bulunamamış olmasına rağmen tapınaklar arasında 700 kadar insan kemiği parçası bulunmuştur. Mikroskopik analizler, oyma, kazıma ve kesme faaliyetlerinin kesici ve delici aletler ile gerçekleştirilmiştir. Göbeklitepe'deki kafatası kültünün, Anadolu'nun Erken Neolitik alanları ile Levant Bölgesindeki kafatası kültlerinden farklı olduğu özellikle belirtilmektedir. Bulunan kafataslarındaki kazıma, kesik izi ve delikler bilinçli olarak gerçekleştirilmiştir. Taşlardaki estetik özen kafatasları işlemlerinde gösterilmemiştir. Delik delinmiş olan kafataslarının ip yardımıyla asılması için yapılma olasılığı yüksektir. Bir başka kafatasında dağınık aşı boyası kalıntılarına rastlanılmış fakat bilinçli boyanmaktan daha çok kafatasının ya aşıboyası içine ya da yakınına konduğunu varsayılmaktadır[29].

Çayönü Tepesi

Diyarbakır İl merkezinin kuzeybatısında, Ergani İlinin güneybatısında, Hilar Köyün'de yer alan Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Ortaçağ'a kadar kesintisiz bir yerleşim kronolojisi vermektedir[30]. Çayönü'nde dikdörtgen planlı yapılar evresinin en üst tabakasına ait *Kafataslı Yapı*'nın (BM Yapısı) döşemelerin üzerinde veya döşemeye yakın dolguların içinde depolanmış kafatasları bulunmuştur. Bu yapıda ele geçen kafataslarının gövdeden ayrılmasından önce cesetlerin çürütüldüğü öne sürülmektedir. BM2a evresinde bulunan toplam 49 kafatasından 27'si D odasında, 16'sı ortada bulunan oda içerisinde, 6 tanesi de B odasında taş döşeme üzerine yıkılmış olan kerpiç duvar kalıntılarının altında bulunmuştur. Bulunan kafataslarının *in situ* hâlinde olmadıkları, farklı köşelerde durdukları veya asılı hâlde oldukları ifade edilmektedir[31].

2. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ

Çatalhöyük

Çatalhöyük, Konya ilinin 52 km. güneydoğusunda, Çumra ilçesinin 11 km. kuzeyinde yer almaktadır. Doğu höyüğünde sıvalı ve boyalı kafataslarına rastlanmıştır[32]. Çatalhöyük de dâhil olmak üzere, Yakın Doğu yerleşim yerlerinde, modifikasyona uğramamış ve ikincil kümelenmeye tabi tutulmuş kafataslarına yaygın bir şekilde rastlamak mümkündür. Açık alanlarda, ev zeminlerinde, kısacası gömü bağlamında değerlendirilmeyen yerlerde veya yeniden kümelenmiş çukurlarda bu kafatasları bulunabilir. Bu, bazı durumlarda aynı bölgedeki önceki mezarların bozulması anlamına gelse de Çatalhöyük'te bütününden ayrılmış kafatası ve diğer iskelet yapılarına çoğu zaman birincil gömülerle dolu mezarlarda rastlanmaktadır. Çatalhöyük yerleşmesinde sıva ile kaplı kafatasları bulunmuştur. Kafatasına böyle bir işlemin uygulanması, bireyin yaşarken saygı gören bir insan olduğunun bir göstergesi olarak düşünülmektedir. Yerleşmede, önemli kişiler diyebileceğimiz *ata kültü* çerçevesi içerisinde kafaları gövdelerinden ayrılmıştır. Hem kadınların hem de erkeklerin kafataslarında bu uygulamalar görülmektedir[33]

---

[28] Schmidt 2007: 115.

[29] Gresky-Haelm ve Clare 2017.

[30] Türkcan 2006: 41.

[31] Yılmaz 2010: 44-47; Özdoğan 1994: 57.

[32]Mellaart 2002.

[33] Hodder 2006: 140-161; Larsen 2006: 136.

Köşk Höyük

Niğde'nin Bor ilçesine bağlı Bahçeli beldesi yakınlarında yer alan Köşk Höyük'te Geç Neolitik döneme tarihlendirilen II. ve III. yapı katlarında kil ile sıvanmış kafatasları açığa çıkmıştır. Sadece yüz hatları kil ile canlandırılmış bir çocuk ve 12 erişkin bireye ait kafatasları gün yüzüne çıkarılmıştır[34]. Kil sıvalı kafataslarıyla bir arada ya da ayrı olarak korunmuş altı sıvasız kafatasının varlığı, Köşk Höyük'te kafatası kültünün çeşitliğini kanıtlar niteliktedir. Kil sıvalı ve sıvasız kafatasları yerleşme içinde özel bir mekanda ya tek ya da grup halinde bulunmuş olup gövde kalıntılarına ait hiçbir ize rastlanmamıştır.

II. yapı katına ait bir evin sekisinin kuzey kenarı boyunca uzanan duvarına kireç taşından 2 cm kalınlığındaki ince levhalardan yapılmış dikdörtgen kutu biçimli bir boşluk içine özenle yerleştirilmiş beş adet kil sıvalı kafatası grubu bulunmuştur. Kil sıvalı olanlar ön ve arkaya yerleştirilmiş olup, araya sıvasız olanlar konmuştur. Oda tabanında kilden yapılmış olan bir kaide üzerine yerleştirilen bir grup kafatasının yüzleri doğuya yöneliktir. Kafatasları üzerinde kalan izlerden yola çıkarak, bunların hasır örtülere sarılmış olabileceği öne sürülmüştür[35]. Alçı sıvalı bir seki üzerinde yer alan bir kadına ait kafatası da sıvandıktan ve aşı boyası sürüldükten sonra özenle sergilenmiş görünmektedir[36].

Etnolojik Örnekler

İnsanlar ve toplumlar, tarih boyunca kişisel ya da toplu olarak çeşitli inanç sistemlerini benimsemişlerdir. Ancak insanların, eski inançlarını terk edip, hiçbir iz bırakmadan, yeni inançlara geçiş olamamıştır. Bir önceki inancın izleri, benimsenmiş olan yeni inançta farklı bir uygulama veya biçimle kendini göstermektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde Yakındoğu'da varlığını gösteren kafatası kültün günümüze de dünyanın çeşitli toplumlarında izlerine rastlanmaktadır.

Eski Sibirya toplulukları ve Tunguz boylarının da ele geçirdikleri kafataslarını korudukları ve taptıkları bilinmektedir[37]. Bu topluluklar için kafanın düşman ya da aile tarafından saklanıp varlığını sürdürülen bir güç olduğu, onlara tapınıldığı ve uzun süre korundukları anlaşılmaktadır. Tengrici[38] inanış içerisinde yer alan kafatası kültünün, gerek kötülüklerden korunma, gerekse düşmanının gücüne sahip olma ve gerekse de düşmanının ruhunu ele geçirme gibi amaçlara hizmet ettiği değerlendirilmektedir.

Tibet Budizmi olan Lama tapınaklarında da kafatası kültüne rastlanmaktadır. Bu tapınaklarda kafatasları, bakır ya da gümüşle kaplanmıştır. Hindoloji uzmanı Walter Ruben, Hindistan'daki bazı ilkel kabilelerin kafatası kültü uyguladıklarını, bazılarının da kafatası avcılığına önem verdiklerini belirtmektedir.

Bu kültün izlerine Avrupa'da bazı kiliselerde de rastlanmaktadır. İtalya'daki Otranto Katedrali'nde sergilenen yüzlerce kafatası 14 Ağustos 1480 de Osmanlı'nın Otranto seferi sırasında ölmüş olan, "Martiri Di Otranto" (Otranto Şehitleri) olarak anılan ve aziz ilan edilmiş 800 kişiye aittir. Sırbistan Niş yakınlarında bulunan 19. yüzyıldaki Sırp isyancıların kesilmiş başlarından oluşan 952 kafatasından inşa edilmiş "Kelle Kulesi" de isyancı Sırplara ibret vermek için yaptırılmıştır. Avusturya'da bulunan, Yakın Çağa tarihlendirilen St. Michael Şapeli'nde boyalı kafatasları bir mekanda sergilenmektedir[39]. Kafataslarının hepsi erkeklere aittir ve geride bıraktıkları eşleri tarafından boyanmış oldukları belirtilmektedir.

---

[34] Özbek 2005: 119; Özbek 2009: 148-150.

[35] Özbek 2009: 133.

[36] Özbek 2005: 129.

[37] Kocaova 2012: 6-8.

[38] Tengri: Tanrı, Gök Tanrı. Bu inançta, Tengri, her şeyi yaratan, başı ve sonu olmayan tek ve yüce varlıktır.

[39] Berg-Rolle-Seemann 1981: 83.

Erzurum'da yakın zamana kadar yağmur yağdırmak için mezar dışında ve açıkta bulunan insan kemikleri toplanarak suya atılmıştır[40]. Bu uygulama, kuraklığın açıkta bulunan kemikler yüzünden meydana geldiği inancına dayanmaktadır. Binboğa dağları çevresinde de yakın zamana kadar Müslüman olmayan birinin kafatasının yağmur yağdırmak amacıyla suya atıldığından bahsedilmektedir.

Güney Amerika ülkesi olan Bolivya'da her sene kasım ayında "kafatası günü" ya da yerel adıyla *Nanitas* bayramı kutlanmaktadır[41]. Evlerde bulunan kafatasları süslenerek dışarı çıkartılmaktadır. Ölen yakınlarının kafataslarını mezardan çıkartıp eve götüren Bolivyalılar bu geleneği günümüze kadar sürdürmüşlerdir.

Tartışma ve Sonuç

Ölüm insanlık tarihi boyunca insanoğlu için mistik olgulardan biri olmuştur. Ölüm sonrası belirsizlik, insanın yaşamını devam ettirme içgüdüsü ile tabulaşarak ölüm olgusu nevrofobik bir fenomene dönüştürmüştür. Ölüm korkusunun, insanın psikolojik benliği içerisinde yok olma, yitirme, acı çekme ve yalnızlık semptomlarının korku histerileri şeklinde kendini göstermesi ve ölüm sonrası yaşam isteği, çeşitli ritüellerin düzenlenmesi gibi toplumsal tavır ve davranışları açığa çıkarmıştır.

Hayatın kaynağı olan beynin, kafatasında yer alması, dolayısıyla kafatasının hayatın koruyucusu gibi bir görevinin olması ilkel insanın zihninde, bilinmezliğin etkisiyle ilginç bir hal almıştır. Bu durum, kafataslarının, ruhların merkezi olarak algılanmasına yol açmıştır. Kafatası kültü, dünyanın farklı yerlerinde ve farklı dönemlerinde çeşitlilik göstererek kendine yer edinmiştir. Kafatasının kil, alçı vb. maddelerle sıvanarak bazen de kırmızı aşı boyasıyla boyamak bireyi yaşadığı günlerdeki haline dönüştürmeye çalışmak, ona olan saygınlığı ifade etmek, canlılığının devam ettiğini tinselleştirme isteği görülmektedir.

Kafatasının modellenmesinde yüzdeki tüm detaylar anatomik konumlarına uyularak dikkatli biçimde yansıtılırken kişinin sanki bir portresi yapılmaya çalışılmıştır. Göz çukurları doldurulurken kil topakları üzerine henüz kurumadan çekilen yatay çizgiler kişinin belki de uyku ya da ölüm halini anımsatmak amacıyla yapılmıştır. Jericho ve Köşk Höyük' te ki gözleri kapalı veya açık olarak betimlenen kafataslarında kapalı gözlerin sanki ölüm ya da uyku halini yansıtmak için verilmiş olabileceği düşünülmektedir[42]. Salyangoz kabuğu kapalı gözü, iki kanatlı midye kabukları ise açık gözü, bir başka deyişle canlı bireyi simgelemesi amacıyla kullanılmış görünmektedir. Birçok yerleşimde karşılaşılan, kafatasının kırmızı aşı boyası ile kaplanması uygulaması canlılığı ve yeniden yaşam bulmayı simgelediği düşünülmektedir. Kafatası kültünün, Yakın-Doğu'da Levant bölgesiyle sınırlı kalmayıp kuzeyde zamanla Anadolu içlerine kadar yayıldığı anlaşılmaktadır.

Kafataslarının gövdeden ayrılarak özel bir uygulamaya tabi tutulmasının farklı nedenleri olabilir. Avcı-Toplayıcı grupların atalarını birlikte taşıma isteği, yerleşik toplulukların onları yaşam alanlarında bulundurma isteği, ataların koruyuculuğunu sağlamaya yönelik bir davranış olarak nitelendirilebilir. Göbeklitepe'de ele geçen kafatasların bazılarında ip bağlanarak asılmasına yardımcı olmak için yapıldığı düşünülmektedir. Alana gelen prehistorik insanlar, kafataslarını asarak atalarını anıyor ya da düşmanlarını sergileyerek ölülerin gücünün canlılara geçtiğini düşünüyor olabilirlerdi[43]. Yeni Assur imparatorlarının yendikleri hasımların kafatasını saraylarına asmaları veya öldürdükleri düşman askerlerinin kafalarından tepeler yapmaları da zaferlerini bu şekilde göstermeleri ve gömülmeyen hasımlarının ölüler ülkesinde acı çekmesini sağlamak amacına yönelik olmalıdır[44]. Eski Mezopotamya inancında göğün biri doğuda, diğeri batıda olmak üzere iki kapısı vardır ve güneş tanrısı gökyüzüne her gün doğu kapısından girer ve batı kapısından kaybolur, sabaha kadar yoluna yer altı dünyasında

---

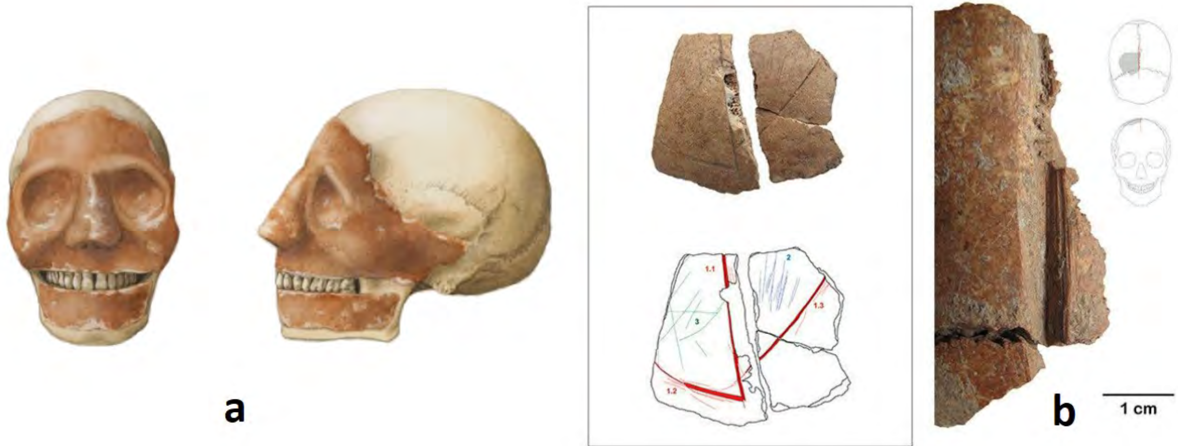
[42]Özbek, 2009: 145.

[43]Gresky-Haelm-Clare 2017: 2-5.

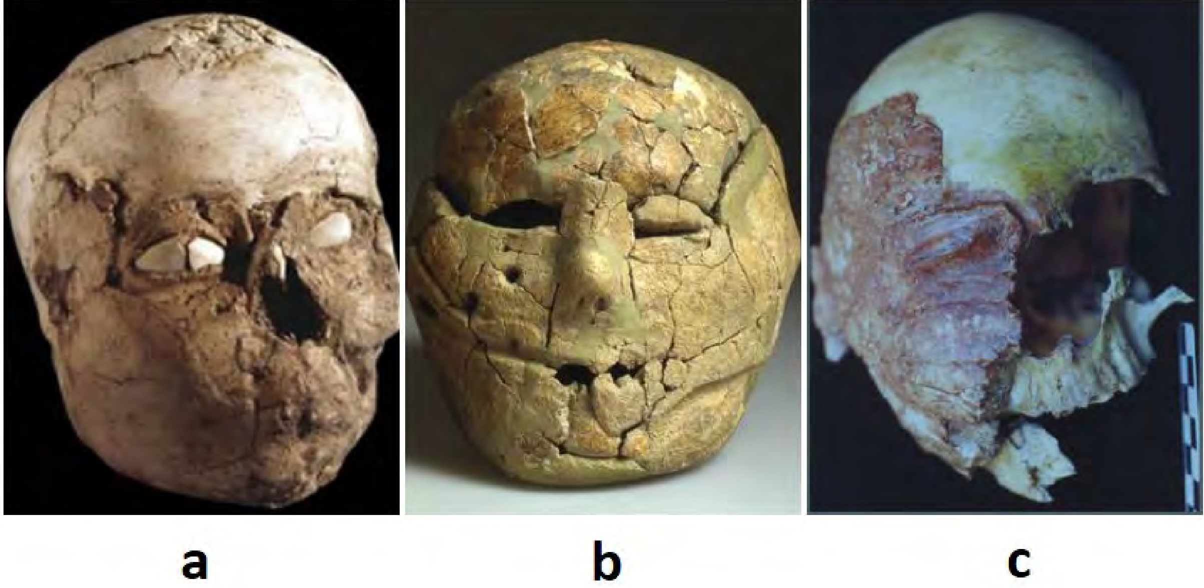
devam eder [45]. Böylece ölülerin ruhlarının batı kapısı vasıtasıyla yeryüzüne girdikleri düşünülerek güneş tanrısı ölüler dünyası ile ilişkilendirilmiştir. Köşk Höyük ve Beisamoun yerleşmelerindeki sıvalı kafatasların yan yana ve yüzlerin doğuya dönük konulması, bu inancın yansıması olarak değerlendirilebilir.

Sigmund Freud'a göre belirli bir tavır veya olay ile onun psikolojik bileşenleri arasında ilgi kuran kitlesel psikoloji, toplumun yapısı ile ilintilidir[46]. İlkel kabilelerde gözlemlediği totem olgusunu nevrozluların ruhsal yaşamı ile ilişkilendirir ve totemlerin insanın ruhsal durumundan ortaya çıktığı ve bu ruhsal durumu etkilemeye devam ettiği, insanın yücelttiği ve kaçındığı varlıkların güçlerinden yararlanma isteğinin mekanizmal bir çatışmaya ulaştığını öne sürer. Freud'a göre bazı ilkel kavimlerde öldürdükleri düşmanların ruhlarından duydukları korku ve endişe, birtakım tabuların oluşmasına neden olmuştur. Düşmanın ruhunun kötü davranışlarından korunmak için kendilerini rahatsız etmemesi için kafataslarına ilgi göstermekten, bakım yapmaktan geçtiği düşünülmektedir[47]. Sarawak'lı Dayaklar adlı kabilede bir seferden dönerken yanlarında düşmana ait bir baş ile döner, en iyi yiyecek ve tütünlerle artık o hanenin bir parçası olduğunu ve onları korumasını isterler.

Sigmund Freud'un ölüm üzerine olan incelemelerine bakıldığında, psikanalitik yaklaşımın temeline yerleştirdiği çeşitli anlayışların ilki, ölümün bilinç dışında yeri olamayacağı ve insanların bilinç dışında ölümsüz olduğuna inandığı varsayımıdır. Bunun sonucu olarak, ölüm kaygısı diye bir şey, başka bir kaygının şekil değiştirmiş hali olmadığı sürece, imkânsızdır[48]. Freud psikanalizde ölüme, ölüm içgüdüsü aracılığıyla da yer verir. Ölüm içgüdüsünü öne sürerek, insanın cansız formu arayan bir yanı olduğu ve yıkıcılığın bu cansız forma geri dönüş çabasının dışavurumu olduğunu iddia eder. Kafatasın kil veya alçıyla sıvanıp kırmızı aşı boyasıyla boyanması, bu eylemi yapan kişinin, ölüm olgusunun duygusallığı ile ölen bireyin canlılığını koruduğuna inanması, yanında tutunma dürtüsü ile "onu" bir nevi ölümsüzleştirerek cansız formu anlamlandırmadır. Freud'a göre insanın psişik aygıtı derinlikli bir yapıya sahiptir. En derinde bilinçli düşünce ve davranışlarımızın kaynağını oluşturan ve bilinçdışı bir nitelik gösteren id, en üstte toplumsal değerleri ve dış gerçeği temsil eden üst benlik ve bunların arasında da benlik bulunur. Çocukluk döneminde özellikle anne-babanın yanımızda olmadığında onları göremediğimizde korku duyarız, varlıklarını hissedemeyince, göremeyince terk edilme, yitirme ve yalnızlık korkusu devreye girer. Bu nevrotik davranışta olduğu gibi kafataslarının sıvanarak modele edilmesi ve belli bir alanda sergileme, bu dürtünün etkisiyle atayı yanında bulundurma ve atadan güç alma şeklinde yansımış görünmektedir.

Şekil 1 a. Çatalhöyük aşı boyalı kafatası, b. Göbeklitepe yeni buluntular dahilinde kafatasına ait delik ve kazıma çizgili parça.

Şekil 2. a. Jericho sıvalı kafatası, b. Beisamoun sıvalı kafatası, c. Köşk Höyük deniz kabuklu kafatası.

Kaynakça

AVCI, C. (2012) Tell Es Sultan (Jericho) Yerleşimindeki Sıvalı Kafataslarına Sanatsal Bir Bakış Çanakkale.

ÇETİNKAYA, İ. (2016) "*Kırmızı Rengin Tinsel Anlamının Sanata Yansıması: Boya-Nazarlık-Takı"*, I. Internatiol Thessaloniki Art and Design Symposium, Thessaloniki.

EMİROĞLU, K. - S. AYDIN (2003) *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat, sayı 12, Ankara.

FREUD, S. (2017) "Totem ve Tabu: Büyü, Gelenek, Korku ve Yasak", İnceleme-Araştırma Dizisi 35, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.

HODDER, I. (2006) "Çatalhöyük'te Kadınlar ve Erkekler", *Topraktan Sonsuzluğa: Çatalhöyük*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GOREN, Y., A. N. GORING MORRIS, I. SEGAL (2001) "The Technology of Skull Modelling in the Pre-Pottery Neolitic B (PPNB): Regional Variability, the Relation of Technology and Iconography and their Archaeological Implications", *Journal of Archaeological Science*, 2001, 28 s: 671-690

GRESKY, J., J. HAELM, L. CLARE (2017) "Modifield human crania from Göbeklitepe provide evidence for a new from of Neolithic skull cult", .*Science Advances Anthropology.*

KOCAOVA, K. A. (2012) "Tengricliğin Yaşayan Bir Yansıması: Kafatası Kültü", 6-8.

KUİJT, I. (2008) "The Regeneration of Life Neolitic Structures of Symbolic Remembering and Forgetting", *Current Anthropology*, Volume 49, Number 2, 171-197.

LARSEN, C.S. - S. WILSON, (2006) "İnsan Kalıntıları: Çatalhöyük'te Hayat Tarzı ve Sağlık", *Topraktan Sonsuzluğa; Çatalhöyük*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul.

MARCHAND, F. (2012) "The Modelling Skulls in the Ancient Near-East*", Tiempo y sociedad,* Sayı 6, 5-41.

MELLAART, J. (2002) "*Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent*", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ÖZBEK, M. (2005) "Neolitik Toplumlarda Baş veya Tüm Bedeni Alçılama Geleneği: Anadolu ve Yakındoğu'dan Bazı Örnekler", *Tüba-Ar, Sayı 8*, 127-133.

ÖZBEK, M. (2009) ''Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları'', *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, Cilt:26, Ankara.

ÖZDOĞAN, A. (1994) Çayönü Yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki Yeri (Küçük Buluntular Yardımıyla), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ROLLEFSON, G. O. (1983) "Ritual and Ceremony at Neolithic Ain Ghazal (Jordan)", *Paléorient, Année*, Cilt 9, Sayı 2, ss. 29 – 38.

ROLLEFSON, O. G., H. A. SIMMONS vd. (1992) "Neolithic Cultures at' Ain Ghazal, Jordan", *Journal of Field Archaeology*, Cilt. 19, Sayı. 4, 443-470.

SCHMIDT, K. (2007), Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı: Türkiye'de Neolitik Dönem; Yeni Kazılar- Yeni Bulgular, Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ŞAHİN, A. (2016) *Psikanaliz ve Tarih*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

TÜRKCAN, A. U. (2006) *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Alanları*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

UHRİ, A. (2006) *Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

ÜLGER, S. (2007) *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapı Kültü ve Yapıların Gömülme Sorunu,* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul,

YILMAZ, Y. (2010) *Neolitik Dönem'de Anadolu'da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Prehistorya Anabilim Dalı, İstanbul.

HALAF SERAMİĞİ ÜZERİNDEKİ MOTİFLERİN ORTA FIRAT HAVZASINDA DÖVME, KEÇE VE KİLİMLERDE GÜNÜMÜZE YANSIMASI: BİR SEMİYOTİK DEĞERLENDİRME

Özlem EKİNBAŞ*

The Reflection of The Motifs on Halaf Ceramics in The Middle Euphrates Region to Contemporary Tattoos, Felts and Rugs: a Semiotic Case Study

Abstract

Motifs depicted on cave walls, human bodies and objects used in daily life are symbols of human cognitive development since the beginning of human history. Indeed, motifs have served as a way of embodying beliefs, customs and pleasures. The motifs drawn on the ceramics of the Halaf Period is frequently interpreted as a method to demonstrate the mental world of the people. Motifs, which are used also by contemporary communities, can be found in different areas and forms. Also contemporary communities express their mental structure by means of motives. The motifs used on Halaf ceramics seem to emphasize similar typological and semantic meanings as those embroidered on rugs, felts and tattoos. In this study the motives observed on Halaf ceramics have been set in a typology, and are compared with the motifs embroidered on rugs, felts and tattoos; this study is processed to identify the meanings attributed to several motifs concerning their similarity, and discussed in a semiotic point of view.

Keywords: Middle Euphrates, Halaf Ceramics, Meaning of Motifs, Tattoos, Felt, Rug

Giriş

Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan maddi kültür öğelerini sadece birer araç gereç olarak değerlendirmek hem eksik hem de yanıltıcı bir yaklaşımdır. Bu öğeler aynı zamanda sosyal yaşam ve inanç bağlamında ortaya çıkan ideolojiler ve yönetim modelleri ile ilgili bilgiler verir. Arkeoloji bilimi, tam da bu nedenle, kazılarda ele geçen malzemeleri farklı disiplinlerle ortak çalışma yürüterek değerlendirir ve bir sonuca ulaşmaya çalışır. Günümüz toplumlarının gündelik yaşamlarında kullandıkları mal-

* Kocaeli Üniversitesi, Arkeoloji Böl. Yüksek Lisans Mezunu

zemeler üzerine uyguladıkları motifleri tarihten kopuk değerlendirmek, insanlık tarihi boyunca süregelen özelliklerin günümüzle bağlantılarının bütünlüklü bir şekilde izlenmesini ve bunlara yüklenen anlamı açıklamayı zorlaştıracağı gibi toplumsal belleğin göz ardı edilmesi anlamına gelecektir. Buradan hareketle, günümüzde kullanılan motiflerin geçmişle bağlarını kurarak günümüz sembolizminin kökenlerindeki anlamlarla günümüzdeki anlamların ilişkisini araştırmak için geçmişe doğru tarihsel bir yolculuğa çıkmak gerekecektir.

İnsanlık tarihi boyunca küresel coğrafyada, sayısız kültür tarafından kullanılan motiflerin zenginliği ve sürekliliği, konuyu belli bir dönem ya da kültür üzerinden sınırlandırmayı zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda seramik kaplar üzerine çizdikleri motiflerin çok renkliliği ve biçim zenginlikleri belirgin olan Halaf Kültürü tarafından üretilen motif repertuarının günümüze yansımaları ele alınacaktır. Bu kaplar üzerindeki motiflere yüklenen anlamlar mitolojik ve etnolojik verilerle değerlendirilecektir. Bu amaçla, günümüzde Orta Fırat Havzası'nda yaşayan bireylerin bedenlerini süsleyen dövmelerde kullanılan ve gündelik yaşamın birer parçası olan kilimler ve keçeler üzerine işlenen motifler ve anlamları birbiriyle ilişkilendirilecek, böylece, Halaf seramikleri üzerindeki motiflerin günümüze yansıyan sürekliliği ve anlam bütünlüğü tartışılacaktır.

Kuzey Mezopotamya'nın tarih öncesi arkeolojisinde önemli bir kültür olarak tanımlanan Halaf Kültürü, adını arkeolojik araştırmalarda ilk kez rastlandığı Tell Halaf'tan almaktadır. Bu höyük Fırat'ın önemli kollarından Jirjip suyunun batı kıyısında yer almaktadır. Günümüzde Suriye'nin önemli şehirlerinden Haseke yakınlarındaki Ras-el-Ain kasabasının sınırları içinde kalan Tell Halaf, Urfa Ceylanpınar'dan çıplak gözle görülebilecek, 3 km'lik bir mesafededir. 20. yüzyıl boyunca Mezopotamya'nın tarih öncesinin kronolojik bölünmesinde Halaf her zaman belirleyici bir unsur olmuştur[1].

Max Freiherr von Oppenheim, 1911-1929 yılları arasında Tell Halaf yerleşiminde gerçekleştirdiği kazılardan çıkan boya bezekli seramikleri, yerleşimin adından hareketle 'Halaf Kültürü' olarak adlandırmıştır. Halaf Kültürü yaklaşık M.Ö. 6500-4500'lerde[2] Samarra kültüründen gelişmiş ve olasılıkla M.Ö. 4500'lerde Ubeyd kültürüne dönüşmüştür[3].

Tarihin herhangi bir zamanına tanımlanmış, her hangi bir kültürün ortaya çıkarttığı sembolik dünya, toplumsal örgütlenme biçimleriyle paralel olarak düşünüldüğünden, sembolik dünyasını tartışacağımız söz konusu kültürün toplum yapısına da kısaca değinmekte fayda görülmektedir. Halaf kültürünün toplum yapısı ile ilgili birçok fikir üretilmiştir. Halaf Kültürü için Charles Redman (1978)*'Gelişkin Tarım Köy Toplumu'*[4], Ismail Hijara (1980) *'Kabile Toplumu'*[5] tanımını kullanmıştır. Gill Stein'e (1994) göre gelişen ve genişleyen toplumsal yapılanma ekonomik gücü beraberinde getirmiş, bu da politik güce dönüşmüş[6] ve ilk kez Şef Düzenli Toplum'u meydana getirmiştir. Marcella Frangipane (2002) ise, Halaf kültürünü *'büyük yeryüzü parçası üzerine yayılmış ilk Mezopotamya kültürü'* olarak tanımlamıştır.[7] Bu tanımlara dayanarak, Halaf dönemi toplumunun toplumsal örgütlenme biçimlerinin aşiret sistemine dayandığını söyleyebiliriz. Kentleşme süreci ve kent kültürünün gelişiminde Halaf toplumu Neolitik süreçten devraldığı gelişimle Ubaid ve Uruk toplumunun yapılanmasında kilit rol oynamaktadır[8]. Yazının ortaya çıkışı ile beraber mitolojiler ve diğer arkeolojik belgelerden sembolik dünyanın anlam tartışması daha somut bir zemine oturmuştur.

---

[1] Tekin 2017: 288.

[2] Campbell 2007: 104.

[3] Akkermans 1989a: 75.

[4] Redman 1978: 202.

[5] Hijara 1980: 237-250.

[6] Stein 1994: 35-56.

[7] Frangipane 2002: 88.

[8] Erarslan–Kolay 2005: 80-86.

Halaf Seramikleri Üzerindeki Motifler

Halaf seramikleri hakkındaki ilk kapsamlı bilgiler kültürün adını aldığı Tell Halaf'tan çok, Tell Arpaciyah kazılarına dayanmaktadır. Bu seramiklerin evreleri önerilirken bezeme özellikleri de esas parametrelerden biri olmuştur. Motiflerin sistematik bir şekilde neredeyse seramiğin tüm yüzeyini kapladıkları görülür. Çok renklilik ve çok bezeklilik Halaf seramiğinin tartışmasız en belirgin özellikleridir. Balih havzasından Akdeniz'e kadar uzanan alanda bulunan yoğun hayvan figürleri ile bezenen kaplar "Batı Halaf", Habur havzasından Zagroslara kadar uzanan alanda bulunan yoğun geometrik desenli, stilize boğa başı motifleri ile bezeli kaplar ile iç kısımları Samarra boyalıları gibi rozetler veya haç motifleriyle bezeli yayvan çanaklar "Doğu Halaf" stili olarak tanımlanmıştır[9].

1. Bezeme Motif Grupları

1.1. Geometrik Motifler

Üçgen bezeme, V motifi **(Şekil 1)**, içi taralı baklava dilimi motifi, güvercin ayağı motifi, **(Şekil 2)**[10] kalın bantlar, düz aşağıya inen çizgiler, içi taralı kafes motifi, panele bağlı dalga motifi, haç motifi, anafor motifi, zikzak motifi, rozet motifi, çapraz tarama, içi noktalarla doldurulmuş eşkenar dörtgenler, düzenli ya da düzensiz çekilmiş yatay bantlar, dönüşümlü olarak yerleştirilmiş küçük ve büyük nokta sıraları, şevronlar, merdiveni andıran sıralı bezemeler bu motif grubunda değerlendirilebilir. Bu motif grubunun etnolojik benzerleri Siverek'te bir kadının ayak bileğinde **(Resim 1**), Ceylanpınar'da boynunda **(Resim 2**) dövme olarak ve Urfa merkezde bir kilim üzerinde **(Resim 3**) günümüze yansımıştır.

1.2. Astronomik Motifler

Bu gruba örnek verilebilecek motifler güneş ve yıldız motifleridir ve genel olarak Orta Halaf evresinde yoğunluk kazandıkları söylenebilir. Güneş motifinin uygulanma biçimine baktığımızda içi boyalı büyük bir dairenin etrafında daha küçük noktalardan meydana geldiği görülen örnekler söz konusudur.[11] Bu tip motife Arpachiyah'tan ele geçen seramik örnek olarak verilebilir[12]. Urfa sınırları içerisindeki Fıstıklı Höyük kazılarından ele geçen Halaf seramiği üzerindeki motif de güneş motifi olarak değerlendirilmiş fakat bunun çiçek motifi olabileceği de tartışılmaktadır**. (Şekil 3)**[13] Harran da Tell İdris'ten ele geçen bir Halaf boyalısı üzerindeki motifte Arpaciyah örnekleriyle benzerlik göstermektedir. **(Şekil 4)** Yıldız motifi ise çizgisel tarzda, Tell Halaf'tan ele geçen bazı seramiklerin dip kısımlarında ve Tell Agab'dan bilinen merkezi bezeme şeklinde verilmiştir[14]. Davinson'un motif grupları arasında da yıldız motifi olarak tarif edilen motiflerin Tell Halaf'taki örneklere benzer şekilde yapıldıkları görülmüştür. Bu motif grubunun etnolojik benzerleri Kızıltepe'de bir kadının kolunun dış yüzeyinde **(Resim 4**), Kısas'da bir kadının göğsünde **(Resim 5**) ve Urfa merkezde bir erkeğin şakak kemiğinin üzerinde **(Resim 6**) dövme olarak günümüze yansımıştır.

1.3. Bitkisel Motifler

Ağaç, dal, yaprak ve çiçek motifleri bu gruba örnek verilebilir. Bitkisel motifler, dalları ve bazen yaprakları olan verev ya da dikey ağaçlar olarak resmedilmiştir. Çiçek motiflerinin merkezi bezeme olarak kullanıldıkları, bazı çiçek olabileceği tartışılan motiflerin ise güneş motifi olarak tanımlandığı

[9] Parıltı 2011: 25-26.

[10] Yardımcı 2000.

[11] Erdalkıran 2010: 317.

[12] Mallowan 1935: 1-178, fig.62.3.

[13] Pollock – Bernbeck 2001: 164, şek.7.

[14] Mücella Erdalkıran 2010: 118.

bilinmektedir. Tell Halaf yerleşiminde doğaya özgü olarak kabul edilen bu motif grubunun çokça tercih edildiği görülmektedir[15].

1.4. Hayvan Motifleri

Hayvanların bir bezeme unsuru olarak kapların üzerinde kullanılmaya başlaması, ilk çanak çömleklerin yapılması ile ortaya çıkmaktadır. Halaf seramikleri üzerinde on iki çeşit hayvan betimlenmiş ve bunların tümü yabani türlerden oluşmaktadır[16]. Bunlar arasında en dikkat çekici ve inançla ilgili olabileceği tartışılan bezeme örgesi, boğadır. Boğalarda sadece baş yapıldığı gibi boğanın tümünün de stilize bir biçimde çizildiği çanak çömlekler mevcuttur (**Şekil 5)**[17]. Halaf seramiklerindeki boğa başı bezeme örneklerinde sadece baş şeklinde verilenler; dekoratif olarak yan yana dizilerek bir friz şeklinde uygulanmıştır. Geyik motifinin ise ceylan motifine (**Şekil 6)**[18] benzerliği ile ayrıca değerlendirilmesi gerekirken, bir çok Halaf yerleşimi ya da Halaf tabakasında çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır Bu motif grubunun etnolojik benzerleri Soğmatar'da bir kadının kolunun iç yüzeyinde **(Resim 7**), Ceylanpınar' da elinin dış yüzeyinde dövme olarak günümüze yansımıştır **(Resim 8**).

1.4.1. Kuşlar

Halaf kapları üzerinde görülen en çok türe sahip olan hayvan motifi kuşlara aittir. Kuşlar bazen tanınmayacak düzeyde stilize edilirken bazen de tamamen naturalistik tarzda; ayakta durur pozisyonda ya da uçar pozisyonda resmedilmişlerdir. Bu kuşlar arasında; yaban ördekleri kuğular ve deve kuşları yer alır. Tell Halaf'ın kuş motiflerine örnek olarak, uzun boynu, gagası ve bacakları ile leylek motifi verilebilir.

Yarım Tepe II'de tanımlanmış olan akbaba ise, küçük başlı, iri gövdeli, telekleri belirtilmiş ve yanlara açılmış uzun kanatları ile tamamen cepheden tasvir edilmiştir[19].

1.5. İnsan Motifleri

Halaf seramiklerinde insan tasvirleri oturan, ayakta duran, ince külah giyinmiş şeklinde ve dans eder gibi betimlenmiştir. Fıstıklı Höyük Halaf tabakalarından ele geçen bir seramik parçasında ellerini yukarıya kaldırır pozisyonda tasvir edilmiş bir insan motifi oldukça dikkat çekicidir **(Şekil 7)**[20]**.** Arkeoloji literatüründe "Dancing Ladies" (dans eden kadınlar) olarak geçen bu motifler, bazı Halaf kaplarına iç süslemelerde kullanılmıştır[21]. Bu motif grubunun etnolojik benzeri Ceylanpınar'da bir erkeğin elinin dış yüzeyinde nakşedilmiştir.**(Resim 9**)

1.6. Mimari Motifler

Mimari betime, Domuztepe'de ele geçen bir çömleğin gövdesinde resmedilen yerleşim örnek olarak verilebilir. Bu sahne, dalları ve yaprakları ile detaylandırılmış ağaçların birbirinden ayırdığı iki katlı evlerden oluşmaktadır **(Şekil 8)**[22]**.** Bu örnek üzerindeki mimari yapının betimlenen diğer ögelerle beraber değerlendirilmesi gerekmektedir. Siverek' te keçe üzerinde karşımıza çıkan etnolojik benzerinde ise mimari öğenin bölgedeki inançla paralel gelişen dinsel mimari olduğu görülmektedir **(Resim 10).**

---

[15] Parıltı 2011: 55.

[16] Erdalkıran 2009: 286.

[17] Yardımcı 2000:101-114.

[18] Mallowan 1935: 1-178, fig:77.

[19] Erdalkıran 2009: 285.

[20] Pollock – Bernbeck 2001: 146, fig:4.

[21] Cruells – Nieuwenhuyse 2004: 52-53.

[22] Erdalkıran 2009: 284.

2. Motiflerin Kullanıldığı Yüzeylere İlişkin Değerlendirme

2.1. Kaplar

Arkeolojik dönemlerde kullanılan bezemeler ağırlıklı olarak kalıcı malzeme olarak pişmiş toprak kaplar üzerinde günümüze ulaşmıştır. Halaf Dönemi'nde kullanılan motiflerin, çeşitli geometrik, astronomik, hayvan, insan ve mimari yapı bezemelerinin stilistik ya da naturalistik tarzda seramiklerin çoğunlukla iç ve dış yüzeylerinde yapıldıkları görülmektedir.

2.2. Dokumalar

İnsanlık tarihinde dokumacılık mesleğinin ilk olarak ne zaman başladığı bilinmese de kilim ve keçelerin bahsi geçen coğrafyada gündelik yaşamın birer parçası haline geldikleri bilinmektedir. Gündelik yaşam ile bağı, kilim ve keçeler üzerindeki motiflerinde anlamlarını araştırmaya yeterli bir gerekçe olarak durmaktadır. Sadece Şanlıurfa'nın tarihi bedesteninde gezintiye çıkıldığında karşılaşılacak keçe ve kilimlerin üzerinde geometrik bezemelerin yoğun olarak tercih edilmesinin yanı sıra bitkisel bezeme ve stilize hayvan motiflerinin tercih edildiği, mimari motiflerin de kullanıldığı görülecektir.

2.3. Beden

Beden, kültürün kendi izlerini üzerine tarihsel olarak kaydettiği bir alan olarak yakın tarihimizde tartışılmaya başlanmıştır. Antropolojik anlayışa göre beden, kültürün ve tarihsel gelişmelerin canlı bir tanığı olarak kabul edilmiş ve kültürü taşıma, dönüştürme ve üretme gücüne sahip olmuştur.[23] Bu bağlamda, dövmelerin beden üzerine nakşedilmesi bu alandaki tartışmaların dövme bağlamında da irdelenmesini gerekli kılmaktadır. Buz Adam Ötzi´nin cildinde saptanan dövme, şimdiye kadar bilinen beden üzerinde saptanan en eski dövmedir[24].

Tek tanrılı dinlerde yasaklanmasına karşın dövmelerin insanların bedenlerini farklı coğrafyalarda farklı biçim ve anlamlarla süsledikleri görülmektedir. İslami inancın oldukça güçlü olduğu Orta Fırat havzasında yer alan Şanlıurfa ve çevresinde de dövme geleneğinin yoğun olarak devam etmesi, oldukça dikkat çekicidir. Dövmeyi yapmadaki amaç farklılıklar teşkil etmektedir. Kimisi büyüden korunmak için, kimisi aşiretinin damgası niteliğini taşıdığı için, kimisi bereket ve güzellik için dövme yaptıklarından bahsetmişlerdir. Toplumsal cinsiyet açısından baktığımızda ise, dövmelerin kadın ve erkeklerin vücutlarının farklı bölgelerine ve farklı biçimlerde yapıldığı gözlenmiştir. Kadınların dövme anlamlarında daha çok güzellik ve zarafet ön plandayken, erkeklerde güçle ilintili kimi motifler dikkat çekmektedir. Dövmenin yapıldığı bölgelerde cinsiyete göre farklılık göstermektedir. Kadınlarda genellikle iki kaş arasında, çene, yanak ve burun üstünde, dudak ve boğazında, ayak parmaklarının üstünde, karında, ayak bileğinden dize kadar ve alt çeneden göğüs uçlarına kadar olan bölgede dövmeler görülmektedir. Erkeklerin ise genellikle şakak bölgesi ve ellerin dış yüzeyine dövme yaptıkları belirtilmektedir[25]. Bir başka husus da dövmenin yapıldığı bölgeye göre anlamlar taşımasıdır. Eldeki tüm bileği saran dövmeler sadakati temsil ederken, çene altından başlayarak göğüs uçlarına kadar devam eden ve 'ceren' olarak isimlendirilen, hayat ağacına benzerliği ile dikkat çeken motifin bereketi temsil ettiği söylenmiştir[26].

3. Motiflerin Anlamı

Halaf motiflerinin biçimleri ve anlamlarına baktığımızda doğa, çevre, insan bağlamlarıyla ilişkili birçok motif kullanılmıştır. Yıldızlar, güneş, ağaç, kuş, yılan, eşek, leopar, boğa, insan motifleri bu bağlamlara verilebilecek örnekler arasında olmakla beraber çifte balta ve bukranium motifleri için inanç bağlamında değerlendirmeler yapılmış ve bu motiflerin dinsel düşüncenin etkisiyle açığa çıkmış olabi-

[23] Sugiyama 2010: 72.

[24] Fırat 2017: 20.

[25] Fırat 2017: 41-60.

[26] http://deq-pasaimrek.tumblr.com/

lecekleri ortaya konmuştur[27]. Füruzan Kınal, bu düşüncenin Halaf Kültürü'nde karşımıza çıkan tarıma dayalı ekonomi ile ilişkili olarak buğday ve toprak anayı temsil ettiği düşünülen idollerle biçimlendiğini savunmaktadır. Anton Moortgat ise, Halaf boyalıları üzerinde görülen daha çok geometrik örgelerle cepheden verilen bukranium, koçbaşı motiflerini, yaprak motifleri, haç motifleri, anafor motifleri, rozet ve üçgen motifleri soyut ve organik motifler olarak ayırmakta ve buna göre anlamlarını tartışmaktadır[28].

3.1. Geometrik Motifler

Evrende, döllenme, üreme, doğurganlık ve bereket gibi olguların imgeleri yaşamın her alanında ve zamanında çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. Bu olgularla ilişkili olarak ana rahmi, cenini hayatın ilk evrelerinde kuşatan simgesel daire motifi ile temsil edilir. Doğurganlık, su, ay ve deniz canlılarını ilişkilendiren simgesellik, istiridyenin içinde oluşan incinin embriyolojik simgeciliğine kadar önerilmiştir[29]. Genellikle doğurganlık ve bereket, inci ve istiridye ile ilişkilendirilmiştir. Halaf seramikleri üzerindeki küçük ya da büyük nokta sıraları şeklinde yapılan motif, incilerin birer dizgisi, dolayısıyla doğurganlığın ve bereketin sembolü olabilir. Dorothy K. Washburn, şevron motifinin ortasından yatay bir eksen geçirilerek üstte kalan kısmın, alta kalan kısmın aynadaki yansıması olarak görülmesi suretiyle üretildiğini ileri sürmektedir ve asıl vurguladığı nokta, motifin yapısındaki özdeşliğin, homojen bir kültürel dokunun ve kültürel etkileşimin yoğunluğunun göstergesi gibi göründüğüdür. Elbette anlama dair doğrudan yapılan bir yorum doğru bir ölçü olmayabilir, ancak, bilimsel bir analizin, motifin yapısı ve toplumsal işlevler arasında dolayımı sağlayan simgesel anlamlarının da incelemesi gerekmektedir[30].

3.2. Astronomik Motifler

Eskiçağ Mezopotamya toplumlarında güneş, yüce kutsal bir varlık olarak tapınılan önemli bir öğe olarak yerini korumuş ve bir külte dönüşmüştür. Sümerler de evrenin işleyişine düzen veren öğeler arasına güneşi koymuş ve bunu temsil eden tanrı *UTU*'ya tapmışlardır[31]. Anadolu'da güneş tapınımının Hititler döneminde oldukça önemli olduğu bilinmekte ve Hitit krallarının günlük dini törenlerini gün doğumunda güneşe dönerek gerçekleştirdikleri görülmektedir[32]. Güneş'in yakın zamana kadar kült olarak tapınım gördüğünden hareketle, Halaf seramikleri üzerindeki güneş motifini aynı ilişki sarmalında değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Yıldız motifinin, Sümer mitolojisinde Anu-Enlil-Enki üçlüsü ve *Ninhursag* ile birlikte dört büyük tanrının yanında üç önemli yıldızlar âlemi tanrısıyla beraber düşünüldüğü görülmektedir[33]. Bunlar ay tanrısı Nanna, güneş tanrısı UTU ile aşk ve savaş tanrıçası INANNA'dır. Semitik dillerde adı İştar olarak geçen tanrıça, yüzyıllar boyu çeşitli toplumların efsanelerinde yaşamış ve Venüs yıldızını temsil etmektedir[34]. Dolayısıyla yıldız motifinin anlamı da aynı bağlamda ele alınabilecektir.

3.3. Bitkisel Motifler

Ağaç, dal, yaprak gibi motiflerin anlamlarına baktığımızda, Mezopotamya mitolojisindeki hayat ağacı imgesi ile karşılaşmaktayız. Sümer yaradılış mitolojisinin temelinde kutsal ağaç veya yaşama bereket katan bir bitki imgesi bulunur. Örneğin bir Sümer miti olan Gılgamış destanında Enkidu'nun ölümü üzerine Gılgamış sonsuz yaşamın sırrını bir bitkide bulur ve bunu bir yılana kaptırır. Bu mitos-

---

[27] Kınal 1983: 29.

[28]Erkanal 1997: 1216-1229.

[29] Eliade 1992: 143.

[30] Hodder-Hutson 2017: 93-94.

[31] Kramer 2001:103.

[32] Eyuboğlu 1981: 455.

[33] Kramer 2002: 155.

[34] Çığ 1998: 6.

ta hayat ağacı yerine bitkinin sağladığı ölümsüzlük işlenmektedir[35]. Hayat ağacı motifi Sümer, Babil, Assur, Hitit, Hurri, Mitanni, Urartu, Frig gibi pek çok kültürde de karşımıza çıkar. Genellikle iki hayvan arasında tasvir edilen Hayat Ağacı motifinin yaşam ve ölüm arasındaki döngünün bir sembolü olduğu düşünülmektedir. Halaf seramikleri üzerindeki yaprak, dal ve ağaç motiflerinin de benzer anlamlar taşıyabileceği düşünülmektedir.

3.4. Hayvan Motifleri

Halaf Dönemi'nde hem resmedilen hayvan türünde hem de kullanım sıklığında bir artış gözlenmektedir. Bunu izleyen Ubeyd Dönemi'nde ise hayvan motiflerinde belirgin bir düşüş yaşanmıştır. Sonraki dönemlerde Önasya'da görülen boyalı çanak çömlek kültürlerinde Halaf'ta olduğu kadar zengin hayvan çeşitlenmesine rastlanmamasının temel nedeni olarak, olasılıkla bu dönemde evcilleştirmenin hala devam etmesi, beslenmede evcil hayvanlar kadar avlananların da önem taşıması gösterilebilir[36]. Halkın geçim ekonomisinde avcılık önemli bir yere sahiptir. Halaf kapları üzerinde görülen, sığır, muflon, dağ keçisi, geyik, ceylan, eşek, leopar, çita çeşitli av hayvanları arasında sayılır ve bu hayvanların evcilleştirme süreçleri devam ettiğinden sembolik bir anlam taşıdıkları ve bu nedenle Halaf kapları üzerine resmedildikleri söylenebilir. Yılan ve akrep motifleri ise, içinde yaşadığı ekosistemin bir parçasıdır ve olasılıkla bu insanların korkularını ve inançlarını yansıtmaktadır.[37]. Ayrıca bukranium motifi için dinsel düşüncenin etkisiyle açığa çıkmış olabileceği ortaya konmuştur[38].

3.5. İnsan Motifleri

Halaf kapları üzerindeki insan motifleri genellikle betimleyici bir üslup ile yapılmış ve insanlar bir eylem içindeyken tasvir edilmişlerdir[39]. Bu figürlerden bazıları dans ederken,[40] bazıları avlanırken[41] ya da bir töreni gerçekleştirirken[42] resmedilmiştir. Tüm bunlar bir takım ritüel bağlamlar ile ele alınabilir.

3.6. Mimari Motifler

Halaf kapları üzerinde görülen yerleşim dokusu, mimari unsurlar belli bir kompozisyon içinde verildiğinden kompozisyon içindeki diğer motiflerle birlikte değerlendirilmesi ve anlam tartışmasının da bunun üzerinden yürütülmesi gerekmektedir. Etnolojik olarak dokumalar üzerindeki mimari öğelerin bölgede yaşayan insanların inanç yapılarını yansıttığı görüldüğünde, bu tarz motiflerin inanç kapsamında ele alınabileceği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Arkeolojik bulgu ve belgelerden insana, evrene ve yaşama dair anlam tartışmaları yürütmek oldukça sakıncalı bir yaklaşım olabilir. Bu anlamda geçmişten günümüze gülümseyen bir Halaf çömleği üzerindeki insan motifi, bir bütün olarak Halaf toplumuna dair bir genelleme yapmamıza olanak tanır mı? Ya da geçmişi günümüze bağlayan evrensel bir düşün dizgesi söz konusu olabilir mi? Eğer bunun söz konusu olabileceği düşünülüyorsa pekala Halaf seramikleri üzerindeki motiflerin günümüze dövme, kilim ve keçelerle yansıdığını ve bu genel kültürel örüntünün devam ettiğini söyleyebiliriz. Fakat bu şekilde ifade etmek normatif bir yaklaşımın ürünü olacaktır. Süreçsel arkeolojinin de bir noktaya kadar bu yorumlama biçimini eleştirdiğini söyleyebiliriz. Öte yandan maddi kültürün insanları

[35] Jackson: 2008: 198.
[36] Erdalkıran 2009: 285.
[37] Erdalkıran 2009: 287.
[38] Kınal 1983: 29.
[39] Erdalkıran 2009: 275.
[40] Akkermans 1989: 350.
[41] Akkermans 1993:Fig.3.21:40.
[42] Hijara 1978: 125-128.

ancak toplumsal yönden etkileyebildiği, eylemin ancak toplumsal bir inançlar, kavramlar ve eğilimler çerçevesinde var olabileceğine inanılmaktadır. Süreçsel arkeolojinin bireysel çeşitlilikle ilgilendiği normatif kurama itiraz ettiği söylenebilir ancak bunu ne kadar başarabildiği tartışma konusudur[43]. Davranışsal Arkeoloji kuramı çerçevesinde Michael Brian Schiffer insan davranışlarındaki çeşitliliği açıklayabilmek için halklar ve eserleri arasındaki ilişkilerin soruşturulması gerektiğini savunur[44]. William Laurens Rathje de bu fikri, arkeolojik buluntuların ilişkisel ve mekânsal bağlamına gösterdiği yoğun dikkat ve törensel eylem ve dinin de bulunduğu geniş bir beşeri faaliyetler yelpazesiyle açıklamaya çalışarak pekiştirir[45]. Maddi kültür dahilindeki anlamların çoğu, nesnelerin pragmatik olarak nasıl kullanıldıklarına ve deneyimlerine göre biçimlenirler ve fakat daima göstergeler sistemi dahilinde iş gördükleri için bir yandan o sistemin kurulmasına yardım ederler. İnsan eserleri maddi olan ile düşünsel olan arasındaki diyalektik ilişkiyi yansıtır. Arkeolojideki sistemci yaklaşımlar bu diyalektiğin iki tarafını dengeli şekilde değerlendirememişlerdir[46]. Geçmişteki herhangi bir kültürün izlerinin, o kültürdeki toplum ya da toplulukların davranış ya da düşüncelerini, kullandıkları malzemeleri ve bunlar üzerine nakşettikleri motifleri çevresel etkileriyle beraber fiziki anlamdaki etkisinden takip etmeye çalışılmış ve yorumlanmıştır. Arkeolojinin yaptığı tam da budur. Herhangi bir arkeolojik verinin yorumu insanların toplumsal şimdide nasıl davrandıkları ve bu davranışların maddi kültüre nasıl yansıtıldığına dair anlam kovalamacasıdır. Bu bağlamda sonuç olarak, Halaf seramikleri üzerindeki motiflerin her birinin, toplumların deneyim ve zihinsel örüntülerinin birer göstergesi olarak karşımıza çıktıkları düşünülmektedir. Motiflerin anlamlarının, olasılıkla içinde bulunulan eko sistem, inanç, mitoloji ve kimlik bağlamlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Motiflerin genellikle, seramik, beden ve dokumayı kullanım alanı olarak tercih etmesinin nedeninin bu alanların gündelik yaşam içerisindeki etkin rolleri olabileceği düşünülmektedir.

Halaf seramikleri üzerindeki bu motiflerin bazılarının aradaki zaman farkı gözetilerek, anlam bağlamında hatırı sayılır dönüşümler geçirdiği de gözden kaçırılmadan, toplumsal şimdide biçimsel olarak devam etmelerinin ardında toplumsal belleğin önemi anlaşılmış ve bunun ancak tarihsel kolektif birikimin ürünü olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

AKKERMANS, P. M.M. G (1989a) *Halaf Mortuary Practies, A Survey, To The Euphrates And Beyond*, Archaeological Studies in Honour, Rotterdam.

AKKERMANS, P. M.M. G. (1989b) Excavations at Tell Sabi Abyad. Prehistoric İnvestigations in the Balikh Valley, Northern Syria, British Archaeological Reports International Series 468, Oxford.

AKKERMANS, P. M.M. G. (1993) Villages in the Steppe: Later Neolithic Settlement and Subsistence in the Balikh Valley, Northern Syria. Unpublished PHD Thesis, University of Amsterdam, Ann Arbor.

AKDENİZ, E. (2004) Halaf Ve Ubaid Kültürleri Üzerine Bazı Gözlemler Ve Pirot Höyüğ'ün Halaf-Ubaid Çanak-Çömleği. Anadolu Araştırmaları XVII, Ankara.

CRUELLS, W.– O. NIEUWENHUYSE (2004) "The Proto-Halaf Period in Syria, New Sites New Data". *Paléorient*, 30/1.

ÇIĞ, M.İ. (1998) İnanna'nın Aşkı, Sümerlerde İnanç ve Kutsal Evlenme, Kaynak Yayınları.

JACKSON, D.P. (2008) *Gılgamış Destanı*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

ELIADE, M. (1992) *İmgeler ve Simgeler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara.

ERARSLAN, A. – AKTUĞ KOLAY İ. (2005) "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin Kentleşme Sürecinin Öncü Kent Döneminin Ubaid Ve Uruk Evreleri (M.Ö. 5000-3100)", *İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1)*, İstanbul, 2005.

---

[43] Hodder-Hutson 2017: 39.

[44] Schiffer 1996: 643-62.

[45] Rathje 1979: 1-27.

[46] Hodder-Hutson 2017: 66.

ERDALKIRAN, M. (2010) *Çanak Çömlek Verilerine Dayanarak Dicle Havzasındaki Halaf Döneminin Gelisimi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ege Ünv. Sosyal Bilimler Ensitütüsü, İzmir.

ERDALKIRAN, M. (2009) "*Halaf Kapları Üzerinde Görülen Hayvan Motifleri*, editörler: H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. E. Ürdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M.Erdalkıran, M. B. Baştürk ve E. Konakçı *Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat*, İstanbul.

ERKANAL, H. (1997) *Mezopotamya*, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt:2,Yapı Endüstri Merkezi Yayını, İstanbul.

EYUBOĞLU, İ.Z (1981) *Anadolu Uygarlığı*, Der Yayın, İstanbul.

FIRAT, M. (2017) Kaybolan İzler: Güneydoğuda Geleneksel Dövme ya da Deq ve Dak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

FRANGIPANE, M. (2002) *La Nastita Dello Statonel Vicino Oriente-Yakın Doğu'da Devletin Doğuşu*. çev. Z.Zühre İlkgelen Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Istanbul.

HİJARA, İ. (1978) *Three New Graves At Arpachiyah*. World Archaeology 10/2, London.

HİJARA, İ. (1980) *The Halaf Period İn Northern Mesopotamia,* Phd Thesis, Institute of Archaeology, London.

HODDER, I. – S. HUTSON (2017) *Geçmişi Okumak, Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*, çev. Burcu Toprak-Emre Rona, Phoenix Yayınevi, Ankara.

KINAL, F. (1983) *Eski Mezopotamya Tarihi*. Ankara Üniversitesi D.T.C.F, yayını, Ankara.

KRAMER, S.N. (2001) *Sümer Mitolojisi*, Çeviren: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

KRAMER, S.N. (2002) *Sümerler-Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*, çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

MALLOWAN, M. E. L. (1935) "Excavations At Tell Arpachiyah II", *Iraq*.

PARILTI, U. (2011) *Mezopotamya'da Halaf Seramikleri Ve Önasya' da Yayılım Alanlarının İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

POLLOCK, S. – R. BERNBECK (2001) "Excavation At Fıstıklı Höyük" *KST 22 / 1*, Ankara.

RATHJE, W.- W. LAURENS (1979) Modern Material Culture Studies, Advances in Archaeological Method and Theory 2.

REDMAN, C.L. (1978) The Rise of Civilisation, From Early Farmers to Urban Society in the Ancient Near East, San Francisco.

SUGİYAMA, C.A. (2010) "Antropolojide Beden Sorunsalına Bedenlileşme Teorisinin Katkısı", Ankara Ünv. Dil Tarih Coğrafya Fak. Antropoloji Dergisi 24, Ankara, 69-93.

CAMPBELL, S. (2007) "Rethinking Halaf Cronology", *Paleorient* 2007.

SCHIFFER, M. B. (1996) Some Relationships between Behavioral and Evolutionary Archaeologies, American Antiquity, Cambridge University Press, 61.

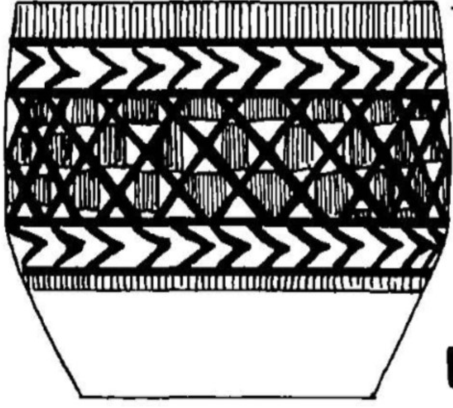
STEIN, G. (1994) Chiefdoms And Early States in The Near East: The Orginizational Dynamics of Complexity. Monographs İn World Archaeology, Prehistory Press, No.18.

TEKİN, H (2017) Tarih Öncesinde Mezopotamya Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara.

YARDIMCI, N. (2000) "1998 Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzey Araştırması", *AST 2/17*, Ankara.

http://deq-pasaimrek.tumblr.com/

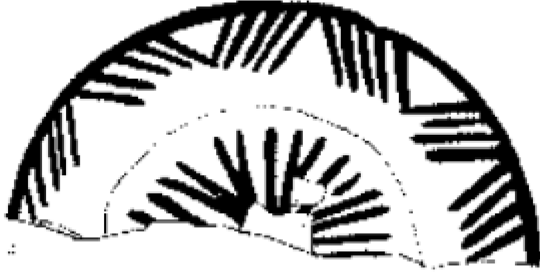
Şekiller ve Resimler

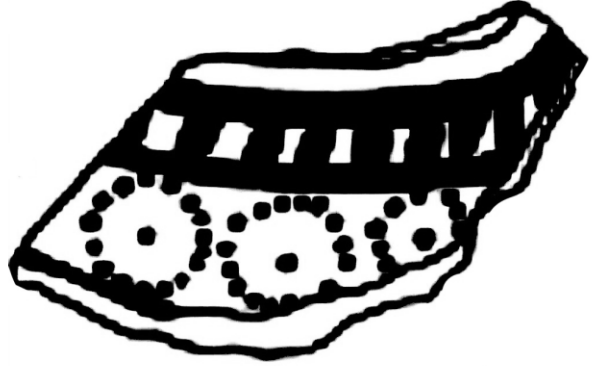
Şekil 1: *Geometrik Motifli Halaf Seramiği Örneği: Tepe Gawra*

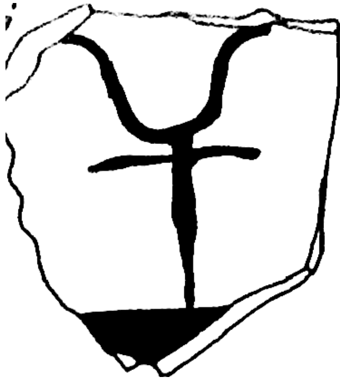
Şekil 2: *Geometrik Motifli Halaf Seramiği Örneği; Köyeştepe Harran*

Şekil 3:*Astronomik Motifli Halaf Seramiği Örneği: Fıstıklı Höyük*

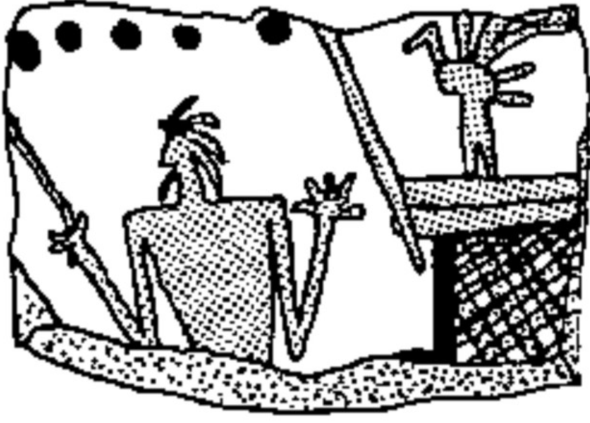
Şekil 4 :*Astronomik Motifli Halaf Seramiği Örneği Tell İdris Harran*

Şekil 5 :*Hayvan Motifli Halaf Seramiği Örneği: Gentare Akçakale*

Şekil 6 :*Hayvan Motifli Halaf Seramiği Örneği: Arpaciyah*

Şekil 7 :*İnsan Motifli Halaf Seramiği Örneği: Fıstıklı Höyük*

Şekil 8 :*Mimari Motifli Halaf Seramiği Örneği: Domuztepe*

Resimler

Resim 1: *Halaf Geometrik Motiflerinin Siverek'te Etnolojik Benzeri, Dövme, Resim: Paşa İmrek*

Resim 2: *Halaf Geometrik Motiflerinin Ceylanpınar'da Etnolojik Benzeri Dövme, Resim: Selmet Güler*

Resim 3:Halaf Geometrik Motiflerinin Etnolojik Benzeri Kilim: Urfa Resim: Rahime Selim

Resim 4:Halaf Astronomik Motiflerinin Etnolojik Benzeri Dövme: Kızıltepe Resim: Selmet Güler

Resim 5: Halaf Astronomik Motiflerinin Etnolojik Benzeri Dövme: Kısas, Resim: Murat Ayneli

Resim 6: Halaf Astronomik Motiflerinin Etnolojik Benzeri Dövme: Urfa Merkez, Resim: Murat Yazar

Resim 7: Hayvan Motifli Halaf Seramiği Etnolojik Benzeri Dövme: Soğmatar, Resim: Selmet Güler

Resim 8: Hayvan Motifli Halaf Seramiği Etnolojik Benzeri Dövme: Ceylanpınar, Resim: Selmet Güler

Resim 9: Hayvan Motifli Halaf Seramiği Etnolojik Benzeri Dövme: Ceylanpınar, Resim: Selmet Güler

Resim 10: Mimari Motifli Halaf Seramiği Etnolojik Benzeri Keçe: Siverek, Resim: İ.Halil Ekinbaş

ŞANLIURFA İLİ SINIRLARI İÇERİSİNDE URUK DÖNEMİ YERLEŞİM SİSTEMİ: FIRAT HAVZASI İLE HARRAN OVASININ KARŞILAŞTIRILMASI

*Şakir CAN

Abstract

In northern Mesopotamia and south-eastern Anatolia, the earliest urban settlements appear in the 4th millennium BC. This period, the Late Chalcolithic, is called the Uruk period in southern Mesopotamia in the archaeological literature. During this period, writing was developed and the economy began to be documented in the ancient Near East, and the first attempts towards urbanization emerged in south-eastern Anatolia. Within the provincial borders of Şanlıurfa, surveys and excavations, from which the data related to this period have been obtained, are intensively concentrated on the areas affected by the Atatürk, Birecik, and Karkamış dams constructed in the Euphrates valley. Surveys carried out in the Harran plain also provide significant data for understanding the region's Uruk settlement system. Geographically, all these regions are located in the northern parts of the Middle Euphrates and the Balikh regions. In this study, spatial analysis methodology is used to understand the substructure of the economic and political centralization processes in the Middle Euphrates Basin and Harran Plain in the settlement areas studied through excavations and survey projects. Site hierarchy analysis is used to examine how the socio-political relations between the settlements are structured in terms of size and space. Site catchment analysis is used to understand the political and economic infrastructure among the settlements. A network analysis based on the distances and spatial distributions among the settlement units also suggests possible communication routes both within in these regions and beyond them. Ceramic anaylsis can also help determine which settlements were used by the communities of southern Mesopotamian origin and which were used by the local communities that had commercial activities and social interaction with the Mesopotamians. On the basis of these analyses, the role of both regions and their inhabitants are evaluated within the framework of Mesopotamian trade networks as well as their subsistence economies and processes of social formation in the region.

Keywords: The Middle Euphrates Basin, Harran Plain, Late Chalcolithic Period, Site Hierarchy, Site Catchment Analysis

Giriş

Günümüz terminolojisinde Mezopotamya adı Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeyi kapsamaktadır. Mezopotamya olarak tanımlanan bu bölgenin dışında kalan, ancak coğrafi ve kültürel

* Bilkent Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, *sakir.can@bilkent.edu.tr*

açıdan bütünlük gösteren Kuzeybatı Suriye ile Doğu Anadolu'nun Yukarı Fırat havzası da bu coğrafyaya dâhil edilerek eski Yakındoğu'nun bu kültür havzası, Büyük Mezopotamya olarak adlandırılmaktadır[1]. Bu tanımla oldukça geniş bir coğrafyayı içinde bulunduran Mezopotamya, genel hatlarıyla kuzeyde ve doğuda güneydoğu Toroslar ve Zagros dağları ile güneyde Arabistan platosu ve Basra körfezine kadar uzanan alanı kaplamaktadır (*Resim 1*)[2].

Mezopotamya homojen bir ekolojiye sahip değildir. Mezopotamya'nın güneyindeki dolgu ovası sadece sulamalı tarıma elverişlidir, kuzey kesimi ise daha engebeli yeryüzü şekillerine sahip olmakla beraber yağmura dayalı tarıma yapılabilen geniş alanlara sahiptir, ayrıca taş ve maden kaynakları ile orman ürünleri de bölgenin kuzey kuşağında bulunur. Kuzey Mezopotamya'da yıllık yağış miktarı Kuzey Suriye, Orta Fırat ve Yukarı Dicle havzaları ile Kuzey Cezire'de 300-600 mm arasında değiştiği bilinmektedir[3].

Kuzey Mezopotamya'da Geç Kalkolitik Dönem (bazen "GK") yaklaşık MÖ 4500-3000 arasına tarihlendirilmektedir. Güney Mezopotamya'da ise MÖ 4. bin Uruk dönemi adı ile anılmaktadır. Bu dönem güney Mezopotamya kronolojisinde Erken (MÖ 4150-3800), Orta (MÖ 3800-3350) ve Geç Uruk (MÖ 33500-3100) dönemleri olarak üç evrede değerlendirilmektedir[4]. Fakat tüm Mezopotamya'nın daha tutarlı bir kronolojiye sahip olması ve bu hususta gereken fikir birliğini sağlamak adına Santa Fe'de düzenlenen sempozyumda, Geç Kalkolitik kronolojisi beş alt evreye ayrılmıştır (GK 1-5) (*Resim 2*). Kuzey Mezopotamya'da Geç Kalkolitik 1, 2 ve 3'ün erken evresi "Yerel Geç Kalkolitik" kültürünün geliştiği evreler, GK 3 geç evresi ile GK 4-5 evreleri "Geç Uruk" ile ilişkilidir[5].

Bu çalışmada incelenecek olan yerleşimlerin büyük çoğunluğuna ilişkin bilgiler yüzey araştırmalarına dayandığından, öncelikle Uruk kültürünün Kuzey Mezopotamya'ya yayılım ile birlikte ortaya çıkan Uruk etkili kültür ile Yerel Kültürün çanak çömlek üretimindeki farklılıklarına değinilecektir. Çalışmanın asıl konusunu Fırat Havzası ve Harran Ovası'nda tespit edilen Uruk dönemi yerleşimlerinin kullanım alanı analizleri aracılığıyla, iki bölgenin kendine has özellikleri tartışılacak ve her iki bölgenin verileri karşılaştırmalı olarak yorumlanacaktır. Kazısı yapılmayan yerleşimlerin GK tabakalarının gerçek boyutları ölçülemediğinden, yerleşimlerin analizlerde kullanılan boyutlar, höyüklerin günümüzdeki boyutlarıdır.

Mezopotamya arkeolojisinde bu döneme ilişkin tartışmaların çoğu, Uruk kültürünün kuzeye yayılım evreleri ve kuzeydeki yerel topluluklar üzerinde yarattığı etkiye yöneliktir[6]. Güney Mezopotamya'da hızla gelişen merkezileşmenin sonucu ortaya çıkan "kent" ve "devlet" kavramları ile tanımlanmasına karşın, Kuzey Mezopotamya'da Tell Brak gibi yerleşimler Uruk kültürüyle tanışmadan çok önce kent boyutlarına ulaşmış, belirgin bir merkezileşme ve sosyal karmaşıklığa tanıklık etmiştir[7].

Bir tartışma konusu da kuzey ve güney Mezopotamya arasında zamanla gerçekleşen ticari, sosyal, ekonomik ve politik ilişkilerin doğasını ve yapısını anlamaya yöneliktir[8]. Öte yandan, çalışmaların çok azı güney Mezopotamya'nın yerleşim sistemi ve doğasını mekânsal boyutta anlamaya yöneliktir[9]. Kuzey Mezopotamya'da ise GK dönem yerleşim sistemi ve yapısını bölgesel çapta açıklayan çalışmalar ağırlıklı olarak Cezire bölgesi[10], Fırat Havzası[11] ve kısmen Yukarı Dicle Havzasını kapsayan alanda

---

[1] Frangipane 1997: 45-73.

[2] Kuiper 2005: 2.

[3]Algaze 1993: 20-22; Wilkinson vd. 2012: 148.

[4] Sagona-Zimansky 2009: 144.

[5] Rothman 2001: 5-9; Wright 2001: 126.

[6] Algaze vd. 1989; Algaze 1993.

[7] Oates-Karsgaard-Quntar-Ur 2007.

[8] Rothman 2001a; Stein 1998a; Stein 1999a; Nissen 2001; Frangipane 2001.

[9] Johnson 1975; Adams 1981; Pollock 2001.

[10]Wilkinson-Tucker 1995.

[11] Lawrence-Ricci 1990.

yapılmıştır[12]. Orta Fırat Havzası'yla aynı coğrafik bölgede yer almasına karşın, Harran Ovası yukarıda bahsedilen çalışmalara konu olmamıştır. Bunun bir sebebi, şüphesiz burada GK dönemini kapsayan arkeolojik kazıların bulunmamasıdır. Bu nedenle bu çalışmada Orta Fırat Havzası ile Harran Ovası'ndaki GK 3-5 (MÖ 3850-3000) yerleşim sistemleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

Coğrafik olarak her iki bölgenin dağılımına bakıldığında, Fırat Nehrinin orta havzasının Şanlıurfa il sınırları içerisinde yer alan bölümü, kuzeyden Güneydoğu Toros dağları ile sınırlanır. Bu bölge 1975'lerden itibaren kuzeyden güneye doğru Atatürk Barajı ile Birecik ve Karkamış barajları kapsamında düzenlenen yüzey araştırmaları ve kurtarma kazıları sayesinde ayrıntılı olarak incelenmiş, önemli merkezlerde kurtarma kazıları yürütülmüştür[13]. Geç Kalkolitik dönemde nehir hattının Güney Mezopotamyalı tüccarlar tarafından kullanılması, Orta Fırat havzasında yaşayan yerel toplulukların bu ticarete dâhil olmasını sağlamış görünmektedir. Şanlıurfa il merkezinin güneydoğusunda yer alan, oldukça geniş ve verimli tarım alanlarına sahip olan Harran Ovasında, yapılan yüzey araştırmalarında da Geç Kalkolitik döneme tarihlenen çok sayıda yerleşim alanı incelenmiştir (*Resim 1*)[14].

Bu çalışmada her iki bölgede kazı ve yüzey araştırmaları yoluyla incelenen yerleşim alanlarında iki farklı analiz uygulanmıştır. Orta Fırat Havzası ve Harran Ovası'ndaki ekonomik ve politik merkezileşme sürecinin alt yapısını ve yerleşimler arası hiyerarşiyi anlamak için arkeolojinin mekânsal analiz yöntemleri bu çalışmanın kapsamında kullanılmıştır. Yerleşimlerin kapladığı alana göre "yerleşimler arası hiyerarşi" (*site hierarchy*), bize büyüklük boyut ve mekân ilişkileri bağlamında, aralarındaki sosyo-politik ilişkilerin nasıl yapılandırıldığıyla ilgili fikir yürütme olanağı vermektedir. Yerleşimlerin olası boyutları, özellikle bir bölgedeki her yerleşimin hiyerarşik organizasyonunu ve yerleşim düzenini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Yerleşimleri farklı tasniflerle boyut ölçütlerine göre sıralayarak, mekânsal ilişkileri incelenebilir[15]. Bu analiz aracılığıyla bu dönemde Orta Fırat havzası ve Harran Ovası'nda kaç basamaklı bir yerleşim sisteminin söz konusu olabileceği araştırılmıştır.

Bir diğer mekânsal analiz yöntemi olan "çevre kullanım alanı" (*site catchment*) ise bu yerleşimler arasındaki birinci analiz sonucunda görülen politik yapılanmanın ekonomik alt yapısını anlamamızı sağlamaktadır. Bir yerleşim yerini çevreleyen arazinin kullanım kapasitesi ile desteklenecek olan insan sayısının tahmin edilmesini amaçlayan yöntem, yerleşim yerinin çevresinde belirli bir çap içerisinde yer alan arazi tiplerine göre, olası geçim kaynağı ve ekonomik stratejileri için ipucu sağlamaktadır[16]. Çevre kullanım alanı analizi, arkeolojik araştırmalardan elde edilen bilgilerin günümüz yerleşik tarımcı toplumların merkezileşmiş pazar ekonomi sistemi içerisindeki hareket ve düşüncelerini referans alan bir yöntemdir[17]. Ana hatlarıyla her iki bölgede yer alan yerleşimlerin çevresine 2,5 km ya da 5 km yarıçapında daireler çizilerek, boyut olarak büyük olan yerleşimlerin arka planındaki ekonomik alt yapının anlaşılması ve yerleşimler arasındaki sınırların, rekabet ve ortaklıkların çözümlenmesi amaçlanmıştır. Yerleşim çevrelerine çizilen bu daireler, etno-arkeolojik verilerden elde edilen, günümüz yerleşik tarımcı toplumların ortalama kullanım alanlarını ifade etmektedir. Bu analiz, bir kişinin düz bir arazide bir saatte en fazla 5 km yol yürüyebileceğinden hareket edilerek, tarımcı toplulukların yerleşim yerlerinin çevresindeki, bir saatten uzun yürüme süresi gerektiren mesafelerdeki toprakları tarım için kullanmasının gerçekçi olmayacağı prensibine dayanmaktadır. Aksi halde, mesafe uzadıkça iş gücü, yük ve harcanan enerji de artacağından, yapılan üretim faaliyeti ekonomik olmaktan çıkacaktır[18]. Çevre kullanım analizi ve yerleşimlerin bulunduğu bölgedeki mekânsal dağılımı ayrıca her iki bölgede hem yerleşimler arası hem de dış dünya ile ilişkilerin muhtemel bir iletişim rotasının yaklaşık olarak hangi yönde olduğunu göstermiştir.

---

[12] Brancato 2017.

[13] İlerleyen bölümlerde bu çalışmalar hakkında detaylı bilgi verilecektir.

[14] Yardımcı 1991: 401-418; Yardımcı 1994: 265-283; Yardımcı 2004.

[15] Hodder-Orton 1987:17-18.

[16] Vita-Finzi-Higgs 1970.

[17] Chisolm 1972.

[18] Vita-Finzi-Higgs 1970:5.

Büyük Mezopotamya'da Geç Kalkolitik Dönem (M.Ö. 4000-3100)

Güney Mezopotamya'da Uruk Dönemi (M.Ö. 4000-3100)

Güney Mezopotamya'nın alüvyonal düzlükleri Uruk Dönemi'nde sosyal, ekonomik ve politik birçok gelişmeye tanıklık etmiştir. M.Ö. 4200 ve 3000 yılları arasında yaşanan iklimsel değişimin sonucu meydana gelen kuraklık, güney Mezopotamya'daki insan topluluklarını nehir yataklarına yakın yerlere göç etmeye zorlamıştır[19]. Bölgedeki ekilebilir alanlar, ancak nehir yataklarından elde edilen ve sulama kanalları aracılığıyla tarımsal alanların beslenmesi ile verimli hale gelebildiğinden, [20] yaşam alanı olarak nehir yataklarına yakın alanların tercih edilmesine neden olmuştur. Güney Mezopotamya'nın doğal ve yer altı kaynaklarının büyük bir kısmından yoksun olması[21] ise bu toplulukları başta obsidyen, bakır, bazalt ve ahşap olmak üzere, çeşitli hammaddeleri kuzeydeki dağlık bölgelerden elde etmeye zorlamıştır[22].

Uruk Dönemi zaman içinde devlet yapılanmasının ve kentleşmiş toplumların ortaya çıktığı süreci de temsil etmektedir[23]. Güney Mezopotamya'da bu dönemde çoğu yerleşim büyük boyutlara ulaşmış, ancak, hiçbiri Uruk döneminin tanımlandığı Uruk/Warka kenti kadar büyüme gösterememiştir[24]. Uruk/Warka kenti Orta Uruk döneminde yaklaşık 100 hektar iken, Geç Uruk döneminde yaklaşık 250 hektara ulaşmıştır[25]. Güney Mezopotamya'da yerleşimler iki ana bölge olan Uruk/Warka ve Nippur-Adab bölgelerinde yoğunlaşmıştır (*Resim 3*). Güney Mezopotamya'nın Orta Uruk (GK 2-4) evresinde Uruk/Warka tek başına 100 hektar büyüklüğünde bir yerleşim haline gelmiş, hemen kuzeyindeki alanda dağınık biçimde küçük yerleşimler yer almıştır. Nippur-Adab bölgesinde ise Uruk/Warka kadar büyük boyutta olmasa da, birden fazla büyük yerleşim bulunmaktadır. Nippur-Adab bölgesinde yerleşimlerin sayıca daha fazla ve birbirine daha yakın bulunmaları, burada daha yoğun bir yerleşim dokusunun oluşmasına neden olmuştur. Geç Uruk (GK 5) evresinde ise bu bölgedeki yerleşimler sayıca azalmış, buna karşın Uruk/Warka bölgesinde yoğunluk artmıştır (Resim 3-4)[26].

Robert Adams[27] Güney Mezopotamya'da yerleşimleri, kapladığı alana göre 10 hektar ya da daha büyük olanlar (ilçe-il) ve 10 hektardan daha küçük olan yerleşimler (köy) olmak üzere iki ana grupta incelemiştir. Gregory Johnson[28] 3 hektardan az olanlar ile 3 ve 7 hektar arasında olanlar köy olarak tanımlarken, 8 ve 15 ile 19 hektar ve üzeri yerleşimleri merkez olarak nitelendirmiştir. Buna karşın, Susan Pollock[29] 8 hektardan küçük olan yerleşimleri küçük, 8-14 hektar arasında olanlar orta, 20 hektar ve üzeri yerleşimler büyük olarak sınıflandırdığı üçlü bir gruplama önermiştir.

Özellikle kent ve devlet gibi kavramların alüvyonal düzlüklerde ortaya çıkmasına toplu nüfus hareketleri ve zaman içerisinde artan nüfus zemin hazırlamış görünmektedir. Bu nüfus hareketleri doğal olarak bazı toplumsal, ekonomik ve politik değişimleri de beraberinde getirmiştir. Teknolojik yenilikler, karmaşık ekonomi ve toplumsal sınıflara ayrılmış sosyo-politik organizasyonların ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Bu hızlı gelişim güneylilerin bölgede bulunmayan kaynaklara olan taleplerini arttırmıştır. Bazı bilim insanları, uzak bölgelere kurulan ticaret limanları ve yeni yerleşim birimlerinin, gü-

---

[19] Kennett-Kennett 2006: 90-91.

[20] Rothman 2004: 79.

[21] Algaze 1993:1; Algaze 2001: 37.

[22] Algaze ve diğerleri, s. 571; Algaze, The Uruk World System, s. 1; Algaze, The Prehistory of Imperialism.

[23] Pollock 2001: 181.

[24] Pollock 2001: 189.

[25] Nissen 2001: 154.

[26] Pollock 2001: 191-192, Figs. 6. 3 – 6. 4.

[27] Adams 1981: 71-75.

[28] Johnson 1975.

[29] Pollock 2001: 187.

neylilerin bu kaynaklara ulaşma isteğinin sonucu olduğu görüşünü paylaşır[30]. Güney Mezopotamya'da bu denli hızlı ekonomik ve sosyo-politik değişimlerin yaşanması sembolik betimleme aracı olarak yazının ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır[31].

Bu kaynak arayışı kuzeyle ilişkilerin zamanla ilerlemesini hızlandırmış ve özellikle M.Ö. 4.binin ikinci yarısından itibaren kuzeyli ve güneyli topluluklar arasında yoğun bir iletişim ağının oluşmasını sağlamıştır[32]. Bunun sonucu olarak, mimari, çanak çömlek repertuarı ve gliptik stilleri gibi Uruk materyal kültürü kuzey Mezopotamya'da birçok yerleşime yayılmıştır. Buna karşın güncel bilgimiz doğrultusunda, Yukarı Fırat ve Habur bölgesinde yer alan yerleşimlerde daha belirgin bir şekilde Uruk materyal kültürüne rastlanmıştır[33].

Uruk materyal kültürünün Kuzey Mezopotamya'nın birçok bölgesinde bulunması Guillermo Algaze[34] tarafından "Uruk Yayılımı" olarak yorumlanmıştır. Algaze'nin önerdiği 'merkez-çevre' ilişkisini anlatan "Uruk Dünya Sistemi" modeline göre güneyli gruplar kuzeyde maden cevherleri, ahşap ve yarı değerli taş gibi hammadde kaynaklarını elde etmek için Güney Mezopotamya'dan uzak bölgelerde koloniler kurup elde ettikleri kaynakların merkez olan Uruk/Warka'ya akışını sağlamışlardır. Bu model çeşitli araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir[35]. Gil Stein[36] Uruk Dünya Sistemi ile ilgili eleştirisinde, Uruk'un politik ve ekonomik olarak uzak mesafelerde kontrol sağlamaya gücünün yetmeyeceğini ve bu nedenle Uruk materyal kültürünün uzak mesafelerde var olmasını açıklayacak başka bir durumların söz konusu olabileceğini ileri sürmektedir. Algaze'nin modeline bir başka eleştiri ise "çevre" olarak nitelendirdiği kuzey Mezopotamya'nın sosyo-politik gelişimini yeterince dikkat etmeyişi ve dolayışı ile güney perspektifinden Uruk yayılımını açıklamaya çalışmasıdır[37].

Güney Mezopotamya'nın Uruk dönemini karakterize eden çanak çömlek repertuarı genel olarak mineral katkılı, hızlı dönen çarkta üretilen standart çanak ve çömleklerden oluşur. Düz ya da tutamak ağız kenarlı küçük çömlekler, kum ya da iri kum katkılı büyük çömlekler en yaygın kap biçimlerini oluşturur. Geç Uruk döneminde kum katkılı çanak çömlek üretimi artmış, bant ağızlı şişeler, çapraz çizgi motifli bezemeler ve burma kulplar da yoğun olarak kullanılmıştır[38]. Kapların bir bölümü kazıma çapraz taramalı iç içe geçmiş üçgen (*cross-hatched triangles*) bezemeli ve saklı astar bezemeli (*reserved slip decoration*) gruplardan oluşur[39]. Kalıpta veya çarkta, standart biçimde üretilmiş devrik ağızlı kâseler (*bevelled-rim bowl*) güney Mezopotamya ile Yukarı Dicle, Yukarı Fırat, Orta Fırat, Balih ve Habur havzalarını içeren Kuzey Mezopotamya başta olmak üzere Doğu Akdeniz bölgesinin kuzey kesiminde ve İran'da yaygındır[40].

Kuzey Mezopotamya'da Uruk Olgusu ve Yerel Geç Kalkolitik Kültür

Radyo karbon tarihleri Uruk materyal kültürünün 500-700 yıllık uzun bir süreçte gösterdiği değişim ve gelişim evrelerini oluşturmuştur[41]. Uruk materyal kültürünün Kuzey Mezopotamya'ya yayılım aşaması genel hatlarıyla üç evreye ayrılır (*Resim 4*). Kuzey Mezopotamya'da erken evrede (MÖ 3700/3600-3400) Abu Salabikh, Qraya, Tell Brak ve Tell Sheikh Hassan yerleşimler yer almakta, orta

[30] Algaze vd 1989: 571; Algaze 1993; Stein 1998a; Stein 2001.

[31] Algaze 1993: 37.

[32] Helwing 1999: 91; Frangipane 2001: 146; Ur-Karsgaard-Oates 2011: 8; Stein 2012: 141.

[33] Stein 2002; Frangipane 2004: 126.

[34] Algaze 1989; Algaze 1993; Algaze 2001.

[35] Stein 1999b; Nissen 2001b: 352-353; Frangipane 2016: 819-820.

[36] Stein 1998a.

[37] Frangipane 2001.

[38] Wright 2001: 125.

[39] Stein 2001: 248.

[40] Sağlamtimur-Kalkan 2015; Stein 2001, 2012; Wright 2001: 25; Schwartz 2001.

[41] Porter 2012: 82-83.

evrede (MÖ 3400-3300/3250) Hacınebi, Zeytinli Bahçe, Kosak Shamali ve Godin Tepe'de Uruk yerleşimlerine rastlanmış, geç evrede de (MÖ 3250-3000) Habuba Kabira Güney, Jebel Aruda, Hassek Höyük ve Arslantepe Uruk ticari merkezlerine katılmıştır[42]. Fırat nehri üzerinde bulunan Qraya, Sheikh Hassan, Jebel Aruda, Habuba Kabira, Zeytinli Bahçe, Hacınebi ve Hassek Höyük, nehir taşımacılığının önemli limanlarıdır. Henry Wright[43] Güneydoğu Toros Dağlarından itibaren Fırat Nehri boyunca güneye doğru yaklaşık 1000 km'lik mesafenin büyük miktarda yükle 20 günlük sürede kat edilebileceğini hesaplamıştır. Ayrıca Mezopotamya'da MÖ 4. binin ikinci yarısından sonra eşeğin evcilleştirilmesi sayesinde yük taşımacılığı daha da kolaylaşmış ve bu durum çok uzak mesafelerde yer alan yerleşimler arasında değiş-tokuş veya ticaret ürünlerinin transferine katkıda bulunmuştur.

Güney Mezopotamya kökenli Uruk kültürünün kuzeye yayılımı ve Kuzey Mezopotamya yerel Geç kalkolitik kültürünün karşılaştığı bu coğrafyada farklı maddi kültür öğelerine sahip yerleşimler ayırt edilmiştir. Habuba Kabira, Sheikh Hassan, Jebel Aruda ve Hamoukar sadece Uruk materyal kültürünü barındırdığından, bu yerleşimler Uruk kolonisi olarak kabul edilmektedir[44]. Tell Brak, Tell Leilan, Karkamış, Hacınebi, Zeytinli Bahçe Höyük ve Hassek Höyük'te ise Uruk materyal kültürü yerel malzeme ile birlikte kullanılmıştır[45]. Bunun yanı sıra Qalinj Agha, Tepe Gawra ve Norşuntepe gibi yerleşimlerde sadece yerel kültür öğelerine rastlanmıştır[46]. Yukarı Dicle Havzası'nda bu dönem için en detaylı veriyi sağlayan birkaç yerleşim arasında yer alan Başur Höyük'te çok sayıda, Giricano ve Aşağı Salat'ta az sayıda Devrik Ağızlı kâse açığa çıkarılmıştır[47].

Kuzey Mezopotamya'nın yerel kültürüne ait karakteristik çanak çömlek elde üretilmiş, yüzeyinde çoğunlukla saman izleri bulunan (*chaff-faced ware*) kaplardır[48]. İlk kez Sakçagözü yakınlarındaki Coba Höyük'te açığa çıkması nedeniyle "Coba kâseleri" (*Coba bowl*) olarak adlandırılan konik başlı devrik ağızlı kaseler (*tapered beveled-rim bowls*), dar boyunlu ağzı çıkıntılı kaplar (*neckless ledge-rim jars*), yüksek şeritli ağızlı kaseler (*high-band rim jars*), geniş ağızlı kaplar (*expanded-rim jars*) bu grubun en yaygın biçimleridir. MÖ 4. binin erken evrelerinde (GK 2) başlayan bu çanak çömlek geleneği GK 3 dönemlerinde de kullanılmaya devam etmiştir[49]. GK 3 dönemde kuzey Mezopotamya yaygın olarak kullanılan ve GK 4'te de devam eden, saman katkılı el yapımı seramik ve dibi çakmaktaşı ya da obsidyen ile tıraşlanmış çekiç başlı kâseler ile pişirme kapları (*casserole*), iki farklı seramik grubuna sahiptir[50].

Şanlıurfa İli Sınırları İçerisinde Uruk Dönemi: Orta Fırat Havzası ve Harran Ovası

Atatürk Baraj Gölü Alanı

Orta Fırat Havzasının sınırlarımız içerisinde kalan kuzey kesiminde nehir üzerine kurulan üç baraj projesi kapsamında yüzey araştırmaları ve kurtarma kazıları yapılmıştır. Adıyaman ve Şanlıurfa illeri arasında yer alan bölgede Atatürk Barajı dolum alanında kurtarma projesi kapsamında 1975 ve 1977 yıllarında iki yüzey araştırması yapılmıştır, 1978'den 1987 yılına kadar kurtarma kazıları gerçekleşmiş-

---

42 Porter 2012: 83-84.
43 Wright 2001:127.
44 Algaze vd 1989.
45 Stein 1999a; Helwing 1999: 98; Schwartz 2001; Frangipane 2007: 127-128.
46 Porter 2012: 85.
47 Sağlamtimur-Kalkan 2004; Şenyurt 2004.
48 Stein 2001: 284
49 Wright 2001: 125.
50 Stein 2012: 140.

tir[51]. Atatürk Barajı dolum alanında, bölgesel çapta Tony J. Wilkinson[52] Kurban Höyük ve çevresinde, Guillermo Algaze[53] 1992 yılında Titriş Höyük ve çevresinde yüzey araştırmaları gerçekleştirmişlerdir.

Bölgede kurtarma kazısı yapılan yerleşimlerden biri Atatürk Barajı dolum alanında kalan Hassek Höyük Geç Uruk döneminde Fırat Nehrin'nin kenarında kurulmuştur. Surlu bir yukarı kent ile sur dışındaki aşağı kentten oluşan yerleşim, Geç Kalkolitik Dönem'in Kuzey Mezopotamya'da yaygın kültürü olan Uruk olgusunu karakterize eden birçok unsura sahiptir. Hassek Höyük'te Uruk kültürünün mimari öğesi olan "Mittelsaal" ev planı, duvar mozaikleri ve ağırlıklı olarak Yerel Kalkolitik Dönem kapları ile birlikte, Uruk karakteristik formlarının yerel kişilerce üretilmiş standart kaplarının kullanıldığı belirlenmiştir[54].

Surlu kale ve aşağı şehirden oluşan Samsat Höyük bölgenin en eski yerleşimlerinden biridir. Höyük üzerinde 1977 yılında Mehmet Özdoğan[55] tarafından yapılan yüzey araştırmasında çok sayıda Uruk çanak çömlek tanımlanmış olup Uruk döneminin çeşitli evrelerini temsil eden XX-XXVII tabakaları kazılmıştır[56]. Höyükteki mimari öğeler sonraki dönemlerin tahribatından dolayı çok korunamamış da olsa, Geç Kalkolitik döneme ait yerel tarzda ve Uruk tarzında malzeme elde edilmiştir. Uruk tipi kapların yanı sıra, Uruk mimari öğesi olan pişmiş toprak saplama mozaiklerin kamu binası olduğu düşünülen alanda bulunmuş olması[57] ve höyüğün üzerinde bulunan 3 silindir mühür, yerleşimdeki Uruk varlığının izlerini yansıtmaktadır[58].

Samsat'ın hemen batısında yer alan ve günümüzde baraj dolum alanında Kurban Höyükte VIA-B evresi Geç Kalkolitik dönem tabakalarıdır. Kurban Höyükte Geç Uruk döneminin karakteristik standart kum katkılı seramikleri özellikle devrik ağızlı kâseler, dört kulplu ve akıtacaklı çömlekler ile birlikte yerel tipte ve elde üretilmiş saman katkılı seramikler açığa çıkarılmıştır. Ayrıca Uruk yerleşimlerinden bilinen taşçık katkılı, devetüyü renginde Standart Seramik (*Plain Simple Ware*) de tespit edilmiştir[59]. Yüzey araştırmaları sırasında, standart Uruk çanak çömlek parçaları nehir hattı boyunca Lidar, Gritille, Hayaz, KHS-15, nehrin batı yakasında daha iç bölgelerde ise KHS-39, TS-30 ve TS-9 yerleşimlerinde ele geçmiştir.

Birecik ve Karkamış Baraj Gölleri Alanı

Fırat Vadisinin güney kesiminde, Şanlıurfa ve Gaziantep illeri arasında yer alan Birecik ve Karkamış baraj gölleri alanında Guellermo Algaze[60], Mehmet Özdoğan ve Necmi Karul[61] Tony J. Wilkinson[62] ve Edgar Peltenburg[63] (Land of Carchemish Project) yüzey araştırmaları yapmıştır. Bu alanlarda 1995-2002 yılları arasında yürütülen kurtarma kazıları sırasında Uruk/GK tabakaları kazılmıştır.

Horum Höyük Nizip'in 15 km kadar kuzeyinde, Fırat nehrinin batı yakasında yaklaşık olarak 6,4 hektar büyüklüğünde bir alanı kaplamaktadır. Mimari yapılar hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı olsa da açığa çıkarılan "D0012" çukurunda Geç Uruk ve Geç Kalkolitik döneme tarihlenen *Amuq F* tipinde çanak çömlek parçaları ele geçmiştir[64]. Aynı kontekstten Geç Kalkolitik döneme tarihlenen biri geyik

---

[51] Özdoğan 1977; Serdaroğlu 1977.
[52] Wilkinson 1990.
[53] Algaze-Mısır-Wilkinson 1992.
[54] Behm-Blancke 1987; Helwing 1999: 98.
[55] Özdoğan 1977.
[56] Özgüç 1992: 152.
[57] Öztan 1984: 265.
[58] Algaze 1993: 35.
[59] Algaze-Evins-Marfoe-Yener 1990: 422-425.
[60] Algaze 1994.
[61] Özdoğan-Karul 2002.
[62] Wilkinson-Peltenburg-McCarthy-Wilkinson-Brown 2007.
[63] Peltenburg-Wilkinson-Ricci vd. 2012.
[64] Marro-Tibet-Ergeç 1998: 258.

türü bir hayvanın kemiğinden bir diğeri ise taştan yapılan iki mühür ele geçmiştir[65]. Ayrıca G ve I alanlarında devrik ağızlı kâseler ve Uruk etkili seramikler bulunmuştur[66].

Tilbeş Höyük Fırat nehrinin doğu kıyısında, Birecik'in 22 km kuzeyinde 6 hektar büyüklüğünde bir yerleşimdir. Yerleşimin Uruk evresinin en önemli özelliği, Hacınebi'ye oldukça yakın olmasına rağmen, Hacınebi'de mevcut olmayan Uruk sonrası dolgulara sahip olmasıdır[67]. A1 açmasından açığa çıkarılan hem yerel kültür hem de Uruk kültür öğeleri doğrultusunda, M.Ö. 4.binin 2. yarısında yerleşimde 2 farklı kültürünün eş zamanlı varlığına işaret etmektedir[68]. Tilbeş Höyükte ele geçen Uruk seramiği, çağdaşı olan Hassek Höyük ve Kurban Höyük VIA yerleşimleriyle paralellikler göstermektedir[69].

Birecik'in yaklaşık 5 km uzakta yer alan Hacınebi, yaklaşık 3,3 hektar büyüklüğünde kabaca üçgen biçimli bir höyüktür[70]. Uruk evresi ve yerel kültüre ait materyal kültür öğelerine B 2 (MÖ 3700-3300) evresinde rastlanılmıştır. Uruk öncesi A (MÖ 4200-3800) ve B1 (MÖ 3800-3700) evrelerinde yerel kültür özellikleri ağır basmaktadır ve B2 evresinde de devamlılık göstermektedir[71]. Gil Stein B 2 evresinde Uruk tipi materyalin yoğun olmasını, yerleşimde küçük bir Güney Mezopotamyalı koloninin varlığı ile açıklamıştır[72]. Höyükte hem Uruk kap biçimleri, üretim ve bezeme tekniklerinin neredeyse tüm çeşitleri mevcuttur[73] hem de mimarisi Uruk özellikleri göstermektedir. Güney Mezopotamya'da duvar bezemesinde kullanılan kil çiviler bile ele geçmiştir[74]. Tell Sheikh Hassan'da ticari faaliyetlerle ilişkilendirilen haç biçimli, yivli taş ağırlıklar, Hacınebi'de de ele geçmiştir[75]. Ayrıca idari işleve sahip küp mühürler, küp tıpaları, bulla ve tokenler de mevcuttur[76].

Birecik'in yaklaşık 10 km kadar güneyinde yer alan Şaraga Höyük'te devrik ağızlı kâselere ait ağız parçaları ile dar uçları aşağı dönük emzikli kap parçaları ele geçmiştir[77]. Birecik'in 5 km güneyinde yer alan Yarım Höyük'te de hem Yerel Geç Kalkolitik hem de Geç Uruk seramik parçalarına rastlanmıştır[78].

Zeytinli Bahçe höyüğü 2,60 hektar büyüklüktedir. Burada açığa çıkan Orta ve Geç Uruk dönemlerinden bilinen çok odalı evsel mekânlar Sheikh Hassan yerleşimi ile benzer niteliktedir. Kapların da özellikleri bakımından Sheikh Hassan, Tell Brak TW 16-13 ve Hacınebi B2 evresiyle benzeşmesine karşın, devrik ağızlı kâseler az sayıda ele geçmiştir. Mekânların değişimi ve zamanla yerleşilen alanın genişlemesine göre, Güney Mezopotamya'lı gruplarının buraya M.Ö. 3500 'lerde geldiği ve kısa süre sonra yerleşimi terk ettiği öne sürülmektedir[79].

---

[65] Marro-Tibet-Ergeç 2000: 172.
[66] Fletcher 2007: 198.
[67] Fuensanta-Rothman-Bucak 1999: 208.
[68] Fuensanta-Rothman-Bucak 2000: 159.
[69] Fuensanta-Mısır 1998: 231.
[70] Stein 2001: 268.
[71] Stein 1998b.
[72] Stein 2001: 279-280.
[73] Stein 1999a: 16.
[74] Stein-Bernbeck-Coursey-McMahon-Miller-Mısır vd 1996: 215-216.
[75] Stein 1999b: 142.
[76] Stein-Boden-Edens-Laneri-Özbal vd 1997: 115.
[77] Sertok-Kulakoğlu 2002: 108.
[78] Kozbe-Rothman 2005: 111.
[79] Frangipane 2007: 189.

Arkeolojik Mekân Analizi ve Değerlendirme

Orta Fırat Havzası Geç Kalkolitik Dönemi: Yerleşimler Arası Hiyerarşi ve Çevre Kullanım Alanı Analizleri

Orta Fırat Havzası'ndaki yerleşimlerin mekânsal dağılımı genel olarak nehrin her iki yakasında yoğunlaşmaktadır (*Resim 5*). Bu durumda bölgeye uygulanan çevre kullanım alanı analizinde önemli bir detaya dikkat edilmesi gerekmektedir. Nehirler bir coğrafik bölgede doğal sınırları oluşturmaktadır. Bu bilgiden hareketle, çevre kullanım analizi doğrultusunda Fırat nehrinin hem geniş bir nehir yatağına hem de yüksek bir debiye sahip olması, her iki yaka arasında iletişimin çok sık olmayacağı ve dolayısıyla doğal sınır olduğu dikkate alınıp nehrin her iki yakasındaki yerleşimlerin sosyo-politik ilişkileri kendi içerisinde değerlendirilmiştir.

Atatürk Barajı dolum alanında GK döneme tarihlenen 17 yerleşim biriminden elde edilen grafik değerleri doğrultusunda, üç basamaklı bir yerleşim hiyerarşisi mümkün görünmektedir (*Resim 6*). Havzanın yerleşim hiyerarşisinde birinci basamakta Samsat Höyük 10 hektarlık büyüklüğüyle yer almaktadır. İkinci basamakta ise dört höyük, Kurban Höyük (4 ha), KHS-44 (3,1 ha), Lidar höyük (3 ha) ve Hassek Höyük (2,5 ha) yer almaktadır. Yerleşim hiyerarşisi içerisinde üçüncü basmakta 12 yerleşim Gritille (1,5 ha), TS-19 (1,3 ha), TS-4 (1,2 ha), KHS-21 (1,1 ha), Hayaz Höyük (1 ha), TS-2 (1 ha), TS-30 (0,9 ha), TS-9 (0,5 ha), KH-18 (0,3 ha), KHS-39 (0,3 ha) ve KHS-15 (0,2 ha) yer almaktadır.

Yerleşimlerin mekânsal dağılımına bakıldığında Birecik-Karkamış Baraj bölgesinde nehir hattı boyunca dizilen yoğun yerleşimlerin aksine bu bölgede nehir yatağından uzakta hatta neredeyse nehir yatağındaki yerleşimlerden sayıca daha fazla yerleşim mevcuttur. Daha iç bölgelerde yer alan bu yerleşimler muhtemelen tarım ve hayvancılık yaparak nehir yatağında bulunan ve ticaret açısından dış dünya ile daha yoğun ilişkilerin olduğu yerleşimlerle bir takım ürünleri takas etmekteydi. İç bölgelerde yer alan KHS-39 TS-30, ve TS-9 yerleşimlerinde yüzey bulgusu olarak bulunan Uruk standart çanak çömlek parçaları bu iletişim ağının varlığını doğrulamaktadır.

Atatürk Barajı dolum alanında yer alan GK dönem yerleşimlerinin çevre kullanım alanını anlamak için 2,5 km yarıçapında daireler çizildiğine özellikle nehrin her iki yakası boyunca yer alan Hayaz Höyük, KHS-21, Kurban Höyük, Samsat Höyük, Gritille ve Lidar Höyük'ün sakinlerinin yeterli veya gerektiğinde ihtiyaç fazlası tarım ürününü elde etmek amacıyla nehirden daha iç bölgelere doğru gitmiş olabileceklerini ve bu alanları tarım amaçlı kullanmış olabileceklerini düşündürmektedir. Bunun sebebi ise yerleşimlerin birbirlerine yakın mesafede yer alması ve yerleşimlerin nehir kenarında yer almalarından dolayı iç bölgelere göre daha az tarım alanına sahip olmasıdır. Nehir kenarında yer alan yerleşimlerin aksine, daha iç bölgede yer alan 9 yerleşimin 2,5 km yarıçapındaki alanı yoğun tarım için kullanıldığı düşünüldüğünde, birbirlerinden bağımsız tarım ekonomisine sahip oldukları düşünülmektedir (*Resim 7*).

Atatürk Barajı bölgesinde ortaklaşma ve rekabete dayalı komşuluk ilişkilerinin çevre kullanım alanının içerisindeki yoğunluğunun bilgisini edinmek amacıyla bölgedeki tüm yerleşimlerin çevresine 5 km yarıçapında daireler çizilmiş ve bu dairelerin bazı yerleşim birimlerinin olduğu alanlarda iç içe geçtiği gözlenmiştir (*Resim 8a-b*). Bu analize göre, nehrin batı yakasında yerleşimler mesafeden dolayı ilişkiler açısından biraz daha bağımsız bir görünüm sergilemektedir. Bu karşın, nehrin doğu yakasında özellikle nehir kenarındaki Kurban Höyük ve Lidar Höyük'ün nehirden uzakta daha iç bölgelerdeki yerleşimlerle bir iletişim ağının var olabileceğine işaret etmektedir. Lidar Höyük'ün yer aldığı bölgedeki yerleşimlerin 1 hektardan küçük olması, bu yerleşimlerin özellikle 3 hektar büyüklüğündeki Lidar Höyüğün ekonomik alt yapı açısından desteklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Kurban Höyük ve yakın çevresinde yer alan yerleşimlerin (KHS-15, KHS-18, KHS-39 ve KHS-17) ise tıpkı Lidar Höyük ve çevresindeki yerleşimler zinciri gibi bir takım sosyo-ekonomik ilişkiler yürüttüğü bir iletişim ağına sahip olduğu izlenimini vermektedir.

Orta Fırat Havzasının Birecik-Karkamış bölgesinde bulunan GK dönemine ait 21 yerleşim yerinin kapladığı alana göre, bölgede 3 basamaklı bir yerleşim hiyerarşisinin var olduğunu söylemek mümkündür. Yüzey araştırmaları ve kazılardan elde edilen bu verilere göre, beş yerleşim 5 hektar ve üzeri

boyutlarda, beş yerleşim 2,5-5 hektar arasında, on bir yerleşim ise 0-2,5 hektar arasında boyutlara sahiptir (*Resim 9*).

Nehirlerin doğal sınır olmaları durumu dikkate alındığında, Birecik-Karkamış bölgesindeki yerleşimlerin sayısı ve mekânsal dağılımı nehrin her iki yakasında farklılık göstermektedir (*Resim 5*). Nehrin batı yakasında GK dönem tarihli 11 yerleşim yer almaktayken, nehrin doğu kısmında bu sayı 6'dır. Fakat nehrin doğu kısmı için farklı bir durum söz konusudur. Nehirden daha hinterland bir bölgede 4 yerleşim (Kabir Höyük, Bent Bahçesi, Tilfar Höyük ve Gre Kuştian) yer almaktadır. Bu yerleşimlerden nehir kenarındaki yerleşimlere en uzak olanı 10 km uzaklıktadır. Bu mesafe özellikle ticari, sosyal ve ekonomik ilişkiler ağının yoğun olduğu nehir kıyısındaki yerleşimlere en fazla 2 saat uzaklıkta olduğunu ve dolayısıyla yerleşim sakinlerinin gerektiği takdirde sosyo-ekonomik ilişkiler için günübirlik gidip geleceği bir mesafe olduğunu göstermektedir.

Birecik Karkamış bölgesinde, Fırat Nehri'nin batı yakasındaki yerleşimlerin genel olarak birbirlerine yaklaşık uzaklığı 2 ile 5 km arasında değişmektedir. Analiz doğrultusunda 2,5 km yarıçapında daireler çizilmiş ve dairelerin çok sık bir biçimde iç içe geçtiği gözlenmiştir. Bu durumda çevre kullanım alanı olarak her yerleşim yakın çevresindeki alanı yoğun bir biçimde tarım amaçlı kullanmış olabilir veya yerleşim birimlerinden daha uzakta ve iki yerleşim arasında sınır olmayan alanlar tarım amaçlı kullanılmış olabilir. Fakat yerleşimler nehir kenarında yer almanın bir avantajı olarak sadece tarım ekonomisine bağımlı değil aynı zamanda ticaret ekonomisinden ve hatta nehirden elde edilen su ürünlerinden de faydalanabilmekteydiler. Buna bağlı olarak yerleşimlerin tarım ekonomisinde iki farklı muhtemel durum söz konusu görünmektedir. Her yerleşim yıllık ihtiyacını karşılayacak kadar tarım alanını ekmiş olabilir ya da yeterli iş gücü ve ekim alanına sahip olmayan yerleşimler yakınındaki başka yerleşimlere tarımsal ürün açısından bağımlıydılar. Böylece yerleşimler kendi aralarında tarım ve ticaret ürünlerini takas etmekteydiler. Nehrin batı kıyısında sosyo-ekonomik ilişkilerin sıklığının yerleşimlerin mekânsal dağılımları ve birbirleriyle olan mesafelerinden yola çıkarak yoğun olduğunu düşünülmektedir. Özellikle 2,5 km yarıçapındaki dairelerin sık bir biçimde iç içe geçmiş olması bu yerleşimlerin birbirlerine çok yakın mesafelerde yer aldıklarını ve dolayısıyla yerleşimler arası ilişki trafiğinin yoğun olduğunu göstermektedir (*Resim 10*).

Nehrin doğu yakasında yer alan yerleşimler birbirlerine 5 ile 7 km uzaklıkta yer almaktadır. Nehrin bu yakasında ise bazı yerleşimler arasında yoğun ilişkiler söz konusudur. Nehrin kıyısında yer alan Şavi Höyük ve Akarçay Yanı yerleşimleri ile birlikte Tilfar Höyük ve Gre Kuştian yerleşimlerinin kendi içerisinde bir iletişim ağının olabileceği mümkün görünmektedir. Ayrıca söz konusu yerleşimlerden daha uzak mesafede ve en güneyde yer alan Tiladir Tepe ise yerleşim boyutu referans alındığında olasılıkla "merkez" olan bir yerleşimi temsil etmektedir. Bu durumda, nehrin doğu yakasındaki yerleşimlerin Tiladir Tepe ile bir takım sosyo-ekonomik ilişkileri geliştirmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Özellikle nehrin doğu kısmında yer alan 10 yerleşim yerinin 7'sinde Uruk materyal kültür öğelerinin ele geçmiş olması bu savı doğrular niteliktedir.

Orta Fırat Havza'sında nehir hattı boyunca entegre edilmiş Uruk yerleşimleri sadece nehrin yukarısı ve aşağısındaki yerleşimler değil aynı zamanda nehrin karşı yakasında bulunan yerleşimler arasında da bir iletişim gerektirmekteydi. Bu ilişki trafiğinin ne kadar yoğunlukta olduğu bilgisine sahip olmasak da, Dan Lawrence ve Andrea Ricci[80], bu iletişim ağının bazı yerleşimlerin bulunduğu noktadan nehrin karşısına geçilerek gerçekleştiğini öner sürmektedir. Bu yerleşimlerin haritadaki konumlarına bakıldığında Saray Mevki-Surtepe, Aktaş Harabe-Zeytinli Bahçe, Şerağa-Akarçay Höyük ve Kum Ocağı-Tiladir Tepe'nin bu iletişim ağında karşıdan karşıya geçiş noktaları olduğunu söylemek mümkündür.

Nehir hattı doğal bir ticaret güzergâhı olduğundan Orta Fırat Havza'sındaki yerleşimlerin dağılımı da bu durumu desteklemektedir. Eğer yerleşimlerin mekânsal dağılımdan bir iletişim rotası kabaca belirlenecek olursa bunun güneyden kuzeye doğru veya tersi yönde olduğunu söylemek mümkün görünmektedir (*Resim 10*). Atatürk Baraj bölgesinde yer alan yerleşimlerde Uruk materyal kültür öğe-

---

[80] Lawrence-Ricci 2016: 46.

lerine rastlanılmış olması iletişim rotasının güney-kuzey yönünde olma ihtimalini güçlendirmektedir. Fakat bölgesel çapta Birecik- Karkamış bölgesindeki yerleşimler arasında bu iletişim rotasının herhangi bir yönde olabileceği düşünülmektedir.

Harran Ovası Geç Kalkolitik Dönemi: Yerleşimler Arası Hiyerarşi ve Çevre Kullanım Alanı Analizleri

Harran Ovası Şanlıurfa il merkezinin güneydoğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık olarak 400 metre yükseklikte yer almakta ve 2000 kilometrekarelik bir alanı kaplamaktadır. Harran ovasını doğuda Tektek dağları batıda ise alçak tepelerle çevrilidir. Ovanın kuzey-güney doğrultusunda uzanan Cullab Çayı güneyde Balih nehriyle birleşerek Fırat nehrine dökülmektedir[81].

Harran Ovasındaki arkeolojik izlere ait en detaylı bilgi, Nurettin Yardımcı'nın ovada yapmış olduğu yüzey araştırmalarından elde edilmiştir. Buna göre, Harran Ovasında Geç Kalkolitik Dönem'e tarihlenen çanak çömlek parçaları 34 yerleşim yerinde tespit edilmiştir[82]. Ovadaki yerleşimler birbirlerine yaklaşık olarak 5 ile 12 km arasında mesafelerde yer almaktadır. Bu durumda, Harran Ovasındaki yerleşimlerin birbirlerine yaklaşık olarak iki saat uzaklıkta olduğu anlaşılmaktadır. Harran Ovasındaki Geç Kalkolitik Dönem yerleşimlerinin genel dağılımlarına bakıldığında, ovanın kuzey ve güney yarısının yaklaşık olarak eşit sayıda yerleşim halinde iskân edildiği, buna karşın ovanın doğu yarısında yerleşimlerin seyreldiği görülmektedir (*Resim 11*). Bu seyrelme, ovanın bu bölümünün bu dönemde iskân edilmemiş olabileceğini, ya da yoğun tarım faaliyetleri nedeniyle bu bölümdeki yerleşimlerin belirlenemediğini düşündürmektedir. Ayrıca, ovadaki yerleşimlerin büyük bir çoğunluğu modern yerleşimlerin altında kalmış olduğundan Geç Kalkolitik Çağ'a tarihlenen yerleşimlerin boyutunu hesaplama işlemi kısmen modern yerleşimlerin genişliği referans alınarak elde edilmiştir.

Harran Ovası yerleşimlerinin tümünde el yapımı yerel Geç kalkolitik dönem kaplarına ait parçaların ele geçmesi, yerleşimcilerin tümünün yerli topluluklar olduğunu göstermektedir. Buluntular arasında Ömürtepe'de Uruk tipi çakmaktaşları[83], Tel Mahruk'ta Uruk tipi dilgi[84], ve Tel İdris'te pişmiş toprak Uruk çivisi[85] ele geçmesi, bölgedeki güney kökenli kültürün varlığını kanıtlamaktadır. Yerleşimlerin beşte birinde Uruk standart kaplarına ait parçaların bulunması (Tel İdris, Küplüce, İkizce, Hamdi Tepe, Para Para ve Emirler), Harran Ovası'ndaki tüm yerleşimlerin Uruk ticaret ağı içerisinde yer almadığını, sadece beş yerleşimden birisinin bu ticaret ile ilişkilendirebileceğini gösterir niteliktedir.

Eldeki yerleşim büyüklükleri ve birbirlerine olan mesafeleri doğrultusunda, Harran Ovasındaki Geç Kalkolitik dönem yerleşimlerin üç basamaklı bir yerleşim sistemi hiyerarşisine sahip olduğu anlaşılmaktadır (*Resim 12*). Bunlar arasında 3 yerleşim 5 ile 10 hektar, 9 yerleşim ise 2 ile 5 hektar arasında ve 15 yerleşim 0 ile 2 hektar arasındadır. Buna karşın, 7 yerleşim yerinden yoğun tarımsal tahribattan dolayı yüzey araştırması sırasında ölçü alınamamıştır (*Resim 11*)[86].

Para Para (9. 5 ha), Kara Tepe (7 ha), Görenler (6. 5 ha) ile temsil edilen en büyük yerleşimler, ağırlıklı olarak ovanın orta kesiminde güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda bir hat şeklinde dizilmiştir. Bu üç yerleşimin birbirlerine ortalama uzaklığı 8 ile 10 km arasında değişmektedir. Bu üç yerleşimde uygulanan çevre kullanım alanı analizi için çizilen 2,5 ve 5 km yarıçaplı daireler, bunların birbirine olan sınırlarının ortalama 5 km yarıçapında mesafeden geçtiğini göstermektedir (*Resim 13a-b*). Bu durumda, 3 büyük yerleşim arasındaki komşuluk ilişkilerinin sosyo-politik açıdan hem rekabet hem de ortaklık

[81] Yardımcı 2004: 5.
[82] Yardımcı 1991; Yardımcı 1994.
[83] Yardımcı 1994: 265-266.
[84] Yardımcı 1991: 404.
[85] Yardımcı 2004: 32.
[86] Yardımcı 2004.

şeklinde olduğu düşünülmektedir. Bu üç yerleşimin neden ovanın ortasında ve birbirlerine yakın mesafelerde olduğu sorusu, ovanın bu kısmının coğrafi ya da tarımsal bir üstünlüğe sahip olabileceğini düşündürmekle birlikte, bu öngörüyü destekleyecek yeterli arkeolojik veri bulunamamıştır. Para Para ve Kara Tepe'nin hemen güneyinde yer alan Geçittepe ve Aşağı Yarımca için çizilen 5 km yarıçapındaki dairelerin büyük yerleşimler ile iç içe geçtiği düşünüldüğünde, boyut olarak daha küçük olan bu yerleşimlerin bu iki büyük yerleşimle yakın sınır ilişkisinin olduğunu ve dolayısıyla bu yerleşimler arasında sosyo-ekonomik ilişkilerin güçlü olduğunu göstermektedir (*Resim 13 a-b*).

Ovadaki diğer iki büyük yerleşim arasında yer alan Para Para GK dönem için boyut olarak ovadaki en büyük yerleşimdir. Boyutu itibariyle merkezi yerleşim olma özelliği referans alındığında, Para Para'nın hemen kuzeyinde yer alan küçük boyuttaki Yamaç Altı, Toruç, Yediyol ve Keçikıran yerleşimleri Para Para çevresine çizilen 5 km yarıçapındaki dairenin içerisinde yer almaktadır. Bu durumda daha küçük boyutta olan bu yerleşimler "merkezi yerleşim teorisi"ne göre merkezi çevreleyen "çevre" yerleşimleri temsil etmektedir. Benzer bir yerleşim dizisi Para Para'nın güneyinde de söz konusudur. Aşağı Yarımca, Tel İdris, Tel Magrum, Tel Mahruk ve Küplüce yerleşimleri çevresinde hem 2,5 km hem de 5 km yarıçapında daireler çizildiğinde tıpkı bir zinciri andırır gibi tüm dairelerin birbirinin içine geçtiği görülmüştür (*Resim 13a-b ve 14*). Söz konusu tarımsal alan sınırı ve sınır ilişkilerini gösteren dairelerin Para Para'ya zincirleme biçimde bağlanmaları, bu büyük yerleşimin ekonomik altyapısını besledikleri veya ortak ekonomi yürütmüş olabilecekleri kanaatini güçlendirmektedir. Bu orta ve küçük çaplı yerleşimlerin birbirleri arasında ortaklık ilişkilerinin geniş akrabalık ilişkilerine dayalı sosyo-ekonomik bir alt yapısı olabileceği de akla yakın gelmektedir.

Ovanın kuzeyinde yerleşim sisteminde ikinci basamağı oluşturan 4,1 hektar büyüklüğündeki Kurucuk'ta, ovanın ortasındaki yerleşimlerden farklı olarak daha bağımsız bir durum söz konusudur. En büyük yerleşim olan Para Para'dan yaklaşık 14 km uzakta olan Kurucuk ve çevresindeki diğer yerleşimlerin boyutları 2 hektarı geçmemektedir. Bu nedenle Kurucuk'un ovanın bu kısmında yer alan daha küçük yerleşimler arasında bir merkezi temsil ettiği düşünülmektedir. Kurucuk çevresine çizilen 5 km yarıçapında daire çizildiğinde sadece bir yerleşimin (Abdullah Özkan Tarlası) bu dairenin içinde kalmasına rağmen, daire dışında kalan ve mesafe olarak daha uzakta yer alan diğer yerleşimler de muhtemelen Kurucuk ile bir takım sosyo-ekonomik ilişkiler geliştirmiştir. Örneğin, bu daire dışında kalan ve Kurucuk'un kuzeydoğusunda yer alan Emirler, Mamuca ve Mamuca Resim Tepe Mevki muhtemelen Kurucuk ile bir takım sosyo-politik ilişkiler geliştirmiştir. Bu bilgilerden hareketle ayrıca Emirler, Mamuca ve Mamuca Resim Tepe Mevki yerleşimlerinin aralarında 1 km'den az mesafe bulunması, bunların birbirine bağlı, dağınık konumlandırılmış mahalleler olabileceğini düşündürmektedir (*Resim 14*). Benzer bir şekilde ovanın kuzeybatısındaki Çamurlu Tepe, Ömer Tepe, Gelincik ve Altıntepe yerleşimlerinin mesafe olarak birbirlerine yakın olmalarından dolayı kendi içerisinde daha yoğun bir ilişki trafiğine sahip olabileceklerini düşündürmektedir.

Günümüz Akçakale-Şanlıurfa yoluna paralel bir güzergâh, muhtemelen Geç Kalkolitik dönemde de bir iletişim yolu olarak kullanılmıştı (*Resim 15*). Yerleşimlerin ovadaki dağılımı göz önünde bulundurulduğunda, iletişim güzergâhının ovanın en kuzeyinde muhtemelen kuzeybatıya doğru devam etmekteydi, zira ovanın bu kısmında yerleşimler dağınık olsa da sayı olarak ovanın kuzeydoğusundan daha fazladır. Bir başka belirleyici faktör de ovada 6 yerleşim yerinde yüzey araştırması bulgusu olarak Uruk standart çanak çömlek parçalarının bulunuşu ve bunların ovadaki mekânsal dağılımıdır. Uruk standart çanak çömlek parçalarının bulunduğu yerleşimlerin (güneyden kuzeye Hamdi Tepe, İkizce, Küplüce, Tel İdris, Para Para ve Emirler) ovadaki dağılımı, Uruk etkili kültürlerle iletişim rotasının 2 farklı bölgeden geçtiğine işaret etmektedir. Bu bölgelerden birisi Harran Ovası'nın kuzeybatısında yer alan Atatürk Baraj dolum alanındaki yerleşimlerdir. Harran Ovası'nın en kuzeybatısındaki Altıntepe yerleşimi ile Atatürk Baraj bölgesindeki yerleşimler arasındaki mesafe, kuş uçumu 55-60 km arasında değişmektedir. Bu mesafe Harran Ovası ve Birecik-Karkamış bölgesi arasında yaklaşık 80-85 km arasındadır. Bu mesafe farkı, Harran Ovası'nın Atatürk Baraj dolum alanındaki yerleşimlerle olan iletişimin Birecik-Karkamış bölgesi ile olan iletişimden daha güçlü olabileceğini düşündürmektedir. İkinci bir iletişim rotasının ovanın güneyi üzerinden sağlanmış olabileceği de akla yakın gelmektedir. Harran Ovası'nın Uruk etkili kültürlerle iletişimi, Uruk iletişim ağı üzerinde yer alan ve adeta doğu-

batı yönünde bir hat çizen daha güneydeki Tell Brak, Tell al-Hawa, Tell Leilan ve Hammam et-Turkman gibi büyük yerleşimler[87] üzerinden gerçekleşmiş olabileceği mümkün görünmektedir (*Resim 1*).

Değerlendirme ve Sonuç

Burada kullanılan yüzey araştırması ve kazı verileri temel alınarak yapılan analizler dikkate alındığında, Harran Ovası'nda Geç Kalkolitik dönem malzemesi 34 yerleşim yerinde, Orta Fırat Havzası'nda 38 yerleşim yerinde belirlenmiştir. Her iki bölgede üç basamaklı yerleşim hiyerarşisi saptanmıştır ve her iki bölgenin de kendi içerisinde bölgelerarası ilişkilerini sağlayan farklı iletişim rotaları bulunmaktadır. Bir başka önemli sonuç ise Harran Ovası ve Orta Fırat Havzası'nın coğrafik ve stratejik açılardan hem avantaj hem de dezavantaja sahip olmasıdır. Orta Fırat Havza'sında yerleşimlerin nehir hattı boyunca birbirlerine yakın mesafelerde yer alması, büyük ihtimalle iletişim rotası olarak nehir hattının kullanıldığına işaret etmektedir. Buna karşın Harran Ovası oldukça geniş ve düz bir alana sahip olduğundan, ilişkiler ovanın kuzeybatısından ve güneyinden sağlanmaktaydı. Bu durumda, Harran Ovası Uruk iletişim ağı içerisinde yer almadığından, ticaret açısından ikincil bir yol güzergâhında yer almaktaydı ve muhtemelen ticari ürünlerden kısıtlı bir kazanç elde etmekteydi. Fakat Harran Ovası'nın sakinleri, oldukça geniş ve düz bir alana sahip olmanın bir avantajı olarak gerektiği takdirde artı tarım ürününü elde edebilmekteydiler. Orta Fırat Havzası ise nehrin doğal bir ticaret yolu güzergâhı olmasından dolayı Uruk ticaret ağının içerisinde yer almaktaydı. Bu nedenle havzanın sakinleri ana yol güzergâhında yer almanın bir avantajı olarak muhtemelen ticaretten daha yoğun bir kazanç elde edebilmekteydi. Orta Fırat Havzası'nda bulunan yerleşimlerin mekânsal dağılımlarının birbirlerine yakın mesafelerde yer alması da bir dezavantaj olarak yerleşimlerin daha dar bir alanda tarım yapmalarına neden olmuştur. Lakin havzanın sakinlerinin geçim kaynağının sadece tarım ürünlerine bağlı olmadığı ayrıca ticaret ekonomisine sahip oldukları düşünüldüğünde, yerleşimler tarım için muhtemelen yıllık ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar alanı ekmiştir.

Harran Ovası ve Orta Fırat Havzası'nın ticari ilişkileriyle ilgili olarak seramik repertuarı referans alındığında Harran Ovası'nda Uruk ile ilişkilerin 1/5 oranda olduğu, buna karşın Orta Fırat Havza'sında Uruk ticaret yolu güzergâhında yer almalarından kaynaklanan ilişkilerin çok yoğun olduğunu söylemek mümkündür. Sonuç itibariyle, Fırat Havzası'ndaki yerleşimlerin ekonomilerini ağırlıklı olarak bu iletişim ağına bağlı yapılandırdıkları, bu karşın, Harran Ovası yerleşimlerinin iletişim ağına çok daha az bağımlı bir öz ekonomiye sahip olabilecekleri düşünülmektedir.

İki bölgenin yerleşimleri, yüzey araştırmaları ve kurtarma kazılarında elde edilen çanak çömlek parçalarına göre de farklılık göstermektedir (*Resim 16*). Harran Ovası'nda yerel el yapımı kaplar her yerleşimde ele geçerken, Uruk standart çanak çömlek parçalarına sadece 6 yerleşim yerinde rastlanmıştır. Bu durumda Harran Ovası'ndaki Uruk standart kaplarının bulunduğu yerleşim sayısı, toplamın %18'ini oluşturmaktadır. Ayrıca ovada 3 yerleşimde de farklı tipte Uruk materyal kültür öğelerine rastlanmıştır. Buna karşın, Orta Fırat Havzası'nda 38 yerleşim biriminin 28'inde ele geçen Uruk standart çanak çömlek parçaları, buradaki yerleşimlerin %74 oranında güneylilerle ilişkili olduğunu, yerel el yapımı kapların 25 yerleşim yerinde ele geçmesine göre de yerleşimlerin %64'ünde yerel toplulukların yaşadığını göstermiştir. Bir başka deyişle, Harran Ovası'nın sakinlerinin tamamı yerel halktan oluşmaktayken, Orta Fırat Havzası'nda yerli halk ile birlikte Güney Mezopotamyalı gruplar da yaşamış görünmektedir.

Sonuç olarak, yerleşimler arası hiyerarşi ve çevre kullanım analizlerinden elde edilen veriler doğrultusunda, Harran Ovası'nda tıpkı Güney Mezopotamya'dakine benzer merkezileşmiş bir yerleşim sisteminin olduğu söylenebilir. Özellikle yerleşimlerin grafikteki dağılımı (3 basamaklı hiyerarşi) bu savı biraz daha güçlendirmekle birlikte, yerleşimlerin ovadaki mekânsal dağılımı güneydeki gibi düz-

[87] Wilkinson -Tucker 1995; Ball-Tucker-Wilkinson 1989.

gün bir hiyerarşik düzeni yansıtmamakta, dağınık bir şekilde ve yer yer kendi içerisinde kümelenmiş bir yerleşim sistemi görünümü vermektedir. Buna karşın nehrin her iki kıyısında yer alan Orta Fırat Havzası yerleşimlerinin mekânsal dağılımları Harran Ovası'ndakine benzer merkezileşmiş bir yerleşim sisteminin olmadığını düşündürmektedir. Özellikle Harran Ovası'nda yerleşimlerin bazı alanlarda birbirlerine yakın mesafelerde olması ve aralarında boyut farkının olması ise bölgesel çapta kümelenmiş bir yerleşim sisteminin varlığına işaret etmektedir.

Kaynakça

ADAMS, R. M. (1981) Hearthland of Cities; Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Foodplain of the Euphrates, University of Chicago Press, Chicago.

ALGAZE, G. - B. BRENTIES, A. B. KNAPP, P.L. KOHL, W.R. KOTTER, C.C. LAMBERG-KARLOVSKY, G. M. SCHWARTZ, H. WEISS, R.F. WENKE, R. P. WRIGHT, A. ZAGARELL (1989) "The Uruk Expansion: Cross-Cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization." *Current Anthropology 30,* no.5, 571–608.

ALGAZE, G. (1993) The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, The University of Chicago Press, Chicago.

ALGAZE, G. (2001) "The Prehistory of Imperialism: The Case of Uruk Period Mesopotamia", *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell. S. Rothman, SAR Press, Santa Fe, 27-84.

ALGAZE, G. - M.A. EVINS - M. L. MARFOE -A. YENER (1990) Town and Country in Southeast Anatolia (Vol. 2): The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük. The Oriental Institute, Chicago.

ALGAZE, G. – A. MISIR – T. J. WILKINSON (1992) "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük, 1991: A Preliminary Report." *Anatolica* 18, 33-60.

ALGAZE, G. – R. BREUNINGER, J. KNUDSTAD (1994) "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas." *Anatolica* XX, 1-96.

BALL, W.- D. TUCKER ve T. J. WILKINSON (1989) "The Tell al-Hawa Project: Archaeological Investigations in the North Jezira 1986-87", *Iraq* 51, 1-66.

BEHM-BLANCKE, M. (1987) "Hassek Höyük Kazıları, 1978-1979" *Aşağı Fırat Projesi Çalışmaları*, ODTÜ-TEKDAM Müdürlüğü Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 117-128.

BRANCATO, R. (2017) Settlement Patterns and Political Landscapes in the Upper Tigris River Valley, Arbor Sapientiae, Roma.

CHISOLM, M. (1962) Rural Settlement and Land Use: An Essay in Location, Hutchinson, London.

EMBERLING, G. – L. MINC (2016) "Ceramic and Long-Distance Trade in Early Mesopotamian States." *Journal of Archaeological Science: Reports* 7, 819-834.

FUENSANTA, G. – A. MISIR (1998) "Excavations at Tilbeş Höyük: The 1996 Season", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 19, no.1, 227-244.

FUENSANTA, G. J. M. ROTHMAN, E. BUCAK (1999) "1977 Salvage Excavations at Tilbeş Höyük", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 20, no.1, 207-218.

FUENSANTA, G. Jesüs - M. S. ROTHMAN – E. BUCAK (2000) "Salvage Excavations at Tilbeş Höyük (Birecik, Urfa), 1998", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21, no.1, 157-166.

FLETCHER, A. (2007) "Ceramic Assemblage from Horum Höyük." *Anatolian Studies* 57, 191-202.

FRANGIPANE, M. (1997) "A 4th Millennium Temple/Palace Complex at Arslantepe-Malatya. North-South Relations and the Formation of Early State Societies in the Northern Regions of Greater Mesopotamia." *Paléorient* 23, no. 1, 45-73.

FRANGIPANE, M. (2001) Centralization Process in Greater Mesopotamia: Uruk "Expansion" as the Climax of Systemic Interactions among Areas of the Greater Mesopotamian Region. *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell. S. Rothman, SAR Press, Santa Fe, 307-348.

FRANGIPANE, M. (2002) *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, çev. Z. Zühre İlkgelen. İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 326.

FRANGIPANE, M. (2004) "Non-Uruk Developments and Uruk Linked Features on Northern Borders of Greater Mesopotamia." *Artefacts of Complexity: Tracking the Uruk in the Near East*, Ed. J. N. Postgate, 123-146, Cambridge University Press, Cambridge.

FRANGIPANE, M. (2007) "Establishment of a Middle/Upper Euphrates Early Bronze I Culture from the Fragmentation of the Uruk World. New Data from Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa, Turkey). *Euphrates River Settlement, The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, Ed. E. Peltenburg, s. 123-141, Oxbow Books, Britain.

HELWING, B. (1999) "Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey. New Evidence from Pottery Analysis." *Paléorient* 25, no. 1, 91-99.

HODDER, I. – C. ORTON (1987) *Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge University Press, Cambridge, Johnson, Greagory. A: "Locational Analysis and the Investigation of Uruk Local Exchange Systems", *Ancient Civilization and Trade*, ed. Jerry Sabloff ve C. Lemberg Karlovsky, 285-340, University of Mexico Press, Albuquerque, 1975.

KENNETT, D. – J. P. KENNETT (2006) "Early State Formation in Southern Mesopotamia: Sea Levels, Shorelines, and Climate Change." *The Journal of Island and Coastal Archaeology* 1, 67-99.

KOZBE, G. – M. S. ROTHMAN (2005) "Chronology and Function at Yarım Höyük, Part II, *Anatolica* XXXI, 111-144.

KUIPER, K. (2011) *Mesopotamia The World's Earliest Civilization*, Britannica Educational Publishing, New York.

LAWRENCE D. – A. RICCI (2016) "Long-Term Settlement Trends in the Birecik-Carchemish Sectors", *Carchemish in Context The Land of Carchemish Project, 2006-2010*, ed. Tony J. Wilkinson, E. Peltenburg, E. B. Wilkinson, 38-67, Oxbow Books, Philadelphia.

MARRO, C. - A. TİBET – R. ERGEÇ (1998) "Horum Höyük 1996 Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 19, no.1, 251-276.

MARRO, C. – A. TİBET – R. ERGEÇ (2000) "Horum Höyük 1998 Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 21, no.1, 167-184.

MOUNTJOY, S. (2005) *The Tigris & Euphrates River*, Chelsea House Publishers, Philadelphia.

NISSEN, H. J. (2001) "Cultural and Political Networks in the Ancient Near East during the Fourth and Third Millennium B.C. *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation,* Ed. Mitchell. S. Rothman, SAR Press, Santa Fe, 149-180.

OATES, J. - A. KARSGAARD - S. A. QUNTAR - J. UR, (2007) "Early Mesopotamian Urbanism: A New View from the North", *Antiquity* 81, 585-600.

ÖZDOĞAN, M. (1977) *Lower Euphrates Basin 1977 Survey,* METU Lower Euphrates Project Publications 1. No. 2, Tek Ofset Basım, İstanbul.

ÖZDOĞAN, M. – N. KARUL (2002) "Birecik-Suruç Arkeolojik Envanter Raporu." *Birecik-Suruç Türkiye Kültür Envanteri Pilot Bölge Çalışmaları* (Ed. N. Başgelen), s., Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1-101.

ÖZGÜÇ, N. (1992) "The Uruk Culture at Samsat", *Von Uruk nach Tuttul: eine Festschrift für Eva Strommenger,* Ed. S. Kroll ve diğerleri, Profil Verlag, Muenchen, 151-157.

ÖZTAN, A. (1984) "Samsat'da Bulunmuş Geç Kalkolitik Çağa Ait İki Kap/Two Pots Recovered in the Excavations at Samsat Belonging to the Late Chalcolithic." *Anatolia* XX, 261-269.

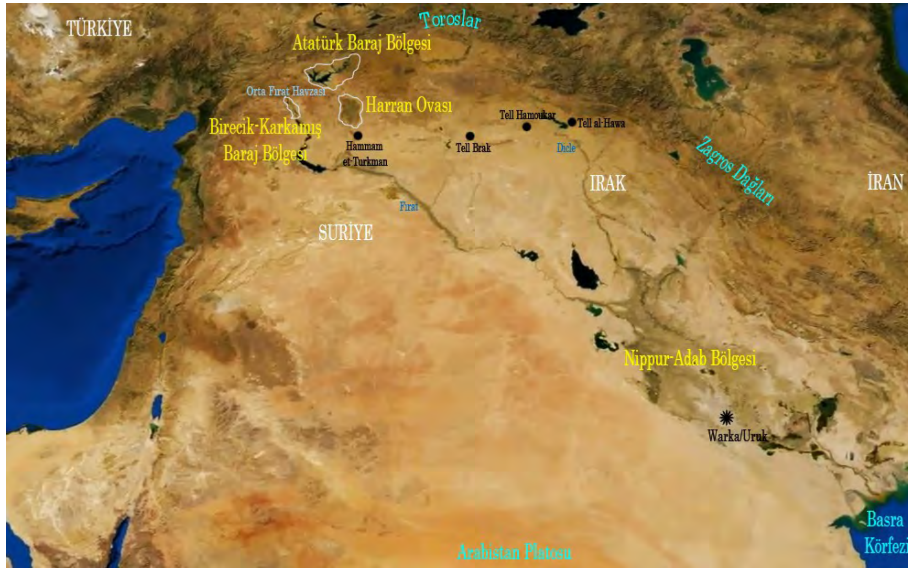
PELTENBURG, E. - T. J. WILKINSON, A. RICCI - D. LAWRENCE, A. MCCARTHY, E. WILKINSON, P. NEWSON, S. PERINI (2012) "The Land of Carchemish (Syria) Project: "The Sajur Triangle." *Proceedings of the 7th International Congress ın the Archaeology of the Ancient Near East, 12 April-16 April 2010, the British Museum and UCL, London*, Ed. R. Matthews ve J. Curtis, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 191-204.

POLLOCK, S. (2001) "The Uruk Period in Southern Mesopotamia." *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell. S. Rothman, SAR Press, Santa Fe, 181-232.

PORTER, A. (2012) Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilizations: Weaving Together Society, Cambridge University Press, Cambridge.
ROTHMAN, M. S. (2001a) "The Local and The Regional: An Introduction." *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell. S. Rothman, , SAR Press, Santa Fe, 3-26.
ROTHMAN, M. S (2001b) "Tigris Piedmont, Eastern Jazira, and Highland Western Iran in the Fourth Millennium B.C." *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell. S. Rothman, SAR Press, Santa Fe, 349-402.
ROTHMAN, M. S. (2001c) Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation, Ed. Mitchell. S. Rothman, SAR Press, Santa Fe.
ROTHMAN, M. S. (2004) "Studying the Development of Complex Society: Mesopotamia in the Late Fifth and Fourth Millennia BC." *Journal of Archaeological Research* 12, no: 1, 75-119.
SAGONA, A. – P. ZIMANSKY (2009) *Ancient Turkey*. Routledge, New York.
SAĞLAMTİMUR, H. – E. KALKAN (2015) Late Chalcolithic Pottery Assemblage from Başur Höyük. *Arkeolojisi Dergisi XX*, 57-88.
SERDAROĞLU, Ü. (1977) *Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975*, ODTÜ Aşağı Fırat Yayınları seri 1 no.1, TTK Basımevi, Ankara.
SERTOK, K. – F. KULAKOĞLU (2002) "Şaraga Höyük 1999-2000 Kazı Sonuçları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 23, no 1, 107-122.
SCHWARTZ, G. M. (2001) "Syria and the Uruk Expansion", *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell. S. Rothman, SAR Press, Santa Fe, 233-264.
STEIN, G. J. (1998a) "World Systems Theory and Alternative Modes of Interaction in the Archaeology of Culture Contact." *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change, and Archaeology* Occasional Paper 25, Ed. James Cusick, Illinois: Center for Archaeological Investigations, Carbondale, 220-255.
STEIN, G. J. (1998b) "Excavations at Hacınebi", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 20, no.1, 183-204.
STEIN, G. J. (1999a) "Material Culture and Social Identity: The Evidence for a 4th Millennium BC Mesopotamian Uruk Colony at Hacınebi, Turkey." *Paléorient*, 25, no.1, 11-22.
STEIN, G. J. (1999b) Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia. University of Arizona Press, Tucson.
STEIN, G. J. (2001) "Indigenous Social Complexity at Hacınebi (Turkey) and the Organization of Uruk Colonial Contact." *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation*, Ed. Mitchell. S. Rothman, , SAR Press, Santa Fe, 265-306.
STEIN, G. J. (2012) "The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th – 4th Millennia BC- An Initial Assessment. *ORIGINI* XXXIV, 125-151.
STEIN, G. – J. R. BERNBECK - C. COURSEY - A. MCMAHON - N. MILLER - A. MISIR vd. (1996) "Uruk Colonies and Anatolian Communites: An Interim Report on the 1992-1993 Excavations at Hacınebi, Turkey" *American Journal of Archaeology* 100, no. 2, 205-260.
STEIN, G. - J, K. BODEN - C. EDENS - J. P. EDENS - N. LANERİ - H. ÖZBAL vd. (1997) "Excavations at Hacınebi, Turkey-1996: Preliminary Report", *Anatolica* 23, 112-172.
UR, J. – P. KARSGAARD – J. OATES (2011) "The Spatial Dimensions of Early Mesopotamian Urbanism: Tell Brak Suburban Survey, 2003-2006." *Iraq* 73, 1-19.
VITA-FINZI, C. – E. S. HIGGS (1970) "Prehistoric Economy in the Mound Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis", *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1-37.
WEBLEY, D. (1972) "Soils and Site Location in Prehistoric Palestine", *Papers in Economic Prehistory*, ed. Eric Sidney Higgs, Cambridge University Press, London, 169-180.
WILKINSON, T. J. (1990) Town and Country in Southeast Anatolia vol.1: Settlement and Land Use at Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin, Oriental Institute Publications 109, Chicago.

WILKINSON, T. J. - D. TUCKER (1995) Settlement Development in the North Jazira, Iraq; A study of the Archaeological Landscape, Aris&Philips Ltd, England.
WILKINSON, T. J. - E. PELTENBURG - A. MCCARTHY - E. B. WILKINSON - M. BROWN (2007) "Archaeology in the Land of Carchemish: Landscape Surveys in the Area of Jerablus Tahtani, 2006", *Levant* 39, 213-247.
WILKINSON, T. J. - N. GALIATSATOS - D. LAWRENCE - A. RICCI - R. DUNFORD - G. PHILIP (2012) "Late Chacolithic and Early Bronze Age Landscapes of Settlement and Mobility in the Middle Euphrates: A Reassessment." *Levant* 44, no 2, 139-185.
WRIGHT, H. T. (2001) "Cultural Action in the Uruk World." *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross cultural Interactions in the Era of State Formation,* SAR Press, Ed. Mitchell. S. Rothman, 123-148.
YARDIMCI, N. (1991) "1989 Yılı Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzey Araştırmaları", *AraST*, VIII.
YARDIMCI, N. (1994) "1992 Yılı Şanlıurfa-Harran Ovası Yüzey Araştırmaları" *AraST XI*.
YARDIMCI, N. (2004) *Harran Ovası Yüzey Araştırması (Vol 1-2),* Kolektif Kitap, İstanbul.

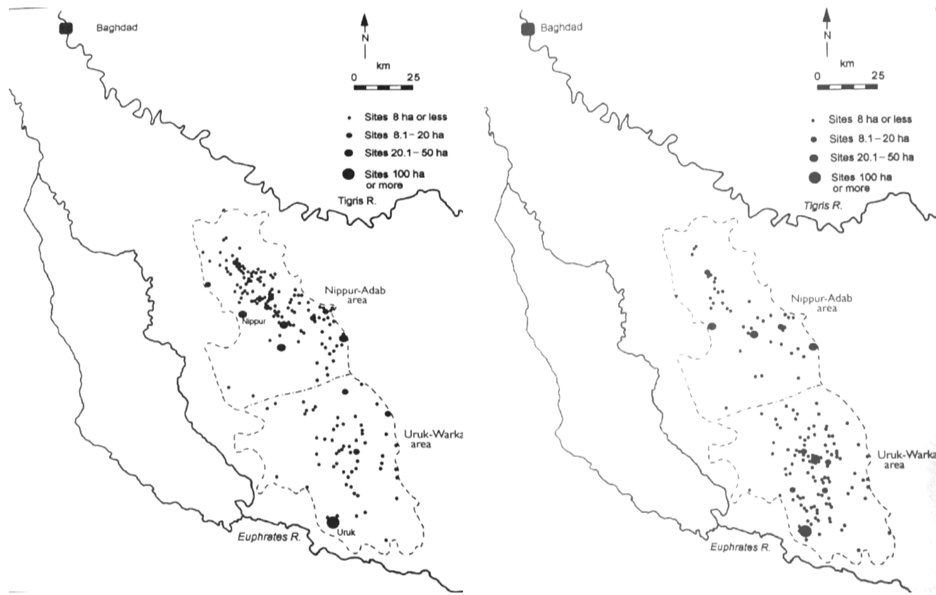
Resimler

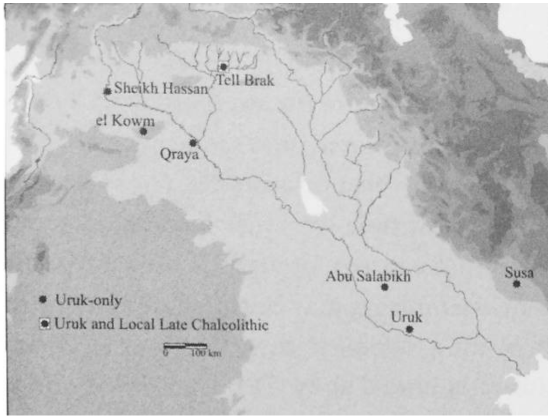
Resim 1: Büyük Mezopotamya haritası

Tarih M.Ö.		Güney			Iran		Suriye				Yukarı Fırat		Dicle		Güney Mezopotamya
3000	GK5 Geç	IVA Eanna IVB V; Eanna VI		Nippur XV–XVII	Godin V	Early 17 Susa Acropole	Habuba Kabira Jebel Aruda	Sheikh Hassan 4	Brak TW 12		Hassek Höyük	Arslantepe VIA	Mohammad Arab Late Uruk	Nineveh (Gut) Spâturuk Ninevite 4 L: 31–20	Geç Uruk
3400	GK4	Eanna VII	Abu Salabikh *Uruk Mound*	Nippur XVIII hiatus?		Late 18 Susa Early 18 Sharafabad		Sheikh Hassan 5–7	Brak TW 13	Leilan IV	Hacınebi B2; Hacınebi B1	Arslantepe VII		Norduruk B L: 37–31	Geç Orta Uruk
3600	GK3	Eanna IX–VIII		Nippur XX–XIX		Susa 19–22	Qraya	Sheikh Hassan 8–10/13	Brak TW 14–17	Leilan V			Tepe Gawra VIII	Norduruk A L: 45–37	Erken Orta Uruk
3800	Geç	Eanna XI–X					Hammam et Turkman VB				Hacınebi A		Tepe Gawra IX–X	Gawra B	
4000	GK2 Erken	Eanna XII			Geoy Tepe M	hiatus?			Brak TW 18–19	hiatus?			Tepe Gawra XI/XA	L: 59–45 Gawra A	Erken Uruk
4200	GK1	Eanna XVI–XIV				Susa Acropolis 23–27	Hammam et Turkman VA					Arslantepe VIII	Tepe Gawra XIA/B; Tepe Gawra XII	hiatus? L: 60	Ubaid Geçiş Ubaid 4?
	Term. Ubaid						Hammam et Turkman IVD			Leilan late VIb			XIIA–XIII		

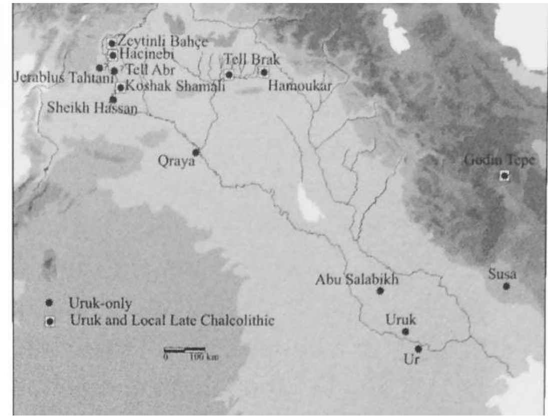
Resim 2: Mezopotamya Geç Kalkolitik Dönem Kronolojisi (Rothman, 2001c: 7, table 1.1)

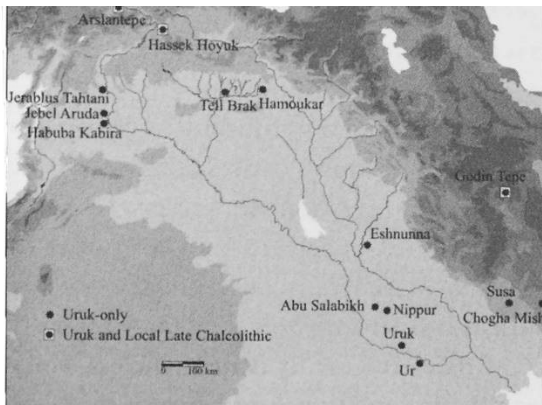
Resim 3: Uruk/Warka ve Nippur Adab bölgelerinde GK 2-4 (sol) ve GK 5 (sağ) yerleşimlerin genel dağılımı (Pollock, 2001: 191-192, figs 6.6 ve 6.7)

Erken evre, M.Ö. 3700-3400

Orta evre, M.Ö. 3400-3250

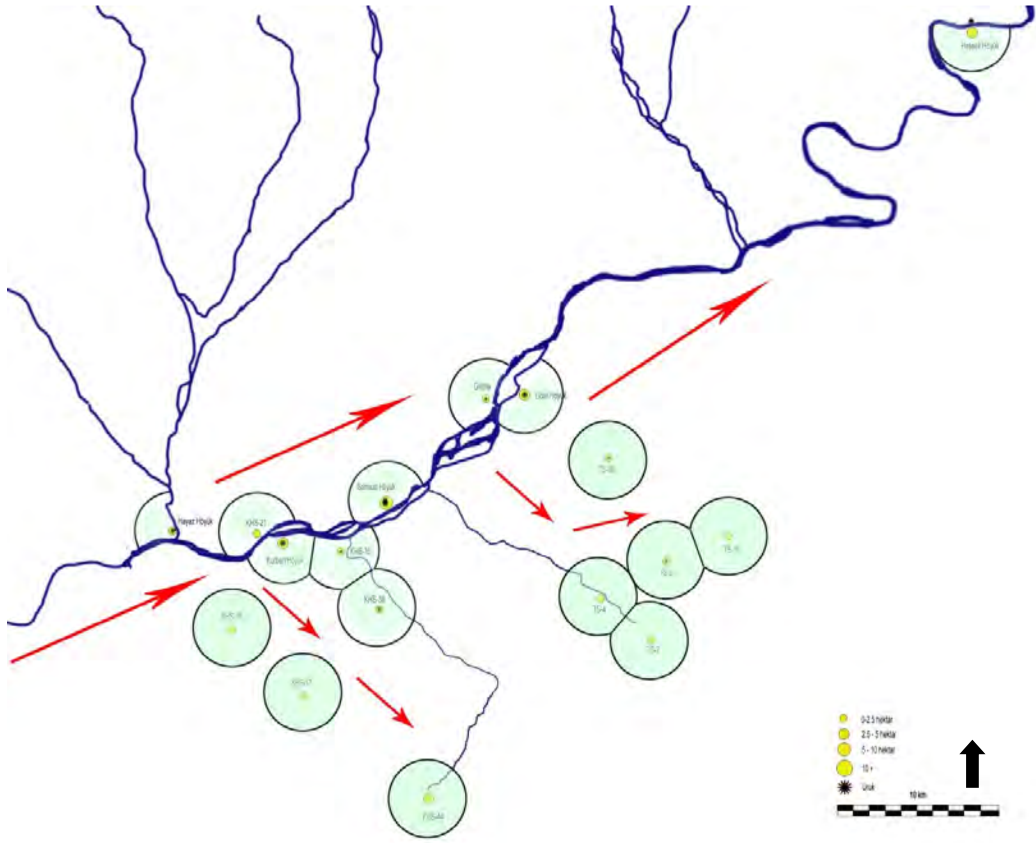

Geç evre, M.Ö. 3250-3000

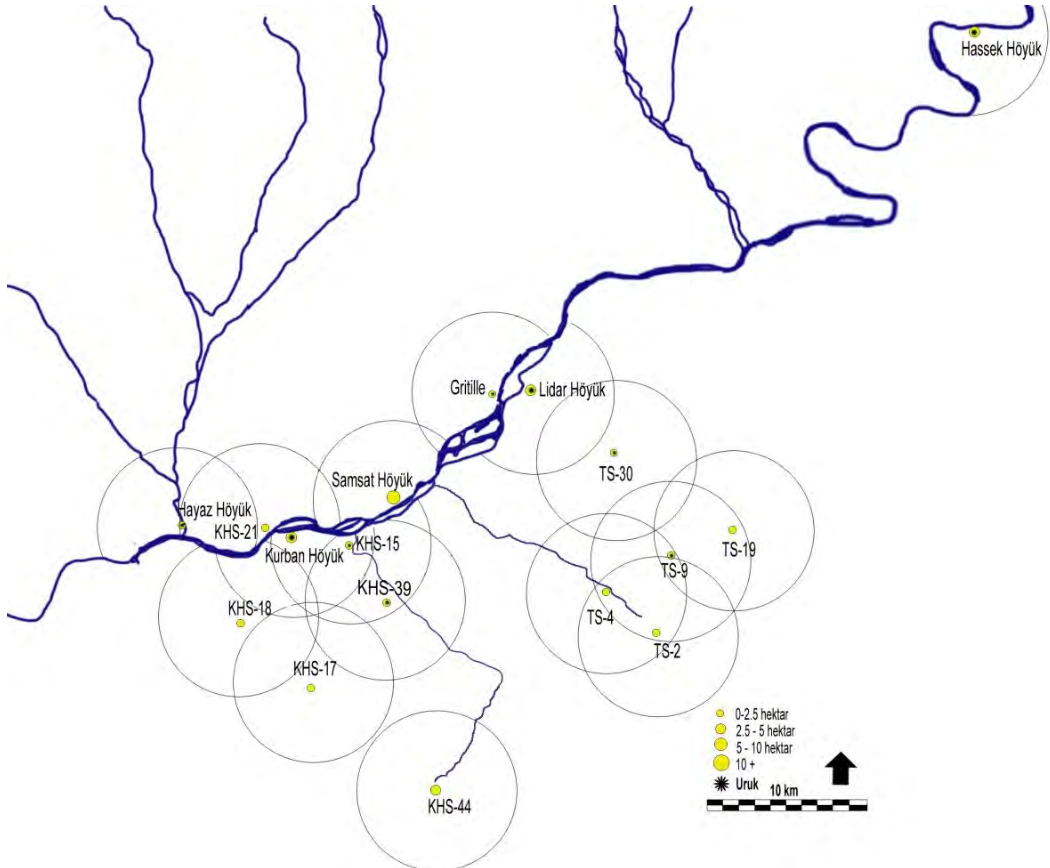
Resim 4: Uruk yayılımın erken, orta ve geç evreleri (Porter, 2012: 83, fig. 6)

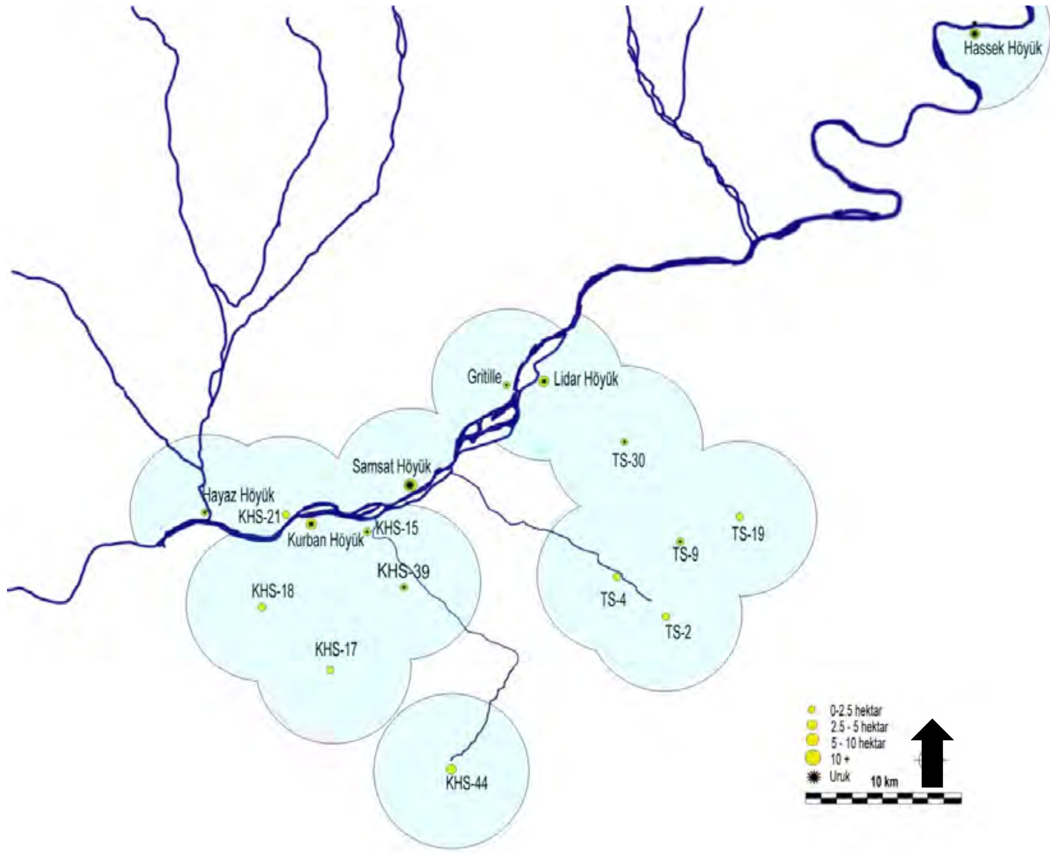
Resim 5: Orta Fırat Havzası GK dönem yerleşimlerinin genel dağılımı

Resim 6: Atatürk Baraj bölgesi GK yerleşimler arası hiyerarşi grafiği

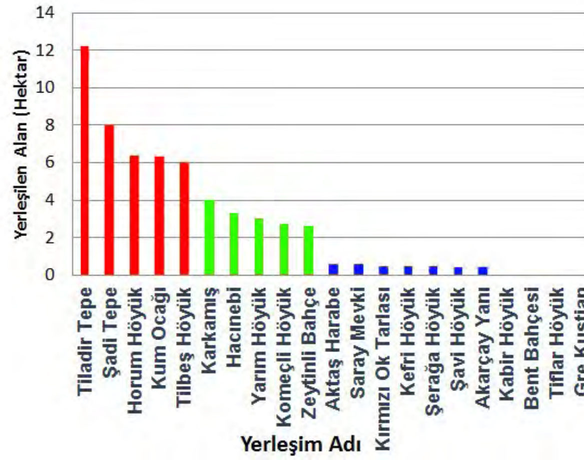

Resim 7: Atatürk Baraj bölgesi 2,5 km yarıçapındaki çevre kullanım analizi ve muhtemel yol güzergahı

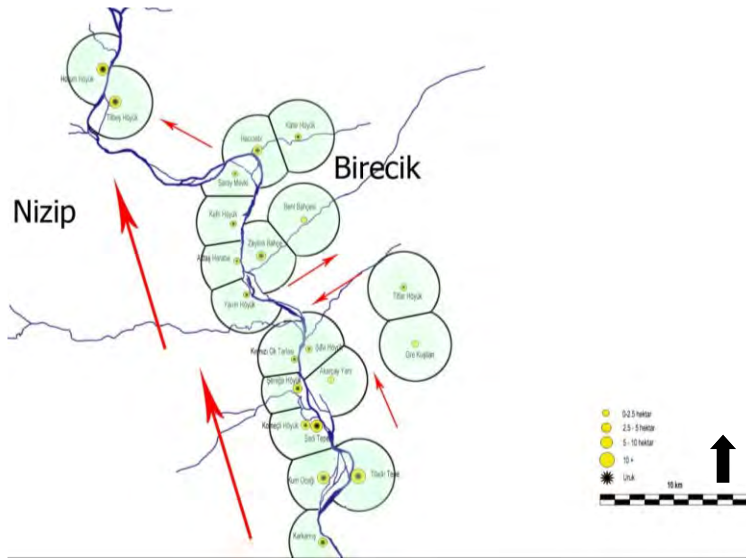

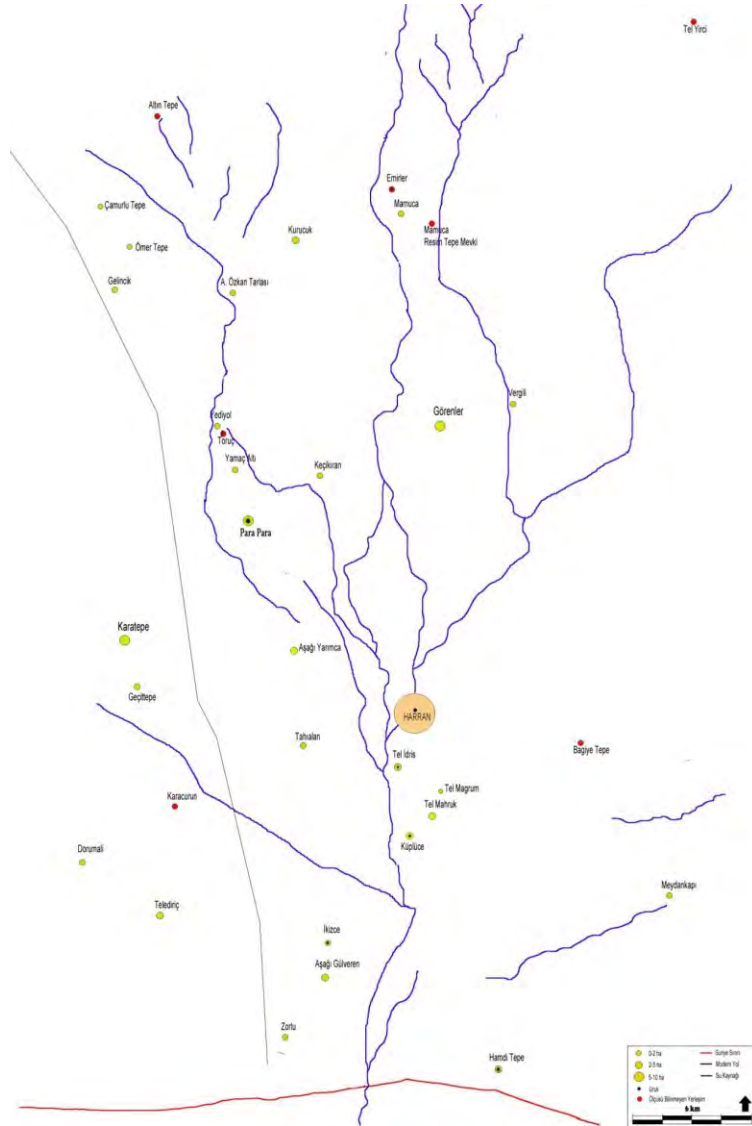
Resim 8-a-b: … Atatürk Baraj bölgesi 5 km yarıçapındaki çevre kullanım analizi

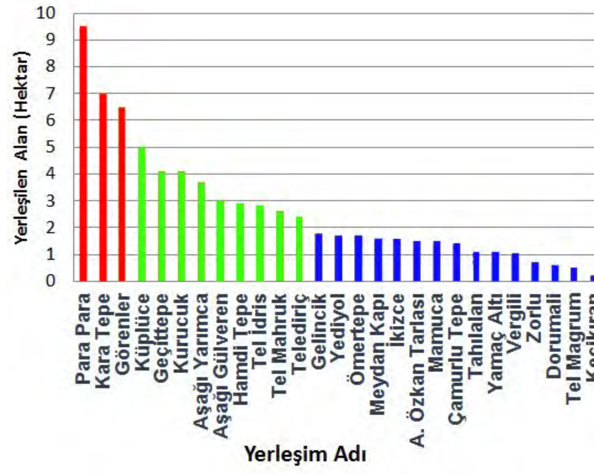
Resim 9: Birecik-Karkamış bölgesi GK dönem yerleşimler arası hiyerarşi

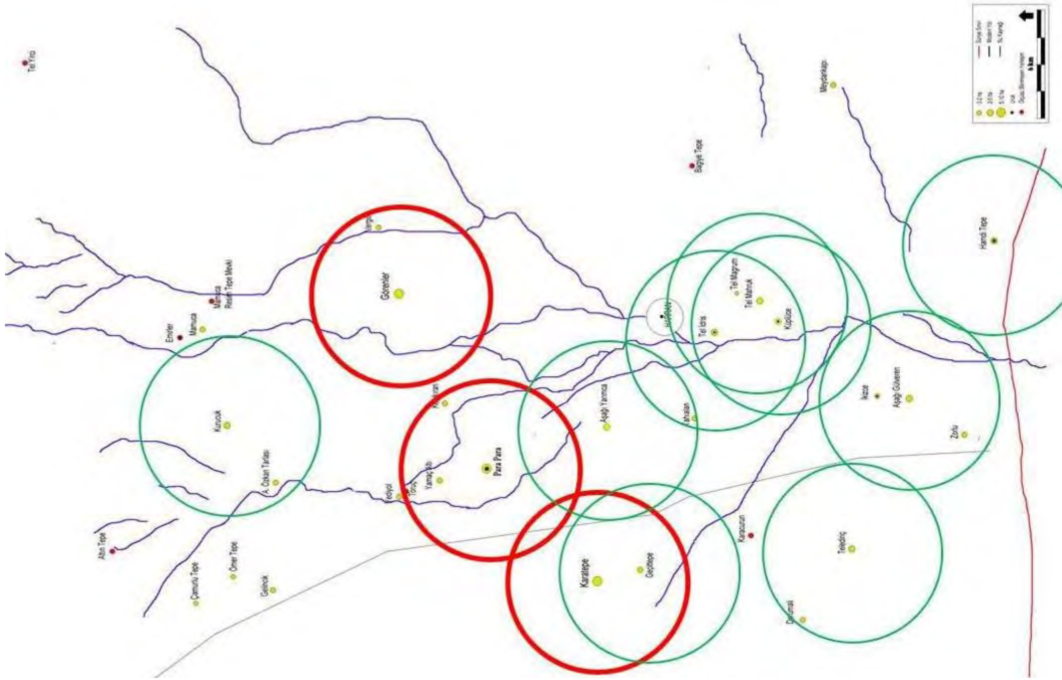
Resim 10: Birecik-Karkamış bölgesi 2,5 km yarıçaplı çevre kullanım alanı analizi ve muhtemel yol güzergâhı

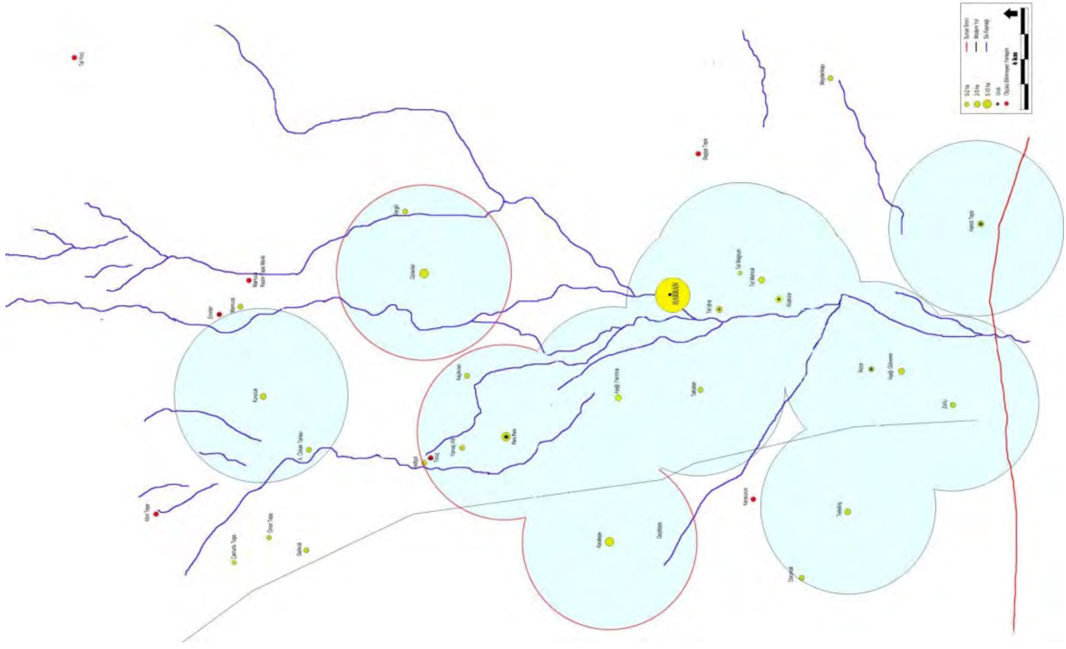
Resim11: G-Harran Ovası GK dönem yerleşimlerinin ovadaki dağılımı

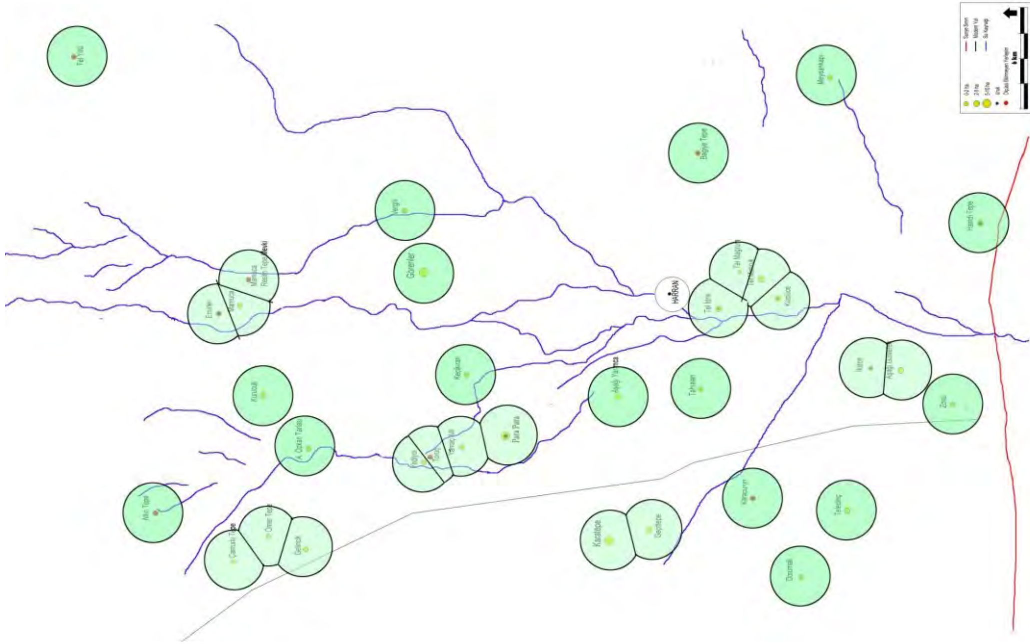
Resim 12: Harran Ovası GK dönem yerleşimler arası hiyerarşi grafiği

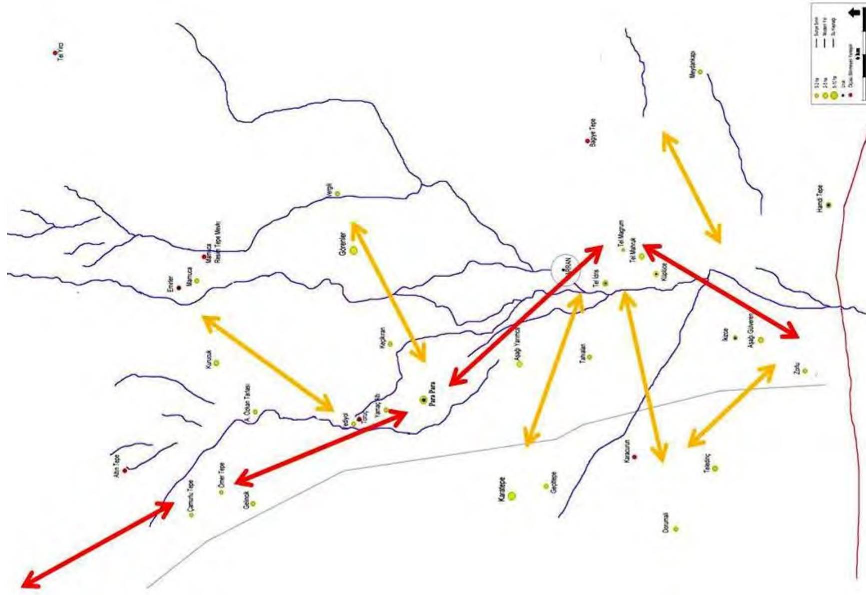
Resim 13a: Harran Ovası 5 km yarıçaplı çevre kullanım alanı analizi.

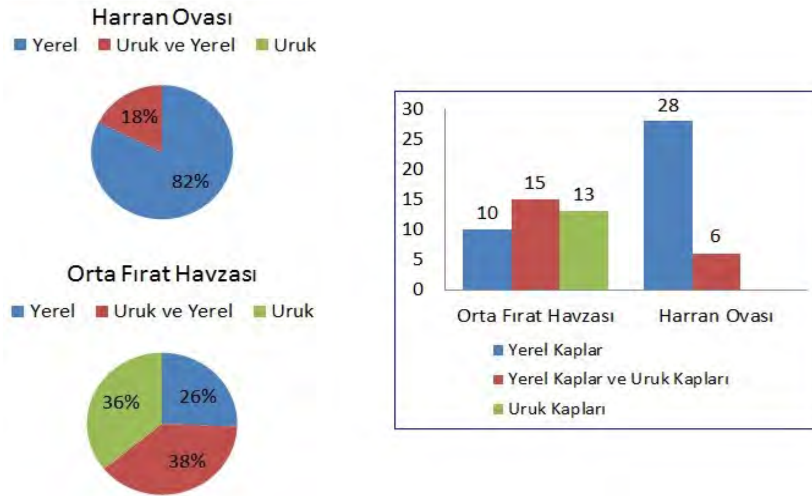
Resim 13b: Harran Ovası 5 km yarıçaplı çevre kullanım alanı analizi

Resim 14: Harran Ovası 2,5 km yarıçaplı çevre kullanım alanı analizi.

Resim 15: Harran Ovası muhtemel yol güzergâhı.

Resim 16: Harran Ovası ve Orta Fırat Havzası'nda ele geçen yerel ve Uruk kaplarının istatistiksel dağılımları.

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLAR
2. BÖLÜM

MÖ. ÜÇÜNCÜ BİNDE ORTA FIRAT HAVZASINDA YAŞAM DÖNGÜSÜ ALGISI: GRE VİRİKE ÖRNEĞİ

A. Tuba ÖKSE*

Life-Cycle Perception in The Middle Euphrates Region in The Third Millennium BC: Case Study On Gre Virike

Abstract

Observation of thoughts and attitudes of ancient communities is not possible, so, their material culture, written sources and ethnological data are involved to interpret how and why some behaviour grew out and how these were concluded. A fiction of past behaviours can be reconstructed through psychoanalysis. The early Near Eastern communities believed in fertility gods descending to the Netherworld each autumn and returning back to the World each spring, in order to provide rebirth of nature and fertility for agriculture and animal breeding. In the frame of this belief, reflecting fertility-famine versus life-death cycle, the new agricultural year was celebrated in the spring equinox, and the harvest feast with commemorative ceremonies in early autumn. A mud brick terrace ca. 20km to the south of Birecik/Şanlıurfa, on the east bank of the Euphrates River resembling the earliest high terraces of Mesopotamia, is the only entirely uncovered example in Turkey. Two pools installed into the terrace seem to have been used during rain making ceremonies, the stairway leading to an underground spring for obtaining clean water for gods, and a basalt channel associated with stone-decked offering pits containing barley, animal bones and incense suggest Gre Virike I used for fertility and rain making ceremonies held within the celebrations of the new agricultural year, most probably a *bīt akīt·šá sêri* (new year celebrating house of the steppe) during the first half of the 3rd Millennium BC. From the middle of the 3rd Millennium BC onwards, three chamber tombs with rows of attached chambers had been built on the terrace, probably used for offering water, preparing mortuary meals and for burning incense. Several satellite graves in different types had been placed around these tomb complexes during the last centuries of the 3rd Millennium BC; thus, Gre Virike II is suggested to be *bīt kispum ina sêrim* (house of care of the dead in the steppe). Early Mesopotamian communities believed in the Sun God *UTU*/*Shamash* entering the sky every day through the door in the east, and leave through the door in the West. His path continues until morning in the Netherworld; so, the Sun God is associated both with life and death. Nearly all architectural features, tombs and graves had been placed according to the path of the sun during equinoxes, in east-west direction, associated with life-cycle. Considering the time and labour expended for constructing the terrace at Gre Virike, the people seem to have accentu-

* Prof. Dr. Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, Öğretim Üyesi.

ated great importance to this place, in order to benefit from the sacred nature intimately, to eliminate the fear from starving through fertility rituals, and to promote the hope of rebirth opposing the fear from death through mortuary rituals.
Keywords: Gre Virike, Death, Sun God, Psychoanalysis, Archaeoastronomy

Giriş

Arkeoloji biliminin bir Sosyal Bilim olarak sınıflandırılmasında temel etmen, tamamen teknik yöntemlerle elde edilen bulgulardan yola çıkılarak geçmiş toplumların davranış biçimlerinin yorumlanmasıdır. Arkeolojik dolgularda biriken, gözlemlenmesi ve denenmesi mümkün olmayan izlerin eski toplumsal ve çevresel kaynaklarla ilişkilendirilmesi, buluntuların yayılımlarına göre topluluklar arasındaki ilişkinin ve iletişim ağlarının belirlenmesi gerekir. Arkeolojik bulgular bulundukları bağlama, farklı amaçlarla kullanılmış olup olmadıklarına ilişkin bir dizi analizin verdiği sonuçlara göre yorumlanır. Din, ağırlıklı olarak tapınma ritüellerine ilişkin kalıntılarla görülebilir hale gelirken, yazının kullanıldığı dönemlerde dine ve tapınma ritüellerine ilişkin yazılı kaynaklardan da bilgi edinilir. Bu bulgular ideolojik ve bilimsel akımlardan etkilenen çeşitli anlayışlar çerçevesinde değerlendirilir.

1. Kuramsal Arka Plan

Arkeolojik verilerin anlamlarını bilimsel akılcı yöntemlerle ve tarafsızlık ilkesi doğrultusunda çözümleyen Yeni Arkeoloji akımı öncülerinden Lewis Binford'un ideolojik alt sistemler içerisinde değerlendirdiği din ve inanç, bilişsel süreçselliğin gelişmesiyle önem kazanır[1]. Michael B. Schiffer, etnolojik maddi kültür üzerinden davranışların insanın düşüncesini ve hedeflerini nasıl yansıtacağını çözümler[2]. 1980'lerden itibaren postmodernizm etkisiyle gelişen Yorumlamalı Arkeoloji anlayışı, insanların birbiri ile ve nesnelerle bağ kuran bireysel ve kültürel uyuşmalar ve yenilenmeler prensibine dayanarak din ve ritüele ilişkin arkeolojik göstergeleri maddi kültürün sembolik boyutlarını ön plana çıkararak sorgular[3]. Simgesel ve Yapısalcı Arkeoloji akımında eski toplumların inanç dünyasının anlaşılması için arkeolojik bulguların kullanım amaçlarını ve bir arada bulunmalarının ne anlama geldiğini çeşitli yazılı kaynaklar ve etnolojik veriler aracılığıyla çözümlenir[4]. Bilişsel Arkeoloji öncülerinden Colin Renfrew, insan davranışının bilgi işleme süreci ve zekânın işleyişiyle ilgili yönünü ön plana çıkararak maddi kültür kalıntılarından eski düşünce biçimlerini çözümlemek için eski insan zihninin eylemleri nasıl biçimlendirdiğini ve verilerin dış etkenlerle ilişkisini araştırır. Bu bakış açısıyla insanların yaşadıkları dünyayı anlamlandırma biçimleriyle maddi kültürü toplumsal değişimi yönlendirecek ve dünyayı değiştirecek şekilde nasıl kullandığı, davranışları ve düşünceleri bakımından bu eşyaları üreten ve kullanan insanın nasıl düşündüğü ve neler hissettiği yorumlanır[5]. Eski insanların ve eski toplumların duygu ve düşüncelerinin gözlemlenmesi mümkün olmadığından, düşünce ve davranışların nasıl oluştuğu, nasıl geliştiği ve ne gibi sonuçlara ulaştığı, Sigmund Freud'un 1930'lu yıllardan itibaren tarihteki olaylar ve ruhsallık arasında bağ kurmasıyla başlayan Psikodinamik Yaklaşımla çözümlenir[6]. Bu yaklaşım, günümüze kadar uzanan mitolojik dünya görüşünü dış dünyaya yansıtılmış psikolojik süreçler olarak açıklar ve dinsel fenomenleri kitle psikolojisinin bir parçası olarak görür. Bu bağlamda Gre Virike'nin bir ritüel alan haline gelmesinin ardında yatan inancın insan psikolojisiyle ilişkisi değerlendirilecektir.

---

[1] Binford 1962: 218-219; Insoll 2013: 185-188.

[2] Schiffer 1976.

[3] Shanks 2007: 589-596; Gamble 2014: 23.

[4] Renfrew 1985: 11; Hodder 1982.

[5] Trigger 2006: 444-453; Hodder 1991: 7-18; Hodder 2013: 227-233; Hodder-Hutson 2010: 27.

[6] Şahin 2016: 11-16; Freud 1993; Rieff 2010: 109-113.

2. Ölüm-Yaşam Döngüsü İnancı

İnsanlar anlayamadıkları, karşısında güçsüz kaldıkları doğa olaylarını doğaüstü, gizemli güçlerle açıklamaya yönelmiş ve bireylerin gerek birbirleriyle, gerek çevreleriyle ilişkilerini birtakım kutsal uygulama ve davranışlarla düzenleyen inanç kavramı ortaya çıkmıştır. Evrenin oluşumu, yapısı ve amaçlarına, insanın yaratılışına ilişkin bir dizi inancı kapsayan din olgusu ile tanrılara, yüce varlıklara, atalara, ölülere, efsane kahramanlarına, kutsal olarak nitelenen hayvan ve bitkilere, güneş, ay, yıldız, su, ateş, taş gibi doğal öğelere inanç ve bağlılık duymayı gösteren davranışlar gelişmiştir. Bunlar içerisinde önceden belirlenen, belirli sebeplerle tekrarlanan, simgesel anlamlar taşıyan geleneksel toplumsal davranışlar bulunur[7].

Su ve toprak bitkilerin yetişmesi, hayvanların ve insanların yaşaması için gereken esas maddeleri oluşturduğundan, toprak, su ve bitkiler kutsallaştırılmış, bitkilerin mevsimlere göre ortaya koyduğu yaşam döngüsü, hayvanların ve insanların ölümle sonuçlanan yaşamı, eski insanlar için açıklanması güç fenomenler oluşturmuştur. Kutsal Alanlar eski toplumların kutsallık atfettikleri coğrafi alanlar, doğaya ne denli bağımlı olduklarının da bir göstergesidir. Toprak canlıları içerisinde barındıran ve besleyen, yaşam mekânı sağlayan koruyucu alan, suyun toprağa katılması da bitkilerin canlanmasını sağlayan yaşam iksiridir. Eski Mezopotamya inancında dünyanın yaratıcısı olan *AB.ZU/apšu* "yaşam suyu" ve "taze su okyanusu" anlamına gelir ve yer altı sularını, pınarları ve nehirleri besler[8]. Sumerlerin baş tanrısı *ENKI* "*Abzu*'nun efendisi"dir ve Semitik Mezopotamya toplumlarının Su Tanrısı *Ea* ile eşdeğerdir. Yer altı su kaynakları, kuyular ve içlerinden su çıkan mağaraların tanrıların ve ruhların dünyaya çıktıkları geçitler olduğuna inanılmıştır[9]. Emar'da Bitkiler Tanrıçası *Išhara*'nın ırmaklar ve pınarlara da hükmettiğine inanılmış ve çoğu kez ırmakların tanrıçası *Balīha* (Balih) ve *Habūrītum* (Habur) ile birlikte anılmıştır[10]. Tapınaklar kutsal sayılan nehir ve su kaynaklarının kenarlarına kurulmuş, sunular bu sulara akıtılmıştır[11]. Ortaçağ'da Harran'da bulunan Ay Tanrısı Tapınağı yakınındaki "Su İdolü"nün bulunduğu kutsal mekâna her 20 Nisan'da sunular yapılmıştır.

Nuzi takvimine göre Mezopotamya tarım mevsimi Martta tarlalara tohum atılmasıyla başlar ve Haziran-Temmuz aylarında hasatla son bulur. Sonbahar'da ağaçların kış uykusuna geçmesi ve İlkbahar'da topraktan tohumların filizlenmesi ve bitki dünyasının yeni bir yaşama başlaması, Eski Önasya'da bereket tanrılarının ölmesi ve yeniden doğması ile simgelenen mitolojik öykülere konu olmuştur[12]. Mezopotamya bereket tanrısı, Savaş Tanrıçası *INANNA/Ištar*'ın kardeşi ve eşi olan *DUMUZI/Tammuz*'un Yeraltı Tanrıçası *EREŠ.KI.GAL/Ereškigal*'in hükmettiği yer altı dünyasına inişiyle bitkilerin büyümesi durur ve hayvanlar çiftleşmez olur. Tanrı *EN.AN.KI/Ea Tammuz*'un yılın yarısında dünyaya dönmesini ve *Ištar* ile birleşerek doğanın yeniden canlanmasını sağlar. Bu öyküde *Tammuz*'un *Ištar* ile birleşmesi tohumlanmayı, *Ea* da bu tohumların su ile birleşerek filizlenmesini simgeler. Bu doğal fenomen, Mezopotamya takviminde yılın ilk ayı olan *Nisan/Nisannu* ayının dördüncü günü – 21 Mart ekinoksu – *akītu* bayramları ile kutlanmıştır[13]. Tanrılara su, çeşitli içecekler, kurban edilen hayvanların parçaları ve çeşitli tarım ürünleri sunulmuş, *Tammuz* ve ölü ruhlarını dünyaya çağırmak için tütsü yakılmış ve toplu yemek yenmiştir[14].

Bu yaşam döngüsü, güneşin dünyadan gözlemlendiği güzergâhı ile de ilişkilendirilmiştir. Eski Mezopotamya inancında göğün biri doğuda, diğeri batıda olmak üzere iki kapısı vardır ve güneş tanrısı *UTU/Samas* her gün doğudaki kapıdan girer ve gökyüzünü batıdaki kapıdan terk eder, sabaha kadar yoluna yer altı dünyasında devam eder. Bu nedenle *UTU/Samas* yaşam, gündüz ve gece her şeyi

---

[7] Durkheim 1926: 226-370; Wulf 2009: 233-234.

[8] Ebeling 1938: 375-376.

[9] Macqueen 1959: 173; Segal 1970: 48-49, 53-54.

[10] Haas 1994: 393-397.

[11] Segal 1970: 48, 54.

[12] Kramer 1973: 83-85.

[13]Pallis 1926: 167-168, 215; Sallaberger 1999: 291-294.

[14] Kühne 1993: 267.

gördüğü ve tanık olduğu için adalet ve ölüler dünyası ile ilişkilendirilir[15]. Güneş tanrısının ölüler dünyasını aydınlatması anlamına gelen gece, ölülerin yeniden yaşam bulacağı inancıyla da koşuttur.

Dünyanın hareket ettiği ekliptik ile dünya ekseni eğriliği arasında bulunan açı farkı (23°27′), güneşin dünyadan gözlendiğinde, her gün farklı bir güzergâh izlemesine yol açar. Dünya ekseninin en eğik olduğu konumlar olan gündönümleri (21 Haziran ve 21 Aralık) arasında güneş hareketleri 46°54′ açı farkı gösterir. Eksen eğriliği nedeniyle dünyanın dönerken bir topaç gibi yalpalamasından dolayı, güneşin konumu yılda 0,01 derece kayarak 26 bin yılda tekrar aynı pozisyona gelir. Buna karşın, güneşin tam ekvator çizgisine dik geldiği ekinokslarda (21 Mart ve 22/23 Eylül) güneşin yönü, yalpalanmanın tüm evrelerinde her güneş yılı içerisinde iki kez aynı noktalardan geçer. Ekinokslardaki doğu ve batı noktalarının hiçbir zaman değişmemesi, yeni zirai yılın 21 Mart ekinoksunda başlaması, Mezopotamya tapınaklarının güneşin ekinokslardaki doğuş ve batış yönlerine göre tasarlanmasına neden olmuştur[16]. Bu bağlamda Gre Virike'deki arkeolojik bulguların ölüm-yaşam döngüsüne ilişkin uygulamalarla ilişkisi değerlendirilecektir.

Gre Virike'de Arkeolojik Bulgular

Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinin 20km güneyinde, Fırat Nehrinin doğu kıyısındaki çakıl seki tepesi üzerine kurulan Gre Virike, Devlet Su İşleri'nin finanse ettiği Karkamış Barajı dolum alanında kalan arkeolojik kültür varlıklarını kurtarma projesi kapsamında, Şanlıurfa Müze Müdürlüğü başkanlığında ve yazarın bilimsel başkanlığında yürütülen kurtarma kazıları ile açığa çıkarılmıştır. MÖ 3. Binin ilk yarısına tarihlendirilen Gre Virike I evresinde kerpiçten bir yüksek teras inşa edilmiş, terasın üzerine iki havuz, taş kapaklı kurban çukurları ile bağlantılı bir kanal kompleksi ile yaklaşık 6m derinlikteki su kaynağına ulaşan bir merdivenli tünel inşa edilmiştir. MÖ 3. bin ortalarına doğru tepe üzerine inşa edilen birer oda mezar ve sunu odalarından oluşan mezar kompleksleri, Gre Virike IIA evresine, binyılın son yüzyıllarına tarihlendirilen uydu mezarlar da Gre Virike IIB evresine aittir.

1. Gre Virike I

Gre Virike terası, zigguratların öncüsü olan, Mezopotamya'nın en erken yüksek teraslarına benzeyen, Türkiye'de tümüyle açığa çıkan tek örnektir. Doğal çakıl tepe kuzey kenardan 3 m derinlikte kazılarak güney kenarı sıfırlanmış, standart boyutlarda kalıpta biçimlendirilmiş kerpiçlerle 35 x 50 metre boyutlarda köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimli teras inşa edilmiştir[17]. Terasın dik batı ve güney yamaçları 2m yüksekliklerde ve 1.20-1.40m kalınlıklarda kireçtaşı ve bazalt duvarlarla desteklenmiştir. Teras dolgusunun homojen yapısı tek evrede, üzerine inşa edilen ilk yapıların tarihi de MÖ 3. bin başlarında inşa edildiğini göstermektedir[18].

1.1. Havuzlar

Terasın kuzeydoğu kesiminde, tabanı ve yanları alçı sıvalı, tabanı üzerinde kalın bir mil dolgusu bulunan, yaklaşık 1.35x2.50m boyutlarda ve 1.80m derinlikte iki havuz bulunmaktadır[19] (Şekil 1). Havuzun dip kısmındaki mil dolguda kırık kap parçaları toplanmıştır. Havuzlar terasın kuzey kenarına uygun olarak, ekinoks hattından 10 derece güneye kaymış olarak inşa edilmiştir. Terasın kuzey bölümündeki düzenlemenin ve havuzların ekinoks güzergâhına oranla güneye doğru ortalama 10 derece açı sapması yapması, inşaatın süresi ile açıklanabilir. Terasın inşaatının 21 Mart ekinoksunda başladığı ve inşaatın 7 ay sürdüğü var sayılırsa, terasın kuzey kenarı ve havuzların 21 Aralık gündönümünü

---

[15] Black – Green 1992: 182-184.

[16]Shepperson 2012: 51-64.

[17]Ökse 2007: 94-98.

[18] Engin 2007: 18.

[19] Ökse 2006: 2, 4-8.

yaklaşık 1,5 ay geçtikten sonra planlandığı düşünülebilir. Bu iklim kuşağında havuzların Ekim ayından sonra yağmur suyu ile dolması da olasıdır. Yağmur yağdırma ritüelleriyle ilişkili görünen havuzların yaptığı güneye yönelik sapmanın 10 derecelik bir açı yapması, bu havuzların inşasının 22/23 Eylül ekinoksundan sonraki bir tarihe rastladığının göstergesi olabilir.

Çivi yazılı belgelerden, Eski Önasya'da libasyon havuzlarında yağmur yağdırma ayinleri uygulandığı bilinmektedir. Hititler *KI.LAM* bayramı sırasında Hava Tanrısına yağmur için yakarılırken bir model bebek ya da insanlar nehirlere, göllere ya da havuzlara girmişlerdir[20]. Bu gelenek Anadolu'da halen "Çömçe Gelin" olarak adlandırılan, oyuncak bir bebeğin ıslatılması ve suya batırılması ile yağmurun gelmesini sağlama ritüelleri şeklinde sürmektedir. Gre Virike'deki havuzların yaklaşık doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen biçimlerinden yola çıkılarak, burada güneş tanrısının yeryüzüne tekrar çıktığı kapıya yönelerek sıvı kurbanın havuz içerisine akıtıldığı düşünülmektedir. Havuzların yağmur yağdırma ritüellerinde kullanılmış olabileceği, çivi yazılı kaynaklarda tarif edilen uygulamalar kapsamında canlandırılabilir.

1.2. Kanal Kompleksi

Terasın güneybatı kenarında yer alan, bazalt bloklarla inşa edilmiş basamaklı bir tünel, teras destek duvarının yaklaşık 6 metre altındaki bir su kaynağına ulaşmaktadır[21]. İslahiye ovasında Gedikli Karahöyük ve Kırışkal Höyük'te açığa çıkan benzeri kuyu tünelleri de MÖ. 3. binin ilk yarısına ait mezarlarla bağlantılıdır. Kuyunun çivi yazılı kaynaklara göre tanrılara ve ölü ruhlarına sunulan bir temiz su kaynağı olabileceği düşünülmektedir. Merdivenli tünelden çıkıldığında, terasın orta kesimine tam doğu-batı doğrultusunda inşa edilen bir kanal kompleksine ulaşılır (Şekil 1). Su kanalının tabanı yassı bazalt bloklarla döşenmiş, iki yanına dikey bazalt levhalar yerleştirilmiş ve üzeri yassı bazalt levhalarla kapatılmıştır. Su kanalının içi dar olup (60cm genişlik, 23cm yükseklik), batıya doğru hafif eğimlidir. Bazalt kapak taşları arasında kalan bölümler sert kil sıva ile doldurulmuş ve içleri kül ve yanmış ahşap parçaları içeren küçük çukurcuklar yerleştirilmiştir. Kanalın iç dolgusunda arpa taneleri, çevresinde de dibi oyulmuş çömleklere ait çok sayıda parça ele geçmiştir.

Kanalın doğu bölümünde bazalt taşlarla çevrelenmiş ve üzerleri bazalt levhalarla kapatılmış dört çukurun içinde arpa taneleri, hayvan kemikleri ve pişmemiş kilden biçimlendirilmiş figürün parçaları, birisinde yeşil serpantinden üretilmiş minyatür bir yassı balta ele geçmiştir[22]. Çukurların kapak taşlarının altında ve çevresinde belirlenen sert kil sıva üzerinde, kanalı örten kapak taşları arasında da belirlenen, içi kül ve yanmış ahşap parçaları bulunan çok sayıda küçük çukurcuk ve arpa tanelerinin yanı sıra yüksek ayaklı çanaklara ait parçalar açığa çıkartılmıştır. Çukurlar içerisinde ele geçen kırılmış figürünler, Eski Önasya çivi yazılı kaynaklarına göre hastalık ve kötülüklerden kurtulmak için bunların tinsel olarak yüklendiği insan ve hayvan figürlerinin kırılıp toprağa gömülmelerinden oluşan büyü ayinlerinin kalıntıları olmalıdır[23].

Çukurların kanalla bağlantılı olması da bunların su, tütsü, kanlı (hayvan kemikleri) ve kansız (tahıl, figürin) kurbanlar ile ilişkili ritüel unsurlar olabileceğine işaret etmektedir. Kanal dolgusundaki arpa taneleri su ile birleşip köklenebileceğinden, Eski Önasya'da yeni bir yaşamın başlamasını simgeleyen ayinleri anımsatmaktadır[24]. Tahılın su ile ilişkisi, Eski Önasya'da tohumun ilkbaharda su ile birleşerek yeni bir bitkiye can vermesi, dolayısı ile doğanın canlanması inancına bağlıdır. Eski Suriye'de Mayıs ayında kutlanan bahar bayramında su kenarında ateş ve tütsü yakılmıştır.

Gre Virike kanal kompleksindeki uygulama, güneşin doğuda yeryüzünden görüldüğü an başlatılmış olmalıdır. Yeni yılın 21 Mart ekinoksunda başlaması, kanalın yönünün ekinokslardaki gün doğumu ve batımına tam uyması, burada yeni yıl bayramlarına ilişkin ritüellerin uygulandığı izlenimini

---

[20] Ökse 2006: 109-130.

[21] Ökse 2006: 2, 4-5, 7-8.

[22] Ökse 2006: 2, 3-4, 6-7.

[23] Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015: 51-58.

[24] Ökse 2006: 2, 7.

bırakmaktadır. Ritüeller kurban çukurlarının çevresine konulan yüksek ayaklı çanaklar içerisine sunulacak yiyeceklerin yerleştirilmesi, tanrıların ve ölü ruhlarının yeryüzüne çağrılmasını ve dileklerin ulaştırılmasını sağlamak için kurban çukurları ve kanalın kapak taşları çevresindeki sıvaya kokulu ağaçların dalları ve kabukları yerleştirilerek yakılması ile başlamış olmalıdır. Kanal içerisine bırakılan arpa tanelerinin merdivenli kuyudan getirilen temiz kaynak suyunun dibi oyulmuş bir çömlekten dökülmesi ile güneşin doğuştan batışına kadar izlediği yol boyunca batıya doğru akması, güneşin günlük yaşam süresi ile yıllık yaşam döngüsünün birlikte simgelendiği bir uygulama görünümündedir. Güneş tanrısının gökyüzündeki güzergâhından yola çıkıldığında doğu yeni yaşamı, batı ölümü ifade ettiğine göre, Gre Virike I terasının ve kurban çukurlarıyla bağlantılı kanalın da bu yaşam döngüsüne göre yerleştirildiği düşünülmektedir.

2. Gre Virike II

2.1. Oda Mezar Kompleksleri

MÖ 3. bin ortalarına doğru terasın üzerine iri kireçtaşı bloklarla inşa edilen üç oda mezar kompleksi[25] (Şekil 2), içlerinde ele geçen seramik kaplara göre Erken Tunç Çağı III-IVA evrelerine tarihlenmiştir[26]. Mezar odalarında hayvan kemikleri ile baklagiller ve arpa taneleri de bulunmuştur. MÖ 3. binin sonlarına doğru oda mezarların üzerlerine ya da yanlarına yedi farklı tipte 10 bebek ve küçük çocuk mezarı bırakılmıştır[27] (Şekil 3). Mezarların farklı tiplerde olması ve her tipin çoğu kez tek, nadiren 2-3 mezar ile temsil edilmesi ve teras sınırları dışında herhangi bir mezar bulunmayışı, bu alanın düzenli bir mezarlık alanı olmadığı izlenimini bırakmıştır.

Oda mezarların güney duvarlarına küçük üstü açık mekân dizileri bitiştirilmiştir. Gre Virike IIA evresinde iki sunu mekânının tam doğu-batı yönünde yerleştirilmesine karşın, oda mezarlar ile diğer mekânların ekinoksa göre güneye doğru ortalama 10 derece açı sapması yapması, oda mezarların ikisinin teras kuzey kenarına paralel yerleştirilmesi ve üçüncüsünün havuzlardan birisi içerisine yerleştirilmesinden kaynaklanmış görünmektedir. IIB evresine ait iki sunu odası ile bir oda mezarın tam Doğu-Batı yönlü olmasına karşın, bir çömlek ve iki sanduka mezar ekinoks hattına göre 5 derece kuzeye veya güneye sapma yapmaktadır. Buna karşın, mezar odaları çevresinde boş kalan yerlere ve oda mezar duvarına yaslandırılan üç çömlek mezar kuzey-güney yönündedir.

Bazı mekânların tabanına açılan ortalama 27cm çapındaki sıvalı çukurlar içinde dipleri delinmiş kaplara ait parçalar ele geçmiştir. Ugarit'te Miken mezarları yanına ya da sunu çukurları üzerine yerleştirilen dibi kırılmış çömlekler[28] ile Tell Chuera'daki Taş Yapı I'in kuzeybatısında yer alan 5 mekânda tabana açılan bir çukura yerleştirilen küpler[29] libasyon sunakları olarak değerlendirilmiştir. Eski Önasya inancına göre ölü ruhunun rahat etmesinin önemli bir gereği, onlara düzenli aralıklarla temiz su verilmesidir[30]. Günümüzde de mezar ziyaretleri sırasında ölünün ruhu "rahat etsin" diye mezarlara su dökülmesi, bu geleneğin sürdüğünün göstergesidir[31].

Bir mekânının tabanı üzerindeki içi kül dolu çukurlara birer pişirme kabı yerleştirilmesi ve mekânda bulunan öğütme taşları, burada yemek hazırlanıp pişirildiğini göstermektedir[32]. Birecik ETÇ mezarlığında da benzeri pişirme çukurları açığa çıkmıştır[33]. Çivi yazılı kaynaklara göre Eski Önasya'da

[25] Ökse 2006: 21-46.
[26] Engin 2007: 18.
[27] Ökse 2006: 1-37.
[28] Schaeffer 1939: 47, 50-53, Pl. XXVIII.
[29] Moortgat 1962: 35, 37, 40.
[30] Ökse 2007: 549-551.
[31] Ökse 2005: 1-8.
[32] Ökse 2006: 16, 20-21.
[33] Sertok - Ergeç 1999: 88.

ölen kişinin ruhuna yiyecek ve içecek sunulur[34], III. Ur sülalesi krallarının libasyon yerinin mutfağı bulunurdu. Bu nedenle mezarlarla ilişkili bu mutfakların ölü kültüne ilişkin ayinlerde kullanılma olasılığı güçlüdür. Günümüzde cenaze evinde ve okumalarda ölünün "ruhuna gitsin" diye helva kavrulması, lokma dökülmesi gibi uygulamalar, bu geleneklerin kalıntıları olarak değerlendirilmektedir. Çok küçük boyutlu bir mekânın tabanında çok küçük çaplı ve içinde kül ve yanmış dal parçaları bulunan dört sıvalı çukur, Eski Önasya'da ölü ruhları ve tanrılarla insanlar arasındaki iletişimi sağlamak amacıyla *Abu(m)* ayının 28.-29. günü yakılan tütsüleri anımsatmaktadır. Günümüzde bazı yörelerde kötü ruhların ve cinlerin uzak tutulması ve ölüyü rahatsız etmesinin önlenmesi amacıyla cenaze evde bekletilirken yanında ışık, mum veya tütsü yakılmaktadır.

Mezarların ve mekânların yaptığı açı sapması göz ardı edilirse, mezarların büyük çoğunluğunun doğuya yöneltilmesi, ölülerin yeniden hayat bulması istediğini yansıtmaktadır. Bu bakımdan, Gre Virike'deki bu mekânların ölü ruhuna yapılan sunularda kullanıldığı düşünülmektedir. Bu törenlerin çivi yazılı kaynaklardaki anlatımlar doğrultusunda canlandırılabilir[35]. Cenaze törenleri, ölü anma ayinleri ve Hasat/Ölüler bayramı kapsamında tütsünün yakılmasıyla ölü ruhları ve tanrılar kurban edilen yiyecek ve içecekler için tören alanına çağrılmış, tütsünün kötü ruhları uzak tuttuğu inancı doğrultusunda da bunların kötü etkileri önlenmiştir. Mezarların üzerine ve sunu mekânlarındaki sıvalı çukurlara yerleştirilen dibi oyulmuş çömleklere merdivenli kuyudan taşınan sular akıtılarak ölü ruhlarına ve tanrılara su ve çeşitli içecekler sunulmuş, sunu mutfağında kurban edilen hayvanlar pişirilerek katılımcılar tarafından topluca ölü yemeği yenmiştir. Ölü yemeğinin ardından tütsünün su veya bira ile söndürülmesiyle de ölü ruhları ve yer altı tanrıları geri gönderilerek tören tamamlanmıştır.

2.2. Uydu Mezarlar

MÖ 3. binin sonlarına doğru oda mezarların üzerlerine ya da yanlarına yedi farklı tipte 10 bebek ve küçük çocuk mezarı bırakılmıştır[36] (Şekil 3). Bunlar üç çömlek mezar ile birer küp, basit toprak, taş sanduka, kerpiç sanduka, kuyu ve yerüstü oda mezardan oluşmaktadır. Terasın orta kesiminde kireç sıvalı basamaklı bir alanda bulunan kül dolu çukurların içerisinde yerleştirilen pişirme kapları ile oda mezar kompleksleriyle ilişkili olmayan küçük sunu odalarının varlığı, bu evrede de ölü anma törenlerinin sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Kuyu mezarı örten dolguda açığa çıkan küçük küllü çukur içerisinde ele geçen dört minyatür çanak, bu mezarın içine pişmiş toprak tekne içerisinde bırakılan üçüncü bebeğin defin işlemleri ile ilişkilendirilmiştir.

Mezarların farklı tiplerde olması ve her tipin çoğu kez tek, nadiren 2-3 mezar ile temsil edilmesi ve teras sınırları dışında herhangi bir mezar bulunmayışı, bu alanın düzenli bir mezarlık alanı olmadığı izlenimini bırakmıştır. Farklı tiplerdeki mezarların her birinden birer örneğin bulunması ve bunların tamamına yakınına bebek ve çocukların gömülmesi, yaşama çok erken yaşta veda eden bu bireylerin, kutsallık atfedilen bu alana gömülerek yeniden yaşam bulmasına olan istemi yansıtmaktadır.

Psikanaliz

Eski insanların ve eski toplumların duygu ve düşüncelerinin gözlemlenmesi mümkün olmadığından, insanların yaşam alanlarında bıraktığı izler, maddi kültür kalıntıları, yazılı kaynaklar ve güncel örneklerden yola çıkılarak insanların nesneleri ve olayları nasıl değerlendirdiği, bazı düşünce ve davranışların nasıl oluştuğu, nasıl geliştiği ve ne gibi sonuçlara vardığı kurgulanır. Psikoloji bilimi, insanların duygu, düşünüş, algılama ve davranış biçimlerini ve bunların ortaya çıkmasında etkili olan duygusal, sosyal, gelişimsel etmenleri ve zihinsel süreçleri neden-sonuç ilişkisi bağlamında inceler. İnsanların dünyayı nasıl algıladıkları, nasıl tepkiler verdikleri, nasıl öğrendikleri, diğer insanlar, canlılar ve çevre ile kurdukları ilişkiler, düşünce tarzı, neler hissettikleri, nasıl davrandıklarını çözümler.

---

[34] Ökse 2007: 549-552.

[35] Tsukimoto 1985: 51.

[36] Ökse 2006: 1-37.

Canlıların beslenmek, hayatta kalmak ve neslini sürdürmek için giriştiği mücadele, içgüdüsel bir mekanizmadır. Korunma ve varlığını sürdürme ihtiyacından kaynaklanan korku, tehlike anında hayatta kalma şansını artırarak tehlikeye karşı en etkili biçimde mücadele etmeye yöneltir. Albert Einstein'a göre ilkel insanları dinsel düşüncelere ve inanca götüren duygular ve ihtiyaçların başında korku gelir[37]. Bilim ve teknolojinin gelişkin olmadığı dönemlerde insanlar, doğal olayların nedenlerini anlayamadıklarından, bu olayları insanüstü varlıklara bağlamıştır. Açlık, ölüm, hastalık, kuraklık, sel, deprem, yanardağ püskürmesi gibi doğa olaylarını tanrıların insanları cezalandırma istekleri olarak tanımlamıştır. İnsanları besleyen ve koruyan tanrı kavramı bu toplumlarda insan biçimlidir ve insani hırs, zevk ve öfke duyarlar. Bu topluluklar tanrıların öfkelerini dindirmek ve kendilerinden yana olmasını sağlamak için kurbanlar sunmuş, ritüeller düzenlemiş ve bunları çağlar boyunca gelecek nesillere aktarmıştır. Bu bağlamda Eski Önasya tapınakları ve mezarlıklarında da gözlemlenen bulgular ve metinlerde anlatılanlar göz önüne alındığında, Gre Virike'de açığa çıkan bulgular açlık ve ölüm korkusunu içeren psikolojik durumlarla ilişkili görünmektedir.

1. Açlık Korkusu

Aç kalma korkusu insanlık tarihi boyunca topluluklar veya bireyler arasında çatışmalara neden olmuştur. İnsanların kendi besin maddelerini ürettikleri yerleşik çiftçilikten oluşan yaşam tarzında iklimdeki değişiklikler dramatik sonuçlar verebilmektedir. İnsanların tarımcı yaşam sürmeye başladıkları Klimatik Optimum boyunca sıcak ve kurak, nemli ve serin iklim döngüleri yaşanmıştır[38]. Bond dönemleri olarak adlandırılan sekiz iklim döneminde hüküm süren soğuk iklim koşulları yağmura dayalı tarım yapılan bölgeleri kötü etkilemiştir. Önasya'nın düşük yağmur alan bölgelerinin genişlemesi sonucunda tarımla geçinen topluluklar yerleşim alanlarını terk ederek daha uygun koşulları olan bölgelere göç etmiş veya hayvancılığa yönelmiş, bazı Eski Önasya krallıklarının küçülmesi ve çökmesini tetiklemiştir. Yerleşik tarımcı yaşama alışan, besin kaygısını kendi üretimiyle karşılayan topluluklar için kuraklık sonucu yerlerini değiştirerek daha ılıman kuşaklara göç etmek veya göçebe hayvancılığa dönüş yapmak çok kolay değildir. Bu deneyimler insanların zihninde yer ederek nesilden nesle aktarıldığında, açlık korkusuna karşı, önceleri yaşamış oldukları kuraklıklar sırasında meydana gelen açlık sorununun tekrarlanmaması için doğayı yöneten tanrıların merhametini sağlamak amacıyla dini törenler düzenlenmiştir.

Eski Mezopotamya'da doğanın canlanması ile yeni zirai yılın başlangıcının 21 Mart ekinoksunda kutlandığı *Akītu* bayramları tapınaklarda (*bīt akītu*), sarayın bir bölümünde veya kent surları dışında, nehir kenarındaki bağlık bahçelik alanlarda, "kırların yeni yıl bayramı tapınağı"nda (*bīt akīt·šá sêri*) düzenlenmiştir[39]. Bu yapılarda kutsal odaların dışında tören yemeği için mutfaklar da bulunmaktadır. Bu bağlamda Gre Virike I, ilkbaharda başlayan yeni yaşamın, yeni yılın kutlandığı ve kırsal kesimin kullandığı bir kırsal açık hava tapınağı olmalıdır[40].

Korkuların şartlandırılarak öğretilmiş duygusal tepki davranışları olduğu fikrini benimseyen Davranışçı yaklaşımda, Ivan Pavlov'un köpeğine zil sesinden sonra yemek verileceğini öğrettiği gibi, korkuların oluşumunda ve bunlara ilişkin gelişen davranışlarda da çevresel olasılıkların etkileri vardır. Bu ritüeller, bireylerin çeşitli değer yargılarını taklit yoluyla içinde yaşadığı sosyal ortamlardan öğrendiği ve toplumun benimsediği davranış kalıplarını kendilerine model aldığını ortaya koyan Sosyal Yapısalcı Kuram[41] bağlamında, nesilden nesle aktarılan uygulamalardır. Örneğin, Eski Önasya'da yağmur yağmazsa kıtlık çıktığı önceki deneyimlerle bilindiğinden, tanrılara büyük kurbanlar sunularak yeni

[37] Sarı 2016: 48-50.

[38] Erlat 2012: 125-236.

[39] Zimmer 1926: 20.

[40] Ökse 2006: 2, 8-9.

[41] Piaget 2004: 32.

zirai yılın bereketli olması sağlanmaya çalışılmıştır. Günümüzde Önasya'da bazı bölgelerde yağmur yağdırma ritüelleri Hitit çivi yazılı kaynaklarında tarif edildiği biçimde halen uygulanmaktadır[42].

2. Ölüm Korkusu

Ölüm Korkusu bilinmezlik, belirsizlik, yalnızlık, yitirme, acı çekme, yakınını kaybetme, kişisel kimliği kaybetme ve ölüler dünyasında cezalandırılma korkularını içerir ve insan psikolojisinde ölümü inkâr etmeye yol açar. Ölülerin mumyalanması, heykellerinin yapılması, ölüler için çeşitli ritüeller düzenlenmesi gibi, ölümden sonra tekrar yaşama dönme isteğini içeren toplumsal bir psikoloji açığa çıkar[43].

Sigmund Freud'un 1930'lu yıllardan itibaren tarihteki olaylar ve ruhsallık arasında bağ kurduğu Psikanalitik yaklaşımda korkular, geçmişte yaşanan travmatik olayların etkisiyle oluşan bastırılmış güdülerin dışa yansımasıdır[44]. Yaşanmış olayların bilinçaltına yerleşerek davranışlarını etkilediğini savunur ve tarihsel olguları ele alırken toplum yaşantısını bu günden bakarak anlamaya çalışır. İnsanın bir nesne veya olguya yönelik korku geliştirmesi bir travma yaşaması, gözlemlemesi veya yakın çevresindeki kişilerin korkulan olayları anlatmasına bağlıdır. Freud'a göre belirli bir tavır veya olay ile onun psikolojik bileşenleri arasında ilgi kuran kitlesel psikoloji, toplumun yapısı ile etkileşim içindedir. İlkel kabilelerde gözlemlediği totem olgusunu nevrozluların ruhsal yaşamı ile ilişkilendirir ve totemlerin insanın ruhsal durumundan ortaya çıktığı ve bu ruhsal durumu etkilemeye devam ettiği, insanın ilahlaştırdığı ve korktuğu varlıkların güçlerinden yararlanma isteğinin ağırlık kazandığı sonucuna ulaşır.

Bu bağlamda mitolojik dünya görüşünü dış dünyaya yansıtılmış psikolojik süreçler olarak açıklar ve dinsel fenomenleri kitle psikolojinin bir parçası olarak görür. Örneğin, Gılgamış ve Enkidu'nun ölüler ülkesindeki öyküsünde ölülerin ne kadar çok oğlu var ise o kadar iyi durumda olduğu, kimsesiz ölülerin irin içip pislik yedikleri anlatılması, bunlara inanan ve ölüm olgusundan korkan kitleleri atalarının ölülerinin bakımına ve yer altı tanrılarına kurbanlar sunmaya sevk etmiştir.

Eski Önasya'da ölüme karşı beslenen korku, insanları bazı ritüeller aracılığıyla ölünün yeniden yaşam bulmasını sağlamaya yöneltmiştir. Mezarlara yiyecek ve içecek bırakılması, tütsü yakılması ve ölenlerin adlarının belirli dini törenlerde anılması[45], ölünün toprağa düşen bir tohum gibi yeni bir yaşama başlayabilmesi için mezara tahıl serpme gibi uygulamalar[46], bu psikoloji doğrultusunda değerlendirilir. Metinlerde *kispum* olarak adlandırılan ölü bakımı yapılmazsa ölü ruhu bedenden ayrılıp "Ölüler Ülkesi"ne gidemeyecek, acı çekecek ve hortlak olarak varislerini rahatsız edecektir. Bu bağlamda Eski Önasya kralları düşmanlarının atalarının mezarlarını yağmalayarak bir psikolojik savaş taktiği uygulamış, krallar kendi mezarlarına ilişkin yazıtlarda mezarlarını tahrip edenlerin tanrıların lanetine uğraması dileğinde bulunmuş, hatta "*cesedi gömülemesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşamasın*" ifadeleri geçen beddualar yazmışlardır[47]. Şanlıurfa yakınlarındaki Göbeklitepe'de açığa çıkan T biçimli kabartmalı payelerle o topluluğun atalarının heykellerini yontup tapınağa yerleştirerek ölü ruhlarının kötü etkilerini bertaraf etmek ve yararlarına dönüştürmek için onları hoşnut etmeyi amaçladığı öne sürülmüştür[48]. S. Freud'un Totem ve Tabu ilişkisi doğrultusunda geliştirilen bu psikanalitik yaklaşıma göre Göbeklitepe payeleri, topluluktaki korkulardan (şizofrenik paranoya) kaynaklanan ölümü inkâr etme davranışını yansıtır.

---

[42] Frankfort 1967: 304-306.

[43] Karaca 2000: 157.

[44] Freud 1993; Rieff 2010: 109-113; Şahin 2016: 11-16.

[45] Tsukimoto 1985.

[46] Taracha 2000: 174.

[47] Gelb – Jacobsen - Landsberger – Oppenheim 1958: 398-399.

[48] Köşkdere 2016: 97-116.

Ölüm korkusuna alternatif olarak inanca dönüşen, yeniden yaşam bulma umuduna yönelik ritüeller Gre Virike'deki mimari unsurlar ve mezarlarda uygulanmıştır. MÖ 3. binde Orta Fırat havzasında mezarların %60 kadarının güneş güzergâhına uygun yönlendirilmesi[49], ölümden sonra güneş tanrısı ile birlikte yeniden yaşama dönüşü simgeleyen bir etmendir. Ölüler ülkesinde huzur bulmak ve yeniden yaşam bulmak amacıyla ölü bakımının yapılması gerekir. Ürünün hasat edildiği *Abu(m)* ayı – *Sabatu* (7. Ay, Temmuz-Ağustos) – ölüler bayramı olarak da tanımlanır[50].

Ölüme karşı duyulan korku, yaşamın son bulmasını, ölü ruhlarının ölüler ülkesinde yaşamaya devam ettiği ve dirilişe olan inancın gelişmesine neden olmuştur. İnsanların ölüme değil, son baharda ölen ve ilkbaharda dirilen tanrıların sembolize ettikleri yeni bir yaşama gidecekleri inancı doğrultusunda her yıl ölü kültü kapsamında yas törenleri, bereket kültü kapsamında şenlikler düzenlenip tanrılar ve ölü ruhları için sunular yapılmış, tören yemekleri yenmiştir. Bu bağlamda Gre Virike II anıtsal oda mezar kompleksleri, Orta Fırat havzası ve çevresinde yaygın bulunan anıtsal mezar kompleksleri gibi, yerel yöneticilere ait olduğu ve çevredeki yerleşim birimlerinin "atalar kültü" çerçevesinde kullandığı bir ritüel alan, "ölü sunu evi" (*bīt kispum·ina sērim*) olarak nitelenmiştir[51].

Sonuç

Gre Virike'deki ritüel alanı, burayı kullanan topluluğun doğa algısının nasıl şekillendiğini ve bazı korkulardan dolayı hangi davranışları sergilediklerini gösteren arkeolojik bulgular sağlamıştır. Fırat Nehrinin doğu kıyısındaki çakıl seki üzerine MÖ 3. binin başlarında kurulan Gre Virike'deki teras üzerine inşa edilen havuzlar, kanal kompleksi ve merdivenli kuyudan oluşan erken evrede (Gre Virike I) yeni zirai yılın başlangıcının kutlandığı bir ritüel alanı ile oda mezar kompleksleri ve uydu mezarlardan oluşan geç evrede (Gre Virike II) ölü bakımının yapıldığı bir ritüel alanı bulunmuştur. Bu bağlamda biri aç kalma korkusu, diğeri de ölüm korkusu olarak tanımlanan iki psikolojik olgunun sonucu olarak oluşan inanç sistemi çerçevesinde bu alanda çeşitli ayinler yapıldığı değerlendirilmiştir.

Bu mimari unsurlar ve mezarlarda bulunan arpa taneleri, hayvan kemikleri, adak eşyaları ve tütsü yakıldığına ilişkin kanıtlar, burada bazı dini ayinlerin gerçekleştirilmiş olabileceğini ortaya koymuştur. Mimari unsurların ve mezarların % 85 oranında güneşin doğuş-batış yönlerine uygun yerleştirilmesi de dönemin inanç profiliyle ilişkilidir. Bu bulguların çivi yazılı kaynaklardaki anlatımlarla uyuşması, bu davranışların nedenleri ve uygulanış biçimlerinin canlandırılmasını sağlamıştır. Ritüellerde kullanılan mimari unsurlar ve mezarların güneşin doğuş ve batışına uygun konumlandırılması da bu bağlamda değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, bölgede halen uygulanan bazı ritüellerle olan benzerliği, etnoarkeolojik değerlendirmelere olanak sağlamış, böylece, bu uygulamaların hangi psikolojik durumlarla ilişkili olabileceği analiz edilmiştir.

Orta Fırat havzası boyunca nehir kenarına kurulmuş benzeri teraslar ve anıtsal oda mezar komplekslerinin 18-30 kilometre arasında değişen mesafelerde yer alması, çevrelerindeki kırsal yerleşimlerin kullandığı ayin alanları olarak değerlendirilmiştir[52]. Gre Virike terası, çevresindeki küçük yerleşim birimlerinde yaşayan insanların yürüyerek birkaç saat içinde ulaşabileceği bir konumdadır. Terasın inşasında kullanılan malzeme ve iş gücü, terasın bir sosyal organizasyon çerçevesinde inşa edildiğine işaret etmektedir. Terasın inşası için harcanan zaman ve iş gücü göz önüne alındığında, bu alanın çevresindeki küçük kırsal yerleşimlerde yaşayan topluluklar doğa olaylarına atfettikleri kutsallıktan en iyi şekilde yararlanmak ve ölüm korkusuna karşı yeniden yaşam bulma umudunu beslemek için ayinler düzenledikleri bu alana çok emek harcamış ve büyük önem vermişlerdir.

---

[49] A. Emanet, "MÖ 3. Binde Kuzey Mezopotamya'da Ölü Yatırılış Yönleri Üzerine Düşünceler" Arkeolojide Ritüel ve Toplum, Ed. Ç. Atakuman, Ege, İstanbul, Baskıda.

[50] Abusch 1974: 251–262; Ökse 2005: 3.

[51] Ökse 2006: 38-39.

[52] Ökse 2007: 99-102.

Kaynaklar

ABUSCH, T. (1974) "Mesopotamian Anti-Wirtschaft Literature. Text and Studies I: The Nature of Maqlû. Its Character, Divisions and Calendrical Setting" *Journal of Near Eastern Studies,* 33, 251–262.

BAŞGÖZ, İ. (1967) "Rain Making Ceremonies in Turkey and Seasonal Festivals" *Journal of American Oriental Society*, 87, 304-306.

BINFORD, L. R. (1962) "Archaeology as Anthropology" *American Antiquity*, 28/2, 217-225.

BLACK, J. ve A. GREEN (1992) Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary, British Museum Press, London, 1992.

DURKHEIM, E. (1926) The Elemantary Forms of the Religious Life. A Study in Religious Sociology, Çev. J. W. Swain, Phototype, London, 1926.

EBELING, E. (1938) "Enki (Ea)" Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, 2, 374-379.

EMANET, A. "MÖ 3. Binde Kuzey Mezopotamya'da Ölü Yatırılış Yönleri Üzerine Düşünceler" *Arkeolojide Ritüel ve Toplum,* Ed. Ç. Atakuman, Tematik Arkeoloji Serisi 5, Ege Yayınları, İstanbul, Baskıda.

ENGİN, A. (2007) "The Carchemish Region as a Ceramic Province in the Early Bronze Age: Analysis of the Ceramics from the Carchemish Dam Focusing on the Material of GreVirike" *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, Ed. E. Peltenburg, Levant Supplementary Series 5, Oxbow, Oxford, 267-285.

ERLAT, E. (2012) *İklim Sistemi ve İklim Değişmeleri* (3. Baskı), Edebiyat Fakültesi Yayın no. 155, Ege Üniversitesi, İzmir.

FRANKFORT, H. (1934) "A Tammuz Ritual in Kurdistan (?)" *Iraq*, 1, , 137-145.

FREUD, S. (1993) *Toplum Psikolojisi*, Çev. K. Saydam, Düşünen Adam Yayınları, İstanbul.

GAMBLE, C. (2014) *Arkeolojinin Temelleri,* Çev. D. Kayıhan, Aktüel Arkeoloji Yayınları, İstanbul.

GELB, I. J. - T. Jacobsen - B. LANDSBERGER ve A. Leo OPPENHEIM (1958) *Chicago Assyrian Dictionary* 4, E, Oriental Institute, Chicago.

HAAS, V. (1994) *Geschichte der Hethitischen Religon*. Handbuch der Orientalistik, Der Nahe und Mittlere Osten 15, Brill, Leiden, New York, Köln.

HODDER, I. (1982) Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material Culture, Cambridge University Press, Cambridge.

HODDER, I. (1991) "Interpretive Archaeology and Its Role" *American Antiquity*, 56, 7-18.

HODDER, I. (2013) "Post Süreçsel ve Yorumlamalı Arkeoloji" *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar,* Çev. S. Somuncuoğlu, Ed. C. Renfrew ve P. Bahn, İletişim Yayınları, İstanbul, 227-233.

HODDER, I. ve S. HUTSON (2010) *Geçmişi Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar,* Çev. B. Toprak ve E. Rona, Phoenix, Ankara.

INSOLL, T. (2013) "Kült ve Din Arkeolojisi" *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar,* Çev. S. Somuncuoğlu, Ed. C. Renfrew ve P. Bahn, İletişim Yayınları, İstanbul, 185-190.

KARACA, F. (2000) *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul,.

KÖŞKDERE, A. A. (2016) "Totem ve Yas" *Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih*. Baharlık Kitap Dizisi 33. Bağlam, İstanbul, 97-116.

KRAMER, S. N. (1973) "Myths and Epics from Mesopotamia" *The Ancient Near East* I (Ed. J. B. Pritchard), Princeton University Press, Princeton, 28-86.

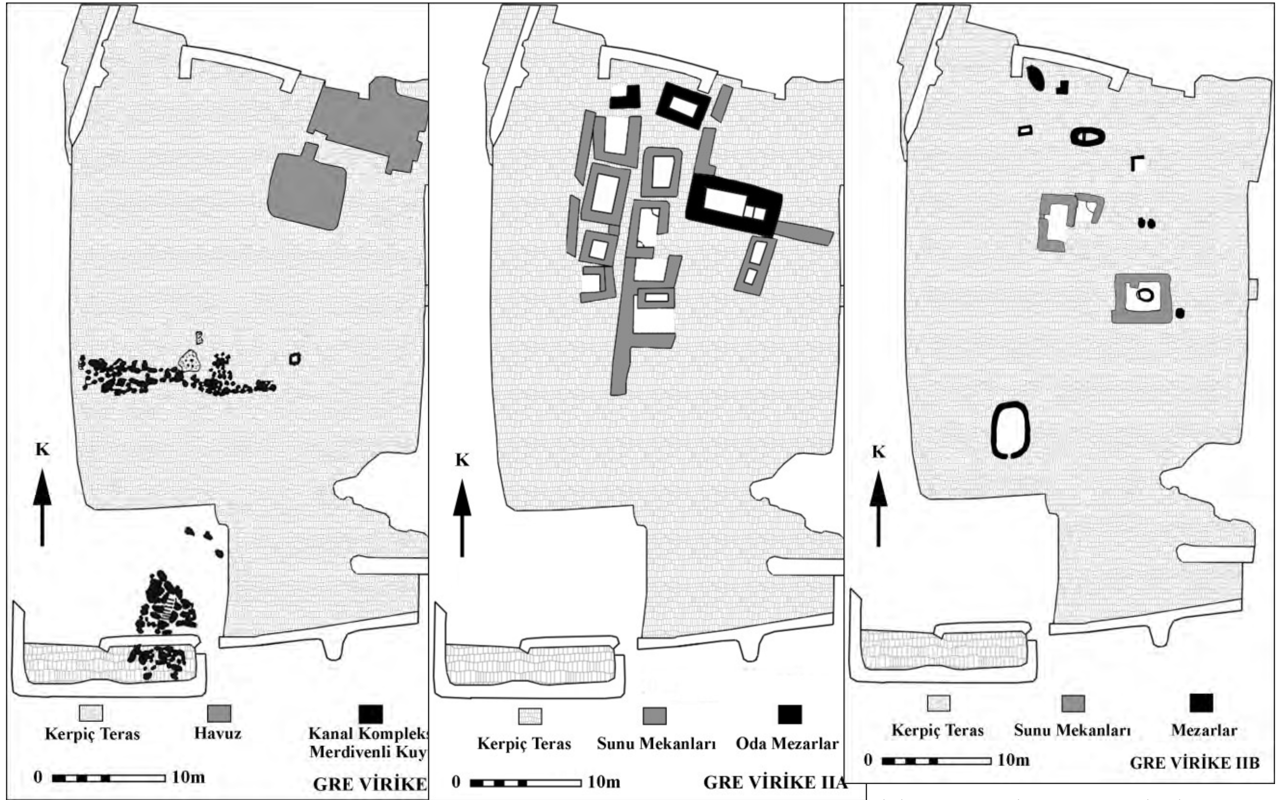
KÜHNE, C. (1993) "Voropfer in alten Anatolien" *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament*, Ed. B. Janowski, K. Koch ve G. Wilhelm, Orbis Biblicus Et Orientalis, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 225-283.

MACQUEEN, J. G. (1959) "Hattian Mythology and Hittite Monarchy" *Anatolian Studies,* 9, 171-188.

MOORTGAT, A. (1962) *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die dritte Grabungskampagne 1960*. Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen 24, Westdeutscher Verlag, Köln.

ÖKSE, A. T. (2005) “Eskiçağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri*” Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi*, 5, 1-8.
ÖKSE, A. T. (2006) “GreVirike (Period I): Early Bronze Age Ritual Facilities on the Middle Euphrates” *Anatolica,* 32, 1-29 (http://proj.peeters-leuven.be/)
ÖKSE, A. T. (2006) “Early Bronze Age Chamber Tomb Complexes at Gre Virike (Period II A) on the Middle Euphrates River” *Bulletin of American Schools of Oriental Research,* 339, , 21-46.
ÖKSE, A. T. (2006) “Early Bronze Age Graves at Gre Virike (Period II B): An Extraordinary Cemetery on the Middle Euphrates River” *Journal of Near Eastern Studies,* 65/1, 1-37.
ÖKSE, A. T. (2006) “Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri” *Bilig, Ahmet Yesevi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 36, 109-130.
ÖKSE, A. T. (2007) “A 'High' Terrace at Gre Virike to the North of Carchemish: Power of Local Rulers as Founders?” *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, Ed. E. Peltenburg, Levant Supplementary Series 5, Oxbow, Oxford, 94-104.
ÖKSE, A. T. (2007) “Funerary Rituals at Gre Virike: A Third Millennium Ritual Place in Southeastern Anatolia” *VITA: Belkıs Dinçol ve Ali M. Dinçol’a Armağan*, Ed. M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan ve H. Peker, Ege Yayınları, İstanbul, 549-559.
ÖKSE, A. T. - A. GÖRMÜŞ - T. BOZKURT (2015) “Rituals practiced in the Middle Bronze Age Settlement at Salat Tepe: A Tentative Interpretation” *SOMA 2011. Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology* I, Ed. P. M. Militello ve H. Öniz, British Archaeological Reports International Series 2695, Archaeopress, Oxford, 51-58.
PALLIS, S. A. (1926) *The Babylonian Akîtu Festival*, Svend Aage Frederik Dichmann, Kopenhagen.
PIAGET, J. (2004) *Çocukta Zihinsel Gelişi*, Çev. H. Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul,.
RENFREW, C. (1985) *The Archaeology of Cult*, Thames and Hudson, London,.
RENFREW, C. (2013) “Bilişsel Arkeoloji” *Arkeoloji: Anahtar Kavramlar,* Çev. S. Somuncuoğlu, Ed. C. Renfrew ve P. Bahn, İletişim Yayınları, İstanbul, 44-49.
RIEFF, P. (2010) “Tarih, Psikanaliz ve Sosyal Bilimler”, Çev:G. V. Canik, *Tarih Okulu,* VII, 109-127.
SALLABERGER, W. (1999) “Neujahr(sfest) nach Sumerischen Quellen” *Reallexikon der Assyriologie,* 9, 291-294.
SARI, E. (2016) *Albert Einstein*. NoktaE-Book Publishing, Antalya.
SCHAEFFER, C. F. A. (1939) The Cuneiform Texts of Ras Shamra-Ugarit, London.
SCHIFFER, M. (1976) *Behavioural Archaeology,* Academic Press, London.
SEGAL, J. B. (1970) *Edessa, “The Blessed City”*. The Clarendon Press, Oxford.
SERTOK, K. - R. ERGEÇ (1999) “A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations near the Birecik Dam, Southeastern Turkey, Preliminary Report (1997–98)” *Anatolica,* 25, 87–107.
SHANKS, M. (2007) “Symmetrical Archaeology” *World Archaeology,* 39, 589-596.
SHEPPERSON, M. (2012) “The Rays of Šamaš: Light in Mesopotamian Architecture and Legal Practice” *Iraq, 74,* , 51-64. DOI: https://doi.org/10.1017/S0021088900000255
ŞAHİN, A. (2016) “Önsöz” *Psikanaliz Yazıları: Psikanaliz ve Tarih*, Baharlık Kitap Dizisi 33, Bağlam, İstanbul, 11-16.
WULF, C. (2009) *Tarihsel Kültürel Antropoloji*, Çev. Ö. D. Sarısoy, Dipnot Yayınları, Ankara.
TARACHA, P. (2000) Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großköng Tuthaliya (CTH 448.4), Brill, Leiden, Boston, Köln.
TRIGGER, B. G. (2006) *A history of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge.
TSUKIMOTO, A. (1985) *Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im Alten Mesopotamien*, Alter Orient und Altes Testament, Neukirchener Verlag, Neukirchen.
ZIMMER, D. H. (1926) “Babylonische Neujahrsfest” *Der Alte Orient*, 25/3, 3-28.

Şekiller

Şekil 1: Gre Virike I Şematik Planı

Şekil 2: Gre Virike IIA Şematik Planı

Şekil 3: Gre Virike IIB Şematik Planı

MÖ 3. BİNYILDA MALZEME KÜLTÜRÜ AÇISINDAN HARRAN VE ÇEVRESİ

Atilla ENGİN*

Harran and its Surroundings in Terms of Material Culture in The 3rd Millennium BC

Abstract

Harran and vicinity is a cultural region related to the surrounding regions, including the Balih River and its arms, an important branch of the Euphrates River. In addition, it has strong cultural relations with the Middle Euphrates region in the second half of the 3rd millennium BC, while revealing material and culture of Habur and Northern Mesopotamia in the first half of the third millennium BC, especially in terms of material culture, mainly ceramic material. In the middle of the third millennium BC, the political structure of the large city settlements and the city-states dealing with trade in the Northern Syrian is seen in Harran and its surroundings. In this period, Harran shows a cultural unity with Gaziantep region covering the northern part of the Middle Euphrates Region, where "badallums" (vizier merchants) are active in the administrative system with the local kings.

Giriş

Bu çalışmada; Kilis ili sınırları içerisindeki Oylum Höyük, Gaziantep İli'ne bağlı Oğuzeli ilçesindeki Oğuzeli Erken Tunç Çağı (ETÇ) Kaya Oyuğu Mezarı ve Şanlıurfa İli'ne bağlı Birecik İlçesi sınırları içerisindeki Gre Virike'de ele geçen ETÇ'nın farklı evrelerine (Tablo 1) ait seramik malzemesi ele alınarak, MÖ 3. binyılda Harran ve çevresinin dâhil olduğu kültür bölgesinin genel özellikleri değerlendirilecektir. Bu üç merkez, Orta Fırat Bölgesi'nin kuzey kesiminde yer alır. Orta Fırat Bölgesi, Birecik'in kuzeyinde yer alan Güneydoğu Torosları'ndan güneye doğru, Mari'nin güneyindeki Ramadi'ye kadar uzanan, Fırat nehrinin çevresindeki alanı kapsamaktadır[1].

Oylum Höyük'ün kuzeydoğu yamacında sürdürülen kazılarda ETÇ III-IV'e tarihlenen nekropolde açığa çıkartılan basit toprak, çömlek, küp, taş sanduka ve oda mezarlarda ele geçen pişmiş toprak kap-

* Prof. Dr. Atilla ENGİN, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, .27310-Şehitkamil-GAZİANTEP.

[1] Sanlaville 1985: 21.

lar, bölgenin MÖ 3. Binyılın ikinci yarısına tarihlenen seramik malzemesi ile ilgili önemli bilgiler ortaya koymaktadır[2].

Gaziantep İli'ne bağlı Oğuzeli İlçesi, Fatih Mahallesi'ndeki Orhan Gazi Sokak'da, belediye ekipleri tarafından yapılan kanalizasyon çalışmaları sırasında tespit edilen, bir kaya oyuğu mezar içerisinde ele geçen kaplar, ETÇ II-III'e tarihlenmektedir[3]. Mezar içerisinde ele geçen iki farklı evreye ait seramik malzeme, mezar içinde tespit edilen en az 8 birey ile birlikte, MÖ 3. Binyılın ortalarında uzun süreli mezar kullanımına işaret eder.

Daha doğuda yer alan Gre Virike ise Şanlıurfa İli, Birecik İlçesi'ne bağlı Akarçay Köyü'nün yaklaşık 1 km kuzeybatısında, Fırat nehrinin doğu kıyısında konumlanan bir kült merkezidir[4]. Orta Fırat Bölgesi'nin kuzey ucunda yer alan Gre Virike'de, MÖ 3. binyılın ilk yarısında büyük bir kerpiç teras inşa edilerek üzerine havuz, bazalt kanal, merdivenli tünel ve kurban çukurları yerleştirilmiş, MÖ 3. binyılın ikinci yarısında ise bu alana çeşitli türde mezarlar ile sunu ve mutfak mekânları inşa edilmiştir. Kazılarda ele geçen seramik malzeme, Orta Fırat Bölgesi'nin MÖ 3. binyılın ilk yarısına ve ikinci yarısına ait seramik türlerini kapsaması ve ETÇ çömlekçiliği ile ilgili bilgiler ortaya koyması açısından önemlidir[5].

Dönem		**Oylum Höyük ETÇ Nekropolü**	**Oğuzeli ETÇ Kaya Oyuğu Mezarı**	**Gre Virike**
MÖ 3000-2900 (?)	ETÇ Ia			
MÖ 2900-2800 (?)	ETÇ Ib			Gre Virike I a (?)
MÖ 2800-2500	ETÇ II			Gre Virike I b
MÖ 2500-2300	ETÇ III			Gre Virike II a
MÖ 2300-2150	ETÇ IVa			
MÖ 2150-2000	ETÇ IVb			Gre Virike II b

Tablo 1: Oylum Höyük, Oğuzeli ETÇ Kaya Mezarı ve Gre Virike'de ETÇ evreleri.

MÖ. 3. Binyılda Orta Fırat Bölgesi'nde Siyasi ve Kültürel Yapı

Orta Fırat Bölgesi'nde, MÖ 4. binyılın sonlarında yerel Kalkolitik kültür unsurları ile birlikte, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan ve Fırat nehri yoluyla kuzeye doğru yayılan Uruk kültürünün etkileri görülür[6]. Kuzey Suriye'nin tamamına yayılmamakla birlikte, Uruk kültürü Orta Fırat Bölgesi'nde, başta seramik türleri ve standart üretim teknikleri ile ETÇ malzeme kültürüne öncülük etmiştir. Bölgede Geç Kalkolitik Çağ'dan ETÇ'na geçiş, kültürel süreklilikle kesintisiz olmuştur[7].

Orta Fırat havzasında, MÖ 3. Binyılın ilk yarısında, daha çok küçük yerleşmeler görülmektedir. Bu dönemde, yakın çevre bölgeler ile kültürel etkileşimler daha kısıtlı görünmekte ve Orta Fırat Bölgesi'ne

2 Bkz. Engin 2008; Ensert 1995; Özgen ve Carter 1991.

3 Engin ve Beyazlar 2016.

4 Ökse 2005; 2006; 2007.

5 Bkz. Engin 2003; 2007; 2014

6 Bkz. Algaze 1991: 203; 1993b: 29; Kohlmeyer 1984: 193; 1986: 54; Rothman ve Ergeç 1997; Stein 1998.

7 Bkz. Algaze 1986: 282; Behm-Blancke 1999: 82, 84; Campbell 2000: 53; Fuensanta vd. 1998: 209; Özgen vd. 2001: 14-15; Özgen ve Helwing 2001: 82, 83; Rothman ve Ergeç 1997: 281, 282.

özgü kültür özellikleri belirginleşmektedir. Öyle ki, bölgenin hemen doğusundaki Habur Bölgesi'nde ortaya çıkan surlu büyük kent merkezli farklı siyasi oluşumlar, büyük tahıl silolu yerleşimler ve kültür özellikleri[8], Orta Fırat Bölgesi'nde görülmez. Bölgede MÖ 3. Binyıl boyunca hakim olan malzeme kültürü ile birlikte, ölü gömme gelenekleri, dini inançlar, sosyal yaşam, gelişmiş madencilik gibi birçok karakteristik unsurun ilk adımları ETÇ I-II'de atılmıştır. Bu dönemde, çoğunlukla taş sanduka mezarlardan oluşan nekropoller yaygınlaşmıştır[9].

Orta Fırat Bölügesi'nde MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren ise çevre bölgelerden farklı, önemli ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler yaşanmıştır. Bu evrede yerleşim sürekliliği devam etmiş, olasılıkla artan insan nüfusuna paralel olarak yerleşim sayısı artmış, büyük şehirler ve ticaretle uğraşan yönetim merkezleri ortaya çıkmış[10]; doğuda Harran ve Titriş Höyük, batıda Kargamış önemli birer şehir ve yönetim merkezi haline gelmiştir[11]. Norşuntepe, Kazane Höyük, ve Tell Selenkahiye gibi merkezlerde ise bu döneme ait saray olarak değerlendirilen büyük yapılar görülmektedir[12] Bölgede yerleşmeler, kerpiçten sandık sur sistemi ile tahkim edilmiştir.[13] Titriş Höyük gibi büyük şehirlerde olduğu gibi, Lidar Höyük gibi küçük yerleşmelerde de sur sisteminin varlığı, bu dönemde artan savaş tehtidine işaret eder[14].

Bölgede MÖ 3. binyılın ortalarında başlayan sosyo-ekonomik gelişim, başta çömlekçilik olmak üzere, madencilik, dokumacılık, kemik-fildişi, süs eşyası gibi farklı endüstri kollarında uzmanlaşmayı, gelişmiş standart ve özgün bir üretim anlayışını ortaya çıkartmıştır. Lidar Höyük kazılarında ortaya çıkartılan, bu döneme ait bir çömlekçi mahallesi, iş kollarındaki bu gelişimin güzel bir örneğidir[15]. Bununla birlikte, bu bereketli coğrafyada tarım ve hayvancılık en önemli geçim kaynağı olmaya devam etmiştir. Bu dönemde, yerleşmeler dışında stepler üzerinde yaşayan göçebe ya da yarı-göçebe topluluklar olduğu düşünülmelidir[16].

MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında başta metal olmak üzere, farklı hammadelere duyulan ihtiyaç, uzak bölgeler arasında ticaretin büyük gelişim göstermesini sağlamış, bu sistemde tüccarlar önemli bir rol üstlenmiştir[17]. Ebla metinlerinden, bu ticarette, metal dışında çok farklı mal gruplarının ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır[18]. Bu dönemde, geniş bölgelere hakim birer siyasi güç olan Ebla ve Mari şehir-devletleri, Suriye'deki metal ticaretini kontrolleri altında tutmaktaydı[19]. Ekonomik çıkarların çatışması, zaman zaman bu şehir-devletlerini karşı karşıya getirmiş, çatışmalar kaçınılmaz olmuştu[20].

Ebla'daki ekonomik sistemin başında, metinlerde *En/malikum* olarak geçen bir yönetici bulunuyordu[21]. Aynı belgelerde, Şanlıurfa ve Gaziantep arasındaki bölgede, Harran gibi bazı şehirlerin yöneticilerinden ise *tüccar* ya da *prens/vezir* anlamına gelen *badalum* olarak bahsedilmiştir[22]. Şanlıurfa ve Gaziantep çevresinde, kralın yanında ticarette etkin olan ve *badalum* adı verilen yardımcılarla desteklenmiş

---

[8] Bkz. Emberling vd. 1999: 2; Hole 1991: 21; Schwartz 1994: 159; Weiss 1990: 193.

[9] Bkz. Sertok ve Ergeç 1999; Sertok ve Kulakoğlu 2002; Stein 1997

[10] Bkz. Algaze 1991: 203; 1992: 40-42; De Contenson 1985: 105, 106.

[11] Bkz. Algaze 1996: 129; Matney ve Algaze 1995: 33; 1997: 61; Prag 1970; Woolley ve Barnett 1952.

[12] Bkz. Hauptmann 1972: 92; 1999: 70, Res.8-10; 2000: Abb.11; Van Loon 1969: 276; Wattenmaker 2000: 38.

[13] Bkz. Buccellati 1988b: 67; Hauptmann 1999: 71; Holland 1976: 73; 1977a: 142; 1977b: 37; Peltenburg vd. 1995: 6; 1996: 20, Fig.7; Schwartz vd. 2000: 426-427; Thissen 1989: 198; Van Loon 1998: 678

[14] Bkz. Hauptmann 1999: 71.

[15] Bkz. Hauptmann 1999: 71.

[16] Bkz. Buccellati 1990: 98-102.

[17] Bkz. Powell 1990: 7-14; Wattenmaker 1987: 113.

[18] Bkz. Akkermans ;Archi 1986: 166, 168; Mazzoni 1985: 12; Margueron 1991; Pinnock 1985: 87-92.

[19] Bkz. Matthiae 1985: 137.

[20] Bkz. Akkermans ve Schwartz 2003: 235-240.

[21] Bkz. Muntingh 1984: 2-6.

[22] Bkz. Bonechi 1998: 235; Gordon 1992:63.

bu yönetim anlayışı, arkeolojik buluntuların işaret ettiği özgün kültür bölgesini idari ve ekonomik sistemle de tamamlamaktadır.

Mö 3. Binyılın sonlarında ise bölge, Suriye'nin genelinde olduğu gibi zaman zaman Mezopotamya'da kurulan Akkad Devleti'nin hakimiyeti altına girmiştir[23]. Bununla birlikte, bölgedeki yerel sosyo-ekonomik ve idari sistem MÖ 2. binyılın başlarına kadar çok değişmemiş olmalıdır.

Etç I-II Seramiği

MÖ 3. binyılın ilk yarısında, bölgede görülen başlıca seramik türleri yalın basit seramik, saklı astarlı seramik, metalik seramik ve mutfak kapları ve az oranda Ninive 5 etkili boyalı seramik türlerinden oluşmaktadır.

1. Yalın Basit Seramik

Genellikle çark yapımı, mineral katkılı seri üretim kaplardan oluşan yalın basit seramik türü, MÖ 3. Binyıl boyunca en yaygın kullanılan mal türü olmuştur. ETÇ boyunca Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, oldukça geniş bir coğrafyada kullanılan bu seramik türü, bölgede Geç Uruk Devri'nde ortaya çıkan çark yapımı, yalın yüzeyli kaplarla ilişkili kabul edilmektedir[24]. Seramik hamurları içerisinde kumun boyutu ve yoğunluğu değişebilmektedir. Kaplar çoğunlukla iyi pişmiş ve orta derecede sertlikte olup, gelişmiş fırınlama tekniğinin bir sonucu olarak, kaplar genellikle tam okside olmuştur. Yüzeyleri çoğunlukla yalındır. Nadiren kaplar üzerinde hamur renginde ince bir astar, ıslak sıvazlama ya da hafif perdah izlerine de rastlanmaktadır. Kap yüzeylerinde kum, mika ve kireç tanecikleri görülebilmektedir. Yüzey renkleri daha çok devetüyü (10YR 8/4, 10YR 7/3-4), pembemsi devetüyü (7.5YR 7/3-4) ve kahverengi (7.5YR 6/3-4, 10YR 6/3) tonlardadır. Bununla birlikte, yeşilimsi renkte (2.5Y 8/2-4, 5Y 6/2, 5Y 7/2-3) örnekler de mevcuttur.

Bir kısmı Geç Uruk Devri'nden bilinen kap formları arasında; bardaklar, çanaklar, kâseler, minyatür ve boyunlu çömlekler, küpler, şişeler, kapaklar ve kap altlıkları ile üç ayaklı ve yüksek ayaklı çanaklar görülür[25]. Gre Virike'de I. Evre'ye ait yalın basit seramik örnekler içinde en yoğun kap türünü çanaklar ve çömlekler oluşturmaktadır (Fig. 2). *"V" biçimli ve cyma recta* olarak adlandırılan geniş bardaklar, dışa çift kalınlaştırılmış ya da ağız kenarı inceltilmiş ve dıştan kalınlaştırılmış ağız kenarlı ve düz dipli çanaklar, dik kenarlı düz dipli küçük kâseler, bant ağızlı yüksek ayaklı çanaklar, dışa açık ağızlı kısa huni boyunlu ve dışa kalınlaştırılmış dar ağızlı geniş gövdeli çömlekler yaygın görülen kap formlarıdır (Fig. 2). İlk kez Braidwood'lar tarafından *cyma recta* olarak adlandırılan bardaklar[26] (Fig. 2: 8-11), özellikle ETÇ II için oldukça belirleyici formlardır[27]. Bu bardak tipi, Orta Fırat Bölgesi için karakterisitik olup, kuzeyde Yukar Fırat Bölgesi'ne, batıda Amik ovasına kadar yayılmıştır[28]. Bölgede, daha çok mezar malzemesi olarak ele geçen dik ağız kenarlı, keskin gövdeli yüksek ayaklı çanakların ayak-

---

[23] Bkz. Akkermans ve Schwartz 2003: 243-256; Matthiae 1980: 60-61; Westenholz 1998: 5-13.

[24] Bkz. Algaze 1986: 294; Akkermans 1988: 314; Frangipane ve Palmieri 1983: 542; Schwartz 1988: 3.

[25] Bkz. Engin 2003: Lev. 1-22; Engin ve Beyazlar 2016: Fig. 8: 7-10, 12-14, 16-28; 9: 1-8.

[26] Braidwood ve Braidwood 1960: 352.

[27] Bkz. Campbell 2000: 53; Dornemann 1990: 86; Jamieson, 1993: Fig. 2: 5, 12; Rova 2000: 233.

[28] Cyma recta bardaklar Arslantepe (Frangipane, 2000: 450), Norşuntepe (Hauptmann, 1982b: Lev. 24: 2; 42: 6-8), Hayaz Höyük (Thissen, 1985: 85, fig. 5: 15-27; Roodenberg 1979: 4, fig. 3: 4), Hassek Höyük (Hoh, 1981: 38, 39, Abb. 8: 8; 9: 10-12; 1984: Abb. 10: 10), Jerablus Tahtani (Peltenburg vd. 1995: 6, 22; 1996: 20), Zeytinlibahçe (Frangipane ve Bucak, 2001: 71), Tell Hadidi (Dornemann, 1990: 86), Tell Shiyukh Tahtani (Falsone, 1998: Fig. 4-5, 28-30), Tell Ahmar (Jamieson, 1990: Fig. 21: 1-27), Qara Quzaq V (Pereiro, 1993: Fig. 35: 4), Gre Virike (Engin, 2003: Lev. 11: 2-7) ve Amuk'da H Evresi'den (Braidwood ve Braidwood 1960: Fig. 269: 9-10, 270: 8; 271: 2) bilinmektedir.

ları üzerinde görülen paralel yiv bezekler ve üçgen pencere açıklıkları da ETÇ I-II için oldukça karakterisitik bir özelliktir (Fig. 3)[29].

2. Diagonal Saklı Astar Bezekli Seramik

Bölgede MÖ 3. Binyılın ilk yarısı için oldukça karakteristik olan bu seramik türü (Fig. 4), kap formları, üretim teknikleri ve hamur özellikleri açısından mineral katkılı ve çark yapımı basit yalın kaplardan, saklı astar bezekli olmaları ile ayrılırlar[30]. MÖ 3. binyılın ilk yarısında, Orta Fırat Bölgesi'nde ve özellikle bölgenin kuzeyinde[31] oldukça yaygın olan diagonal saklı astarlı seramik türü, Yukarı Fırat, Filistin ve Güney Mezopotamya'ya kadar çok geniş bir bölgede görülür[32].

Diagonal saklı astarlı seramik türünde, kapların dış yüzeyleri kireçli beyaz renkte bir astarla kaplandıktan sonra, parmak, fırça ya da yumuşak uçlu bir nesne ile astar sıyrılarak, astarın korunan kısımları ile motifler oluşturulmuştur (Fig. 4). Yatay çizgiler arasında diagonal çizgilerden oluşan motifler, genellikle kapların üst gövdelerine uygulanmıştır. Bölgede bu bezeme anlayışının ilk örnekleri Geç Uruk Devri'nde ortaya çıkmıştır[33]. Özellikle bazı çömlekler üzerinde saklı astar bezek ile birlikte, geometrik çizi ve baskı bezekler de görülebilmektedir[34]. Kaplar, genellikle yüksek ısıda fırınlanmış, tam okside olmuş ve serttir. Kap yüzeylerinde yeşilimsi tonlar (2.5Y 6/2, 5Y 6/2) hakimdir. Uygulanan astar ise genellikle krem ya da beyaz renklerdedir (2.5Y 8/2, 10YR 8/2).

En yaygın görülen kap formları, dar ve kısa boyunlu, şişkin yumurta biçimli gövdeli, düz ya da yuvarlak dipli büyük çömleklerdir (Fig. 4: a, 1)[35]. Gre Virike'de, I. Evre'ye ait saklı astarlı örneklerin tamamına yakını çömlek formlarına ait amorf parçalardan oluşmaktadır (Fig. 4: 2-6).

3. Mutfak Kapları

ETÇ I-II'de mutfak kapları el yapımıdır (Fig. 5). Ancak az da olsa bazı formlarda, özellikle ağız ve boyunlardaki oldukça düzenli cidar kalınlığı, çarkın bu seramik türü için de kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu tür örneklerde, çark-el yapım tekniği birlikte kullanılmış olmalıdır. Mutfak kaplarının en belirgin özelliği, hamurlarının iri mineral katkılı olmasıdır. Mineral katkı, ateş üzerine konan kabın ani ısınarak çatlamasını önleyen düzenli bir ısı dağılımı sağlamaktadır[36]. Kapların büyük bölümünde kum, mika ve taşçık dışında organik katkı da kullanılmıştır.

Kaplar, genellikle orta derecede ve özlü pişmiştir. Kapların dışları ve bazen içleri hamur renginde astarlıdır. Ancak yüzeyler ıslak olarak sıvazlandığından, bazı kaplarda kendinden astar ile ıslak sıvaz-

---

[29] Bu tip yüksek ayaklı çanaklar Arslantepe VIB2 (Frangipane 2000: Fig. 13: 18), Samsat (Abay, 1997: 98,Type XI), Horum Höyük (Marro vd. 2000: Pl. VII: 7-8; Pl. VIII: 6-8), Gre Virike (Engin, 2003: Lev. 20-21), Birecik ETÇ Mezarlığı (Sertok ve Ergeç 1999: Fig. 7: h; 8: a-f), Zeytinlibahçe (Frangipane ve Bucak, 2001: Şek. 11: 1-2), Mezra Höyük (Yalçıklı ve Tekinalp, 2002: Şek. 8: 28), Tilbeshar (Kepinski-Lecomte ve Ergeç 1998: Pl. VI: 8), Şaraga Höyük (Sertok ve Kulakoğlu 2001: Şek.6: j), Shiyukh Tahtani (Falsone, 1998: Fig. 4: 12-14) ve Jerablus Tahtani'den (Peltenburg vd 1996: Fig. 18: 1) bilinmektedir.

[30] Bkz. Braidwood ve Braidwood 1960: Fig.218-220; 273; Buccellati 1988a: 15; Frangipane 1993: 56; Hoh 1981: 44-45; 1984: 73; Jamieson 1993: 41, Horizon I A; Joukowsky 1996: 173; Rova 2000: 233.

[31] Bkz. Algaze 1986: Fig.10-12; 1990: Pl.49-50; Behm-Blancke 1984: 53, fig.11: 1-3; Frangipane ve Bucak, 2001: 71, 81; Fuensanta vd. 1999: fig.9; Hauptmann 1982a: Pl. 40: 7; Hoh 1984: Abb.10, 13-15; Kepinski-Lecomte ve Ergeç 1998: Pl.VI: 1, 2; Marro vd. 1999: Pl.X: 10-12; Ökse ve Tekinalp 1999: Şek.8: 19; Ökse vd. 2001: 200-201; Pearce 2000: 118; Rothmann ve Ergeç 1997: Fig. 5; Sertok ve Ergeç 1999: Fig.7: 1-11; Sertok ve Kulakoğlu 2001: Çiz.2/1-3; 2002: Şek.5: 1-3; Thissen 1985: 85; Woolley ve Barnett 1952: tav.58a: 5

[32] Bkz. Palmieri 1981: fig.8: 10-11; 1983: 655; Amiran 1969: 41.

[33] Bkz. Palmieri 1989: Fig. 4: 1, 3, 6; fig. 5: 11; Palmieri ve Frangipane 1990: Fig.4.

[34] Bkz. Braidwood ve Braidwood 1960: 277, Fig.220; Rothmann ve Ergeç 1997: Fig.5.

[35] Bkz. Frangipane ve Palmieri 1983: Fig.14: 2, 4, 5; fig.15: 8; Hoh 1981: fig.18: 1-3; fig.19: 3, 4, 6; 1984: fig.15: 3

[36] Bkz. Rye 1981: 27, 31.

lama sonucu oluşan astar farkı anlaşılamamaktadır[37]. Açık kapların hem içleri hem dışları, kapalı formların ise içte ağız kenarları ve dışları perdahlanmış, hafif perdah yaygın kullanılmıştır.

Mutfak kapları içinde, basit ya da dışa kalınlaştırılmış ağızlı, kısa boyunlu, bir kısmı ağızdan üçgen tutamaklı, yuvarlak gövdeli çömlekler en yaygın görülen kap formlarıdır (Fig. 5)[38]. Ancak az sayıda da olsa, derin kaseler gibi farklı kap biçimleri ile de karşılaşılabilmektedir[39].

4. Metalik Seramik

Bu seramik türü, metalik sertliğinde üretim özellikleri ve metal taklidi formları nedeniyle genellikle *metalik seramik* olarak adlandırılmaktadır (Fig. 6; 15). Bununla birlikte, yayınlarda *Akkadian Ware, Metallische Ware, Grey Ware, Schwartz Ware, Stone Ware, Bazalt Ware, Clinky Ware (Tannan mallar)* gibi farklı adlandırmalarla da karşılaşılmaktadır[40]. Metalik kaplar, bölgede MÖ 3. binyılın ortalarına doğru ortaya çıkmış[41] ve Kuzey Mezopotamya, Habur, Balih, Amik ovası, Yukarı ve Orta Fırat bölgelerini kapsayan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır[42].

Metalik kaplar çark yapımıdır ve oldukça ince cidarlıdır. Kaplar 900-1000 santigrat arasında değişen yüksek ısıda pişirilmiş olmakla birlikte, fırınlama her zaman çok başarılı değildir[43]. Kaplar oldukça serttir ve yüzeylerine vurulduğunda metalik bir ses duyulmaktadır. Fırınlamaya bağlı olarak daha çok kırmızı (10R 5/6) ya da kırmız-gri (10R 5/6-2.5YR N 4-3) alacalıdır. Çok yaygın olmamakla birlikte bazı örnekler, yeşilimsi ya da devetüyü renklerde de olabilmektedir[44]. Habur ve Kuzey Mezopotamya örneklerinde, hamur oldukça ince nitelikli ve perdah oldukça yaygınken, Orta Fırat Bölgesi örneklerinde ince hamur kum ve kireç tanecikli olup, kaplar çoğunlukla astarsız, perdahsız ve mat kumlu yüzeylidir[45].

Erken metalik kaplar, daha çok konik bardak, çömlekcik ve yukarı doğru daralan kısa silindirik kap altlığı gibi sınırlı formlar ortaya koyar (Fig. 6)[46]. Gre Virike'nin ETÇ II örnekleri de konik bardak ve kap altlıklarından oluşmaktadır (Fig. 6: 1-11).

5. Ninive 5 Etkili Boyalılar

Boyalı ve çizi/kazıma bezekli iki farklı seramik türü ile temsil edilen Ninive 5 kültürü, MÖ 3. binyılın ilk yarısında Kuzeydoğu Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da hakim olmakla birlikte, etkileri Orta Fırat Bölgesi'nin kuzeyi ve Yukarı Fırat Bölgesi'ne kadar yayılmıştır[47]. Orta ve Yukarı Fırat bölgelerinde Ninive 5 benzeri boyalılar az sayıda örnekle temsil edilmektedir[48].

---

37 Bkz. Jamieson 1990: 26, 39, dipnot 16.

38 Bkz. Braidwood ve Braidwood 1960: 12-16, Fig.283; Hoh 1981: Abb.15.

39 Jamieson 1990: Fig. 38: 1-3.

40 Braidwood ve Braidwood 1960: 370; Fielden 1977: 246, 247; Kühne 1976: 33-72; Mallowan 1966: 91; Prag 1970: 78, 79; Woolley ve Barnett 1952: 228.

41 Bkz. Armstrong ve Zettler 1997: 30; Arns ve diğerleri, 1984: 28; Campbell, 2000: 53; Kelly-Buccellati 1990: 125; Kolinski ve Lawecka 1992: 205; Kühne ve Schneider, 1988: 86-87, 93; Orthmann, 1981: 59.

42 Bkz. Abay 1997: 152-153, 364; Fielden 1977: 250; Kühne 1976: 33-72.

43 Moorey 1994: 156; Oates 1982: 206.

44 Oates 1982: 206; Reade 1968: 244.

45 Bkz. Kelly-Buccellati ve Shelby 1997: 11; Marro ve Helwing 1995: 360, dipnot 152; Orthmann ve Rova 1991: 72

46 Bkz. Braidwood ve Braidwood 1960: Fig.212: 5; Hauptmann 1982a: Lev.46: 8, 9; 2000: Abb.4:10; Hoh 1981: Abb.24: 1-6; 1984:Abb.24: 3.

47 Bkz. Behm-Blancke 1988: Abb.6; Bonatz vd. 1998: Fig.16.

48 Arslantepe VIB2 (Palmieri 1981: Fig.9; 1983: 661), Horum Höyük (Marro vd. 2000: Pl.VIII: 6; Tibet vd. 2000: Çiz.8: 6), Hassek Höyük (Behm-Blancke 1984: 48, 57) Hacınebi (Stein 1997: Fig.19: D; 20: A) ve Birecik ETÇ Nekropolü'nde (Sertok ve Ergeç 1999: Fig.7: I-K) geçiş stilinde boyalı örnekler görülmektedir. Ninive 5 boyalıları daha güneyde Tell Hadidi'de (Dornemann 1990: 87) ve Tell Ahmar-A Alanı'nda (Jamieson 1990: 26) ele geçmiştir.

Bölgede, özellikle ETÇ'nın başlarında, çok yaygın olmamakla birlikte kırmızı astarlı ya da Ninive 5 geleneğinde kırmızı/kahverengi boyalı yüksek ayaklı kaplar ve dışa açık uzun boyunlu, keskin omuzu üzerinde dört ip deliği bulunan küçük çömlekler görülmektedir[49]. Gre Virike'de bu seramik türü tek bir amorf parça ile temsil edilmektedir[50]. Bu tür kaplar ince hamurludur. Kaplar üzerinde, yatay ve dikey paneller halinde geometrik motifler görülürken, Mezopotamya örneklerinde geometrik motiflerle birlikte kuş ve keçi gibi şematik hayvan figürleri de görülebilmektedir[51]. Orta ve Yukarı Fırat bölgelerinde görülen Ninive 5 benzeri boyalı kaplar, daha çok yerel özellikler gösterdiğinden, bu boyalılar daha çok 'Ninive 5 etkileri' olarak değerlendirilmiştir[52]. Bölgede görülen Ninive 5 benzeri boyalılar, motifler açısından Karababa boyalıları ile de ilişkili görülmektedir[53].

Etç III-IV Seramiği

MÖ 3. Binyılın ortalarından itibaren bölgede ortaya çıkan şehir yerleşmeleri ile birlikte, başta seramik olmak üzere birçok endüstri kolunda önemli değişimler ve gelişmeler yaşanmıştır. Seramik üretim teknikleri ve kap formları MÖ. 3. binyılın ilk yarısından devam eden gelenekleri yansıtsa da, gelişmiş standart seri üretim, yeni seramik türleri ve zengin kap formları ortaya çıkmıştır. ETÇ III-IV'te, MÖ 3. binyılın ilk yarısında da yaygın olan yalın basit seramik, metalik seramik ve mutfak kapları kullanılmaya devam ederken, çizi-baskı-kabartma bezekli seramik, yatay saklı astarlı seramik, ince şerit perdahlı seramik ve yatay bant boyalı seramik gibi yeni seramik türleri ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, az sayıda da olsa, el yapımı parlak kırmızı perdahlı seramik ve Karababa boyalıları gibi çevre bölgelere özgü mallara da Orta Fırat Bölgesi'nde rastlanmaktadır.

MÖ 3. binyılın ikinci yarısında bölgede, dikkati çeken özelliklerden biri de, özellikle yalın basit seramik, metalik seramik, ince şerit perdah bezekli seramik ve daha ender olarak da mutfak kapları üzerinde çömlekçi işaretlerinin daha fazla kullanılmış olmasıdır[54]. Çömlekçi işaretleri genellikle kapların omuz kısımlarına ya da dip ve dibe yakın kısımlarına uygulanmıştır. Bu döneme ait çömlekçi işaretleri, oldukça basit görünen geometrik çizgi gruplarından oluşmaktadır. Bu durum, seri üretim yapan atölyelerde çömlekçilikte giderek gelişen uzmanlaşma ile bağlantılı olmalıdır. Bazı araştırmacılar bu gelişmeyi, yakıt tasarrufu için ortak kullanılan fırınlarda, kapların karışmaması için yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir[55]. Çömlekçi işaretleri ile ilgili olarak, kabın içindekilerin işareti, kabın sahibinin işareti, kabı ısmarlayan müşterinin işareti ya da farklı atölyelerin üretim işareti gibi farklı yorumlar yapılmaktadır[56]. Özellikle büyük boyutlu kaplar üzerinde görülen silindir mühür baskıları da çömlekçi işareti yerine kullanılmış kişisel sembollerdir[57].

1. Yalın Basit Seramik

MÖ 3. binyılın ikinci yarısında, yalın basit seramik türünde üretim kalitesi ve teknikleri ile zengin kap formları açısından önemli gelişmeler görülür (Fig. 7-10). Bu döneme ait kapların büyük bölümünü

---

49 Bkz. Palmieri 1981: Fig. 8: 3; Sertok ve Ergeç 1999: Fig. 7: I, J, K.

50 Bkz. Engin 2003: Lev. 24: 5.

51 Bkz. Gut 1995: Tfl. 71-85; Numoto 1996: Fig.9-12; Perkins 1949: Fig. 19.

52 Bkz. Behm-Blancke 1984: 57; Palmieri 1983: 661, dipnot 6.

53 Rova 2000: 237.

54 Bkz. Bounni 1979: 52; Bretschneider ve Jans 1997: Tf. V; Engin 2003:275-278; 2014 Hauptmann 1982b: 18; Holland 1976: 53, 55; 1977b: 55; Kolinski ve Lawecka 1992: 205; Machule vd. 1986: Abb. 14: 1, 2; 17: 1-10; Matney vd. 1997: Fig. 17. C, F; Mazzoni 1983: Fig. 5-8; 1988: Fig.5; 9; Özgen 1990: 22; fig. 1: 7; 2: 1; Zettler 1997: App.3.1: a, b; 3.3: g, x

55 Bkz. Wattenmaker 1998: 129.

56 Bkz. Trufelli 1994: 245, 256.

57 Bkz. Engin 2003: Lev. 101: 1b; Lev. 114: 4b; Lev. 128: 1; 2014.

yalın basit mal grubu oluşturur. Gre Virike'de II. Evre'deki seramik malzemenin yaklaşık 2/3'ü yalın basit seramik türündedir[58]. Büyük küpler dışında kapların neredeyse tamamına yakını çark yapımı olup, üretim daha kaliteli ve özenlidir. Erken evreye ait yalın basit seramik türü örneklerinde görüldüğü gibi hamurları çoğunlukla ince mineral katkılıdır. Bununla birlikte, iri kum-taşçık ve ince organik katkılı hamur grupları da görülmektedir.

Kaplar, genellikle orta ya da yüksek derecede pişirilmiştir ve orta sertliktedir. İyi fırınlamanın işareti olarak kaplar çoğunlukla tam okside olmuştur. Kapların büyük bir kısmı astarsız ve perdahsız olmakla birlikte, hamur renginde astarlı ve çok belirgin olmayan perdahlı örneklere de rastlanmaktadır. Kap yüzeylerinde ıslak sıvazlama daha yaygındır. Yüzey renkleri hamur renklerine yakın olup, devetüyünden (10YR 8/4, 10YR 7/3-4), yeşilimsi beje (2.5Y 8/4), pembemsi devetüyüne (7.5YR 7/3-4) ve kırmızımsı kahverengiye (5YR 6/3) kadar farklı renkler görülebilmektedir. Hakim renkler devetüyü tonlarıdır.

Gelişen çömlekçiliğe paralel olarak kap repertuarında da büyük bir çeşitlilik ortaya çıkmış, kap formları zenginleşmiştir (Fig. 7-10). Gre Virike'de bu döneme ait yalın basit mal grubu içinde farklı tiplerde tabaklar, çanaklar, kaseler, yüksek ayaklı kaplar, bardaklar, çömlekler, küpler, şişeler, testiler, minyatür kaplar, süzgeçler, kepçeler, tepsiler, huni (?), kapaklar ve bir banyo kabı görülmektedir (Fig. 8)[59]. Özellikle çanaklar, yüksek ayaklı kaplar ve çömlekler sayıca çoğunluktadır. Diplere bakıldığında, diplerin belirgin olarak küçüldüğü ve halka diplerin yaygınlaştığı görülmektedir. Günlük hayatta kullanılan kaplar dışında, mezarlarda ve dini törenlerde kullanılan, yüksek ayaklı kaplar (Fig. 10), minyatür kaplar (Fig. 7: e-h) gibi kült amaçlı üretilmiş kaplar da önemli yer tutar. Erken yalın basit seramik örneklerinden farklı olarak ETÇ III-IV'e ait yüksek ayaklı kapların ayakları üzerinde paralel yivler görülmez (Fig. 10). Yivli "U" biçimli *caliciform* bardaklar (Fig. 9), keskin gövdeli halka dipli küçük çanaklar, içe dönük, dıştan kalınlaştırılmış ağızlı büyük kaseler, dar ağızlı ve yumurta gövdeli büyük çömlekler (Fig. 7-8) yaygın görülen kap tipleridir. Çoğunlukla mezar malzemesi olarak ele geçen yivli "U" biçimli *caliciform* bardaklar (Fig. 9), Orta Fırat Bölgesi için oldukça karakterisitik kap formudur[60].

Yalın basit seramik türü içerisinde bir yenilik olarak, *caliciform* olarak adlandırılan[61] ince cidarlı, yivli kaplar yaygın kullanılmıştır (Fig. 9). Bu tip kaplar, yüksek ısıda pişirilmiştir ve oldukça serttir. Yivler çarkta özenle yapılmıştır. Sert, ince cidarlı olmaları ve metal kap formlarına benzerlikleri nedeniyle bazı yayınlarda metalik seramik grubu içerisinde de değerlendirilebilmektedir[62]. Yivli kaplar içinde bardak formları yaygın olmakla birlikte, çanak ve kase formlarına da rastlanır. Bu türde kaplar, Doğu Akdeniz kıyılarına kadar yayılmış olsa da, daha çok Orta Fırat havzası ile Amik ovasına kadar uzanan bölgede yaygın görülmektedir[63].

Oğuzeli ve Gre Virike yalın basit seramik örnekleri içerisinde, daha çok kült kabı niteliğinde, bölgede çok yaygın görülmeyen özel kap formları ile de karşılaşılmaktadır (Fig. 19). Mezar eşyası olarak ele geçen bu kaplar, yüksek ayaklı ikiz çanak, boğa ayaklı kaseler ve olasılıkla tapınak modeli biçiminde yapılmış bir banyo kabından oluşmaktadır.

2. Çizi-Baskı-Kabartma Bezekli Seramik

MÖ 3. binyılın sonlarında, Orta Fırat Bölgesi'nde çizi-baskı-kabartma bezekli kaplarla karşılaşılmaktadır (Fig. 12)[64]. Bu seramik türü, üretim teknikleri ve kap formları açısından yalın basit seramik türünden çizi/kazıma, baskı ve kabartma bezekli olması ile ayrılmaktadırlar. Gre Virike'de ele geçen

58 Engin 2003: 111-186.

59 Engin 2003: Lev. 30-125.

60 Carter ve Parker 1995: 100; Dornemann 1990: 86.

61 Bkz. Ingholt 1940: 29; Albright 1962: 38.

62 Bkz. Zettler 1997: 64, App.3.3: dd, ee.

63 Mazzoni 1985: 10.

64 Bkz. Curvers 1988: Pl.136; Engin 2006; Holland 1976: Fig.6-9; Pereiro 1993: Fig.27

bu türde örneklerin büyük bölümü çizi, baskı ve kabartma bant bezekli amorf parçalardan oluşmaktadır (Fig. 12: 5-12). Bezekler daha çok kapların boyun ve omuz kısımları ile gövdelerinin üst kısımlarına uygulanmıştır. Çizi/kazıma bezekler dışında, daha çok olasılıkla yuvarlak saman çöpleri ile yapılmış baskı bezekler, ip ve tırnak baskıları da görülmektedir (Fig. 12: 1, 13). Bölgede MÖ 3. binyılın sonlarında ortaya çıkan taraklı kazıma bezek, MÖ 2. binyılda oldukça yaygınlaşmıştır[65]. Çizi/kazıma bezekler, geometrik motifler ile şematik bitkisel ve hayvan figürlerinden oluşur[66]. Bu seramik türünün yoğun olarak temsil edildiği Sweyhat örnekleri üzerinde, kabartma bantlar ile, balık kılçığı, iç içe üçgenler, dama ve baklava motifinden oluşan geometrik bezekler ile basit bitkisel motifler görülmektedir[67]. Çizi/kazıma şematik insan ve hayvan figürlerine daha az rastlanmaktadır[68]. Bezemeler, yatay çizgilerle sınırlandırılmış alanlara firizler halinde yerleştirilmiştir. Kabartma bezekler ise özellikle küp ve büyük çömlek formları üzerinde, genellikle yatay bantlardan oluşmaktadır.

Bu seramik türünde görülen başlıca kap formlarını çoğunlukla şişkin gövdeli çömlekler ve olasılıkla kült amaçlı kullanılan özel kaplar oluşturur. Gre Virike'de, uzun-dar boyunlu, çömleğin boynu ve omuzu üzerinde, çizi ve baskı tekniğinde yapılmış, yatay çizgiler arasına sınırlandırılmış, üçgen ve kum saatinden oluşan geometrik motiflerle en üstte tekrarlanan kuş ve rozet motifleri ile; küçük kapak örnekleri üzerinde ise geometrik çizi/kazıma ve tırnak baskı motifleri ile bezenmiştir (Fig. 12: 1-4, 13).

3. Yatay Saklı Astar Bezekli Seramik

MÖ 3. binyılın ilk yarısında görülen diagonal saklı astarlı seramik geleneği, MÖ 3. binyılın ikinci yarısında bölgede yatay paralel bant bezeme anlayışı ile devam etmiştir (Fig. 13)[69]. Bu seramik türüne çevre bölgelerde rastlansa da, daha çok Orta Fırat Bölgesi'nde ve batısındaki Amik ovasına kadar uzanan batısındaki bölgede kullanılmıştır[70]. Gre Virike'de bu seramik türüne ait sadece 12 amorf parça ele geçmiştir (Fig. 13). Yatay saklı astar bezekli seramik türünde üretim kalitesi, yalın basit seramik türünden çok farklı değildir. Farklı olarak kapların üst gövdelerine sürülen bej (10YR 8/3) ya da pembemsi beyaz (7.5YR 8/2) renkte astar, yatay paralel bantlar oluşturacak şekilde silinmiştir. Diagonal bezekli örneklere göre, yatay bantlar daha ince ve daha düzenli kalınlıktadır. Amuk I Evresinde ve Tell Mardikh'de yatay ve farklı olarak paralel dalga motifli saklı astarlı çömlekler görülmektedir[71]. Diagonal saklı astarlı seramik örneklerinde olduğu gibi bu seramik türünde de astar bezek daha çok şişkin gövdeli çömlekler üzerine uygulanmıştır.

4. Mutfak Kapları

Bölgede, MÖ 3. Binyılın ilk yarısında yaygın olan ağızdan üçgen tutamaklı mutfak kapları geleneği, MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında da en karakteristik kap formlarından biri olarak kullanılmaya devam etmiştir (Fig. 14). Kaplar çoğunlukla el yapımıdır ve yalın basit seramik türüne göre daha düşük ısıda pişmiştir. Kap yüzeylerinde, doğrudan ateşe maruz kalmadan kaynaklanan alacalıklara rastlanmaktadır. Hamurları, genellikle iri kum, taşçık, kuvars ve organik katkılıdır. Açık ağızlı kapların hem içleri hem dışları, çömleklerin ise genellikle dışları ve içte ağız kenarları kalın astarlı ve perdahlıdır.

---

[65] Bkz. Biscione 1998: Fig.13: 24, 28; Braidwood ve Braidwood 1960: Fig.322; 341: 7-10; Holland 1977a: 129; 1977b: Fig.6: 3; Marro vd. 2000: Pl.VI: 12, 13; Mazzoni 1985: 1; Nigro 1998: 272, dipnot 6.

[66] Braidwood ve Braidwood 1960: Fig.215: 1; Holland 1977a: Fig.4 1977b: Fig.7: 16; Oates 1982: 207.

[67] Bkz. Holland 1977a; 1977b: Fig.3: 17, 26; 7: 13-22.

[68] Bkz. Holland 1977a: Fig.4; Machule vd. 1986: Abb.15-16; Pereiro 1993: Fig.27.

[69] Bkz. Engin 2003; ;Lebeau 2000: 176; Wattenmaker 1998: 39

[70] Bkz. Wattenmaker 1998: 39, 40.

[71] Braidwood ve Braidwood 1960: 417, fig.320; Mazzoni 1985: 2, fig.4: 1, 5-9.

Yine belirgin olarak ıslak sıvazlamaya da rastlanırken, astarsız ve perdahsız örnekler de mevcuttur. Kaplar üzerinde yatay ya da eğik perdah izleri görülebilmektedir[72].

Mutfak kaplarının büyük bir kısmını ağızdan üçgen tutamaklı, boyunsuz ya da kısa boyunlu, yuvarlak gövdeli çömlek formları oluşturur (Fig. 14: a, 1-10). Bölgede, ağızdan üçgen tutamaklı el yapımı çömlekler, Geç Kalkolitik Çağ'dan ETÇ'nın sonlarına kadar, en uzun süre kullanılan kap tipidir[73]. ETÇ I-II'de yaygın kullanılan dışa açık ağızlı, kısa huni boyunlu çömlek formu ETÇ III-IV'de yavaş yavaş ortadan kalkmış, basit ağız kenarlarının yerini içe ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarları almıştır. Geç evre mutfak kaplarında, ETÇ I-II örneklerine oranla kap formlarında da çeşitlilik görülmekte, çömleklerle birlikte, tabak, çanak, kase, kap altlığı ve tepsi gibi kap formları ile karşılaşılmaktadır (Fig. 14: 11-18)[74].

5. Metalik Seramik

Bölgede MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren metalik seramik kullanımı giderek yaygınlaşmış, erken evreye göre metalik kap formları ve üretim kalitesi oldukça gelişmiştir (Fig. 15). ETÇ III-IV'te metalik seramik çok geniş bir coğrafayaya yayılmış olamkla birlikte, bu seramik türü Orta Fırat Bölgesi'nde belirgin bölgesel üretim özellikleri göstermektedir. Kapların tamamı çark yapımı ve oldukça ince cidarlıdır. Metalik kaplar, bölgeye özgü olarak ince nitelikli ve temiz hamurlu örnekler de bulunmakla birlikte, çoğunlukla ince kumlu ve kireç taneciklidir. Gre Virike örnekleri, Harran örnekleri[75] ile üretim tekniği, formlar ve hamur özellikleri açısından büyük benzerlik göstermektedir.

Kaplar, genellikle yalın yüzeylidir. Az sayıda astarlı ve perdahlı örneklere de rastlanır. Bölgeye özgü olarak, yalın metalik kapların yüzeyleri genellikle mat ve kumludur. Kaplar, yüksek ısıda fırınlanmıştır ve çok serttir. Bununla birlikte, gerçek metalik kaplar 1000 santigrat ya da daha daha yüksek bir ısıda fırınlanırken[76], Gre Virike örneklerinin gösterdiği gibi bölgedeki metalik seramik örnekleri genellikle 1000 santigrat derecenin altında pişmiştir.

ETÇ III-IV'de metalik kaplar, oldukça zengin formlarda çanak, kase, bardak, çömlek ve şişe tiplerinden oluşmaktadır (Fig. 15)[77]. Özellikle konik bardaklar, çoğunlukla gri astarlı küçük çömlekler ve bir kısmı yiv bezekli yuvarlak ya da uzun gövdeli şişeler daha yoğun kullanılmıştır. ETÇ II'de ortaya çıkan konik bardaklar, MÖ 3. binyılın ikinci yarısı boyunca yaygın biçimde kullanılmaya devam etmiştir.

6. Fırat Bant Boyalı Seramiği

Metalik ve ince şerit perdahlı seramik türlerinden yatay kırmızı/kahverengi (2.5YR 5/6, 10R 5/8, 5YR 5/4) bant boyalı olmaları ile ayrılan bu seramik grubu, Orta Fırat Bölgesi'ne özgü bir türdür (Fig. 16).[78] Tamamı çark yapımı olan kaplar, oldukça ince cidarlıdır ve sert pişmiştir. Hamurları, metalik ve ince şerit perdahlı seramik türlerinde olduğu gibi ince kum ve mikalıdır. Kap yüzeylerinde bazen pişme sırasında patlamış minik kireç zerrecikleri görülebilmektedir. Bu seramik türü, metalik seramik ile kap formları ve üretim tekniği açısından benzer özellikler gösterdiğinden, bazı yayınlarda metalik

---

72 Harran'da M.Ö. 3. Binin geç evresine tarihlenen mutfak kaplarının yatay olarak perdahlandığı belirtilmektedir (Prag 1970: 83).

73 Bkz. Conti ve Persiani 1993: 363; Zettler 1997: 53.

74 Bkz. Engin 2003: Lev. 177; Wattenmaker 1998: 129.

75 Bkz. Prag 1970: 78; Fig.7: 26, 27, 29-37; Fig 8: 45.

76 Pruß 2000: 195.

77 Engin 2003: Lev. 130-146; Engin ve Beyazlar 2016: xxx

78 Bkz. Danti 1997: Fig.5: 7; Danti ve Zettler 1998: Fig.6: T; 11: h, i; Dornemann 1988: Fig.13: 19, 20; Kelly-Buccellati ve Shelby 1997: Fig.24: TPR 4 60; Matney vd. 1997: Fig.18: D; Mazzoni 1985: 1; Fig.3.1; Peltenburg vd. 1995: 19; Sagona 1986: Fig.3: 8, 9, 11; Schwartz vd. 2000: 424; Strommenger 1991: Abb.15; Suleiman ve Gritsenko 1987: 232; Zettler 1997: App.3.1: m, n; 3.2: n; 3.3: nn-uu.

seramik grubu içerisinde değerlendirilmiştir.[79] Boya bantlar kapların düzeltilmiş astarsız yüzeylerine daha çok üst gövdeye uygulanmıştır. Çok ender olmakla birlikte, dalgalı boya hatlar da görülebilmektedir.[80] Boya, kaplar üzerine oldukça ince ve sulu sürüldüğünden, bazı örneklerde boya aşağı doğru akmıştır.[81] Bazı kaplarda, boya bantlarla birlikte yiv ve ince şerit perdah bezekler de görülebilmektedir.[82]

Orta Fırat Bölgesi'nde, bu seramik türüne ait kap formları çanaklar, boyunlu küçük çömlekler, şişeler, yüksek ayaklı kaplar ve bardaklardan oluşmaktadır (Fig. 16).[83] Oylum Höyük, Oğuzeli ETÇ Mezarı ve Gre Virike'de ele geçen bu seramik türüne ait az sayıda örnek; çanak, bardak, çömlek ve yüksek ayaklı kap formlarına aittir .[84]

7. İnce Şerit Perdahlı Seramik

Orta Fırat Bölgesi'nde MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında oldukça yaygın olan ve Kuzey Suriye'nin geneline yayılan bu seramik türü, çark yapımı, oldukça ince cidarlı, ince şerit perdahla bezenmiş ve kalitelidir (Fig. 17-19).[85] Gre Virike'de II. Evre'de bu seramik türü oldukça yaygın kullanılmıştır.[86] Hamurları ince kum, mika ve bazen seyrek minik kireç zerreciklidir. İnce cidarlı ve sert pişmiş örnekler, kap formları ve üretim özellikleri açısından bütünüyle metalik seramik türü özellikleri gösterir. Bununla birlikte, metalik kaplara oranla daha düşük ısıda fırınlanmış olduklarından, metalik kaplar kadar sert değildirler.[87] Kapların dış yüzeyleri astarsız ya da hamur renginde ince astarlıdır. Yatay perdah bezeme, genellikle kap çarkta döndürülerek, ince uçlu perdah taşları ile yapılmıştır.[88] Bazı kapların üzerinde yatay şerit perdahların üzerine dikey şerit perdah bezek de uygulanmış, kafes motifi oluşturulmuştur. Oylum Höyük ve Gre Virike örneklerinde, perdahla oluşturulmuş kafes motifi sadece devetüyü kaplar üzerine uygulanmıştır (Fig. 17: 7-8, 24).

İnce şerit perdahlı seramik türünde, devetüyü/kırmızı (7.5YR 7/3-4, 10YR 7/3, 10R 5/4-6/6) ve gri/siyah ((7.5YR 3/0, 7.5YR 3/1-4/1) renkte olmak üzere belirgin iki alt tür bulunmaktadır. Gri/siyah örnekler (Fig. 19) genellikle şişe ve küçük çömlekcikler gibi küçük boyutlu kaplardan oluşur. Gri/siyah renk, bilinçli bir fırınlama tekniği ile elde edilmiştir. Oylum Höyük, Oğuzeli ve Gre Virike'nin gri/siyah örnekleri, devetüyü/kırmızı kaplara göre daha az sertliktedir. Gri-siyah örnekleri, devetüyü örneklerden ayıran bu en önemli özelliğin, oksijensiz ortamda, farklı bir fırınlama tekniğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Oylum Höyük, Oğuzeli ve Gre Virike örnekleri arasında, üst gövdesi siyah, alt gövdesi devetüyü/kırmızı renkte olan şişe ve küçük çömlek formunda kaplar da görülebilmektedir (Fig. 18). Üst gövdesi siyah/gri, alt gövdesi devetüyü/kırmızı renkte kaplar, Orta Fırat Bölgesi'nin kuzeyinde, özellikle Şanlıurfa ve Gaziantep çevresindeki merkezlerde yaygın olup, kap yüzeylerinde oluşan renk farklılıkları, fırınlama tekniği ile bilinçli bir üretim özelliği gibi görünmektedir.

[79] Bkz. Danti 1997: 89; Kelly-Buccellati ve Shelby 1997: 12; Porter 1995: 16; Zettler 1997: 59, 63, 64.

[80] Bkz. Porter 1995: 16; Strommenger 1991: Abb. 15.

[81] Bkz. Engin 2003: Lev. 176: 2.

[82] Bkz. Engin 2003: Lev. 176: 1, 2, 5, 6; Kelly-Buccellati ve Shelby 1997: 50; Porter 1995: 9; Zettler 1997: App.3.1: n; 3.2: n; 3.3: n, oo, pp, rr.

[83] Kelly-Buccellati ve Shelby 1997: 12, Fig.24: TPR 4 60; 25; TPR 4 62, 63; Strommenger 1991: Abb.15; Zettler 1997: App.3.1: m, n; 3.2: n; 3.3: oo-uu.

[84] Bkz. Engin 2003: Lev. 176.

[85] Bkz. Falsone 1998: 32; Frangipane ve Bucak, 2001: 82; Holland 177b: Fig.3: 3; 6: 6, 7; 7: 6; 10: 3; Kelly-Buccellati ve Shelby 1997: 12; Lebeau 1985: P-III Q5-C4: 3; Machule vd. 1986: 92; Peltenburg vd. 1996: 16, 17; Fig.18: 3, 4; Porter 1995: Fig.14-16; Thissen 1985: Fig.3: 22; Van Loon 1977: 98

[86] Bkz. Engin 2003: Lev. 147-175.

[87] Gerçek metalik kaplar 1000 santigratın üzerinde bir ısıda pişerken, bu türde kaplar 900-1000 santigrat arasında bir ısıda fırınlanmıştır (bkz. Pruß 2000: 195).

[88] Bkz. Holland 1977b: 49, 55, 58.

İnce şerit perdahlı kapların gruplandırılması oldukça problemlidir. Bu seramik türü, çoğunlukla metalik seramikten tümüyle farklı bir mal grubu olarak değerlendirilirken[89], bazen metalik seramik grubu içerisinde de ele alınabilmiştir.[90] Yayınlarda, daha çok devetüyü örneklerden ziyade, gri-siyah renkte ince şerit perdahlı kapların metalik seramik olarak değerlendirilmesi eğilimi söz konusudur. İsimlendirmede de standart bir terminoloji görülmemekte, *Ring Burnished Ware, Spiral Burnished Ware, Band Burnished Ware, Euphrates Banded Ware* ve *Eggshell Ware* gibi çok farklı terimlerle karşılaşılabilmektedir.[91] Benzer üretim teknikleri ve kap formlarına sahip olmalarına karşın, devetüyü/kırmızı ve gri/siyah renkte olan kaplar, yayınlarda iki farklı seramik türü olarak da değerlendirilebilmiştir.[92] Bazı yayınlarda ise siyah/gri renkte örnekler, *Grey Spiral Ring Burnished Ware* ya da *Schwarze Ware* olarak da adlandırılmıştır.[93] Özellikle Orta Fırat Bölgesi'nde yaygın olmaları nedeniyle Pruß, devetüyü/kırmızı kapları *Red Euphrates Ware,* gri-siyah örnekleri ise *Black Euphrates Ware* olarak adlandırmıştır.[94] Oylum Höyük, Oğuzeli ve Gre Virike'nin devetüyü ve gri/siyah örnekleri ise üretim teknikleri ve kap formlarındaki farklılıklar nedeniyle, aynı türün iki alt grubu olarak ele alınmıştır.

Kap tipleri arasında çanaklar, kaseler, yüksek ayaklı kaplar, çömlekler ve şişeler görülmektedir (Fig. 17-19). Devetüyü renkte yuvarlak ya da keskin gövdeli, çoğunlukla küçük halka dipli çanaklar, içe dönük ağızlı kaseler ve boyunsuz ya da kısa boyunlu halka dipli ya da çan ayaklı çömlekler en yaygın kullanılan kap formlarıdır. Yuvarlak ya da uzun gövdeli şişeler gibi bazı formlar, metal formların taklidi niteliğindedir.

8. Kırmızı Perdahlı Seramik

Oylum Höyük, Oğuzeli ETÇ Mezarı ve Gre Virike'de az sayıda, el yapımı, kırmızı astarlı (10 R 4/6, 10R 5/8) ve parlak perdahlı kap ve kap parçaları ele geçmiştir (Fig. 20). El yapımı, parlak kırmızı astarlı kaplarda perdah oldukça ustaca uygulanmıştır. Hamurları genellikle çok ince kum ve mika ile az oranda ince organik katkılıdır. Kaplar orta derecede fırınlanmış ve orta sertliktedir. Oylum Höyük, Oğuzeli ve Gre Virike örnekleri çanak, ayaklı çanak, kâse ve bardak formlarından oluşmaktadır (Fig. 20). Bu tür kaplar Orta Fırat Bölgesi'ne yabancı olup, olasılıkla kuzey ve batı bölgelerden ithal edilmiş olmalıdır. Gre Virike örnekleri Yukarı Fırat Bölgesi'ne yaygın olan ancak Kuzey Suriye'ye yayılmış el yapımı kırmızı perdahlı kaplar ile bağlantılı görünürken[95], Oğuzeli ve Oylum Höyük örnekleri daha çok İslahiye bölgesi[96] ile ilişkilidir.

Sonuç

Harran ve çevresi, MÖ 3. Binyıl boyunca Orta Fırat Bölgesi'nin kuzey kesimine özgü bir kültür bölgesi içindedir. Oylum Höyük, Oğuzeli ETÇ Kaya Mezarı ve Gre Virike seramik buluntularının da ortaya koyduğu gibi, MÖ 3. Binyılın ortalarından itibaren, büyüyen yerleşimler, kent yönetimleri ve gelişen bölgeler arası ticaret ve güçlü etkileşim ile birlikte başta seramik olmak üzere malzeme kültürü, bütün Kuzey Suriye'yi ve Güneydoğu Anadolu'nun önemli bölümü içine alan bölgeler ile bütünlük göstermektedir. Bununla birlikte, Oylum Höyük, Oğuzeli ve Gre Virike'de görülen, metalik nitelikte,

---

[89] Bkz. Holland 1977b: 43, 49; Thissen 1985: Fig.3: 22; Van Loon 1977: 98.

[90] Bkz. bkz. Braidwood ve Braidwood 1960: 450; Kelly-Buccellati ve Shelby 1997: 12; Kühne 1976: 33, 46; Lebeau 1985: 134; Meijer 1996: 183; Prag 1970: 81; Sagona 1986: 109; Zettler 1997: 59, 63, 64.

[91] Bkz. Danti ve Zettler 1998: 217; Lebeau 2000: 172; Porter 1995: 16; Prag 1970: 80-81; Thissen 1989; Zettler 1997: 53, 56.

[92] Bkz. Prag 1970: 80, 81.

[93] Bkz. Prag 1970: 81; Rova 1991: 77.

[94] Pruß 2000: 195.

[95] Bkz. Buccellati 1988b: 44; Curvers 1989: 176, 179.

[96] Alkım, 1967: Res. 8; Alkım, 1979: Res. 9.

üst kısmı siyah, alt kısmı kırmızı/devetüyü mallar gibi Kilis, Gaziantep ve Şanlıurfa çevresine özgü kaplar, MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında da daha çok Orta Fırat Bölgesi'nin kuzeyine has bölgesel üretim özellikleri devam etmektedir.

Seramik türü malzemenin işaret ettiği, özellikle Şanlıurfa ve Gaziantep çevresinin bir kültür bölgesi olma özelliği, MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında bu bölgeye özgü olan "*badalum*"lu kent idari yapılarının ortaya koyduğu siyasi yapı bütünlüğü ile de desteklenmektedir. Olasılıkla bu kültür bölgesinin oluşumunda, Anadolu platosuna ait yükseltilerin bittiği ve Suriye düzlüklerinin başladığı ortak coğrafi özellikleri ile birlikte, benzer etnik özellikler ile tarım, hayvancılık ve ticarete dayalı benzer sosyo-ekonomik yapı da etkili olmuştur. Oylum Höyük, Oğuzeli ve Gre Virike mezarlarının da işaret ettiği gibi, benzer ölü gömme gelenekleri ve dini inanışlar da MÖ 3. Binyıl boyunca Orta Fırat Bölgesi'nin kuzeyinden bir kültür bölgesi olarak söz etmemizi kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte, özellikle MÖ 3. bnyılın ikinci yarısında bu bölgenin geniş çevre bölgelerle güçlü etkileşimler içinde olduğu da unutulmamalıdır.

Kaynakça

ABAY, E. (1997) Die Keramik der Frühbronzezeit in Anatolien mit „syrischen Affinitäten", Münster.

AKKERMANS, P.M.M.G (1988) "The Period V Pottery." *Hammam et-Turkman I: Report on the University of Amsterdam's 1981-84 Excavations in Syria I*, ed. ed. M. Van Loon, Nederlands Historisch-Archaeologische Instituut, 1988, 287-349.

AKKERMANS P.M.M.G. - G. M. SCHWARTZ (2003) The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (ca. 16000-300 BC), Cambridge: Cambridge University Press.

ALBRIGHT, W. F. (1962) "The Chronology of Middle Bronze I (EB-MB)" *BASOR*, 168, 37-41.

ALGAZE, G. (1986) "Kurban Höyük and the Late Chalcolithic Period in the Northwest Mesopotamian Periphery: A Preliminary Assessment", *Gamdat Nasr Period or Regional Style?* ed. U. Finkbeiner ve W. Röllig, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 274-315.

ALGAZE G. - R. BREUNINGER, C. LIGHTFOOT ve M. ROSENBERG. (1991), "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconaissance Project: A Preliminary Report on the 1989-1990 Seasons." *Anatolica*, 17, 175-240.

ALGAZE, G. - A. MISIR ve T. WILKINSON (1992) "Şanlıurfa Museum/University of California Excavations and Surveys at Titriş Höyük, A Preliminary Report" *Anatolica*, 18, 33-60.

ALGAZE, G. (1993) The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization, Chicago: The University of Chicago Press.

ALGAZE, G. - J. KELLY, T. MATNEY ve D. SCHLEE (1996) "Late EBA Urban Structure at Titris Höyük, Southeastern Turkey: The 1995 Season" *Anatolica*, 22, 129-144.

ALKIM, U. B. (1967) "İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Gedikli (Karahüyük) Kazısı (1965)" *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14/1-2, 79-86.

ALKIM, H. (1979) "Gedikli (Karahüyük) Çanak-çömleğine Toplu Bir Bakış" *VIII. Türk Tarih Kongresi*: *Kongreye Sunulan Bildiriler*, 135-142.

AMIRAN, R. (1969) *The Ancient Pottery of the Holy Land*, Jerusalem: Massada Press,

ARCHI, A. (1986) "The Geography of South-Eastern Anatolia and Northern Syria According to the Texts from Ebla (IIIrd Millennium B.C.)" *9. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, I, Ankara: TTK Basımevi,165-170.

ARMSTRONG, J. A. ve R. L. ZETTLER (1997) "Excavations on the High Mound (Inner Town)" *Subsistence and Settlement in a Marginal Environment: Tell es-Sweyhat, 1989-1995 Preliminary Report*, ed. R. L. Zettler vd., Michigan: Ann Arbor, 1997, s. 11-33.

ARNS R. - A. BECKER, K. KOHLMEYER, W. LUDWIG, E.SCHNEIDERS, G. SELZ ve E. STROMMENGER (1984) "Ausgrabungen in Tall Bi'a 1982 und 1983" *MDOG*, 116, 15-64.

BEHM-BLANCKE, M. R. (1984) "Hassek Höyük" *Istanbuler Mitteilungen*, 34, 31-91.

BEHM-BLANCKE, M. R. (1988) "Periphere Ninive 5-Keramik am Oberen Euphrat" *MDOG*, 120, 159-172.
BEHM-BLANCKE, M. R. (1999) "Hassek Höyük" *Kayıp Zamanların Peşinde: Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 81-89.
BISCIONE, R. (1998) "La Sequnza de III Millennio a Tell Barri/Kahat: L'Area B" *Tell Barri/Kahat 2*, ed. P. E. Pecorella, Roma: Universita Degli Studi di Firenzi, 35-64.
BRAIDWOOD, R. J. - L. BRAIDWOOD (1960) *Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages Phases A-J*, Chicago: University of Chicago Press.
BONECHI, M. (1998) - "Remarks on the III. Millennium Geographical Names of the Syrian Upper Mesopotamia", *Subartu, 4/1*, 220-235.
BONATZ, D. - H. KÜHNE - A. MAHMOUD (1998) Rivers and Steppes: Cultural Heritage and Environment of the Syrian Jezirah, Damascus: Ministry of Culture.
BOUNNI, A. (1977) "Preliminary Report on the Archaeological Excavations at Tell al-Abd and Anab al-Safinah (Euphrates) 1971-72" *Archaeological Report from the Tabqa Dam Project-Euphrates Valley, Syria (AASOR, 44)*, ed. D. Freedman, Cambridge, 49-61.
BRETSCHNEIDER J. - G. JANS (1997) "Spätfrühdynastische und akkadische Keramik von der Hügelkuppe (Akropolis-Feld F)" *Tell Beydar: Three Seasons of Excavations (1992-1994): A Preliminary Report (Subartu, 3),* ed. M. Lebeau ve A. Suleiman, Turnhout: Brepols, 135-143.
BUCCELLATI, G. - M. KELLY-BUCCELLATI (1988a*) Qraya Modular Reports I (Syro-Mesopotamian Studies*, IV/4), Malibu: Undena Publication.
BUCCELLATI, G. - M. KELLY-BUCCELLATI (1988b) Mozan I: The Soundings of the First Two Seasons (Bibliotheca Mesopotamica, 20), Malibu: Undena Publications.
BUCCELLATI, G. (1990) "River Bank, High Country and Pasture Land: The Growth of Nomadism on the Middle Euphrates and the Khabur" *Tall al-Hamidiya 2*, ed. S. Eichler vd., Vandenhoeck, Ruprecht Göttingen: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 87-117.
CAMPBELL, S. (2000) "Questions of Defination in the Early Bronze Age of the Tishrin Dam" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires*, ed. C. Mario ve H. Hauptmann, Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, De Boccard, 53-63.
CARTER, E. – A. PARKER (1995) "Pots, People and The Archaeology of Death in Northern Syria and Southern Anatolia in the Latter Half of the Third Millennium BC" *Archaeology of Death in the Ancient Near East*, ed. S. Campbell ve A. Green, Oxford: Oxbow Books, 96-116.
CONTI, A. M. – C. PERSIANI (1993) "When Worlds Collide Cultural Developments in Eastern Anatolia in the EBA" *Between the Rivers and Over the Mountains: Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicate*, ed. M. Frangipane vd., Roma: Universita di Roma La Sapienza, 361-413.
CURVERS, H. H. (1988) "The Period VII Pottery, *Hammam et-Turkman I: Report on the University of Amsterdam's 1981-84 Excavations in Syria I*, ed. M. Van Loon, Nederlands Historisch-Archaeologische Instituut, 396-485.
DANTI, M. D. (1997) "Regional Surveys and Excavations", *Subsistence and Settlement in a Marginal Environment: Tell es-Sweyhat, 1989-1995: Preliminary Report*, ed. R. L. Zettler vd., Michigan: Ann Arbor, 85-94.
DANTI, M. D. – L. ZETTLER (1998) "The Evolution of the Tell es-Sweyhat: Syria Settlement System in the Third Millennium BC" *Espace Naturel, Espace Habité-Natural Space, Inhabited Space, en Syrie du Nord*, ed. M. Fortin ve O. Aurenche, Lyon: CSMS, Quebec, 209-228.
DE CONTENSON, H. (1985) - H. De Contenson, "Le Material Archaeologique de Tells" *Holocene Settlement in North Syria*, ed. P. Sanlaville, BAR Int. Series 238, 99-162.
DORNEMANN, R. H. (1990) "The Beginning of the Bronze Age in Syria in Light of Recent Excavation" *Resurrecting the Past*, ed. P. Matthiae vd., İstanbul, 85-100.
DORNEMANN, R. H. (1988) "Tell Hadidi: One Bronze Age Site Among Many in the Tabqa Dam Salvage Area" *BASOR*, 270, 13-42.
EMBERLING, G. - J. CHENG, T. E. LARSEN, H. PITTMAN, T. B. B. SKULDBOE, J. WEBER ve H. T. WRIGHT (1999) "Excavations at Tell Brak 1998: Preliminary Report" *Iraq*, 51, 1-42.

ENGİN, A. (2003) Orta Fırat Bölgesi'nin Eski Tunç Çağı Seramiği İçerisinde Gre Virike Buluntularının Yeri ve Önemi (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara: Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enst.
ENGİN, A. (2006) "M.Ö. 3. Binde Orta Fırat Bölgesi'nde Çizi/ Kazıma, Baskı, Kabartma Bezekli Seramik Geleneği" *Kültürlerin Yansıması:Hayat Erkanal'a Armağan*, ed. A. Erkanal vd., İstanbul: Homer Kitabevi, 317-325.
ENGİN, A. (2007) "The Carchemish region as a ceramic province in the EBA: Analysis of the ceramics from the Carchemish Dam focusing on the material of Gre Virike" *Euphrates River Valley Settlement: The Carchemish Sector in the Third Millennium BC*, ed. E. Peltenburg, Oxford: Oxbow Books, 267-285.
ENGİN, A. (2008) "Oylum Höyük'te ETÇ Ölü Gömme Geleneklerinde Yeni Bulgular" *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, H.Ü. Arkeoloji Böl. 10. Kuruluş Yılı Etkinliği, ed. A. Erkanal-Öktü vd., Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 101-118.
ENGİN, A. (2014) "Gre Virike ETÇ Seramiğinde Çömlekçi İşaretleri" Armağan Erkanal'a Armağan: Anadolu Kültürlerine Bir Bakış / Compiled in Honor of Armağan Erkanal: Some Observations on Anatolian Cultures,ed. N. Çınardalı-Karaaslan vd., Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 197-210.
ENGİN, A. – A. BEYAZLAR (2016) "Bir ETÇ II-III Kaya Oyuğu Mezarı ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular / An EBA II-III Rock-Cut Tomb Presenting New Evidence" *Eurasian Art and Humanities Journal,* 5, 1 -38.
ENSERT, H. K. (1995) ETÇ Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara: Hacettepe Üniv., Ankara.
FALSONE, G. (1998) "The Shiyukh Tahtani on the Euphrates: The University of Palermo Salvage Excavations in North Syria (1993-94)" *Akkadica*, 109-110, 22-64.
FIELDEN, K. (1977) "Tell Brak 1976: The Pottery" *Iraq,* 39, 245-255.
FRANGIPANE, M. (1993) "Arslantepe-Melid-Malatya" *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme*, ed. F. Berti, Venezia: Marsilio Editori, 31-69.
FRANGIPANE, M. (2000) "The Late Chalcolithic/EB I Sequence at Arslantepe Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires (Varia Anatolica,* 11), ed. C. Marro ve H. Hauptmann, Paris: Insitu ut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 439-471.
FRANGIPANE, M. – E. BUCAK (2001) "1999 Yılı Zeytinlibahçe Höyük Kazı ve Araştırmaları", *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, ed. N. Tuna vd., Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 65-132.
FRANGIPANE, M. – A. PALMIERI (1983) "Cultural Developments at Arslantepe at the Beginning of Third Millennium" *Origini*, 12/2, 523-574.
FUENSANTA, J. G. - M. S. ROTHMAN - E. BUCAK (1998) "1997 Salvage Excavations at Tilbeş Höyük" 20. *KST*, 1, 207-218.
FUENSANTA, J. G. - M. S. Rothman - E. Bucak (1999) "Salvage Excavations at Tilbes Höyük (Birecik, Urfa), 1998" 21. *KST*, 1, 157-166.
GORDON, C.H. (1992) "Geographical Horizons of Ebla" *New Horizons in the Study of Ancient Syria*, ed. M. W. Chavalas ve J. L. Hayes, Malibu: Undena Publications, 63-68.
GUT, R. V. (1995) *Das Prähistorische Niniveh: zur relativen Chronologie der frühen Perioden Nordmesoptamiens* (Baghdader Forschungen, Band 19), Baghdader Forschungen, Mainz am Rhein.
HAUPTMANN, H. (1972) "Norşuntepe Kazıları, 1970" *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara: TTK Basımevi, 87-118.
HAUPTMANN, H. (1982a) "Norşun Tepe Kazıları, 1974" *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara: TTK Basımevi, 15-70.
HAUPTMANN, H. (1982b) - "Lidar Höyük, 1981" *Anatolian Studies*, 32, 17-18.
HAUPTMANN, H. (1999) "Fırat Bölgesi Kazıları: Norşuntepe ve Lidar Höyük" *Kayıp Zamanların Peşinde: Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 65-80.
HAUPTMANN, H. (2000) "Zur Chronologie des 3. Jahrtausends v. Chr. am Oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Mil-*

lenaires (*Varia Anatolica,* 11), ed. C. Marro ve H. Hauptmann, Paris: Insituut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 419-438.

HOH, M. R. (1981) "Die Keramik von Hassek Höyük" *Istanbuler Mitteilungen*, 31, 31-82.

HOH, M. R. (1984) "Die Keramik von Hassek Höyük." *Istanbuler Mitteilungen*, 34, 66-91.

HOH, M. R. (1991) "Middle Khabur Settlement and Agricultare in the Ninevite 5 Period" *CSMS Bulletin*, 21, 17-29.

HOLLAND, T. A. (1976) "Preliminary Report on Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria 1973-4." *Levant*, 8, 36-70.

HOLLAND, T. A. (1977a) "Incised Pottery From Tell Sweyhat, Syria and Its Foreign Connections" *Le Moyen Euphrate: Zone de Contacts et d'échanges*, ed. J-C. Margueron, Strasbourg: Université des Sciences Humaines de Strasbourg, 127-157.

HOLLAND, T. A. (1977b) "Preliminary Report on Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria 1975" *Levant*, 9, 36-65.

INGHOLT, H. (1940) Rapport préliminaire sur Sept Campagnes de Fouilles a Hama en Syrie (1932-1938), Copoenhague: Ejnar Munksgaard.

JAMIESON, A. (1990) "Area A-Pottery" *Tell Ahmar 1988 Season*, ed. G. Bunnens, Leuven, 26-105.

JAMIESON, A. (1993) "The Euphrates Valley and EBA Ceramic Traditions" *Abr-Nahrain*, 31, 36-92.

JOUKOWSKY, M. S. (1996) Early Turkey: An Introduction to the Archaeology of Anatolia From Prehistory Through the Lydian Period, Kendall/Hunt Publishing Company.

KELLY-BUCCELLATI, M. (1990) "Three Seasons of Excavation at Tell Mozan" *Tall al-Hamidiya 2* (Symposion Recent Excavation in the Upper Khabur Region), ed. S. Eichler vd., Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Vandenhoeck, Ruprecht Göttingen, 119-132.

KELLY-BUCCELLATI, M. W. R. SHELBY (1997) "Terqa Preliminary Report No. 4: A Typology of Ceramic Vessels of the Third and Second Millennia from the First Two Seasons" *Syro-Mesopotamian Studies*, 1/6, 1-56.

KEPINSKI-LECOMTE, C. - R. ERGEÇ, (1998) "Les Ceramiques de la Prospection de Tilbeshar au Bronze Ancien et Bronze Moyen" *Anatolia Antiqua*, 6, 155-172.

KOHLMEYER, K. (1984) "Archäologische Geländebegehung im Euphrat-Tal zwischen Tabqa at-Taura und Dair az Zaur" *AfO*, 31, 190-193.

KOLINSKI R. - D. LAWECKA (1992) "Report on Polish Excavations at Tell Abu Hafur, North Syria 1988-1989, Area A" *Damaszener Mitteilungen*, 6, 177-246.

KÜHNE, H. (1976) Die Keramik vom Tell Chuera und Ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Iraq, Gebr. Mann Verlag, Berlin.

KÜHNE, H. - G. SCHNEIDER (1988) "Neue Untersuchungen zur Metallischen Ware." *Damaszener Mitteilungen* 3, 83-140.

LEBEAU, M. (1985) "Rapport Préliminaire sur la Séquence Céramique du Chantier B de Mari (IIIe Millénaire)" *MARI*, 4, 93-126.

LEBEAU, M. (2000) "Stratified Archaeological Evidence and Compared Periodizations in the Syrian Jezirah during the Third Millennium BC" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires*, ed. C. Marro ve H. Hauptmann, Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, De Boccard, 167-192.

MACHULE, D. - K. KARSTENS – H. KLAPPROTH - G. MOZER, W. PAPE, P. WERNER, W. MAYER, R. MAYER-OPIFICIUS - M. MACKENSEN (1986) "Ausgrabungen in Tall Munbaqa 1984." *MDOG*, 118, 67-145.

MALLOWAN, M. E. L. (1966) "Tell Chuera in Nordost-Syrien" *Iraq*, 28, 89-95.

MARGUERON, J.-C. (1991) "Mari, l'Euphrate, et le Khabur au milieu de IIIe millénaire" *CSMS Bulletin*, 21, 79-100.

MARRO, C. – B. HELWING (1995) "Vers une Chronologie des Cultures du Haut-Euphrate au troisiéme millénaire-Untersuchungen zur bemalten Keramik des 3. Jt. am oberen und mittleren Euphrat" *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens: Fstschrift für Rainer Michael Boehmer*, ed. U. Finkbeiner vd., Mainz, 341-384.

MARRO, C. - A. TİBET - R. ERGEÇ (1999) "Fouilles de Sauvetage de Horum Höyük (Province de Gaziantep): Troiseme Rapport Preliminaire" *Anatolia Antiqua*, 7, 285-307.
MARRO, C. - A. TİBET - F. BULGAN (2000) "Fouilles de Sauvetage de Horum Höyük (Province de Gaziantep): Quatrieme Rapport Preliminaire" *Anatolia Antiqua*, 8, 257-278.
MATNEY, T. - G. ALGAZE (1995) "Urban Development at Mid-Late Early Bronze Age Titriş Höyük in Southeastern Anatolia" *BASOR*, 299/300, 33-52.
MATNEY, T. - G. ALGAZE - H. PITTMAN (1997) "Excavationsat Titriş Höyük in Southeastern Turkey: A Preliminary Report of the 1996 Season" *Anatolica*, 23, 61-84.
MATTHIAE, P. (1980) *Ebla: An Empire Rediscovered*, çev. C. Holme, London, Sydney, Toronto: Hodder and Stoughton.
MATTHIAE, P. (1985) "Ebla (Tell Mardikh)" *Ebla to Damascus: Art and Archaeology of Ancient Syria*, ed. H. Weiss, Washington: Smithenian Institution Traveling Exhibition Service, 134-139.
MAZZONI, S. (1985) "Elements of Ceramic Cultures of Early Syrian Ebla in Comparison with Syro-Palestinian EB IV", *BASOR*, 257, 1-18.
MEIJER, D.J.W. (1996) "Tell Hammam al-Turkman: Preliminary Report on the Seventh Campaign, May-July 1995" *Anatolica*, 22, 181-194.
MOOREY, P.R.S. (1994) Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence, Oxford: Clarendon Press.
MUNTINGH, L.M (1984) "The Conception of Ancient Syro-Palestinian Kingship in the Light of Contemporary Royal Archives with Special Reference to the Recent Discoveries at Tell Mardikh (Ebla) in Syria" *Monarchies and Socio-Religious Traditions in the Ancient Near East*, ed. H.I.H. Prince T. Mikasa, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1-10.
NIGRO, L (1998) "Ebla and the Ceramic Provinces of Northern Syria in the MBA: Relationship and Interconnections with the Pottery Horizons of Upper Mesopotamia" *Subartu*, 4/1, 271-304.
NUMOTO, H. (1996) "Excavations at Tell Thuwaij Trench C" *Al-Rafidan*, 17, 77-102.
OATES, J. (1982) "Some Late Early Dynastic III Pottery from Tell Brak" *Iraq*, 44, 1982, s. 205-220.
ORTHMANN, W. (1981) Halawa 1977 bis 1979: Vorläufiger Bericht über die 1 bis 3 Grabungskampagne, Bonn: Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde.
ORTHMANN, W. - E. ROVA (1991) Gräber des 3- Jahrtausends v. Chr. Im syrischen Euphrattal: 2. Ausgrabungen in Wreide, Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.
ÖKSE, A. T. - V. M. TEKİNALP (1999) "Mezraa Höyük 1998 Araştırması" *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, ed. N. Tuna ve J. Öztürk, Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 175-214.
ÖKSE, A. T. - A. ENGİN - M. TEKİNALP - H. U. DAĞ - A. GÖRMÜŞ (2001) "Mezraa Höyük 1999 Araştırması" *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, ed. N. Tuna vd., Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 187-232.
ÖKSE, A. T. (2005) "Early Bronze Age Chamber Tomb Complexes at Gre Virike (Period IIA) on the Middle Euphrates" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 339, 21-46.
ÖKSE, A. T. (2006) "Early Bronze Age Graves at Gre Virike (Period IIB): An Extraordinary Cemetery on the Middle Euphrates" *Journal of Near Eastern Studies*, 65, 1-37.
ÖKSE, A. T. (2007) "«High» Terrace at Gre Virike to the North of Carchemish: Power of Local Rulers as Founders" *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC* (Levant Supplementary Series 5), ed. E. Peltenburg, Oxford, 94-104.
ÖZGEN, E. (1990) "Oylum Höyük: A Brief Account of Investigations Conducted in 1987 and 1989" *Anatolica*, 16, 21-29.
ÖZGEN, E. - E. CARTER (1991) "Oylum Höyük, 1989" 12. *KST*, 1, 259-268.
ÖZGEN, E. - B. HELWING (2001) "Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük, 1997-2000: Zweiter vorläufäger Bericht." *Istanbuler Mitteilungen*, 51, 61-136.
ÖZGEN, E. - B. HELWING - A. ENGİN (2001) "Oylum Höyük, 2000" 23. *KST*, 2, 22-23.
PALMIERI, A. (1981) "Excavations at Arslantepe (Malatya)." *Anatolian Studies*, 31, 101-119.

PALMIERI, A. (1983) "Perspectives on Protourbanization in Eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya): An Interim Report on 1975-83 Campaigns", *Origini*, 12/2, 655-662.
PALMIERI, A. (1989) "Storage and Distribution at Arslantepe-Malatya in the Late Uruk Period." *Anatolia and the Ancient Near East: Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, ed. K. Emre vd., Ankara: TTK Basımevi, 419-430.
PALMIERI, A. – M. FRANGIPANE (1990) "The 1988 Campaign at Arslantepe, Malatya." 11. *KST*, 1, 191-195.
PEARCE, J. (2000) "The Late Chalcolithic Sequence at Hacınebi Tepe, Turkey" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires (Varia Anatolica* 11*)*, ed. C. Marro ve H. Hauptmann, Paris: Insituut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 115-143.
PELTENBURG, E. - S. CAMPBELL - P. CROFT - D. LUNT - M. A. MURRAYAND - M. E. WATT (1995) "Jerablus-Tahtani, Syria, 1992-94: Preliminary Report" *Levant*, 27, 1-28.
PELTENBURG, E. - D. BOLGER - S. CAMPBELL, M. A. MURRAY ve R. TIPPING (1996) "Jerablus-Tahtani, Syria, 1995: Preliminary Report" *Levant*, 28, 1-25.
PEREIRO, C. V. (1993) *Tell Qara Quzaq-I: Campanas I-III*, Barcelona: Sabadell-Editorial Ausa.
PERKINS, A. L. (1949) The Comparative Archaeology of Early Mesopotamia (Studies in Ancient Oriental Civilization, 25), Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
PINNOCK (1985) - F. Pinnock, "About the Trade of Early Syrian Ebla" *MARI*, 4, 85-92.
PORTER, A. (1995) "Tell Banat-Tomb 1" *Damaszener Mitteilungen.*, 8, 1-50.
POWELL, M. A. (1990) "Urban-Rural Interface: Movement of Goods and Services in a Third Millennium City-State" *The Town as Regional Economic Centre in the Ancient Near East (Tenth International Economic History, 20)*, ed. E. Aerts ve H. Klengel, Leuven: Leuven Univ. Press, 7-14.
PRAG, K. (1970) "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey" *Levant*, 2, 63-94.
PRUß, A. (2000) - A. Pruß, "The Metallic Ware of Upper Mesopotamia: Definition, Chronology and Distribution" *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires,* ed. C. Marro ve H. Hauptmannn, Paris: Insituut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 193-203.
READE, J. (1968) "Tell Taya (1967): Summary Report" *Iraq*, 30, 234-264.
ROODENBERG, J. (1979) - J. Roodenberg, "Premiers Resultats des Recherces Archéologiques a Hayaz Höyük" *Anatolica*, 7, 2-19.
ROTHMAN, M. S. - R. ERGEÇ (1997) "Yarım Höyük Kazıları, 1996." 19.*KST*, 1, 277-290.
ROVA, E. (1991) "Ausgrabungen in Wreide" *Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie, 2*, ed. W. Orthmann ve E. Rova, 77.
ROVA, E. (2000) "Early Third Millennium B.C. Painted Pottery Traditions in the Jezirah." *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires (Varia Anatolica 11),* ed. C. Marro ve H. Hauptmann, Paris: Insituut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, 231-253.
RYE, O. S. (1981) *Pottery Technology*, Washington: Taraxacum.
SAGONA, A. (1986) "An Early Bronze Age IV Tomb at el-Qitar, Syria" *Abr-Nahrain*, 24, 107-119.
SANLAVILLE, P. (1985) "L'Espace Géographique de Mari" MARI, 4, 15-26.
SCHWARTZ, G. M. (1988) "Excavations at Karatut Mevkii and Perspectives on the Uruk/Jemdet Nasr Expansion" *Akkadica*, 56, 1-41.
SCHWARTZ, G. M. (1994) "Before Ebla: Models of Pre-State Political Organization in syria and Northern Mesopotamia" *Chiefdoms and Early States in the Near East: The Organizational Dynamics of Complexity*, ed. G. Stein ve M. S. Rothman, Madison-Wisconsin: Prehistory Press, 153-174.
SCHWARTZ G. M. - H. H. CURVERS - F. A. GERRITSEN - J. A. MACCORMACK - N. F. MILLER - J. A. WEBER (2000) "Excavations and Survey in the Jabbul Plain, Western Syria: The Umm el-Marra Project 1996-1997" *AJA*, 104/3, 419-462.
SERTOK, K. VE R. ERGEÇ (1999) "A New EBA Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam, Southeastern Turkey: Preliminary Report (1997-98)", *Anatolica*, 25, 87-107.
SERTOK, K VE F. KULAKOĞLU (2001) "Şaraga Höyük 1999 Yılı Kazısı Sonuçları" Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, ed. N. Tuna, Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 453-486.

SERTOK, K VE F. KULAKOĞLU (2002) "Şaraga Höyük 2000." Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, ed. N. Tuna, Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 370-412.

STEIN, G. J. (1997) "1996 Excavations at Hacınebi Tepe" 19. *KST*, 1, 179-207.

STEIN, G. J. (1998), "1997 Excavations at Hacınebi" 20. *KST*, 1, 183-204.

STROMMENGER, E. (1991) "Ausgrabungen im Tall Bi'a 1990" *MDOG*, 123, 7-34.

SULEIMAN, A. – A. GRITSENKO (1987) A. Suleiman ve A. Gritsenko, "Landmarks of the Ancient City of Ansari (Yamhad)" *Syria*, 64, 231-243.

THISSEN, L. C. (1985) "The Late Chalcolithic and EBA Pottery from Hayaz Höyük", *Anatolica*, 12, 76-130.

THISSEN, L. C. (1989) "An EB III Pottery Region Between the Middle Euphrates and Habur: New Evidence From Tell Hammam et-Turkman." *To the Euphrates and Beyond: Archaeological Studies in Honour of Maurits N. Van Loon*, ed. O. M. C. Haex, Rotterdam: A.A. Balkema, 195-211.

TİBET, A. - C. MARRO - F. BULGAN (2000) "Horum Höyük 1999 Çalışmaları" 22.*KST*, 1, 137-154.

TRUFELLI, F. (1994) "Standardisation, Mass Production and Potter's Marks in the Late Chalcolithic Pottery of Arslantepe (Malatya)" *Origini*, 18, 245-289.

VAN LOON, M. (1969) "New Evidence from Inland Syria for the Chronology of the MBA" *AJA*, 73, 276-277.

VAN LOON, M. (1977) "1974 and 1975 Preliminary Results of the Excavations at Selenkahiye Near Meskene, Syria", *Archaeological Report from the Tabqa Dam Project-Euphrates Valley, Syria (AASOR 44)*, ed. D. Freedman, Cambridge, 97-111.

VAN LOON, M. (1998) "The 1986 Excavation at Hammam et-Turkman" *34. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK Basımevi, 677-680.

WATTENMAKER, P. (1987) "Town and Village Economies in an Early State Society" *Paléorient*, 13/2, 113-122.

WATTENMAKER, P. (1998) Household and State in Upper Mesopotamia: Specialized Economy and the Social Uses of Goods in an Early Complex Society, London: Washington, Smithsonian Inst.

WATTENMAKER, P. (2000) "Archaeological Significance of Southeast Anatolia for Understanding the Formation of Early Cities" *GAP Bölgesi'nde Kültür Varlıklarının Korunması, Yaşatılması ve Tanıtılması Sempozyumu*, Ankara: T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Bşkl., 35-44.

WEISS, H. (1990) "Tell Leilan 1989: New Data for Mid-Third Millennium Urbanization and State Formation" *MDOG*, 122, 193-218.

WESTENHOLZ, J. G. (1998) "Relations Between Mesopotamia and Anatolia in the Age of the Sargonic Kings" *34.Uluslararası Assiriyoloji Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK, 5-22.

WOOLLEY, C. L. - R.D. BARNETT (1952) *Carchemish*, III, London.

YALÇIKLI, D. - V. M. TEKİNALP (2002) "Mezraa Höyük 2000 Yılı Kazıları" *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, ed. N. Tuna ve J. Velibeyoğlu, Ankara: ODTÜ, TAÇDAM, 159-210.

ZETTLER, R. L. (1997) "Surface Collections and Excavations in the Lower Town and Lower Town South" *Subsistence and Settlement in a Marginal Environment: Tell es-Sweyhat, 1989-1995 Preliminary Report*, ed. R.L. Zettler v.d, Michigan: Ann Arbor, 35-72.

Resimler

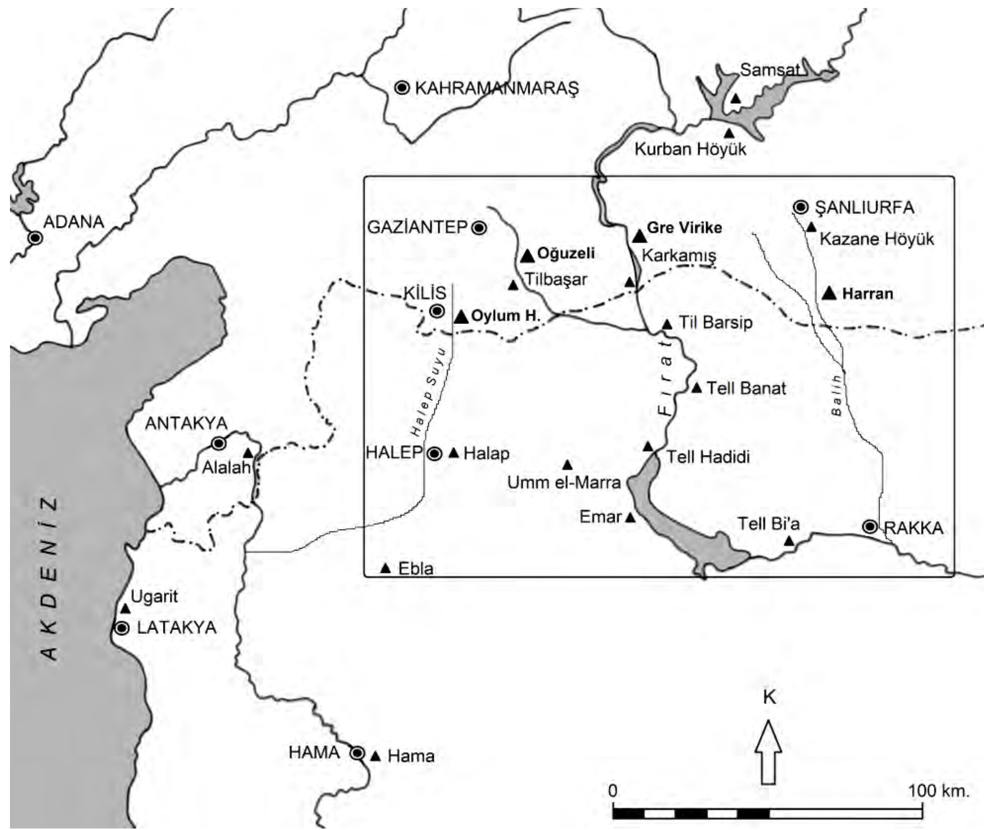

Fig. 1: Orta Fırat Bölgesi'nin kuzey kesimi.

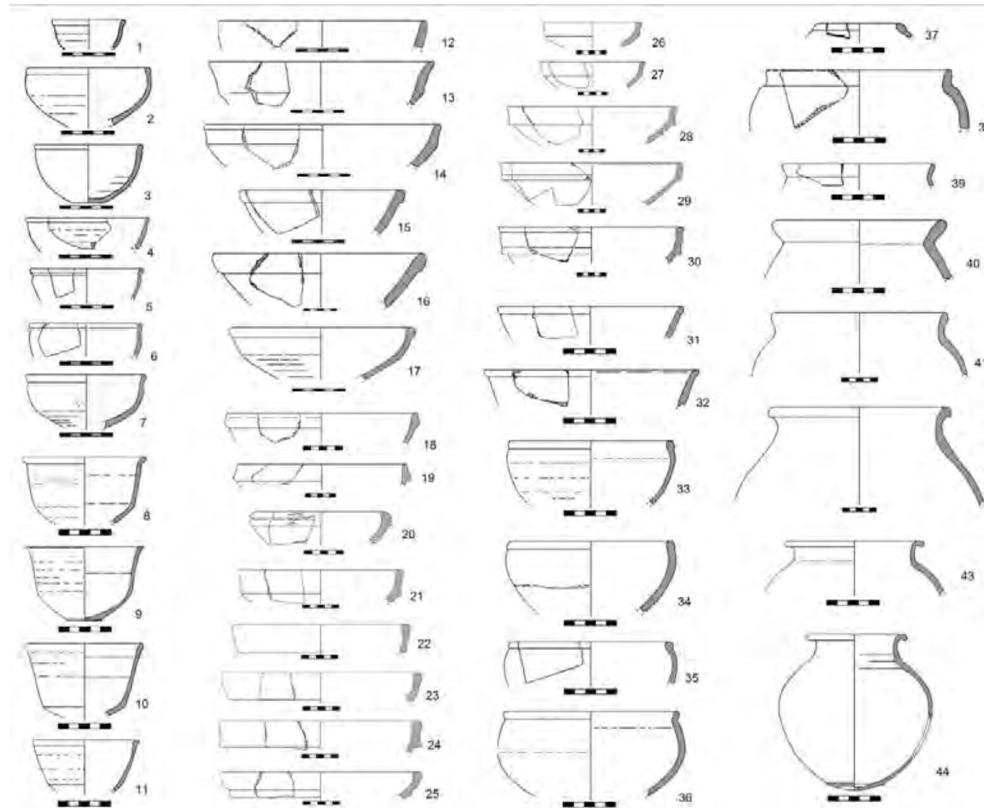

Fig. 2: ETÇ I-II, Yalın Basit Seramik; 1-44: Gre Virike.

Fig. 3: ETÇ II, Yalın Basit Seramik; yüksek ayaklı kaplar; a-d, 1-7: Oğuzeli.

Fig. 4: ETÇ I-II, Diagonal Saklı Astarlı Seramik; a, 1: Oğuzeli; 2-6: Gre Virike.

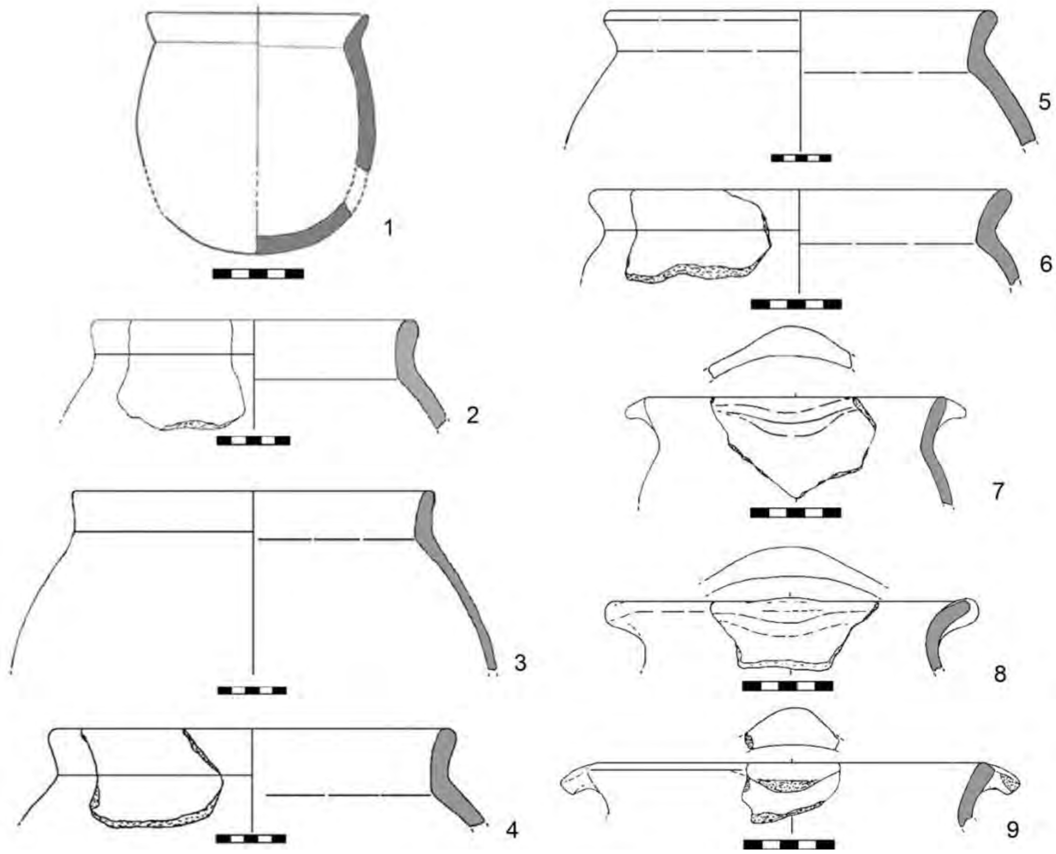

Fig. 5: ETÇ I-II, Mutfak Kapları; 1: Oğuzeli; 2-9: Gre Virike.

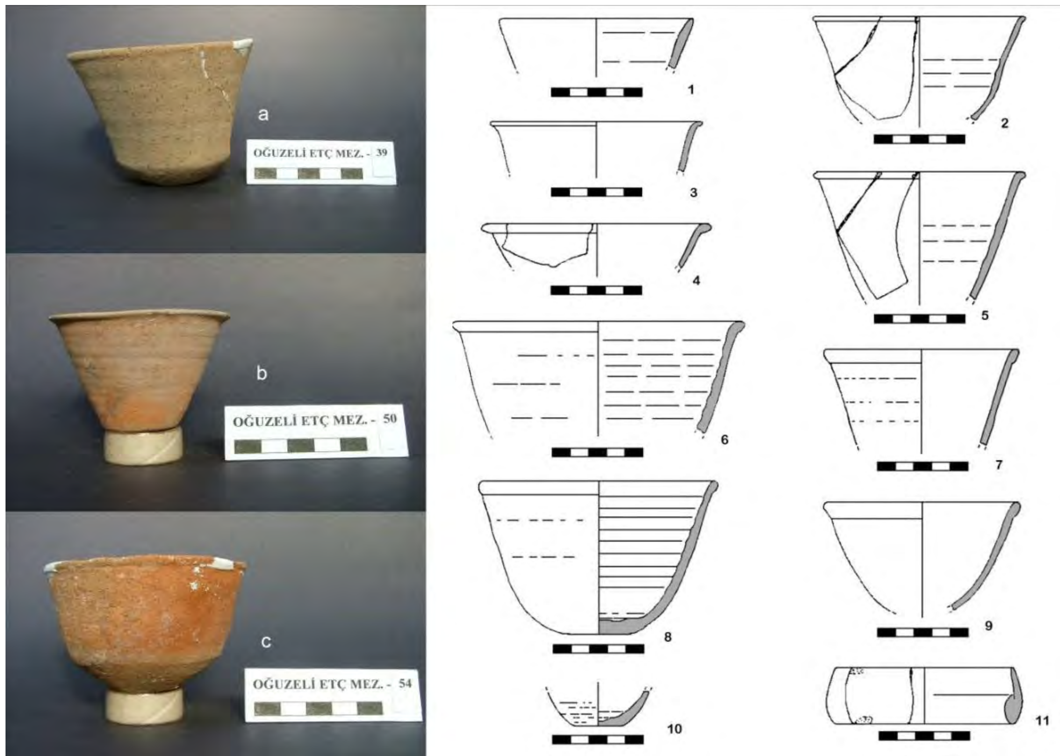

Fig. 6: ETÇ II, Metalik Seramik; a-c: Oğuzeli; 1-11: Gre Virike.

Fig. 7: ETÇ III-IV, Yalın Basit Seramik; a-d, n: Gre Virike; e-h: Oylum Höyük; i-m: Oğuzeli.

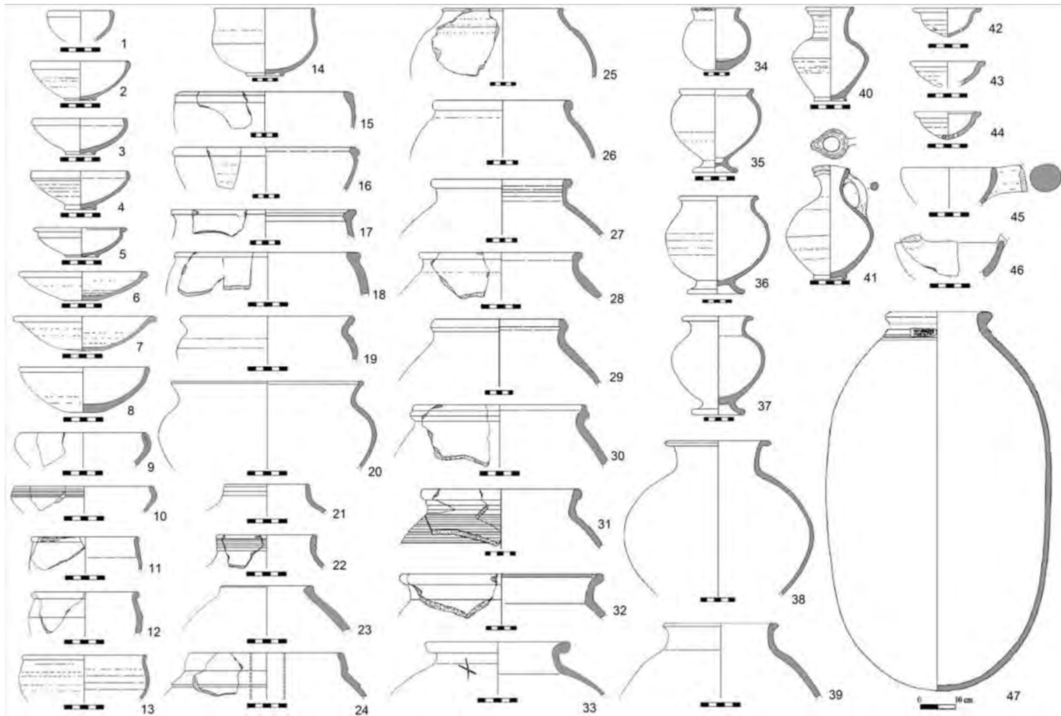

Fig. 8: ETÇ III-IV, Yalın Basit Seramik;1-48: Gre Virike.

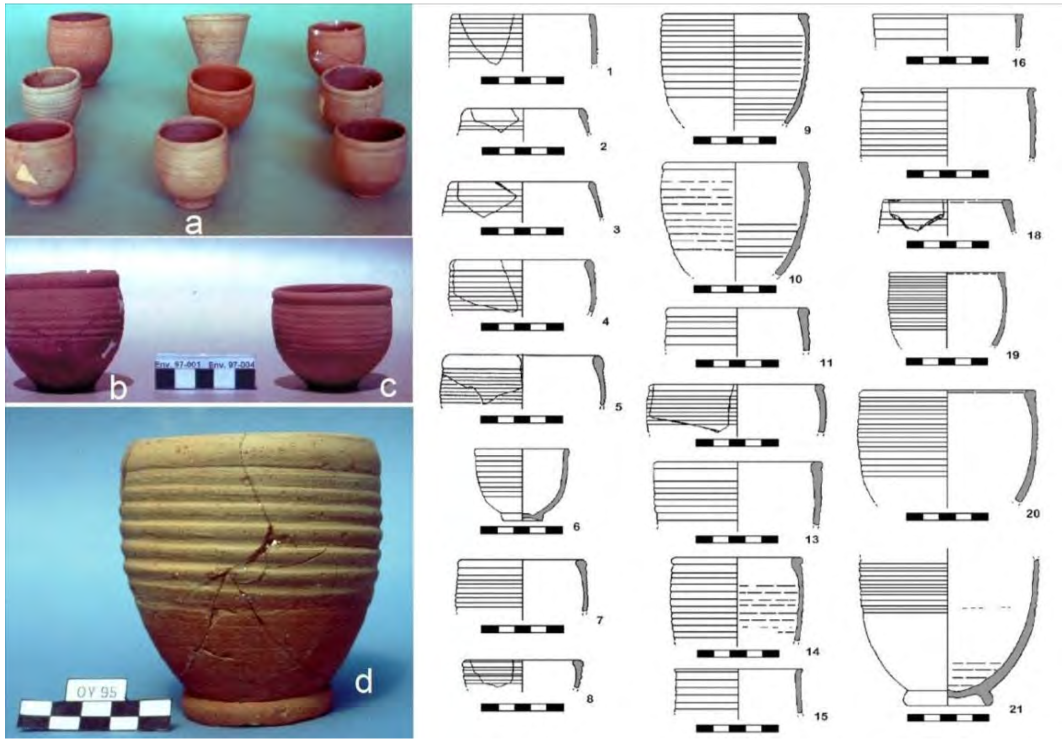

Fig. 9: ETÇ IV, Yalın Basit Seramik; caliciform bardaklar; a-d: Oylum Höyük; 1-21: Gre Virike

Fig. 10: ETÇ III-IV, Yalın Basit Seramik; yüksek ayaklı kaplar; a-e, 1-9: Gre Virike.

Fig. 11: ETÇ III-IV, Yalın Basit Seramik, özel kap formları; a: Oğuzeli; b-d: Gre Virike.

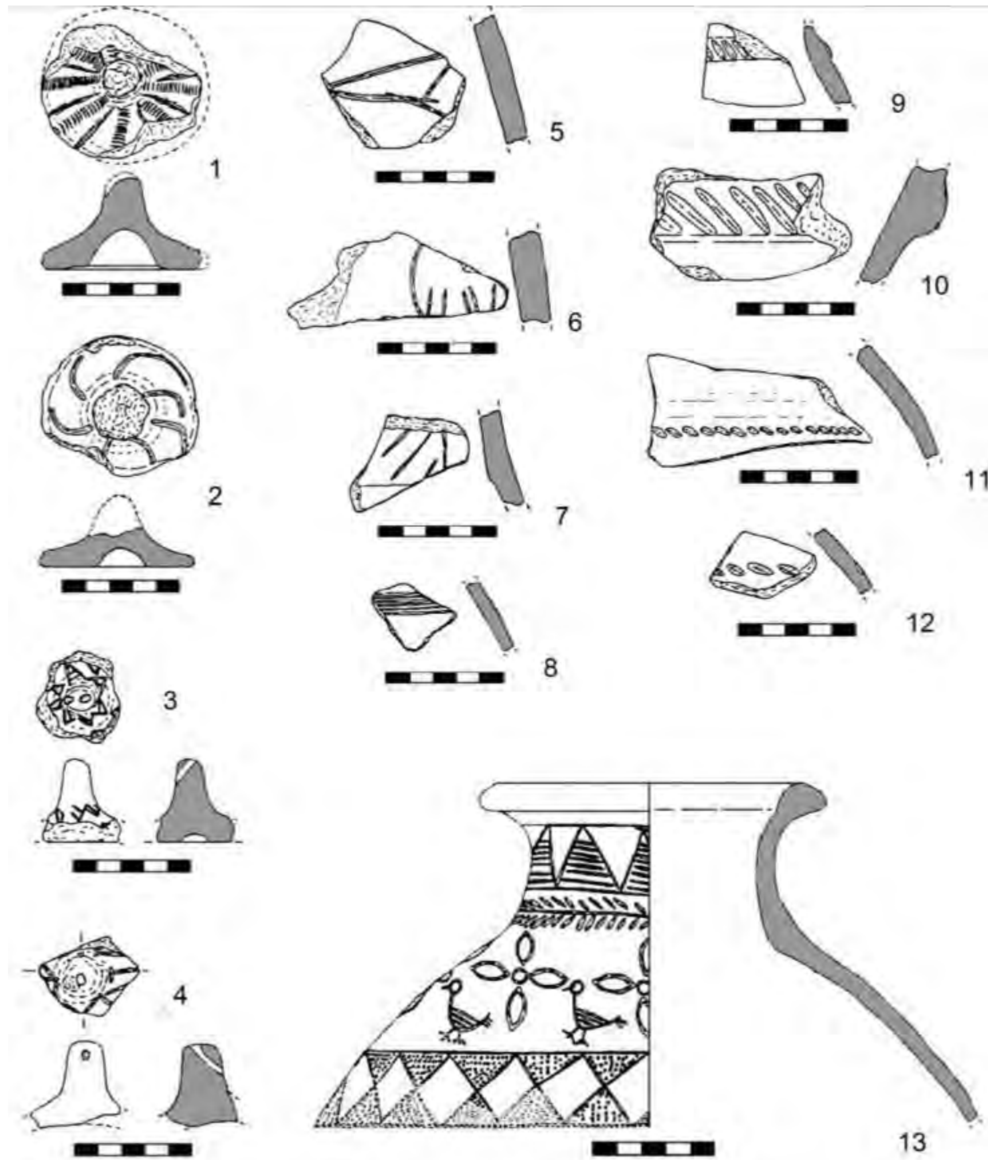

Fig. 12: ETÇ III-IV, Çizi-Baskı-Kabartma Bezekli Seramik; 1-13: Gre Virike.

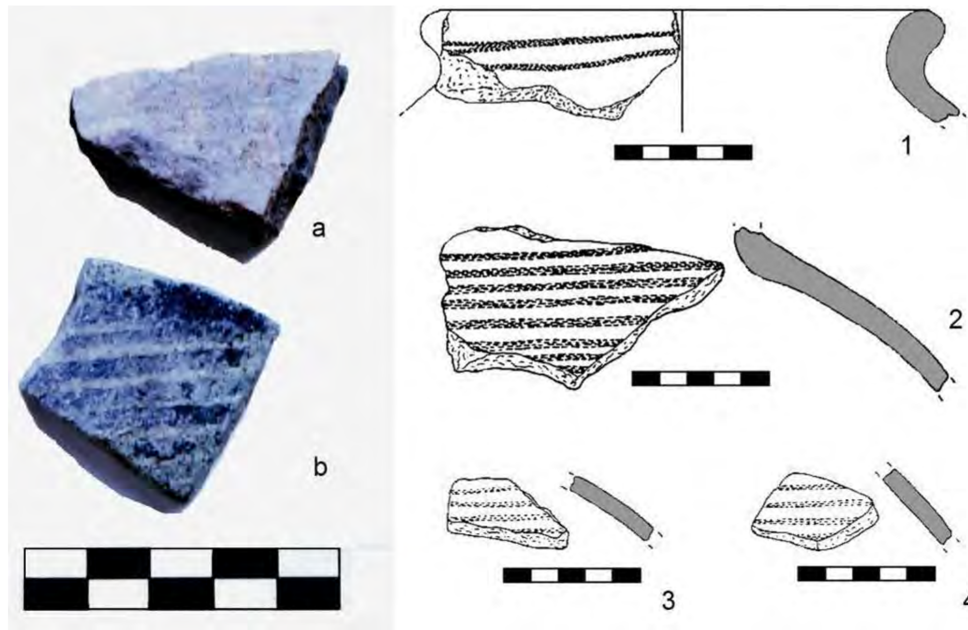

Fig. 13: ETÇ III-IV; Yatay Saklı astar Bezekli Seramik; a-b, 1-4: Gre Virike.

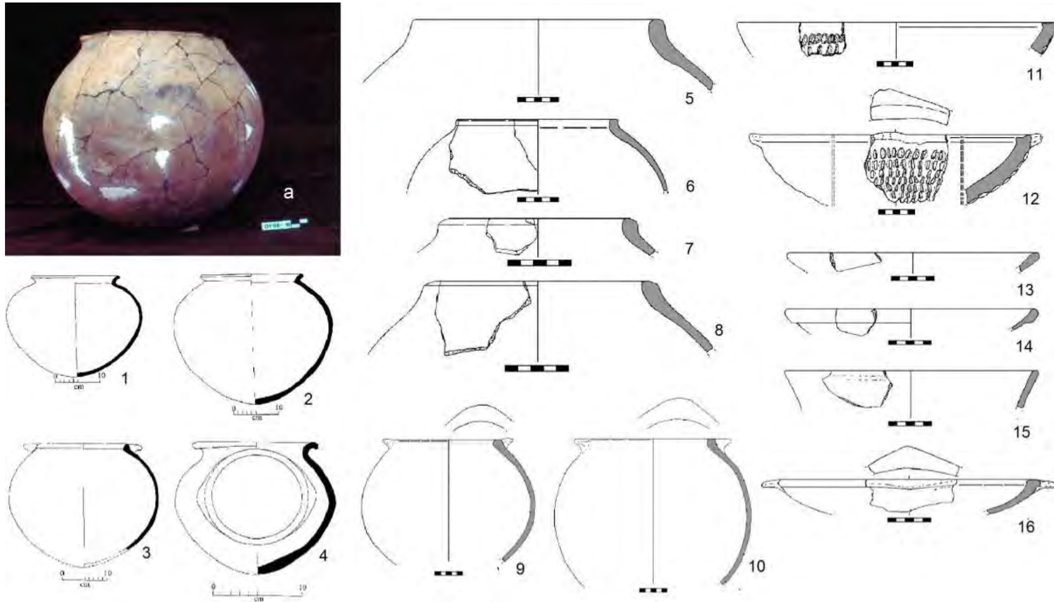

Fig. 14: ETÇ III-IV, Mutfak Kapları; a, 1-4: Oylum Höyük; 5-16: Gre Virike.

Fig. 15: ETÇ III-IV, Metalik Seramik; a-d, 5-6, 14, 17: Oylum Höyük; 1-4, 7-13, 15-16: Gre Virike

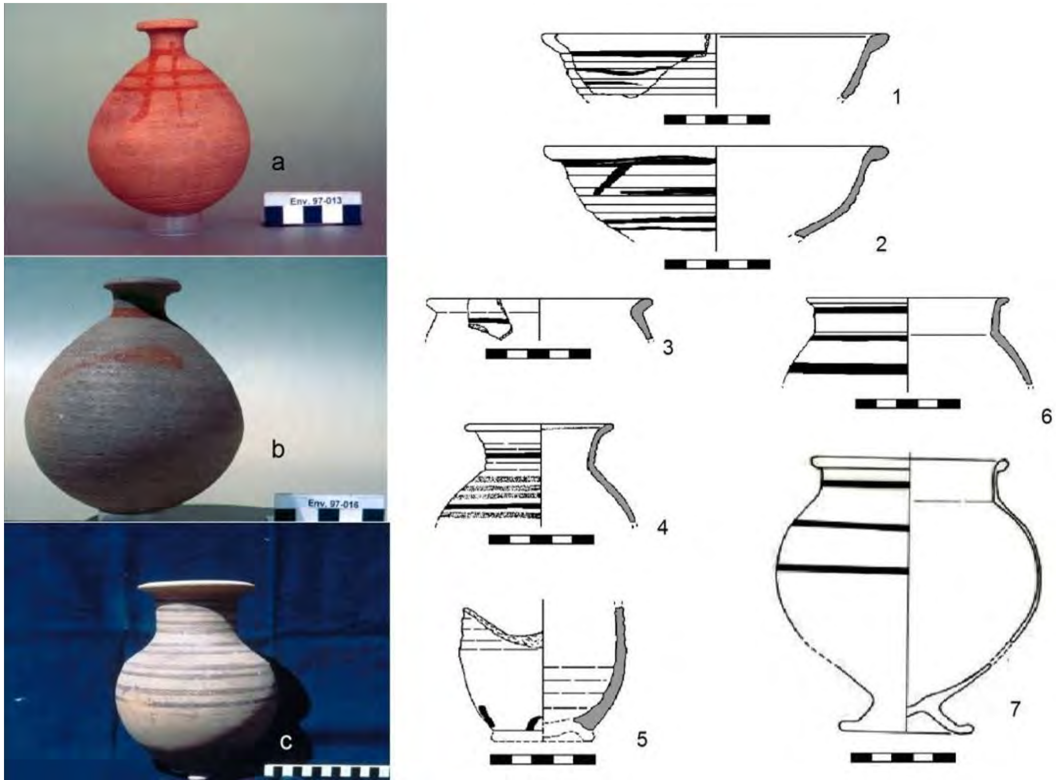

Fig. 16: ETÇ III-IV, Fırat Bant Boyalı Seramiği; a-c: Oylum Höyük; 1-6: Gre Virike; 7: Oğuzeli.

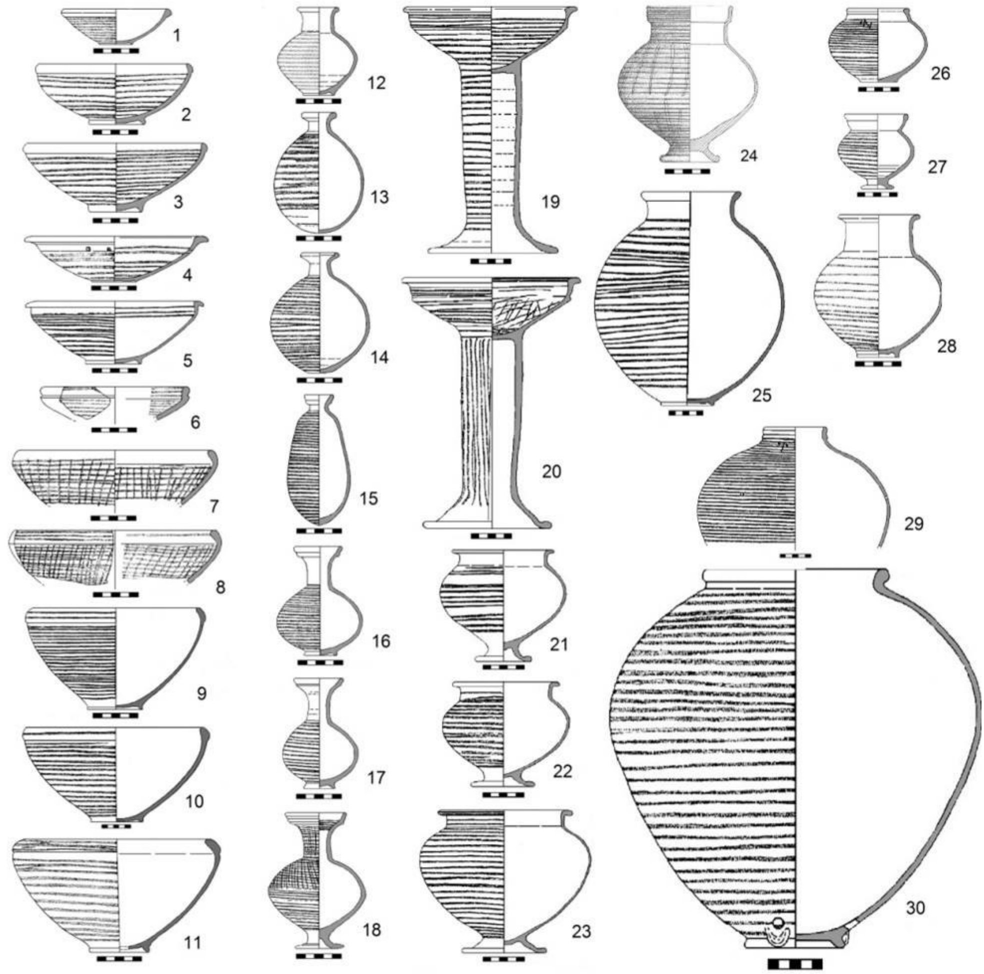

Fig. 17: ETÇ III-IV, Devetüyü İnce Şerit Perdahlı Seramik; 1-23, 25-30: Gre Virike; 24: Oylum Höyük.

Fig. 18: ETÇ III-IV, İnce Şerit Perdahlı Seramik; üst kısmı siyah mallar; a-b: Gre Virike; c. d, h: Oylum Höyük; e, f, g: Oğuzeli.

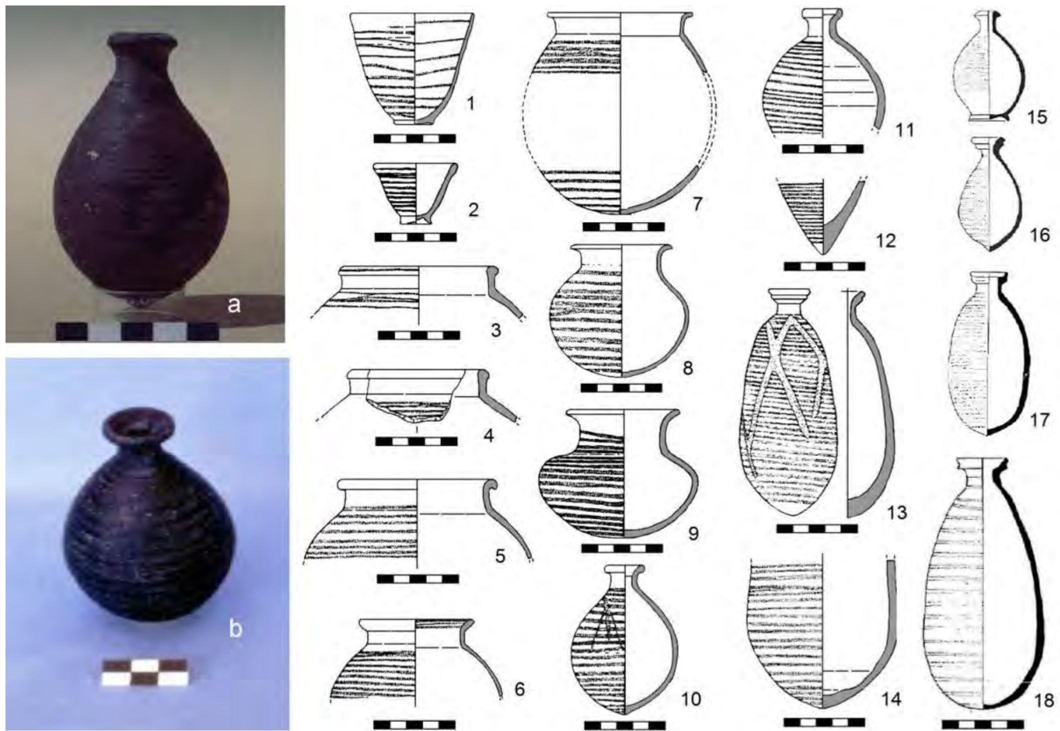

Fig. 19: ETÇ III-IV, Gri-siyah İnce Şerit Perdahlı Seramik; a, 15-18: Oylum Höyük; b, 1-14: Gre Virike.

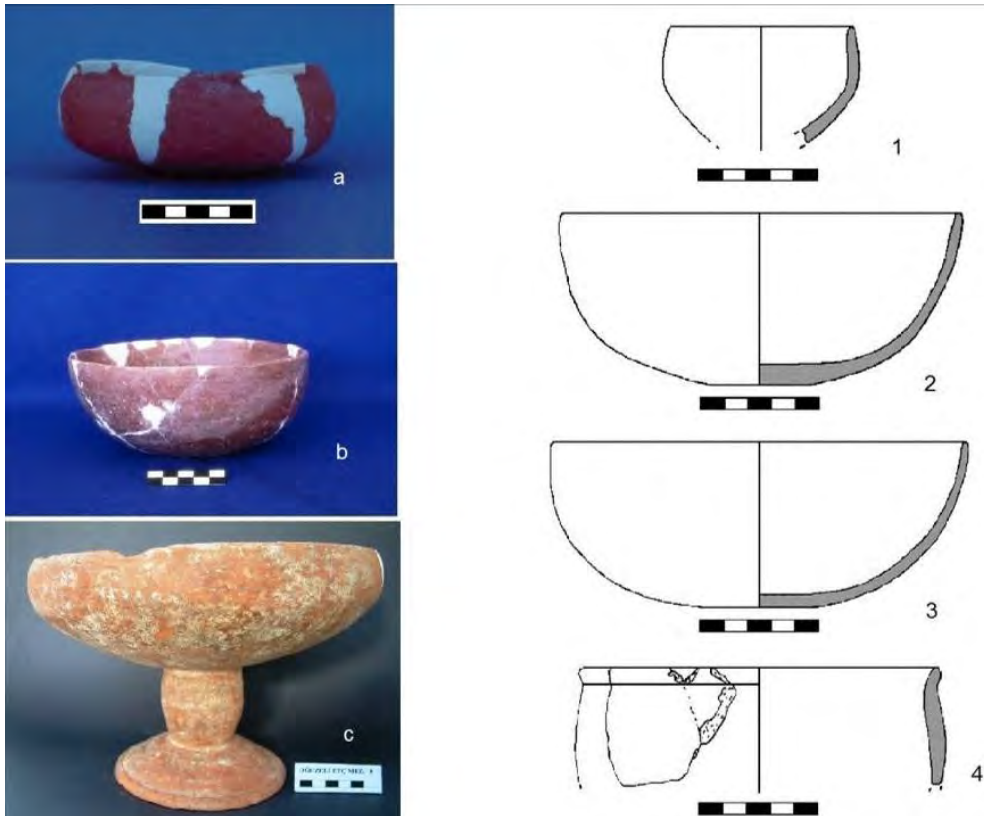

Fig. 20: ETÇ III-IV, Kırmızı Perdahlı Seramik; a: Oylum Höyük; b, 1-4: Gre Virike c: Oğuzeli.

YENİ KAZILAR IŞIĞINDA HARRAN HÖYÜK ERKEN TUNÇ ÇAĞI MİMARİSİ VE ÇANAK ÇÖMLEK VERİLERİ

Süheyla İrem MUTLU*

Early Bronze Age Architecture and Pottery Data From Harran Höyük in The Light Of New Excavations

Abstract

Harran city, one of the most well known settlements in Northern Mesopotamia and established at the crossroads of many important roads, has been inhabited since prehistoric times. It is understood that the earliest Chalcolithic Period was found in Harran Höyük as a result of the drilling and excavation works carried out until now. On the Early Bronze Age which followed the Chalcolithic Age, however, some more information was available. As a result of the drillings of D. S. Rice, the first data on the Early Bronze Age of Harran Mound were obtained. Later, the first study to evaluate the period from the beginning of the city to the Antiquity together with archaeological material was carried out by K. Prag. According to the obtained data, it was determined that it resembled the ones encountered in contemporary centers of Mesopotamia. The first Turkish excavations in Harran were initiated in 1983 by N. Yardimci. In these excavations, nail-writing documents related to the New Babylonian Period were uncovered with studying the layers of the Islamic Period. However, the earliest phase was discovered in Second Millennium BC.

Excavations were conducted in the north of Harran Höyük between 2014 and 2015 under the excavation presidency of Prof. Dr. Mehmet ÖNAL. Three stepped trenches were opened in order to reveal the stratigraphy of the mound and two of these trenches reached the new archaeological site about the Early Bronze Age. In this presentation, the architecture of the newly discovered Early Bronze Age layer and the archaeological data uncovered here will be evaluated in a general framework.

Key Words: Early Bronze Age, Harran Hoyuk, Architecture, Ceramic, Finding.

Giriş

Harran, Şanlıurfa'nın 44 km güneydoğusunda olup, doğudan Tektek Dağları, batıdan ise alçak tepeler tarafından sınırlandırılmış olan kendi adını verdiği ovanın orta noktasına yakın bir konumdadır[1].

* Arş. Gör., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.

Harran'ın yer aldığı Harran Ovası, güneyden Suriye bozkırlarına açılmaktadır. Ovanın bereketli yapısı sayesinde bölgede Harran kenti dışında da çok sayıda yerleşim yeri ortaya çıkmış ve bu yerleşim yerleri tarih boyunca önemlerini korumuşlardır. Yapılan araştırmalara göre genel olarak Harran Ovası ve kuzeydeki Şanlıurfa ve çevresinde yer alan alanda M.Ö.10.-8. bin yıllarından M.S. 13. Yüzyıla kadar çok sayıda kesintisiz yerleşimlerin varlığı tespit edilmiştir.[2]

MÖ XXIV. Yüzyıla ait Ebla metinlerinde ilk kez adı geçen Harran, Assurca "karayolu, yol, patika, seyahat, yolculuk, kervan" gibi anlamlara gelmektedir.[3] İlk kez MÖ 3.binyılın ikinci yarısı içinde anılmaya başlayan ve daha çok ticaretle ön plana çıkan Harran kentinin Kuzey Mezopotamya'yı Akdeniz kıyılarına, Que (Kilikia) ve Küçük Asya'ya bağlayan önemli kervan yolları üzerindeki önemli konumu ismiyle de bağlantılı görülmektedir.[4] (Harita 1-2)

Prehistorik dönemlerden itibaren yerleşim görmüş olan Harran'ın en eski tarihi hakkında çok detaylı bir inceleme bulunmamaktadır. Harran'ın erken dönemlerine ilişkin ilk çalışmalar Harran Höyük'te İngiliz bilim adamı D. D. Rice'ın 1959'da açtığı derin sondajdan elde edilen veriler ve Mari (Tell Hariri) ve Ebla (Tell el-Mardikh) kazılarında bulunan tablet arşivlerinden sağlanan bilgilerden oluşmaktadır. D. S. Rice'ın derin sondajından elde edilen buluntulara göre Harran Höyük'te saptanan ilk yerleşimin MÖ 6.binyıla kadar geriye gitmiş olabileceği görülmektedir.[5] (Resim 1)

Harran Höyük'ün Erken Tunç Çağı'nda Yeri ve Önemi

Harran adına ilk kez Suriye'de dönemin en güçlü kent devletlerinden biri olan Ebla Krallığı'nın merkezinde bulunan tablet arşivinde, M.Ö. 3. binyıl ortalarına tarihlenen bir Ebla yazılı belgesinde rastlanmaktadır. Bu metne göre Harran ve Emar kraliçeleri Ebla'da tanrılara sunuda bulunmaktadır[6]. M.Ö. XXIV. yüzyılın öncesine ait olan bu bilgiler, diğer kent devletlerine gönderilen elbise, kumaş ve kimi armağanların listelerinden elde edilmektedir. Ebla arşivi sayesinde Harran'ın bu dönemde, Zugalum adındaki bir kraliçe tarafından monarşik bir düzenle yönetilmiş olduğu ve yerel bir sülale tarafından yönetilen bağımsız kentin, güneydeki Ebla Krallığı'nın egemenlik sahası içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Harran'ın kendine ait toprağı olduğu bilinmektedir, her ne kadar Harran'ın bu dönemde diğer Suriye ve Mezopotamya merkezleriyle siyasal ilişkileri konusunda yeterli bilgiye henüz tam anlamıyla ulaşılmamış olsa da, ticari içerikli olan söz konusu listelerden, kent devletlerinin organizasyonu hakkında bazı bilgiler edinilmesi mümkündür. Bu bilgilere göre M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısı içinde Ebla Krallığı ile Harran arasındaki ticari amaçlı gelişen dostluk ilişkilerinin güçlü olduğu anlaşılmaktadır[7]. MÖ. XXIV. yüzyılın ortalarında, Akkad Kralı Sargon'un Amanos ve Toroslar'a doğru düzenlemiş olduğu seferler nedeniyle, Harran kentinin de Akkadlı Sargon'un eline geçtiği akla gelmektedir. Ayrıca Sargon'dan bir süre sonra tahta çıkmış olan Naram- Sin'in, kendisini Kuzey Mezopotamya'daki Subartum ülkesinin hâkimi olarak tanımlamış olması da bu dönemde Harran ve yöresinin Naramsin yönetimi altında olduğu hususunu düşündürmektedir[8].

---

[1] Yardımcı 2007: 15–16.

[2] Şanlıurfa ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalar için bkz: Çelik 2014; Çelik 2015; Çelik 2016; Çelik 2017; Çelik 2018a; Çelik 2018b.

[3] Harran'ın adı Ebla metinlerinden sonra MÖ 2.binyılın ilk yarısına ilişkin Mari mektuplarında, Boğazköy metinlerinde, Orta Assur ve Orta Babil Dönemi kayıtlarında, Yeni Assur Dönemi belgelerinde, Klasik Dönem'de adı Yunanca Latince olarak, Orta Çağ İslam yazarlarının eserlerinde hep benzer şekillerde değişmeden günümüze kadar gelmiştir.

[4] Lloyd 1957: 73-82; Lloyd - Brice 1951; Rice 1952: 36-84.

[5] Özfırat 2005; Rice 1952: 36-84; Prag 1970: 63-94.

[6] Archi 1993: 55.

[7] Özfırat 2005: 35.

[8] Özfırat 2005: 35-36-37.

Araştırma ve Kazı Tarihçesi

Harran Ovası'nda ilk sistemli kazılar 1950 yılında İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından başlatılmış ve 1950–1951–1956 ve 1959 yıllarında kazılar sürdürülmüştür[9]. Söz konusu kazılar S. Lloyd, W. Brice, S. Rice ve J.B. Segal tarafından gerçekleştirilmiştir. İngiliz bilim adamı D. S. Rice burada bir sondaj çalışması yapmıştır. Harran kentinin en erken dönemlerine ait edinilen ilk bilgiler bu kazı çalışması sırasında çıkan bilgilerden oluşmaktadır. Ayrıca derin bir sondaj çukurunda MÖ 3 bin tabakalarına inilmiştir. Buradan çıkan malzeme U. Moortgart- Correns tarafından Tell Huera kültür çevresine bağlanmıştır[10].

Konumuzu oluşturan Harran Höyüğünde Erken Tunç Çağı'na ilişkin en erken veriler D. S. Rice'ın Harran Höyük'te açmış olduğu derin sondajda kazılan alanda ortaya çıkarılmıştır (Şekil 1) ve döneme ilişkin üç yapı katı hakkında bilgi edinilmektedir. Erken Hanedanlar II-III Dönemi'ne denk gelen ve MÖ 3. Binyılın ortalarına tarihlendirilen ilk yapı katında taş temelli, bitişik düzenli, yarı dikdörtgen planlı kerpiç yapıların varlığından bahsedilmektedir. Sargonid veya III. Ur Sülalesi Dönemine denk gelen ve Erken Tunç Çağı'nın son evresine tarihlendirilen bölümünün ise iki yapı katı halinde saptandığı görülmektedir. Bu evrenin ilk yapı katının iki evreli, taş temelsiz büyük bir kerpiç yapının kalıntılarından; diğer yapı katının ise karışık küçük kerpiç yapılardan oluştuğu saptanmıştır. Ele geçen hayvan ve kadın heykelcikleri, savaş arabası modelleri ve keramiklerin Suriye ve Mezopotamya'nın çağdaş merkezlerinde ele geçen örneklerle benzerlikler taşıdığı anlaşılmaktadır.[11] Sultantepe ve Aşağı Yarımca höyüklerindeki kazılar ve ovada Nurettin Yardımcı zamanında da gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde de Erken Tunç Çağı'na ait buluntu grubuna rastlanıldığı bilinmektedir.[12] Ele geçen verilerle de desteklenebildiği üzere, Harran ve genel olarak tüm ovanın ve çevresinin merkez Kuzey Suriye olmakla birlikte, kuzeyde Keban Bölgesi, güneyde Ras Şamra, batıda Tarsus-Mersin, doğuda da Urmiye Gölü'ne kadar uzanan oldukça geniş bir kültür bölgesinin içinde bulunduğu kültür bölgesinin devamı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır.[13]

Harran Höyük 8f/E6 ve E5 Açmaları İslami Dönem Tabakaları

2014-2015 yılları arasında Harran Höyüğün kuzeyinde, Prof. Dr. Mehmet ÖNAL başkanlığında kazı çalışmaları tekrar başlatılmıştır. 2014 yılında höyükteki ilk çalışmalarda basamaklı açma kazı tekniği referans alınarak, 8F/E5 ve 8F/E6 karelajlarında 10x10 m boyutlarında iki adet açma açılmıştır; ancak ilk etapta bu açmaların 5x5 m.lik alanı olan doğu bölümünde çalışmalar yürütülmüştür (Resim 1, Şekil 2). Söz konusu sezon boyunca İslami Dönem'in geç evresine ait olduğu belirlenen konut mimarisine ait olduğu anlaşılan bir kısmı oldukça derin temelli çukurlar açılarak yapılmış çapraz veya balıksırtı teknikte tuğladan örülmüş duvarlardan oluşan mekanlar, tandırlar, ocaklar, depolama çukurları ortaya çıkarılmıştır (Resim 2-3).

Genel olarak iki açmada kazılan alanlarda İslami Dönem'e ait konut ve pişirme ile bağlantılı iki evreli avlu ve mekanlar ortaya çıkarılmıştır. Nitekim bu mekanlar içinde bulunan buluntular da İslami Dönem'i temsil eden özellikler göstermektedir. 8F/E6 Açmasında iki evreli olarak tespit edilen İslami

[9] Lloyd ve W. Brice, 1951. 81 vd. ; Rice, 1952: 36.

[10] Prag, 1970: 63 vd; Moortgat- Correns, 1972: 32.

[11] Rice 1952: 36-84; Prag 1970: 63-94; Özfırat 2005.

[12] Lloyd - Brice 1951: 77-111.

[13] Özfırat 2005: 35; Ova etrafında bölgede son dönem araştırmalardan olan Soğmatar ve çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırması ve Erken Tunç Çağı kaya oyuğu mezar kazılardan da anlaşılacağı üzere Erken Tunç Çağ kültür hattının ovanın doğusuna, Tek Tek dağları hattı boyunca da devam ettiği görülmektedir (Albayrak 2015: 181; Albayrak-Mutlu 2014: 339; Albayrak-Mutlu 2016: 262; Albayrak-Mutlu-Mutlu 2017: 18-19; Albayrak-Mutlu 2018: 527-529; Mutlu-Albayrak 2018: 135-140; Albayrak-Mutlu-Mutlu-Çelik 2019; Çelik-Mutlu-Mutlu 2019.

Dönem Tabakalarında, Eyyubi Dönemi'ne ait olduğu anlaşılan pişirme ile ilişkili mekanlar ve mekanla bağlantılı duvarlar ve tandırlar ortaya çıkarılmıştır (Resim 2a-b).

8F/E5 Açmasında da yine İslami Dönem iki evreli olarak ortaya çıkarılmıştır ve ilk evresinde Eyyubi Dönemi'ne ait 1 No'lu Mekan ve mekanla ilişkili bir sarnıç ve yine açmanın kuzeyinde tabanı tuğla ile döşeli ve balıksırtı teknikle tuğladan örülmüş duvarlardan oluşan oldukça geniş bir mekan açığa çıkarılmıştır. 8F/E5 Açmasının ikinci evresinde ise, çoğunluğu çömlek ve testi formlarından oluşan İslami Dönem'e ait sırlı ve sırsız seramik gruplarının bulunduğu depolama yapıları ortaya çıkarılmıştır (Resim 3-4).

8f/E5 ve 8f/E6 Açmaları Erken Tunç Çağı IV Evresi Mimari (Resim 5)

8F/E5 Açması

8F/E5 Açmasının 5x5 m.lik alanı olan doğu bölümünde İslami Dönem kaldırıldıktan sonra yoğun küllü ve sert toprak yapısından sonra alanda saptanan çanak çömlek grupları içerisinde İslami Dönem'in belirgin bir şekilde azaldığı gözlenmiştir.

İslami Dönem'e ait tabakaların kaldırılmasından hemen sonra Erken Tunç Çağı IV evresine ait çanak çömlek ve pişmiş toprak figürinler tespit edilmeye başlanmıştır. Dönemi temsil eden başlıca çanak çömlek türleri mimarisi ile birlikte ortaya çıkarılmıştır.

8F/E5 açmasında döneme ait ilk olarak Erken Tunç Çağı'nda açılmış olduğu anlaşılan ve daha sonraki dönemlerde moloz tuğla yığını ile doldurulduğu ve kapatıldığı gözlenen bir çukurdur. Bu çukurun doğusundaki yoğun küllü alanın doğusu ve güneyinde çukur ile bağlantılı, doğu-batı yönlü 2.20 m genişliğinde, kuzey-güney yönlü 4 m uzunluğunda ve kalınlığı 38-40 cm arasında değişen kerpiç bloklardan yapılmış, birbirleriyle kesişen duvarlara sahip Mekan E1 olarak adlandırılan bir mekan ortaya çıkarılmıştır. Erken Tunç Çağı IV evresine ait olan bu mekanda kuzey güney yönlü 3.40 m. uzunluğa sahip, 45x45 cm kerpiç bloklardan oluşan ve duvar yüksekliği 50 cm olarak açığa çıkarılan ana duvar ortaya çıkarılmıştır. Mekanın bir diğer duvarı doğu batı yönlü uzanmaktadır ve uzunluğu 1.73 m. genişliği 45cm.olarak ölçülmüştür. Taban ile arasındaki mesafe 46 cm. olan duvar 45x46 cm. kerpiç bloklardan oluşmaktadır. Mekanın bir diğer duvarı Orta Çağ depolama alanının tahrip ettiği doğu batı yönlü uzanan duvarın 1.48 m. uzunluğunda 47 cm. genişliğinde olduğu gözlenmiştir. Söz konusu duvarın kuzeyinde ve güneyinde muhtemelen bu duvardan düşmüş olabileceği anlaşılan döküntü halinde kerpiç bloklar gözlenmiştir.

İslami Dönem Fırınının hemen bitiş seviyesinde açığa çıkan Mekan E2'nin, Mekan E1 ile bağlantılı olup birbirine bitişik şekilde hiçbir duvar aralığı olmadan yapılmış olduğu anlaşılmıştır. Mekan E1'nin kuzey duvarı ile birleşik olan Mekan E2'nin güney duvarı aynı ölçülere sahiptir. Mekanın bir diğer duvarı ise İslami Dönem cam fırının tahrip ettiği batı duvarıdır. Bu duvarın sadece bir kısmı sağlam açığa çıkmış ve Orta Çağ'da tahrip edildiği gözlenmiştir. Mekanın hemen doğu kısmında 3 adet yan yana ocak açığa çıkan ocakların bir kısmı profilde kalmıştır.

Mekan E1'in batısındaki alanda Mekan E1 ile bağlantılı mekanlar aranmıştır; fakat alan darlığı ve E5 açmasının batı kısmı aynı seviyeye gelmediğinden dolayı alanda mimari yapıya rastlanmamıştır.

Genel olarak bir değerlendirme yapılacak olduğunda 8f-E5 açmasının doğu kısmında ortaya çıkartılan mekanların Erken Tunç Çağı IV evresi olan geç Erken Tunç Çağı'na ait olduğu, mekan içi ve mekan dışından ele geçen buluntulardan anlaşılmakla birlikte mekanların birbiriyle bağlantılı olduğu ve büyük kerpiç bloklardan oluşan mekanların Rice'ın derin sondajında tespit ettiği gibi Erken Tunç Çağın geç evresine ait olduğu düşünülmektedir.

8F/E6 Açması

8F/E5 açmasının güneyinde bulunan 8F/E6 açmasında önceki çalışmalarda Orta Çağ mimarisi veren tabakalar ortaya çıkarılmış ve gerekli izinler alındıktan sonra kaldırılmıştı. Kaldırılan bu alanda yapılan çalışmalarda 8F-E5 açmasının güneydoğusunda Erken Tunç Çağı IV mekânının 1 Nolu Ana Duvarının, E6 açmasının kuzeydoğusunda devam ettiği gözlenmiş ve E5 açmasında ortaya çıkarılan Erken Tunç Çağı IV mekanların devamının takibine yönelik çalışma bu alanda gerçekleştirilmiştir. E5

açmasının mekanları ile bağlantılı olarak saptanan mekanlardan ilki olan Mekan B1 8F/E5 açmasından uzanan bir ana duvar ve bu ana duvarla bağlantılı doğu duvarlarından oluşmaktadır. 74. Birimde gözlenen 1 Nolu Kerpiç Duvar kuzey-güney yönlü uzanmaktadır ve uzunluğu 3.00 m, genişliği doğu-batı yönlü 65 cm. olarak ölçülmüştür. Söz konusu duvarın mekanın tabanı ile arasındaki mesafesi, diğer bir deyişle duvarın yüksekliği 50 cm olarak saptanmıştır. Boyutu 40x40 cm olarak ölçülen kerpiç blokların geniş bloklardan oluştuğu gözlenmiştir. Söz konusu I Nolu Duvarın muhtemelen mekanları birbirine bağlayan ana duvar görevi gördüğü düşünülmektedir. Mekanın kuzey duvarını oluşturan, doğu-batı yönlü uzanan 2 Nolu Duvarın uzunluğu 2.07 m. ve genişliği 60 cm. ve tabandan yüksekliği 50 cm. olarak ölçülmüştür. 2 Nolu Duvarın güneyinde doğu-batı yönlü 2.13 m. uzunluğa sahip, genişliği yıkıntı ile birlikte 1.10 m ölçülerinde Mekanın güney duvarını oluşturan 3 Nolu Duvar tespit edilmiştir. Mekanın doğu duvarını ise bir bölümü kesitte kalmaktadır ve kuzey-güney yönlü 89 cm uzunluğunda, doğu-batı yönlü 38 cm genişliğinde 4 Nolu Duvar takip edilebilmektedir. Tam bir dikdörtgen formda olmayan mekanın doğuya doğru daraldığı tespit edilmiştir. Sıkıştırılmış topraktan yapılmış olan mekanın tabanı doğu-batı 1.59 m kuzey-güney yönlü de 87 cm olarak ölçülmüştür.

8f/E5 ve 8f/E6 Açmaları Çanak Çömlek Değerlendirmesi

8F/E5 ve E6 açmalarında ortaya çıkarılan mekanların içi ve dışında bulunan Erken Tunç Çağı IV evresine ait çanak çömlek grupları içerisinde en geniş çaplı mal grubunu MÖ 3.binyılın ikinci yarısında Orta Fırat ve Kuzey Suriye bölgesi boyunca kullanılmaya devam eden ***Yalın Basit Seramikler*** oluşturmaktadır.[14] Söz konusu mal grubuna ait Harran Höyük'te oldukça geniş kap repartuarı bulunmaktadır (Resim 6-7a, b). Bu kapların neredeyse tamamına yakınının çark yapımı olup, üretimin kaliteli olduğu gözlenmektedir. Hamurları çoğunlukla devetüyü renginden kahve tonlarına kadar çeşitlilik arz etmektedir. Hamur katkıları genellikle ince kum, kireçtaşı, zaman zaman taşçık ve mineral katkılı olmak üzere çeşitlenmektedir. Ayrıca kaplar genellikle orta ya da yüksek derecede pişirilmişlerdir ve oldukça iyi pişirilmiş ince cidarlı çanak ve kase örnekleri çoğunluktadır. Bu gruba giren kapların büyük bir kısmı astarsız ve perdahsız olmakla birlikte, hamur rengiyle aynı renge sahip astarlı ve perdahlı örneklere de az da olsa rastlanmaktadır. Gelişen çömlekçiliğe paralel olarak kap repertuarında da büyük bir çeşitlilik ortaya çıkmış, kap formları zenginleşmiştir. Harran Höyük'te bu döneme ait yalın basit mal grubu içinde farklı tiplerde tabaklar, çanaklar, kaseler, bardaklar, çömlekler, küpler, minyatür kaplar ve süzgeçler görülmektedir. Özellikle çanaklar, kaseler ve çömlekler sayıca çoğunluktadır.

Bölgede karşımıza çıkan bir diğer grubu ***Caliciform*** olarak adlandırılan ince cidarlı, yivli kaplar oluşturmaktadır,[15] Harran Höyük son dönem kazılarında bu gruba ait örnek şu ana kadar çok az olmakla birlikte tespit edilmiştir.

Harran Höyük'te saptanan bir diğer mal grubunu MÖ 3.binyılın ortalarından itibaren bölgede yoğun olarak görülen üretim kalitesi oldukça gelişmiş olan ***Metalik Seramik'***ler oluşturmaktadır[16]. Harran'daki örneklerde çoğunluğu mat görünümlü, yüksek ısıda pişirilmiş, metali andıran sertlikte olan, bazı örnekleri astarlı ve perdahlı dış yüzeye sahip kapların çoğunluğunu gri astarlı çömlekler ve konik bardaklar oluşturmaktadır.

Yalın Basit Mal grubu içerisinde değerlendirilen yatay kırmızı/kahverengi bant boyalı olmaları ile ayrılan bir diğer mal grubu olan ***Yatay Bant Boya Bezemeli –Fırat Bant Boyalılar*** olarak adlandırılan grup, Orta Fırat Bölgesi'ne özgü bir türdür. Çark yapımı olan kaplar oldukça ince cidarlıdır ve sert

---

[14] Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Tunç Çağı boyunca çok yaygın kullanılan, çark yapımı ve seri üretim günlük kaplar, ilk kez Amuk Bölgesi"nde Braidwood'lar tarafından ***Plain Simple Ware*** olarak adlandırılmıştır (Braidwood-Braidwood 1960: 263-265). Bununla birlikte, bu tip kaplar için, ***Simple Ware*** (Braidwood – Braidwood 1960: 406; Mazzoni 1985, 1; Danti-Zettler 1998: 215; Buccellati-Kelly-Buccellati, 2000: 171), **Standart Ware** (Orthmann-Rova 1991: 71), ***Plain Ware*** (Oates 1982: 206) ya da ***Einfache Ware*** (Kühne 1976: 73) gibi farklı adlandırmalar da kullanılmaktadır.

[15] Albright 1932: 64.

[16] Braidwood –Braidwood 1960: 370-371; Kühne 1976: 33-72.

pişmiştir. Hamurları, ince kumdan oluşmaktadır. Boya bantlar kapların astarsız yüzeylerine daha çok üst gövdeye uygulanmıştır. Harran Höyük'te ele geçen bu mal grubuna ait örnekler çoğunlukla; çanak, bardak ve çömlek kap formlarına aittir (Resim 8). Yine boya bezemeli bir diğer örnek olan ve Harran Ovası boyunca Balih Nehri hattından Suriye'ye ve Yukarı Habur yerleşimlerine kadar yoğun olarak tespit edilen mal grubu olan ***Dalgalı Boya Hatlı Mal grubu (Combed Wash Ware)*** oluşturmaktadır (**Resim 9**).[17] Çoğunlukla yatay ve dikey dalgalardan oluşan bu gruba ait çanak çömleklerde de genellikle boya bezeme ağız kısmının altında gövde üzerinde yer almaktadır. Oldukça iyi pişmiş ve kaliteli olan bu mal grubuna ait kaplar genellikle devetüyü, yeşilimsi devetüyü hamur renginde, daha açık renk astarlı olmak üzere boya bezeme renginin de çoğunlukla koyu kahverengi ya da kızılımsı kahverenginde olduğu gözlenmektedir.

Bölgede, MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında en karakteristik kap formlarından biri olarak kullanılmaya devam eden ***Mutfak Kapları***[18], Harran Höyük'te son dönem kazılarda da Erken Tunç Çağ'ın geç evresine ait ortaya çıkarılan mekan içlerinde ve mekan dışında oldukça fazla sayıda ele geçmiştir. Söz konusu kapların çoğunlukla el yapımı daha düşük ısıda pişirilmiş oldukları görülmektedir. Hamurları, genellikle iri kum, taşçık, ve bitkisel katkılıdır. Çanak, çömlek formlarında çoğunlukla astarlı ve perdahlı örneklere rastlanmaktadır. Ele geçen mutfak kaplarının büyük bir kısmını ağızdan üçgen tutamaklı, boyunsuz ya da kısa boyunlu, yuvarlak gövdeli çömlek formları oluşturmaktadır ve genellikle hem içe hem de dışa kalınlaştırılmış ağız kenarları almıştır. Bu dönemde Harran Höyük örneklerinde de görüldüğü üzere mutfak kaplarında kap formlarında çeşitlilik dikkat çekmektedir. Çoğunlukla kaplar, çömlek, tabak, çanak, kase gibi kap formlarından oluşmaktadır.

MÖ 3. Binyılın ortalarından itibaren bölgede ortaya çıkan şehir yerleşmeleri ile birlikte, siyasi ve kültürel yapılanmada görülen değişimler maddi kültüre de yansımıştır. Nitekim başta seramik olmak üzere birçok alanda önemli değişimler ve gelişmeler dikkati çekmektedir. Mezopotamya'ya açılan bir kapı durumundaki, Mezopotamya kültürleri ile çağlar boyu iç içe yaşamış olan, sadece Anadolu için değil tüm Önasya Kültür tarihi açısından büyük önem taşıyan Harran Höyüğün de bu yapılanmada önemli bir konumda olduğu ortaya çıkarılan ve çıkarılacak olan arkeolojik buluntularla daha iyi anlaşılabilecektir.

Kaynakça

ALBAYRAK, Y. (2015) "Soğmatar Kült Merkezi ile İlgili Yeni Öneriler", *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, 179-194.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU (2014) "Soğmatar Kutsal Alanı Ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması 2012", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, 337-352.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU (2016), "Soğmatar Kutsal Alanı Ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması 2013", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, 259-278.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU (2017) "Soğmatar Nekropolünde Yeni Keşifler", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı: 60, 18-19.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU (2018) "Soğmatar Nekropolü 2016 Yılı Temizlik Çalışmaları", *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, 525-544.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU – B. ÇELİK (2019) "Soğmatar'da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar", *Karadeniz,* Sayı: 41, 263-274.

ALBRIGHT, W. F. (1932) "The Excavation of Tell Beit Mirsim. I A: The Bronze Age Pottery of the Fourth Campaign", *The Annual of the American Schools of Oriental Research, Vol. 13 (1931 - 1932)*, 55-127.

ARCHI, A. (1993). *Trade and Administrative Prative: The Case of Ebla.* Altorientalische Forschungen 20.

[17] Porter 1995: 16; Strommenger 1991: Abb. 15.

[18] Bu tip kapların yemek pişirmede kullanıldığı kabul edildiğinden dolayı bu kap tipi için, ***Cooking Ware*** (Mazzoni 1985: 1; Thissen 1989: 195-211), ***Cooking Pot Ware*** (Fielden 1977: 248) ve ***Cooking Pots*** (Holland, 1977: 51-53) gibi adlandırmalar yapılmıştır.

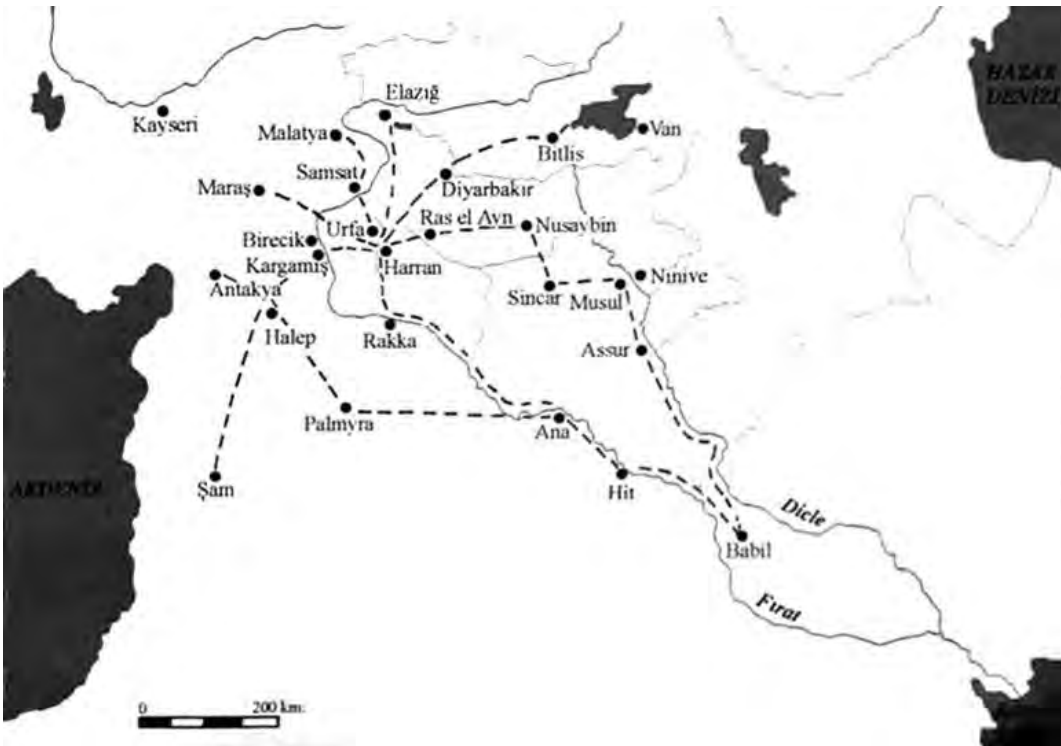
BRAIDWOOD, R. J. - L. S. BRAIDWOOD (1960) Excavations in the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages, Phases A-J. Chicago.
BUCCELLATI, G. - M. KELLY-BUCCELLATI (2000) "The Royal Palace of Urkesh Report on the 12th Season at Tell Mozan/Urkesh: Excavations in Area AA, June-October 1999", *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin 132*, 133-183.
ÇELİK, B. (2014) "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neoloitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması 2013", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı.* 2.Cilt, Gaziantep.
ÇELİK, B. (2015) "Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması", BELGÜ, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, 87-108.
ÇELİK, B. (2016) "Yeni Buluntular Işığında Seramiksiz Neolitik Dönem Erkek Figürleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı 17, 3-16.
ÇELİK, B. (2017) "Şanlıurfa ili Yüzey Araştırması 2017", *Karadeniz,* 36, 36-75.
ÇELİK, B. (2018a) "Şanlıurfa ili Neolitik Dönem Yüzey Araştırmaları", 2018, *Karadeniz, Uluslarası Bilimsel Dergi*, Vol. 40, 2018, 52-63
ÇELİK, B. (2018b) "2016 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması", *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1. Cilt, Bursa, 203-224.
ÇELİK, B.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU (2019) "Şanlıurfa'daki Soğmatar Kült Alanından Bir Aslan Kabartması Taslağı", *Karadeniz,* Sayı: 41, 136-143.
DANTI, M. D. - R. L. ZETTLER (1998) "The Evolution of the Tell es-Sweyhat (Syria) Settlement System in the Third Millennium B.C.", M. Fortin, O. Aurenche (ed.), *Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th–2nd Millennium B.C.), Travaux de la Maison de l'Orient 28. Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies 33*, 209-228.
FIELDEN, K. (1977) "Tell Brak 1976: The Pottery", *Iraq 39, No. 2*, 1977, 245-255.
HOLLAND, T. A. (1977) "Preliminary Report on Excavations at Tell es-Sweyhat, Syria, 1975", *Levant IX*, 36-62.
KÜHNE, H. (1976) Die Keramik vom Tell Chuēra und ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palästina, der Türkei und dem Iraq. Berlin.
LLOYD, S - W. BRICE, (1951) "Harran", *Anatolian Studies I.*
LLOYD, S (1957) "Excavations in the Harran Region", *Proceedings of the Twenty-Second Congress of Orientalists*. London, ll, 73-82.
MAZZONI, S. (1985) "Elements of the Ceramic Culture of Early Syrian Ebla in Comparison with Syro-Palestinian EB IV", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 257*, 1-18.
MOORTGAT-CORRENS, U. (1972) Die Bildwerke vom Djebelet el Beda, Berlin.
MUTLU S. İ.- Y. ALBAYRAK (2018) "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültünün Varlığı", *Karadeniz,* Sayı: 37, 133-144.
OATES, J. (1982) "Some Late Early Dynastic III Pottery from Tell Brak", *Iraq 44: No. 2*, 205-219.
ORTHMANN, W. - E. ROVA (1991) Gräber des 3. Jt. v. Chr. im Syrischen Euphrattal 2.Ausgrabungen in Wreide, Saarbrücken.
ÖZFIRAT A. (2005) *Eskiçağ'da Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
PORTER, A. (1995) "Tell Banat-Tomb 1" *Damaszener Mitteilungen.,* 8, 1-50.
PRAG, K. (1970) "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey", *Levant 2*, 63-94.
RICE D.S. (1952) 'Medieval Harran; Studies on its Topography and Monuments, I' *Anatolian Studies* 2: 36-84.
STROMMENGER, E. (1991) "Ausgrabungen im Tall Bi'a 1990" *MDOG*, 123, 7-34.
THISSEN, L. C. "An Early Bronze III Pottery Region Between the Middle Euphrates and Habur: New Evidence from Tell Hammam et-Turkman", O. M. C. Haex, H. H. Curvers, P. M. G. G. Akkermans (ed.), *To the Euphrates and Beyond Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon.* Rotterdam, 1989, 195-211.
YARDIMCI N. (1985) "Harran 1983", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
YARDIMCI N. (1986a) "1985 Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.

YARDIMCI N. (1986b) “Harran Kazıları”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Bülteni, Sayı 7, Ankara.
YARDIMCI N. (1998) “Harran”, XXXIV, *Uluslararası Assiriyoloji Kongresi*. Türk Tarih Kurumu Ankara.
YARDIMCI N. (2007) Mezopotamya’ya Açılan Kapı Harran, İstanbul.

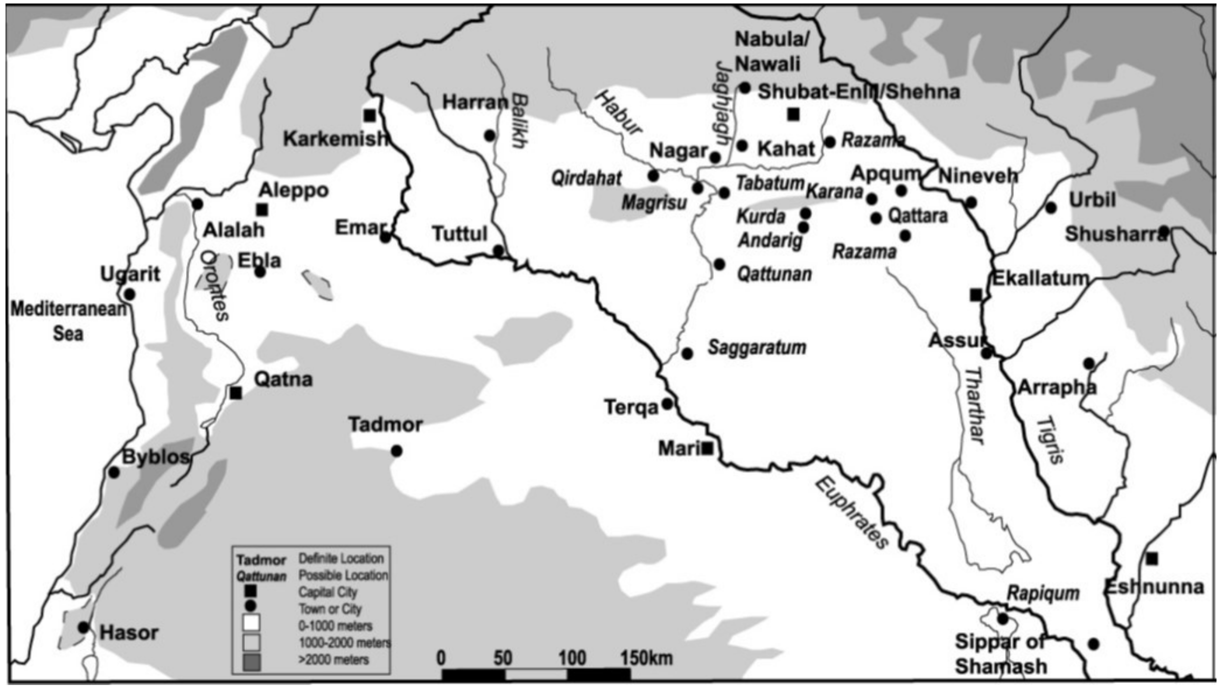
Resimler

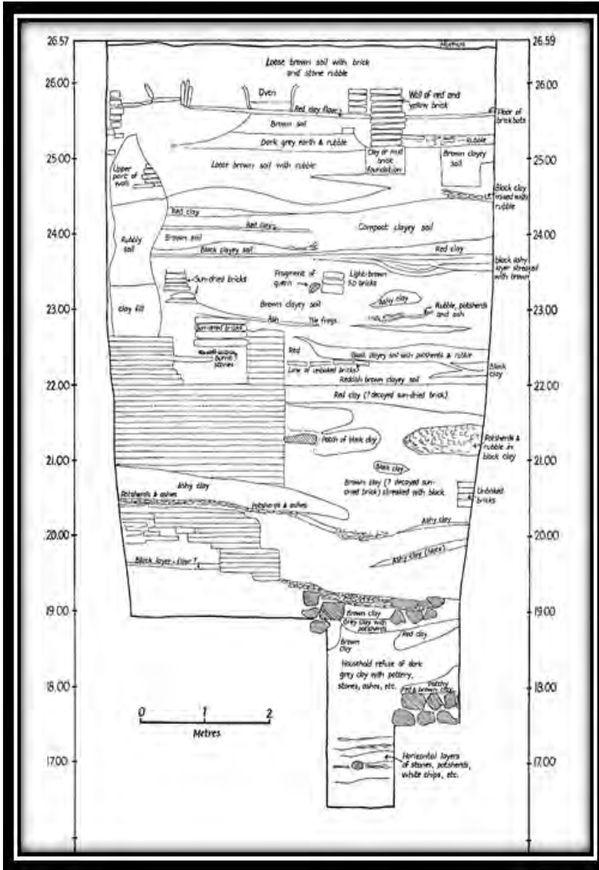
Harran Uydu Görünümü

Harita 1: Harran ve Çevresindeki Ticari Yollar (Özfırat 2005, 23)

Harita 2: Harran ve Çevresindeki Önemli Yerleşimler

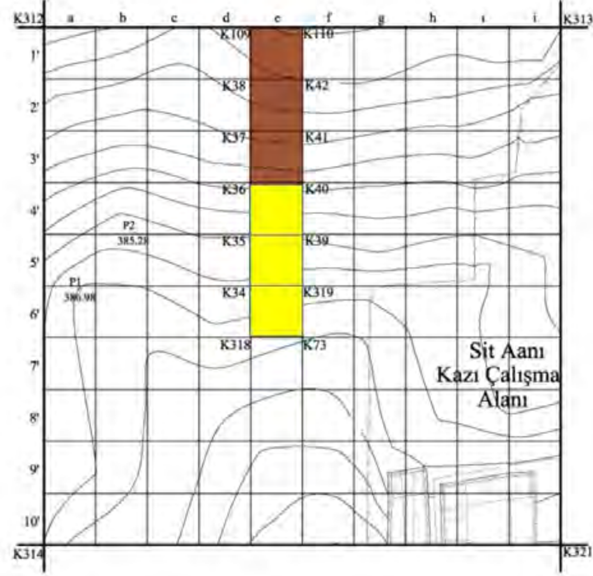

Şekil 1: Harran Höyük, 1959 Yılı Derin Sondaj (Prag 1970, 66-67)

Resim 1: Harran Höyük Çalışılan Alanlar Havadan Görünüm

Pafta No: 8F - 1'e/2'e/3'e/4'e/5'e/6'e

Şekil 2: Harran Höyük 2014-2015 Yılları Kazı Çalışma Alanı

Resim 2a-b: 8F/E6 Açması, İslami Dönem Mekanlar ve Mekanlarla İlişkili Tandırlar

Resim 3a-b: 8F/E5 Açması, İslami Dönem I. Evre Mekanlar ve Bağlantılı Sarnıç

Resim 4a-b: 8F/E5 Açması, İslami Dönem II. Evre Depolama Yapıları

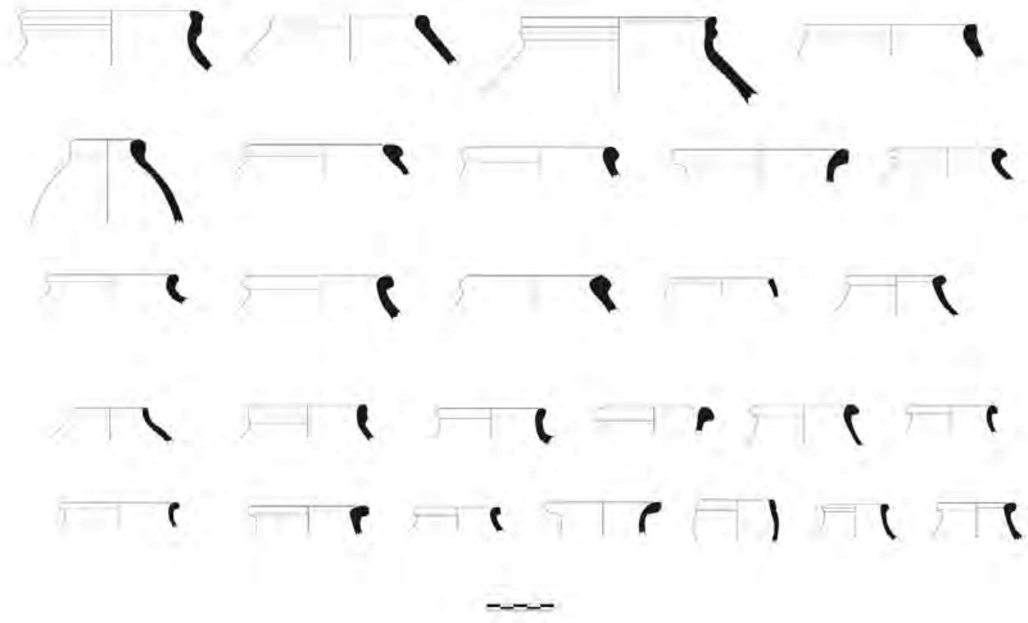

Resim 5: 8F/E6 ve 8F/E5 Açmaları Erken Tunç Çağı IV Mekanların Genel Görünümü

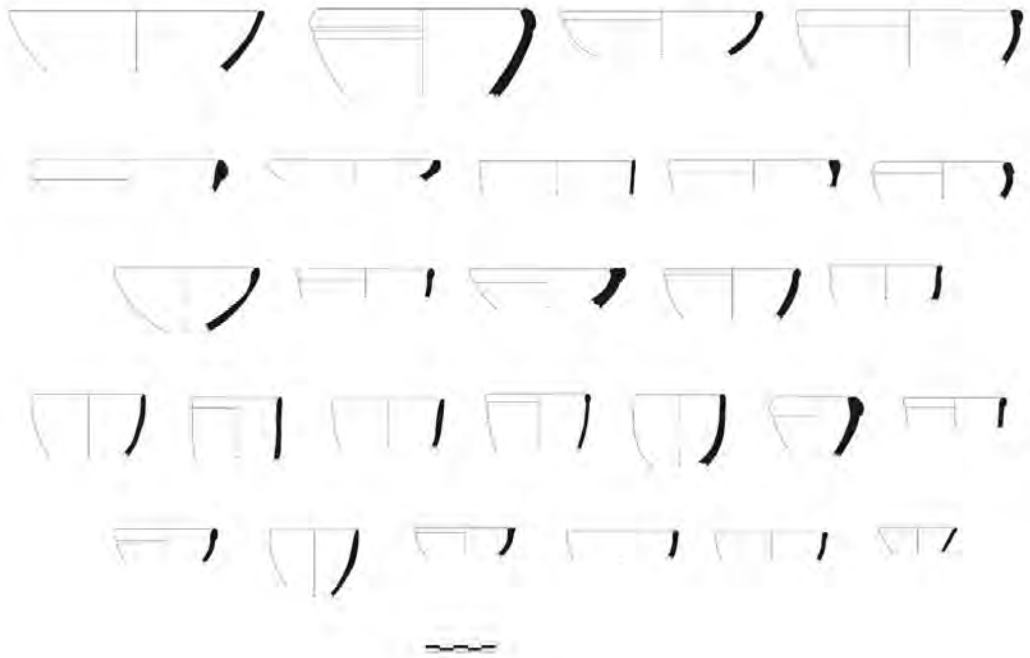

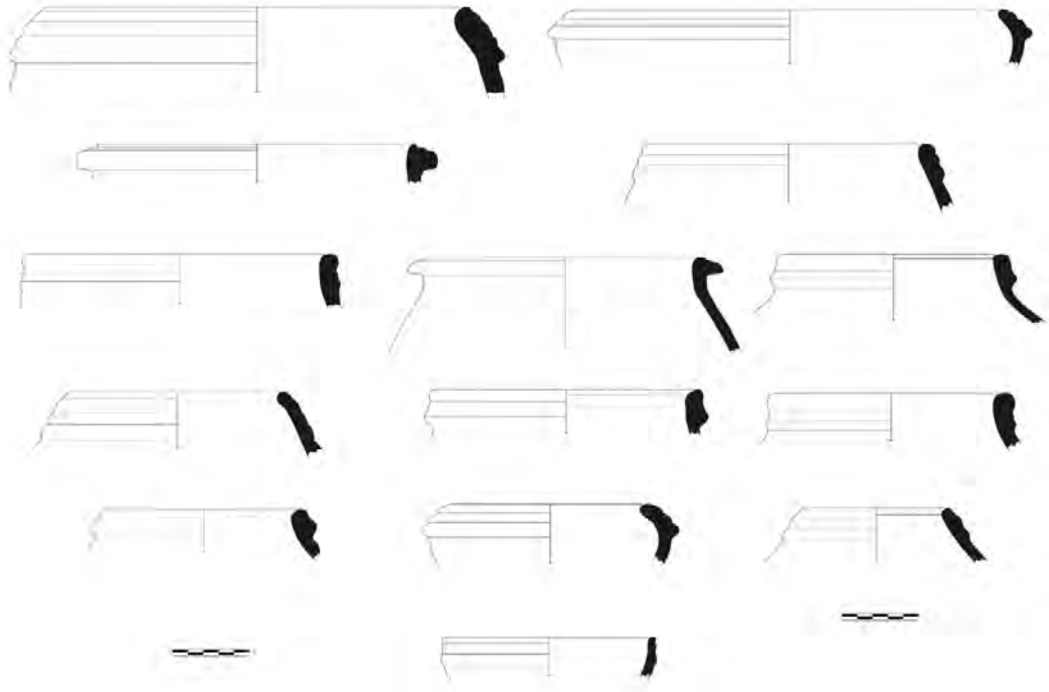
Resim 5a-b: 8F/E5 ve 8F/E6 Açmaları Erken Tunç Çağı IV Mekanların Genel Görünümü

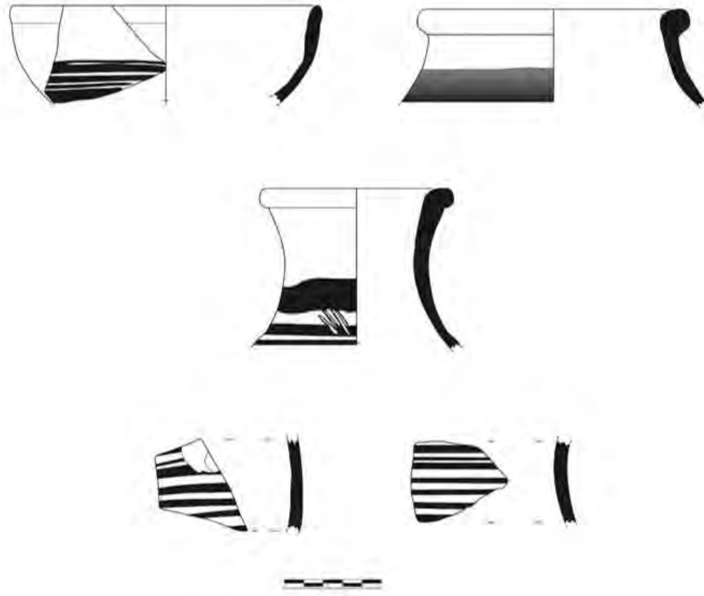
Resim 6: Yalın Basit Mal Grubu – Çanak ve Kaseler

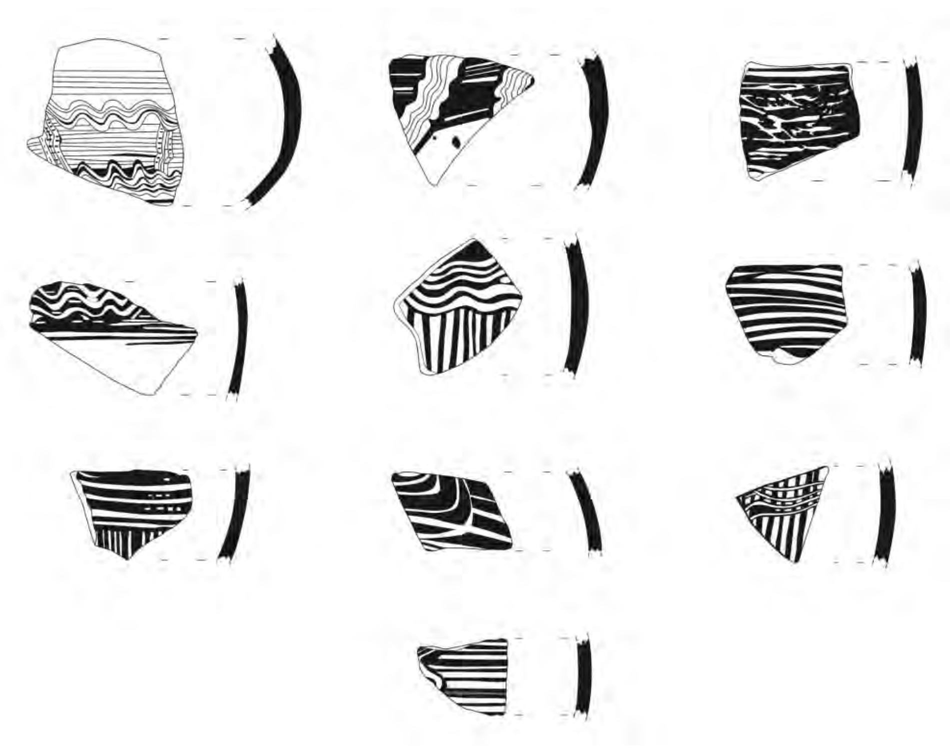
Resim 7a: Yalın Basit Mal Grubu – Çömlekler

Resim 7b: Yalın Basit Mal Grubu – Çömlekler

Resim 8: Yatay Bant Boya Bezemeliler (Euphrates Band Painted Ware)

Resim 9: Dalgalı hatlı Boya Bezemeli Mal Grubu (Combed Wash Ware)

ORTA FIRAT HAVZASI'NDA MÖ 3.BİNDE YÜKSEK AYAKLI ÇANAKLARIN SUNAK OLARAK KULLANIMI

Neşe EDİS*

The Function of High Stemmed Bowls as Altars in The Middle Euphrates Region in The 3rd Millennium BC

Abstract

Bowls with high stems are documented abundant in a wide region extending from ancient Near East to the Balkans, throughout the time period from the 4th to the 2nd Millennium BC. High stemmed bowls are found in graveyards and structures related to temples in the Middle Euphrates region and its wide environment in the 3rd Millennium BC. None of these vessels are found among vessels for daily use in domestic spheres. Thus, high stemmed bowls seem to have been used as altars; moreover, altars depicted on seals and inlays show close similarity to these vessels. In the Ancient Near East, people offered foods and drinks to gods, in order to transmit their wishes, to calm and to satisfy them, so that the gods would protect the people. These offerings were placed on altars, resembling high stemmed bowls. In these periods, the souls of the dead were also believed to consume food and drinks; thus, offerings were also laid to graves. According to the belief, the souls of the dead transmitting with nether land gods, during mortuary ceremonies, offerings were made to the souls of the dead and to nether land gods. In this way, the fear from these supernatural beings had been eliminated, and to benefit from these beings had been aimed. According to their form not suitable for daily use, and their appearance only in graveyards and ritual facilities, high stemmed bowls are suggested to have been produced especially for ritual purposes. The spread of these vessels defines a socio-cultural region.

Key Words: High Stemmed Bowl, Middle Euphrates, Early Bronze Age, Typology, Altar,

Giriş

Geç Kalkolitik Çağda ortaya çıkıp Erken Tunç Çağı boyunca görülen yüksek ayaklı çanaklar, Anadolu, Mezopotamya ve Balkanlar'a değin uzanan bir yayılım göstermektedir. Anadolu'nun Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'da yoğun bir biçimde görülen yüksek ayaklı çanaklar Orta Anadolu ve Batı Anadolu'nun Erken Tunç Çağı yerleşimleriyle mezarlık alanlarında

* Kocaeli Üniversitesi- Yüksek Lisans Mezunu

karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Geç Kalkolitik Dönem sonlarında Balkanlarda Kukuteni ve Petresti kültürüne ait yüksek ayaklı çanakların varlığı söz konusudur. Bu çalışmanın amacı, MÖ 3.Binde Orta Fırat Havzasında Yüksek Ayaklı Çanakların ne tür yapılardan ele geçirildiğini ve hangi amaçla üretildiğini tartışmaktır.

Yüksek ayaklı çanaklar, gövde ve yüksek bir ayaktan oluşan bileşik bir biçimdir. Bu biçimdeki yüksek ve çan ayaklı çanakların parçaları birbirinden bağımsız yapıldıktan sonra birleştirilmiştir. Çeşitli yayınlarda yüksek ayaklı çanaklar için biçimsel ve işlevsel olmak üzere farklı terimler kullanılmıştır. Biçimine göre yüksek ayaklı/kaideli çanak[1] olarak adlandırılan bu kaplar 20. yüzyılın ortalarına ait arkeolojik yayınlarda, Yeni Çağ Fransız mutfağında içine meyve konularak yemek masasına yerleştirilen ayaklı çanaklara olan biçimsel benzerliği nedeniyle "meyvelik"[2] veya ayaklı içki bardaklarına olan benzerliğinden dolayı "şampanya kadehi"[3] olarak da adlandırılmıştır. Bu tip kaplara uzun kaideli çanak[4] da denmiştir. Bu kap grubunun gövde bölümü yayvan ve sığ, geniş ağızlı kaplar olması nedeniyle, diğerleri gibi işlev ifade etmeyen "çanak" olarak tanımlanmasının daha doğru olacağı kanısındayız.

Çalışma alanı olan Orta Fırat havzası, Toros dağlarının güneyinde uzanan, Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye içerisindeki Fırat havzası üzerinde yer alır. Türkiye sınırları içerisinde Şanlıurfa ve Adıyaman illeri arasındaki Fırat vadisi 1960'lı ve 70'li yıllarda Atatürk Barajı Dolum Alanı kurtarma projesi kapsamında araştırılmış, bazı yerleşim alanlarında kurtarma kazıları yürütülmüştür[5]. Fırat vadisinin 1990'lı yıllarda araştırılan güney kesimleri Gaziantep ve Şanlıurfa illeri sınırında yer alır. Bu alanda kurulan Birecik ve Karkamış Barajları dolum alanında da kurtarma kazıları yürütülmüştür. Vadinin Kuzey Suriye'de yer alan bölümü de Tishreen Barajı ve Tabqa Barajı dolum alanlarında kalan arkeolojik alanları kurtarma projeleri çerçevesinde kazılmıştır. Bu projeler çerçevesinde çok sayıda Erken tunç Çağı yerleşimi kazılmış, bunlara ilişkin bilimsel raporlar yayınlanmıştır. **(Şekil 1)**[6]

Arkeolojik Bulgular

Bu çalışmada Orta Fırat Havzası ve çevresinde MÖ 3. bin yıla tarihlenen genellikle mezarda ele geçen yüksek ayaklı çanakların işlev analizi yapılacaktır. Orta Fırat Havzası Güneydoğu Toros Dağları'nın eteklerinden Orta Mezopotamya'ya kadar uzanan dolgu ovasıdır. Bu dolgu ovasının ülkemiz sınırları içerisinde kalan bölümü kuzeyde Atatürk Barajı ile güneyindeki Birecik ve Karkamış barajları dolum alanında yapılan kurtarma kazıları sayesinde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Atatürk Barajı dolum alanının Şanlıurfa'ya bağlı bölümünde yer alan Hassek Höyük'ün batı yamacında bulunan Erken Tunç Çağı I ve II. Evresi mezarlık alanı mezar eşyaları arasında Ninive V türünde dört kulplu ayaklı çanaklar ile saklı astar ile bezenmiş yüksek ayaklı çanaklar ele geçmiştir[7]. Derin, yarıküresel çanaklar, çan ayak üzerinde yükselmektedir; çan ayak bazılarında kısa, bazılarında yüksektir. Yüksek çan ayak üzerinde üçgen pencere biçimli oluk bezeme görülmektedir. Bazı çanaklarda ayak silindirik biçimde yapılmış ve kaide kısmına doğru daraltılmıştır. Titriş Höyük'te Erken Tunç Çağı II-III dönemine tarihlenen Ekstramural mezarlık alanında rastlanan oda mezarlara bırakılmış yüksek ayaklı çanaklar[8] orta yükseklikte ayak ile yuvarlak gövdeli çanaktan oluşmuştur[9]. Kurban Höyükte Erken Tunç Çağı'nın başına tarihlenen VA-B evresinde pitos mezarlardan ve CO1 alanında bu-

[1] Ökse 2002: 53.
[2] Sertok 2007: 241.
[3] Woolley 1952: 220-222.
[4] Woolley 1952: 221.
[5] Özdoğan 1977: 56.
[6] Ökse 2015: 112.
[7] Finkbeiner - Novak -Sakal - Sconzo 2015: 144.
[8] Algaze – Mısır 1992: 156.
[9] Laneri 2012: 16-17.

lunan sıvalı yüzeyden yüksek ayaklı çanak ve parçaları ele geçmiştir[10]. Kurban höyükte yüksek ayaklı çanaklara ait olan veya ait olduğu düşünülen ayak ve kaide parçaları Erken Tunç Çağı boyunca küçük değişikliklere uğramıştır. Yarı küresel çanaklı ve "S" profilli çark yapımı çanaklara ait parçalar, çan ayak üzerinde ve daha erken dönemde boru biçimli oluklu yüksek ayaklar üzerinde yükselmişti. Kaideler üzerinde genellikle iç içe daireler ve çentik izleri görülmektedir[11]. Adıyaman'ın Samsat ilçesinde yer alan Samsat Höyük'ün 20. Evresinde Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı I geçiş dönemini kapsayan 16. kat, E18 alanı güneybatı ocağından 4, toplamda 6 yüksek ayaklı çanak ele geçmiştir[12].

Şanlıurfa ve Gaziantep illeri arasında kalan Fırat Nehri vadisine kurulan iki barajdan kuzeydeki, Birecik barajıdır. Birecik barajı dolum alanında kalan Hacınebi Höyükte Erken Tunç Çağı I evresinde kullanılan bir mezarlık açığa çıkmıştır. Yetişkin bir bireye ait 5 numaralı mezarda, dizili bir halde bulunan 17 adet çanak arasında yüksek ayaklı çanaklara rastlanmıştır[13]. Boyları 16.75 ile 27 cm arasında değişen çanakların üzerinde; kavisli şeritler halinde bezeme, boncuk biçimli ve dalgalı bezeme ve birbirine paralel yivler ile kaidelerinde kırmızı astarlı boya bulunmaktadır.

Birecik Erken Tunç Çağı Mezarlık alanında Erken Tunç Çağı I evresine tarihlenen taş sanduka mezarlar bulunmuştur[14]. Mezarlar arasında gömüt töreni ile ilişkilendirilen yayvan çukurlarda çanak çömlek parçaları, yontma taş aletler, az pişmiş tuğla parçaları, hayvan kemikleri ve yoğun külle dolu alanlar bulunmuştur. Mezarlara bireylerin özel eşyaları, silahları ile yüksek ayaklı ve alçak kaideli çanaklar bırakılmıştır[15]. Tamamı yavaş dönen çarkta üretilmiş olan yüksek ayaklı çanakların kaide kısımlarının altları çakmak taşı dilgilerle düzeltilmiştir. Bunlar, konik yayvan bir kaide üzerinde yükselen silindirik ayak ve yayvan bir çanaktan oluşmaktadır. Çanakların boyutları ortalama 50 cm'dir[16]. Bulunan çanaklar arasında saklı astarlı olanlar kendine has bir grup oluşturmaktadır. Üzerinde yan yana devam eden yatay çizgiler ve bantlar, boncuklarla süsleme ve ya sade bir biçimde kenarları bezeli olanlarına rastlanmıştır[17]. En yüksek ayaklar üçgen, dikdörtgen, kum saati şeklinde seyrek örgü biçimli açık oymalarla bezelidir.

Yarım Höyük'te ele geçen kum katkılı basit hamurdan üretilmiş yüksek ayaklı çanak parçaları Erken Tunç Çağı'nın erken dönemlerine tarihlenmiştir. Buluntular arasında boru şeklindeki ayak parçalarının, yüksek ayaklı çanaklara ait olduğu düşünülmüştür[18]. Konteksti belirlenememiştir. Ayaklar üzerine kazıma tekniği ile içiçe kertikler ve oluklar kazınmıştır. Düz ve ya halka kaidelerin küçük ve ya orta boylu yüksek ayaklı çanaklara ait olabileceği düşünülmektedir[19].

Bu barajın güneyindeki Fırat vadisi, Karkamış Barajı dolum havzasını oluşturur. Zeytinlibahçe Höyüğün Erken Tunç Çağı IB evresine ait evde özel dikdörtgen biçimli ocak çevresinde yalın basit çanaklara rastlanmıştır[20]. ETÇ I evresine tarihlenen tabaka 6'da birbirinden kalın duvarlarla ayrılmış iki odadan birinin kuzeybatı köşesinde seki üzerine bırakılan bebek bir çömleğin içine konmuş ve ağzı ters dönmüş bir yüksek ayaklı çanak ile kapatılmıştır. Erken Tunç Çağı IA evresine ait yüksek ayaklı çanaklara ait çok sayıda bant ve çekik ağız kenarları ile üzerinde silindirik ayağın üzerinde yatay paralel yivler ve bantlar bulunan[21] silindirik ayak ve gövde parçaları ele geçmiştir[22]. Üst gövde boyunca

---

[10] Algaze 1990: 127.
[11] Algaze 1990: 287.
[12] Özgüç 2009: 77.
[13] Stein – Boden – Eden – Özbal 1997: 16.
[14] Sertok – Ergeç 1999: 94-95.
[15] Sertok- Ergeç 1999: 93.
[16] Sertok-Ergeç 1999: 92.
[17] Sertok - Ergeç 1999: 91.
[18] Rothman – Kozbe 2005: 114.
[19] Rothman – Kozbe 2005, 115, 245.
[20] Frangiphane –Bucak 2000: 107.
[21] Frangiphane 2010: 192.
[22] Frangiphane – Bucak 2000: 68.

dönen belirgin bir bandı olan ve omurgalı bir profile sahip bu çanaklar, çekik ağızlı çanaklardan daha yoğundur[23]. Daha geç örneklerde ayaklar üzerinde bulunan paralel çizi bezemeler incelmiş ve eski örneklerindeki derin yivlerin yerini ince bir çizgi almıştır[24].

Fırat Nehrinin batısında yer alan Şaraga Höyükte 'Şara Mezar Harabe' olarak adlandırılan alanda Erken Tunç Çağı I evresine ait kireçtaşı bloklarla inşa edilmiş iki mezar açığa çıkmıştır[25]. 1 Numaralı Mezar'ın girişinde çoğunluğunu yüksek ayaklı çanakların oluşturduğu pek çok kırık ve eksik kap tespit edilmiştir. Mezarın üzerine koyulan kapak taşı kaldırıldığında, mezarın batı ve kuzey kenarlarında kümelenmiş mezar eşyasının tümünü, giriştekine benzer bir biçimde yüksek ayaklı çanaklar oluşturmaktadır[26]. 2 Numaralı mezarın güney kenarına dizilmiş, parçalanmış durumda dört küçük yüksek ayaklı çanak bulunmuştur. Yüksek ayaklı çanaklar kendi içlerinde üç farklı tipe ayrılmaktadır. En yoğun grubu ayakları 20–25 cm yüksekliğinde olanlar oluşturmaktadır. Geniş, yayvan bir taban üzerinde yükselen silindirik ayak üzerine oturtulmuş gövdeler, geniş sığ tabanlı ve keskin dik kenarlıdır. Ağız kenarları genellikle dıştan kalınlaştırılmıştır. Birbirinden ayrı olarak üretilen ayak ve gövde sonradan birbirine eklenmiştir. Diğer tip 50 cm civarı uzunluğa sahip düzgün silindirik ayak üzerinde eğik olarak oturtulan gövde, yayvan, yuvarlak dipli, kısa, dik ve ağız kenarları bant biçiminde kalınlaştırılmıştır. Ayaklar, üç grup halinde, yatay yivler ve karşılıklı açılmış üç sıra üçgen biçimli pencerelerle bezenmiştir. Üçüncü tip, silindirik ayak üzerine oturtulmuş ve ağız kenarlarının içe dönük olduğu görülmüştür. Derin küresel gövdeli dışa kalınlaştırılmış ağız kenarı vardır.[27]

Şaraga Höyük'ün karşı kıyısında yer alan Gre Virike'de[28] açığa çıkan kerpiç teras üzerine MÖ 3. binin ilk yarısında inşa edilen merdivenli kuyu, kurban çukurları ile ilişkili kanal ile iki havuz (Dönem I), ritüel uygulamaların gerçekleştirildiği alanlar olarak nitelendirilmiştir. Kanalla bağlantılı kurban çukurları çevresinde ele geçen yüksek ayaklı çanak parçaları, kazıma çizgilerle bezenmiştir[29]

MÖ 3. binin ortalarında teras üzerine inşa edilen üç oda mezar ile bağlantılı sunu odaları (Dönem IIA), ölü anma törenleriyle ilişkilendirilmiştir [30]. K9 açmasında açığa çıkan mezar odasının doğusunda bulunan ön odaya küçük bir mekân aracılığıyla geçilmektedir[31]. Mezar eşyası arasında yer alan 23 adet yüksek ayaklı çanaktan bazılarının kaide parçaları ön oda tabanında bulunmuştur. Erken Tunç Çağı III boyunca kullanıldığını göstermektedir[32]. Yüksek ayaklı çanakların 19 adedi omurgalı, biri keskin gövdeli, üçü S-profillidir.

Bu alanın güneyinde yer alan Harabebezikan'da Erken Tunç Çağı mezar kapları arasında üç adet yüksek ayaklı çanak bulunmuştur. Yüksek ayaklı çanaklara ait ayak parçaları silindirik ve içleri boştur. Aşağı doğru genişlenmektedir. ETÇ III evresine tarihlenen bu parçalar dıştan hafif kalınlaştırılmış bir kenara sahiptir. Çanak kısmı ve ayağın alt kısmı korunmamıştır. Çanakların korunan yüksekliği ortalama 20 cm'dir[33].

Türkiye Suriye sınırında yer alan Karkamış'ta yüksek ayaklı çanaklar, çömlek ve sanduka mezarlardan ele geçmiştir. Güneydoğu höyükte kazılan 31 çömlek mezar ve 15 sanduka mezarda ETÇ I-II evresine ait yüksek ayaklı çanaklara rastlanmıştır. Stratigrafik olarak gösterilen bu tür mezarlar farklı iki gruba ait farklı düzeylerde çıkarılmıştır. Daha eski döneme tarihli sanduka mezarlardan bir üst döneme ait sanduka mezar buluntularına çok benzeyen yüksek ayaklı çanaklar ve diğer eserler ele

---

[23] Frangiphane - Bucak *2000:* 69.

[24] Frangiphane 2007: 133.

[25] Sertok – Kulakoğlu 2001: 107-108.

[26] Sertok – Kulakoğlu 2001: 110-111.

[27] Sertok – Kulakoğlu 2001: 112.

[28] Ökse 2002: 53.

[29] Ökse 2001: 126.

[30] Engin 2007: 269.

[31] Ökse-Bucak 2001: 152.

[32] Ökse - Bucak 2001, 159.

[33] Bilgen 2001: 426.

geçmiştir[34]. Karkamış mezarlarından ele geçen yüksek ayaklı çanakların toplam sayısı en az 185 adettir. MÖ 3.bin yılın ilk yarısına tarihlenen yüksek ayaklı çanakların bulunduğu dönem Woolley tarafından 'Şampanya Bardağı Dönemi' olarak adlandırılmıştır[35]. Erken Tunç Çağı I-II evrelerinden itibaren görülmeye başlanan çanaklar, MÖ 3.binyılın ikinci yarısında azalmıştır.

Kaplar üretilirken gövde ve ayak birbirinden bağımsız yapıldıktan sonra bütünleştirilmiştir. Genellikle elle şekillendirilen bu çanaklar son derece iyi işçilikle yapılmıştır. Bazı örneklerde silindirik ayağın kabaca yapıldığı görülmüştür. Genelde ayak boru ve konik bir biçimdedir. Kimi örnekte ince ve konsantrik oluklarla bezenmiş süslemelerle karşılaşılmıştır. Az miktarda üçgen pencere biçiminde bezenmiş örneklere rastlanmıştır. İç bükey görünümlü, orta sapından yukarı doğru kenarları yükseltilmiş olanların kırmızı astar boya ile dekore edilenleri vardır. Genellikle ağız kenarlarının alt kısmında tek bir dalgalı hat halinde çizgi ile bezendiği görülmektedir[36]. Diğer örneklerde ağız kenarlarında dekor amaçlı kazıma, tarama ve kemik biçimli örgü bezeme söz konusudur. Kaidesi uzun olan yüksek ayaklı çanaklar, genellikle iyi tıraşlanmış dikey çizgilerle bezenmiştir.

Karkamış yüksek ayaklı çanakları üç tipe ayrılmaktadır. İç bükey, geniş ancak derin olmayan çanak, silindirik ayak üzerinde yükselmektedir. Yalın fakat kenarlarında bant bezemesi bulunan çanağın hafif dışa dönük dudağı bulunmaktadır. Daha yuvarlağımsı derin çanak, silindirik ayak üzerinde yükselen ikinci tip düz, hafif dışa doğru açılan ağızlıdır. Üçüncü tip yarı küresel omurgalı çanak silindirik ayak üzerinde yükselmektedir. Bu tür çanakların ağız kenarına işlenen bezemeler birbirinden farklılık göstermektedir. Çok sayıda benzer oluklardan oluşan bir dizi bezeme en fazla karşılaşılan bezeme türüdür.

Kaidesi kısa olan yüksek ayaklı çanaklar, uzun kaideli çanaklarda olduğu gibi mezarlardan bir bütün olarak ele geçmiştir. Çoğu örnek küçük boyutlu ve kısa saplıdır. Ayak düz bir biçimde yükselmektedir. Küçük değişiklikler gösteren bu kaplar da üç alt tipe ayrılır. Kısa boylu, omurgalı, açık ve düz ağız kenarlı çanak, orta boylu ayak üzerinde yükselmektedir. Yarı küresel çanak konkav görünümlü geniş bir çanak tipinin gelişmiş bir halidir. Kalınlaştırılmış kenar süsü bulunur ve kısa ayak üzerinde yükselir. Yukarı doğru sivrilen uzun, düz kenarlar ve belirgin kenar çıkıntıları olan derin, omurgalı çanak, disk tabanlı ve kısa kaidelidir. Örneklerden birinin üzerinde kırmızı boya astar mı yoksa gizli astar mı olup olmadığı belli olmayan dama motifli bezeme bulunmaktadır. Bir örneğin ayağı üzerinde kalın şerit bezeme görülmektedir[37].

Türkiye-Suriye sınırının güneyindeki Fırat vadisi, Tishreen Barajı dolum alanında kalır. Bu bölgede yapılan kurtarma kazılarında Shiyoukh Tahtani ve Jerablus Tahtani'de Erken Tunç Çağı III-IV evresine tarihlenen mezarlık alanında yüksek ayaklı çanaklar ele geçmiştir[38]. Shiyoukh Tahtani ETÇ III mezarlığından ele geçen yüksek ayaklı çanaklar yarı küresel gövdeli ve yüksek ayaklıdır. Benzerlerine Orta Fırat Havzası'nın birçok yerleşiminde rastlanmıştır.

Baraj gölünün güneyindeki kesimde, 20. Yüzyılın ikinci çeyreğinde kazılan Tell Ahmar'da (Til Barsip) MÖ 3. binin son yüzyıllarına tarihlenen, içerisinde çok sayıda yüksek ayaklı çanak ele geçen oda mezarlar açığa çıkmıştır[39]. Till Barsip'te yüksek ayaklı çanaklar geniş bir tipoloji sergilemektedir. Yarıküresel, yuvarlak gövdeli, silindirik ayaklı ve çan ayaklı örnekler sayıca fazladır.

Orta Fırat havzasının güney bölümü Tabqa Barajı kurtarma kazıları kapsamında incelenmiştir. Tell Banat Erken Tunç Çağı mezarlarında da benzer özellikte yüksek ayaklı çanaklar bulunmuştur[40]. Tell Banat'ta ele geçen yüksek ayaklı çanağın ayağı üzerinde kare biçimli oyuk bezeme oldukça dikkat çekicidir.

---

[34] Sconzo – Falsone 2007: 75.

[35] Sconzo – Falsone 2007: 73.

[36] Sconzo - Falsone: 79.

[37] Woolley 1952: 220-222.

[38] Peltenburg 2007: 259.

[39] Dangin – Dunand 1935: 69.

[40] Porter 1985: 32-33.

Tawi ve Halawa mezarlıkları da Erken Tunç Çağı boyunca kullanılan alanlar olup, mezarlara çok sayıda yüksek ayaklı çanak bırakılmıştır[41].Benzer örneklerin dışında Halawa'da tamamı dairesel yivlerle bezenmiş ritüel amaçla üretildiği tahmin edilen yüksek ayaklı çanağa rastlanmıştır.

Orta Fırat Havzası'nda ele geçen yüksek ayaklı çanakların tek tek incelenip benzerliklerinden ve farklılıklarından yola çıkarak tiplerinin belirlenmesi ve bu belirlemeye göre de sınıflandırılması mümkündür. Bazı yerleşimlerde birden fazla tipte yüksek ayaklı çanağa rastlanırken bazısında aynı tipe ait yüksek ayaklı çanağın Erken Tunç Çağı boyunca devam ettiği görülmektedir.

Çoğunlukla yalın basit mallar grubundan olan yüksek ayaklı çanakları, çanak ve ayak kısmı biçiminde ayırıp tipolojik olarak incelemek mümkündür. Orta Fırat havzasındaki yüksek ayaklı çanaklar tipolojik olarak incelenirken çanak kısmı için gövde ve ağız kısımları dikkate alınarak tiplere ayrılmıştır. Derin ve yarı küresel gövdeli, yuvarlak gövdeli, omurgalı gövde ve düz ağızlı gibi tanımlamalarla sınıflandırılmıştır. Ayak kısmı için, yüksek silindirik ayak ve çan ayak olarak tanımlanmış ve incelenmiştir. **(Tablo 1)**

Çanakların bazısında özellikle ayak kısımlarında üçgen biçimli oluk bezeme, kesik bezeme, boncuk biçimli bezeme, yatay paralellerle süslenmiş yiv ve bant bezeme, zikzak bezeme ve örgü bezemeye rastlanmıştır. Ayrıca saklı astar bezeme ile dikey perdah izi bulunan yüksek ayaklı çanaklar da vardır.

Orta Fırat Havzasındaki yüksek ayaklı çanaklara ait bazı tiplerin geniş bir yayılım alanına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle yarı küresel gövdeli ve yüksek silindirik ayaklı çanağın Şaraga Höyük, Karkamış, Zeytinlibahçe, Gre Virike ve Hacınebi Höyük'te bulunmuş olması bu tipin yüksek ayaklı çanaklar arasında yaygın kullanılan bir tip olduğunu göstermektedir.

İşlev Analizi ve Sonuç

MÖ 3. Binde yüksek ayaklı çanaklar buluntu durumlarına göre değerlendirildiğinde sunum amaçlı kullanıldıkları, yoğun olarak bulundukları alanların niteliğine dayanılarak söylenebilmektedir. Bu tip kapların %80 kadarı mezarlara bırakılmış, %15 kadarı ritüel uygulamalarla ilişkilendirilen alanlarda ele geçmiştir. Sadece %5 kadarının bulunduğu alanın niteliğine ilişkin bilgi elde edilmemiştir. **(Tablo 2)**

Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Eskiyapar fincanının[42] içinde göğüslerini tutan çıplak kadın heykelciğini önündeki makara biçimli sunağın yüksek ayaklı çanakları anımsattığını söylemek mümkündür. **(Şekil 2:c)** Benzeri bir çanak modeli de Salat Tepe kazılarında, Erken Tunç Çağı sonuna tarihlenen bir yapının duvarı içinde ele geçmiştir[43]. Ritüel amaçlı kullanıldığı düşünülen bu figürin grubunda bulunan makara biçimli sunak modeli, yüksek ayaklı çanaklara benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda, günlük kullanım için uygun bir biçim olmayan ve tamamına yakını mezarlar ve ritüel uygulama alanlarında ele geçen bu kapların sunak olarak kullanılmış olabileceği değerlendirilmektedir.

Arkeolojik tasvirli eserler – mühür, mobilya kakması, duvar boyası, kabartma, v.b. – üzerinde betimlenen sunaklara olan benzerliği de bu kapların ritüellerde kullanılmış olabileceği varsayımını güçlendirmektedir. Orta Fırat havzasının güney bölümünde yer alan Tell Hariri/Mari'de açığa çıkan, MÖ 2645-2460 yıllarına tarihlendirilen sarayın duvar resimlerinde benzeri sunaklara libasyon yapıldığı resmedilmiştir. **(Şekil 2:b)** Ur kentinde ele geçen Akkad stili silindir mühür baskısı[44] üzerinde Tanrıça İştar'a sunu yapan figürün yüksek ayaklı çanak ile sunusunu gerçekleştirdiği görülmektedir. **(Şekil 2:a)** Mari sarayının bir odasında ele geçen sedef mobilya kakmalarından birisinde, rahiplerden oluşan tasvir sahnesinde bulunan bir figürün elinde yüksek ayaklı bir çanak taşıması, bu kapların sunak olarak kullanılmış olabileceği fikrini güçlendirmektedir. **(Şekil 2:d)**

[41] Yaseen 1995: 55-57.

[42] Özgüç 1988: 128.

[43] Ökse 2014: 133.

[44] Legrain 1951: 16.

Günümüze değin insanın üstün kabul ettiği varlıklarla bağını sağlama ve sürdürme, onları memnun etme ve kendi yararına yöneltme amacı güttüğü ritüeller mevcuttur. Tanrıyla, tanrılarla veya kutsal sayılan canlılarla uyum içinde olmak, onların sevgisini kazanmak, var olan olumsuz bir durumu olumluya çevirebilmek amacıyla yüksek ayaklı çanaklar sunu eşyası olarak kullanılmıştır. Erken Tunç Çağı'nın tüm evreleri boyunca mezarlıklarda yüzlercesine rastlanan yüksek ayaklı çanakların ritüel ve inançla ilgili nedenlere bağlı olabileceği düşünülmektedir[45]. Bu kap biçiminin yayılım alanı, sosyokültürel bir bölgenin varlığına işaret etmektedir. Büyük bir olasılıkla bu biçimdeki kaplar ritüel amacıyla üretilmiştir ve günlük kullanım kapları arasında yer almamaktadır.

Yüksek ayaklı çanakların buluntu durumları göz önüne alındığında, günlük kullanıma ilişkin bir işlevinin olmadığı soncuna varılmaktadır. Ağırlıklı olarak mezarlarda ve kısmen de tapınak olarak kullanıldığı düşünülen yapılardan ele geçen yüksek ayaklı çanaklar, günlük yaşamın geçtiği konutlarda kullanılmamış görünmektedir. Bu bakımdan, bu kapların özel bir işlevinin olması mantıklı görünmektedir. Bu kaplar biçimsel olarak günlük sofra kullanımı için uygun değildir. Bulundukları kontekstlerin mezarlar ve ritüel uygulamalarla ilişkilendirilen alanlarda ele geçmesi, bu kapların çeşitli ritüellerde kullanılan özel biçimler olabileceğini düşündürmektedir.

Kaynakça

ALGAZE, G. – A. MISIR (1992) Excavations At Titriş Höyük, A Small Mid-Late Third Millennium Urban Center in Southeastern Anatolia, 15. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

ALGAZE, G. (1990) Town and Country in Southeastern Anatolia, Vol.II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük, Plates, Chicago, The University at Chicago Oriental Institute Publications Volume 110.

ALGAZE, G. (1990) "Town and Country in Southeastern Anatolia", Vol.II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük, Text, Chicago, The University at Chicago Oriental Institute Publications Volume 110.

BİLGEN, N. (2001) Harabebezikan Höyüğü'nde Bulunan Erken Tunç Çağı (Mezar?) Kapları, Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Ankara, TAÇDAM.

DANGIN-THUREAU, F. – M. DUNAND (1935) *Til-Barsib, Bibliotheque Archeologique Et Historique*, Paris, Tome XXIII.

DEVECİ, A. (2001) "Akarçay Tepe 2001 Yılı Çalışmaları", Ilısu ve Karkamış Barajı Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Derleyenler: Numan Tuna, Jean Öztürk, Jâle Velibeyoğlu, Ankara ODTÜ, TAÇDAM Yay.

ENGİN, A. (2007) "The Carchemish Region As a Ceramic Province in The Early Bronze Age: Analysis of the Ceramics From the Carchemish DamFocusing on the Material of Gre Virike", Euphrates River Valley Settlement, The Carchemish Sector in The Third Millennium BC, Levant Supplementary, Series 5,Derleyen: Edgar Peltenburg Oxbow Books.

FINKBEINER, U. – M. NOVAK - F. SAKAL – P. SCONZO (2015) "Middle Euphrates", Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Easterm Mediterranean (ARCANE), Vol: VI.

FRANGIPANE, M. (2010) Late Chalcolitic Developments And The Transition to EBI in The Turkish Middle Euprates Valley, As Seen From The Recent Excavations at Zeytinlibahçe Höyük Urfa, 6 ICAANE, Volume 2, Oxbow Books.

FRANGIPANE, M. (2007) "Establishment of a Middle/Upper Euphrates Early Bronze I Culture From the Fragmentation of the Uruk World. New Data From Zeytinli Bahçe Höyük (Urfa, Tur-

[45] Sertok - Kulakoğlu 2001: 107-122.

key)",Euphrates River Valley Settlement, The Carchemish Sector in The Third Millennium BC, Levant Supplementar, Series 5, Derleyen: Edgar Peltenburg, Oxbow Books.
FRANGIPANE, M. - E. BUCAK (2000) "1999 Yılı Zeytinli Bahçe Höyük Kazı ve Araştırmaları", Ilısu ve Karkamış Barajı Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Derleyenler: Numan Tuna, Jean Öztürk, Jâle Velibeyoğlu, Ankara ODTÜ, TAÇDAM Yay.
FRANGIPANE, M. (1997) "A 4th Millennium Temple/Palace Complex at Arslantepe-Malatya. North-South Relations and the Formation of Early state societies in the Northern Regions of Greater Mesopotamia", In: Paleorient, Vol:23N1.
GATES, M. H. (1984) *The Palace of Zimri-Lim at Mari*, The Biblical Archaeologist, Vol 47, No: 2, Jstore, Publicated by the American Schools of the Oriental Research.
HELWING, B. (2002) Hassek Höyük II: die spätchalkolithische Keramik, Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag,
HELWING, B. (1999) Cultural Interaction at Hassek Höyük, Turkey, New Evidence From Pottery Analysis, Tübingen, Ernst Wasmuth Verlag.
LANERI, N. (2012) The Discovery of a Funerary Ritual Innanna/Ishtar and Her Descent to the Nether World in Titriş Höyük Turkey, Vol:52, No.1/4, Istituto Italiano perl'Africa e l'Oriente.
LEGRAIN, L. (1951) *Ur Excavations, Seal Cylinders*, Volume X Published For the Trustees of the Two Museums, By Aid of a Grant Made by the Carnegie Corporation of New York.
MARGUERON, J.-CL. (2004) *Mari Metropole de I'Euphrate,* Picard erc.
ORTHMANN, V. W. (1975) *Propylaen Kunst Geschichte,* Band 14, MCLMXXV, Propylaen Verlag Berlin,
ÖKSE, A. T. (2000) "Gre Virike 2000 Yılı Kazısı" *Ilısu ve Karkamış Baraj GölleriAltında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları,* Derleyenler: Numan Tuna, Jean Öztürk, Jâle Velibeyoğlu, Ankara ODTÜ, TAÇDAM Yay.
ÖKSE, A. T. – E. BUCAK (2000) "Karkamış Barajı-Gre Virike 1999 Yılı Kurtarma Kazısı", *22. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, İzmir, TC Kültür Bakanlığı Yayınları.
ÖKSE, A. T. – E. BUCAK (2001) "*Karkamış Barajı-Gre Virike 2000 Yılı Kurtarma Kazısı*", 23. Kazı Sonuçları Toplantısı II, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları.
ÖKSE, A. T. (2001) "Gre Virike 1998 Araştırması", *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Derleyenler: Numan Tuna, Jean Öztürk, Jâle Velibeyoğlu, ODTÜ Tarihsel Çevre Araştırma Merkezi, Ankara.
ÖKSE, A. T. (2002) "Gre Virike: Fırat Kenarında Bir MÖ 3. Bin Kutsal Alanı", *Hacettepe Üniv. Edeb. Dergisi,* Cilt 19, Sayı:2, 53-74.
ÖKSE, A. T. (2014) "Building Rituals Attested at the Bronze Age Settlement of Salattepe, Demonstrating Luvian, Hurrian and Hittite Rituals in the Upper Tigris Region", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians*, Edited by Anacleto D'agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Florence, Luwians,Frenze University Press.
ÖKSE, A. T. (2015) "Baraj Projeleri ve Arkeoloji: Türkiye'nin Güneydoğusunda Kurtarma Kazıları, Kültürlerin Köprüsü Anadolu", Editör: Ünsal Yalçın & Hans-Dieter, *Uluslararası Sempozyum Kitabı,* Bonn.
ÖZDOĞAN, M. (1977) *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, İstanbul, ODTÜ Aşağı Fırat Projesi.
ÖZGÜÇ, N. (2009) Samsat, Bir Başkent ve Kalenin Uzun Yaşamının 6000 Yıllık Döneminden Kesitler, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
ÖZGÜÇ, T. (1988) İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, , 1988
PELTENBURG, E. (2007) "Diverse Settlement Pattern Changes in the Middle Euphrates Valley in the Later Third Millennium B.C: The Contribution of Jerablus Tahtani", Oxbow Books.
PORTER, A. - T. MCCLELLAN (1985) "Tell Banat, Damaszener Mitteilungen, Deusches Archaologisches Institut Station Damaskus, Verlag Philipp Von Zabern, Gegrundet Mainz.
ROTHMAN, M. – G. KOZBE (2005) "Chronology and Function at Yarım Höyük Part II", *Anatolica XXXI.*

ROTHMAN, M. – G. KOZBE (1995) "Yarım Höyük Kazıları 1969", *XIX Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

SCONZO, P. - F. GIOACCHINO (2007) "The 'Champagne-Cup' Period at Carchemish. A Review of the Early Bronze Age Levels on the Acropolis Mound and the Problem of Inner Town", *Euphrates River Valley Settlement, The Carchemish Sector in The Third Millennium BC, Levant Supplementary*, Series 5, Derleyen: Edgar Peltenburg, Oxbow Books.

SERTOK, K. (2007) "Fruit Stands and the Definition of a Cultural Area Around Carchemish", *Euphrates River Valley Settlement, The Carchemish Sector in The Third Millennium BC*, Levant Supplementary Series 5, Derleyen: Edgar Peltenburg, Oxbow Books.

SERTOK, K. - R. ERGEÇ (1999) "A New Early Bronze Age Cemetery: Excavations Near the Birecik Dam, Sourtheastern Turkey", *Anatolica XXV*.

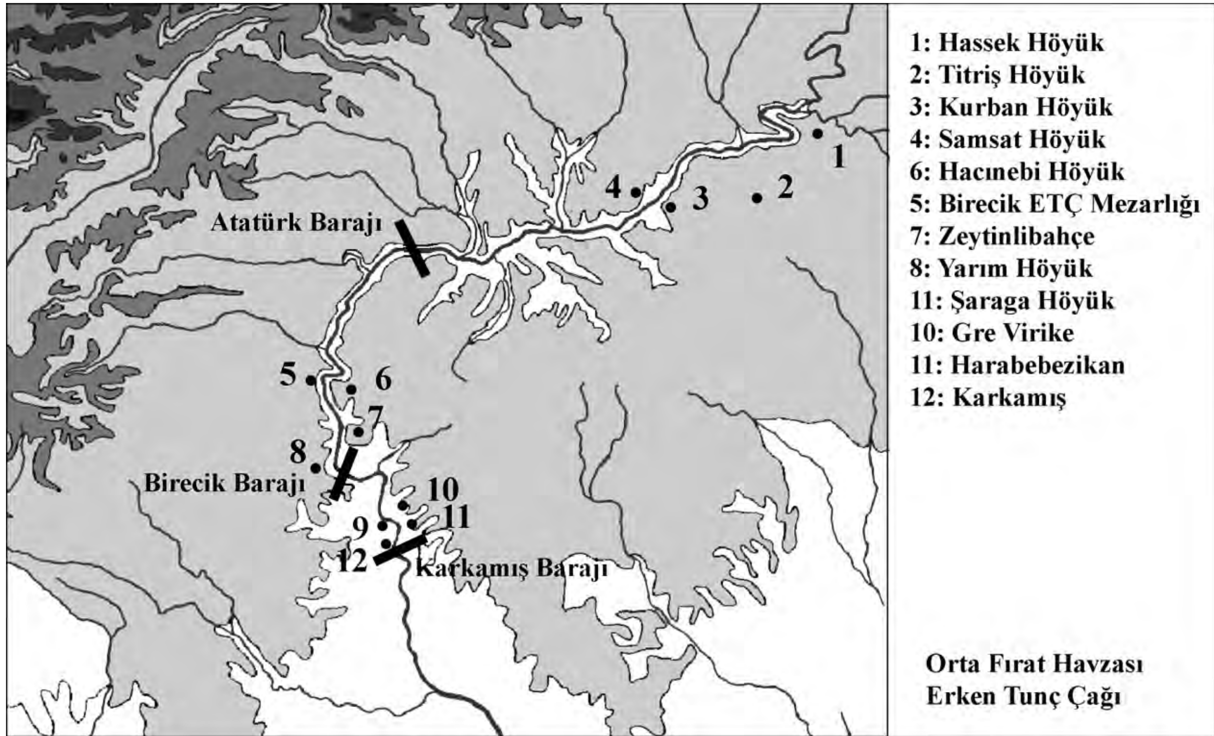
SERTOK, K. – F. KULAKOĞLU (2000) "Şaraga Höyük 1999 Yılı Kazı Sonuçları,", *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Derleyenler: Numan Tuna, Jean Öztürk, Jâle Velibeyoğlu, Ankara ODTÜ, TAÇDAM Yay.

SERTOK, K. – F. KULAKOĞLU (2001) "Şaraga Höyük 1999-2000 Kazı Sonuçları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları.

STEIN, G. J. – K. BODEN - E. PEARCE - H. ÖZBAL (1997) "Excavations At Hacınebi, Turkey, 1996: Preliminary Report" *Anatolica XXIII*.

WOOLLEY L. – R. D. BARNETT (1952) "Carchemish", *Report on the Excavations at Jerablus on Behalf Of the British Museum*, Part III, London, The Trustees of the British Museum.

YASEEN, G. T. (1995) Old Babylonian Pottery From the Harmin, Tell Halawa, London Nabu Publication.

Şekil 1: Orta Fırat Havzası Erken Tunç Çağı

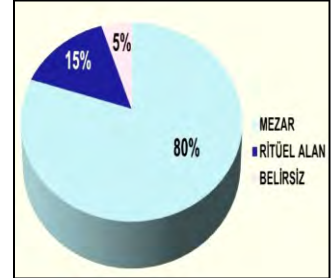
Şekil 2: Yüksek Ayaklı Çanakların Tasvirli Eserlerde Yeri. a: Akkad Dönemi Mühür Baskısı, MÖ 2340-2160 (Von Winfried Orthmann, Propylaen Kunst Geschichte, Band 14, MCLMXXV, Propylaen Verlag Berlin, 1975, Lev:135a-k), b: Mari Sarayı Duvar Resmi MÖ 2645-2460 (Marie-Henriette Gates, The Palace of Zimri-Lim at Mari, The Biblical Archaeologist, Vol 47, No: 2, Jstore, Publicated by the American Schools of the Oriental Research,1984, s:70-87, Lev: XVII), c: Eskiyapar, Orta Tunç Çağı (Tahsin Özgüç, İnandıktepe , Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi, TTK, Ankara 1988, s:128, Lev:d3), d: Mari Sarayı Mobilya Kakması MÖ 2645-2460 (Jean-CL., Margueron, Mari Metropole de I'Euphrate, Picard erc.,2004, s:294, Fig 283:2/d), Görseller üzerinden yazar tarafından çizilmiştir.

Gövde Tipi	Ayak Tipi	Çizim	Buluntu yeri		Dönem
Yarı Küresel	Çan		Hassek Höyük	IB-II: Bx76 Pitos mezar	ETÇ I-II
Yarı Küresel	Yüksek Silindirik		Şaraga Höyük	1 No'lu Mezar	ETÇ I
			Karkamış	III: 14 Oda Mezar	ETÇ I-II
			Zeytinli Bahçe	V. Evre Dikdörtgen Ocak	ETÇ I
			GreVirike	IIA: K9 Oda Mezar	ETÇ III
			Hacınebi Höyük	5 No'lu Mezar	ETÇ I

Tablo 1: Orta Fırat Havzasında Erken Tunç Çağı Yüksek Ayaklı Çanak Tipleri

Yarı Küresel	Yüksek Silindirik		Karkamış	III: Sanduka Mezar	ETÇ I-II
			Şaraga Höyük	1 No'lu Mezar	ETÇ I
Derin Yarı Küresel	Yüksek Çan		Hassek Höyük	III: Pitos Mezar	ETÇ I
Yuvarlak	Yüksek Silindirik		Gre Virike	IIA: K9 Oda Mezar	ETÇ III
			Birecik Mezarlığı	Taş Sanduka Mezar	ETÇ I-II
Yuvarlak	Çan		Titriş Höyük	Mezar 18-35	ETÇ II
Dışa Açık Düz	Yüksek Silindirik		Zeytinli Bahçe	V: Çömlek Mezar	ETÇ I
Omurgalı	Yüksek Silindirik		Hassek Höyük	II-IV: S18 Alanı Bx38 Pitos Mezar	ETÇ I-II
			Samsat Höyük	E: R/14 Alanı	GKÇ III-ETÇ I Geçiş
Omurgalı	Çan		Karkamış	III: Oda Mezar	ETÇ I-II
			Birecik Mezarlığı	Taş Sanduka Mezar	ETÇ I-II

Buluntu Yeri	Mezar Buluntusu	Ritüel Alan	Belirtilmemiş
Hassek	X		
Titriş Höyük	2		
Kurban	16	X	
Samsat	2		4
Hacınebi Höyük	16	X	
Birecik ETÇ Mezarlığı	X		
Zeytinli-bahçe	X	X	
Yarım Höyük			X
Şaraga Höyük	16		
Gre Virike	23	X	
Harabe Bezikan	X		
Karkamış	185		

Tablo 2: Yüksek Ayaklı Çanakların Buluntu Durumlarına Göre Yoğunluğu

1983-2011 YILLARI ARASINDA HARRAN HÖYÜK'TE BULUNAN TUNÇ ÇAĞI PİŞMİŞ TOPRAK İNSAN FİGÜRİNLERİ

Bekir ÇETİN*

Bronze Age Terracotta Human Figurines Founded in Harran Höyük Between 1983-2011

Abstract

This study includes an archaeological and cultural evaluation of figurines uncovered in the EBA III-MBA levels in the archaeological excavations conducted at Harran Höyük.

This type of figurine, which Badre classifies as Euphrates type, extends over a wide area in northern Syria and neighboring regions and has a prominent position in the Early Bronze Age III-Middle Bronze Age culture. 8 Euphrates type figurines unearthed during the Harran Höyük excavations constitute the largest repertoire ever unearthed in Anatolia. The archaeological evaluation of these figurines will contribute to the understanding of Euphrates type figurines.

Key Words: Bronze Age, Figurines, Euphrates, Terracotta Finds.

Giriş

Kuruluşu binlerce yıl eskiye dayanan Harran kenti, büyük çapta bir höyük üzerinde yükselir. Harran Höyük, kuzey-güney doğrultusunda 1360 m. doğu-batı doğrultusunda 1025 taban çapında eliptik formludur. Höyüğün eteklerinde Harran'ın geleneksel kubbe evlerinin de yer aldığı bugünkü köy yerleşimi bulunmaktadır. İngiliz bilim adamı D. S. Rice 1950'li yıllarda burada bir sondaj çalışması yapmıştır. Kentin en erken dönemlerine ait edinilebildiğimiz tüm bilgiler bu kazı çalışması sırasında çıkan bilgilerdendir. Daha sonra Dr. Nurettin Yardımcı da kazılarını bu alanda sürdürmüş, günümüzde Prof. Dr. Mehmet ÖNAL tarafından kazı çalışmaları sürdürülmektedir. Höyüğün üstünde ve Ulu Camii'nin çevresinde XII-XIII. yüzyıllara, Eyyubi-Selçuklu Dönemleri'ne ilişkin ilk tabakalarda yapılan kazılarda İslami Dönem'e ilişkin bir yerleşme yeri ortaya çıkarılmaktadır.

Bu çalışmanın konusu, Harran Höyük'teki Eski Tunç Çağı III- Orta Tunç Çağı'na ait tabakalarda ortaya çıkartılmış olan pişmiş toprak insan figürinlerinin incelenmesidir. Bu çalışmada amaçlanan hedef; Şanlıurfa İli Harran İlçesi'nde bulunan Harran Höyüğü'nde gerçekleştirilen kazı çalışmalarında

* Bekir ÇETİN, Arkeolog, Şanlıurfa Müzesi, Şanlıurfa/TÜRKİYE

ortaya çıkartılan "Eski Tunç Çağı III- Orta Tunç Çağı Pişmiş Toprak İnsan Figürinleri"nin arkeolojik ve kültürel açıdan değerlendirilmesini içermektedir.

Yöntem

Çalışmada, öncelikle malzeme toparlanması yoluna gidilmiştir. Şanlıurfa Müze Müdürlüğü deposunda ve vitrinlerinde korunan, eserlerin envanter bilgileri alınmış, fotoğraflama ve çizim işlemleri tamamlanmıştır. Ulaşılamayan malzeme, yayınlar ya da yayınlanmamış tezler aracılığıyla değerlendirilmeye alınmıştır. Böylece 8 adet figürin ve parçasının çalışması tamamlanmıştır. Figürinler kazıda bulundukları tabakalar dikkate alınarak incelenmiştir. Kazı buluntusu olmayanlar ise; benzerlikler ve teknik özellikleri dikkate alınarak dönemler içerisine oturtulmuştur.

Konu Üzerine Yapılmış Olan Çalışmalar

Anadolu ve Mezopotamya'daki kazılarda Erken Tunç Çağı figürinleri üzerinde derlenmiş olan pek az çalışma vardır. Bunların en önemlileri; Ö. Bilgi'nin "Development and Distribution of Anthropomorphic Figures in Anatolia from the Neolithic to the End of the Early Bronze Age" adlı Londra Üniversitesi'nde 1972 yılında tamamlamış olduğu yayınlanmamış doktora tezi[1] ile T. Özgüç'ün "Ön Tarihte Anadolu İdolleri" konulu 1941 yılında, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi'nde tamamlamış olduğu doktora tezidir[2] P.R.S. Moorey'ın "Idols of the people: miniature images of clay in the ancient Near East" adlı çalışması ile Leila Badre'ın "Les Figurines Antropomorphes en Tere Cuiete L'age du Bronze en Syrie, Paris, 1980 çalışması önemlidirler[3]. Bir diğer önemli çalışma ise Şengül Aydıngün'ün "Eski Tunç Çağı'nda Anadolu Pişmiş Toprak Figürün ve İdoller" konulu 2003 yılında, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlamış olduğu doktora tezidir.[4]

Anadolu'daki Erken Tunç Çağı figürin ve idollerinin kazı malzemesi olmayıp, yasal olmayan yollarla yurtdışına çıkarılmış örnekleri konusundaki en kapsamlı çalışmayı ise Olaf Höckmann yapmıştır. Höckmann, yurtdışındaki müzeler ve özel koleksiyonlardan topladığı örnekleri "The Neolithic and Early Bronze Age Idols of Anatolia" bölüm başlığı altında Art and Culture of Cyclades in the Third Millennium B.C.[5] adlı serginin uluslararası serginin katalog çalışmasının içinde yayınlamıştır. Ayrıca, Amsterdam, Allard Pierson müzesinde yer alan Anadolu idollerine ait küçük bir koleksiyon Jonsen-Buıs, D. ve P. Venema tarafından [6] bilim dünyasına tanıtılmıştır.

Harran Höyük Tunç Çağı Pişmiş Toprak İnsan Figürinleri

Çıplak ya da giyinik olarak ayakta ve gövde kısmı sütun şeklinde veya bitişik ayaklı üç boyutlu olarak betimlenen pişmiş topraktan küçük heykelcikler Badre tarafından Euphrates tipi olarak adlandırılmaktadır. Katı kilden elle biçimlendirilen bu heykelcikler, Mezopotamya'da Abu Salabikh, Ur, Kuzey Suriye'de Tell Chuera, Chagar Bazar, Mari, Tello, Tell Selenkahiye, Tell Brak, Terqa, The Umm el-Marra, The Danish Excavation, Al 'Abd Zerejehey, Tell Bi'a, Tell Habuba Kabira, Hubaba Kabira Sud, Tell Hadidi, Tell Hamam et-Turkman, Munbaqa ve Meskéné-Emar ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Harran'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda karşımıza çıkmaktadır. Erken Tunç Çağı III' de

[1] Bilgi 1972.

[2] Özgüç 1943.

[3] Badre 1980.

[4]Aydıngün 2003.

[5] Thimme 1976.

[6] Jansen- Buıs-Venema 1985: 29–42.

(M.Ö. 2400–2100) el yapımı tekniği ile üretilmeye başlanan çıplak ve giyinik kadın heykelcikleri, Euphrates tipi figürinlerin en erken örnekleri olarak kabul edilmektedir. Kuzey Suriye'de Erken Tunç Çağı III' ün pişmiş toprak heykelcik repertuarında oldukça popüler bir yere sahip olan bu heykelcik tipi, aynı dönemde Mezopotamya ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne kadar ulaşmıştır. Geç Tunç Çağı ile birlikte bu tipin örnekleri Levant Bölgesi'nde hızla yaygınlaşmaya başlamıştır.

Kuzey Suriye Bölgesi'nin Fırat Nehri kıyısındaki ören yerleri ile Balikh Nehri'nin batı kıyısında yer alan Harran'daki arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılmış Tunç Çağı'na ait pişmiş toprak figürinler Badre tarafından Euphrates Group olarak belirlenmiş ve bu figürinler M.Ö. III. Binyıl sonuna (Erken Tunç Çağı III) tarihlendirilmiştir. Kuzey Suriye Bölgesi'nde Chagar Bazar ve Brak kazılarında Erken Tunç Çağı III'ten Orta Tunç Çağı I'e kadar üretim seviyesinin çok iyi olduğu insan biçimli figürinler varlığını göstermektedir. Harran ile aynı döneme tarihlenen bu grubun p.t. figürinleri genellikle koruma durumları göz önüne alındığında yaygın olarak mezar buluntuları olarak kabul edilmişler; fakat genel olarak sistemli kazılar bu figürinlerin düzenli olarak mezar buluntuları olduğunu göstermezler[7]. Özellikle ETÇ III' ün son safhasında bu tipin kadın figürinleri Fırat Nehri boyunca yerleşmiş olan sitelerde ve aynı zamanda popüler olan bu el yapımı p.t. figürinler Kuzey Suriye'nin diğer sitelerinde de yaygındır.

Üzerinde çalıştığımız Harran kazılarında ortaya çıkartılmış Euphrates tipi figürinlerin 6 tanesi Ashmolean Müzesi'nde 2 tensi Urfa Müzesi'nde olmak üzere toplam 8 adetten oluşmaktadır.

Harran Höyük Erken Tunç Çağı III - Orta Tunç Çağı Pişmiş Toprak İnsan Figürinleri

Orta Fırat Bölgesi'nde El-Esad baraj inşaatı öncesi yapılan kurtarma kazıları M.Ö. 3. bin yılın 3. çeyreğine ait buluntular vermektedir. M.Ö. 3. binden Orta Tunç Çağı başlarına kadar bu merkezler önemli sayılarda p.t. figürinler vermiştir. Harran'daki figürinler ile paralel özellikler gösteren Erken Tunç Çağı III (M.Ö. 2350–2000) bu dönemin insan biçimli figürinleri pişmiş toprak el yapımıdırlar ve en çok ayakta tasvir edilmişlerdir. Ayakta durmasına yardımcı olan niteliksiz sütun şeklinde bir alt vücuda sahiptirler. Anatomik özellikler özetle baş kısmında belirtilmiş; gaga şeklindeki burun yuvarlak aplike gözler arasında gösterilmiştir. Ağız ve çene nadiren gösterilmiş ve bu aşamada kulaklara da pek dikkat edilmemiştir. Bu figürler dua eder şekilde, gövde üzerinde eller göğüslerini tutmakta veya az da olsa bazı örneklerde kollarını her iki yana açmaktadır. Figürinlerdeki kişisel süsler vücudun üst kısmında kilden yapılmış şerit bant ve kesik çizgiler biçiminde ayrıntılı işlenmiştir. Bu dönemde p.t. figürinlerin en çok saç stilleri ile başlıklarına önem verilmiştir. Mezopotamya'da olduğu gibi kadınların saçları kıvırcık, lüle ve demet biçiminde ayrıntılı işlenmiş olup saçlar başın arka kısmında genellikle belirginleşmiş, az da olsa bazı figürinlerin saçları başın her iki yanına işlenmiştir.

Bu dönemin figürinleri kazılarda bulunmuş sayısız örneklerle karşılaştırılabilir: Al 'Abd Zerejehey; Tell Bi'a; Tell Chuera[8]; Tell Habuba Kabira[9]; Habuba Kabira Sud; Tell Hadidi; Halawa; Hama; Tell hamam et-Turkman; Meskéné-Emar; Munbaqa; Tell Selenkahiye[10].

8 adet pişmiş toprak figürin parçasından oluşan Harran örneklerinin ikisi Harran'ın son dönem kazılarından elde edilmiş olup, Urfa Müzesi koleksiyonlarında (Fig. 1–2) yer almaktadır[11] diğer altısı Ashmolean Müzesi'nde korunmaktadır[12](Fig. 3–4–5–6–7–8).

---

[7] Pruss ve Novak 2000: 184–5.

[8] Badre 1980: pl. XXXII: 10-14, XXXIII:15, 25-7; pl. XXXIV: 31-2, 35.

[9] Badre 1980: pl. XLVIII-IX.

[10] Badre 1980: pl. XXXIX.

[11] Yardımcı 1992: 438.

Harran kazılarında ortaya çıkartılan ve Urfa Müzesi'nde korunmakta olan örnekler bir baş ile gövde parçasından oluşmaktadır. Baş parçası yuvarlak biçimli olup, yüzde aplike olarak yapılmış ortası oyukçuk biçimli gözler, kabartma burun ve ağız ile aplike saçlara sahiptir (Fig. 1, Çiz.1). Bu baş parçasıyla paralel özelliklere sahip bir figürin başı örneği önemlidir. Irak'ta Abu Salabikh kazısında ortaya çıkartılmış olan p.t. figürin başı örneği M.Ö. III. binyıla tarihlenmiş, figürin başı: yuvarlak içi çukur aplike göz ve alında süsleme amaçlı bir çukur belirgindir. Bu figürinde Harran'dakinden farklı olarak alında süsleme amaçlı bir çukurun olmasıdır. Sütun biçimli gövdeden oluşan diğer örneğin, kısa kolları yanlara doğru dik açılmasına rağmen uçları yukarı doğru hafifçe kalkmıştır (Fig. 2, Çiz.2). Gövde üzerinde boyundaki kırıkta aplike olarak boncuklu kolyeleri anımsatan zengin bir takı ile aplike göğüsler yer almıştır. Göbek oyukçuk olarak işlenmiş, dişilik organı kazıma ile yapılmış büyük ters bir üçgen biçiminde ve içi batırma noktalı olarak belirtilmiştir. Bacakların bitişik olarak tasarlandığını gösteren dikey bir kazıma çizgi aşağı doğru inmektedir. Ayakuçları kaide yapar gibi genişletilmiştir. Terqa kazılarında bulunmuş ve ETÇ III-OTÇ' ye tarihlenen belden yukarısı kırık olan p.t. kadın figürini, sütun biçiminde gövdesinin üzeri oluk bir çizgiyle belirtilmiş bacak, oyukçuk göbek ve ters üçgen biçiminde içi noktalı cinsel organı ile Harran'daki bu eserle paralel özellikler göstermektedir. The Umm el-Marra kazılarında bulunmuş olan p.t. kadın figürini kollarının duruşu, gaga biçimli burun ve gövdesindeki aplik süslemeler ile Fig. 2'deki eserle benzerlikler göstermektedir. Badre'in Euphrates tipi olarak adlandırdığı figürinlerin alt gövde kısımları sütun şeklinde olmalarına rağmen bacaklar bu tip figürinlerde işlenmemiştir. Ancak Harran'daki bu figürinde farklı olarak alt gövde sütun şeklinde yapılmasına rağmen ayaklar dikey kazıma bir çizgiyle belirtilmiştir. Bu figürin Suriye'den tanınan figürin tiplerine benzemektedir. Terqa, Tell Brak ve Tell Selenkahiye figürinlerindeki iri yuvarlak gözler, gaga biçimli burunlar, örgü şekilli saç betimlemeleri boyunlardaki aplike kolye ve gerdanlıklar ve arkada boyundan itibaren aşağıya doğru inen dikey oluk bant, Harran'daki bu figürinlerle büyük benzerlik içerisindedir.

Ashmolean Müzesi'nde korunan Harran figürinlerinin genel özellikleri, önden çıkıntı plastik özellikler göstermelerine rağmen oldukça düz kesimli gelmeleri ve başlarda dalgalı görünümlü aplike saçların bulunmasıdır. Yüzlerde adeta gaga şeklinde tasarlanmış burun yandan bakıldığında kuş görünümü vermektedir. Bu tarz bir figürine ETÇ III' de Doğu Anadolu Bölgesi'nde Tepecik/Makaraztepe'de rastlanılmıştır. Ellerini göğüsleri üzerinde tutan ((Fig. 3, Çiz. 3) örnek ile baş ve boyun parçasından oluşan ((Fig. 4, Çiz.4) örnek, zengin saç ve detaylı yüz tasarımları ile benzemektedir. Buna rağmen Fig. 4'ün kahve çekirdeğini andıran gözleri ve süslü kolye tasarımı Suriye tipindedir. Fig. 3' teki örneğe benzer örnekler Suriye'deki kazılarda ortaya çıkartılmıştır. Terqa kazısında bulunmuş olan bir figürin başı Harran'daki örnekle oldukça paralel özellikler göstermektedir. Gaga şeklinde tasarlanmış bir burun ve oyukçuk şeklindeki göz çukurları gözbebekleri temsil etmektedir. Alnının etrafı paralel çizgilerle saçını göstermekte, boyunun etrafını ise paralel kesiklerle oluşmuş aplike bir kolye çevrelemektedir[13]. Fig.5'in ise, yüzünde çıkıntılı burundan başka ayrıntı bulunmamakta olup başın iki yanında parmakla sıkıştırılarak yapılmış dalgalı kısa saçlar dikkat çekmektedir. Harran'ın boyun ve üst gövdeye ait iki parçası, yassı gövdeleriyle ve aplike süslemeleriyle dikkat çekmektedir (Fig. 6–7). Bu tür boyun ve üst gövdeye ait figürin parçalarının benzerleri Suriye'de Al 'Abd Zerejehey, Tell Bi'a, Tell Chuera ve diğer sitelerde bulunmuştur. Harran'ın son örneği, (Çiz. 8) silindirik bir gövde parçasıdır ve ayakuçları kaide yapmıştır. Bu tür silindir ya da sütun biçimli alt gövdeler Kuzey Suriye'de ETÇ III' te yaygın olarak kullanılmıştır. Urfa Müzesi'ne satın alınma yoluyla kazandırılan figürinlerin alt kısımları bu alt kısımla paralellik göstermektedir. Bu gurubun figürinleri dua eden giysili kadın ya da rahibeleri daha çok andırmaktadırlar.

---

[12] Ashmolean Müzesi'ndeki Harran koleksiyonu yasal olmayan yollarla yurt dışına çıkarılmış ve Prag tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır (Prag 1970: 86–88). Rice tarafından höyüğün prehistorik tabakalaşmasının anlaşılması amacıyla açılan sondajın bulguları da aynı yayında Prag tarafından değerlendirilmiştir.

[13] Mount-Williams 1980: 4

Harran Höyük'te bulunan Tunç Çağı Figürin buluntu grubu arkeoloji literatüründe genellikle kült ve mezar objeleri olarak ele alınmaktadır. Ancak, bu objelerin ait olabileceği ritüeller ve ritüellerin hangi tanrıça ile ilişkilendirilmesi gerektiği tartışma konusu olmuştur.

Harran Höyük Erken Tunç Çağı III- Orta Tunç Çağı Pişmiş Toprak İnsan Figürinlerinin Benzer Örnekleriyle Karşılaştırması

Balikh Nehri Bölgesi'nde yer alan Harran ile Kuzey Suriye'deki Fırat Nehri kıyısında yer alan yerleşimlerde ETÇ III- OTÇ tabakalarına ait figürin buluntuları Euphrates Group olarak adlandırılır. Benzer bir üslup birliği gösteren pişmiş toprak bu kadın figürinleri, ETÇ III- OTÇ dönemlerinde Kuzey Suriye'nin Fırat Nehri'nin özellikle batıya doğru büyük kavis yaptığı yerdeki arkeolojik merkezler ile Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde bulunan arkeolojik merkezlerin tabakalarında oldukça sık rastlanan buluntu grupları arasındadır.

Harran'daki Erken Tunç Çağı III-Orta Tunç Çağı figürinlerinin paralelleri Mezopotamya'da Ur[14], Chagar Bazar[15], Suriye'de Tell Chuera[16], Mari[17], Tell Selenkahiye[18] ve Tello'da[19] bulunabilmektedir[20]. Tell Selenkahiye[21] (V) ve Tell-Brak'ta bulunan ve M.Ö. 3. binin sonlarına ait pişmiş toprak figürinler genellikle ayakta duran kadın figürinlerden oluşmaktadır. Tell-Brak ve Tell Selenkahiye figürinlerdeki iri yuvarlak gözler, gaga biçimli burunlar, örgü şekilli saç betimlemeleri boyunlardaki aplike kolye ve gerdanlıklar, Harran'daki ETÇ III ve OTÇ dönemi başına ait figürinlerle büyük benzerlik içerisindedir. Hama'da Danish kazıları sonucu bulunmuş olan yana açılmış küt, ucu sivri kısa kolları ile Fig.2'deki eserle paraleldir.

Anadolu'da Mezopotamya kaynaklı güney kültürleri etkilerinin M.Ö. 2. bin ortalarında da devam ettiği Oylum Höyük'te ele geçirilen pişmiş toprak fiğürin parçalarından da açıkça bellidir. Ayrıca, son yıllarda Güney Anadolu Bölgesi'nde Sirkeli Höyük'te benzer özellikler gösteren örnekler bulunmuştur.

Kafkas Bölgesi'nde yer alan Altın-tepe figürinleri göz ve saç biçimleriyle Harran örnekleri ile benzeşmektedirler. Ayrıca, Kuzey Mezopotamya figürinlerinin yuvarlak aplike ve içi noktalı göz yapısı, ETÇ III sonlarına tarihlenen mermerden yapılma, Kültepe idollerinin gövdeleri üzerindeki süslemeler ile de benzerlik göstermektedir.

Alişar'ın Ia-14M tabakasında ele geçirilmiş bir figürin başı yuvarlak ve arka kısmı yassılaştırılmıştır. Yüzde gaga şeklinde büyük bir burun çıkıntısından başka, ayrıntı bulunmamakta, kulaklar ise çok deliklidir. Alişar'ın ETÇ II dönemine denk düşen 12M tabakasında bulunan diğer iki örnekte de gaga şeklinde burunları vardır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Tepecik/Makaraztepe'deki bir örnek ile Harran'daki figürinlerde de benzer burun yapısı görülmektedir. Alişar figürini, Anadolu'nun ortasından başlayıp, kuzey, doğu ve batıya doğru dağılan delikli kulaklı figürinler ile güneydoğuya uzanan "kuş yüzlü" figürinlerin ortak bir tipi ve en erken örneği olması açısından önemlidir[22]. Alişar'ın pişmiş toprak figürin örnekleri Harran'ın pişmiş toprak insan figürinlerindeki betimlemeleriyle benzer özellikler taşımaktadır. Bu da Alişar'ın Güneydoğu Anadolu ile yoğun bir ticari ve kültürel iş birliği içerisinde olduğunu göstermektedir.

---

[14] Woolley and Mallowan 1976: Pl. 65.

[15] Mallowan 1937: Fig. 9: 4.

[16] Moortgat 1960: 43, Abb. 43 a, b, c.

[17] Parrot 1956: PI. LXVIII: 133,649 ve 399.

[18] Van Loon 1973:155, Fig. 7.

[19] Barrelet 1968: PI. LII: 548.

[20] Mount.-Williams 1980.

[21] Van Loon 1973: 155, Fig. 7.

[22] Aydıngün 2003: 26

Erken Tunç Çağı II- III' e tarihlenen Kurban Höyük VIB tabakası örneği üst gövde parçasından oluşmaktadır. Silindirik gövdeli kollarını yanlara dik açmış görünümündedir. Üst parça şeklindeki figürin parçası boynunda kabartma aplike olarak bir kolye taşımaktadır. Kurban Höyük'teki bu örnek silindirik gövdesi, kollarını yana dik duruşu ve boynundaki kabartma aplik kolye ile Harran'daki (Fig. 2, Çiz.2) örneği ile benzer özellikler göstermektedir. Ayrıca, Harran ETÇ III- OTÇ figürinlerinin genel özelliği olan silindirik gövde yapısına benzer bir figürin Kurban Höyük III tabakasında ele geçmiştir. ETÇ III-OTÇ dönem aralığına tarihlenen bu figürin, sütun gövdeli ve ayakuçları kaide yapmıştır.

ETÇ III'e tarihlenen Harran'daki (Çiz.8) örneğinin bir benzeri Tepecik/Makaraztepe'de bulunmuştur kuş başlı, bir figürin parçasıdır. Yüzde yer alan gaga şeklindeki burun çıkıntısından dolayı kuş başlı bir görünüme sahiptir.

Coğrafi konum olarak Suriye kültürüne yakınlığı doğal olan Harran'da ele geçirilen pişmiş toprak figürinlerin ilk bakışta Harran'a ETÇ III sonunda Asur Ticaret Kolonileri yoluyla mı (?) gelmiş olabileceği sorusu sorulsa da son yıllarda bu eserlerin yakın benzerlerinin bazı Batı Anadolu müzelerinde (İstanbul Arkeoloji, Uşak) yer alması, Harran'da yerel üretim düşüncesini kuvvetlendirmektedir[23].

Sonuç

Çalışmamızın malzemesinin geldiği Harran Höyük, Göbeklitepe, Nevali Çori, Yeni Mahalle gibi, ilk heykel ve kabartmaların bulunduğu, plastik eser yapma bilincinin iyice oluştuğu Çanak Çömleksiz Neolitik Çağa kadar uzanan bir bölgede yer almaktadır. Titriş, Hacınebi, Mezra-Telleilat, Nevala Çori, Çayönü, Gritille ve Cafer Höyük gibi yerleşim yerleriyle plastik sanatının eserleri figürinler, göz ve keman biçiminde idoller Kalkolitik Çağ'da da bölgede yoğun olarak yapılmıştır. Çalışmamızda, köklü plastik eser yapma geleneğinin olduğu, plastik sanatının ilk görüldüğü ve sonraki dönemlerde de çeşit olarak arttığı önemli bir bölgede yer alan Harran Höyük'teki Eski Tunç Çağı figürinleri incelenerek, bunların diğer yerleşim yerleriyle olan ilişkisi irdelenmiştir.

Harran'da dış sur içindeki höyükte 1950–1951–1956 ve 1959 yıllarında İngiliz bilim adamı D. S. Rice tarafından bir sondaj çalışması yapılmıştır. Kentin en erken dönemlerine tarihlenen bu çalışmalar esnasında 6 adet figürin parçası bulunmuştur. Daha sonra Dr. Nurettin Yardımcı tarafından 1983 yılından bu yana yapılan kazılarda 2 adet pişmiş topraktan yapılan figürinler gün ışığına çıkarılmıştır.

Erken Tunç Çağı'nın son safhasına tarihlenen insan biçimli el yapımı figürinler ilk kez Leila Badre tarafından sınıflandırılmıştır. Badre'in "Classic Type of The Euphrates Region MAI" olarak adlandırdığı bu figürin grubunun iki hareket noktası vardır. Birincisi iki eliyle göğsünü tutan ve ayakta duran çıplak kadınlar, ikincisi her iki kolu yanlara çıkıntı biçiminde ayakta duran çıplak kadın figürinleridir. Erken Tunç Çağı'na tarihlediğimiz bu eserler Leila Badre'ın sınıflandırması göz önünde bulundurularak hareket edilmiş ve figürinlerin sınıflandırılması Badre'ın bu yaklaşımı özümsenerek gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Harran Höyük'te bulunmuş olan figürinler gri kahve hamurludur. Bu figürinlerin üretim tekniklerinin değerlendirilmesi, figürinlerin basit biçimde elde şekillendirilip üretildiğini ortaya koymaktadır. İnsan bedeni biçimli olarak üretilmiş figürinlerin ana malzemesi ince elenmiş kildir. Çoğunlukla ilkel fırınlarda pişirilerek sertleştirilmesi ve daha kalıcı olmaları sağlanmıştır. Üzerine astar sürülmüş olan figürinlerin iyi perdahlanarak parlatılanları da vardır.

Eserlerimizin benzer örneklerine Güney Doğu Anadolu'da Oylum Höyük ve Kurban Höyük'te, Mezopotamya'da Abu Salabikh, Ur, Tell Chuera, Chagar Bazar, Mari, Tello, Tell Selenkahiye, Tell Brak, Terqa, The Umm el-Marra, The Danish Excavation, Al 'Abd Zerejehey, Tell Bi'a, Tell Habuba Kabira, Hubaba Kabira Sud, Tell Hadidi, Tell Hamam et-Turkman, Munbaqa ve Meskéné-Emar'da, Doğu Akdeniz'de Bab-edh Dhra da Anadolu'da Alişar, Sirkeli Höyük ve Tepecik/Makaraztepe'de rastlanılmıştır.

[23] Aydıngün 2003: 77

Eserlerimiz ile benzer örneklerinin bulunduğu merkezler göz önüne alındığında bu figürinler Suriye'nin doğusunda Fırat Nehri'nin batı yöne büyük kavis yaptığı ören yerleriyle Güneydoğu Anadolu'da Harran'da Erken Tunç Çağı'nın son safhasında yoğun olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Harran'da bulunmuş olan bu figürin gurupları Güneydoğu Anadolu'daki diğer arkeolojik merkezlerde de olabileceğini akıllara getirmektedir. İleriki yıllarda bu bölgedeki merkezlerde yapılacak olan kazılar bu durumu daha da netleştirecektir.

Harran'ın Erken Tunç Çağı'na ait pişmiş toprak figürinlerinin irdelenmesi sonucunda çeşitli kazı merkezlerinde açığa çıkarılmış örnekler ile buluntu yeri kesin olarak belirlenemeyen kimi figürinler Mezopotamya ve Anadolu'da söz konusu çağın heykeltıraşlık sanatının, zamansal, mekansal, stilistik ve dinsel ifade biçimlerine ışık tutmaktadır.

Mezopotamya ve Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik çağlarda Güneydoğu Anadolu'da Mezra-Telleilat, Nevala Çori, Çayönü, Gritille, Cafer Höyük'te, Orta Anadolu'da Çatalhöyük'te, Orta ve Güney Anadolu'da Köşk Höyük, Hacılar, Höyücek, Badem Ağacı, Güney Anadolu'da ise Çukurkent ve Alıçlı Höyük ile batıda Ulucak Höyük, Kuzeybatı Anadolu'da Pendik Temenye Höyüğünde, Burdur Bölgesi'ndeki Kuruçay, Höyücek ve Bademağacı'nda görülen tek tipli plastik heykelciğin, Erken Tunç Çağı'nda da plastik olarak devam ettiğini görmekteyiz. Erken Tunç Çağ'da önceki dönemlerin plastik biçimli ve ayakta duran temel biçimi benimsenmekle birlikte, daha zarif ve ince bedenli hale dönüştürülmüş modellere doğru eğilimin başladığı gözlenmektedir. Bu eğilimin nedeni, insan betimlerinin zaman sürecinde içeriksel olarak anlamlarının değişime uğramasından kaynaklanmış olmalıdır.

Bu değişim Harran dışındaki etkilerden bağımsız olarak toplumun içinde gerçekleşmiş ya da dış etkilerle zaman içerisinde gerçekleşmiş olabilir

İçeriksel anlamla ilgili olarak değişiklik gösterdikleri konusunda figürin olarak tanımladığımız plastik ya da nadiren yassı olabilen birbirinden farklı iki temel şeklin aynı anda tüm Erken Tunç Çağ'da Harran, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da Abu Salabikh, Ur, Tell Chuera, Chagar Bazar, Mari, Tello, Tell Selenkahiye, Tell BrakTerqa, The Umm el-Marra, The Danish Excavation, Al 'Abd Zerejehey, Tell Bi'a, Tell Habuba Kabira, Hubaba Kabira Sud, Tell Hadidi, Tell Hamam et-Turkman, Munbaqa ve Meskéné-Emar'da kullanılması farklı içeriksel işlevler olması ihtimalini ortaya çıkartmaktadır. Figürin olarak tanımladığımız Harran ve Urfa Müzesi'ndeki örnekler, temel şekilleri ile plastik etki yaratmakta, bükülmüş kollarıyla memelerini tutmakta olduğu anlaşılan duruş ile de olasılıkla kabule hazır olduklarını ifade etmektedirler. Bir örnekte, cinsiyet ayrıntılarının, özellikle cinsel organın göğüsler, göbek ve dişilik organı ile bağlantılı olarak kararlı tasviri, bereket ve annelik çağrışımları yapmaktadır. Diğer örneklerde ise, cinsel organ ile göbek belirtilmezken, eller ile çıplak olan göğüslerini tutmakta ve dua eder şekilde tasvir edilmişler.

Figürin olarak tanımladığımız plastik örneklerde görülen yüz ifadeleri ve kolların duruşlarına bağlı olarak figürinler sabırla bekleyen, ayakta duran ve dua eden kişi izlenimi vermektedir. Bazı örneklerde, ellerini göğüslerinin üstünde tutmuş duruşuyla da desteklenen bu ifade, sanki bir kült töreni ya da dinsel ayine katılmış insanların aldığı duruşu anımsatmaktadır. Bu tip insan biçimli elde yapılmış pişmiş toprak figürinlere ilk kez Suriye'nin doğusunda Fırat Nehri'nin batı yöne büyük kavis yaptığı Chagar Bazar, Tell Brak ve Tell Sweyhat arkeolojik yerleşimlerinde rastlanılmıştır. Bu elde yapılmış insan biçimli figürinler Orta Fırat Bölgesi'nde Erken Tunç Çağı'nın sonlarına doğru ortaya çıkmış ve Orta Tunç Çağı'nın başlarına kadar yoğun olarak bu bölgede üretilmiştir. Orta Tunç Çağı'nın 1. çeyreğinden itibaren bu el üretimi figürinlerin yerine kalıp yapımı figürinlerin üretildiğini görmekteyiz.

Harran'daki figürinlerin gelişiminden yola çıkarak çevre kültürlerine baktığımızda ise, her toplumun yarattığı kültürde ortak stilde kadınlara ait figürin birliğinin varlığını görmekteyiz. Bu da muhtemelen, kadınlara ait figürinlerin, tarihöncesi dönemlerde tüm eski dünya toplumlarının bereket kültüne bağlı din ve inanç birliğine işaret eden küçük sanat eserleri olduklarını göstermektedir.

Belli başlı fiziksel ve süsleme ayrıntılarının benzer bir şekilde ifade edilmesi dahil olmak üzere, kronolojik sınıflandırmaları ile bağlantıları gözden geçirildiğinde, her bir figürinin ayrı bir görünümü ve kişiliği olmasına karşın sanatçıların bölgesel stilistik özelliklere karşı tutucu davrandıkları görülmektedir.

Harran'daki figürinler tip olarak Suriye'nin doğusunda Fırat Nehri'nin batı yöne büyük kavis yaptığı yerleşim yerlerindeki figürinlerle kil ve hamur yapısı, duruş şekli ve anatomik özellikleriyle genelde her ne kadar benzerlik içerisinde olsa da yerelde kendine özgü yerel gelenekler içermektedir. Harran'ın bu bölgeyle olan ilişkisi, coğrafi konumu ve kültürel ilişkisi göz önüne alındığında bu dönemde son derece popüler olan bu figürinler Harran'da üretilmiş olabilirler.

Suriye'nin doğusunda Fırat Nehri'nin batı yöne büyük kavis yaptığı çok sayıdaki arkeolojik merkezler ile Güney Doğu Anadolu'da Harran Höyük'te açığa çıkartılan elde yapılmış insan biçimli pişmiş toprak figürinler Erken Tunç Çağı III ile Orta Tunç Çağı başına (M.Ö. 2400-2100) kadar uzanan zaman dilimine tarihlenmektedir. Benzerlerinden hareketle, Harran figürinleri de aynı zaman dilimine tarihlenebilir.

Anadolu'da Eski Tunç Çağı'na tarihlenen arkeolojik yerleşimlerde bulunan pişmiş toprak insan figürinleri ile Harran'daki bu dönem figürinleri arasında biçem olarak bir birlik bulunmamaktadır. Harran'daki figürinler biçem olarak daha çok Suriye'nin doğusunda Fırat Nehri'nin batı yöne büyük kavis yaptığı çok sayıdaki arkeolojik merkezlerin figürinleri ile uyum içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Bu kültürel etkileşim göz önünde bulundurulduğunda Harran'ın Eski Tunç Çağı'nda Anadolu'dan çok Mezopotamya ile yoğun kültürel etkileşim içerisinde olduğu düşünülebilir.

Kaynakça

AYDINGÜN, G. Ş. (2003) *Eski Tunç Çağında Anadolu Pişmiş Toprak Figürin ve İdolleri*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Ankara.

BADRE, L. (1980) Les Figurines Antropomorphes en Terre Cuite a L'age du Bronze en Syrie, Paris.

BARRELET, M. T. (1968). Figurines et Reliefs en Terre Cuite de la Mesopotamie Antique, Vol. I Paris.

BİLGİ, Ö. (1972) *Development and Distribution of Anthropomorphic Figures in Anatolia from the Neolitich to the End of the Early Bronz Age*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. The University of London Faculty of Arts, Institute of Archaeology, London.

EHRINGHAUS, H. (1997) " Grabung Sirkeli Höyük 1997" *KST*, 20–1.385.

JANSEN-BUIS, D. - VENEMA (1985) "A Small Collection of Anatolia Stone and Terracotta Figurines of the Early Bronze Age in Amsterdam" *Anatoolica* XII. 29–42.

MALLOWAN, M. (1937) "The Excavations at Tell Chagar Bazar", *Iraq* IV:9 1–177.

MOORTGAT, A. (1960) *Tell Chuira in NordostSyrien*. Vorlaufiger Bericht iiber die Grabung 1958. Koln und Opladen.

MOUNT-WILLIAMS, L. (1980) "Object Typology of The Third Season: The Third and Second Millennia, Terqa Preliminary Reports. No. 8": *Monographic Journals of the Near East Syro-Mesopotamian Studies* 312 (September).

NOVAK, PRUSS. U:\ANET\Final Documents\ANET-28Bronze2Syr-Introduction.wpd

ÖZGÜÇ, T. (1943) "Ön Tarihte Anadolu İdollerinin Anlamı" AÜ DTCF, 5. 69.

PARROT, A. (1956). Le Temple d 'Ishtar. Mission Archeologique de Mari, Vol. I. Paris.

THIMME, J.(Ed)., Getz-Preziosi, P. (1976). (T. Ed.). ve B. Otto (A. Ed.) "*Art and Culture of the Cyclades in the Third Millennium B.C.*", Chicago, London.

VAN LOON, M. (1973) "A-First Results of the 1972 Excavations at Tell Selenkahiye", *Annales Archeologiques arabes Syriennes*, Vol. XXIII: 145–58.

WOOLEY, L. – M. MALLOWAN (1976) *Ur Excavations, The Old Babylonian Period,* Vol. VII. London.

YARDIMCI, N. (1992) " 1990 Yılı Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları" , XIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* II, Ankara, 423- 442.

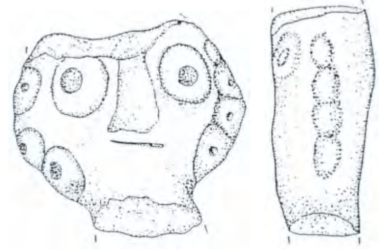
__Tablo1:__ Harran ETÇ III-OTÇ P.t. İnsan Figürinlerinin Bulunduğu Merkezler

No	Merkez	Referans		No	Merkez	Referans
1	The Umm el-Marra	Swhwartz, 2000		11	Ashmolean	Badre, 1980
2	Sirkeli Höyük	Ehringhous,1997		12	Harran	Yardımcı, 1986
3	Oylum Höyük	Özgen, 1995		13	Harran	Prag, 1970
4	The Danish Excavation	Ingholt, 1942		14	Ur	Woolley and
5	Terqa	Mount-Williams,		15	Tell Chuera	Moortgat, 1960
6	Alişar	Osten, 1937; Bilgi		16	Chagar Bazar	Mallowan,
7	Tepecik/Makaraztepe	Esin, 1970		17	Mari	Parrot, 1956
8	Kurban höyük	Algaze, 1990		18	Tell	Van Loon,
9	Urfa Müzesi	Çetin, 2012		19	Tello	Barrelet, 1968
10	Abu Salabikh	Postgate, 1978		20	Tell-Brak	Mc Donald,

Resim ve Çizimler

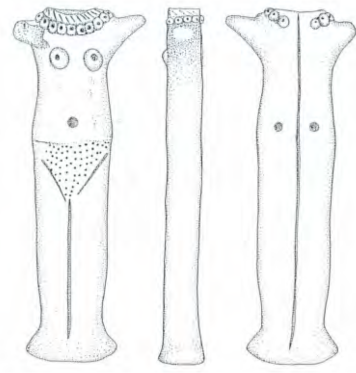
Fig. 1

Çiz. 1

Fig.2

Çiz. 2

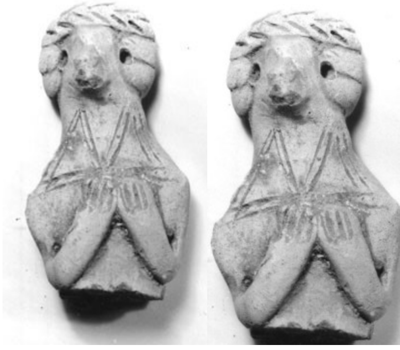

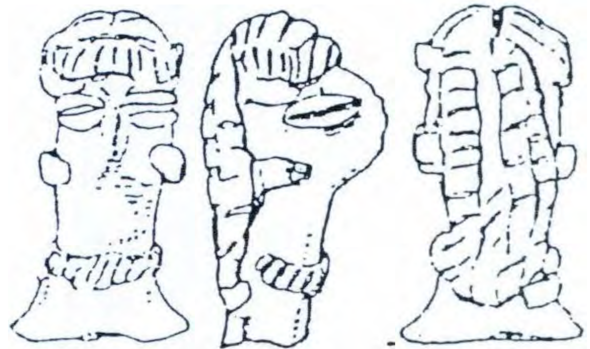
Fig.3

Çiz. 3

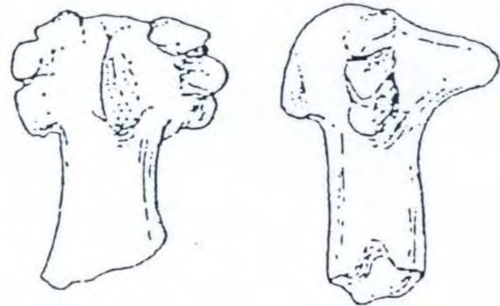
Fig.4

Çiz. 4

Fig.5

Çiz. 5

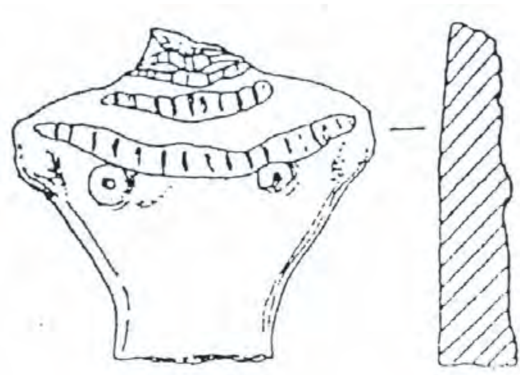
Fig.6

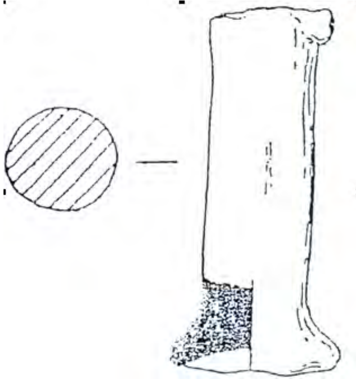
Çiz. 6

Fig.7

Çiz. 7

Çiz. 8

2014-2018 YILLARI ARASINDA HARRAN HÖYÜK KAZISI'NDA BULUNAN ERKEN VE ORTA TUNÇ ÇAĞI PİŞMİŞ TOPRAK FİGÜRİNLERİ

Süheyla İrem MUTLU*

Babam Haluk ÖĞÜTLE'nin Anısına

Early and Middle Bronze Age Terracotta Figurines in Harran Höyük Excavations Between 2014-2018

Abstract

In excavations at Harran Höyük between 2014 and 2018, baked clay the human and animal figurines recovered in the Early Bronze Age layer have stylistic characteristics with the figurines unearthed in the excavations in the Middle Euphrates region. The presentation and evaluation of such stylistic features are important in terms of understanding the function of the figurines when they are evaluated together with the area of culture spread and the context in which they are found.

For this reason, comparing these anthropomorphic figurines made from terra cotta dating to the middle and late stages of the Early Bronze Age at Harran Höyük, both in terms of their stylistic and contextual relations with those recovered in the surrounding areas, will provide more insight into the cultural structure of the society using these figurines.

Keywords: Early Bronze Age, Figurines, Harran, Middle Euphrates, Syria, Terracotta, baked clay

Giriş

Antik Yakın Doğu kültürleri tarafından üretilen objeler arasında figürinlerin oldukça yaygın bir grubu oluşturduğu bilinmektedir. Ucuz malzeme kullanımı ve nispeten kolay üretim imkânı, pişmiş toprak figürinlerin eski Yakın Doğu insanlarının çoğuna ulaşabilmesine neden olmuştur. Pişmiş toprak figürinler bu nedenle toplumlarda günlük hayat hakkında bilgilendirici olma potansiyeline de sahiptirler. Pişmiş toprak heykelcikleri bireysel nesneler yerine gruplar olarak değerlendirmek, kullanım kalıpları ve zaman içindeki değişimi gibi bilgileri de verebilmesi açısından önemlidir.

* Arş. Gör. Süheyla İrem MUTLU, Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeoloji A.B.D. , Osmanbey Kampüsü, ŞANLIURFA.

Figürinlerin işlevleri ve konumları hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bir grup görüşe göre figürinler oyuncaklar olarak nitelendirilirken, diğer bir görüşe göre de kült, ritüel ve ayinle bağlantılı olarak tanrıyı veya ibadet edeni temsil ettiği şeklinde nitelendirilmiştir. Belirli tasvir konularına göre figürinlerin kullanımına yönelik farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlere göre figürinler; dini anlama sahip ve dönemin putlarını temsil etmesi, Magna-Mater (Büyük Ana Tanrıça) kültünü temsil etmeleri, ev – ocak kültünde kullanıldığı ve evin, ailenin koruyan tanrıları olduğu, emniyeti, sağlığı, bereketi büyülü kuvvetiyle korunma amaçlı bulundurulduklan, mezarlarda bulunanlar için ölümle, ruhani dünya ile ilişkili oldukları, amulet gibi bir yere asıldıkları ya da boyunda taşındıkları ve oyuncak oldukları gibi görüşler bulunmaktadır[1]. Fakat bu tahminlerden en çok kabul görenleri; dini anlama sahip olup döneminin putlarını temsil ettikleri, Magna-Mater kültünü temsil ettikleri, sahip olduğu kişiyi evi ya da aileyi koruduğu gibi görüşlerdir. Buna göre de figürinler üzerine görüşler sadece kültür eşyaları, bulundukları yerler, sayı olarak çokluğu ve birçok yerleşim merkezinde bulunması ile anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Tunç Çağı toplumlarının dini ve manevi hayatlarını öğrenebilmek için bugüne kadar pişmiş toprak, taş, mermer, kemik ve maden gibi her türlü malzemeden yapılmış idol ve figürinleri bulundukları yerler ile anlamlandırmak için ip ucu verebilecek her tür ayrıntılarını incelemek gerekmektedir. Anadolu idollerinin çok az bir kısmının mezar buluntusunu oluşturduğu bilinmektedir. Belirli merkez yerleşimler dışında, diğer figürünlerin evin içinde, ocağın yanında, temel ve düşmüş taşların arasından, kalın toprak yığıntıları içinden her nevi kültür eşyası ile birlikte ele geçtiği görülmektedir[2]. Figürinler üzerinde yapılmış olan araştırmalar taşıdıkları anlamların farklılığına ve taşıdıkları değişik sosyal bağlamlara göre de değişiklik göstermektedir. Bir figürin sunak üzerine yerleştirilmiş şekilde bulunursa, ilahi bir anlam, fakat başka figürin parçalarıyla beraber, çöp alanlarına atılmışsa, açık alanlarda kırılmış bir şekilde ele geçtiyse dünyevi bir açıklama aranması gerektiği düşünülmektedir[3].

Tüm bu görüşler ve değerlendirmeler çerçevesinde pek çok Erken Tunç Çağı Fırat yerleşimlerinden ele geçen bu pişmiş toprak figürinlerin ele geçtikleri kontekstler de göz önüne alınarak MÖ III. Binyılın orta evresinden geç evresine kadar kullanım görmüş olduğu ortaya konulmuştur[4]. Bununla birlikte Kuzey Fırat Vadisi'nden ele geçen figürinlerin stilistik özellikleri bakımından Suriye'nin diğer kültür bölgelerinden ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar figürinlerin kesin kültür sınırları belirlenmemiş olsa da Güneydoğu'ya Tell Bi'a'ya kadar ilerledikleri ve doğuda da Tell Chuera'ya kadar yayılım gösterdiği bilinmektedir[5]. Kuzey içinse sınır Anadolu içlerine Fırat'ın yukarı hattı boyunca devam etmektedir. Şu ana kadar bu figürinlerin en çok yoğunlaştığı yer olarak Erken Tunç Çağı kent merkezlerinin odağı olan Kuzey Suriye Fırat yerleşimlerinin bulunduğu alan gösterilmektedir[6]. Döneme ait figürinlerin saptandığı başlıca merkezler Tell Chuera[7], Chagar Bazar[8], Mari[9], Tello[10], Tell Selenkahiye[11], Tell Brak, The Umm el-Marra[12], Tell Bi'a, Halawa[13] yerleşimleri olarak bilinmektedir (**Harita 1-2**).

[1] Özgüç 1943: 66.
[2] Hodder 2006: 7, 8.
[3] Özgüç 1943: 65.
[4] Cooper 2006: 117.
[5] Liebowitz 1988: 26; Meyer – Pruss 1994: 53–54.
[6] Cooper 2006: 117.
[7] Moortgat 1960: 43, Abb. 43 a, b, c.
[8] Mallowan 1937: Fig. 9: 4.
[9] Parrot 1956: PI. LXVIII: 133,649 ve 399.
[10] Barrelet 1968: PI. LII:548.
[11] Van Loon 1973: 155, Fig. 7.
[12] Petty 2004.
[13] Meyer 2008: 349–363.

Ayrıca yayılım alanları da göz önüne alınarak Kuzey Fırat Vadisindeki alanlardan gelen figürinlerin belirli bir bölgesel stili temsil ettiği anlaşılmaktadır. Tell Asmar yerleşimi gibi Güney Mezopotamya'daki yerleşimlerden ele geçen Akkad ve III. Ur Hanedanlığına ait pişmiş toprak figürinlerin Kuzey Fırat Vadisinde ele geçenlerden farklılık gösterdiği ve farklı bir geleneği temsil ettikleri görülmektedir.

Bölgede yaygın olarak tespit edilen Erken Tunç Çağı figürinlerinin bulunduğu kontekstler arkeolojik olarak tam olarak belirtilmemiş olsa da genellikle halkın günlük ortak aktivitelerini gerçekleştirdiği yerlerde ele geçmiş oldukları bilinmektedir. Buna göre ev yıkıntılarına ait kalıntılar arasında, avlu ve sokaklarda evlere bitişik olarak tespit edilmişlerdir. Selenkahiye yerleşiminde birkaç figürinin nişler, kapılar, fırınlar ve duvarlar altındaki boşluklara kasıtlı olarak atıldığı ve üzerine yeni inşaatlar yapıldığı belirtilmektedir. Söz konusu antropomorfik figürinlerin bölgede en çok yayılım gösterdiği Erken Tunç Çağın iki geç yerleşimlerinden olan Tell Halawa ve Selenkahiye yerleşimlerinde tespit edildiği üzere daha çok günlük işlerin yapıldığı evlerde kullanım gördüğü ortaya çıkarılmıştır[14].

Hayvan figürinleri ise daha çok boğa, koyun, keçi, at ve kuş tasvirlerinden zaman zaman da hayvan ve binicilikle ilgili örneklerden oluşmaktadır. Hayvan figürinlerinin insan figürinler gibi kabaca aynı hane halkı dağılımına sahip olması ve çoğunluğun kırılmış olduğu gerçeği, hayvan figürinlerine de benzer bir işlev yüklenildiğini göstermektedir[15].

Harran Höyük Pişmiş Toprak İnsan Figürinleri (Fig.3-10)

Tüm bu verilen bilgiler ve veriler bağlamında pişmiş topraktan yapılmış olan Kuzey Fırat Vadisi tipi figürinlerin sınırları içerisinde kalan Harran Höyük'te ele geçen pişmiş toprak figürinlerin de bu geleneği temsil ettiği saptanabilmiştir. Harran Höyük'te 2014-2018 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda ele geçen pişmiş toprak figürinlerin benzerlerinin yine Harran Höyük'ün doğusunda 1950–1951–1956 ve 1959 yıllarında D. S. Rice[16] tarafından gerçekleştirilen derin sondaj çalışması sonucunda tespit edilen figürinlerle[17] ve daha sonra yine höyükte 1983 yılından itibaren Dr. Nurettin Yardımcı tarafından gerçekleştirilen kazılarda bulunan figürinlerle (**Fig.1**) benzerlikler taşıdığı gözlenmiştir[18].

Harran Höyük'te 2014-2015 yıllarında höyüğün kuzeyinde basamaklı açma yöntemi esas alınarak 8F/E6, 8F/E5 ve 8F/E4 açmaları olmak üzere 10x10 m boyutlarında üç açma açılmıştır (**Fig.2**). Açılan bu açmalardan 8F/E6 ve 8F/E5 açmalarında mimari, keramik ve diğer buluntu gruplarıyla da desteklendiği görülen Erken Tunç Çağ'ın IV. evresine ait olduğu çanak çömleklerle desteklenen yapı katı tespit edilmiştir. Ele geçen pişmiş toprak figürinlerden bir kısmı bu iki açmada saptanan Erken Tunç Çağı tabakası içerisinde ortaya çıkarılan mekânlarla bağlantılı alanlarda tespit edilirken, bir kısmı da yine aynı açmaların ve en son açılan 8F/E4 açmasının İslami Dönem tabakalarında karışık malzeme grubu içerisinde saptanmıştır. Kazıda bulunan figürinlerin tamamının kırık olarak ele geçmesi, figürinlerin kullanımları sırasında kasıtlı olarak kırılmış olabileceği görüşünü düşündürmektedir. Nitekim kırılma şekilleri değişse de çoğunlukla boyun kısmından kırılmış olan figürinlerin yaygın olduğu, alternatif olarak da birçok figürinin bel seviyesinden veya altından kırılmış olduğu detayı bu görüşü destekler nitelikte değerlendirilebilir.

Konumuzu oluşturan Harran Höyük 2014-2018 kazılarında ele geçen Erken Tunç Çağı IV ve Orta Tunç Çağı başına ait olduğu anlaşılan pişmiş toprak figürin gruplarından insan figürinlerinden beş tanesi kadın figürinlerini bir tanesi de erkek figürininden oluşmaktadır. Kadın figürinlerinden üç tanesi kollarını her iki yana açmış şekilde betimlenirken, iki tanesi de dua eder şekilde gövde üzerinde eller göğüslerini tutmakta genellikle çıplak olarak gövde kısmı sütun şeklinde betimlenmiştir.

---

[14] Cooper 2006: 117-118.

[15] Cooper 2006: 118.

[16] Rice 1952.

[17]Prag 1970: 63-94.

[18]Yardımcı 1986: 259; Yardımcı 1992: 438.

1. Kollar İki Yana Açık Örnekler (Fig.3-8)

Kadın figürinlerinden ilk grubu oluşturan kollarını her iki yana açmış şekilde betimlenmiş olan örnekler Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen örneklerle yoğun olarak benzerlikler taşıyor olsa da, Harran'da ortaya çıkarılmış olanların işleniş ve detaylandırma özelliklerine göre çoğunlukla Tell Selankahiye, Tell Halawa, Tell Bi'a yerleşimlerindeki örneklerle büyük benzerlikler taşıdıkları gözlenmiştir[19].

Söz konusu figürinlerden biri, höyüğün 8F/E5 açmasının g4 plankaresinde İslami Dönem kaldırıldıktan sonraki kültür katında tespit edilmiştir **(Fig.3)**. Hamuru açık gri (10YR 7/2), dış astarı krem rengi (5YR 7/3) olan pişmiş topraktan yapılmış olan figürinin, genişliği 1,5 cm, yüksekliği 4,6 cm olarak ölçülmüştür. Sütun biçimli gövdeden oluşan, kısa kolları yanlara doğru açılan figürinin kafa kısmı ve gövdenin alt kısmından itibaren olan bölümü kırık, boyun kısmı ve kollardan göbek deliğine kadar olan kısım ise sağlamdır. Boyun kısmında 0,3 cm genişliğinde yatay olarak çevrelenmiş deliklerle gerdanlığın üst detayı verilmiştir. Gerdanlığın hemen altında alt alta iki sıralı kolye yine pişmiş topraktan aplike olarak işlenmiştir. İlk sıra kolyenin paralel eğik çizgilerle oyularak boynun hemen altında çevrelenmiş olduğu görülürken, bu kolyenin hemen altında yuvarlak biçimli kabartma ve aplike edilmiş olan bir diğer kolye hattı göğüs kısmının hemen üstünden başlayıp arka omuz tarafına doğru devam etmektedir. Kollar stilize olarak iki tarafta açık olarak yapılmıştır. Kolyenin hemen altında yine pişmiş topraktan kabartma olarak aplike edilmiş şekilde göğüsleri işlenmiştir. Arka kısmında ise sırt detayının dikey biçimde oluk biçiminde açılarak verilmiş olduğu görülmektedir. Söz konusu figürinin benzer örneği Kuzey Suriye yerleşimlerinden Tell Selenkahiye figürinlerinin II. ve V. grubuna dahil edilmiştir[20]. Ayrıca Harran Höyük'te Nurettin Yardımcı tarafından gerçekleştirilen kazılar zamanında 35 DD açmasında ele geçen figürin ile çok büyük benzerlik göstermektedir (**Fig.2**). Nitekim figürinin boynunda üstü verev kesiklerden oluşan aplike kabartma bir şerit ve yuvarlak halkalardan oluşan süslü bir kolyenin bulunması ve göğüslerin kabartma şeklinde aplike olarak ve ortaları oyuk şeklinde verilmesiyle söz konusu benzerlik gözlenebilmektedir[21].

Bu gruba giren bir diğer Erken Tunç Çağı pişmiş toprak kadın figürin örneği, höyükte açılan basamaklı açmaların en kuzeyinde yer alan 8F/E4 açmasının yüzey toprağı kaldırıldıktan sonra İslami Dönem dolgusundan ele geçmiştir (**Fig.4**). Hamuru açık kahverengi (5YR 6/4), dış astarı kiremit rengi (5YR 6/6) olan pişmiş topraktan yapılmış olan figürinin, yüksekliği 5cm genişliği 3,7 cm olarak ölçülmüştür. Figürinin kafa kısmı ve gövdenin alt kısmından itibaren olan kısmının kırık olduğu tespit edilmiştir. Bu örnekte de yatay çentiklerle gerdanlığın üst detayı verilmiştir. Gerdanlığın hemen altında tek sıralı boncuklu kolyeleri andıran bir kolye pişmiş topraktan aplike olarak işlenmiştir. Aplike olarak işlenmiş tek sıralı kolye omuzlardan sırt kısmına doğru gitmektedir. Kollar stilize olarak iki tarafta açık olarak yapılmıştır. Bir kolu omuzdan kırıktır. Kolyenin hemen altında yine pişmiş topraktan kabartma olarak aplike edilmiş şekilde göğüsleri işlenmiştir. Arka kısmında ise sırt detayı dikey biçimde oluk açılarak verilmiştir. Sırt kısmında dikey olarak verilen oluk biçimindeki detayın iki yanında kalçanın hemen üst kısmında iki delik bulunmaktadır. Kalçaları belirgin olarak verilmiştir. Kolyenin hemen altında yine pişmiş topraktan kabartma olarak aplike edilmiş şekilde göğüsleri işlenmiştir. Oyuk göbek deliği belirgin bir şekilde verilmiştir. Göbek deliğinin alt kısmında cinsel organın bulunduğu kısım kazıma ile yapılmış ters üçgen şeklinde belirtilmiş olup içinin batırma noktalı olarak küçük çentiklerle detaylandırıldığı görülmektedir. Göbek deliği ve dişilik organının detaylandırması Terqa kazılarında bulunmuş belden yukarısı kırık olan pişmiş toprak kadın figüriniyle paralellik gös-

---

[19] Benzer örnekler için bkz. Makowski 2005: 620; Pruss 2010: 402-403; Liebowitz 1988: Levha 17; Badre 1980: pl:I, II; Barrelet 1968: Levha VIII; Aydıngün 2006: Levha 58; Çetin 2012: Levha 2, 13b; Dornemann 1989: Plate 10

[20] Harran'daki insan figürinleriyle üslup ve biçim olarak büyük benzerlikler taşıyan Tell Selenkahiyah figürinlerinden bu gruba giren örnekler için özellikle V. Grup Plate 12-15 örnekleri ile II. Grup Plate 5A örneğine bakılabilir (Liebowitz 1988)

[21] Yardımcı 1992: 438,14; Yardımcı 1993: 446, fig. 9a,b; Çetin 2012: Levha 2, 13b.

termektedir[22]. Ayrıca kolye detayıyla da yine Tell Selenkahiye figürinlerinin V. grubuyla benzerlik göstermektedir[23].

Bu gruba giren pişmiş toprak kadın figürinine diğer bir örnek, höyüğün 8F/E5 açmasından İslami Dönem tabakasının karışık dolgu toprağından ele geçmiştir (**Fig.5**). Hamuru kiremit renginde (5YR 6/6) olan pişmiş topraktan yapılmış olan figürinin, yüksekliği 3 cm, genişliği 5 cm olarak ölçülmüştür. Bir önceki figürinde olduğu gibi bu figürinin de kafa kısmı ve gövdenin alt kısmından itibaren olan bölümü kırık olmakla birlikte, boyun kısmı ve kollardan göğüs altına kadar olan bölümü sağlamdır. Kollar yine diğer örneklerde olduğu gibi kısa ve iki yana açık şekildedir ve bir kolu omuzdan kırık, hafif yukarı bakar biçimde yapılmıştır. Boyun kısmının hemen altında yatay çentiklerle gerdanlığın üst detayı verilmiştir. Gerdanlığın hemen altında tek sıralı boncuk görünümlü kolye pişmiş topraktan aplike olarak işlenmiştir. Aplike olarak işlenmiş olan bu tek sıralı kolye omuzlardan sırt kısmına doğru inmektedir. Kolyenin hemen altında yine pişmiş topraktan kabartma olarak aplike edilmiş şekilde göğüsleri işlenmiştir. Arka kısmında ise sırt detayı dikey biçimde oluk açılarak verilmiştir[24].

Aynı gruba giren bir diğer pişmiş toprak figürin parçası, höyüğün 8F/E5 açmasının doğu bölümünde Erken Tunç Çağı IV'e ait tabakada tespit edilmiştir. (**Fig.7**) Kırıkları çok fazla olan yüksekliği 6,4 cm, genişliği de 3 cm olan figürinin üst gövdesi kolların bir tanesine kadar sağlam değildir. Bir kısmı sağlam olan kollardan birine bakıldığında, dışarı doğru açık olduğu gözlenmekle birlikte ayrıca figürinin silindirik bir gövdesinin bulunduğu ve ayakuçlarının yuvarlak kaide biçiminde oturtulduğu dikkat çekmektedir. Harran Höyük'te Nurettin Yardımcı zamanında[25] gerçekleştirilen kazılarda örnekleri bulunan bu tip silindir ve sütun biçimli, bacak ayrımı gösterilmeden yapılmış olan alt gövde örneklerinin genel olarak Kuzey Suriye'de Erken Tunç Çağı sonlarında yaygın kullanım gördüğü ve Harran Höyük'ten çıkan örneklerle paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Höyüğün 9g-1b açmasında ortaya çıkarılan depolama küpünün etrafında ele geçen 7,8 cm yüksekliğe, 3,2 cm genişliğe sahip bir diğer pişmiş toprak kadın figürin parçasının (**Fig.8**) başı, kolları, bir göğsü ve ayakları kırık olarak ele geçtiğinden dolayı tam olarak tanımlaması yapılamasa da kollar iki yana açık olan gruba girdiği anlaşılmaktadır. Ancak diğer kollar açık örneklerden farklı olarak kolların yukarı doğru kalkık şekilde değil, omuzdan çıkıntı verecek şekilde yana doğru yapılmış olduğu dikkat çekmektedir. Söz konusu farklılık dışında gövdenin silindir biçimli olması, ayak ayrım detayı verilmeden sütun biçimli yükseltilmiş olması, aşağı kaideye doğru genişlemeye bakılarak yuvarlak biçimli bir kaide formuna sahip olması ve diğerlerinde olduğu gibi kabaca elle şekilllendirilmiş olması gibi özelliklerin ortak noktaları oluşturduğu gözlenmiştir. Bu figürin, Tell Arbid yerleşiminde ele geçmiş olan figürin örneklerinden Tip 3'e giren gruptakilerle büyük benzerlikler taşımaktadır. Nitekim Tell Arbid'te bu gruptaki figürin örnekleri Geç Ninive 5, Erken Hanedanlar III, Akkad ve Akkad sonrası olmak üzere kronolojik sırayla değerlendirildiğinde, Harran Kazısı'ndan ele geçen söz konusu figürinin bu sıralamaya göre Geç Ninive 5 dönemine (MÖ 3. Binyılın ikinci yarısının başlangıcı) tarihlendirilen grupla paralellik taşıdığı dikkat çekmektedir[26].

2. Kollar Önde, Dua Eder Pozisyonda Örnekler (Fig.9-11)

Bir diğer gruba giren pişmiş toprak figürinlerin dua eder şekilde, gövde üzerinde eller göğüslerini tutar biçimde betimlendiği görülmektedir. Bu grup figürinlerden ilki höyüğün 8F/E5 açmasının Erken Tunç Çağı IV evresine tarihlendirilen 62.Birim, j10 plankaresinden Mekan 1 olarak adlandırılan Erken Tunç Çağın geç evresine ait çanak çömlek grubunun yoğun olarak tespit edildiği alanda ortaya çıkarılmıştır (**Fig.9**). Hamuru kiremit renginde (2.5YR 6/6) olan pişmiş topraktan yapılmış olan figürinin,

---

[22] Williams 1980: 12-13.

[23] Liebowitz 1988.

[24] Benzer örnekler için bkz. Liebowitz 1988; Yardımcı 1992, 438,14; Yardımcı 1993: 446, fig. 9a,b.

[25] Yardımcı 2007: 72, Res.66; Çetin 2012: Tablo 5-6a-b.

[26] Makowski 2016: Pl II-A023; Makowski 2007: 475-476, Fig.3/En üstteki örnek.

omuz genişliği 4,3 cm, yüksekliği 7,5 cm olarak ölçülmüştür. Pişmiş topraktan yapılmış kadına ait bu figürinin kafa kısmı ve gövdenin alt kısmından itibaren kırık olduğu gözlenmiştir. Boyun kısmı ve kollardan gövdenin alt kısmına kadar olan bölümü ise sağlamdır. Bu tür figürlerin kolları gövde boyunca yukarı doğru kıvrılırken iki kol göğsün ön kısmında, dua eder vaziyette birleştirilmiştir ancak parmakları belirtilmemiştir. Göğüsler belirgin olarak aplike olarak yapılmıştır ve küçük olarak betimlenmiştir. Kolların yukarıya doğru kıvrılması temel alınması göz önüne alındığında, göğsün elle tutulan pozisyonu yerine elin göğsü alttan destekleyici bir amacı olduğu düşünülmektedir. Bu figürinin benzer örneği yine Tell Selenkahiye figürinlerinin II. Grubundakilerle[27] ve Kazane Höyükteki[28] örnek ile paralellik göstermektedir.[29]

Dua eder şekilde elleri göğsünü tutar biçimde betimlenen gruba giren diğer örnek höyükte 8 F/E6 açmasında f6 plankaresinde Erken Tunç Çağı IV tabakasına ait olan 63.Birimden ele geçmiştir (**Fig.10**). Hamuru açık pembe (7.5YR 8/2), dış astarı da açık pembe renginde (7.5YR 7/3) el yapımı olan, boyun kısmı ve kollardan gövdenin alt kısmına kadar sağlam ele geçen figürinin kadın figürini olduğu anlaşılmaktadır. Kafa kısmı ve gövdenin alt kısmından itibaren kırıktır. İki kol göğüste birleştirilmiş dua eder vaziyettedir. El ve parmaklar belirgin olarak verilmiştir. Bir kolu diğer kolundan daha uzun verilmiştir. Boyun kısmında sağa doğru eğimli çentikler verilmiştir. Bu figürinin benzer örneği Tell Selenkahiye figürinlerinin II. Grubundakilerle[30] Tell Chuera[31] ve Tell Bia'da[32] saptanmıştır ve önemli benzerlikler göstermektedir.

Harran Höyük'te son dönem kazılarında ele geçen pişmiş toprak figürinlerden bir tanesi erkek figürinine aittir. Höyüğün 8F/E5 açmasının b7 plankaresinde saptanan erkek figürin İslami Dönem tabakasında dolgu toprak arasından ele geçmiştir (**Fig.11**). Hamuru açık kahverengi (2.5Y 6/2), dış astarı da açık devetüyü (2.5Y 8/2) olan, yüksekliği 4,3 cm genişliği 5,2 cm olarak ölçülen erkeğe ait olduğu anlaşılan pişmiş toprak figürin parçasının kafa kısmı ve gövdenin alt kısmından itibaren olan bölümünün kırık olduğu görülmektedir. Boyun kısmından gövdenin üst kısmına kadar olan kısmı ise sağlamdır. İki kol göğüsün alt kısmında birleştirilmiş dua eder bir vaziyettedir. Omuzlar gövdeye oranla daha geniş verilmiştir. El ve parmaklar belirgin bir şekilde yapılmıştır. Göğüs kısmında noktalar halinde batırma tekniğiyle yapılmış küçük çentikler bulunmaktadır. Bu figürinin benzer örneği Tell es-Sweyhat yerleşiminde gözlenmektedir[33].

3. Erken Tunç Çağı Sonuna Ait Figürün Başı (Fig.12)

Harran Höyük son dönem kazılarda, höyüğün 8F/E6 açmasında Erken Tunç Çağı sonuna tarihlendirilen tabakada tespit edilen, 4,6 cm yüksekliğinde, 3,4 cm genişliğinde ve 3,2 cm kalınlığında ölçülere sahip kadına ait olduğu anlaşılan pişmiş toprak figürinin kafa ve boyun kısmı sağlam olarak ele geçmiştir. Figürinin kabaca yapılmış olan kafa kısmı ve aşağıya doğru kalp biçiminde sivrilen bir yüzü bulunmaktadır. Burnu dışa doğru çıkık ve kaşlarla birleştirilmiş şekilde verilmiştir. Figürinin gözleri kahve çekirdeği biçiminde şekilllendirilmiş ve yarı açık vaziyette belirtilirken çene kısmının dışa çıkık ve dudaklarının ince bir şekilde hafif aralık olarak bırakıldığı görülmektedir. Saçların topuz biçiminde arkadan toplandığı ve birer tutam saçın lüle biçiminde her iki kulağın üstünden omuzlara doğru, boynun iki yönünden aşağıya sarkıtılmış olduğu anlaşılmaktadır.

---

[27] Liebowitz 1988: Pl.10

[28] Creekmore 2008: 497, Fig.6.14-391.

[29] Ayrıca diğer benzer örnekleri için bkz: Moorey 2005: 158; Çetin 2012: Levha 15, 16; Liebowitz 1988: Levha 9, 10,11; Meyer- Pruss 1994: Levha 3; Aydıngün 2003: Levha 55a,b,c, d; Aydıngün 2006: 19-40; Ramazzotti 2014: 40.

[30] Liebowitz 1988: Plate 10.

[31] Pruß 2011: pl. 1: 4

[32] Miglus – Strommenger 2002: Taf.93.7.

[33] Armstrong – Zettler 1997: 31, Fig.2.25-b,c.

Başta çanak çömlek verileri olmak üzere diğer buluntu gruplarıyla da desteklenecek şekilde Erken Tunç Çağı sonuna tarihlendirilen bu dönemde pişmiş toprak figürinlerin de dönem özelliğini yansıttıkları görülmektedir. Bu örnekte de görüldüğü üzere döneme ait belirgin bir özellik olarak en çok saç stilleri ile başlıklara önem verildiği anlaşılmaktadır. Mezopotamya'da olduğu gibi kadınların saçları kıvırcık ve lüle biçiminde ayrıntılı işlenmiştir ve saçlar başın arka kısmında belirginleştirilmiş, az da olsa bazı örnek figürinlerde saçlar başın her iki yanında belirtilmiştir. Harran'da son dönem gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılmış olan bu figürindeki kahve çekirdeği biçimindeki göz şekli daha önce 1970'li yıllarda Harran'da ortaya çıkarılmış olan ve MÖ 3. Binyıl sonuna tarihlendirilmiş olan figürinle benzerlikler göstermektedir[34]. Ayrıca yine Tell Chuera'da benzer tipte örneği Akkad Dönemi'ne tarihlendirilmiştir[35]. Yüzdeki genel ifade ve işleniş olarak Mari'deki dua eden heykel örneklerini de andıran figürinin tam anlamıyla bir benzerinin bulunmayışı, onun dönemi içerisinde Harran kentinin yerel üretimi olabileceğini düşündürtmektedir.

4. Orta Tunç Çağı, Pişmiş Toprak Plaka (Fig.13)

Höyüğün en kuzeyde açılan basamaklı açması olan 8F/E4 açmasında h1 plankaresinde İslami Dönem tabakasında saptanan hamuru açık kahverengi (5YR 7/4), dış astarı da açık devetüyü renginde (2.5Y 8/2), yüksekliği 5,9 cm, genişliği 3,9 cm olan kadına ait olduğu anlaşılan pişmiş topraktan kalıpla yapılmış çıplak kadın figürini (**Fig.13**) konumuz olan Erken Tunç Çağı figürin grubuna ait olmadığı anlaşılsa da MÖ 2.binyıla tarihlendirilen Erken Babil Dönemi'ne ait önemli bir grubu oluşturduğu için dahil edilmiştir. Boynundan dizlere kadar olan kısmı sağlam olarak ele geçen, boynundan itibaren kırılmış olan bu levhada çıplak kadın figürü ellerini göğüs üzerinde birleştirmiş dua eder vaziyette betimlenmiştir. Gövdesinin, omuz ve kalçasına göre daha ince detaylandırıldığı anlaşılmaktadır. Paralelleri Tello[36], Terqa[37], Chagar Bazar[38] ve Uruk[39] yerleşimlerinde tespit edilmiş olan bu figürin genel olarak İstar /Astarte ile özdeşleştirilmektedir.

Özetle, Harran Höyük'te ele geçen MÖ 3. Binyılın ikinci yarısına (ETÇ III-IV) ve Orta Tunç Çağ'ın başına ait oldukları anlaşılan pişmiş toprak insan figürinlerinin paralelleri, Mezopotamya'da Abu Salabikh, Ur, Kuzey Suriye'de Tell Chuera, Chagar Bazar, Mari, Tello, Tell Selenkahiye, Tell Brak, Terqa, The Umm el-Marra, The Danish Excavation, Al 'Abd Zerejehey, Tell Bi'a, Tell Habuba Kabira, Habuba Kabira Sud, Tell Hadidi, Tell Hamam et-Turkman, Munbaqa ve Meskéné-Emar gibi yerleşimlerde yoğun olarak görülmekteyse de; stilistik özelliklerindeki detaylara bakıldığında, özellikle kollar iki yana açık, aplike gerdanlığa sahip örneklerde olduğu gibi, Harran Höyük'te saptanan figürinlerin yerel üretim oldukları düşünülebilir.

Harran Höyük Pişmiş Toprak Hayvan Figürini (Fig.14-23)

2015-2016 yılı kazılarında Harran Höyük'ten ele geçen Erken Tunç Çağı pişmiş toprak figürinlerin diğer grubunu hayvan figürinleri oluşturmaktadır. Bu hayvan figürinlerinden biri hariç diğer altı tanesi 8F/E6 ve E5 açmalarının Erken Tunç Çağı tabakasında tespit edilmiştir. Höyükten ele geçen Erken Tunç Çağı'na ait pişmiş toprak hayvan figürinlerinin çoğunun tüm olarak ele geçmemesi dini bir ayin veya ritüel sırasında ritüelin bir parçası olarak bilinçli bir şekilde kırılmış olabileceğine işaret etmektedir.

---

[34] Prag 1970: 87-88, Fig.9/74.

[35] Moortgart 1962: Fig.7f.

[36] Barrelet 1968: P1. XMVII:387.

[37] Williams 1980: 14-15, TPR 89.

[38] Mallowan 1947: P1. LV:5.

[39] Barrelet 1968: Fig.821; Ziegler 1962: PI. 11: 173.

Hayvanlar, MÖ III. binyılın son çeyreğindeki antropomorfik figürinler gibi, aynı bağlamlarda, geniş ölçüde ve önemli sayılarda ortaya çıkmışlardır. Bunların sadece bir kısmı tamamlandığından ve formlar stilize edilmiş olduğundan, bu hayvanların türlerinin tespit edilmesi biraz sorunlu olmuştur. En iyi korunmuş örnekler boğalar, koyunlar ve çeşitli binek hayvanlarından oluşmaktadır. Kuşlar, muhtemelen güvercinler, aynı zamanda gerçekte oldukları gibi, çıkıntılı çatı kirişlerine tünemiş bazı model binalarda da gösterilmiştir ve özellikle tanrıça İştar ile ilişkilendirilmiştir. Söz konusu hayvanlara yönelik pek çok örnek bilinmektedir.

Amuq40, Tell el Abd Zrejehey41, Tell Bi'a42, Tell Chuera43, Tell Halawa A, Hama: H-J44, Hamman et- Turkman I45 ve Tell Selenkahiye'dir46.

Boynuzlar, köpekler, koyunlar, keçiler ve kuşlara dayalı olan hayvan figürlerinin tarih öncesiyle ilişkili olan repertuarı Tunç Çağı boyunca da devam eder.

Erken Tunç Çağı mekanlarıyla ilişkili alanlarda ele geçen hayvan figürinlerinin büyük bir kısmının boğaya ait olduğu görülmektedir. Nitekim Harran Höyükten de ele geçen Erken Tunç Çağı hayvan figürinleri arasında boğanın daha fazla sayıda ele geçmesi, onun hemen her evde belki birkaç tane olmak üzere bulunduğunu ve toplumun ortak inanç sisteminin birer parçası olduğunu gösterir nitelikte değerlendirilebilir. Aynı zamanda gücün ve bereketin simgesi olarak boğanın toplumlar üzerindeki önemini gösterir niteliktedir.

Boğa dışında iki adet koyun biçimli çıngırak ve bir adet de ata ait olduğu anlaşılan figürin ele geçen pişmiş toprak hayvan figürin örneklerini oluşturmaktadır.

1. Boğa Figürinleri (Fig.14-17)

Höyükten ele geçen hayvan figürinlerinden ilk grubu oluşturan boğa figürinlerinden ilki 8F/E5 açmasının f7 plankaresinde Erken Tunç Çağı tabakasına ait I No'lu Mekan yapısı etrafından ele geçmiştir (**Fig.11**). Açık kahverengi hamura (5YR 6/3) ve devetüyü renginde astara (5YR 7/3) sahip ve kabaca elle şekillendirilmiş olan figürinin vücut yapısı, duruş ve detaylarından boğaya ait olduğu anlaşılmaktadır. Figürinin yüksekliği, 4,3cm uzunluğu, 6,4 cm ve gövde kalınlığı, 2,2 cm olarak ölçülmüştür. Kafa ve ayak kısımlarında yoğun kırıklar olan figürinin erkeklik organı belirtilmiştir. Kuyruk kısmı arka bacakların arasından aşağıya doğru inmektedir. Genel olarak çok fazla kırığa sahip olan figürinin boyun ve kafa kısmının olmaması detayların anlaşılamamasına neden olmuştur.

Boğa figürinine ait olduğu düşünülen bir diğer hayvan figürini 8F/E5 açmasının h2 plankaresinde Erken Tunç Çağı tabakasına ait II Nolu Mekanın duvarının batı kısmında ele geçmiştir (**Fig.12**). Açık kahverengi hamura (5YR 7/4) ve kırmızımsı kahverenginde astara sahip (2.5Y 6/6) ve kabaca elle şekillendirilmiş olan figürinin yüksekliği 4 cm; uzunluğu 5,6 cm ve gövde kalınlığı ise 2 cm olarak ölçülmüştür. Vücut yapısı, duruş ve detaylarından boğaya ait olduğu anlaşılmaktadır. Baş, ayak ve kuyruk kısımlarında kırıkları bulunan figürinin vücut hatları ve duruşu belirgin bir şekilde belirtilmiştir ancak yoğun kırıklardan dolayı detayları çok fazla anlaşılamamaktadır.

Yine aynı açmanın 12. Biriminde İslami Dönem Tabakasının kaldırılması esnasında karışık toprak içerisinden ele geçen ve boğaya ait olduğu anlaşılan figürinin başı, kolları, ayakları ve kuyruk kısmı kırık olarak ele geçmiştir. Açık kahverengi hamura (5YR 7/4) sahip olan ve vücut hatları belirgin bir şekilde belirtilmiş olan figürinin yüksekliği 2 cm; uzunluğu 4,5 cm olarak ölçülmüştür (**Fig. 16**)

[40] Braidwood – Braidwood 1960: 467, fig. 368:3.
[41] Toueir 1978: pl. VI–IX.
[42] Brandes – Selz 1989: figs. 32–3.
[43] Orthmann 1986: figs 11, 16–17.
[44] Fugman 1958: figs 58, 64, 74, 85, 93, 98, 103, 109, 110, 117, 120, 124, 127.
[45] Van Loon 1988: 563–4, pl. 175.
[46] Liebowitz 1988: 15–19, pl. 23–30.

8F/E6 açmasının g5 plankaresinden 78.birimden Erken Tunç Çağı tabakasına ait mekanla bağlantılı çukurdan ele geçen boğa figürininin sadece boyun ve baş kısmı sağlam olarak ele geçmiştir (**Fig.13**). Uzunluğu 5,4 cm; boynuz aralığının genişliği 5,3 cm ve gövde genişliği 3 cm olarak ölçülen ve açık devetüyü astarlı kabaca şekillendirilmiş boğa figürininin boynuzları oldukça belirgin bir şekilde belirtilmiştir. Ayrıca yüz detayları da anlaşılabilmekle birlikte boyun kısmında bezeme amaçlı kullanıldığı anlaşılan bitumen ve açık kırmızı renkte boya izlerine (2.5YR 7/6) rastlanmıştır.[47]

2. Koç Figürini (Fig.18-19)

Hayvan figürinlerinden bir diğeri, höyüğün 8F/E5 açmasının d9 plankaresinde İslami Dönem dolgu toprağı arasında tespit edilmiştir (**Fig.18**). Oldukça fazla kırığa sahip olmasından dolayı çok belirgin olmamakla birlikte muhtemelen koça ait olduğu tahmin edilen açık kahverengi hamur (10YR 7/2) ve açık devetüyü astara sahip (7.5YR 8/2) el yapımı figürinin göz detayları belirgin bir şekilde verilmiştir. Bir kulağı ve burnu kırık olan, arka kısmı gövdeden itibaren kırık ve sadece sağ ayağı sağlam olan geri kalan ayakları tamamen kırık olan hayvan figürinin yüksekliği, 4,5 cm; uzunluğu, 4,1 cm ve gövde genişliği 2,5 cm olarak ölçülmüştür.

Erken Tunç Çağı sonuna ait olduğu düşünülen bir diğer koç figürinine ait olduğu düşünülen örnek, höyük dışında Harran Ulu Camii kazıları esnasında 7H-E6 Açması, d-4 plankaresinde İslami Dönem tabakası karışık dolgu toprağı içerisinden ele geçmiştir. Kulakları, burnu ve kuyruğu belirgin bir şekilde yapılmış olan figürinin ayaklarında, burnunda ve kulaklarında kırıkları bulunmaktadır. Arka bacakları arasından aşağı doğru inen kuyruk kısmı detaylandırılmış olmakla birlikte kırılmış olarak ele geçmiştir. Oldukça iyi şekillendirilmiş ve detaylandırılmış olan figürinin yüksekliği; 2,9 cm; uzunluğu 9,2 cm ve gövde genişliği 3,2 cm olarak ölçülmüştür. (**Fig. 19**)

3. At Figürini (Fig.20)

Höyükten ele geçen hayvan figürinlerinden bir diğer grubu pişmiş toprak at figürinleri oluşturmaktadır.

Figürinlerden biri, 8F-E6 açmasının F8 plan karesinde Erken Tunç Çağ IV tabakası olarak saptanan 61.Birimde ele geçmiştir (**Fig.20**). Başı ve iki ön ayağı gövdeye kadar sağlam ele geçen pişmiş toprak at figürin parçasının kafa kısmının sağlam olan tarafında ağız ve burnunu kaplayan gemin, kabartma-aplike biçimde yapılmış olduğu görülmektedir. Yelesi, yine kabartma olarak belirtilirken, gözünün aplike olarak yerleştirildiği ve ağız kısmının da belirgin olarak detaylandırılmış olduğu gözlenmektedir. Uzunluğu, 4,1 cm; yüksekliği, 4 cm ve gövde kalınlığı, 2,2 cm olarak ölçülmüş olan pişmiş toprak at figürinin Tell Selenkahiye yerleşiminde bir benzerinin olduğu görülmektedir.

Bir diğer pişmiş toprak at figürini örneği yine aynı açmada Erken Tunç Çağı IV tabakasına ait 77. Birimde ele geçmiştir (**Fig. 21**) Kırık olarak ele geçen figürinin kulakları ve burun kısmı belirgin olarak yapılmıştır ve kulakların arasından alnına doğru yelesinin indiği ve yelenin kafanın arka tarafından sırta doğru devam ettirildiği görülmektedir. Figürinin arkadaki iki ayağı tam kırılmış olup ön ayaklardan biri gövdeden diğeri ise gövdenin az aşağısından kırılmış olmakla birlikte erkeklik organı da belirtilmiştir. Uzunluğu, 4,8 cm; yüksekliği, 3 cm ve gövde kalınlığı, 1,5 cm olarak ölçülmüş olan pişmiş toprak at figürinin benzerlerinin Kuzey Suriye yerleşimlerinde örneklerine rastlanmaktadır.

Genel olarak Kuzey Suriye ve Mezopotamya'daki kazılarda ortaya çıkarılmış olan pişmiş toprak at figürinleri çeşitli örneklerle karşımıza çıkmaktadır, ancak Harran Höyük'ten ele geçen figürinlerden ilk örnekte görülen göze aplike uygulama gibi detaylar Kuzey Suriye yerleşimlerden Tell Selenkahiye'de ele geçen örneklerle daha büyük benzerlik göstermektedir.[48]

[47] Kurban Höyük'ün Erken Tunç Çağ'ın orta ve geç evresine tarihlendirilen IV. yapı katında boynuzlugiller kategorisine giren boğa figürinleri, Harran'da ele geçen boğa ve boğa başı figürinleriyle büyük benzerlik göstermektedir. (Algaze 1990: Plate 151-F, G, I.)

[48] Liebowitz 1988: 15–19, pl. 23–30.

4. Pişmiş Toprak Çıngırak (Fig.22-23)

2014-2015 yılları yapılan kazılardan Harran Höyükten ele geçen Erken Tunç Çağı pişmiş toprak hayvan figürin gruplarından sonuncusunu koyun/koç biçimli çıngıraklar oluşturmaktadır. Çıngırakların ilki 8F/E5 açmasının f6 plankaresinde 73.birimden Erken Tunç Çağı'n son evresine ait olduğu anlaşılan I Nolu Mekan içerisinde ele geçerken (**Fig.22**); diğeri ise 8F/e6 açmasının kuzeyinden Erken Tunç Çağı'na ait Mekanı'n E5 açmasıyla kesişen ana duvarla bağlantılı alanından j3 plankaresinden ele geçmiştir (**Fig.23**). 8F/E5 açmasının f6 plankaresinde ele geçen ilk çıngırak örneği çok açık kahverengine sahip bir hamura (10YR 8/2) sahipken E6 açmasında ele geçen diğer çıngırağın hamur rengi açık devetüyü rengindedir (2.5Y 8/2). Çıngıraklardan E5 açmasında bulunan çıngırağın kulak kısmı haricindeki bölümü tümdür ve gözlerden biri belirgin olarak verilmiştir. Boyun kısmının hemen altından başlayıp kuyruk kısmına doğru rastgele yerleştirilmiş sallandığında sesin daha iyi duyulmasını sağlaması amacıyla yapılmış delikler bulunmaktadır. Kuyruk kısmında kırıklar olmasına rağmen kuyruğun oldukça detaylı aşağı doğru sarkmış biçimde yapıldığı gözlenmiştir. 8f/E6 açmasında mekan içi buluntu grubuna giren çıngırağa ait olduğu düşünülen, sadece baş kısmı ele geçen, yine koyun/koç biçimli figürin tespit edilmiştir.

Her iki çıngırağın aynı form ve stile sahip olması ve Erken Tunç Çağına ait mekan içinden ele geçmesi, söz konusu oyuncağın sadece bebek mezarlarında ele geçmediğini, günlük yaşam içerisinde de kullanımının olduğunu kanıtlar niteliktedir. Bölgeye ve döneme göre çeşitli tipte ve formda ele geçen çıngırakların genellikle Erken Tunç Çağı mezarları içerisinde yaygın mezar hediyesi olarak bırakılması ve aynı zamanda mekan içerisinden de ele geçmesi çıngırakların bu dönemdeki yoğun kullanımı önemi ve işlevi hakkında bilgi vermektedir. Diğer bir deyişle figürinlerin dini işlevleri dışında günlük yaşam içerisinde de kullanılmış olduğunu gösteren çıngıraklar önemli bir pişmiş toprak buluntu grubunu oluşturmaktadır. Mezopotamya'nın genelinde ve Kuzey Suriye'de Erken Tunç Çağı'na ait yerleşimlerden ele geçen pişmiş toprak çıngıraklardan büyük çoğunluğu kuş biçimli çıngıraklardan oluşmaktadır. Ancak Harran Höyük'te Erken Tunç Çağı mekanlarından ele geçen ve muhtemelen koç şeklindeki çıngırak formunun bir benzerinin saptanamaması, muhtemelen yerel üretim olduğunu gösterir nitelikte değerlendirilebilir.

Hayvan tasvirlerinin üç boyutlu olarak yapılıp hemen her evde bulundurulması, bu figürinlerin dini anlam taşımalarının yanında günlük yaşam biçimlerinin de birer parçası olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim tıpkı antropomorfik figürinler gibi zoomorfik figürinlerin de bir nevi evin koruyucusu, kötülüklerden koruyan nesneler olarak evin bir köşesinde tutularak evi uğursuzluklara karşı koruduğu düşünülebilir. Toplumların yapısına, yaşam ve geçim biçimlerine göre seçtikleri çeşitli hayvan tasvirlerinin manevi hayatlarına yön verdikleri ve bu hayvanların tasvirlerini evlerinde tutarak onların temsil ettiği gücü üzerlerinde taşıyacakları anlamı çıkarılabilir.

Kaynakça

ALGAZE, G. (1990) Town and Country in Southeastern Anatolia: Vol. II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük-Plates, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago.

ARMSTRONG, J. A - R. L. ZETTLER (1997) "Excavations on The High Mound (Inner Town)", *Subsistence and Settlement in a Marginal Environment: Tell Es-Sweyhat, 1989-1995 Preliminary Report,* MASCA Research Papers in Science and Archaeology 14. Philadelphia: Museum Applied Science Center for Archaeology, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 11-32.

AYDINGÜN, Ş. G. (2003) *Eski Tunç Çağında Anadolu pişmiş Toprak Figürin ve İdolleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

AYDINGÜN, Ş. G. (2006) "A Focus on the Body Details of Early Bronze Age Figurines and Idols of Anatolia", *Boletin De La Asociacion Espanola De Orientalistas,* Ano XLII- 2006, 19-40.

BADRE, L. (1980) Les Figurines Anthropomorphes En Terre Cuite A'Lage Du Bronze En Syrie, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.

BARRELET, M. T. (1968) Figurines et Reliefs en Terre Cuite de la Mesopotamie Antique, Vol. I Paris.

BRAIDWOOD R. J. - L. BRAIDWOOD (1960) *Excavations in the Plain of Antioch* I, O.I.P. 61, Chicago.

BRANDES M.A. - G. SELZ (1989) "Ausgrabungen in Tall Bi'a 1987: Klein funde" *MDOG* 121, 50-57.

COOPER, L. (2006) *Early Urbanism on The Syrian Euphrates*, New York: Routledge.

CREEKMORE III, A.T. (2008) *Kazane Höyük and Urban Life Histories in Third Millennium Upper Mesopotamia,* Unpublished Ph.D. Dissertation, Department of Anthropology, Northwestern University, Evanson II.

ÇETİN, B. (2012) *Harran'da Tunç Çağı Pişmiş Toprak İnsan Figürinleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

DORNEMANN, R. H. (1989) "Comments on Small Finds And Items of ArtisticSignificance from Tell Hadidi and Nearby Sites in the Euphrates Valley, Syria", Albert Leonard, Jr. , ve Bruce Beyer Williams (Ed.), *Essays In Ancient Civilization Presented To Helene J. Kantor*, Oriental Enstitute, 59-75, Chicago.

FUGMANN, E. (1958) Hama. Fouilles et recherches 1931–38 II (1): L'Architecture des périodes prehellenistiques (Copenhagen).

HODDER, I. (2006) "Figürinler Hakkında Düşünmek", Şennur Şentürk (Sergi Küratörü ve Koordinatör), *Tunç Çağı'nın Gizemli Kadınları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 7-10.

LIEBOWITZ, H. (1988) *Terra-Cotta Figurines and Model Vehicles*, Bibliotheca Mesopotamica 22, Malibu: Undena.

MAKOWSKI, M. (2005) "Anthropomorphic figurines of the Third Millennium BC From Tell Arbid. Preliminary Report", *Polish Archaeology in the Mediterranean*, XVII, 472-481.

MAKOWSKI, M. (2016) *Tell Arbid I Clay Figurines,* Institute of Mediterranean and Oriental Cultures, Polish Academy of Sciences, Warsaw.

MALLOWAN, M. (1937) "The Excavations at Tell Chagar Bazar", *Iraq* IV:9, 1-177.

MALLOWAN, M. (1947) "Excavations at Brak and Chagar Bazar", *Iraq IX*, 1-258.

MEYER J. W. ve A. PRUSS (1994) *Ausgrabungen in Halawa 2 Die Kleinfunde von Tell Halawa* A, Saarbrücken: Saarbrücker Druckerei und Verlag.

MEYER, J.W. (2008) "The Anthropomorphic Terracotta Figurines from Tell Chuera and Halawa: Their Chronology and Their Meaning," in *Proceedings,* 349–363.

MIGLUS, A - E. STROMMENGER (2002) Stadtbefestigungen, Häuser und Tempel. Tall Bi'a / Tuttul – VIII, WVDOG 103.

MOOREY, P. R. S. (2005) Ancient Near Eastern Terracottas with a Catalogue of the collection in the Ashmolean Museum, Oxford, (1. Baskı),Ashmolean Museum, Oxford.

MOORTGAT, A. (1960) *Tell Chuira in NordostSyrien*, Vorlaufiger Bericht iiber die Grabung 1958. Koln und Opladen.

ORTHMANN, W. (1986) Tell Chuera Nordost-Syrien: 1982-1983, Berlin.

ÖZGÜÇ, T. (1943) "Ön tarihte Anadolu İdollerinin Anlamı" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* Sayı:1 Cilt:2, 65-72.

PARROT, A. (1956) “Le Temple d 'Ishtar”, *Mission Archeologique de Mari*, Vol. I. Paris.

PETTY, A. (2004) *Bronze Age Figurines from Umm el-Marra, Syria: Style and Meaning*, unpublished PhD dissertation, Johns Hopkins University.

PRAG, K. (1970) "The 1959 Deep Sounding at Harran in Turkey", *Levant*, Vol. II, 63-94.

PRUSS, A. (2010) *Die Amuq-Terrakotten*, Subartu *XXVI*, Brepols.

PRUSS, A. (2011) “Figurines and Model Vehicles”, in: M. Lebeau (ed.), *Jezirah (= ARCANE G*), 239-246.

RAMAZZOTTI, M. (2014) “The Early And Middle Bronze Clay Figurines From Ebla-Tell Mardikh”, Stephanie M. Langin-Hooper (Ed.), *Figuring Out the Figurines of the Ancient Near East,*(ss. 39-64), Association for Coroplastic Studies, USA.

RICE, D. (1952) “Medival Harran” *Anatolian Studies* II.

TOUEIR, K. (1978) “The Syrian Archaeological Expedition to Tell Al’Abd Zrejehey: Clay figurines of the Third Millennium”, *Syro-Mesopotamia Studies 2*, Malibu, 59-93.

VAN LOON, M. (1973) "A-First Results of the 1972 Excavations at Tell Selenkahiye", *Annales Archeologiques arabes Syriennes*, Vol. XXIII, 145-158.

VAN LOON, M. (1988) *Hammam et Turkman* I (1–2), Leiden.

WILLIAMS, L. M. (1980) “Terqa Preliminary Reports. No. 8: Object Typology Of The Third Season: The Third and Second Millennia” *Monographic Journals of the Near East, Syro-Mesopotamian Studies 312 (September 1980)*.

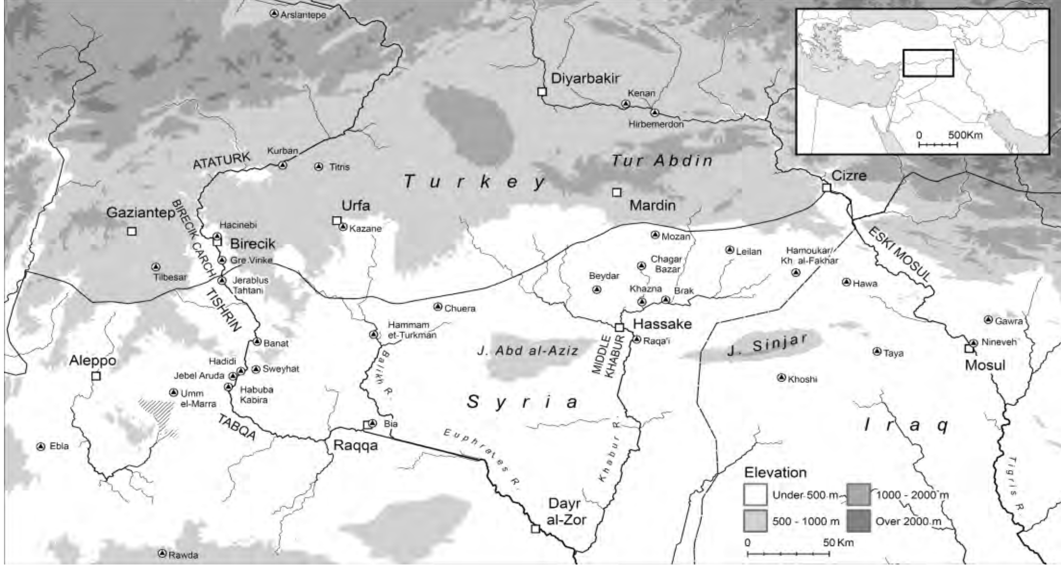
YARDIMCI, N. (1986) “1985 Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 273-296.

YARDIMCI, N. (1992) “1991 Harran Kazıları”, *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 431-446.

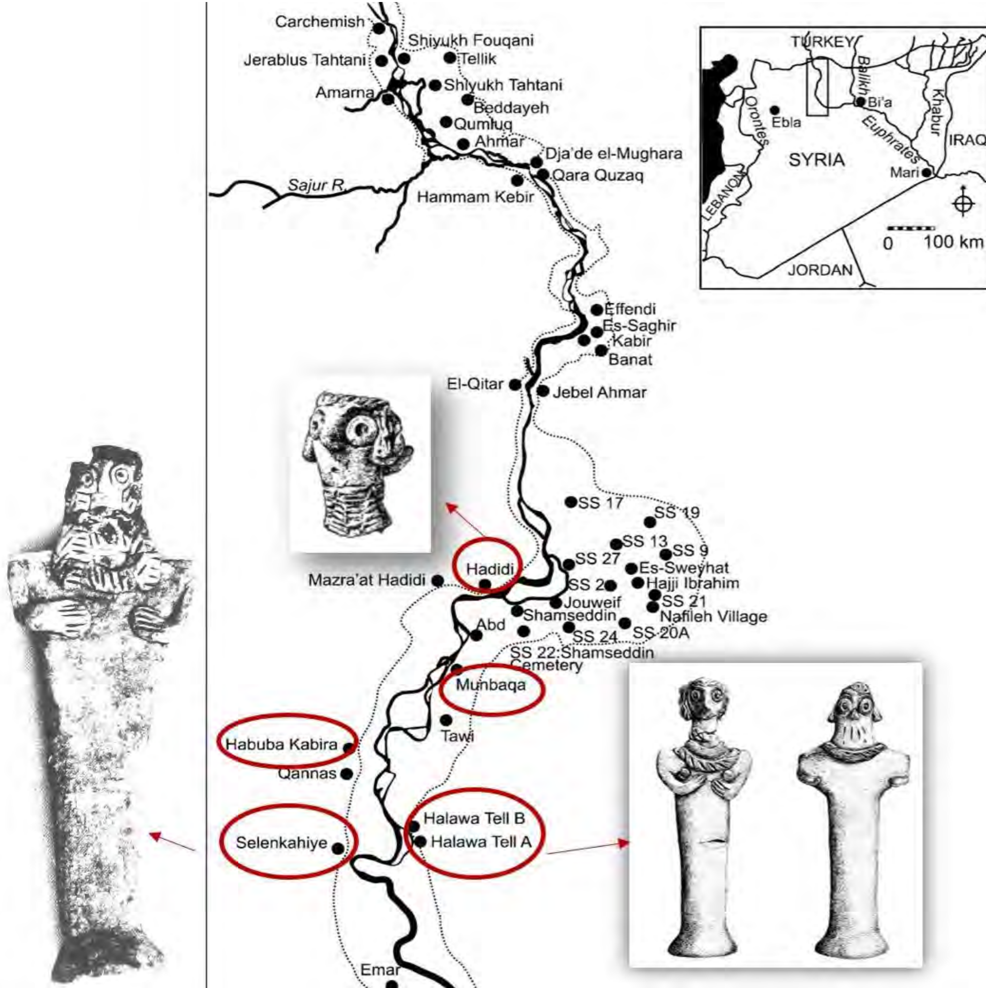
YARDIMCI, N. (1993) “1992 Harran Kazıları”, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 513-532.

ZIEGLER, C. (1962) *Die Terrakotten Von Warka,* Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Resimler

Harita 1: Metinde Adı Geçen Yerleşimleri Gösteren Harita

Harita 2: Benzer Figürinlerin Görüldüğü Yerleşimler

HARRAN HÖYÜK 2014-2015 ETÇ IV-OTÇ İNSAN FİGÜRİNLERİ					
Duruş	**Tabaka**	**8F/E6 açması**	**8F/E5 açması**	**8F/E4 açması**	**Bölgedeki Diğer Yerleşimlerden Örnekler**
Kollar İki Yana Açık	ETÇ IV-OTÇ Başı		g4 plankaresi, 50.Birim 27.Birim	11.Birim	Harran Höyük, 36 DD Tell Selenkahiye
Kollar Yukarda	ETÇ IV-OTÇ Başı	f6 plankaresi, 63.Birim	Mekan 1, j10 plankaresinden, 62.Birim		Tell Selenkahiye Kazane Höyük Tell Chuera Tell Bi'a
Kollar Önde	ETÇ IV-OTÇ Başı		b7 plankaresi		Tell es Sweyhat Tell Halawa
Kollar Göğüste	OTÇ			h1 plankaresi	Eşnunna Chagar Bazar Terqa

Fig.1: Karşılaştırmalı Pişmiş Toprak İnsan Figürin Tablo

Fig.2: Harran Höyük, 2014-2015 Yılları Açmalar, Havadan Görünüm

Fig.3: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.4: Harran Höyük, 8F/E4 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak FigürinÇizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

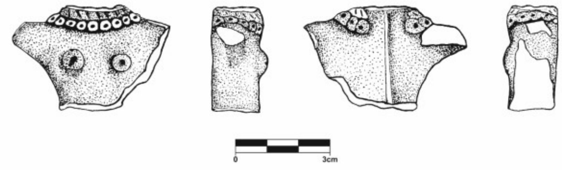

Fig.5: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.6: Harran Ulu Camii, 6H/E10 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.7: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Emine ATAŞ

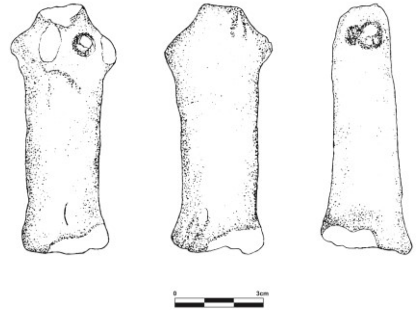

Fig.8: Harran Höyük, 9G/1B Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Emine ATAŞ

Fig.9: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.10: Harran Höyük, 8F/E6 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.11: Harran Höyük, 8F/E6 ETÇ IV Açması Pişmiş Toprak, Figürin Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

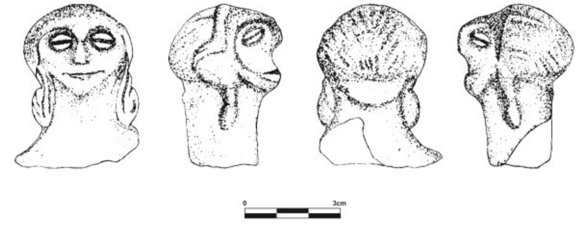

Fig.12: Harran Höyük, 8F/E6 Açması, ETÇ Sonu Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Uğur BİRDEN

Fig.13: Harran Höyük, 8F/E4 Açması, OTÇ Pişmiş Toprak Figürin Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

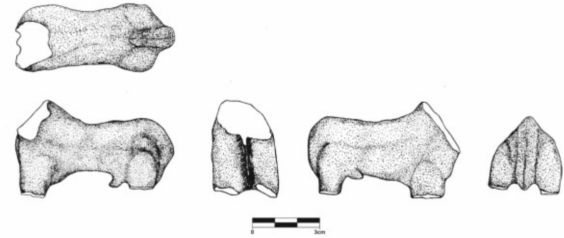

Fig.14: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ Pişmiş Toprak Boğa Figürini Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.15: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ Pişmiş Toprak Boğa Figürini Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.15: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Boğa Figürini Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

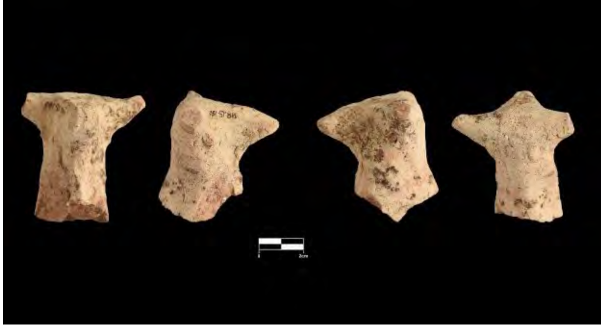

Fig.17: Harran Höyük, 8F/E6 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Boğa Figürini Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.18: Harran Höyük, 8F/E5 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Boğa/Koç Figürini Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

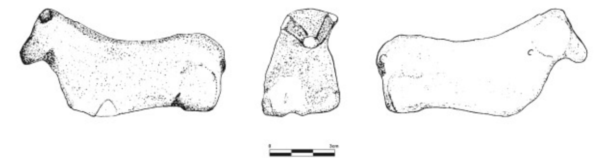

Fig.19: Harran Ulu Camii, 7H/E6 Açması, ETÇ-OTÇ Pişmiş Toprak Boğa/Koç Figürini
Çizim: Semih MUTLU-Ayşegül ASLAN

Fig.20: Harran Höyük, 8F/E6Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Hayvan (At) Figürini Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

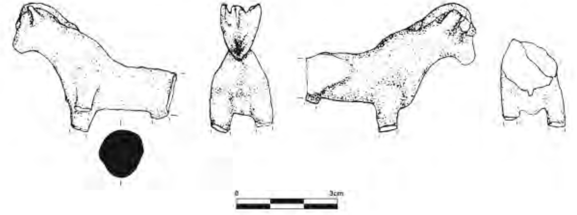

Fig.21: Harran Höyük, 8F/E6 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Hayvan (At) Figürini Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

Fig.22: Harran Höyük, 8F/E5Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Çıngırak Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

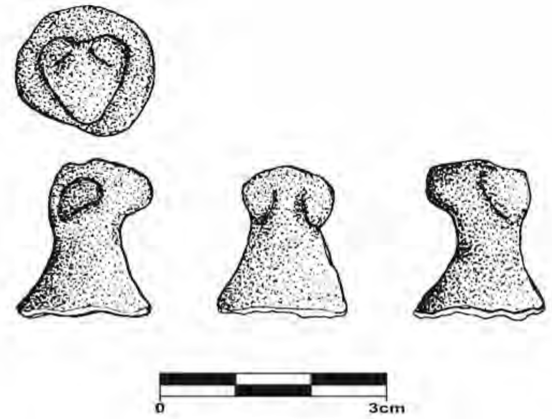

Fig.23: Harran Höyük, 8F/E6 Açması, ETÇ IV Pişmiş Toprak Çıngırak Çizim: Semih MUTLU-Rahime SELİM

LATE BRONZE AND IRON AGE STONE BOXES IN THE SOUTHEAST OF AZERBAİJAN, KURGAN GRAVES AND SETTLEMENTS

Anar Aghalarzadeh*

Azerbaycan'ın Güneydoğusundaki Geç Tunç ve Demir Çağı Taş Kutu, Kurgan Mezarları ve Yerleşim Alanları

Özet

Azerbaycan'ın güneydoğu bölgesindeki sığır yetiştirme çiftliğinin özelliklerini yansıtan çok sayıda Bronz Çağ mezarları kaydedildi. İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak, bu bölgede yerleşmiş kabilelerin ekonomik, tarımsal, kültürel ve aile yaşamı hakkında bize bilgi verebilecek çok sayıda yerleşim yeri ve mezar anıtları bulunmaktadır. Talish dağları ile Mugan düzlüyü arasındakı alanda bulunan bu anıtlar zengin malzeme kültür kalıplarıyla temsil edilmektedir.

Bölgedeki Tunç Çağı eserleri çoğunlukla dağlık ve dağ eteklerinde kalan mezar anıtlarıyla temsil edilmektedir. İlk Tunç Çağı'ndan başlayarak orada yerleşmeyi ispatlayacak gerçekler araştırılan mezar sitelerine dayanıyor. Bölgenin bu döneme ait yerleşim yerlerinin yetersiz keşf edildiği inkar edilemez. Bu durumda, bilimsel literatürden yeterince araştırılmış mezar anıtları bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Geç Tunç Çağı ve Demir Çağ taş kutu, Azerbaycan'ın güneydoğusundaki kurgan mezarlar ve yerleşimler

The culture of the Talysh-Mughan reflecting the level of development of society in the South Caucasus during the late Bronze and early Iron Age. This monuments attributed to this culture clearly represent the development trends of main sectors of the economy in the 2nd -1st millennia BC.

In the south-eastern region of Azerbaijan have been recorded a large number of Bronze Age monuments reflecting the features of seminomadic cattle-breeding farm. There are a great deal of settlements and grave monuments that can provide us with information about the economic, agricultural, cultural and family life of the tribes settled in this region starting from the early Bronze Age. These monuments located in the area between the Talish mountains and Mugan steppe are represented by rich material culture patterns.

Bronze Age monuments in the region are mainly represented by the grave monuments in the mountainous and foothill areas[1]. Facts that will prove settling there starting from the early Bronze Age

* Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografik Enstitüsü, Tarih doktorası, yardımcı doçent

[1] Махмудов 2004: 41; Махмудов 1973: 65.

are based on the burial sites that have been investigated. It is undeniable that the settlements of the region relating to this period have been insufficiently explored. In this case, sufficiently explored grave monuments are known from the scientific literature[2].

Bronze Age graves are represented by: 1) stone box graves; 2) kurgans, 3) dolmens[3]. Kurgans are considered to be the most ancient among the grave monuments. Kurgans known since the beginning of the third millennium BC was a part of the spiritual life of the Bronze Age tribes of the region. Early Bronze Age Telmankand kurgans are considered to be the most ancient burial monuments in the south-east region. This kind of burial monuments investigated by archaeologist F.Mahmudov in the 70-80s of the XX century are of great importance in studying of spiritual culture of the Bronze Age in the region[4].

Stone box graves are among the most spread in the south-east Azerbaijan. Almost all this type of monuments spread in the Talish mountains and foothill areas have been sufficiently studied[5]. The study of stone box graves is known still from the late XIX century. As a result of the archaeological excavations carried out in the region by French archaeologist Jacques de Morgan revealed a large number of stone box graves. Excavations conducted by him in the territory of Lankaran and Lerik districts has been described in the second chapter of the fourth volume of his work "The scientific visit to Iran" published in 1896 in Paris. J. De Morgan's researches conducted in the south-east region were of a special scientific importance as they had been investigated for the first time. He has given both individual and generalized data about the cemeteries and the description of the archaeological samples found by him. Monuments researched by him mainly relate to the late Bronze Age[6].

Dolmen type burial monuments belong to the type of burial monuments of the region that have been partly studied[7]. Basing on the map drawn by J.de Morgan at the end of the nineteenth century, the joint Azerbaijan-French international archaeological expedition established in 2012 registered stone box graves in the necropolis Kraveladi II in the village of Kraveladi of Lerik district and conducted excavations in 7 graves[8]. *Note:* Images with different plots dominate in the art of the Late Bronze and Early Iron ages of Azerbaijan. In the southern region zoomorphic images relating to this period are of interest. From the vault-type stone box grave №40 in the Kraveladi II investigated by Jacques de Morgan in the territory of Lerik district was found light grey agate seal. A zoomorphic image – an Indian humpbacked ox called *"Bos Zebu" (lat. Bos Taurus indicus)* was engraved on the seal. This interesting finding is the indicator of wide relations of the population of Talysh-Mugan Bronze Age culture[9]. According to Morgan, this animal that belonged to the territory of India became known in the south of Azerbaijan during the construction of the vault graves. It is likely the Indian ox was brought to Talysh area as a result of certain relations. He believes that the image engraved on this 3 semi-precious stone is interesting from the view point of showing ethno-cultural relations between the Indian peoples and the peoples who in ancient times lived on the shore of the Caspian Sea. Jacques de Morgan noted that the image was also detected in Mazandaran, Gilan and Talysh in Iran territory. The Indian humpbacked ox occupied an important place in cattle-breeding of the Indian tribes of the Bronze Age.

It has been concluded by the expedition that these graves had not been dug by Morgan and recent archaeological investigations showed that grave monuments was robbed formerly[10]. But the interesting thing is that huge, heavy stones on the top cover of the grave chamber raise some doubts. There is no

[2] Джафарзаде 1946: 50.
[3] Махмудов 1973: 41.
[4] Махмудов 1973: 71.
[5] Khalatbari 2007: 43.
[6] Morgan 1896; Morgan 2009.
[7] Махмудов 2004: 43.
[8] Casanova-Fahimi 2015: 9.
[9] Casanova-Fahimi 2015.
[10] Махмудов 1973: 356.

logical explanation for the idea of tombs destruction. Presumably, they are just empty graves made of large and very heavy stones staying naturally in their places. Another neat fact is the absence of the skeleton in these graves. The scientific explanation of interference into the grave, taking the skeleton from the robbed graves or mixing of fully rotten body with soil is impossible, and parallels of this type burial traditions are well-known from the coeval monuments in the territory of Azerbaijan. In most of the stone box graves belonging to the Talysh-Mughan culture graves are just found without the skeleton.

There are different views on the causes of graves without the skeleton in the scientific literature such as their belonging to tribal members that were killed in distant areas or persons died under suspicious circumstances and bodies had not been found. According to N.A.Museibli, graves without the human skeleton was a burial tradition carried out purposefully, and these are memorial graves (1, 60).

According to the researcher, the reason for such graves without the human skeleton should be searched in the features of economic life of the Late Bronze Age people. So, at that time the summer pasture cattle-breeding had raised to the highest level of development in the South Caucasus, and had taken a leading position in economic life. Ancient cattle-breeders were in the summer pastures with their cattle herds. And the people who died during the summer season were buried there. Hundreds of such graves where the people were buried are available in those 4 mountainous areas. When the cattle-breeders returned to the main residential areas in the plain they had built the symbolic, memorial graves in honour of those people buried in the summer pasture. Or on the contrary, graves discovered in the summer pastures no human skeletons in, most likely were built in the memory of the people who died in low-lying lands. The variedness of graves' types in low-lying lands and mountainous areas were related to geographical conditions and natural resources. The identity of grave materials found in the tombs is the evidence to belonging of the both to a single culture[11].

In in 2014, archaeological investigations were carried out by us in stone box grave necropolis and kurgans in Saribulaq, Arvana and Derekechmez summer pastures in Yardimli region. During the exploratory excavations 3 stone box graves were researched and interesting findings were revealed. Taking into account the mixed Iron Age stone box graves in the region, in this regard, there is a serious need to analyze the materials found in the graves. According to G.O.Goshgarly, Ancient burial in stone boxes is the continuation of the old burial traditions and therefore, the ancient stone boxes for structural features are pretty close to the stone boxes of the previous periods[12].

The late Bronze and early Iron Age kurgans of the region spread over a fairly wide area. Kurgans are considered to be the most ancient among the grave monuments. Kurgans known since the beginning of the third millennium BC was a part of the spiritual life of the Bronze Age tribes of the region. Early Bronze Age Telmankand kurgans are considered to be the most ancient burial monuments in the south-east region. This kind of burial monuments investigated by archaeologist F.Mahmudov in the 70-80s of the XX century are of great importance in studying of spiritual culture of the Bronze Age in the region. During archaeological research only in Saribulag and Komanly summer pastures have been recorded more than 30 kurgans. As the late Bronze and early Iron Age kurgans of the south-east region have not been fully explored in the scientific literature have given perfunctory information about some of them.

Settlements of the Bronze Age tribes in the south-eastern region of Azerbaijan almost have been unsufficiently studied. These settlements located mostly in the foothills and plain areas are very rich from the standpoint of the archeological materials. Uzuntepe settlement discovered in the Mugan steppe in the beginning of the XX century by archaeologist I.Jafarzadeh is of a great scientific importance from the standpoint of studying settling down of this region in the Bronze and Early Iron Ages[13]. However, it should be noted that the small number of settlements in the mountainous and

---

[11] Махмудов 2004: 44-45.

[12] Khalatbari 2007: 132.

[13] Джафарзаде 1946: 47.

foothill areas, or the weak cultural layer of this type monuments proves that temporary homes were prefered in the region. And this show that the mountainous and foothill areas were used for summer cattle-breeding by the Bronze Age tribes. All these facts have been reflected in the wide range of archaeological materials combining the unity of plain and mountainous areas.

Kaynakça

ДЖАФАРЗАДЕ, И.М. (1946) Элементы археологической культуры древней Мугани// Изв. АН Азерб. ССР, №9. ст. 35-55.

МАХМУДОВ, Ф.Р. (2004) Талыш-Муганская культура// Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. N1., səh. 40-45.

МАХМУДОВ Ф.Р. (1973) О бронзовых топорах Талыша// МКА (Материальная культура Азербайджана). Баку, т.7, с. 64-73.

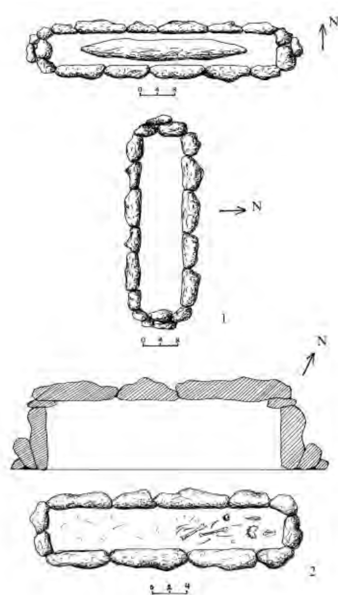
KHALATBARI, M.R. (2007) A report in Occasion of the Second Congress for Talish// Culture and civilization. Gilan 2007, 60 page.

MORGAN, J. (1896) Mission scintifique en Perse// Tome quatrieme. Recherches archeologiques. Premiere partie. Paris 1896, 125 page.

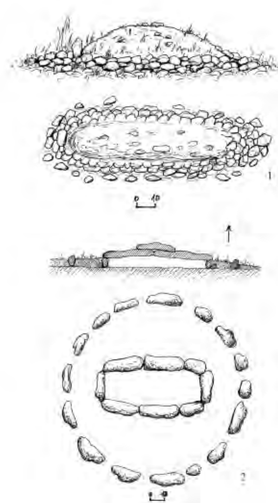
MORGAN, J. (2009) (1857-1924) pionnier de l aventure archeologique// cahiers de musee d Archeologie Nationale, Paris, numero 1, 191 page.

CASANOVA, M. - H. FAHİMİ (2015) The İntercultural Relation between North (Lenkoran-Azerbaijan) and South (Talesh-Iran) during LBA and EIA: Similarities and\or Differences?\ Abstracts National Congress on Talesh Region. 23-24 may 2015, p. 9.

Resimler

Çizim 1

Çizim 2

Resim 1

Resim 2

ŞANLIURFA MÜZESİ'NDE DEMİRÇAĞ FİBULALARI

* Ergün Laflı - Maurizio Buora

Iron Age *Fibulae* in The Museum Of Şanlıurfa

Abstract

In this brief article five bronze *fibulae*, being exposed in the museum of Şanlıurfa and belonging to the Iron Age, will be presented. At least two of these five were found at Lidar Höyük.

Key words: *Fibula*, Iron Age, museum of Şanlıurfa, Lidar Höyük, southeastern Anatolia, bronze finds.

In Memoriam Klaus Schmidt (1953-†2014)

In the museum of Şanlıurfa a minor collection of bronze *fibulae* of the Iron Age is being exposed which consists of only five pieces and only two of which were published in the museum's catalogue recently,[1] but not in greater extend. According to the museum's catalogue and inventory books three of these *fibulae*, *i.e.* nos. 1-2 and 5, are said to be originated from Lidar Höyük (**fig. 1**) which was situated on the east bank of the Fırat river, about 50 km northwest of Şanlıurfa where excavations were carried out between 1979 and 1987 by a team from the *Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg.* Since 1988 this höyük site has been flooded by the waters of the Atatürk Dam Basin where the layers of Late Chalcolithic, Early Bronze Age, Middle Bronze Age, Late Brone Age, Iron Age, Roman/Byzantine and Islamic periods were discovered; however, no *fibula* is known in its publications.[2] The other two *fibulae* in the museum of Şanlıurfa, *i.e.* nos. 3-4, were supposingly purchased by the museum and therefore one cannot tell their provenance with certainty. Date of three pieces were wrongly indicated as "Late Roman".

---

* Professor Ergün Laflı, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü; Dr. Maurizio Buora, Via Gorizia 16, I-33100 Udine, Italy. E-mail: mbuora@libero.it

[1] Karul, Kozbe and Yavuzkır 2017, 320 (our cat. no. 5) and 347 (our cat. no. 2).

[2] Both in the phases of Bronze and Iron Ages some graves were excavated at Lidar Höyük where Iron Age structures were found mainly in a large trench called Q, R, S 44-45 with an unbroken stratigraphy from the 12th to the sixth-fifth century B.C.: Müller 1999: 123; and Hauptmann 2017: 247-249. The material of these rescue excavations were brought to the museum of Şanlıurfa. According to our knowledge, neither in the main publication for the Iron Age of the site (Müller 1999), nor in the excavation reports or later assesments (Hauptmann 2017), no fibula has been published.

These two groups are being displayed in two different display cases in different halls of the new museum in Şanlıurfa. The present article does not cover the *fibulae* in the depot of the museum.

A *fibula* is a brooch or pin for fastening garments and it developed in a variety of shapes, but all of these shapes were based on the safety-pin principle. Technically, the Latin term, *fibulae,* refers to Roman brooches; however, it is widely used to refer to brooches from the entire ancient and early medieval eastern Mediterranean. Beginning in the late second millennium B.C. they were in widespread use throughout the ancient Anatolia and Mesopotamia. During the Iron Age they were one of the most characteristic finds in the höyük sites and *tumuli* in most parts of Asia Minor. During the Iron Age *fibulae* in the southeastern Anatolia and northern Mesopotamia have a triangular arch, although the characteristic shape of *fibulae* in the central and western parts of Anatolia is a simple arch. In both cases the bow can be beaded and moulded.

The pioneering volume of Ertuğrul Caner on Anatolian *fibulae* deals with the central-western part of present-day Turkey[3] and examples found in the south-eastern part of Turkey are not covered by this work.[4] Caner himself complains that there does not exist a systematic research on *fibulae* from the northern Syria and southeastern Anatolia[5]. Some examples present at Gordium, especially imported ones, are known, but a complete map of their presence in Mesopotamia is lacking. It is therefore important to present these five well-preserved examples from Şanlıurfa in a brief article, as Iron Age *fibulae* of the northern Syrian-southeastern Turkish areas are not very well known in the archaeological literature. During the Iron Age, roughly between 12th and sixth centuries B.C., all these areas shared a material culture of its own, with common features with eastern Cilicia and northern Syria. In the art of *fibulae* of these regions we can also see some influences by the Anatolian *fibulae* of the Iron Age. This is particularly evident in the *fibula* no. 1 of our catalogue below. Local characteristic features are also observed in some Iron Age *fibulae* preserved in the museum of Şanlıurfa most of which belong to the vast group of so-called "Kneefibeln" or elbow *fibulae*, the most popular type in the Near East, spread from Egypt – through Palestine and Syria – to Cyprus and Persia. They correspond to Stronach's type III. Some examples are found in the Palestinian tombs of the eighth century B.C.[6] The type had begun to spread eastwards before the end of the eighth century B.C., as demonstrated by a find in the tomb of Assyrian king Sargon II, reigned between 721–705 B.C.[7] They always had a catchplate in the form of a hand and their bow section was cast, probably using a lost-wax technique.

Catalogue

No. 1 (figs. 2a-b): Length: *c*. 70 mm; thickness: *c*. 8 mm; provenance: Lidar Höyük. Straight pin is missing. Smooth brown patina.

Fibula with an archer bow with a collared bead and varied ribbed. As pointed out by David Stronach this type is a sort of link between the western arched *fibulae* and the oriental, triangular *fibulae*. It appears late in Mesopotamia and remains to be very rare. The shape recalls that of an unstratified *fibula* found at Nimrud.[8].

Dating: Starting from the ninth century B.C.

No. 2 (figs. 3a-c): Type Stronach 1959 III, 4; and type Giesen XII ("Sonderform").

Accession no.: Lİ.84.48; length: 80 mm; thickness: 5 mm; provenance: from the excavations in Lidar Höyük in 1984. Straight pin is missing. Smooth brown patina.

---

[3] Only volume one is published in 1983, but this never followed by a subsequent one.

[4] For some recent fibula studies in Anatolia cf. Laflı and Buora 2006 as well as 2012.

[5] Caner 1983: 177.

[6] Stronach 1959: 193.

[7] Ibid.

[8] Stronach 1959: pl. I, no. 5.

Dating: Mid eighth-seventh century B.C. This date is also confirmed by Katharine Giesen, which does not exclude an earlier appearance and a continuation at least until the entire sixth century B.C.

The only specimen found in Asia Minor originates from the layer three of the *höyük* site of Gordium. It was lost at the beginning of the third century B.C. which does not affect its dating. Giesen notes that during the Iron Age similar *fibulae* were often exported by sea or traveled with sailors and sometimes reached sanctuaries, such as those located on Cyprus.

Reference: Karul, Kozbe and Yavuzkır 2017, 347, fig. top, right. Its date is roughly given as "1200-330 B.C.".

No. 3 (figs. 4a-b): Length: *c*. 80 mm; thickness: *c*. 6 mm; provenance: Unknown, as it is an acquisition. Straight pin is missing. Smooth brown patina.

Triangular *fibula* with ribbed and beaded mouldings as well as multiple incised collars; *cf*. Blinkenberg Type XII 121, exported also at Delos.[9] Type Stronach III and group I of Caner.[10]

Dating: During the seventh century B.C. the distribution of this type appears to have stretched from the delta of Nile to western Persia.[11] In the various regions, several variants of local manufacture are known. In the display case of the museum its date is given as "Late Roman".

No. 4 (figs. 5a-b): Length: *c*. 50 mm; thickness: *c*. 8 mm; provenance: Unknown, as it is an acquisition. Straight pin is missing. Smooth brown patina.

Type van der Osten I a and group 2 of Caner [12]. Incised decoration of encircling lines on the whole surface.

Dating: From the middle of the eighth century to the end of the seventh B.C. In the display case of the museum its date is given as "Late Roman".

No. 5 (figs. 6a-c): Accession no.: Lİ.85.5;[13] length: 40 mm; width: 27 mm; tickness: 10 mm; provenance: excavations in Lidar Höyük in 1985. Smooth brown patina.

Multi-ribbed *fibula* with an accentuated apex.

Dating: Type Stronach IV, group 2 of Caner. According to Stronach[14] it is attested at Zincirli, Nimrud and Susa, mainly in the seventh century B.C., but perhaps later in use, too. In the display case of the museum its date is given as "Late Roman".

Reference: Karul, Kozbe and Yavuzkır 2017, 320, fig. top, right. In this publication its date is given as "Middle Bronze Age" (*i.e.* "2000-1600 B.C.").

Conclusion

If our analysis is correct, in the museum of Şanlıurfa we would have only one example of an Early Iron Age *fibula*, dated probably just after 900 B.C. In this collection the triangular type of *fibula* is the angular equivalent of semicircular form with equally varied mouldings. It is the most attested and reaches at least until the end of the seventh century B.C.

Bibliography

BLINKENBERG, C. S. (1926) *Fibules grécques et orientales*, Det Kgl. danske videnskabernes selskab, Historisk-filologiske meddelelser 13, 1; Lindiaka 5, Andr. Fred. Høst & Son, Kgl. Hof-Boghandel, Copenhagen.

CANER, E. (1983) *Fibeln in Anatolien* I, Prähistorische bronzefunde, Abteilung XIV, vol. 8, C. H. Beck, Munich.

---

[9] Blinkenberg 1926: 245, fig. 293; and Sapouna-Sakellarakis 1978: 132, no. 1711 (type XII B c).

[10] Caner 1983: no. 1197.

[11] Stronach 1959: 197.

[12] Caner 1983: 183, no. 1200.

[13] In the display case of the museum it is given that this piece is an acquasition, but it was published in the catalogue of the museum with a provenance as "Lidar Höyük": Karul, Kozbe and Yavuzkır 2017: 320, fig. top, right.

[14] Stronach 1959: 203.

GIESEN, K. (2003) "Zyprische Fibeln aus dem 13. bis 6. Jh. v. Chr. und ihre Verwandten im Mittelmeerraum", in: Vassos Karageorghis & Sabine Rogge (eds.), *Junge zyprische Archäologie, Symposion, Berlin 6. April 2002,* Schriften des Instituts für Interdisziplinare Zypern-Studien 2, Waxmann Verlag, Münster & New York, 11–28.

HAUPTMANN, H. (2017) "Lidar Höyük", in: Necmi Karul, Gülriz Kozbe, Ahmet Yavuzkır and Ahmet (eds.), *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Şanlıurfa, 246–249.

KARUL, N. – G. KOZBE - A. YAVUZKIR, (2017) (eds.), *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu,* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Şanlıurfa.

LAFLI, E. - AND M. BUORA (2006) "Fibule antiche dalla Cilicia costiera", *Rivista di archeologia* 30, 37–46.

LAFLI, E. - AND M. BUORA (2012) "*Fibulae* in the museum of Ödemiş (western Turkey)", *Archiv orientální* 80/3, 417–434.

MÜLLER, U. (1999) "Die eisenzeitliche Stratigraphie von Lidar Höyük", *Anatolian Studies* 49, 123–132 <https://www.cambridge.org/core/journals/anatolian-studies/article/die-eisenzeitliche-stratigraphie-von-lidar-hoyuk/90854018BA49E52A9CE3E14028399D19>.

SAPOUNA-SAKELLARAKİS, E. (1978) *Die Fibeln der griechischen Inseln*, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XIV, vol. 4, C. H. Beck, Munich.

STRONACH, D. (1959) "The development of the fibula in Near East", *Iraq* 21/2 (1959), 181–206.

Resim Alt Yazıları

Fig. 1: Places in southeastern Anatolia and northern Mesopotamia referred to in the text (by S. Patacı, 2016).

Figs. 2a-b: An Iron Age *fibula* from Lidar Höyük in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 1; accession no.: Lİ.84.48 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).

Figs. 3a-c: An Iron Age *fibula* from Lidar Höyük in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 2 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).

Figs. 4a-b: An Iron Age *fibula* in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 3 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).

Figs. 5a-b: An Iron Age *fibula* in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 4 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).

Figs. 6a-c: An Iron Age *fibula* from Lidar Höyük in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 5; accession no.: Lİ.85.5 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).

Personal notes

Sami harita: Şanlıurfa, Lidar Höyük, northern Mesopotamia, northern Syria, southeastern Anatolia, Zincirli, Nimrud, Susa, Fırat River, Atatürk Dam ve eastern Cilicia.

Resimler

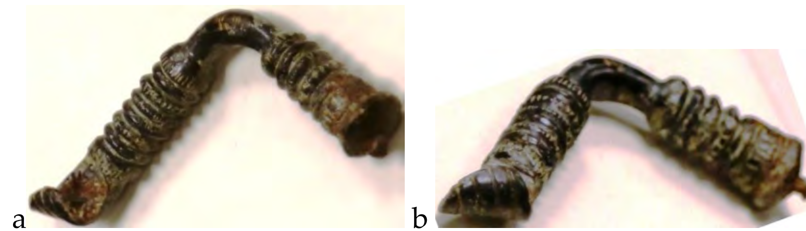
Fig. 1: *Places in southeastern Anatolia and northern Mesopotamia referred to in the text (by S. Patacı, 2016).*

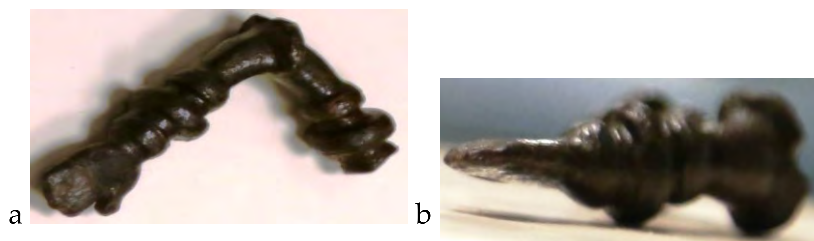
Figs. 2a-b: *An Iron Age fibula from Lidar Höyük in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 1; accession no.: Lİ.84.48 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).*

Figs. 3a-c: *An Iron Age fibula from Lidar Höyük in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 2 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).*

Figs. 4a-b: *An Iron Age fibula in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 3 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).*

Figs. 5a-b: *An Iron Age fibula in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 4 (by Gülseren Kan Şahin, 2002).*

Figs. 6a-c: *An Iron Age fibula from Lidar Höyük in the museum of Şanlıurfa; cat.-no. 5; accession no.: Lİ.85.5 (by Gülseren Kan Şahin, 2002)*

HELLENİSTİK - ROMA DÖNEMLERİ
3. BÖLÜM

ESKİÇAĞ KAYNAKLARI IŞIĞINDA HARRAN

Mustafa H. Sayar*

Harran in The Light of Ancient Resources

Abstract

The wars between the Roman state and Parth and Sassanid kingdoms have influenced the everyday life of the people living in Harran and its immediate surroundings in the ancient times. In fact, Roman-Parthian relations starting from 1st quarter of 1st century BC until the 3rd century AD and Roman and Sassanian relations starting in 224 AD until 7th century AD were on occasion peaceful but mostly hostile. The study of the relations between the Romans and the Parthians and the Sassanians can be seen as a reflection of the centuries-old conflict between the west and the east on the ancient history of Harran and its surroundings.

Giriş

M.Ö. 6., 5. ve 4. yy. larda Pers imparatorluğu hakimiyeti altında kalan Harran bölgesinin M.Ö. 4. yy. sonlarından başlayarak Makedonya kralı İskender'in ölümünden bir süre sonra kurulan Seleukos imparatorluğunun sınırları içinde kalan Harran bölgesi MÖ II. ve I. yüzyıllarda Seleukos imparatorluğu topraklarında oluşan Parth İmparatorluğu'nun etki alanında kaldı. Bu süreçte M.Ö. 137 veya 132 yılında bugünkü Şanlıurfa ve Harran bölgesinde Osrohene krallığı adı verilen bir yerel krallık oluştu. Bu dönemde Edessa adını taşıyan Şanlıurfanın yükselişe geçtiği ve Harran'ın yol istasyonu ve ticaret merkezi olarak taşıdığı önemin azalmaya başladığı anlaşılmaktadır. Edessa'da yerel bir kral olan Abgar ve onun kurduğu hanedanın tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Harran ve Edessa'ya kaynaklarda tekrar değinilmeye başlandı. M.Ö I. yüzyılda bölgedeki Parth egemenliğinin kısmen zayıflamasıyla Roma devletinin bölgeye müdahale ettiği anlaşılmaktadır. M.Ö. 65 yılında Doğu Akdeniz ve Anadolu'yu yeniden düzenleyen Gnaeus Pompeius'un Legatı L. Afranius'un Harran bölgesine geldiği ve burada ordusuyla birlikte açlık tehlikesiyle karşılaşması üzerine Harran halkı tarafından kendilerine yiyecek yardımı yapıldığını Cassius Dio aktarmaktadır[1].

Edessa şehri ve çevresi ile Harran bölgesi M.Ö. 64 yılından itibaren Romalı komutan ve devlet adamı Pompeius tarafından yapılan düzenleme ile Roma devletinin doğu sınırında Romaya bağlı bir

* Prof. Dr. Mustafa H. Sayar, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Beyazıt-Vezneciler, 34459 İSTANBUL

[1] Cassius Dio: 37, 5, 5.

yerel krallık olarak tanımlanmıştır. Bu tarihten başlayarak Harran Roma devletinin Parthlar ile yaptığı diplomatik görüşmeler ve askeri harekatlar sırasında önemli bir menzil istasyonu olmuştur. (Resim 1) M.Ö. 53 yılında Harran civarında Romalı devlet adamı ve komutan Crassus'un Parthlara karşı harekata başladığı ancak Harran yakınlarında Surenas komutasındaki Parth süvarisi tarafından çevrilerek askerleriyle birlikte imha edildiği bilinmektedir[2]. Romalılar bu olaydan yaklaşık 10 yıl kadar önce Pompeius ile müzakereler yürütmüş olan II. Abgar Pika'yı sorumlu tutmaktaydılar. Bu ağır yenilgiden bir yıl sonra 52 yılında Parth'ların Antakya'ya kadar olan bölgeyi işgal ettiği anlaşılmaktadır. 51 yılında ise Romanın bölgedeki birlikleri Parthları geri püskürttüler. Harran yakınlarında Roma'nın aldığı ağır yenilgi ve sonrasında meydana gelen parth istilası M.S. 1.y.y. da Augustus döneminde Doğu sınırının çökmesinin nasıl bir tehlike yaratacağının iyi anlaşılmasını sağladı. Bu ağır yenilgiden çıkarılan dersler Augustus döneminde Parth'lara karşı uygulanan politikaya yön verdi[3].

Romalı devlet adamı Marcus Antonius tarafından Parthlara karşı yeni bir seferin başlatılmasıyla birlikte Harran'ın cephede tekrar önemli bir üs haline geldiği görülmektedir. M.Ö. 34 yılında Edessa'da Abgar hanedanı bölgenin de hakimi olacak şekilde Roma tarafından krallık olarak tanındı.

M. S. 1. yy ikinci yarısında Harran'ın Parthlar tarafından kontrol edilen Osrohene bölgesinde yer almış olması kuvvetle muhtemeldir[4].

Diplomatik görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamayacağını gören Roma imparatoru Traian Roma devleti ile Parthlar arasında yapılmış olan en büyük savaşı 114 yılı Ocak ayında Antakya'ya gelerek başlattı. Antakya'da bulunduğu sırada Edessa'da hüküm süren Osrohene kralı VII. Abgar'ın elçileriyle görüştü. 114 yılı yaz başında askeri harekat başladı. Edessa'da kışı geçirirken Abgar hanedanının başındaki VII. Abgar ona sadakatini sundu. Traian'dan sonra Roma imparatoru olan Hadrian, Traian'ın ele geçirdiği bölgelerden çekilirken Harran'ın bulunduğu Osrohene bölgesi Roma'nın ileri karakolu olarak kalmaya devam etti. Marcus Aurelius döneminde Harran Roma kolonisi statüsünü aldı[5] ve adı *Colonia Aureliana* ve Roma'nın bölgedeki sikke darp merkezi oldu. 161 yılında Roma imparatoru olan Marcus Aurelius döneminde Parthların uzun süren barış dönemini savaşa hazırlık için iyi değerlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. 164 yılında Parthlar aralarında Harran'ında olduğu birçok yerleşmeyi ele geçirdiler. Ancak 165 yılında aralarında Urfa=Edessa nın da olduğu Parth'ların işgal ettiği şehirleri geri aldı. 177/178 yılında VIII. Abgar halen özerk olma ayrıcalığını Romalılardan elde etmiş bir yerel kral konumundaydı.

194 yılı başından beri Osrohene ve Adiabene bölgesindeki yerel vasal krallıklar yeni bir ayaklanma hazırlığı içindeydiler. Bu ayaklanma girişimi esasen Roma imparatoru Septimius Severus'un işine yaramıştı çünkü bu kendisine rakip olarak Roma tahtını ele geçirmek isteyen Suriye valisi Pescennius Niger'e karşı bir hareket idi. Septimius Severus 195 yılında doğuda kalarak ilk Parth savaşını yönetti. Burada hem Traian'ın kurduğu Urfa bölgesindeki Osrohene eyaletini yeniden düzenledi ve hem de Mezopotamya eyaletinin bulunduğu bölge güvence altına alındı. Edessa'da yerel kral VIII. Abgar o zaman halen Pannonia valisi olan Severus'un yanında yer almıştı[6]. Bu nedenle onu yerel kral olarak yerinde bıraktı ama egemenlik alanının büyük kısmını Osrohene eyalet valisinin kontrol alanına aktardı. 209 yılına tarihlenen bir yazıtta Septimius Severus bir Harran'lı tarafından onurlandırılmaktadır[7].

Septimius Severus'un 211 yılında ölümünden sonra büyük oğlu Caracalla önce kardeşi Geta ile 211 yılı sonuna kadar ve onun öldürülmesinden sonra tek başına Roma imparatorluğunu yönetirken 27 Mayıs 216'da Antakya'dan Parth seferine çıkıp Edessa'ya kadar geldi. 216/217 kışını Edessa'da geçirdi. Bu arada Abgar hanedanının kalan unsurlarının tüm yönetim yetkilerini ellerinden alarak Edessa'yı ve

[2] Plutarkhos, Crassus 17, 29; Cassius Dio 40, 17. 27; Sommer 2005: 233.

[3] Timpe 1962: 104-129.

[4] Sommer 2005: 235.

[5] Sommer 2005: 382.

[6] Herodian 3,9,2.

[7] Waddington 1870 no. 2460.

Harran'ı yeni oluşturulan Osrohene eyaletine dahil etti. İlkbahar'la birlikte çok önem verdiği ay tanrısı tapınaklarını ziyaret etmek için Edessa'dan (=Urfa) Karrhai'a (=Harran) doğru yol alırken 8 Nisan 217'de bir suikast sonucunda öldürüldü[8]. Caracalla'nın öldürülmesinden sonra imparator ilan edilen Macrinus'un birkaç aylık imparatorluk döneminde Harran bölgesinde yeni bir gelişme olmadığı, Macrinus'tan sonra 218 yılında genç yaşta Roma imparatoru yapılan Marcus Aurelius Antoninus daha çok rahibi olduğu Sol Elagabalus tanrısının adıyla anılarak Elagabal ismiyle tanınmış olup onun döneminde Edessa Roma kolonisi olurken Harran'ın da stratejik önemini koruduğu anlaşılmaktadır. (Harita).

Tarihi kaynakların verdikleri bilgilerden M. S. 2. yy. ilk yarısından başlayarak doğuya doğru genişleyerek en geniş sınırlarına ulaştığı dönemden M. S. 3. yy. ilk çeyreğinde M. S. 224 yılında Parth imparatorluğunun yıkılmasına kadar uzanan yıllarda Roma imparatorluğu ile Parth imparatorluğu arasındaki mücadele sırasında Edessa ve Harran'ın hem Romalılar ve hem de Parthlar için çok önemli birer garnizon şehri oldukları anlaşılmaktadır. Harran bu önemini Parthların yerine aynı coğrafyada 224 yılından başlayarak kurulan Sasani Krallığı ile Roma İmparatorluğu arasındaki mücadele sırasında da muhafaza etmiştir. Bu dönemde Roma ordusunda askerlik hizmetlerini tamamlayarak emekli olan lejyonerlerin Edessa ve Karrhai bölgelerinde iskan edildikleri tahmin edilmektedir[9].

235/236 yılında imparator Maximinus Thrax döneminde Sasani kralı I. Ardaşir'in Nisbis (=Nusaybin) ve Karrhai'ı (=Harran) ele geçirdiği anlaşılmaktadır[10].

243 yılında Karrhai'ın (=Harran) imparator III. Gordianus'un başında olduğu Roma ordusunun Praetorian Praefekti Timesitheus tarafından komuta edilen birlikleri tarafından yeniden ele geçirildiği anlaşılmaktadır[11]. Bu önemli başarının hemen sonrasında Timesitheus aynı yılın sonbaharında öldü ve yerine Arabs lakabıyla anılan Philippus geçti. 244 yılı başında imparator III. Gordianus'un Ktesiphon yakınlarında Zaitha önlerinde ağır yaralandığı ve burada kısa bir süre sonra öldüğü bilinmektedir[12].

260 yılı ilkbaharında imparator Valerianus ordusunun büyük bir bölümüyle Edessa ile Karrhai arasındaki ovada buluşup Sasani kralı I. Şapor ile savaşmak üzere doğuya doğru ilerlerken esir düşmüştür[13]. Bu olay Şapor'un İran'da Şiraz yakınlarıondaki Nakş-i Rüstem'de bulunan mezar anıtı cephesindeki zaferleri arasında anlatılmaktadır. Valerianus'un esir düşmesinden sonra Şapor'un Karrhai ve Edessa'yı ele geçirdiği anlaşılmaktadır[14]. Şapor'un mezar anıtının yazıtında ele geçirdiği 36 şehrin ismi arasında Edessa ve Karrhai bulunmamakla birlikte bu iki şehrin dahil edilmeleriyle yazıtta belirtilen toplam sayıya ulaşılabilmektedir. Şapor'un Batı Kilikya'da Selinus'a kadar uzanan seferinden dönmesinden sonra da Karrhai ve çevresi Sasanilerin elinde kaldı[15]. Bu dönemde Edessa'da Roma birlikleri tekrar konuşlanma olanağı bulmuşlardı.

---

[8] Cassius Dio, 78, 5, 4; SHA, Caracalla 6, 6; 7, 1; Herodian, 4, 13, 3; Orosios 7, 18, 2; ayrıca bkz. Hekster –Kaiser 2012: 89-107.

[9] Dura Europos'ta bulunan bir papyrusta adı geçen ve kendisini Karrhai'lı olarak tanımlayan L. Aurelius Tiro Harran'da veteran iskanı için bir örnek olarak gösterilmektedir; Bkz. Bradford-Welles 1959:143; ayrıca krşl. Sommer 2005: 257.

[10] 235/236 yılında Kuzey Mezopotamyaya doğru yapılan Sasani harekatı ve Nisibis ile Karrhai'ın Sasani ordusu tarafından ele geçirilmesi hakkında Herodian, Georgios Synkellos ve Johannes Zonaras'ın verdikleri 235 ile 238 yılları arasındaki farklı tarihler ve bu tarihlerin hangisinin doğru olabileceğine ilişkin değerlendirmeler için bkz. Kettenhofen 1982, 132; Schippmann 1990, 18; Kettenhofen 1994, 99-108; Kettenhofen 1995: 159-177; Bu harekatın 235/236 yılında mı yoksa 238 yılında mı yapılmış olduğuna ilişkin tartışma hakkında krşl. Glas 2014: 84 dip not 39.

[11] Ammianus Marcellinus XXIII 5, 17; Enßlin 1949, 16; Sommer 2005: 73.

[12] Ammianus Marcellinus XXIII 5, 7.

[13] Bu konu hakkında bkz. Glas 2014: 166, 173 ve 175.

[14] Bkz., Hartmann 2001, 130-133; Sommer 2005: 246.

[15] Eutropius 9, 8, 2; Aurelius Victor de Caesaribus 33, 3 Orosios 7, 22, 7.

262 yılında Karrhai Palmyra kralı ve Roma devletinin müttefiği Odaenathus tarafından geri alınmış ve tekrar Roma devletinin egemenlik alanına dahil edilebilmiştir[16]. 263 yılında Karrhai Roma tarafından kontrol edilen bölgedeydi[17].

296 yılında Narses Tetrakhlardan Galerius'u Karrhai yakınlarında yenilgiye uğratmıştır[18]. Ancak kısa bir süre sonra bu bölgeyi ele geçiren Romalılar 359 yılında II. Şapor'un Karrhai'a saldırısı öncesinde şehirden çekilmişlerdi. Bu önleme başvurmalarının nedeni Karrhai'ın surlarının bu saldırıya dayanacak güçte olmamasıydı[19].

363 yılında imparator Julianus halen pagan kültlerine tapınımdan vazgeçmemiş olan Karrhai'ı ziyaret etmiş buna karşın Edessa'nın davetini reddetmiştir[20]. Julian Karrhai'da Ay tanrısı tapınağına ve Zeus'a kurbanlar sunmuştur[21]. Daha sonra Karrhai'da birliklerini ikiye ayırarak Sasanileri kendi ordusunun asker sayısı hakkında yanıltmaya çalışmıştır. Julianus'un bu seferine Karrhai'lı bir tarihçi olan Magnus'ta katılmıştır[22].

Karrhai'ın M. S. 4. yy. ın geri kalan yıllarındaki ve 5. yy. daki tarihi incelendiğinde burasının Sasaniler ile Romalılar arasındaki mücadelede bir cephe şehri olmaya devam ettiğini göstermektedir. 502 yılında Sasanilerin şehri kuşattıkları ancak alamadıkları anlaşılmaktadır. 6. yy. ın ortalarında Karrhai halkının halen büyük ölçüde pagan tanrılara tapınıma devam ettikleri Prokopios tarafından aktarılmaktadır[23]. Sasani kralı Hüsrev 532 yılında pagan tanrılara inanan yeni Platonculara hoşgörülü yaklaşmış ve onların önderlerinden bazılarının Karrhai'da ikamet etmelerine izin vermiştir[24].

Harran'da Hristiyanlığın taraftar bulmakta zorlanmasına rağmen burasının kutsal kitaplarda geçen bir yer olduğuna inanılır. Örneğin Terah'ın oğlu Abraham, eşi Sara ve torunu Lot ile Aşağı Mezopotamyadaki Ur şehrinden Harran'a gelip burada peygamber olmasının kendisine muştulandığına ve bu nedenle Abraham'ın burayı kendi yurdu olarak tanımladığına ve evinin burada bulunduğuna inanılır[25]. Bu inanışın bir yansıması Harran'da bulunmuş ve M. S. 4. yy. a tarihlenen grekçe bir yapı yazıtında da izlenebilmektedir.

II. Justinus Karrhai surlarını 6. yy. ın ikinci yarısında tamir ettirmiş ancak bu yeni surlar Şarvaraz komutasındaki Sasanilerin 609 yılında şehri ele geçirmelerini engelleyememiştir. (Resim 3) 7. y.y. başında Karrhai bu bölgeyi Sasanilerden geri alan Herakleios döneminde yeniden Doğu Roma hakimiyeti altına girdiyse de 639 yılından başlayarak bölgenin Arapların eline geçmesiyle bu bölgedeki Roma hakimiyeti sona ermiştir.

Kaynakça

BÖHL, Th. (1953) *Die Zeitalter Abrahams* = aynı yaz. Opera Minora. Groningen, 26/49.

BÖRM, H. (2007) *Prokop und die Perser*. Stuttgart.

BRADFORD-WELLES, C. (1959) *The Parchment and Papyri*. New haven.

CRAINER, W. (1986) Harran maddesi. Reallexikon für Antike und Christentum.

---

[16] Bkz. SHA, vita Gallienus 10, 3; 12, 1. Hartmann 2001, 168 ve 171.

[17] Bkz., Hartmann 2001: 173.

[18] Eutropius 9, 24; Orosios 7, 25, 9; Theophanes, Chronographia 9, 1, 4.

[19] Ammianus Marcellinus 18, 7, 3; Sommer 2005: 76.

[20] Julianus'un Karrhai'ı ziyareti hakkında bkz. Libanios, orat.18, 214; Ammianus Marcellinus 23, 3, 2; Zosimos, 3, 12, 2; Sozomenos, 5, 3, 4 ve 6, 1, 1; Rosen 2006: 318.

[21] Rosen 2006: 348 vd.

[22] Magnus'un yazmış olduğu tarih günümüze ulaşmamıştır. Eserin içeriği hakkında Johannes Malalas'ın Kroniğinden bilgi edinebilmekteyiz. Magnus'un eserinin Ammianus Marcellinus ve Zosimos tarafından da kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır; Ammianus Marcellinus 24, 4, 23; ayrıca krşl. Fornara 1991, 1-15.

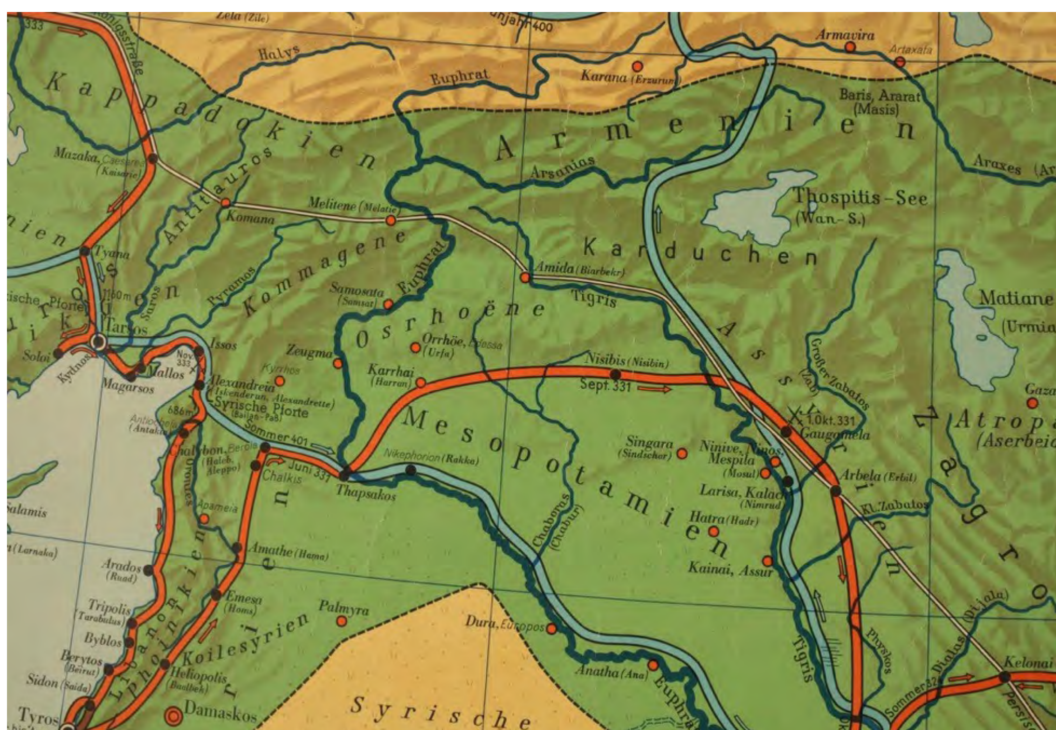
[23] Prokopios, bell. Pers. 2, 13, 7; Börm 2007: 194 vd.

[24] Börm 2007: 281.

[25] Böhl 1953, 26/49; W. Crainer, Reallexikon für Antike und Christentum. Harran maddesi 1986: 644.

ENßLIN, W. (1949) Zu den Kriegen des Sassaniden Schapur I. München.
FORNARA, CHR. W. (1991) "Julian's Persian Expedition in Ammianus and Zosimos", *JHS* 111, 1-15.
GLAS, T. (2014) *Valerian*, Paderborn.
HARTMANN, U. (2001) *Das palmyrenische Teilreich*. Stuttgart.
HEKSTER, O – T. KAİSER (2012) "An accidental tourist? Caracalla's fatal trip to the temple of the Moon at Carrhae/Harran", *Ancient Society* 42, 89-107.
KETTENHOFEN, E. (1982) Die römisch-persischen Kriege des 3. Jhs. n. Chr. nach der Inschrift des Schapurs I. an der Kabeye Zardoşt, TAVO B 55. Wiesbaden.
KETTENHOFEN, E. (1994) "Einige Überlegungen zur sasanidischen Politik gegenüber Rom im 3. Jahrhundert n. Chr", şu yayında: E. Dabrowa, The Roman and Byzantine Army in the East. Proceedings of a colloquium held at the Jagiellonian University. Krakow im September 1992. Krakow, 99-108.
KETTENHOFEN, E. (1995) "Die Eroberung von Nisbis und Karrhai durch die Sasaniden in der Zeit Kaiser Maximins" (235/236 n. Chr.), *Iranica Antiqua* 30, 159-177
ROSEN, K. (2006) Julian. Stuttgart.
SCHIPPMANN, K. (1990) Grundzüge der Geschichte des sassanidischen Reiches. Darmstadt.
SOMMER, M. (2005) Roms orientalische Steppengrenze. Stuttgart.
TIMPE, D. (1962) Die Bedeutung der Schlacht von Carrhae. Museum Helveticum 19, 104-129.
WADDINGTON, W. H. (1870) *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*. Gent 1870 No 2460.

Harita

RELIGION AND LAW IN THE ANCIENT EDESSA/URFA REGION DURING THE PERIOD OF THE ABGARID KINGS AND IN THE EARLY ROMAN PERIOD

John F. HEALEY*

Abstract

The culture and society of Roman and pre-Islamic Şanlıurfa/Edessa are now wonderfully displayed in the new Urfa Archaeological Museum and the Mosaic Museum. So many artefacts speak to us of the visual culture of the society and there is a long tradition in the study of the mosaics and their links to mosaic art as known in Antioch, the Syrian Apamaea and elsewhere. In recent years this knowledge of Edessan art, especially mosaic art, has been enhanced by new discoveries from inside and outside Edessa: I am thinking especially of the Haleplibahçe mosaics[1] and the rich mosaic traditions of Zeugma[2]. And new mosaics continue to appear in Urfa itself, most recently in the newly discovered tombs to the west of the citadel (Kale Eteği).

By contrast some other aspects of Edessan society are much harder to pin down and specify, our knowledge depending very largely on inscriptions. It is true that the number of Old Syriac inscriptions (perhaps more appropriately to be called "Edessan Aramaic" inscriptions) from the city and region has been gradually growing since the publication of the book I wrote jointly with Han Drijvers on the subject, published in 1999, *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene*[3]. In that book there are just over a hundred items listed: there are now about 150 inscriptions of various sorts belonging to pre-Christian Edessa and region and the number continues to rise. But neither the older nor the newer discoveries provide us with an adequate basis for a discussion of religion in Edessa or its region or of legal traditions in the area.

Religion

Religion in the area has to be discussed on the basis of a number of separate sources of information: inscriptions, literary sources and archaeology. This last, archaeology, would require specialist separate treatment and in any case its contribution to the study of religion is minimal: only Soğmatar Harabesi

* University of Manchester

1 Karabulut-Önal-Dervişoğlu 2011.

2 Önal 2002.

3 References to inscriptions in what follows are to this book.

provides any real evidence and only J. B. Segal (1953) has attempted to draw conclusions about the evidence from the site, which needs to be fully surveyed and interpreted afresh.

Within the epigraphic evidence, I want on this occasion to draw particular attention to the light personal names throw on religion, i.e. theophoric names — names incorporating the name of a god or goddess. In doing so, we must be fully aware of the intrinsic difficulties of interpreting evidence based on personal names — most obviously in the fact that names can remain popular even after the significance of the name has been forgotten, but I believe they do provide one of the sources we can use in trying to understand Edessan religion.

The list which follows shows the theophoric personal names found in the Edessan Aramaic/Old Syriac inscriptions. Detailed references are not given, but most can be traced easily through the indexes in Drijvers and Healey 1999:

Name of God or Goddess	**"Theophoric" Personal Names Containing the Listed Divine Name**
Alāhā	brlhʾ, brtlhʾ, brly (?)
Allāt	ʿbdlt, ʿwydlt, ʿwydlt, zydlt
Atargatis/ʿAtā	ʾbdʿtʾ, mtrʿtʾ, brʿtʾ, šlmʿtʾ, zbdʿtʾ, mtʿtʾ
Baʿalšamīn	brbʿšm(y)n, brbʿšʾ
Bēl	blbnʾ, blšw, ʿlbl, bly, mrʾbylhʾ (?)
Hadad	brhdd
Naḥay	ʾbdnḥy, ʿbdnḥy, ʾmtnḥy, šrdwnḥʾ (?)
Nanaya	btnny
Nebō	brnbw, brnbs, brny
Nešrā	nšryhb
Šamaš	ʾmšmš, bršmš, ʿbdšmš, šmšgrm, šmšyhb, šmšʿqb, lšmš
Sēmēion/a	brsmyʾ, btsmyʾ, ʿbsmyʾ, bsmyʾ
Sīn	(ʾ)mtsyn, wrdsyn, šlmsyn, blsyn, lṭybsyn
al-ʿUzzā	mtʿzt

It may be noted that some names in the list are hypocoristics, i.e. shortened forms of the full name (thus, e.g. *brny* for *brnbw*). Only those hypocoristics which are certain or almost certain are included here. There are also some probable theophoric names which are hard to analyse definitively. For ex-

ample the personal name Barkalbā (*brklbʾ*) may or may not refer to the god Nergal (Kalbā = Nergal?[4]. The names Barshalmā, Batshalmā and ʿAbshalmā (*bršlmʾ*, *btšlmʾ* and *ʿbšlmʾ*) may be based on the name of a deity called Šalmā related to Šalman, as at Ḥaṭrā[5], but this analysis is not certain. And some other apparently theophoric names are obscure, such as *brnhr* and *mlkdn*. Alāhā, which means "the god", could be the title of one of the other gods in the list or a totally separate deity. And finally, in passing, we may note that there are also many non-theophoric personal names which tell us nothing about religion (names like *ʾptwḥʾ*, *ʾbgr*, etc.).

A number of the "pagan" names above, and others, occur also in the early *Christian* literature in Syriac, names such as Šarbēl, ʿAbdnebō, ʿAbsamyā, Barsamyā, ʿAbšalmā and ʿAbdšamaš[6]. Indeed some pagan names seem to have remained in use among Christians long after Christianity became dominant. This fact illustrates the difficulty of reaching conclusions about religious belief in the early period from personal names by themselves without other evidence.

The continued use of names reflects the difficulty of distinguishing pagans from Christians in the early centuries of the Christian era in Edessa. According to *The Teaching of Addai* Edessa's royal family and its people were converted to Christianity *in toto* (or almost *in toto*) already in the middle of the first century A.D. Even if there is an historical core in the Addai story, concerned with an actual Christian mission to and presence in Edessa already in the first century A.D., it is abundantly clear from inscriptions and mosaics, as well as later literary references to "pagan" cults, that the conversion involved far less than 100% of the population. As we will see from the early inscriptions, pagan gods were venerated in the region and in Edessa itself at least down to the late second century A.D., while the funerary "culture" of the mosaics of the third century shows no signs of Christian belief. Also mosaics in the villas of the élite and other such structures show clear evidence of the influence of Greco-Roman culture and celebrate Greek legends and Homeric heroes. There had been no radical "parting of the ways" between Christians and pagans, even in later centuries. The polemics of the Christian religious authorities testify to this, as do occasional references to pagan practices, as, for example, in *The Chronicle of Pseudo-Dionysius*, where we find reference to orgiastic pagan festivals taking place in Edessa in the late fifth century[7].

The philosopher Bardaiṣān (154-222), active at the court of King Abgar VIII, is perhaps representative of this mixed culture: he proclaims himself a Christian, but his philosophical tradition was Hellenistic and he was regarded by later Christians as having been a heretic for mixing pagan and (later) Christian beliefs[8]. It is one of the ironies of this religious history that Bardaiṣān thought he was a good Christian, and was certainly unaware of later doctrinal disputes, but was judged by later authorities to be a heretic!

Of the deities in the above list of divine names used within theophoric personal names, some also appear directly in the Edessan Aramaic/Old Syriac inscriptions from the region, reflecting pre-Christian pagan cults. But there is in our evidence a mismatch between (a) personal names, (b) the Edessan Aramaic/Old Syriac inscriptions and (c) the Greek and Syriac literary sources. These three form a kind of triangle of non-archaeological evidence:

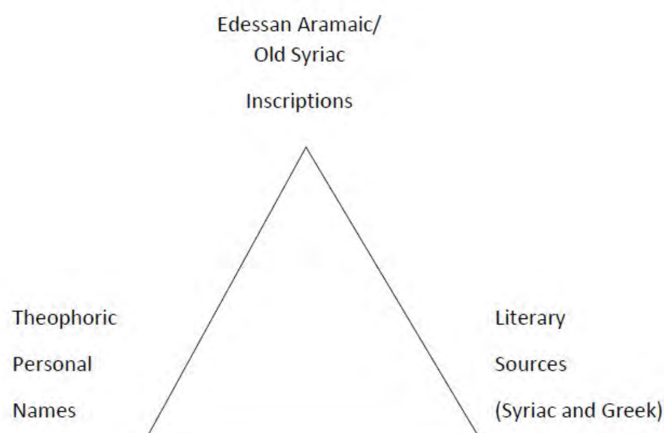
[4] see comment on As48 in Drijvers and Healey 1999; the name also appears in *The Teaching of Addai*: Howard 1981: 67, Syr. 33, l. 12.

[5] Beyer 1998: 150; Drijvers 1977: 83-4.

[6] see Preissler 1989; Harrak 1992

[7] Trombley and Watt 2000: 28, 32; Syr. in Chabot 1927: 256-57, 259; see also Segal 1970: 105-08; Drijvers 1982

[8] see Drijvers 1966.

The following chart summarizes this triangulation of evidence. A tick (✓) indicates the presence of that particular deity in the types of source listed.

	Personal Names	**Aramaic/ Syriac Inscriptions**	**Syriac Literature**	**Greek Literary Sources**	**Notes**
Alāhā	✓				A separate deity?
Allāt	✓				
Atargatis	✓		✓		
Baʿalšamīn	✓				
Bēl	✓		✓	✓	
Hadad	✓				
Kutbay			✓		
Muʿnim				✓	Monimos in Julian
Naḥay	✓	✓			Serrīn/Palmyra (?)
Nanaya	✓				
Nebō	✓		✓	✓	
Nešrā	✓		✓		
Šamaš	✓		✓		
Sēmēion/a	✓				
Sīn	✓	✓	✓		Soğmatar/Ḥarrān
al-ʿUzzā	✓		✓	✓	Azizos in Julian

We may also add that there is now an as yet unpublished Edessan Aram

aic/Syriac inscription from Ḥarrān mentioning the cult of the moon goddess Nikkal[9]. It is to be expected that Nikkal would be worshipped at Ḥarrān and, as we shall see below, there are Syriac literary references to such a cult at Ḥarrān (as well as other evidence of the cult of this goddess at other sites, such as Neirab, southeast of Aleppo).

But from the chart above we can see that there are some gods who appear *only* in personal names and others who appear *only* in literary sources. Of the 45+ names in the list given earlier, the god Šamaš, the sun-god, appears in seven (names of about 15 separate individuals), but he is not explicitly mentioned in any inscription despite the fact that there is literary evidence of his cult (see below). Bēl appears in five names, as does Atargatis, but neither is explicitly mentioned in any inscription, despite the fact that Atargatis' importance is clear from a passage in Bardaiṣān (below). Sīn (in five names) and Naḥay (in four) are both explicitly mentioned in inscriptions, though the inscriptions are not from Edessa itself, but from Soğmatar and from Serrīn in Syria. Nebō (three times in names) does not appear at all in the inscriptions otherwise. He and Bēl do appear, however, in the literary sources (below). Baʿalšamīn, the great pan-Syrian deity, appears in two names, which occur several times, but there is no other direct evidence of his cult at Edessa or its immediate region.

We thus have a clear contradiction between the names of deities found in inscriptions dealing with cult and the divine names found only within personal names. Also the only very firmly attested deities in the Edessa region itself, so far as epigraphy is concerned, are Sīn, Naḥay (probably a North Arabian deity) and now Nikkal, to which we can add those deities identified for us by later Syriac and Greek literary sources indicating the worship of Bēl, Nebō and Atargatis.

Edessan Religion İs Mentioned İn Various Literary Sources.

There is strong literary evidence that Nebō and Bēl[10] and also Atargatis were major deities of pagan Edessa. Addai's sermon at Edessa in *The Teaching of Addai* (probably 5th century) includes this passage:

Who is this man-made idol Nebō whom you worship and Bēl whom you honour? Behold, there are some of you who worship Bat-Nikkal, like the inhabitants of Ḥarrān your neighbours, and Tarʿatā [= Atargatis], like the inhabitants of Mabbōg, and Nešrā [= the Eagle], like the Arabs, and the sun and the moon, like the rest of the inhabitants of Ḥarrān ... [11].

There are other passages in *The Teaching of Addai* which mention the worship of Bēl and Nebō. In one place they are specified as being the gods of the city ("their gods")[12] () and in Addai's final address he warns his followers:

Again, beware of pagans who worship the sun and the moon, Bēl and Nebō, and the rest of those they call gods[13] ().

A number of other texts point in the same direction such as a section of the *Homily on the Fall of Idols* by Jacob of Sarug [= Suruç] (c. 451-521), referring to Satan's activity:

... in Edessa he set Nebō and Bēl together with many others, he led astray Ḥarrān by Sīn, Baʿalšamīn and Bar Nemrā and by my Lord with his Dogs ... and the goddesses Tarʿatā [= Atargatis] and Gadlat ... [14].

These texts suggest a strong association between Edessa and the pair Bēl and Nebō. It is notable also that both deities have a long history going back to ancient Mesopotamia (Bēl-Marduk of Babylon, Nebō or Nabū of Borsippa), but they are equally prominent in Palmyra and Ḥaṭrā[15].

---

[9] Önal and Desreumaux, *forthcoming*

[10] Possibly identified with Hadad, who appears in a single theophoric name: Ross 2001: 90.

[11] Howard 1981: 49, Syr. 24, ll. 15-20

[12] Howard 1981: 69, Syr. 34, l. 6.

[13] Howard 1981: 87, Syr. 43, ll. 22-23

[14] Martin 1876: 110, ll. 52-54; Bedjan 1907: 797-8

[15] Gawlikowski 1990: 2608-25, 2644-46; Kaizer 2002: 67-79, 89-99; Beyer 1998: 149.

We may note also the fact that the Emperor Julian (emperor 361-63) regarded Edessa as a centre of the worship of the sun-god. In his *Oration IV* on King Helios (Greek for "the Sun") he makes reference to the cult of Helios at Edessa:

The inhabitants of Edessa, a place sacred to Helios from of old, have Monimos and Azizos seated alongside him. And Iambilichus .... takes this to mean that Monimos is Hermes and Azizos Ares, associates of Helios, dispensing many benefits on the earth[16].

Azizos and Monimos appear to represent Semitic *ʿAzīz* and *Munʿim* ("Mighty" and "Kindly": Drijvers 1980: 159-61; note that both appear as divine names in Palmyra), probably morning and evening stars, perhaps manifestations of the planet Venus, traditionally conceived as connected with sunrise and sunset[17].

Soğmatar Harabesi is the major source of relevant inscriptions related to the god Sīn (mostly published by J. B. Segal in the 1950s, especially in his 1953 and 1954 articles). This moon-god, Sīn, another ancient deity of southern Mesopotamia, with his main temple at Ur, played the central role at Soğmatar[18] and it seems that Soğmatar was closely connected with Edessa, though it is not absolutely clear that this is so. In fact, of course, Soğmatar is close to Ḥarrān, which is well known for having been a centre of the cult of Sīn, who seems to have been popular all over this region.

It is important to note here that Segal's making of a connection between the structures still visible at Soğmatar and Harranian planetary structures described by al-Masʿūdī (d. 956) in his *Murūj al-Dhahab* is in need of revision on the basis of fuller exploration of the site. It appears, unfortunately, to be firmly embedded in the oral tradition among tourist guides that the best preserved of the structures on the hills around the central hill at Soğmatar[19] is a "Temple of Venus". This may be a convenient label attractive to the casual tourist, but there is no evidence to justify it beyond Segal's tentative suggestion[20]. The so-called "temple" is a typical *hypogeum* with *arcosolia* below the main structure and the whole monument is better interpreted as a tomb. And this applies to other such remains at the site (see the research of Yrd. Doç. Dr Yusuf Albayrak, presented at the Harran Symposium). Indeed, it appears from Segal's remarks that he did not think that these "temples" (he puts the word in quotation marks) were temples in the normal sense, involving sacrificial cult: he envisaged them as tombs designed in the form of miniature temples to "echo" the planetary temples referred to by al-Masʿūdī. There is in any case no known connection between the goddess Venus (or Ištar or al-ʿUzzā) and Soğmatar.

The religiously significant part of the site of Soğmatar is the "Central Shrine" (as it is called on Segal's map). It is there that the religious inscriptions are located, one of which actually calls the hill "this blessed mountain", *hnʾ ṭwrʾ brykʾ*[21].

The İnscriptions Mentioning Sīn Explicitly Read As Follows:

Šīlā [son of Šīl]ā made the image in honour of the god Sīn, for the life of Tiridates son of Adōnā and for the life of his brothers (As27, to the left of a relief on the central hill)

I, the god, see him ...... I see him and behold, I, Sīn (?), the g[od...] (As28, to the left of As27)

Image of Lišamaš son of Šamašyahb, which Barnay, his brother, made for him. Whoever destroys it, Sīn will be his judge (As60, on a statue from Soğmatar)

Sīn also appears in a Greek and Syriac legal parchment from the Middle Euphrates witnessed by *ʾwrls brsmyʾ mksʾ dsyn*, "Aurelius Barsamyā, tax-collector of [the god] Sīn"[22]. Sīn may also be alluded to through the relief pillars surmounted by a crescent shape in "Pognon's cave" at Soğmatar[23].

---

[16] Lacombrade 1964: 128, §34.

[17] Drijvers 1980: 149-52, though Tubach 1986: 63-71 prefers to associate Monimos with Nebō/Mercury, who was associated with the sun god in Mesopotamia.

[18] In general Drijvers 1980: 122-45.

[19] no.V on Segal's plan: Segal 1953: 98.

[20] Segal 1953: 112-14

[21] Drijvers and Healey 1999: As37

Beyond the mere occurrence of the name of Sīn as that of the deity worshipped at least at Soğmatar, there is little more we can add, but one further detail that can be derived from the inscriptions at Soğmatar is the fact that the main god at Soğmatar was also given the epithet Māralāhē (*mrlhʾ*), "lord of the gods"[24]. To him were dedicated major inscriptions on the central hill (As36: 3; As37: 8 and As31: 3). These inscriptions refer to an altar (*ʿltʾ*), a pillar (*nṣbtʾ*) and a seat (*krsʾ*) being set up on the hill for the god and his attendants.

We know from the Syriac New Testament that this title, in the form *māre ʾalāhē*, was regarded by the translators of the Greek text into Syriac as a suitable substitute for the name of Zeus (Acts 14: 12-13), a substitute which would make sense to the people of the Edessa region. And in one of the mosaics from the Edessa region the god Zeus (depicted alongside the Greek goddess Hera, his spouse) is called Māralāhē (*mrlhʾ*) (Cm11: 1). It is, therefore, clear that this epithet could be applied to Zeus. In an inscription from Edessa itself the title may refer either to Zeus or to Sīn or to Baʿalšamīn (As20). But at Soğmatar it appears to refer to Sīn, as the ultimate divine title of the highest deity worshipped there. The title has its historical roots in Akkadian *bēl ilāni*, "Lord of the Gods", a title used of Sīn and of other deities in Mesopotamian tradition and notably in the Ḥarrān inscriptions of Nabonidus[25].

The only direct and clear evidence of a cult of the moon deity at Edessa itself, however, is the statement quoted earlier from *The Teaching of Addai* to the effect that some Edessans worshipped the moon, just as the Harranians did, though Sīn-based theophoric names suggest that the deity was widely venerated.

We thus have our triangle of small amounts of written evidence in the form of (a) inscriptions, (b) personal names and (c) literary references. These, along with the slight archaeological evidence, are the basis of the little that can be said about Edessan religion before Christianity became dominant. We should not give too much weight to the personal names, but they do provide one perspective.

All these evidences point towards a syncretistic treatment of the divine world. The roots in Mesopotamian tradition are very evident (Bēl, Nebō, Sīn, Nikkal, Nanaya, Šamaš), though we may note the close proximity of Ḥarrān and, indeed, of Palmyra/Tadmūr. Both show strong Mesopotamian influences and both may have had a background impact on the development of Edessan religion, so that there is no need to think in terms of direct contacts with southern Mesopotamia. There were, however, other deities prominent in Edessan tradition, resulting from specific influences. Firstly (as at Palmyra) there is clear evidence of north Arabian deities: Allāt, al-ʿUzzā, Nešrā, probably Naḥay and Munʿim. Alongside this Arabian aspect there is, certainly in the period of Roman domination and then direct Roman rule, a clear merging with western traditions, at least among the élite. Zeus appears under the name Māralāhē, and in one mosaic Hera, Chronos and Prometheus appear alongside him[26]. How far the syncretism implied in the equation of Zeus with Māralāhē extended is hard to determine, but it is clear that Julian, from his side of the matter, regarded the local deity Šamaš as indentifiable with Helios.

Law

I want to turn finally and more briefly to what we know of legal practices in the Edessa area. The evidence comes from the early Roman period (after the "liberation" [!] of the city by the Romans in 213). The three important legal parchment documents which have survived were found outside the city, though one of them was originally drawn up in Edessa. The other two seem to come originally

[22] P. Euphr. 10: 24; the text is a sale executed in Ḥarrān and the reference appears to be to the Ḥarrān temple of Sīn: Feissel et al. 1997: 45-53, specifically 52

[23] Pognon 1907: 25

[24] Tubach 1986: 386-406; and more briefly Drijvers and Healey 1999: 80; Ross 2001: 91.

[25] see Gadd 1958: Nabonidus H 2, A i: 5 etc.; *šar ilāni*, "king of the gods", in H 1, B i: 7 etc.

[26] Balty and Briquel Chatonnet 2000.

from Batnae, modern Suruç. Together these three documents contain c. 120 lines of text and all three can be found, with English translation in Drijvers and Healey 1999 (P1, P2, P3).

The Dura text is a Slave-Sale of a fairly typical kind and it is dated A.D. 243[27]. It was found in 1933 and is now in the Beinecke Library of Yale University. A woman sells a female slave to a man. The woman is an Edessene. She sells the slave to a Harranian and the legal formulary follows a mixture of traditional Aramaic elements and features imported under the influence of the Roman legal tradition[28].

The other two texts were published more recently by the late Javier Teixidor[29]. One of them, dated A.D. 240, is a Debt Transfer. A debt which had not been paid in the proper time is sold by the creditor to a debt-collector, who then will have the job of getting the debt repaid. The dating formula is Edessan and the city of Edessa is called "the great city, the mother of all the cities of Mesopotamia". The text seems to have been drawn up in Marcopolis, also called Batnae, modern Suruç[30].

Finally the third of these texts is a Lease dated A.D. 242 and written in Marcopolis/Batnae/Suruç. An orchard or some part of it is leased back to a family who had lost ownership of it because they had defaulted on a mortgage. This document is quite complicated and hard to understand fully[31].

These three parchment texts, plus associated Greek texts, some of which have Aramaic/Syriac signatures and subscriptions, give a most valuable glimpse of the legal traditions which must have operated in Osrhoene in the third century under the Romans. We may note the following aspects[32]:

These legal texts contain traditional elements of Aramaic legal documents, elements already well established in the papyri from Elephantine (5th century B.C.) and continuing down to Judaean and Nabataean Aramaic documents (1st cent. A.D).

The legal formularies in use have close parallels in cuneiform (especially Neo-Assyrian) legal texts, which clearly had a strong influence on the way that Aramaic legal texts were drawn up, with such key elements as dating, naming of principal parties to the transaction, acknowledgement of receipt of payment, guarantees, promises not to renege on the deal, etc., all brought to an end by a subscription on the part of the main person involved (e.g. to acknowledge completion of the sale), the names of witnesses and the name of the scribe. In the case of the Dura parchment it is stated that a copy of the transaction is to be deposited in the registry of legal documents in Edessa, and the superintendent of the city archives also acts as a witness.

We may note that in this period of Roman rule, there was increasing use of Greek and naturally some aspects of Roman legal formulary are incorporate (e.g. dating by the name and year of the Roman Emperor, though also naming local officials). It is, however, clear that legal transactions could be conducted in the local dialect of Aramaic. Documents drawn up in Aramaic/Syriac had the same standing as documents in Greek or Latin under Roman law: they could be deposited in the city archives or registry of property.

These legal texts are drawn up in Syriac, the local dialect of Aramaic. Aramaic/Syriac had been used by the kings of Edessa for inscriptions, but now, after the end of the kingship, it was still being used for everyday legal activities. And it had already begun to function as a literary language, as we know from texts like the *Book of the Laws of Countries* of Bardaiṣān (Drijvers 1965), who was active in Edessa in the early years of the third century A.D. (d. 222). Christians began writing their texts in what became Classical Syriac, including the Syriac Bible, promulgated in Edessa by Bishop Rabbūlā in the early 5th century (d. 435). Thus this form of Aramaic was on its way from being the language of pagans to becoming a distinctively Christian language. And Classical Syriac was always regarded as having

[27] Definitive publication in Welles, Fink and Gilliam 1959: 142-49.

[28] On this document see Goldstein 1966.

[29] In Feissel, Gascou and Teixidor 1997.

[30] On this document see also Healey 2008.

[31] For a translation see Drijvers and Healey 1999: P3.

[32] See Healey 2005.

been born in Edessa, the home for some years of the literary giant of Syriac Christianity, Ephrem the Syrian, who died in Edessa in A.D. 373.

References

BEDJAN, P. (1907) *Homiliae Selectae Mar-Jacobi Sarugensis* III. Paris/Leipzig: Harrassowitz.

BEYER, K. (1998) Die aramäischen Inschriften aus Assur, Hatra und dem übrigen Ostmesopotamien. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

BALTY, J. - F. BRIQUEL CHATONNET (2000) "Nouvelles mosaïques inscrites d'Osrhoène". *Monuments et Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 79: 31-72.

DRIJVERS, H. J. W. (1965) The Book of the Laws of Countries: dialogue on fate of Bardaiṣan of Edessa. Assen: van Gorcum.

DRIJVERS, H. J. W. (1966) *Bardaiṣan of Edessa*. Assen: van Gorcum.

DRIJVERS, H. J. W. (1977) "Hatra, Palmyra und Edessa. Die Städte der syrisch-mesopotamischen Wüste in politischer, kulturgeschichtlicher und religionsgeschichtlicher Beleuchtung". In: H. Temporini and W. Haase (eds), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: II Principate* 8. 799-906. Berlin and New York: de Gruyter.

DRIJVERS, H. J. W. (1980) *Cults and Beliefs of Edessa* (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain 82). Leiden: E. J. Brill.

DRIJVERS, H. J. W. (1982) "The Persistence of Pagan Cults and Practices in Christian Syria". In: N. G. Gorsaïan, T. F. Mathews and R. W. Thomson (eds), *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. Dumbarton Oaks Symposium 1980*. 35-43. Washington, DC: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies.

DRIJVERS, H. J. W. - J. F. HEALEY (1999) *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene: texts, translations and commentary* (Handbuch der Orientalistik I/42). Leiden/Boston MA/Cologne: E. J. Brill.

FEISSEL, D. - J. GASCOU (1995) "Documents d'archives romains inédits du moyen euphrate (IIIe s. après J.-C.). I. Les pétitions (P. Euphr. 1 à 5)". *Journal des Savants*, 65-119.

FEISSEL, D. - J. GASCOU (2000) "Documents d'archives romains inédits du moyen euphrate (IIIe s. après J.-C.). III. Actes diverses et lettres (P. Euphr. 11 à 17)". *Journal des Savants*, 157-208.

FEISSEL, D. - J. GASCOU - J. TEIXIDOR (1997) "Documents d'archives romains inédits du moyen euphrate (IIe s. après J.-C.). II. Les actes de vente-achat (P. Euphr. 6 à 10)". *Journal des Savants*, 3-57.

GADD, C. J. (1958) "The Harran Inscriptions of Nabonidus". *Anatolian Studies* 8: 35-94.

GAWLIKOWSKI, M. (1990) "Les dieux de Palmyre". In: W. Haase and H. Temporini (eds), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: II Principate* 18.4. 2605-58. Berlin and New York: de Gruyter.

GOLDSTEIN, J. A. (1966) "The Syriac Bill of Sale from Dura-Europos". *Journal of Near Eastern Studies* 25: 1-16.

HARRAK, A. (1992) "Pagan Traces in Syriac Christian Onomastica". In: A. Harrak (ed.), Contacts between Cultures: West Asia and North Africa: Selected Papers from the 33rd International Congress of Asian and North African Studies, Toronto, August 15-25, 1990. 318-23. Lewiston, NY: Mellen.

HEALEY, J. F. (2005) "New evidence for the Aramaic Legal Tradition: from Elephantine to Edessa". In: P. S. Alexander et al. (eds), *Studia Semitica: the* Journal of Semitic Studies *Jubilee Volume* (Journal of Semitic Studies Supplement 16). 115-127. Oxford: Oxford University Press.

HEALEY, J. F. (2008) "Some Lexical and Legal Notes on a Syriac Loan Transfer of 240 CE". In: G. Kiraz (ed.), *Malphono w-Rabo d-Malphone: studies in honor of Sebastian P. Brock* (Gorgias Eastern Christian Studies 3). 211-226. Piscataway, NJ: Gorgias Press.

HOWARD, G. (1981) *The Teaching of Addai* [Syriac text of G. Phillips] (Texts and Translations 16/Early Christian Literature 4). Chico, CA: Scholars Press.

KAIZER, T. 2002. *The Religious Life of Palmyra* (Oriens et Occidens 4). Stuttgart: Franz Steiner.

KARABULUT, H. - M. ÖNAL - N. DERVİŞOĞLU (2011) *Haleplibahçe Mozaikler, Şanlıurfa/Edessa*. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

LACOMBRADE, CH. (1964) *L'empereur Julien: oeuvres complètes* II, 2. Paris: Société d'Édition "Les Belles-Lettres".
MARTIN, P. (1876) "Discours de Jacques de Saroug sur la chute des idoles". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 29: 107-47.
ÖNAL, M. (2002) *Mosaics of Zeugma*. Istanbul: A Turizm Yayınları.
ÖNAL, M. - A. DESREUMAUX on the new Harran inscription (*forthcoming)*
POGNON, H. (1907) Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul. Paris: Imprimerie Nationale.
PREISSLER, H. (1989) "Altsyrische heidnische Namen in der frühen syrischen Literatur". *Klio* 71: 503-7.
ROSS, S. K. (2001). *Roman Edessa*. London: Routledge.
SEGAL, J. B. (1953) "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa". *Anatolian Studies* 3: 97-119.
SEGAL, J. B. (1954) "Some Syriac Inscriptions of the 2nd-3rd Century A.D.". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 16: 13-36.
SEGAL, J. B. (1970) *Edessa, the Blessed City*. Oxford: Oxford University Press.
TROMBLEY, F. R. AND J. W. WATT (2000) *The Chronicle of Pseudo-Dionysius the Stylite* (Translated Texts for Historians 32). Liverpool: Liverpool University Press.
TUBACH, J. (1986) Im Schatten des Sonnengottes. Der Sonnenkult in Edessa, Ḥarrān und Ḥaṭrā am Vorabend der christlichen Mission. Wiesbaden: Harrassowitz.
WELLES, C. B., R. O. FINK AND J. F. GILLIAM (1959). *The Excavations at Dura-Europos. Final Report V, Part I. The Parchments and Papyri*. New Haven, CN: Yale University Press.

THE FRAGMENT OF WOMAN STATUE WITH SYRIAC INSCRIPTION WAS FOUND IN HARRAN EXCAVATION

Mehmet ÖNAL*- Alain DESREMAUX*

Özet

Harran Şehir Suru'nda, Harran Arkeoloji Bölümü kazı ekibi tarafından yapılan 2016 yılı kazı çalışmaları esnasında Rakka kapısı yakınında sur duvarından düşen kesme blok taşlar içinde bir kadın heykel parçası bulundu.

Bu heykel parçası, dizden alt kısmı korunan bir kadına aittir. Kaide ve heykel aynı pembe mermer bloğun yontulmasıyla yapılmıştır. Üste himation, altta khiton giyimlidir.

Harran ve çevresinde himation ve khiton giyimli bir kadın heykeli veya kabartmasına henüz rastlanılmamış olması, Harran'da bulunan 3. Suryanice yazıtlı olması, anılan eseri önemli kılmaktadır.

Ḥarran heykelinin tabanındaki üç satır yazıt, Edessene Aramice'deki anıtsal bir yazıttır ve özenle oyulmuştur. Eski Edessene corpus yazıtları ile karşılaştırıldığında, MS 2. yüzyılın sonundan itibaren tarihlenebilir. Metin heykelin tanrıça Nikkal'dan önce bir kadının ve kocasının anısına ithaf edildiğini gösteriyor. Anıt, Roma döneminde Ḥarran'da Nikkal kültünün ilk arkeolojik tanıklığıdır.

Bu bildiride, bir mezara ait olan anılan eser tanıtılıp, yazıtı tercüme edilip, benzerleriyle karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kadın heykeli, mermer, Harran, Edessa, Suryanice, Nikkal, Roma.

On the city wall, during the excavation work of the team of Harran Üniversity Archeology Department in Harran, a piece of female statue was found in the cut stones falling from the city wall at the level of +362.50 in the Trench 14E / i9 (Photo 1-3). This place is 5.75m west of Rakka Gate and 1.64m south of city wall. It was discovered that a relief of a male and many architectural pieces reused as spolia in the city wall of Harran.

* Prof. Dr. M.Önal Harran Üniv.Fen-Ede.Fak.Arkeoloji Böl. Şanlıurfa/Turkey

* University of Manchester Alain J. Desreumaux, Directeur de recherche au CNRS (Orient & Méditerranée)

Photo 1, Aerial view of the place the female sculpture was found, Harran 2016.

Photo 2, The view from east of the place where the sculpture piece was found, Harran 2016.

Photo 3, The view of the sculpture piece, Harran 2016

Name of Work : The fragment of the Sculpture of Woman
Material : Pink marble
Measure : H. 0.75m, W. 0.38m, pedestal: 0.55X0.16m
Excavation Find Number: HSR.16.14E/i9.2.401

Description: This piece of statue belongs to a woman whose lower part is protected from the knee. The upper part of the body is broken and missing. There are some breaks on the left side. This single-sided work is flat back. For this reason, the statue must have been standing in front of the grave or inside the niche.

The woman stands on a rectangular pedestal. The pedestal and sculpture were made by carving the same pink marble block. She wears himation and khiton. While the himation has long folds, the khiton folds spreading on their feet were made very soft. Under the khiton the shoes are evident.

Photo 4, The view of the sculpture piece, Harran 2016

Photo 5, The view of the Suriac inscription on the sculpture'padestal.

Photo 6, Right side view of sculpture piece, Harran 2016

Photo 7, Left side view of sculpture piece, Harran 2016

Photo 8, Revers side view of sculpture piece, Harran 2016

Style:

A woman's sculpture or relief wears himation and chiton around Harran has not yet been found. But, it can be seen that the mythological women wear himation and chiton depicted in the mosaic[1] and fresco[2] in Edessa that is 40km far from Harran. In Edessa necropolis mosaics, local women[3] wear a long dress with a long-sleeved tunic attached to the left shoulder with the bronchus. These clothes are similar to Greek-Roman garments (stola-palla). We do not know whether the upper garment is attached to the shoulder with the bronchus or not, because the upper part of our artifact's body is broken and missing. Our work is similar to the shoes of women[4] seen in Edessa mosaics with their shoes.

We see the women's sculptures of chiton and himation clothing in the Zeugma necropolis sculpture[5] closest to Harran. When we compare our work with these sculptures, it is seen that the himation and the chiton curves of our work are softer. For this reason, our work must have been made before these sculptures dated to A.D. 3th century.

While eastern clothes are preferred around Harran, the preference for himation and chiton, Greek and Roman clothes in Harran, indicates that these cultures are dominant in Harran. The fact that Harran was once called Hellenepolis should have its effect.

The piece of sculpture found belongs to a grave owner. In the vicinity of Harran, sculptures belonging to grave owners were found. Statues were found in Sumatar[6] and Edessa necropolis[7]. The last excavations at Kızılkoyun, the necropolis of Edessa, included sculptures[8] in rock tombs. There are similar tomb sculptures mentioned above in Zeugma. For this reason it is observed that the Roman cities

---

[1] Balty, Briquel-Chatonnet 2000: 31-72, fig.1; Bowersock 2006: 36-38, fig. 2.4

[2] Önal 2017: 122, F. 156, 158

[3] **Funeral Banquet Mosaic**: Drijvers 1980: 188, Pl: XVII; Drijvers – Healey 1999: 180–183, pl.54; Dunbabin 1999:173, Fig.183; Parlasca 1984: 227–229, abb. 1–2; Segal 1970: PL. 2; Segal 2002: 93, res. 2; **Family Portrait Mosaic**: Leroy 1957: 315-319, PL.XXII; Drijvers 1980:187, pl. XIII; Drijvers – Healey 1999: 170–171, pl. 49; Dunbabin 1999: 173, fig. 182; Ross 2001: 113, fig: 5.7; Segal 1970: PL.1; Segal 2002: 59- 60, res. 1**. Tripod Mosaic**: Drijvers 1980: 187, pl. XIV; Drijvers – Healey 1999: 172–175, pl. 50–51; Segal 1959: 153-154; Segal 1970: PL.3; Segal 2002:. 60 vd. res. 3.

[4] Segal 1970: Pl.1-3

[5] Ergeç 1999:s.170 nr.1-3, 171 nr. 4; Sitting Women Statues: Wagner 1976: Taf.56 Nr. 151, 153; Ergeç 1999: s. 172.

[6] Segal 1953: 100 Pl. XI.1; diğer heykel: Winkelmann 2007: 180, Abb.4; Akın vd. 2006: 346 res. 6

[7] Akın vd.: 2006: 346, res. 7

[8] http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,107465/sanliurfada-roma-donemi-kaya-mezari.html (07.08.2017)

are the tradition of making sculptures of people who died in the necropolis sculpture. This grave sculpture of Harran must have been made in this tradition.

Sculptures and reliefs made from hard limestone and basalts were found before Harran and its vicinity. But, no sculpture made of pink marble was found before we had our work. Himation and chiton dressing is important because it is the first example in the Roman Empire tradition in Harran and its near surroundings. It is also stated that Harran dominates during Greek and Roman period. Our work, bearing the 3rd Suryanian inscription in Harran, shows that Syriac language is also an important in Harran. This sculpture and other reliefs and architectural fragments used as spolien in the city walls of Harran reveal that the mentioned south fortifications were built in the Middle Ages.

There are three lines of Syriac inscription on the rectangular pedestal. The translate of the inscription:

Alain Desremaux[9]

The quadrangular base of the fragmentary statue found at Ḥarran has been well prepared for engraving a three lines monumental inscription on the front face (fig. 1); one sees well the horizontal marks of the tool used for creating a flat surface; however the care of the work could not avoid some unevenness of the surface due to the quality of the material; the hardness of the limestone caused chips and cracks particularly on the first third part of line 2; the unequal density of the stone producing holes in the material is visible on the middle of line 3 under the line of the writing. Moreover, impacts have damaged the upper left corner and destroyed some letters at end of line 1 and 2. The bottom left corner has also been broken, but without destroying any letter.

The script is easily comparable to that of ancient Edessene inscriptions on stones and mosaics found at **Şanlıurfa** (Citadel, Halil Rahman Camii, Mall Moğarasse, Şeih Maksud, Eyüp Mahallesi, Kara Köprü, Kırk Mağara, Samsat Gate, Şehitlik Mahallesi, Vatan Okul), **Ḥarran, Sumatar Harabesi (Soğmatar)**, **Şuayip-Şehri**, **Birecik**, **Apamea**, **Kabahaydar**, **Mar-Yaʿqub d-Napšata**, **Dura-Europos**, **Serrin**, **Tell Matin**, **Tell Masʿudiyeh, Tell Maġara**. The language is Edessene Aramaic; the inscription belongs to the corpus of inscriptions published by Han J. Drijvers, John Healey [10] and Javier Teixidor [11]; all are dated between 73 AD [12] and 265 AD [13].

All the Edessene inscriptions published and some new mosaics discovered since Drijvers-Healey's publication, including the recently discovered splendid pavement of the tomb of Gadya at Kaleeteği, are either inscribed on stone or drawn on mosaics. Mosaics are all funerary; they are situated in Urfa and around. But Osrhoenian people of the Roman period have also engraved inscriptions on stone in funerary situation, into tombs, directly on walls or accompanying busts of prominent persons. A third category of inscriptions is related to religious purposes; actually religious invocations have been found in the religious centre of Sumatar accompanying relief busts [14] as invocations to "the god" [15], to "the

[9] I am very grateful to Prof.Dr Mehmet Önal, who has sent to me very good photographs of the find and of the inscription and has invited me to participate on the Symposium. This well organized meeting was for me a very nice and pleasant opportunity of scientific share with Turkish colleagues in a friendly atmosphere.

[10]. For all the Turkish sites and all but one Syrian site.

[11]. For the last site.

[12]. I do not accept the Birecik inscription (Drijvers & Healey 1991, no As 55) being dated from 6 AD and propose 106 AD (this proposal is already made by Luther 2009).

[13]. That of Tell Maġara, dated (5)52 in the Seleucid comput that is to say 240 AD according to Teixidor 1998, but I adopt the proposition made by Brelaud & Caillou 2016 to date the inscriptions in numbers fewer than 100 according the local years count of Edessa, beginning in 213 AD. Non dated inscriptions could be easily counted in between the most ancient and the most recent dated inscriptions.

[14]. Drijvers & Healey 1999: no As 26 to 39.

[15]. Drijvers & Healey 1999: no As 26.

god Sin" the moon god[16] or to "Maralaha"[17], "for the life of"[18] the person who invokes the god for herself and for her relatives. Until now, Sumatar was the only religious centre where one has found Edessene inscriptions invocating gods on statues. Ḥarran was also a religious centre according to historical documents, but until now no Edessene inscription nor monument invoking a god has been found there.

In Ḥarran, two Edessene inscriptions have been found and first published in 1957[19]. They are not invocations to a divinity. One[20] was inserted into the ancient western wall (fig. 2); it is a funerary inscription in the kind of rough script of separated letters datable from the 2nd half of the 2nd century AD; it is a building inscription indicating names of the tomb owners without any other information. The second Ḥarran inscription[21] is a monumental one consisting of few well drawn letters on the top edge of a decorated column capital, probably of a public building (fig. 3) datable from the first half of 3rd century AD[22].

The newly discovered Ḥarran inscription is a religious one.

The three lines are rather well engraved; because of some accidents on the surface and asperities, some letters are uncertain (fig. 4).

I propose the following reading[23]:

ܕܟܝܪܐ ܫܝܠܬܐ (ܫܝܢܬܐ) (ܫܠܠܬܐ) ܒܪܬ ܒ[..]
ܘܚܠܘܦܐ ܒܪ ܐܢܝ ܒܥܠܗ (ܐܕܢܝܒܥܠܗ) ܩܕܡ
ܢܝܟܠ ܡܪܬܗܘܢ ܠܥܠܡ

Transcription:

DKYRʾ ŠYLTʾ (ŠYNTʾ) (ŠLLTʾ) BRT B[..]
WḤLWPʾ BR ʾNY BʿLH (ʾNYBʿLH) QDM
NYKL MRTHWN LʿLM

Translation:

"Remembered be Šiltā (Šintā) (Šalaltā) daughter of B[..]
and Ḥalupā bar Anai her husband (Adnaibaʿaleh) before
Nikkal their Lady forever".

The letters are drawn on a regular shape and size. From all the Osrhoenian Aramaic inscriptions, the Ḥarran statue inscription is the most regular. The letters appear as a real calligraphy of monumental writing.

Some remarks:

– *ʾalaph*: right leg longer than the left one;

– *beth*, square, right stroke vertical; *kaph* has the same structure, but the right stroke is angled, clearly inclined towards left;

– *dalath* and *riš* are identical, both without distinctive dot; the form is that of an open angle;

– *he* is non-symmetrical, the middle stroke being inclined towards left;

– *waw* is open, non-symmetrical, exceeding under the line;

– *zain* is a single small vertical stroke without link on the right nor on the left;

---

16. Drijvers & Healey 1999: no As 27.

17. Drijvers & Healey 1999: no As 31, As 36.

18. Drijvers & Healey 1999: no As 27, As 36.

19. Segal 1957.

20. Drijvers & Healey 1999: no As 56, p. 145-147.

21. Drijvers & Healey 1999: no As 57, p. 148.

22. According to Donald Strong in Segal 1957: p. 521-522.

23. I give many thanks to Simon Brelaud which whom I could fruitfully discuss the reading on the photograph and the historical situation of Ḥarran and Edessa.

– *yud*, *lamad* and (initial and middle) *nun* are identical, their height being different, the *yud* the smallest, the *lamad* the highest, the *nun* of medium height; final *nun* is clearly a long inclined stroke (this shape is already known since the oldest Edessene inscription that of Serrin in 73 AD);

– *mim* initial is all angular and open; final *mim* is rounded and closed;

– *ᶜain* is a stroke inclined towards left;

– *pe* is an open curve on a vertical flagpole;

– *qaf* is an egg-shaped round, finishing pointy on the left against a small vertical stroke, letting a very short interval;

– *šin* is a nice fork open upward, put at the extremity of a long horizontal stroke;

– *taw* preserves the clearly rounded circle on the left.

Comparing to other Edessene inscriptions [24], the letters are very similar to those of Sumatar Harabesi dated 160-170 AD (fig. 5); even if they are not without comparison with the Eyüp Mahalesi inscription [25] dated [26] 252 AD (fig. 5), the Ḥarran statue inscription could therefore be dated before 200 AD, maybe around 180 AD.

The main difficulties presented by the inscription consisted in the reading of the proper names involved in the dedication.

The feminine name ŠYLTᵓ is not known; it is difficult to relate a personal name with Šelta whose meaning *thrombosis* is unkind; is it impossible to consider a somewhat odd feminine form of the masculine Šila, taken from Greek Silas? A reading ŠYNTᵓ would be possible from the point of view of the palaeography, but the name is not still attested. Lastly, if the first letter under the breakage should be seen from the same height as the second one, one could read ŠLLTᵓ; none of these names are attested.

"On the 2nd line, one looks after another proper name introduced by the copula *waw* since the 3rd line mentions a plurality of people involved; ḤLWPᵓ, Ḥalupāᵓ is not attested as a personal name, but it is a probable form, related to the root *ḥlf*, "to change".

The reading of the middle of the 2nd line is problematic. B is sure; the following stroke could be R, noting that the shape, being not frankly crooked is not quite identical to the other D and R; however, BR is the more probable reading after the name Ḥalupāᵓ which must be followed by his father's name. Following, the ligature lets read a single word: ᵓLYBᶜLH or ᵓNYBᶜLH could be a theophoric name, but the ending with H is not usual; "ᵓLY her husband" or, better "ᵓNY [27] her husband" would be possible readings; if one has to take in account the smaller upper lightly crooked stroke after ᵓ, one could read one single possible theophoric name ᵓDNYBᶜLH.

Anyway the text offers two pieces of information:

– 1. The statue is dedicated to the remembrance of a woman; a man seems to be associated with her;

– 2. This remembrance is presented "before Nik(k)al" qualified as "their lady".

Nikkal is the Aramean goddess whose name is written נכל, *NKL* on the two Neirab stelae (probably early 7th cent. BC) erected by the priests of the moon[28]. Her Sumerian name was *NIN-GAL*, that is to say "The great Lady", in Assyrian Šarratu, "Queen"; she has been identified as the female consort of the god moon.[29] In his study about Abraham in history[30], Édouard Dhorme highlights "the presence of Sin as local god at Ḥarran and his emblem, the lunar crescent (which) are relative to the city of Ur" and notes that "the goddess consort of Sin at Ur was Nin-Gal in Sumerian whom the Semitic equivalent

---

24. Drijvers & Healey 1999: p. 5-9.

25. Drijvers & Healey 1999: No Am 7, p. 178-179.

26. It is dated (5)39 Seleucid era (228 AD) by Drijvers & Healey 1999, p. 179; I adopt the datation proposed by Caillou & Brelaud 2016.

27. As suggested by John Healey.

28. See Gibson 1975: no 18 and 19, p. 93-98.

29 See Jensen 1896: specially p. 296-300.

30 Dhorme 1928: specially p. 382 and 385.

was *bêltu rabîtu*, "Great Lady", and that it is Nin-Gal that one finds again at Ḥarran as consort of Sin". In his important book study on the cult of the sun in Edessa, Ḥarrān and Ḥaṭrā[31], Jürgen Tubach underlines that "Nabonide returned the divine family Sin, Ningal, Nusku and Sadarnunna from Babylon to the Eḫuḫul temple in Ḥarrān" and observes that "in Ḥarrān, Sīn was at the top of the pantheon; he had Nusku as a son and otherwise in Mesopotamia and Syria married with Ningal". By the way, all that explains that in the *Doctrina Addaï*, the apostle blames on the inhabitants of Edessa the cult of the goddess: "There are among you some who worship Bart Nikkal – that is to say the daughter of Nikkal – like the people of Harran" [32]. That means either that at the period of redaction of the *Doctrina Addai,* the goddess at Ḥarran was no more Nikkal herself, but her daughter, that is to say Venus, or more probably that Nikkal and her daughter Venus were worshipped at Ḥarran still at the period when the *Doctrina Addai* has been written – at least two hundred years after the period of the statue – and that at Edessa the cult of Venus was prominent. [33]

At Ḥarran, the cult of Nikkal herself is well attested until the Byzantine period and even the beginning of Islamic period [34], but before the discovery of the statue, we possessed only literary witnesses. Now, the inscription of the statue found at Ḥarran is the first archaeological evidence of the cult of Nikkal on the place.

What was therefore exactly the statue? Not that of the goddess herself, but those of a woman for her religious remembrance "before the goddess"; a woman and a man honoured her as "Nikkal their Lady", the goddess whom they were servant. The formula is the same as that one finds on the right of the relief bust at Sumatar Harabesi [35]: "Remembered be Zakkai son of Kuza and his children before the god"; the monument here at Ḥarran is more important, more beautifully carved and looks like some statues of the 2nd century on the area as showed Dr M. Önal.

As a matter of fact, the inscription is not fully deciphered since great uncertainty remains upon some points:

– the name of the woman involved is not sure and the name of her father is erased;

– the decipherment of the central name as father's name of the man on line 2 is hazardous.

However that inscription found on the statue is an important discovery and gives us quite new information since it is the first archaeological and epigraphic testimony of the cult of Nikkal at Ḥarran during the Roman period at the end of the 2nd century AD.

Bibliographia

AKIN, E. - F. S. ŞAHİN, N. İNAL (2006) "Güneydoğu Anadolu Müzeleri'ndeki Roma Dönemi Eserleri Işığında Bölgesel Özellikler ve Atölye İlişkileri, *AST 24/1*, 341-356.

BALTY, J. - F. BRIQUEL-CHATONNET (2000) "Nouvelles mosaiques inscrites d'Osrhoene", *Fondation Eugene Piot: Monuments et Memoires* 79, 31-72.

BOWERSOCK, G.W. (2006) *Mosaic as History, The Near east From Antiquity to Islam*, London, The Belknap Pres of Harvard University Pres.

CaIllou, J-S. - S. Brelaud (2016) « L'ère de la libération d'Édesse », *Syria* 93.

Desreumaux, A. (1993) Histoire du roi Abgar et de Jésus. Traduction, introduction et notes (coll. Apocryphes 3), Turnhout, Brepols.

Dhorme, E. (1928) « Abraham dans le cadre de l'histoire », *Revue Biblique* XII, t. XXVII, 367-385.

---

31 TUBACH 1986: p. 130-131.

32 See DESREUMAUX 1993: p. 84.

33. "Evidence of ancient worship of Tar^catha or Atargatis, that is, Venus, the goddess of fertility, is to be found in the pools of teeming fish which have survived to the present time": see SEGAL 1963, p. 213.

34 See DRIJVERS 1980: p. 143.

35. DRIJVERS & HEALEY 1999, no As 26, p. 87.

DRIJVERS, H.J.W. (1980) *Cult and Beliefs at Edessa*, Leiden.

DRIJVERS, H. J. W. - J. F. HEALEY (1999) *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene. Texts, Translations and Commentary* (Handbuch der Orientalistik. Handbook of Oriental Studies. I. Abteilung. Der nahe und mittlere Osten. The Near and Middle East. 42. Bd.), Leiden, New York, Köln, Brill.

DUNBABIN, K.M.D. (1999) *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge.

ERGEÇ, R. (1999) "Belkıs/Zeugma" *Dünya Kültür Mirasında Gaziantep*, Haz. N.Başgelen, İstanbul.

GIbson, J.C.L. (1975) Textbook of Syrian Semitic Inscriptions, vol. 2. Aramaic Inscriptions, Oxford, Clarendon Press.

Green, T. M. (1972) The City of the Moon God: Religious traditions of Harran, Leiden, Brill.

Jensen, P. (1896) « Nik(k)al-Šarratu שׂרה in Harran », *Zeitschrift für Assyriologie* 11, 293-301.

Luther, A. (2010) « Osrhoener am Niederrhein. Drei altsyrische Graffiti aus Krefeld-Gellep (und andere frühe altsyrische Schriftzeugnisse) », in Drexhage (Hans-Joachim), Mattern (Torsten), Rollinger (Robert), Ruffing (Kai) & Schäfer (Christoph), *Marburger Beiträge zur antiken Handeis-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 27, 2009 (printed in 2010), 11-30.

LEROY, J. (1957) "Mosaique funeraires d'Edesse" *Syria* 34: 306-342, pl. XXI-XXII.

ÖNAL, M. (2017) *Urfa-Edessa Mozaikleri*, 1-146.

PARLASCA, K. (1984) "Neues zu den Mosaiken von Edessa und Seleukeia am Euphrat", Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico III (Rome): 227–229 Abb. 1-2.

Segal, J. B. (1957) « Two Syriac Inscriptions from Harran », *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20, 1957, p. 513-522 ; pl. I-II.

Segal, J. B. (1963) « The Sabian Mysteries. The Planet Cult of Ancient Harran », in Bacon (Edward), *Vanished Civilization*, London, Thames and Hudson, 201-220.

Segal, J. B. (1970) *Edessa, Blessed City*, Oxford.

Segal, J. B. (2002) *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, çev. A. Arslan, İletişim Yayınları, İstanbul.

TeIxIdor, J. (1198) « Inscripción siriaca del hipogeo de Tell Magāra », in González Blanco (A.) & Matilla Séiquer (G.), *Romanización y cristianismo en la Siria Mesopotámica* (Antigüedad y Cristianismo 15), Murcia, 433-436.

Tubach, J. (1986) Im Schatten des Sonnengottes. Der Sonnenkult in Edessa, Ḥarrān und Ḥaṭrā am Vorabend der christlichen Mission, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

WAGNER, J. (1976) *Seleukeia am Euphrat/Zeugma*, Wiesbaden.

WINKELMANN, S. (2007) Christlich Konige im heidnischen Gewand Betrachtungen zur partherzeitlichen Herrscherikonographis –L. Greisiger. Der Chricstkiche Orient und seine Umwelt Gesammelte Studien zu Ehren Jürden Tubachs anlaBlich seines 60. Geburtstage, Wiesbaden 2007: 169-186.

ŞANLIURFA KIZILKOYUN VE KALE ETEĞİ NEKROPOLÜ KURTARMA KAZI VE TEMİZLİK ÇALIŞMALARI

Müslüm DEMİR*

Giriş

Antik Edessa Nekropolü olarak bilinen Kızılkoyun Nekropolü ile Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü'nde bulunan kaya mezarları Kurtarma Kazıları ve Temizlik Çalışmaları, Şanlıurfa İli, Eyyübiye İlçesi, Yeni Mahalle ve Haleplibahçe Mahallesinde II. VE III Derece Arkeolojik Sit Alanlarda Kalkınma Bakanlığının Cazibe merkezlerin Destekleme Programı "Kale Eteğinin Turizme Kazandırılması" projesi Kapsamında Kızılkoyun ve Kale Eteğinde yer alan evlerin kamulaştırması yapılarak yıkımı Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesince gerçekleştirilmiştir. Anılan alanda yapılan yıkım çalışmaları sonrası alanda yapılan hafriyat temizleme sırasında kaya mezarların ortaya çıkmasıyla, Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü tarafından Kurtarma kazı çalışmaları başlatılmıştır. Anılan alandaki çalışmalar, Bakanlığımız, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün olurları ile Şanlıurfa Müze Müdür Vekili Celal ULUDAĞ başkanlığında, Şanlıurfa Müzesi arkeologları Müslüm DEMİR ve Bekir ÇETİN tarafından yürütülmüştür.

Antik Edessa kentinin günümüze kadar ulaşmış az sayıdaki kalıntısı, Kale ve civarındadır. Nekropolü çevreleyen alanda geçmiş yıllarda yapılan gecekonduların içerisinde ve altında kaya mezarlara rastlanıldığı bilinmektedir. Bu alanın Antik Edessa nekropolünün tahmini yayılım alanı olduğu düşünülmektedir (Resim:1). Bu bağlamda kazısı tamamlanan Kızılkoyun ve Kale Eteği nekropolün büyük bir parçasını oluşturmakta ve nekropolün karakteristiğini tespit açısından büyük önem taşımaktadır.

Bakanlığımız, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğünün 17.05.2012 tarih ve 109107 sayılı izin belgeleri gereği, Şanlıurfa İli, Eyyübiye İlçesi, Yeni Mahalle Kızılkoyun Mevkii'nde Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi tarafından kamulaştırılıp açığa çıkartılan kaya mezarlarına ilişkin kurtarma kazısı ve temizlik çalışmalarına, Şanlıurfa Müze Müdürlüğü Başkanlığında 18.06.2012 tarihinde başlanılmıştır.

Kaya Mezarların Tarihçesi

İnsan oğlunun yaşama arzusunu belli bir yaş veya yıl aralığına sığdırmamıştır. Yaşama arzusunu uzun ve ölümsüz olarak görmekte fakat ölüm gerçeği kabullenince yok olma kelimesini kabul görmemiş ve ölümden sonra hayatın devan ettiğini kabul görmüştür. İnsan oğlunun bu anlayışından sonra

* Müslüm DEMİR, Arkeolog, Şanlıurfa Müzesi, Şanlıurfa/TÜRKİYE

ölüler içinde yaşamda olduğu gibi ölü için mekan yapma mekanı yaşam için kullanılan mekana benzetme çabası içine girmiştir. Ölüler için yapılan ve tholos olarak adlandırılan ve Tümülüslerin atası niteliğini taşıyan yapılar yapmışlardır. Daha sonra Tümülüsler yapmıştır. Demir çağlarında Lidya Tümülüslerin yanı sıra halkın basit ve kayaya oyulmuş oda mezarlara gömüldüğü bilinmektedir. Fakat oda mezarların tüm demir çağları içinde en iyi izlendiği bölge Urartu bölgesidir. Urartular Asur ve Kuzey Suriye ile olan ilişkileri sonucu etkilendikleri oda mezarlarını sonsuzluk simgesi olarak düşünmüşler ve Asur soylularını da taklit ederek yaygın biçimde kullanmışlardır. Sonları büyük kaya kütlelerini oyarak yaptıkları mezarları anıtsal hale getirmişlerdir. Bu bağlamda kayalardan anıtsal mezar odası yapan ilk kültür Urartu 'dur.[1] Roma ve Doğu Roma Dönemlerinde ölüler genellikle ana kayadan oyma oda mezarlara gömüldüğünden kentin surları dışındaki dağlar ve kayalıklar, nekropol (mezarlık) alanı olarak seçilmiş ve bu nekropollere çok sayıda kaya mezar odası yapılmıştır. Şanlıurfa'nın eski adı olan Edessa'da biri şehrin güney ve güneybatısındaki dağlık alanda, diğeri kuzey ve kuzeybatısındaki kayalık alanda olmak üzere iki büyük nekropol alanı bulunmaktaydı.

Edesa antik kenti nekropolleri ve mezar odalarını nasıl görüyorlardı. Edesalılar nekropolleri yaşamın devam ettiği kentler gibi ölünden sonraki yaşamın bu nekropol kentinde devem ettiğine ve mezar odalarına da kent ahalisinin kendisi ve ailesi için kurmuş olduğu sonsuzluk ve ebediyet evi olarak görmüşlerdir. Abgar Mozaiği olarak bilinen mozaik yazıtında 'Ben Aşadu oğlu Barsimya, bu ebediyet evini benim için, çocuklarım için, efendim ve velinimetim Abgarın hayatı için yaptım. Aşadu oğlu Hannan'. Bir başka yazıt örneği Zenodoro Mozaiği yazıtında 'beş yüz yetmiş yılının şubat ayında, bu ebediyet evini kendim için ve çocuklarım için yaptım. Ben Bar'ata oğlu 'Abdnahay…' Bar'ata'nın eşi, Za'rura'nın kızı[2] Kızılkoyun ve kale eteği mevkiindeki kaya mezarları da eski Edessa şehrinin kuzey ve kuzeybatı nekropol bölgesi içerisinde yer alır. Bu kaya mezar odaları MÖ I. ve MS IV. yüzyıllar arasında kullanılmıştır.

Kızılkoyun Nekropolü

1. Kızılkoyun Mevkii ve Topoğrafik Konumu

Kızılkoyun Mevkii Nekropol Alanı kuzeyinde eski bir nekropol alanı üzerine kurulmuş olan Bediüzzaman Mezarlığı, batısında Haleplibahçe Mozaik alanı ve yine eski nekropol alanı üzerine kurulmuş olan Yakubiye Mahallesi yer alır. Güneyinde Şanlıurfa Kalesi ve Balıklıgöl bulunmaktadır (Harita: 1 plankare:1). Kızılkoyun Nekropol Alanı dik bir yamaç kireç taşı kayalıktır. Dik yamaçtan faydalanarak taraçalı her taraçada mezarlar sıralanmıştır. Bu kayalık alanda 75 kaya mezarı vardır (Resim:1). Bu mezarlar kare ve dikdörtgen formunda tek odalı üç arkosolium ve üç klineli, Ön girişli tek odalı arkosolium ve üç klineli, ön girişli çok odalı arkosolium ve klineli, iç içe iki veya üç odalı ve tek odalı arkosolium ve klineli dromosludurlar. Kızılkoyun Nekropol kazı ve temizlik çalışmalarında tespit edilen mezar tipleri, birbirleriyle paralellik göstermektedir. Bunun yanı sıra, bilinen ana mezar tiplerinin varyasyonlarının varlığı anlaşılmıştır. Nekropol alanındaki mezar odalarının iç kısmı her biri farklı mimaride yapılmıştır. Mezar odalarının farklı mimarileri mezar sahiplerinin statü farkı, meslek farklılıklarını ve ekonomik farklılıklardan doğmuş olmalı. Ağırlıklı olarak tek odalı mezarlar ve bunun yanında Ön girişli tek odalı mezarlar, ön girişli çok odalı mezarlar, iç içe iki veya üç odalı mezarlar ve tek odalı dromoslu mezarlar bulunmuştur. Kazı ve temizlik çalışmaları, ana kayanın yukarısından başlayarak aşağıya doğru kazılan güney alanda devam etmiştir

2. Kaya Mezar Odaları

Kızılkoyun Nekropol Alanında Gün Yüzüne Çıkarılan ve Kazısı Tamamlan Mezar Tipleri:

[1] Ergeç 1995: 65-66.

[2] Güler 2014: 60-78.

2.1.Tek Odalı Mezarlar

Nekropolde bulunan mezarlara oranla bir odalı mezar tipi çok sayıdadır. Bu mezarlar, 3x3 m veya 4x4 m ölçülerinde anakayaya kare ya da dikdörtgen biçimli oda şeklinde oyularak yapılmıştır. İç duvarlarının kireç ve kum karışımı basit harçla sıvalı olduğu örneklere de rastlanmıştır. Büyük bir çoğunluğu kazı çalışmaları öncesinde konut alanı, konut alanı öncesi gerek göçerler ve gerekse yerli halkın hayvancılık amaçlı kullanılması sebebiyle tahrip edilmiştir. Bu her iki kullanımda mezar odaları kendi istekleri doğrultusunda bilinçsizce kısmen genişletilmiş veya bir birine yakın mezar odaları bir birine bağlanarak ciddi anlamda tahribat vermişlerdir. Bu grup mezarlar dikdörtgen bir girişe (stamiona) sahiptir. Girişler genelde tambur biçimli nomoblok taş veya hem tambur biçimli monoblok taş hem de dikdörtgen biçimli monoblok taş bir taş kapı ile kapatılmıştır. Mezar odalarının üç kenarında ölülerin üzerlerine yatırıldıkları kuzey ve güney cepheleri kemerli (Arcosoliumlu) ve duğu cepheleri üçgen alınlıklı veya kemerli arkasoliumlu klineler bulunmaktadır. 2016 yılı çalışmalarda bu gruba ait 1 adet mezarın girişinin önünde korint sütun başlıklı iki sütun üzerinde bezemeli ve üçgen alınlıklı arşitrav bir blok yer alır. 290x290 ölçülerinde kare formlu bir mezar odasıdır. Bu mezar odasının içinde doğu-batı yönlü genişliği 100 cm, uzunluğu 225 cm ve yüksekliği 100 cm ölülerinde akroter kapaklı ve batı cephesinde yazıtlı tabula ansata bulunan lahit bulunmaktadır. Lahidin kuzeybatı akroteri definecilerce kırılmıştır. Mezar odasının üç duvarında ölülerin ve sunuların konulduğu Arcosoliumlu klineler güney, kuzey ve doğu duvarında yer alır (Resim: 2). Tapınak görünümlü mezar korinth düzeninde templum in antis planında. Sütün başlığında abukus kısmında insan portreleri ve Süryanice yazıt bulunmaktadır. Her iki sütunun bulunan insan portre rölyefi girişin sağındaki sütunda tahribata fazla uğramıştır. M16 Tek odalı mezar odası yine kare planlıdır. Giriş kısmı tahrip olmuştur. Silindir yuvası belirgin bir veya iki basamakla stamiondan mezar odasına giriş yapılmakta olmalıydı. Güney ve küzey cephelerinde ikişer kemerli arcasolium ve doğu kısmındaki üçgen alınlıklı arcosoliumlu yerde ölü ziyafeti sahnesi olabilecek kabartma bulunur. Buradaki kabartmanın merkezinde bir sakallı erkek rölyefi sol kolu üzerine uzanmış halde, onun sağında ayakta duran sakallı erkek uzanan kişiye ellerinde bulunan nesneyi sunmaktadır. Onun arkasında sağ profilden verilmiş başında konik biçimli kufinin bulunduğu bir kadın rölyefi bulunur. Yine bu ziyafet sahnesinin solunda başında miğfer elinde yere dik tutan mızrak giyisili bir asker kabartması yer alır (Resim: 3).

Nekropolde kazısı yapılan tek odalı mezarlar iç kısmı günümüzde konut alanı, konut alanı öncesinde hayvancılık amaçlı olarak kullanım görmesi sebebiyle herhangi bir kültür varlığı buluntu ele geçmemiştir. Bir odalı mezarların önlerinde veya etrafında insitu olmayan dolgu toprağa karışık ortaya açığa çıkarılan kültür varlığı buluntular, genel olarak Roma ve Geç Roma Dönemine tarihlenmektedir.

2.2.Ön Girişli Tek Odalı Mezarlar

Kızılkoyun Nekropolünde bu tip mezarlar sayı bakımından azdırlar. Kazı ve temizlik çalışmalarında toplam dört adet ön girişli tek odalı mezar açığa çıkartılmıştır. Bu tip kaya mezarları birbirine geçişi olan ana kayaya oyulmuş kare planlı iki bölümden oluşurlar. Birinci bölüm olan ön giriş 4x4 m ve 5x5 m ölçülerindedirler. Ön giriş bölümde herhangi bir kline bulunmamakta fakat ölülere sunulan sunu eşyaları konulması için yapının duvarlarında farklı yüksekliklerde farklı boyutlarda oyuklar bulunmaktadır. Bu ön girişlerde zırhlı asker giyinimli heykeler için girişin solunda ve sağında birer niş vardır. Bu askerler mezar odasının koruyucu askerleri olmalıdır. İkinci bölüm olan esas mezar odasının güney ve kuzey duvarında ölülerin üzerlerine yatırıldıkları kemerli (Arcosoliumlu) klineler bulunmaktadır. Doğu cephelerinde üçgen alınlık ve kemerli arcasoliumlu veya kemerli arcasoliumlu kline bulunmaktadır.

M51 Mezar odası ön girişli tek odalı kare planlıdır. Birinci bölüm olan ön girişte kline yoktur. Mezar odasının girişi olan ikinci girişin solunda bir sağında bir olmak üzere iki adet niş yer alır. Yapılan çalışmalarda her bir nişin içerisinde birer adet Roma Dönemine tarihlenen mezar odası koruyucu asker heykeline rastlanılmıştır (Resim:4). Mezar odasında ölülerin üzerlerine yatırıldıkları kemerli (Arcosoliumlu) klineler bulunmaktadır. Çalışmalarda bu tip mezarlarda insuti olmayan çok sayıda pişmiş toprak kalıp yapımı kandillere rastlanılmıştır.

M14 mezar odası ön girişli tek odadan oluşur ve girişi batıdandır. Ön girişte herhangi bir kline bulunmamakta olup, zeminde 80x80 cm ölçülerinde tam daire şeklinde, kuzeyde V şeklinde akacak yeri olan bir çukur bulunur. Mezar odasına girişin sağında ve solunda M49 nolu mezarda olduğu gibi birer koruyucu heykel nişi vardır. Bu nişler girişin solundaki kısmen tahrip olmuş sağ taraftaki tamamına yakın tahrip olmuştur. Mezar odasında güney ve kuzeyde ikişer adet, doğuda bir adet olmak üzere toplam beş adet kline bulunur. Güney ve kuzeydeki karşılıklı ilk iki kline birbirine benzer kenarlarında iyon sütununa oturtulmuş üçgen alınlıklı bir tavana sahiptir. Daha sonraki karşılıklı iki kline ise her iki kenarında birer adet iyon sütunu bulunan yarım daire şeklinde kemerlidir. Doğudaki kline üçgen alınlıklı tapınak cepheli olup, her iki yanında ikişer adet iyon sütunu ile hareketlendirilmiştir. Kline çatısının her iki köşesinde kabartma tekniğiyle yapılmış kentaor(deniz kentaoru) bulunur. Kentaor(Deniz kentaor) belin üst tarafı insan ve ellerini yukarıya doğru kaldırmış elleri açıktır. Beli ile bitişik atın iki ve ön ayağı gövde at ayaklarına bitişik balık kuyruklu olarak işlenmiştir. Balık kuyruğu uzunca 'S' yaparak klinedeki üçgen alınlığın ortasına uzanmaktadır. Klinenin iç kısmı yarım daire şeklindedir (Resim:5).

2.3.Ön Girişli Çok Odalı Mezarlar

Nekropolde farklı yıllarda yapılan çalışmalarda bu tipten toplam dokuz adet mezar bulunmuştur. Bu tip mezar odalarının genel özelliği geniş bir ön girişe sahip olmalarıdır. Ön odalarda herhangi bir kline veya arcosoliuma rastlanılmaz fakat bu ön girişlerde esas mezar odasına girişin solunda ve sağında birer niş vardır. Bu mezarlar ön girişle beraber iki, üç, dört veya beş odadan oluşurlar. Mezar odalarının duvarlarında ölülerin üzerlerine yatırıldıkları kemerli (Arcosoliumlu) klineler bulunmaktadır. Mezarlar konut alanı ve konut öncesi hayvancılık amaçlı olarak kullanım görmeleri sebebiyle tahrip edilmişlerdir. Kazı ve temizlik çalışmalarında herhangi bir taşınır kültür varlığına rastlanılmamıştır.

2.4.İç İçe İki veya Üç Odalı Mezarlar

Kızılkoyun Antik Mezarlık alanında yapılan kazı ve temizlik çalışmalarında iç içe iki veya üç odalı mezarlar tespit edildi. Bu tip mezarların genel özellikleri birbirine geçişi olan kare planlı iki veya üç odadan oluşur. İki odalı mezarların birinci odasının güney ve kuzey duvarında birer arcosoliumlu kline yer alır. İkinci odaya ana kayaya oyulmuş dikdörtgen bir girişle sağlanır. İkinci odanın güney, kuzey ve doğu duvarında ölülerin üzerlerine yatırıldıkları kemerli (Arcosoliumlu) klineler bulunmaktadır. Üçüncü odaya sahip bu tip mezarların ilk ve ikinci odalarının kuzey ve güney duvarlarında birer arcosoliumlu kline mevcuttur. Odalara geçişi ana kayaya oyulmuş dikdörtgen girişler sağlar. Üçüncü odanın güney, kuzey ve doğu duvarında ölülerin üzerlerine yatırıldıkları kemerli (Arcosoliumlu) klineler bulunmaktadır.

M13 mezar girişi batıdan olup iç içe iki odalı mezardır. Bu mezar girişi ve birinci mezar odası kısmen tahrip olmuştur. Birinci mezar odasında girişin sağında ve solunda yataklı arcosoliumlu birer ölü yatırma klineler vardır. İkinci mezar odasına giriş tahrip olmuş küzey ve güney cephede üstü kemerli arcosoliumlu sandık mezar vardır. Doğu cephesi ölü yatırma yeri tamamen tahrip olmuş kemerli arcosoliumludur. Mezarın ikinci odasının tavanında tahrip olmuş tapınak cepheli akroterli alınlık rölyef bezemeler ve bezemenin ortasında kuyruğunu açmış karşı cepheden işlenmiş tavuz kuşu betimlenmiştir (Resim:6).

İç içe iki odalı M54 mezar kazısı sırasına mezarın önünde mezara dolgu toprak üzerine taşlar ile merdiven yapılmış çalışmalar devam ettikçe devşirme taşlar kullanılarak merdiven basamakların daha sonraki dönemlerde yapıldığı anlaşılmıştır. Bu taşlardan birinin boyu 158 cm eni 46 cm kalınlığı 23 cm iki dilli tatulla ansata ortadan ikiye kırık halde ortadan ikiye kırılmıştır. Bir tarafında yatay dört satır Yunanca aynı cephede dört satır Süryanice kazıma tekniğiyle yapılmıştır (Resim:11 sağ üst). Mezar girişi batı yönünde ve girişin önünde her iki tarafta insitu halinde kare formda sütün kaidesi vardır. Bu kaidelerin varlığı bu mezarın tapınak cepheli mezar olmalıydı. Altı merdiven basamağı ile çıkılarak girişe varılır. Merdivenin iki yanında 47 cm 46 cm derinliği 65 cm birer derin sunu çukuru vardır. Girişte lentolu taşlar ve bu lentolu taşları monoblok boyu 112 cm eni 84 cm kalınlığı 13 cm bazalt taş ile

kapı vardır. Lentolu taşların üst taraftaki taşın üstünde rozetin içine kabartma labarum vardır. Mezara giriş ikinci kapı monoblok taş silindir kapı bütün halinde insitu olarak ele geçmiştir. Birinci kare formlu kuzey ve güney cephelerinde kemerli arkosoliumlu birer sandık mezar vardır. İkinci mezar odasına giriş kemerli bir giriş ile sağlanır. İkinci mezar odası kare formlu oludur. Kuzey cephesinde ölünün üstünde yatırmak için kemerli arkosoliumlu yataklı mezar vardır. Güney cephesinde kemerli sandık mezar ve doğu cephesinde üçgen alınlıklı sonrasında kemerli arkosoliumlu sandık mezar vardır (Resim:7). M54 labarumlu mezarın güneyinde M53 mezarı birişi batıdandır. Mezar odası tapınak cepheli girişin önünde sütun kaideleri ve sutun plintus sıkısımları kırık olarak bulunmuştur. Girişinde lentolu taşlar ve dikdörtgen kireç taşından kapı ele geçti bu kapıdan sonra silindir kapı yuvası vardır. Birinci mezar odasına girildiğinde kuzey ve güney kemerli birer sandık mezar vardır. Bu sandık mezarların herbirinin kapak kısmında üç adet dikdörtgen boyu 118 cmeni76 cm kalınlığı 15 cm kapak taşı ile kapatımıştır. Bu sandık mezarların içine ölü konulduktan sonra dikdörtgen taşlar ile kapatılıp taşlar ve mezar arasındaki kısım sıvanarak kapatılmıştır. Birinci mezar odasından ikinci mezar odasına geçiş kemerli bir bölüm ile geçilir. Odanın ortasında doğu batı yönlü boyu 220 cm eni 80 cm kapağı ile 120 cm yüksekliğinde akroterli kapaklı lahit vardır. Kuzey ve güney cephelerinde kemerli arkosoliumlu klinenin sağında ve solunda boyu 97 cm eni 46 cm kalınlığı 40 cm dikdörtgen taşlara bindirilmiş boyu 246 cm eni 46 cm iki adet monoblok taşa bindirilmiş ve bu taşların üstüne ölü bırakmak amacıyla yataklı mezar yeri oluşturulmuştur. Bu taşların alt tarafında oluşan üç dikdörtgen boyu 61cm eni 55 cm taş kapak olarak kullanılmış boşluk ölüye sunulan sunu eşyalarını veya ölü bırakmak amacıyla oluşan boş alandan yararlanarak ölü bırakılmış olunmalıydı. Doğu cephesinde rölyef korint sütün başlıklı sütunlara bindirilmiş üçgen alınlık cephe ve kemerli Arkosoliumlu akroterli iki boyu 220 cm eni 61 cm kalınlığı 10 cm monoblok iki kapak taşı ile kapatılmış kapaklı sandık mezar(Resim:8). Antik Mezarlık günümüzde konut alanı ve konut öncesi hayvancılık amaçlı olarak kullanılması nedeniyle yapılan çalışmalarda herhangi bir taşınır kültür varlığına rastlanılmamıştır. M53, M54 ve M55 mezarların kazısı 2016-2017 yılında yapıldığı ve daha önce yerleşim amaçlı kullanım görmemiş olup çok sayıda kandil ve seramik parçalarına rastlanılmıştır.

2.5.Tek Odalı Dromoslu Mezarlar

Tek odalı dromoslu mezarlar nekropol alanda az sayıda mevcuttur. Genel olarak tek odalı üç kline ve arcosoliumlu mezarlar oluşturmaktadır. Bu Kaya mezarları, doğal kalker kayalıklar oyularak yapılmışlardır. Tabii malzeme kalker taşıdır. Mezar odaları genellikle 3x3 m. genişliğinde, 2 m yüksekliğinde kare planlıdır. Kaya mezarlarına girişler genellikle mezar odasının batı cephesinden olmaktadır. Mezarlarda, Girişlerde genellikle dromos adı verilen 1 m ile 3 metre arasında, genişlikleri ise 1 metre ile 1,5 metre arasında dar uzun bir koridor yer almıştır. Burada bazıları tahrip olmuş beş altı basamaktan oluşan taş merdiven bulunmakta bazılarında ise basamak bulunmamaktadır. M62 mezar odası altı merdiven basamaklı aşağı inilip mezar odasına girilmektedir. Mezarın girişin üst tarafında havalandırma boşluğu vardır. Boyu 290 cm eni 290 cm ölçülerinde kare formundadır. Kuzey ve güney cepheleri kemerli yarım daire arcosoliumlu birer sandık mezar vardır. Doğu cephesinde üçgen alınlıklı bir sandık mezar vardır. M62 mezarı alan kamulaştırma öncesinde konut alanı kullananlar tarafından mezar odası üstten delinip fosseptik olarak kullanmışlardır (Resim 9).

Mezar odalarında girişin hemen karşında ve bunun iki yanındaki duvarlarda yer alan derin birer niş yani ölünün gömüldüğü bölümler olan arcosoliumlar görülmektedir. Kazı ve temizlik çalışmalarında pişmiş toprak kalıp yapımı kandiller, seramik parçalarına rastlanılmıştır.

3.Kızılkoyun Nekropolünde Sunu Çukurları

Kızılkoyun Nekropol'ünde kaya mezarların ön kısımları, mezar odalarının içinde ve ön girişli mezar odalarının ön girişinde farklı büyüklüklerde ve farklı derinliklerde değişkenlik gösteren sıvı sunum amaçlı sunu çukurları vardır. Nekropol alanında en dikkat çekici ve ilginç diyebileceğim çukur M55, M54 ve M53 mezar odalarının önünde yer alan bir bütünlük belirten sunum çukuru diyebileceğim çukurdur. M55, M54 ve M53 mezar odalarının mimari açıdan kaya üstten başlanarak üçü birlikte

dış cepheleri kazılmış ve bir dromos ile üçü içine alınmıştır. Yan yana olan bu üç mezarın ön tarafı tek mezarmış gibi bir geniş dromos ile sınırlamıştır. Kuzey tarafta yer alan M55 (tapınak cepheli) mezar, ortada altı basamak ile çıkılan M54(labarumlu) mezar güneyde yer alan M53(labarumlu mezarın güneyindeki) mezarıdır. M55 tapınak cepheli mezarı ön tarafında dromosun kuzey duvarına bitişik farklı derinliklerde(derinliği 30 cm ve 60cm) ve farklı çaplarda(30cm ve 40 cm) on bir adet sıvı sunmak amaçlı sunu çukuru vardır. M55(tapınak cepheli) mezarın girişi batıdan olup girişin karşısında girişinden başlayarak boyu 680 cm genişliği, 156 cm ve derinliği 110 cm bir çukur vardır. Bu çukurun batı ucunda 340 cm uzunluğunda 70 cm genişliğinde derinliği 100 cm bir çıkıntı yapıp 'L' biçimli çukur vardır. Bu 'L' biçimli çukurun her iki kanadında içe doğru doğuya doğru boyu 100 cm eni 70 cm derinliği 110 cm olan çukurun alt tarafı eğimli ve ortada çapı 112 cm derinliği 15 cm yürüme zeminine derinliği 160 cm düzgün daireye çukura ulaşmaktadır. 'L' biçimli çukurun batı kanadında doğuya doğru boyu 200 cm genişliği 68 cm ve derinliği 135 cm orta çukurla orta merkezde yer alan daire şeklindeki çukur ile birleşmektedir. Bu dairesel çukurdan güneye doğru boyu 257 eni 60 cm derinliği 140 cm bir çukur vardır bu çukurda üç mezarı sınırlayan dromosun güney cephesine bitişik doğu batı yönlü boyu 385 eni 75 derinliği 90 cm dikdörtgen bir çukur ile bağlanmaktadır. Merkezde yer alan dairesel çukurdan kuzey doğu köşesine (M55 ve M54 mezarların ortasına doğru) doğru boyu 200 cm eni 65 cm derinliği 140 cm uç kısmı oval ve 100 cm derinliktedir. Merkezi daire çukurdan güney doğuya doğru (M54,M53 mezarların ortalarına doğru) boyu 235 cm eni 50 cm derinliği 125 cm ucu oval çukurun oval ucu çukur zemininden 30 cm yüksektedir. Bütün bu bahsi olan çukurların alt tarafları eğimi merkezde yer alan daire formunda çukura eğilmeleri vardır. Yani bu çukurların hangisine bir sıvı akıtılırsa merkezde yer alan ve en derin olan dairesel çukura akacaktır. Bunlara dayanarak bu merkezde yer alan dairesel çukurun ve buna bağlanan diğer çukurların sıvı libasyon amaçlı olmalıdır. Sunu çukurların M55, M54 ve M53 önlerin de, üç mezar birlikte kazıldığını bir dromosala sınırlandırılmıştır. Sunu çukurun üç mezar için ortak sunu çukuru olmalıdır**.** (Resim:10)

M54 mezarın önündeki merdiven basamakların önünde ucu oval olan çukurların ortasında kalan bir tarafı 23 cm, diğer tarafı 22 cm derinliği 50 cm dikdörtgen formunda çukur vardır. Bu çukurun üstünü kapatmak için kapak olarak ortası altı üçgen delik açılan süzgeç ile kapatılmıştır. Çukurun sıvı sunum amaçlı yapılıyor olmalıdır. M54(Labarumlu) mezara altı basamak ile çıkılmakta merdivenin sağında boyu 45 cm eni 43 cm derinliği 88 cm bir çukur vardır. Merdivenin solunda boyu 47 eni 46 derinliği 65 cm bir çukur vardır. Her iki çukurun sıvı sunum amaçlı olmalıdır (Resim:11).

Kale Eteği Nekropolü Kurtarma Kazı ve Temizlik Çalışmaları

Şanlıurfa İli, Eyyubiye İlçesi, Yakubiye Mahallesi Haleplibahçe Mevkiinde yer alan, mülkiyeti İl Özel İdaresine ait Antik Edessa Nekropolü III. Derece Arkeolojik Sit Alanı olan Kale Eteği üzerinde yer alan evler, Kalkınma Bakanlığı tarafından desteklenen Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı Kapsamında Kale Eteğinin Turizme Kazandırılması Projesi ile toplam 275 ev İl Özel İdaresi tarafından kamulaştırılmış, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 29/06/2011 tarih ve 1552 sayılı kararı doğrultusunda yıkım çalışmaları Şanlıurfa İl Özel İaresince ve Müdürlüğümüz denetiminde yapılmıştır. Bölge III. Derece Arkeolojik Sit Alanı olmasından dolayı, yıkılan evlerin hafriyatları müze kontrolünde taşınmıştır. Hafriyatın kaldırılması ve kazı çalışmaları sonrası Şanlıurfa Kalesinin batı-kuzeybatı yamaçlarında 47.000 m2 lik alan içerisinde 76 adet Geç Roma Dönemi Kaya mezar odaları tespit edilmiştir.

1.Kale Eteği Nekropolü Çalışmaları

Şanlıurfa İli, Eyyubiye İlçesi, Yakubiye Mahallesi Haleplibahçe Mevkiinde yer alan Kazı ve Temizlik çalışmalarının gerçekleştirildiği Kale Eteği Nekropolü, 11680 metrekare yüzölçümüne sahip alanda yapılan kurtarma kazısında, MS II-VI. yüzyıllar arası döneme kadar kullanım gören 76 adet kaya oda mezar tespit edilmiştir (Harita:1). Yapılan çalışmalar sonucunda; yöre halkının yıllarca Kale Eteği üzerinde, MS II-VI. yüzyıllar arası döneme tarihlendirilen mezarların olduğu alanı iskân olarak kullanmış

ve bu mezarların çoğunun, kamulaştırma öncesi iskân olarak kullanımından dolayı zarar gördüğü anlaşılmıştır.

Şanlıurfa Kale Eteği nekropolünde dromoslu kaya oda mezarlar ile dromossuz kaya oda mezarlar bulunur ve bu oda mezarlar Kale Eteği batı yamacının doğu ve batısı boyunca uzanan eteklere yapılmıştır. Bunun sebebi arazi topografyasından faydalanılmış olmasıdır. Bu nedenle Kale Eteği nekropolü kaya mezarlarında bir yön birliği bulunmamaktadır. Kaya mezar odaları, yükseltinin izin verdiği yerlerde kayanın oyularak şekillendirilmesi ile oluşturulmuştur. Açığa çıkarılan kaya mezar odalarına baktığımızda, planları ve büyüklükleri ile ilgili belli bir kuralın uygulanmamış olduğu görülmektedir. Kare ve dikdörtgen planlı kaya mezar odalarıyla karşılaşılmış ve her bir kaya mezar odasının farklı ebatlarda oldukları görülmüştür. Aile mezarı olarak kullanıldığını düşündüğümüz kaya mezar odalarındaki ölçü farklılıklarının sebebi, aileyi oluşturan birey sayıları olmalıdır. Mezar yapılarının çoğunda, yürüme zemininden itibaren bir eğimle basamaklarla inen dromos, kapı başlangıcında son bulmaktadır. Mezar odalarına girişi sağlayan dikdörtgen kapı, bazı mezarlarda dikdörtgen monoblok şeklinde taşın konulmasıyla bazılarında ise silindir biçimindeki monoblok taşın konulmasıyla kapatılmıştır. Mezar odalarında üç kenarında ölülerin üzerlerine yatırıldıkları kemerli (Arcosoliumlu) klineler ve loculus adı verilen ölüyü içine koymak amacıyla kaya mezar odasının duvarına dik açılan nişin içine ölüyü uzatarak koymak için nişler bulunmaktadır (Plankare: 2, Resim: 12). Kaya mezarları, doğal kireç taşı kaya içerisi oyularak yapılmışlardır. Bu mezarların birkaç farklı form tipte yapıldığı görülmektedir. Kale Eteği topoğrafik yapısının eğimi dik kayalık olmaması oval bir kayalık olmasında dolayı mezar odalarına girişi sağlayan dromosların üst kısımları tonoz ile kapatılmıştır. Tonozlu yapı ihtiyacı mezar odalarına dışarıdan gelen su, toprak ve mezar odasına girilmesi istenmeyen maddeleri engellemek olmalıdır.

2. Dromoslu Oda Mezarlar

2.1.Tek Odalı Mezarlar

Kale Eteği Nekropolü'nde sayı bakımından egemen tipi tek odalı üç kline ve arcosoliumlu mezarlar oluşturmaktadır. Bu Kaya mezarları, doğal kalker kayalıklar oyularak yapılmışlardır. Tabii malzeme kalker taşıdır. Mezar odaları genellikle 3x3 m. genişliğinde, 2 m yüksekliğinde kare planlıdır. Kaya mezarlarına girişler genellikle mezar odasının kuzeybatı cephesinden olmaktadır. Mezarlarda, Girişlerde genellikle dromos adı verilen 1 m ile 3 metre arasında, genişlikleri ise 1 metre ile 1,5 metre arasında dar uzun bir koridor yer almıştır. Burada çoğu beş altı basamaktan oluşan ana kayaya oyulmuş merdiven bulunmaktadır. Mezar odalarına giriş, ana kayaya oyulmuş üstü kemerli dikdörtgen kapılarla sağlanmıştır. Kapı girişinde ana kayaya oyulmuş bir kemer ve hemen yanında bir nişin içine yerleştirilmiş tambur şeklinde monoblok taş kapı bulunmaktadır. Kemerlerin bazıları kesme taşlarla yapılmışlardır.

Mezar odalarında girişin hemen karşında ve bunun iki yanındaki duvarlarda yer alan derin birer niş yani ölünün gömüldüğü bölümler olan arcosoliumlar görülmektedir. Arkosoliumlar, genelde 2 x 1 m. ölçülerinde ve 0,80 m ve ya 0,85 m yüksekliğinde yapılmışlardır. Arcosoliumlar, lahitli, lahitsiz yapılabildiği gibi yuvarlak ve üçgen alınlıklı kemerli olanları da vardır. Arcosoliumlarda ölünün baş tarafına gelen kısmı zeminden biraz daha yüksek yapılmıştır.

Ayrıca, bu tip mezarların bazısında karşımıza çıkan diğer bir özellik, taban seviyesinde mezarın merkezinde ve uzun duvarlara paralel bir şekilde yer alan dikdörtgen formlu tekne biçimindeki çukurlarıdır. Bazılarında ise arcosoliumların ön tarafında yan yana aynı büyüklükte yapılmış küçük oyuk çukurlar bulunmaktadır.

Buralara ölüye ait eşyaların bırakılmış olabileceği düşünülmektedir. Kale Eteği kayalarına oyulan oda şeklindeki bu mezarların bazılarının tabanına ölen kişileri ve yakınlarını tasvir eden renkli mozaikler, duvarlarına da kireç sıva üzerine yapılmış freskler yapılmıştır. Yakubiye kaya mezarında şimdiye kadar 1 adet çok tahrip edilmiş duvar freskli ve 5 adet taban mozaikli mezar odasına rastlanılmıştır.

Bazı mezarlarda kireç sıva üzerine yapılmış fresk izleri mevcuttur. Mezarların bir kısmında ise mozaik veya fresk bulunmamaktadır. Tamamen tahrip olmuş mezar odalarında ise hiçbir süslemeye rastlanmamaktadır.

2.2. İki Odalı Mezarlar

Kale Eteği'nde temizlik ve kazı çalışmalarında açığa çıkan bir adet iç içe iki odalı kaya mezarı, kare planlı iki odanın birbiri içerisinden geçilerek art arda yapılmasıyla oluşmuştur. Bu tipte de mezar odasının girişinde dar uzun ve taş basamakları olan bir koridor bulunmaktadır. Koridordan sonra üstü kemerli dikdörtgen kapıdan mezar odasına girilmektedir. İlk mezar odasında girişin iki yanında yer alan duvarlarda ölünün gömüldüğü birer niş bulunmaktadır. İki oda arasındaki kapı boşluğundan geçilerek girilen arkadaki mezar odasında girişin hemen karşında ve bunun iki yanındaki duvarlarda yer alan derin birer niş olan arcosoliumlar görülmektedir. Mezar odaları genelde 3 x 3 m ölçülerinde ve 2 m yüksekliğindedir. Arcosoliumlar ise 2 x 1 m ölçülerinde ve 0,85 m yüksekliğindedir.

2.3. Dromoslu ve Loculuslu Mezarlar

M43 numaralı mezar odasına uzunluğu 450 cm, genişliği 145 cm ve derinliği 380 cm olan dromosu(giriş yolu) altı basamakla inilip dikdörtgen bir stomiona(kapı girişi) gelinir. Kapıdan üç basamakla içeri girilir. Mezar odasının doğu-batı duvarlarının alt kısmında yan yana sıralanmış dirde tane dikdörtgen mezar nişi(loculus) ve bu mezar nişlerinin her birinin üzerinde de birer adet küçük niş yer almaktadır. Mezar odası giriş kapısının sağ tarafında bir tane sol tarafında da bir tane olmak üzere kuzey-güney doğrultusunda uzanmış ve üzerlerinde de birer tane küçük nişin olduğu iki loculus yer alır. Mezar odası kapı girişinin tam karşısında üç basamakla çıkılan platformda tahrip edilmiş ve özelliğini yitirmiş bir adet tekne mezar yer alır. Bu tekne mezarın sol tarafında kuzey-güney doğrultulu bir mezar niş(loculus) ve üzerinde de küçük bir niş, sağ tarafında ise geniş bir mezar odası ve üzerinde de tahrip edilmiş küçük bir niş mevcuttur. 450 cm x 450 cm x 390 cm ölçülerinde kare planlı bir mezar odasıdır. Girişi kuzeydendir. Yapılan kazı ve temizlik çalışmalarda 43 numaralı kaya mezar odasında herhangi bir taşınır kültür varlığına rastlanılmamıştır.(Resim:13)

M54 mezarın giriş kısmı ve üst tarafı çökmüş ve mezar odasında yedi adet mezar odasına dik, kayaya oyulmuş loculus denilen ölü uzatma nişleri vardır.

M59 numaralı kaya mezar odası girişi 280 cm uzunluğunda, 160 cm genişliğinde ve 200 cm derinliğinde bir dromosa sahip 465 cm x 215 x 175 cm ölçülerinde kare planlı bir mezar odasıdır. Stomionu(kapı girişi) dikdörtgen formlu olup kuzeydendir. Güney duvarında yan yana sıralı iki adet loculus mezar, kuzeydoğu kısmında da tahrip edilmiş sadece izi görülebilen bir loculus mezar nişi yer alır. Bu alanda yapılan çalışmalarda 2 adet pişmiş toprak unguenterium ortaya çıkartıldı.

M59A numaralı kaya mezarı odası basamakları tahrip edilmiş uzunluğu 190 cm, genişliği 115 cm, derinliği 315 cm ölçülerinde bir dromosa(giriş yolu) sahip olup 270 cm x 250 cm x 240 cm ölçülerinde dikdörtgen formlu mezar odasıdır. Stomionu(kapı girişi) dikdörtgen formlu olup kuzeydendir. Bu mezar odasının iç kısmının doğu duvarında iki adet, güney duvarında üç adet ve batı duvarında da üç adet olmak üzere mezar odasında toplam sekiz adet dikdörtgen loculus(mezar nişi) vardır.

3. Dromossuz Oda Mezarlar

3.1.Tek Odalı Mezarlar

Kale Eteğinde bulunan ve kamulaştırma sonucu yıkılan taşınmazların hafriyat temizleme çalışmaları sonrası bu alanda az sayıda ana kayaya oyulmuş dromosu olmayan ve giriş kısımları tahrip olmuş 250 cm x 250 cm ölçülerinde kare planlı bir giriş kapısına sahip bu mezarların içi birbirine bakan yuvarlak nişli üç arkosoliumdan oluşmaktadır. M33 freskli mezar odasına üç arcosoliumdan vardır.mezar odasına girildiğinde sağında yer alan arcosolium ön yüzünde tabulla ansata içerisinde dört satır Grekçe yazıt ve yazıtın etrafını süsleyen zeytin dalları vardır. Mezarın girişin solunda yer alan arcosolium sandık mezarın ön yüzeyinde tabula ansata içerisinde sekiz satır grekçe yazıt, elinde haç tutan bir kadın figürü diğer eliyle Grekçe sekiz satır yazıtlı tabulla ansatadan tutmakta tabulla ansata-

nın diğer tarafında sağ eli ile tabulla ansata tutan bir başka figür resim edilmiş ayrıca arcosoliumlu mezarı içine alan ve palmiye yaprakrarı ile süslenmiş korint sütün başlıklı sütün betimlenmiştir. Sütün ve sütunların üstüne bindirilmiş olarak betim edilen kemer şeklindeki bantta bitkisel motifler işlenmiştir. Böylelikle arcosolimlu mezara sütün ve kemerli betimlemelerle tapınak cepheli görüntü verilmiştir (Resim:14).

Bu arkosolium ve mezar odalarının genel formları, burada kamulaştırmadan önce yaşayan insanlar tarafından tahrip edilmiş durumdadırlar. Birçoğu özellikle kiler, banyo veya zahirelik ve odunluk olarak kullanıldığından, iç kısımlarında yapılan temizlik çalışmalarında herhangi bir kültür varlığına rastlanılmıştır.

4. Tek Odalı Taban Mozaikli Mezarlar

M5 Mezar Tavan kısmında yedi kişinin yer aldığı ziyafet sahnesi işlenmiş her kişinin yanında veya üstünde Süryanice yazıt yazılıdır**.**(Resim:15 sol üst)

M51 mezarın tavanında mozaik olduğu fakat mozaiğin sadece geometrik işlemeli bordur kısmı ele geçmiş ana sahne veya mozaiğin ortası denilen kısım çalınmış veya tahrip olmuştur.

M65 mezar odasında tavanı geometrik ve sarmallar işlenen mozaik vardır. Mozaikte iç içe kare bordür içine bordür işlenmiş olup en dış bordürde geometrik desen içine sarmalların olduğu desen işlenmiş ve sarmal bordürün içine dalga dalga bordür içine testere diş bordür işlenmiş. Üçgen bordürün işine siyah kare bir bant içine beyaz tesaralı zemin üstüne üç satılık bir satırın bir kısmı tahrip olmuş Süryani'ce siyah teseralarla yazı mevcuttur *(*Resim:15 sağ üst)

M67 mezarın tabanında bitkisel yapraklı ve geometrik desenli yapılmıştır. Mezar odasının doğu ve batı yönünde mozaik bordürü geometrik yapılmış güney ve kuzey cepheleri bitkisel yapraklar ile geometrik öğeler yapılmıştır. Mozaiğin ana sahnesi siyah tesaralı bir kare bant şeklinde çevrelenmiş karenin her bir köşesine gelen içi geometrik desenler işlenmiş yaprakla motifi işlenmiştir her iki yaprak arasına iç içe üçgenler verilmiştir. Merkezde toplanan dört yaprağın birleşimine dairesel halkalar ile çevrelenmiş ve dairesel halkaların arasına sarmal bezeme işlenmiş ve dairenin orta kısmına beyaz tesaralı zemine siyah teseralar ile cross pattee(kolları eşit haç) haç ve etrafında Süryanice yazıt işlenmiştir.(Resim:15 sol alt)

Süryanice yazıt: 'Akesntos (aksnts), bu kabri kendisi, çocukları ve tüm varisleri için yaptı.' Yazılıdır.

M69 mezarında tavanında portreli mozaik işlenmiştir. Mozaiğin bordür kısmını birkaç tane bir biri içine işlenmiş kare bantlar içine sarmal ve geometrik desenler işlenmiştir. Ana sahne ortadan siyah teseralı bant ile dört bölmeye ayrılmıştır. Mezar odasına girişte sol tarafa iki erkek ve sağ tarafta ise iki kadın portreleri işlenmiştir. Sol üst tarafta başında külah sakallı bir adam ve adamın solomuzu üstünde Süryanice 'Barsamya'nın oğlu Gayda"[3] yazıtı vardır. Sol alt tarafta ise başında külah bulunan bir genç erkek ve gencin sol omuzu üstünde Süryanice 'Gadya'nın oğlu Aftuha' yazıtı yazılıdır. Sağ üst tarafta başında huni biçimli kufi bulunan ve kufinin üstüne sol omuzlarına gelecek şekilde örtü atılmış bir kadın portresi yapılmış kadının sol omuzun üstüne süryanice 'Gadya'nı eşi Amma[4] yazıtı yazılıdır. Mozaiğin sol alt tarafında kısmen tahrip olmuş başında huni biçimli kufi bulunan ve kufinin üstüne sol omuzlarına gelecek şekilde örtü atılmış bir kadın portresi yapılmış kadının sol omuzunun üstünde Süryanice 'Eftunia'nın eşi Magdal' yazıtı yazılıdır (Resim:15 sağ alt***).***

5. İki Arcosoliumlu Mezarlar

Kale Eteğinde iki arcosoliumlu mezar denilebileceği derinliği 220-200 cm boyu 280 cm eni 80 cm ebatlarında güney kuzey yönlü ana kaya dikdörtgen oyulmuştur. Bu oyuğun içinde doğu ve batı cep-

---

[3] Uludağ-Önal 2017: 118; Desreumaux-Önal 2017: 132.

[4] Uludağ-Önal 2017: 118; Desreumaux-Önal 2017: 132.

helerinde birer kemerli arcosoliumlu sandık mezar vardır. Nekropol alanımda şimdiye kadar bir birine yakın ve sıralı üç tane tipine rastlanılmıştır.

6. Buluntular

Kale Eteği nekropol alanında Mart 2014 yılından 2017 kazı sonuna kadar, gerçekleştirilen kazı çalışmalarında mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılmış çok sayıda pişmiş toprak kalıp yapımı kandiller, az sayıda pişmiş toprak unguentariumlar, bir adet pithos, seramik parçaları, bir adet Cumhuriyet Dönemine ait altın yüzük ile MS II-VI yüzyıllara ait iki adet altın küpe ve bir parça altın varak buluntu ele geçirilmiştir. Pişmiş toprak buluntular MS II-VI. yüzyıllar arası döneminin kendine özgü form ve bezeme özelliklerini taşımaktadır.

Kızılkoyun ve Kale Eteği Nekropolü Arasındaki Farklar

1.Topoğrafik Farklılıkları

Kızılkoyun Nekropolu dik bir ana kaya üzerine kurulmuş olup buradaki antik dönem mezarlar ana kayanın kuzey-güney doğrultusunda oluşturulan taraçalara sıra sıra dizilmiş olup girişleri(stamion) zemine göre yüksektedirler. Kızılkoyun'da dromosu basamaklarla inilen ve kapısı zeminin altında olan sadece bir adet kaya mezar vardır.

Kale Eteği ana kayasının eğiminin az olması nedeniyle mezarlara basamaklarla inilip girişe ulaşılır. Burdaki mezar girişleri Kızılkoyun mezar girişlerine göre daha aşağıdadır. Fakat alanın orta kısmında Kızılkoyun Mezar düzenlemesine benzer bir sıra taraça ve bu taraçaya mezarlar sıralanmıştır.

2. Ön Girişli Tek Odalı Mezar, Ön Girişli Çok Odalı Mezarlar ve Mezar Odası Genişliği Farklılıkları

Kızılkoyun Nekropol alanında ön girişli tek odalı mezarlar dört adet mezar vardır. Ön girişli çok odalı mezar odası dokuz adet mezar vardır.

Mezar odaları Kızılkoyunda eni 3 m boyu 3 m den eni 5 m boyu 5 m genişliklerde olan mezar odalarıyla mezar odalarının iç kısmı geniş ve farklı boyutlardadır.

Kale Eteği'nde ön girişli mezar odalarına rastlanılmamıştır. Genişlikleri açısından en 2 m boyu 2m den eni 3 m boyu 3 m olan bir birine yakın ve aynı genişliklerde mezarlardır.

3. Tapınak Cepheliler ve Rölyefler Farklılıkları

Kızılkoyun Nekropolünde tapınak cepheli kaya mezarları M55 mezarın girişinin tapınak cepheli mezardır. M54(labarumlu) mezarın ön kısmında insitu sütun kaidelerin varlığı ve tapınak cepheli mezarların alınlık kısmının mezarın üst tarafına oturtulması için oyulmuş olması bu mezarın tapınak cepheli olduğunu gösteriyor. M53(labarumlu mezarın güney tarafındaki) mezarın ön tarafında sütun kaideleri ve kaidelerine üstünde üst taraf kırık sütün altı pılintusları vardır. Mezarın girişin üst tarafında tapınak cepheli alınlığı oturtmak için oyulmuş bunların varlığı bu mezarın tapınak girişli bir mezar olduğunu bizlere göstermektedir. Kızılkoyun nekopolünde kaya mezarların giriş kısımların üst tarafı oyulmuş bu oyuğa tapınak cepheli mezarın alınlık kısmı oturtulmuş olmalıydı.

Kızılkoyun Nekropolünde mezar odalarında ölü bırakmak için mezar klinelerinde tapınak cepheli kaya mezarda olduğu gibi bu klinelerinde tapınak cepheli yapıldığını görmekteyiz. Burada 6 tane kaya mezar odasının klineleri hepsi veya doğu cephesindeki mezarın tapınak cepheli olduğunu görmekteyiz. M13 mezar odasının tavanında tapınak cepheli alınlık işlenmiş. M14 mezarında kentaur rölyef olarak verilmiştir. M17 mezar odasının doğu duvarında klinede ziyafet sahnesi ve koruyucu asker kabartması yapılmıştır. M36 mezar odasına girildiğinde 'L' harf gibi bir betimin yatay işlendiğini görmekteyiz.

Kale Eteği mezar odalarının giriş kısımlarında tapınak cepheye rastlanılmamıştır. Mezar odalarının iç kısmında kabarma tekniği ile değil de mezar odasında yapılan sıva üzeri boyanarak tapınak cepheli klineler oluşturulmaya çalışılmış M33 mezarın iç kısmı sıvalı ve sıvanın üstü çeşitli boyalar ile boyanmıştır. Bu mezarın ölü yatırılan klinenin sağında ve solunda boyalar ile sütunlar yapıldığı sütunların üstüne kemer şeklinde bezemeler yapılmış tapınak cepheli görüntüsü verilmeye çalışılmıştır.

4. Çok Odalı, Tek Odalı ve Heykel Nişleri Farklılıkları

Kızılkoyun nekropolünde tek odalı mezar, çok odalı mezar odaları ve ön girişli mezar odaları sayı bakımından çok olup farklı mimarilerde yapılmışlardır. Ön girişli kaya mezar odalarında ön girişten mezar odasına girişin sağında ve solunda duvara oyulmuş büyük nişler heykel nişi vardır M51 mezarın ön girişinde nişin içinde insitu olarak heykelle rastlanılmıştı. M14 mezarın ön girişli odasıda iki adet heykel nişi vardır girişin sağındaki niş kısmen tahrip edilmiştir. Kale Eteği nekropolünde mezar odaları geneli tek odalı mezar olup benzer mimarideler. Çok odalı mezar odaları sayı bakımından iki tane mezar odası iki odalıdır.

5. Loculuslu Mezar Odaları Farklılıkları

Kızılkoyun Nekropolunda yapılan çalışmalarda kaya mezarların içinde ölüyü içine bırakmak amacıyla mezar odasına dik açılan loculus olarak adlandırılan her hangi bir forma rastlanılmamıştır.

Kale Eteği Nekropolünde loculus denilen ölüyü içine uzatmak için açılan mezar nişlerine M43, M54, M59, M59A mezarlarında rastlanmaktadır.

Yüzey Mezarları ve iki arcosoliumlu Mezarlar Açısından

Kızıl Koyun Nekropolün yüzey mezar niteliğinde tek sandık mezar tipine ve kuyu mezar niteliği verecek tipe rastlanılmamıştır.

Kale Eteği Nekropolünde boyu 180-200 cm eni 60-80 cm farklı derinliklerde kayaya açılan dikdörtgen mezarlara ölü gömülmüştür. Nekropol alanında kazısı yapılan alanlarda yüzey mezarları niteliğindeki mezarlar sayı bakımında çoktur.

Kale Eteğin de kuyu mezar denilebileceği derinliği 220-200 cm boyu 280 cm eni 80 cm ebatlarında güney kuzey yönlü ana kaya dikdörtgen oyulmuştur. Bu oyuğun içinde doğu ve batı cephelerinde birer kemerli arcosoliumlu sandık mezar vardır.

Kaynakça

ULUDAĞ C. – M. ÖNAL (2017) "Edessa Kale Eteği Mozaikleri" *Urfa-Edessa Mozaikleri*, M. Önal, Zonguldak.

DESREUMAUX, A. – M. ÖNAL (2017) "The Translation of Syriac Inscription of New Mosaics Found in Şanlıurfa-Edessa" *Urfa-Edessa Mozaikleri*, M. Önal, Zonguldak.

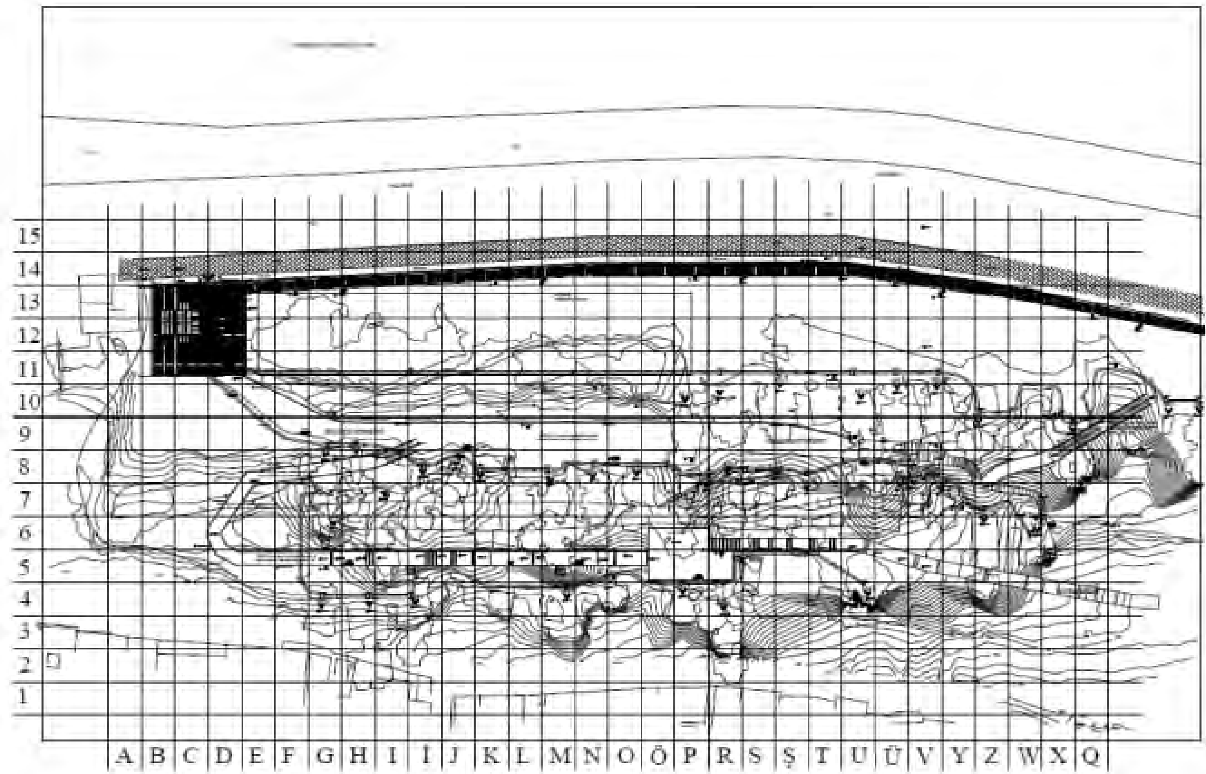
GÜLER, Selahattin Eyyubi, Şanlıurfa yazıtları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2014

ERGEÇ, Rıfat, Güney Kommagene Bölgesindeki Antik Dönem ve Mezarları, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1995.

Resimler

Harita: 1

Plankare: 1

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim:4

Resim:5

Resim:6

Resim:7

Resim: 8

Resim:9

Resim:10

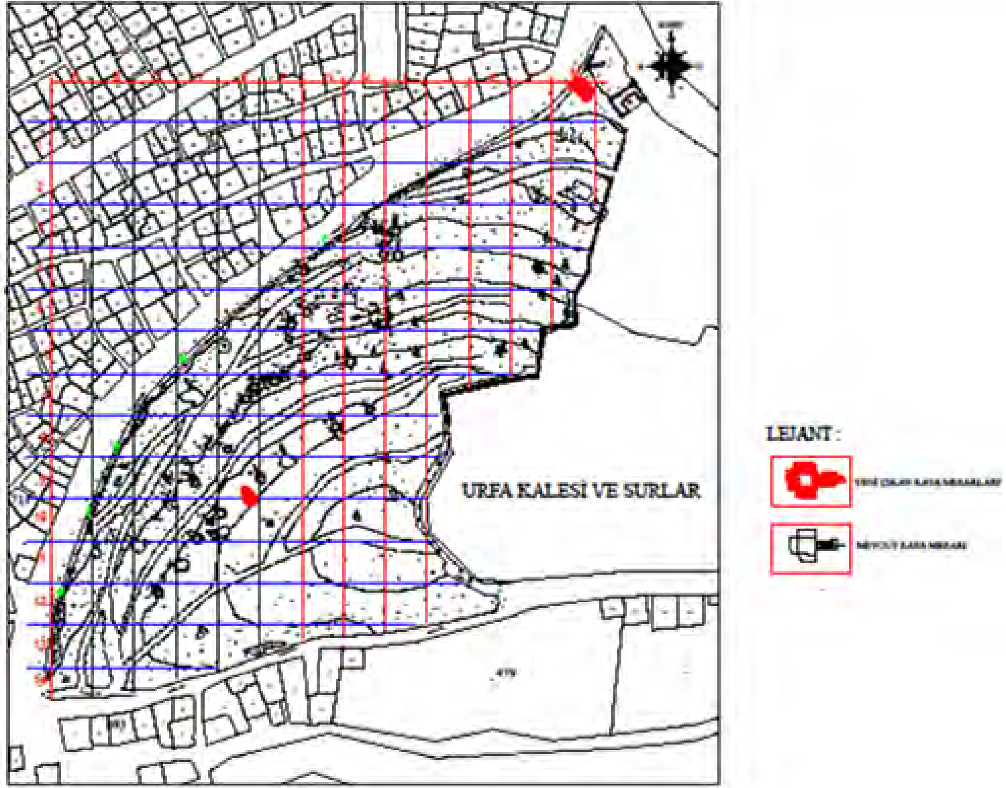

Resim :11

Resim: 12

ŞANLIURFA İLİ,EYYÜBİYE İLÇESİ KALE ETEĞİ ÇEVRE DÜZENLEME UYGULAMA YAPIM İŞİ	KARELAJ SİSTEMİ

Plankare: 2

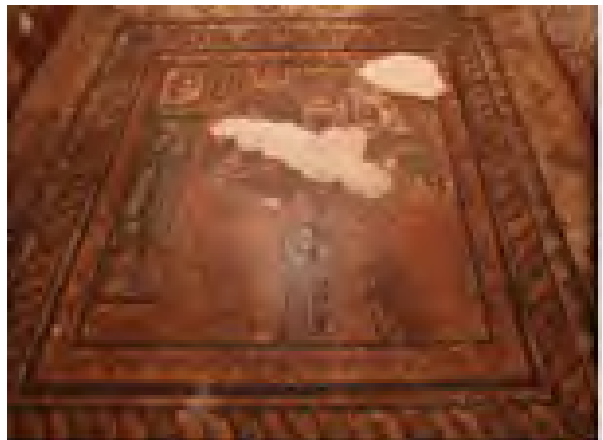
Resim:13

Resim :14

Resim: 15

SOĞMATAR

Yusuf ALBAYRAK*

Abstract

Thanks to the finds uncovered in the Soğmatar Höyük and Necropolis, Soğmatar, starting from the Chalcolithic Age and dating back to the Middle and Early Bronze Age, the Iron Age (BC 1 BC), the Roman Period and the Islamic Period, has survived until today. In the 2nd century AD, the Moon God brought Sin to the forefront with its worship. The abundance of water resources is one of the most important reasons for this uninterrupted settlement. It is clearly seen in the inscription of the reliefs that the main rock is the area of worship. In addition to being used as a worship area, Sogmatar was also used as a Necropolis during the Early Bronze Age and Roman Period. Some of the rock tombs in the necropolis area during the Early Bronze Age were changed and reused in the Roman period. Some graves show the architectural plan of both the Early Bronze Age and Roman period rock tombs at the same time. There are countless quarries in Soğmatar, which is the most common number of rock-cut tombs of the Early Bronze Age, as it has low rocky hills. It is also remarkable that there are many underground tunnels.

Keywords: Cult Center, The cult of Sin, Nekropol, Funerary monument, Kaya Mezarı

Giriş

Antik dönemde Edessa krallığı (Kuzey Mezopotamya'nın Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgede, Arami halkının M. Ö. 132 yılında kurdukları krallıktır. Bu krallığa Osroene veya Abgar krallığıda denilmiştir[1]. Şanlıurfa il sınırları içerisinde yer alan Soğmatar, Şanlıurfa merkezinin 60 km. güneydoğusunda, Harran ilçesinin ise 40 km. kuzey doğusunda Tektek dağlarında önemli pınarların bulunduğu bir yerdedir. 1900'lü yılların başında Soğmatar'ı ziyaret eden Fransız Konsolosu H. Pognon, "burada sürekli bir yerleşme olmadığını, fakat bedevilerin hayvanlarını sulamak için bir toplanma noktası görevi üstlendiğini" söylemektedir[2]. Sayısı 10 olan ana kayaya açılmış su kuyularının bugün bile köylüler tarafından hala kullanılıyor olması Pognon'un söylediklerini desteklemektedir. 1950 yılından sonra yoğun bir şekilde yerleşime uğrayan Soğmatar'da hane sayısı yüze ulaşmıştır. Bu yerleşim sırasında antik döneme ait pek çok yapı tahrip edilmiş, mimari parçalar ev ve bahçelerin duvarlarında devşirme olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise hane sayısı 20'lere düşmüş ve Soğmatar kısmen terk edilmiştir.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, AKSARAY, mail: albayrakyusuf555@hotmail.com

[1] Duval 1975: 36.

[2] Pognon 1907: 12.

Soğmatar'ın bulunduğu alan çoğunlukla alçak tepeler şeklinde kayalıklardan oluşmaktadır. Alana girişte sağ taraftaki alçak tepenin eteklerinde bir Nekropol alanı, ilerde bir höyük, höyüğün güneyindeki tepedeki kayalık üzerinde kabartma ve yazıtlar bulunur (Resim 1). Höyüğün kuzey ve güney yönündeki tepe sırtlarında ve de batıda yer alan tepelerin üzerinde kaya mezarları vardır. Bu mezarlar, Höyük etrafında bir daire çizer şekilde yoğunlaşmıştır. Höyükten uzaklaşıldıkça mezar sayısı azalmaktadır. Bu mezarların tamamının girişinin höyüğe dolayısıyla höyük arkasındaki tepedeki kabartmalara bakması dikkat çekici bir özelliktir. Diğer bir özellik ise, höyüğü görmeyen tepelerde kaya mezarının olmamasıdır. Soğmatar'da geniş bir girişe sahip ve içeride nişler yer alan, Kutsal Alan diyebileceğimiz ana kayaya oyulmuş mekanlar, yakın dönemlerde konut olarak kullanım görmüştür (Res. 2).

Soğmatar ve Yakın Çevresinde Yapılan Araştırmalar

1910'lu yılların başında Pognon[3], 1950 ve 1980'li yıllarda Segal[4] ve Drijvers[5], 2012 yılından itibaren tarafımdan yapılan araştırmalar[6] ve 2013 yılından itibaren de Soğmatar'ın bulunduğu Tek Tek dağlarında B. Çelik tarafından[7] araştırmalar yapılmış olup, bu araştırma ve sonuçları yayınlanmıştır.

Kutsal Alan Olarak Ay Tanrısı Sin'e Tapınım

Soğmatar'da araştırma yapan Pognon, Segal ve Drijvers, Soğmatar'ın Kutsal bir alan olduğunu belirtirler. Buna delil olarak da Soğmatar'daki rölyef ve yazıtları gösterirler. Bizim son yıllarda yapmış olduğumuz araştırma ve kazı çalışmaları da bu görüşü desteklemektedir. Sözü edilen bu rölyef ve yazıtlardan 2 tanesi Höyüğün hemen güneyinde kaya mezarı bulunmayan bir tepenin kuzey sırtında ana kaya üzerinde yer alır. Burada yer alan 2 rölyeften sağdaki, cepheden tasvir edilen ayakta duran bir erkeğe aittir. Bu kabartma kemerli, iki sütunlu ve iki basamaklı bir çerçeve içerisinde yer alır. 1.10 m. yüksekliğindedir. Kabartmanın başının etrafında başlığa benzeyen şualar yayılmaktadır. Gövdeyle kalça hizasında birleşen sağ kol, bükülmüş şekilde hafifçe ileri uzanmaktadır. Sağ dirseği üzerinde ise tanımlanamayan bir nesne taşımaktadır. Giysisi dizlerine kadar uzanmaktadır. Kabartmanın sağ tarafında, çerçeve dışında, bir yazıt yer almaktadır[8]. Diğer rölyef ise ayakta duran kabartmanın sağ tarafındaki kayaya oyulmuş bir büsttür. Büst, bir niş içerisine yerleştirilmiştir. Büstün omuzları arkasında uçları yukarı doğru uzanan bir hilal görülmektedir. Büstün her iki yanında, nişin dışında yazıtlar yer almaktadır. Yazıtlardan birinde, "*Šila'nın oğlu Šila bu büstü Adona'nın oğlu Tirdat ve kardeşlerinin hayatı anısına tanrı Sin için yaptı*." yazmaktadır[9]. Bu büstün, Harran'ın ay tanrısı Sin oduğu bu yazıttan anlaşılmaktadır. Sin'in sembolü olan ay motifinin büstün omzunun üst tarafında bulunması da bunu desteklemektedir[10].

Soğmatar'daki *Sin* kültünün varlığı diğer yazıtlarda da sık bir şekilde vurgulanmıştır. Bu yazıtlarda *Sin*'in yanında "tanrıların efendisi" olarak tanımlanan *Maralahe* ismi de okunmaktadır[11]. Soğmatar'da, Maralahe'nin isminin geçtiği iki yazıt daha ele geçmiştir. Bu iki yazıtın üzerinde tarihleri de verilmiştir. Tarihler, yakınlarında yer alan erkek kabartmasının yazıtının tarihi ile aynıdır. Aynı tarih ve ayda yazılan yazıtlardan birinde "*476 (M.S. 165) yılının Šebat(Şubat) ayında Ben, Arap valisi, Adona'nın*

---

[3] Pognon 1907.

[4] Segal 1953; 1954; 1967.

[5] Drijvers 1972; 1980.

[6] Albayrak 2015; Albayrak-Mutlu 2014; Albayrak-Mutlu 2016; Albayrak-Mutlu 2018; Albayrak-Mutlu-Mutlu 2017; Mutlu-Albayrak 2018; Albayrak-Mutlu-Mutlu-Çelik 2019; Çelik-Mutlu-Mutlu 2019.

[7] Çelik 2014; Çelik 2015; Çelik 2016; Çelik 2017; Çelik 2018; Çelik 2018a.

[8] Drijvers 1972: 11,12.

[9] Drijvers 1980: 123; Drijvers-Healey 1999: 89

[10] Segal 1954: 55.

[11] Drijvers 1980: 75-78; Drijvers-Healey 1999: 78.

oğlu Tridates bu sunağı ve sütunu Maralahe için, efendim kralım ve onun çocukları için, babam Adona için, kendi hayatım, kardeşlerim ve çocuklarım için yaptım ve diktim"[12] yazarken diğerinde "*476 (M.S. 165) Šebat (Şubat) ayında ben Adona'nın oğlu Maniš ve Ma'na ve Alkur ve Belbena ve Alkur, onun kardeşi, biz bu kutsanmış tepede bu anıtı diktik ve yöneticimin besleyip büyüttüğü kişi için bir taht koyduk. O, yönetici Tridates'ten sonra büdar olsun ve O, tahtı o kişiye versin. O zaman O, mükâfatını Maralahe'den alacak. Ve eğer tahtı geri çekerse ve anıt yıkılırsa tanrı onu bilsin*" yazmaktadır[13].

Soğmatar'da Pognon tarafından tespit edilen ve bugün Pognon mağarası olarak adlandırılan mağaranın güney, kuzey ve batı duvarlarında ayakta tasvir edilen insan kabartmaları ve yazıtlar görülmektedir. Yazıtlarda dönemin Valileri, çocuklarının isimleri ve bu kabartmaların kimin için yapıldığı yazmaktadır[14]. Bu kabartmaların birinin başının üst tarafında Sin'in sembolü hilalin olması *Sin*'in Soğmatar kutsal alanındaki varlığını bir kez daha ortaya koymaktadır (Resim 3).

Taş Ocakları

Soğmatar'da 20 adet taş ocağı yer alır (Resim 4). Bunlarının 9 tanesi 9 tepede yer alan tonozlu kaya mezarlarının hemen yanındadır. Diğer taş ocaklarının 3'ü, tonozsuz kaya mezarlarının yanında, 8'i de kaya mezarların yakınındaki tepelerde yer alır. Soğmatar'ın batı ucunda yer alan tepenin doğu sırtındaki taş ocağında, uzunluğu 3.35 m, genişliği 3.60 m, kalınlığı da 80 cm olan bir bloğun üzerine taslak halinde işlenmiş aslan figürü bulunmaktadır. Söz konusu heykelin blok olarak kayalık alandan çıkarıldığı, tam olarak bitirilmediği ve sadece kontörlerinin belirgin olduğu görülmektedir (Resim 5).

Kaya Mezarları

Soğmatar'ın girişinde sağdaki alçak kayalık tepenin güneye bakan eteklerinde bir Nekropol alanı ve bu alanda kaya mezarları yer alır (Resim 6). Nekropol alanı dışında ise, kayalık tepeler üzerinde bir veya birden fazla kaya mezarı bulunur. Bu mezarlar Roma dönemi mimari özelliklerini yansıtırlar. 9 tepede, üzerinde anıtsal yapı bulunan tonozlu mezar olarak adlandırılan 9 tane mezar vardır. Bugün bu mezarların üzerlerindeki anıtsal yapılar yıkıntı halinde olup, mezarların girişleri iki tanesi hariç, tamamen kapanmıştır. Segal 1953 yılında Soğmatar'a geldiğinde bu anıt mezarlara birden dokuza kadar numara vererek batıdan doğuya doğru sıralamış, bazı mezarların mimarisi hakkında bilgi vermiştir[15]. Bu 9 yapının ortak özelliği; kayalık tepeler üzerinde, ana kayaya oyulmuş kaya mezarlarının olması ve üzerlerinde de silindirik, dikdörtgen veya kare planlı anıtsal mezar yapıların bulunmasıdır (Resim 7). Bu tonozlu kaya mezarları dışında, 6 tepe üzerinde 6 tane daha kaya mezarı bulunur.

İçerilerine girilebilen Nekropol alanı dışındaki Roma Dönemi kaya mezarlarını; merdivenli dromoslu tek odalı 3 Arcasoliumlu mezarlar, merdivenli dromoslu geçişli iki odalı 5 Arcasoliumlu mezarlar, merdivenli dromoslu 3 odalı 9 Arcasoliumlu mezarlar, merdivenli dromoslu tek odalı kilineli mezarlar şeklinde sınıflandırabiliriz.

Nekropol alanında 2016 yılında Şanlıurfa Müzesi başkanlığında başlatmış olduğumuz kazı ve temizlik çalışmaları 2017 yılında da devam etmiştir. Çalışmalar sırasında 54 tane kaya mezarı ortaya çıkarılmıştır. Nekropoldeki bu 54 mezarın tümü, Erken Tunç Çağı'nda açılmış olan ve Roma Dönemi'nde de kullanılmaya devam edilen kaya oyuğu mezarlardır (Resim 8). Mimari özelliklerine göre Nekropol alanındaki bu mezarlardan 36 tanesi Erken Tunç Çağı mimari plan özelliklerini koruyarak günümüze sağlam şekilde ulaşmıştır. Bu mezarlar muhtemelen Romalılar tarafından ya bilerek olduğu gibi bırakılmış ya da toprak altında kaldığı için gözden kaçmıştır. Çünkü, kazı çalışmalarımız sırasında

---

[12] Segal 1967: 294.

[13] Drijvers 1972: 8; Drijvers 1980: 126.

[14] Pognon 1907: 23-25.

[15] Segal 1953: 97.

bu mezarların çoğunluğunu toprak zeminden yaklaşık 1.00 veya 1.50 m. derinde tespit edip ortaya çıkarmıştık.

Mezarlardan 10 tanesi Roma dönemi kaya mezarı mimari özelliği göstermektedir. Romalılar bu alana geldiklerinde hazır kaya mezarları buldukları için, yeniden ana kayaya mezar açmamışlar, mevcut olan kaya mezarlarını genişleterek kendi mezar mimarilerine göre değiştirmişlerdir. Bu değiştirmeyi mimari planda ve işçilikteki farklılıkta da açıkça görmekteyiz. Kuyu şeklinde olan giriş kısmı, güneye doğru genişletilerek merdivenli üzeri açık koridor olan dromos eklenmiş, mezar odasına girişi sağlayan kapı genişletilmiş, mezar odasının içerisine ölülerin yatırıldığı Arcaseliumlar eklenmiştir (Resim 9). Arcaseliumların sayısı her duvarda bir tane olmak üzere 3 tür. İçeride giriş kapısının sağına zemine Botros adı verilen kare şeklinde çukurlar da açılmıştır. Diğer 8 mezar ise, Roma mimarisine uyarlanmaya çalışılırken herhangi bir nedenle yarım bırakılmıştır. Bu uyarlama sırasında ya dromoslar yarım bırakılmış, ya da Arcaseliumların sayısı bir ya da iki olarak bırakılmıştır (Resim 10). Bu 8 mezar plan olarak hem Erken Tunç Çağı hem de Roma dönemi kaya mezarı mimarisi plan özelliği göstermektedir.

Erken Tunç Çağı'na ait ana kaya oyularak yapılmış oda mezarlar, Orthmann[16] tarafından "kuyu-ve-oda-oda mezar" olarak adlandırılmıştır. Soğmatar'daki Erken Tunç Çağına ait olan olan kuyu girişli kaya mezarların tümü tek odalıdır. Kuyu girişi, kare, dikdörtgen veya daire bir plan göstermektedir. Kuyu giriş genişliği 1.00 m ile 2.50 m. arasında, derinliği ise 1.50 m. ile 2.50 m. arasında değişmektedir. Mezar odasına girişi sağlayan kapı genişliği 0.50 m. ile 0.80 m. arasında, yüksekliği 0.60 m. ile 1.00 m arasında, derinliği ise 0.40 m. ile 0.70 m. arasında değişmektedir. Kuyuya mezar girişine ulaşmak için merdivenler, ayak basma çıkıntıları ve girintileri yapılmıştır. Bazılarında ise herhangi bir basamak benzeri mimari yoktur. Giriş kapısından mezar içine girmek için mezar odası içerisine rampa, tek basamak ya da iki basamak yapılmıştır. Mezar odası plan olarak kare, dikdörtgen ve oval olmak üzere farklılık gösterir. Soğmatar kaya mezarlarının oda yüksekliği 1.00 m. ile 3.00 m. arasında, genişliği 1.50 m. ile 4.00 m. arasında, uzunluğu ise 1.50 ile 4.50 m. arasında değişmektedir. Çoğu mezar odası sade bırakılmışken bazı mezarlarda giriş kapısının sağ ve solunda sekiler, karşı duvarda ise Sunaklar yer almaktadır. Sunaklar, giriş kapısının tam karşısındaki duvara, duvarın tam ortasına, ana kaya işlenerek yapılmıştır (Resim 8). Giriş kapısının sağ ve solunda yer alan sekilerin bazıları derin olmayan tekne tarzında bazıları ise düz şekildedir. Sekilerin bazıların üzerinde kanallar yer almaktadır. Bu mezarlarda insan kemikleri yanında hayvan kemikleri de bulunmuştur. Mezar odasına girişi sağlayan kapılar Erken Tunç Çağında Monoblok dikdörtgen taşlar ile, Roma Döneminde ise Monoblok yuvarlak taşlar ile kapatılmıştır. Monoblok kapı taşının mezar açılırken yerleştirildiği giriş yanına oyuklar da eklenmiştir.

Soğmatar Nekropol alanındaki kaya mezarlarını tarihlendirmede bize yardımcı olan pek çok mezar hediyesi ele geçmiştir. Bu hediyelerden en dikkat çekeni Erken Tunç Çağı'na ait minyatür çocuk oyuncağı arabası ve diğer arabalara ait parçalardır. Sağlam olarak ele geçen bir araba, dört tekerlekli olup koşum hayvanı bulunmamaktadır. Kasa tabanının ön kısmında yüksek bir siperlik yer almaktadır. Kasanın arka ve yan kenarları ise alçak bir paravanla çevrilmiştir. Araba, bu formuyla siperlikli-alçak kasalı olarak nitelendirilmiştir. Diğer mezar hediyeleri, at figürini ve bu atın çektiği arabaya ait parçalar, kuş motifli çıngırak ve onlarca mezar sunu kaplarıdır. Yine, Erken Tunç ve Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen Tanrıça figürinleri ve dua eden kadın figürinleri de önemli buluntular arasındadır.

Höyük

Soğmatar'da kayalık tepeler arasındaki düzlükte yer alan Höyükte (Resim 11) yapmış olduğumuz araştırma sonucunda, seramikler temel alınarak Kalkolitik Dönem'e ait yoğun taşçık katkılı kaba yapım seramik parçaları az da olsa görülmüştür. Höyükte ayrıca geçiş seramiği olarak adlandırılan, Geç

[16] Orthmann 1979: 101.

Kalkolitik sonu Erken Tunç Çağı'nın başında görülmeye başlayan ve Erken Tunç Çağı'nın ilk evrelerinde de görülmeye devam eden üçgen tutamaklı, perdahlı pişirme kaplarına da rastlanılmıştır.

Erken Tunç Çağı'nın ilk ve ikinci yarısını da temsil eden seramik grupları da değerlendirilen malzeme arasında yer almaktadır. Söz konusu dönemin karakteristik özelliklerini gösteren pembe, devetüyü ve yeşilimsi devetüyü hamur renklerinden oluşan ve Yalın Basit Mallar grubuna giren seramikler höyüğün hemen her tarafında yoğun olarak ele geçmiştir. Yalın Basit Mal grubuna giren Erken Tunç Çağı seramiklerinin bir kısmı üzerinde herhangi bir bezeme ve işlem bulunmamasına karşın Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Erken Tunç Çağı seramiğinin özellikle ikinci evresinde oldukça yaygın bir şekilde kullanılan Yatay Bant Boya Bezeme, Yatay ve Dalgalı hatlardan yapılmış boya bezeme ve Saklı Astar başlıca Yalın Basit Mallar (Plain Simple Ware) grubu olarak ele geçen malzeme arasında yer almaktadır. Ayrıca yine ETÇ III-IV evrelerinde bölgede yoğun olarak karşılaşılan Metallik Mal grupları yoğun olarak tespit edilen Erken Tunç Çağı Seramik grupları arasındadır. Çok yoğun olmamakla birlikte M. Ö I. Binyıla ait Demir Çağ'a ait parçalar da tespit edilen dönem arasındadır[17]. Höyüğün güneybatısı, kuzeyi ve kuzeybatısında ise Roma Dönemi'ne ait günlük kaplar da ele geçen diğer seramik gruplarını oluşturmaktadır. Son olarak oldukça yoğun olarak tespit edilen mal grubunu ise özellikle İslami Dönem'in sırlı seramikleri başta olmak üzere Orta Çağ'a tarihlendirilen dar ağızlı geniş çömlekler ile dışa dönük ağız kenarlı, kısa ve uzun boyunlu çömlekler oluşturmaktadır. Son olarak çok yoğun olmamakla birlikte çekirdek ve dilgi parçaları başta olmak üzere çakmaktaşı parçaları da toplanan buluntu grupları arasında yer almaktadır (Resim 12).

Değerlendirme ve Sonuç:

Soğmatar'ın, Höyük'ten elde edilen verilere göre, Kalkolitik Çağ'dan başlayıp, Orta ve Erken Tunç Çağı, Demir Çağı (M.Ö I. Bin), Roma Dönemi ve İslami Dönem'den günümüze kadar uzanan oldukça geniş bir dönemde yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Höyük'teki Kalkolitik Dönem özelliği gösteren seramikler, Orta Fırat Bölgesi'nde görülenlerle benzerlik göstermektedir. Orta Fırat Bölgesi'nde Kalkolitik Dönem seramiklerinin görüldüğü ve karşılaştırma yapılabilecek temel yerleşimler; Hacınebi[18]. Tilbeş Höyük[19], Şavi Höyük[20], Şaraga Höyük[21], Şadi Tepe[22], Jebel Aruda[23] olarak verilebilir. Ayrıca geçiş seramiği olarak adlandırılan, Geç Kalkolitik sonu Erken Tunç Çağı'na ait seramikler, Orta Fırat Bölgesi kuzeyindeki Tilbeş Höyük ve Kurban Höyük'te de görülmüştür[24]. Yine, Birecik ve Karkamış Baraj Bölgelerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında da bu geçişi temsil eden yerleşimler tespit edilmiştir[25].

Kutsal bir alan olarak Soğmatar, ay, güneş ve gezegenlerin kutsal sayıldığı Assur ve Babillilerin inancından gelen Pagan (putperest) dinin ve bu dinin tanrılarından "*Maralahe*"nin yani tanrıların efendisinin merkezidir. *Maralahe*'nin isminin Soğmatar'daki pek çok yazıtta sık sık dile getirilmesi de bunun en önemli delilidir. Ayrıca bazı büst ve kabartmaların Harran'ın ay tanrısı *Sin*'in sembolünü taşıması ve yazıtların bazılarında *Sin*'in isminin geçmesi Soğmatar'ın önemini bir kat daha arttırmaktadır. Pagan dininde Ay tanrısı *Sin*, Mezopotamya'nın en eski ve köklü tanrılarından biridir. Ayın efendisi

---

[17] Matney 2011: 443-463.

[18] Pearce 2000: 117-118; Stein-Mısır 1994: 145-154.

[19] Fuensanta-Mısır 1997: 227.

[20] Dittmann-Grewe-Huh-Schmidt 2001: 233.

[21] Sertok 2007: 455.

[22] Algaze 1989: Fig.35.

[23] Van Driel 1983.

[24] Fuensanta- Rothman-Bucak 1998: 209.

[25]Algaze-Breuninger-Knudstad 1994: 16-26.

olarak da anılan *Sin* aynı zamanda sonsuzluğun ve bereketin de sembolüdür. Kuzey Mezopotamya'da ise Harran, bu kültün yüzyıllarca süren etkinliği ile tarih sahnesinde önemli bir yere sahiptir[26].

Soğmatar, Erken Tunç Çağı ve Roma dönemlerinde Nekropol olarak da kullanılmıştır. Bu alanda tespit ettiğimiz yüzün üzerinde kaya mezarı bunu açıkça göstermektedir. Erken Tunç Çağına tarihlenen ana kaya oyularak yapılan kuyu tarzı oda mezarların, Anadolu'da sayı olarak en fazla görüldüğü Nekropol alanının Soğmatar'da olması da önemlidir. Erken Tunç Çağı'na ait ana kaya oyularak yapılmış bu mezarlar, "kuyu girişli oda mezar" olarak adlandırılmıştır. Bu ismin verilmesi, bu mezarların girişlerinde yüzey ile mezar odasının kapı girişi arasında, genişlikleri 1.00 ile 2.00 m., derinlikleri 1.50 ile 3.50 m. ve plan veya kesitleri kare ve daire arasında değişebilen, basamaklı veya basamaksız olabilen, dikey kuyu şeklinde bir ara ulaşım yolu olmasıdır[27].

Soğmatar'daki kuyu girişli oda mezarlar, Erken ve Orta Tunç Çağlarında Suriye'de yaygındır. Tell As'ın 800 m güneybatısında bulunan bir mezarlıkta 8 kuyu girişleri olan mezar açığa çıkmıştır[28]. Yine Kuzey Suriye'de Ansari'de[29], Tell Hadidi'de[30], Selenkahiye'de[31] ve Kıbrıs'ta Erken Tunç Çağı boyunca Vounos, Lapatsa ve Lapitkos'da, kuyu girişli oda mezarları görmekteyiz[32]. Tunç Çağı'nın yaygın mezar türlerinden olan oda mezarlar ise, Tunç Çağı'nın erken evrelerinde Alaca Höyük Prens mezarları[33] ile ortaya çıkmıştır. Bütün Çağ boyunca, Kuzey Suriye'de yaygın olan kayalara oyularak elde edilmiş oda mezarlar Anadolu'nun Güneydoğu kesimini etkilemiştir[34]. Güney Doğu Anadolu Bölgesinde; Oylum Höyük, Leylit Höyük, Gedikli-Karahöyük, Tilmen Höyük ve Titriş Höyük'de Oda mezar geleneği görülür[35]. Soğmatar'daki kuyu girişli tek odalı kaya mezarlarına en yakın örnek Gaziantep-Oğuzeli'ndeki kuyu girişli tek odalı kaya mezarıdır[36] Soğmatar'daki Erken Tunç Çağı mezar odaları dikdörtgen, kare ve oval plan göstermektedir. Soğmatar Nekropol alanındaki kaya mezarlarını tarihlendirmede bize yardımcı olan mezar hediyelerden en dikkat çekeni Erken Tunç Çağı'na ait minyatür çocuk oyuncağı arabadır. Benzerlerini Gaziantep Müzesi'nde[37], Diyarbakır Müzesi'nde[38] ve Adana Arkeoloji Müzesi'nde de[39] görmekteyiz. Diğer mezar hediyesi, kuş motifli çıngırağın benzeri Şanlıurfa/Gre Virike'de[40] ele geçmiştir.Soğmatar'da Nekropol alanı dışındaki tepelerde görülen kaya mezarlarının tümü Roma Dönemi kaya mezarı mimari planı göstermektedir. Mezarlar, plan olarak giriş, kapı ve iç mekandan oluşmaktadır. Mezarların tümü merdivenli Dromosludur. Roma mimarisi plan özelliği gösteren kaya mezarlarına en yakın örnek olarak, Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü[41] ve Kızılkoyun Nekropolünde de görmekteyiz.

Soğmatar, dini, politik bir merkez ve Nekropol alanı olması yanında ana kaya oyularak oluşturulan kutsal alanlar, yaşam mekanları ve su kaynakları nedeniyle ile dikkat çekmiştir. M. S. 2. yüzyılda ön plana çıkan ve M. S. 3. yüzyıla kadar önemi koruyan bu kutsal alan, Hıristiyanlığın yayılması ile önemini yitirmiştir.

---

[26] Özfırat 1994: 72-84.

[27] Meyer 1991: şek. 11, 15.

[28] Du Messil Du Buisson 1927: 185-6.

[29] Suleiman 1984: 2.

[30] Dornemann 1978: 25.

[31] Van Loon 1968: 26.

[32] Dikaios-Steward 1962: 217-22.

[33] Özgüç 1948: 40-47.

[34] Orthmann 1979, 101.

[35] Woolley 1914: 87-93.

[36] Engin-Beyazlar 2010: 20.

[37] Özgen 1986: 165-171, fig. 2, pl XV/b-c; Sevin 2003: 111.

[38] San 2009: 599-605, res. 1-2.

[39] Özgen 1986: 165-171, fig. 3, pl. XVI/a-b.

[40] Ökse ve Görmüş: 2008: şek. 8.

[41] Albayrak 2017: 281.

Kaynakça

ALBAYRAK, Y. (2015) "Soğmatar Kült Merkezi ile İlgili Yeni Öneriler", *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi,* sayı 2, 179-194.

ALBAYRAK, Y. (2017) "Şanlıurfa Kale Eteği Nekropolü Kaya Mezarları", *Karadeniz, Üç Ayda Bir Yayınlanan Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 36, 279-289

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU (2014) "Soğmatar Kutsal Alanı Ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması 2012", *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, 337-352.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU (2016), "Soğmatar Kutsal Alanı Ve Yakın Çevresi Yüzey Araştırması 2013", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, 259-278.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU (2017) "Soğmatar Nekropolünde Yeni Keşifler", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı: 60, 18-19.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU (2018) "Soğmatar Nekropolü 2016 Yılı Temizlik Çalışmaları", *39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, 525-544.

ALBAYRAK, Y.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU – B. ÇELİK (2019) "Soğmatar'da Sunaklı Kaya Oyuğu Mezarlar", *Karadeniz,* Sayı: 41, 263-274.

ALGAZE, G.–R.BREUNİNGER.-J.KNUDSTAD (1994) "The Tigris-Euphrates Archaeological Resonnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas", *Anatolica,* 20, 1-96.

ALGAZE, G. (1986) "Kurban Höyük and the Late Chalcolithic Period in the Northwest Mesopotamian Periphery: A Preliminary Assessment", Ed. U. Finkbeiner ve W. Röllig, *Gamdat Nasr Period or Regional Style?,* Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 274-315.

ALGAZE, G. (1989) "A new Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Resonnaissance Project", *JNES,* 48, 1, 241-282.

ÇELİK, B. (2014) "Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neoloitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması 2013", *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı.* 2.Cilt, Gaziantep.

ÇELİK, B. (2015) "Şanlıurfa İli Yüzey Araştırması", BELGÜ, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, 87-108.

ÇELİK, B. (2016) "Yeni Buluntular Işığında Seramiksiz Neolitik Dönem Erkek Figürleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı 17, 3-16.

ÇELİK, B. (2017) "Şanlıurfa ili Yüzey Araştırması 2017", *Karadeniz,* 36, 36-75.

ÇELİK, B. (2018) "Şanlıurfa ili Neolitik Dönem Yüzey Araştırmaları", 2018, *Karadeniz, Uluslarası Bilimsel Dergi*, Vol. 40, 2018, 52-63

ÇELİK, B. (2018a) "2016 Yılı Şanlıurfa İli Merkez İlçesi Neolitik Çağ ve Öncesi Yüzey Araştırması", *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 1. Cilt, Bursa, 203-224.

ÇELİK, B.- S. İ. MUTLU – S. MUTLU (2019) "Şanlıurfa'daki Soğmatar Kült Alanından Bir Aslan Kabartması Taslağı", *Karadeniz,* Sayı: 41, 136-143.

DİKAİOS, P – J. R. STEWART (1962) *The Stone Age and Early Bronze Age in Cyprus. The Swedish Cyprus Expedition,* IV, 1A. Lund. The Swedish Cyprus Expedition.

DİTTMANN, R. C. – C. GREWE- S. HUH – C. SCHMIDT (2001) "Şavi Höyük Yüzey Araştırması" Ed. N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu, *Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, Ankara: ODTÜ TAÇDAM, 233-262.*

DORNEMANN, R.H. (1978) "Tell Hadidi: A. Bronze Age City on the Euphrates." *Arch.*, 31/6, 20-26.

DRİJVERS, H. Jan W. (1972) *Old Syriac (Edessean) Inscriptions*, E.J. Brill, Leiden.

DRİJVERS, H. Jan W. (1980) *Cults and Beliefs at Edessa*, E.J. Brill, Leiden.

DRİJVERS, H. Jan W. – F. J. HEALEY (1999) The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Oshroene: Text, Translations and Commentary, Koninklijke, Brill NV, Leiden.

DU MESNİL DU BUİSSON (1927) "Les ruines d'el-Mishrifé, au Nord-est Homs (Ĕmèse)" *Syria,8*, 13-33.

DUVAL, R. (1975) Histoire D'édesse, Politique, Religieuse et Littéraire. Amsterdam.

ENGİN A. – A. BEYAZLAR (2016) "Bir Erken Tunç Çağı II-III Kaya Oyuğu Mezarı ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular", *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art&Humanities Journal Volume 5,* 1-44.

FUENSANTA, J. G. – A. MISIR (1997) "Excavations at Tilbeş Höyük: The 1996 Season", *KST,* 19, 1, 227-244.
FUENSANTA, J. G. – M. S. Rothman – E. BUCAK (1998) "1997 Salvage Excavations at Tilbeş Höyük", *KST*, 20,1, 207-218.
MATNEY, T. (2011) "The Iron Age of Southeastern Anatolia", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: 10.000-323 B.C.E.,* ed. Sharon R. Steadman and Gregory McMahon, Oxford University Press, 443-464.
MEYER, J. W. (1991) *Gräber des 3. Jahrtausends v. Chr. İm syrischen Euphrattal, 3. Ausgrabungen in Samsed-din un Djerniye.* Bonn: Saarbrücker Druckerei und Verlag (Schriften zur Vorderasiatischen Archäologie, Herausgegeben von Winfried Orthmann Band 3).
MUTLU S. İ.- Y. ALBAYRAK (2018) "Harran ve Soğmatar'da Sin Kültünün Varlığı", *Karadeniz,* Sayı: 37, 133-144.
ORTHMANN, W. (1979) "Burial Customs of the 3rd Millenium B. C. İn Euphrates Valley." J. C. MARGUERON (Ed), *Le Moyen Euphrate: Zone de contacts et d'echanges (Actes du colloque de Strasbourg 10-12 Mars 1977)*. Strasbourg, 97-105.
ÖKSE, A. T. ve A. GÖRMÜŞ (2008) "Gre Virike'de Bulunan Bir Kuyu Mezar ve Mezar Eşyası Arasında Ele Geçen Bir Pişmiş Toprak Çıngırak", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2008/1: 7-19.
ÖZFIRAT, A. (1994) *Eskiçağda Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 72–84.
ÖZGEN, E. (1986) "A Group of Terracotta Wagon Models from Southeastern Anatolia", *Anatolian Studies,* 36, London, 165-171.
ÖZGÜÇ, T. (1948) Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri. Ankara: (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII: seri- No. 17).
PEARCE, J. (2000) "The Late Chalcolithic Sequence at Hacınebi Tepe, Turkey" Ed. C. MARRO ve H. HAUPTMANN, Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires (Varia Anatolica 11) (Actes du colloque d'Istanbul, 16-19 decembre 1998), Paris: Instuut Francais d'Etudes Anatolinnes d'Istanbul, 115-143.
POGNON, H. (1907) Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul, Paris.
SAN, O. (2009) "Diyarbakır Müzesinde Yer Alan İki Adet Pişmiş Toprak Araba Modeli", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, İstanbul, 599-605.
SEGAL, J. B. (1953) "Pagan Syriac Monuments in the Vilayet of Urfa", *Anatolian Studies*, Vol. 3, 97-119.
SEGAL, J. B. (1954) "Some Syriac Inscrptions of the 2nd-3rd Century A.D.", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* Vol. 26, 2-36.
SEGAL, J. B. (1967) "Four Syriac Inscriptions". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* University of London, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, 293-304.
SERTOK, K. (2007) "Fruit Stands and the Definition of a Cultural Area around Carchemish", Euphrates Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium BC, ed. Edgar Peltenburg, *Levant Supplementary Series 5*. Oxford: Oxbow Books, 238-249.
SEVİN, V. (2003) Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar Eski Anadolu ve Trakya, İstanbul.
STEİN, G - MISIR, A. (1994) "Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacınebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations", *Anatolica,* 20,145-189.
SULEİMANN, A. (1984) "Excavations at Ansari-Aleppo fort he Seasons 1973-1980." *AKKADİCA,* 40: 1-16.
VAN DRİEL, G. (1983) "Jebel Aruda, The 1982 Season of Excavation-Interim Report", *Akkadica,* 33, 1-26.
VAN LOON, M. N. (1968) "First Results of the 1967 Excavations at Tell Selenkahiye." *Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes,* 18: 21-36.
WOOLLEY, C. L. (1914) "Hittite Burial Customs." University of Liverpol Annals of Archaeology and Anthropology, VI, 87-98.

Resimler

Resim 1: Ay Tanrısı Sin Kabartması ve Yazıtlar

Resim 2: Soğmatar'ın Girişi, Nekropol Alanı, Tepeler ve Höyük

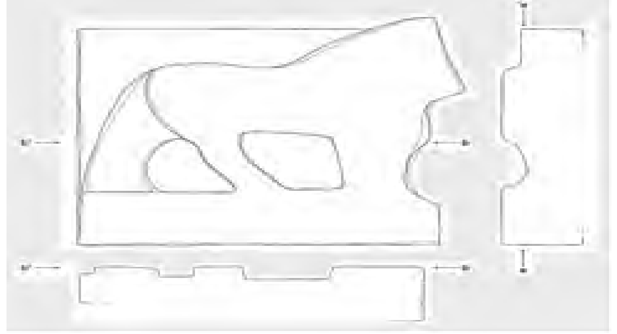

Resim 3: Pognon Mağarası

Resim 4:Taş Ocağı

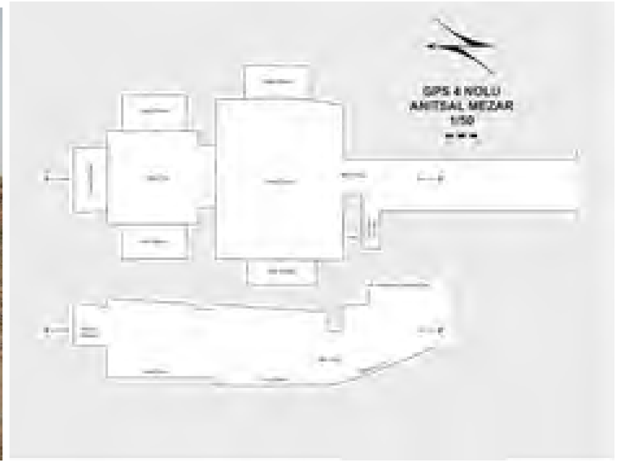

Resim 5: Aslan Heykeli

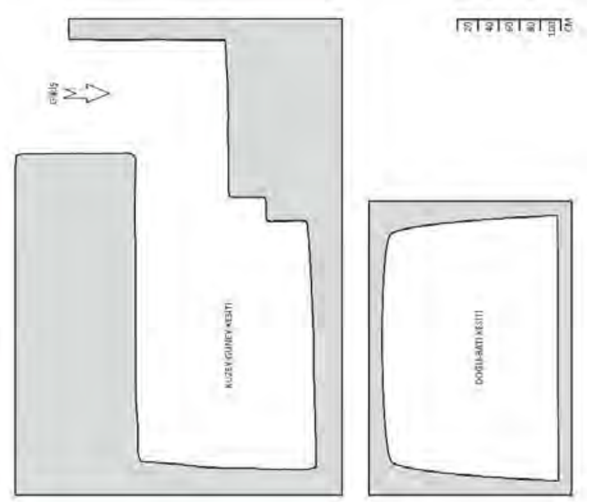
Resim 6: Nekropol Alanı

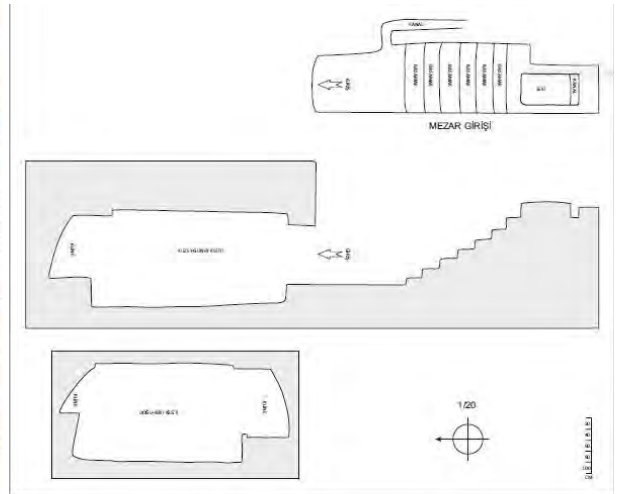
Resim 7: Tonozlu Kaya Mezarı ve Planı

Resim 8: Erken Tunç Çağı Mezar Odası ve Planı

Resim 9: Nekropol'deki Roma Kaya Mezar Odası ve Planı

Resim 10: Roma döneminde değişikliğe uğratılırken yarım bırakılan ETÇ mezar örneği

Resim 11: Soğmatar Höyük

Resim 12- 13: Höyük'den Seramik Parçaları

ORTA ÇAĞ
4. BÖLÜM

AŞAĞIÇARDAK MOZAİĞİ

Mehmet Sait YILMAZ*

Mosaic of Aşağıçardak

Abstract

Rescue excavation works were carried out between October 08. 2009 and November 09. 2009 on the 101 lot, 964 block land belonging to Ali and Sabahattin Sezer, in Aşağı Çardak Village (Mercimek Tepe site) in Nizip District, Gaziantep Province.

As a result of the rescue excavation, a mosaic of 665 cm North, 640 cm South, 450 cm East and 430 cm West was discovered. The tesserae used for the mosaic are in white, cream, bluish black, grey, light and dark brown, yellow, pink, red, light and dark green stones. The tesserae, whose dimensions are between 1x1.2 cm, are not in the form of a full cube but are cut according to the situation; the lime is placed on the mortar surface and in the drawing, sometimes in straight rows and sometimes diagonally. According to the mosaic situation, "Opus Regulatum, "Opus Tesellatum" and "Opus Vermiculatum" techniques have been used.

By means of Greek writings on the mosaic it is understood that the excavated mosaic was the floor of a Martyrion (martyrdom) belonging to the Early Byzantine Period; made during the Archbishop Sabinos period. We can still read on the mosaic's Greek inscription the names of the mosaicist, of his wife and of his mother.

Giriş

Aşağıçardak mozaiği kurtarma kazı çalışmaları[1], fıstık ağaçlarının bulunduğu tepelik bir alanın yamacında, daha önce kaçakçılar tarafından açılan kaçak kazı çukurunun olduğu alanda yapılmıştır (Fotoğraf 1). Kaçak kazı çukurunda ilk göze çarpan bir mekânın yan duvarları olmuştur; bu mekânın içerisinde, yıkılan duvarlara ait taşlar, az sayıda seramik ve çatı kiremidi parçaları gözlenmiştir. Mekânın güneydoğusunda ve güneyinde kaçak kazı sonucunda atılan atık toprağın üst seviyesinden

*Mehmet Sait YILMAZ, Arkeolog, Gaziantep Müze Müdürlüğü, Gaziantep/Türkiye, E-mail: saitmaz@gmail.com

[1] T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 28.07.2009 gün ve 144874 sayılı kazı ruhsatnamesi gereğince, Gaziantep Müze Müdürlüğü Başkanlığında, Gaziantep İl Özel İdaresi'nin finansmanı ile Gaziantep İli, Nizip ilçesi, Aşağı Çardak Köyü, Mercimek Tepe mevkii, Ali ve Sabahattin Sezer'in mülkiyetinde, 101 ada, 964 parselde kurtarma kazısı çalışmaları yapılmıştır.

70 cm aşağıda mozaik tesseraları, küçük mozaik parçaları ve yanları kırılırmış, taştan, sade bir vaftiz teknesine benzer bir tekne bulunmuştur.

Kazı çalışmaları, kaçakçılar tarafından açığa çıkarılmış olan dikdörtgen mekânın içerisinde yapılmıştır. Doğu-batı yönlü olan mekânın kuzey duvarı 668 cm boyunda, 70 cm eninde, korunan yüksekliği doğuda 100 cm, batıda 200 cm dir. Kuzey duvarının büyük bir kısmı kaçakçılar tarafından tahrip edilmiştir. Mekânın batı duvarı 440 cm boyunda, 70 -80 cm eninde, korunan yüksekliği yaklaşık 150 cm dir. Mekânın güney duvarının sadece batı kısmının üç sıra taş örgüsü kalmış diğer kısımları tahrip olmuştur. Mekâna ait olması gereken doğu duvarı ise tamamen yok olmuştur. Duvarlar, arası kireç harçlı kaba yontulu taşlardan yapılmıştır. Duvarların köşelerinde dikdörtgen formlu blok taşlar kullanılmıştır. Mekânın bazı duvarların iç yüzeyinde yer yer kireç harçlı sıva kalıntılarına rastlanmıştır. Mekana girişin mozaiğin doğrultusuna ve iki tavus kuşunun karşılıklı betimlendiği doğu kısmından olduğu düşünülmektedir. Ancak mekânın doğu duvarı temel seviyesine kadar tahrip olduğundan kesin bir dille bunu söyleyemiyoruz (Bkz plan1). Kurtarma kazısı sonucunda 314 cm uzunluğunda, 60 cm ebatlarında olan mekânın batı duvarı ile bağlantılı, doğu batı doğrultulu bir duvar kalıntısı açığa çıkmıştır. Ortaya çıkartılan bu duvar kalıntısı ile birleşen, kuzey-güney yönlü diğer bir duvara rastlanmış ancak buradaki kazı çalışmaları tamamlanamamıştır (Plan 1)[2]. Kurtarma kazısı sonucunda tamamen ortaya çıkartılan mozaik, kuzeyde 665 cm, güneyde 640 cm uzunluğunda, doğuda 450 cm, batıda ise 430 cm genişliğindedir (Fotoğraf 2).

Mozaiğin tesseraları beyaz, krem, mavimsi siyah, gri, açık ve koyu kahverengi, sarı, pembe, kırmızı, açık ve koyu yeşil renkli taşlardan yapılmıştır. Boyutları 1x1.2 cm arasında değişen tesseralar tam küp şeklinde olmayıp duruma göre kesilmişler. Mozaik üzerindeki betimlemeye göre tesseralar bazen düz sıralar halinde bazen de diyagonal biçimde yerleştirilmişlerdir. Mozaik duruma göre *Opus Regulatum* (Izgara Deseni), "*Opus Tesellatum*" (Tuğla Düzeni) ve "*Opus Vermiculatum*" (Solucan Deseni) tekniğinde yapılmıştır.

Mozaiğin zemini krem renkli tesseralardan oluşturulmuştur. Mozaik en dışında, içi beyaz, sarı ve krem renkli tesseralardan yapılmış karşılıklı, siyah tek sıralı tesseralarla bir çerçeve içerisine alınmıştır. Bu çerçevenin gerisinde mozaiğin kuzey, güney ve batı kısımları, birbiri ile devamlılık gösteren, yuvarlak, stilize dal motiflerine bağlanmış asma yaprakları ve üzüm[3] salkımları sırası takip eder. Asma yaprağı ve üzüm salkımları sırası birbirine ters iki asma yaprağı, bir üzüm salkımı şeklinde sıralanmaktadır. Duruma göre asma yaprağı motifi yan yana üçerli biçimde de yapılmıştır. Bu üçerli asma yaprağı motiflerine mozaiğin güneybatı ve kuzeybatı taraflarında rastlanır. Üzüm salkımlarından sadece ikisi 10 taneli, diğerleri ise 6 tanelidir. Üzüm salkımlarının dış konturları koyu pembe, içleri açık pembe, ortası ise krem renkli tessaeralardan yapılmıştır. Yaprak motifleri mavimsi siyah ve gri renkli tesseralardan oluşturulmuştur. Bu yaprak motiflerinden sadece ikisi gri, patlıcan moru ve yeşil renk tesseralardan meydana getirilmiştir.

Mozaik panolarını çevreleyen üzüm salkımı ve asma yaprağı motiflerinden oluşan bordür sırası içinde, doğuda iki adet tavus kuşu figürü (kuzeydoğu köşede bulunan tavus kuşunun üst kısmı tahrip olmuştur), iki adet yazıt, güneyde ise üçe bölümlenmiş bir yazıt bulunmaktadır. Mozaiğin merkezinde, yuvarlak, dörtgen ve eşkenar dörtgen on beş adet pano birbirlerine düğüm motifleri ile bağlanmıştır. Bu panoların içinde, kuşlar, antitetik duran tavus kuşları, iki sütunlu kemer, kuzu, kandil, mum ve Süleyman düğümü betimlemelerine yer verilmiştir. Panoların aralarındaki boş kalan kısımlar ise boş kalan alanların durumlarına göre geometrik motiflerle doldurulmuştur. Mozaiğin 1. Sırasında yer alan

[2] Plan çizimi Sylvie FONTANA YILMAZ

[3] Hıristiyanlığın kabulünden önceki Roma Dönemi sanatında en popüler dekoratif motiflerden birisi olan üzüm (asma) Erken Hıristiyanlık Dönemi sanatında da genellikle kullanılmaya devam etmiştir. Dionysos ile ilişkili olan üzüm (asma) motifinin kullanım geleneği ikonografik bir gelenek olarak Erken Hıristiyan sanatına da etki etmiştir. Üzüm asmasının filizleri ve dalları Hz. İsa'ya inananları, üzüm salkımları Hıristiyan şehitlerini sembolize eder (Bkz. Jenson 2000: 59-61).b

2. ve 3. Panoların haricindeki diğer panoların hepsinde noksanlıklar bulunmaktadır. 4. Sıranın 3. panosu ile 5. Sıranın her üç panosu tamamen tahrip olmuştur (Fotoğraf 3,4).

Mozaik panolarında cennet, yeniden dirilme, Hz. İsa ve ona inananların mahiyetine vurgu yapan Hıristiyanlık ile ilgili çok güçlü simgesel anlatımlara ve bu martyrionu yaptıranların ve mozaik bağışlayanların isimlerinin olduğu yazıtlara yer verilmiştir.

1. Sıra Panoları:

Üç panodan oluşmaktadır (Fotoğraf 5).

Pano: Krem renk zeminli dairesel pano içinde, dış konturları koyu renk tesseralar ile yapılmış profilden bir kuş figürü işlenmiştir. Kuşun gagası kahverengi, gözü siyah, vücudunun dış konturları, kanat alt kısmı ve ayakları için yeşil, gri ve siyah renk tessaralar kullanılıştır. Vücudunun iç kısımaları krem, bordo ve yeşil renk tesseralar ile detaylandırılmıştır.

Erken Hıristiyanlık sanatında görülen kuş betimlemeleri genellikle insan ruhunu kişileştirmek için bir sembol gibi kullanılmıştır. Eğer bu kuş güvercin ise kutsal ruhu temsil etmektedir[4].

Pano: Krem renk zeminli eşkenar dörtgen pano içinde, dış konturları koyu renk tesseralar ile yapılmış, önünde duran siyah tessera ile yapılmış bitki motifini gagalayan profilden bir kuş figürü işlenmiştir. Kuşun gagası kahverengi, gözü siyah, vücudunun dış konturları, kanat alt kısmı için siyah, ayakları için kahverengi renk tessaralar kullanılmıştır. Vücudunun iç kısımları krem, bordo ve yeşil renk tesseralar ile detaylandırılmıştır.

Pano: Krem renk zeminli dairesel pano içinde, dış konturları koyu renk tesseralar ile yapılmış profilden bir kuş figürü işlenmiştir. Kuşun gagası kahverengi, gözü krem, vücudunun dış konturları, kanat alt kısmı ve ayakları için siyah renk tessaralar kullanılıştır. Vücudunun iç kısımları krem, bordo ve yeşil renk tesseralar ile detaylandırılmıştır. Kuşun önünde siyah renk tessera ile dizilmiş bir bitki motifi bulunmaktadır.

2. Sıra Panoları:

Üç Panodan oluşmaktadır (Fotoğraf 6).

Pano: Krem renk zeminli dairesel pano içinde, ışınları bordo renk tesseralar ile yapılmış güneş motifinin içinde, zemini siyah renk tessera ile oluşturulmuş, dış konturları koyu renk tesseralar ile yapılmış Süleyman düğümü motifi işlenmiştir. Bu panonun ortası kısmının bir kısmı tahrip olmuştur.

Pano: Krem renk zeminli kare pano içinde, çift kulplu, gövdesi dilimli, metal görünümlü bir kantharosun sağında ve solunda karşılıklı iki tavus kuşu figürlü, refrigerium[5] sahnesi betimlenmiştir. Solda betimlenen tavus kuşunun sırt hizası üzerinde bir üzüm saklımı bulunmaktadır. Kantharosun dış konturlarını, dilimli gövdesini ve kaidesini göstermek için siyah renk, diğer kısımları için krem, sarımsı yeşil ve bordo renk tesseralar kullanılmıştır. Tavus kuşlarının dış konturları ve ayakları için siyah renk, diğer kısımları için de sarımsı yeşil, sarı, bordo ve krem renk tessaralar ile betimleme yapılmıştır. Üzüm salkımının dış konturları bordo renk tesseralar ile iç kısımları açık bordo renk tessseralar ile işlenmiştir. Refrigerium sahnesinde betimlenen tavus kuşlarından solda olanın baş kısmı, sağda olanın gövdesinin üst kısmı, ortada bulunan kantharosun ise üst kısmı noksandır.

Tavus kuşu Roma'nın pagan dini sanatından direkt Hıristiyanlık sanatına geçen bir hayvandır. O, Tanrıça Hera'nın[6] kutsal hayvanıdır. Tavus kuşu figürünün Antik Çağlarda geniş bir coğrafyada farklı

---

[4] www.athensjournals.gr. /history/2015-1-3-4-Litvchenko.pdf. *''On the Orgin of the Christian Artistic Tradition in Byzantine Chersonesos''*, s.226

[5] M.S.4. ve 5. yüzyıllarda sıklıkla kullanılan refrigerum sahnelerinin benzerlerine, Tatköy Mozaiği, Atandros Derecik Bazilikası Mozaiği, Sard Sinagog Mozaiği üzerinde rastlanmaktadır. (Bkz. Tırpan ve Demir 2009:8)

[6] Zeus'un eşi. Homeros destanlarında inek gözlü, ak kollu, altın tahtlı olarak betimlenir. Bkz. Erhat 2000: 135,136.

kültürlerin mitolojisinde kullanıldığı, oradan Erken Hıristiyanlık sanatına etki ettiği, Roma İmparatorluğunun Hıristiyanlığı kabulünden sonraki dönem sanatında ve Ermeni sanatında geliştiği, bu iki kültüre komşu olan Türkiye Selçukluları sanatında da bu figüre rastlandığı, İslam sanatında pek kullanılmadığı, Orta Asya Türk sanatında kullanımının sınırlı olduğu bilinmektedir[7]. Antik Çağda, eti geç çürüdüğü için ölümsüzlüğün, güzelliği ve alımlılığı nedenleri ile soyluluk ve zenginliğin ifadesi olarak kendisine yer bulan tavus kuşu figürü Erken Hıristiyanlık döneminde dini ikonografik bir figür olarak mezar odalarında, mozaiklerde, lahit üzerlerinde, mimari öğelerde sevilerek bolca kullanılmıştır. Bu mozaik üzerinde de bir kantharostan kutsal hayat suyundan içen tavus kuşları figürleri ölümsüzlüğü, inananların ruhlarının ölümsüzlüğünü ve yeniden hayat bulmayı temsil etmektedir[8].

Pano: Krem renk zeminli dairesel pano içinde, ışınları bordo renk tesseralar ile yapılmış güneş motifinin içinde, zemini siyah renk tessera ile oluşturulmuş, dış konturları koyu renk tesseralar ile yapılmış Süleyman düğümü motifi[9] işlenmiştir. Bu panonun doğu kısmı tahrip olmuştur.

3.Sıra Panoları:

Üç panodan oluşmaktadır (Fotoğraf 7).

Pano: Krem renk zeminli eşkenar dörtgen pano içinde, dış konturları koyu renk tesseralar ile yapılmış, önünde duran siyah tessera ile yapılmış bitki motifini gagalayan profilden bir kuş figürü işlenmiştir. Kuşun gagası kahverengi, vücudunun dış konturları, kanat alt kısmı için siyah, ayakları için kahverengi renk tessaralar kullanılmıştır. Vücudunun iç kısımları krem, bordo ve yeşil renk tesseralar ile detaylandırılmıştır. Panonun üst kısmı tahrip olmuştur.

Pano: Büyük bir kısmı tahrip olan yuvarlak pano içinde sadece bir tavus kuşuna ait kuyruğun üst kısmı görülebilmektedir.

Pano: Krem renk zeminli eşkenar dörtgen pano içinde, profilden bir kınalı keklik figürü işlenmiştir. Kekliğin gagası kahverengi, gözü portakal, vücudunun dış konturları, kanat alt kısmı için siyah, ayakları için kahverengi renk tessaralar kullanılmıştır. Vücudunun iç kısımları siyah, krem ve gri renk tesseralar ile detaylandırılmıştır. Keklik figürünün arkasında yeşil ve bordo renk tesssralar kullanılarak bir çiçek motifi işlenmiştir.

Sıra Panoları:

Üç panodan oluşmaktadır (Fotoğraf 8).

Pano: Krem renk zeminli dairesel pano içinde, ışınları bordo renk tesseralar ile yapılmış güneş motifinin içinde, zemini siyah renk tessera ile oluşturulmuş, dış konturları koyu renk tesseralar ile yapılmış Süleyman düğümü motifi işlenmiştir. Bu panonun alt kısmı tahrip olmuştur.

Pano: Dörtgen pano içerisinde, iki burmalı sütun üzerine oturtulan, üzerinde 13 adet yuvarlak rozet bulunan kemerin altında yandan ve ayakta bir kuzu figürü betimlemesi yapılmıştır. Sütunların üzerinde, kemerin dışında yanan birer mum, kemerin ortasına asılmış üç zincirli bir kandil, kuzunun ayakları arasında ve gövde üst kısmında çiçek betimleri bulunmaktadır. Bu panodaki betimlemelerde siyah, bordo, yeşilimsi sarı, krem ve gri renkli tesseralar kullanılmıştır. Kuzunun göğüs, baş kısımları, sağdaki sütunun tamamı, sağdaki mumum alt ve üst kısımları ile bu betimlemeyi çevreleyen dörtgen panonun sağ ve üst kısmı tahrip olmuştur (Fotoğraf 9).

---

[7] Öney 1966: 100-103; Daneshvari 1994: 192-199; Özbek 1999: 537-546; Görür 1999: 333, 444; Parman 1993: 387-412.

[8] Parman 1993: 387- 412.

[9] Muska gibi koruyucu bir anlam da yüklenen iç içe geçmiş iki halkalı motif. Bu motif, Roma Döneminde Hıristiyanlığın kabulünden önceki dönemde yapılan mozaikler üzerinde de sevilerek kullanılmıştır. Bkz. Görkay 2015: 43, 63, 101; Önal 2006: 100-102, 104-107, 124-127, 208-213.

Mozaik üzerindeki genel kompozisyon içinde, en önemli betimlemelerin bu panoda olduğuna hiç kuşku yoktur. Panoda Hz. İsa'nın ulvi kişiliği ile ilgili yoğun sembolik anlatımlara yer verilmiştir. Pano üzerinde konu edinen kuzu, kandil ve yanan mum metaforunun birlikte betimlendiği bir başka mozaiğe şimdiye kadar rastlanmamıştır. M.S. 5. Yüzyılın ikinci yarısına kadar olan uzun bir dönemde insan betimlemeleri yasak olduğundan dolayı, mozaikler üzerinde de insan figürlü betimlemelere genellikle rastlanmaz[10]. Bizans imparatoru II. Iustinianos (685-717) 692'de İstanbul'da Trullo (Quinisext) konsilini toplamış ve bu konsil Hz. İsa'yı kuzu figürü ile değil, insan biçiminde tasvir etmeyi tavsiye ederek kutsal dışı heykeli ve resmi yasaklamıştır[11]. Bu mozaik pano üzerinde Hz. İsa bir insan figürü şeklinde değil, kuzu şeklinde betimlenmiştir. Hıristiyanlık inancında kuzu neredeyse her zaman Allah'ın kuzusu Hz. İsa'yı veya ''Agnus Dei'' yani kendisini insanların kurutuluşu içine feda eden, günahlarını sırtlayan Hz. İsa'yı sembolize eder[12]. Kandil ve mumun aydınlatıcı kurtarıcı bir rehber olarak Hz. İsa'yı, ilahi vahiyin ışığını temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Pano: Tamamen tahrip olmuştur.

5. sırada bulunan her üç pano da tahrip olmuş ve günümüze ulaşamamıştır.

Mozaik üzerinde günümüze ulaşabilmiş Grekçe alfabesi ile yazılmış beş adet yazıt vardır[13].

Yazıt: Mozaiğin kuzey doğusunda, siyah tesseralarla çevrili bir bordür içinde, 72 cm boyunda, 25 cm eninde, 3 satırdan oluşan, 35 harfi okunabilen, bazı bölümleri noksan olan, Grekçe bir yazıt bulunmaktadır. (Fotoğraf 10) Bu yazıt 1976 yılında Jörg WAGNER ve Müzemiz eski müdürlerinden Hasan CANDEMİR tarafından görülmüş ve yayınlanmıştır[14]. Yazıtın eksik olan kısımları, eski fotoğraflarda tam olarak görülmektedir. Mozaiğin restorasyonu sırasında eksik olan bu kısımlar aslına uygun olarak tamamlanmıştır. Bu yazıtın Grekçesi aşağıdaki gibidir:

ἐπὶ Σαβίνου ἐπισκό-
που ἐκ̣[τεί]σ̣θη τοῦ-
του τὸ̣ [μαρτύ]ρειν ἐν κ(ύρι)ε.

Yazıtın tercümesi: ''Sabinos'un piskoposluk döneminde bu martyrion[15] Rabbiminizin izni ile inşa edildi''.

Gaziantep Müzesi Müdürlüğü Başkanlığında Nizip İlçesi, Menderes Mahallesinde gerçekleştirilen kazılar sonucunda ortaya çıkartılan Kilise taban mozaiği üzerinde de Sabinos adına rastlanmıştır[16]. Menderes Mozaiği üzerindeki yazıtta piskopos[17] adayı olan Sabinos'un, Aşağıçardak Mozaiği üzerinde bulunan yazıt aracılığı ile artık piskopos olduğunu öğreniyoruz. Piskopos Sabinos'un mozaik üzerinde ismi sadece mozaiği tarihlendirmek için anılmıştır. Sabinos'un piskopos olarak ismine ne Urima ne de Zeugma yakınlarındaki yerlerin konsil listelerinde rastlanmamıştır[18].

Yazıt: Mozaiğin doğusunda, 184.5 cm uzunluğunda, 45 cm eninde, tabula ansata içinde 99 harften oluşan, en alt satırın başlangıcından iki harfi noksan olan yazıtın Grekçesi aşağıdaki gibidir: (Fotoğraf 11)

κ(ύρι)ε μνήσθητει Χαρεισείου · ὅτι αὐτὸς τὸ μνημόσυνον
τοῦ μαρτυρείου τούτου ἤρξετο κε οἱ κληρονόμοι αὐτοῦ

---

[10] Tırpan ve Demir 2009:6.

[11] Prof. Dr. Mehmet AYDIN, *Bizans Kiliselerinde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketinin Kökenleri*, dergipakr.gov.tr, s.6

[12] ''Yahya ertesi gün İsa'nın kendisine doğru geldiğini görünce şöyle dedi: İşte, dünyanın günahını ortadan kaldıran Tanrı Kuzusu''. Yuhanna 29.

[13] Grekçe yazıtların okumalarını yapan Alman Arkeoloji Enstitüsü epigrafı Andreas Victor WALSER ve Koç Üniversitesi'nde Grekçe ve Latince Hocası olan merhum Adrian SAUNDERS'a teşekkür ederim.

[14] Wagner 1976: 111.

[15] Erken Hıristiyanlık döneminde aziz veya din şehitleri için yapılan mezar, türbe.

[16] 2009 ve 2010 yıllarında kazısı yapılan bu kiliseye ait mozaikler henüz yayınlanmamıştır.

[17] Piskoposlar, tüm piskoposların katıldığı vilayet sen sinodları tarafından seçiliyordu. M.S. 6. yüzyıla kadar piskoposlar aday gösterilirken sıradan ruhban sınıfı ile bölgenin cemaatinin belli bir etkisi vardı. (Haldon 2006: 90)

[18] Wagner 1976: 111.

μετὰ χαρᾶς ἐτέλεσαν. κ(ύρι)ε μνήστητι τῆς μητρός ·
4Πυρανίου διακόνου δει᾽ αὐτοῦ ἐκτείσθη τούτο
[τ]ὸ μαρτυρείον εἰς ἀνάπαυσειν μετρίων κε ξένων.

Yazıtın tercümesi: ''Ya Rab, Charisios'u ve eserini memnuniyetle tamamlayan varislerini, hatırla. O, bu martyrionu inşa etmeye başladı ve varisleri bunu memnuniyetle tamamladı. Ya Rab, diakonos Pyranios'un annesini hatırla. Onun aracılığıyla bu martyrion başka diğer şehitler ve garipler için yapıldı''.

Yazıt: Üzüm salkımı ve asma yaprakları motiflerinin bulunduğu bordür içinde, mozaiğin güney doğusunda, 3'e bölünmüş,158 cm uzunluğunda, 28 cm eninde Grekçe 102 harften oluşan 3 kitabe bulunmaktadır. Kitabenin bazı bölümleri tahrip olmuştur. Bu yazıtların Grekçesi aşağıdaki gibidir: (Fotoğraf 12)

κ(ύρι)ε μνήσθητι
τοῦ δούλου
σοῦ Μακα-
ρείου

Yazıtın tercümesi: ''Ya Rab! Kulun Makareios'u hatirla.''.

ΕΙΟ[. .]ΕΙΑΝΟΣ
ΠΑ[. .]ΚΕΙΟΥ
ἐψήφωσεν. κ(ύρι)ε
μνήσθητει αὐτοῦ.

Yazıtın tercümesi: ''Patrikios oğlu Iulianos, bir mozaik bağışladı.
Ya Rab onu hatirla''.

J. Wagner bu yazıtın tümünü değil, ancak bazı bölümlerini görmüş ve yayınlamıştır[19].

3.3. ΛΗΜΟΥ[.]ΝΕΙΟΥ
ἔκτισεν. κ(ύρι)ε μνήσ-
θητει αὐτοῦ.
Δημοφ[α]νείου ?

Yazıtın tercümesi: ''…Uranios oglu ? bunu yaptı. Ya Rab, onu hatirla''.

J. Wagner bu yazıtın tümünü değil, ancak bazı bölümlerini görmüş ve yayınlamıştır[20].

Kurtarma kazısı yapılan Aşağıçardak mozaiğinin, mozaik için kullanılan tessera ölçüleri, desen, boyut ve işlenen konular bakımından Doğu Roma İmparatorluk Döneminin Erken Hıristiyanlık dönemi Anadolu ve Akdeniz havzası mozaikleri ile yakın benzerlikler göstermektedir. Mozaik üzerindeki yazıtlar vasıtası ile bu mozaikli yapının bir martyrion olduğu ve bu martyrion ile mozaiğin, Başpiskopos Sabinos döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine mozaik üzerinde yer alan Grekçe yazıtlarda bu yapıyı ile taban mozaiğini yaptıran kişilerin isimlerini okuyabilmekteyiz. Menderes Mozaiği üzerinde Sabinos'un piskopos adayı olduğunu belirten yazıtın yanı sıra, aynı mozaik üzerinde bulunan başka bir yazıt üzerinde Euolkis Piskopos iken 762 yılında mozaiğin döşendiğini belirten bir yazıt bulunmaktadır. Kommagene ve Kuzey Suriye bölgelerinde Geç Roma ve Erken Bizans Dönemlerinde daha Seleukoslar takvimi (takvimin başlangıç yılı M.Ö.312) kullanıldığı için Menderes Mozaiğinin M.S.452-453 yılında döşendiği anlaşılmaktadır. Dolaysıyla Aşağıçardak' ta bulunan, bir martyriona ait olan bu mozaiği, mozaiğin üzerinde işlenen motifler ve Hıristiyanlık ile ilgili sembolik betimlemeler ile piskopos olan Sabinos ismi vasıtası ile M.S.5 yüzyılın ortalarından biraz sonrasına tarihlendirmek mümkündür.

Kurtarma kazısı yapılan Aşağı Çardak Köyündeki Doğu Roma Dönemi, 5.yüzyıl ortalarından biraz sonrasına tarihlenen bu martyrionun, mozaik bulunan mekanı haricinde, başka mekanlara da sahiptir. Bu mekanların izlerine yapılan sondajlarda da rastlanılmıştır. Mozaikli mekanın güneybatısında bu mekana bağlanan başka bir mekanın ortaya çıkartılan duvarı da bu yapının kompleks bir yapıya sahip

[19] Wagner 1976: 111.
[20] Wagner 1976: 111.

olduğunu göstermektedir. Kurtarma kazılar sonucunda herhangi bir mezara ve başka bir buluntuya (seramik, sikke vb) rastlanmamıştır.

Kaynakça

DANESHVARİ, A. (1994) ''A Preliminary Study of the Iconography of the Peacock in Medieval Islam'', *The Art of the Saljuqs in Iran and Anatolia: Proceedings of a Symposium Held in Edinburg in 1982,* ed. R. Hillenbrand, Costa Mesa.

ERHAT, A. (2000) *Mitoloji Sözlüğü,* İstanbul.

GÖRKAY, K. (2015) *Geçmişten Günümüze Bir Geçit ZEUGMA,* İstanbul.

GÖRÜR, M. (1999) *Beylikler Dönemi Mimarisinde* Taş *Süsleme (1300-1435),* Hacettepe Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara.

HALDON, *J. (2006) Bizans Tarihi Atlası*, İstanbul.

JENSON, R.M. (2000) *Understanding Early Christian Art*, London.

ÖNAL, M. (2006) *Belkız-Zeugma ve Mozaikleri*, İstanbul.

ÖNEY, G. (1966) *''Anadolu Selçuklularında Heykel-Figürlü Kabartma ve XJV.-XV. Asırlarda Devamı''*, İ.Ü.E.F. Doçentlik Tezi, III (Metin), Ankara.

PARMAN, E. (1993) "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi", *"Sanat Tarihinde* İkonografik Araştırmalar" *Güner* İnal'a Armağan, Ankara.

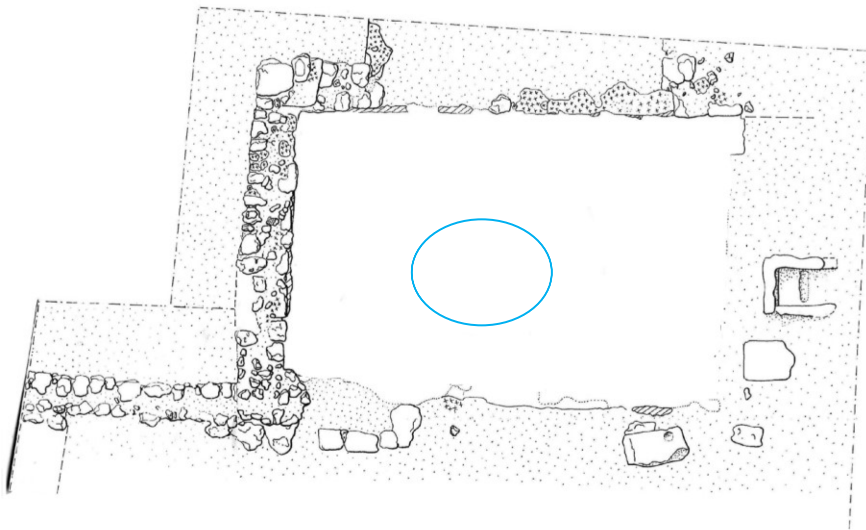
TIRPAN, A.T. ve F. DEMİR (2009) "Tatköy Kilisesi Mozaikleri*", Kültürler Arasında Bir Bağlantı: Mozaik, AIMC XI. Uluslararası Mozaik Kongresi Bildirileri*, M. ÖNAL ve M. S. YILMAZ (Editörler), Olay Matbaası, Gaziantep.

WAGNER, J. (1976) *Seleukia am Euphrat / Zeugma*, Wiesbaden.

YILDIRAY, Ö. (1999) "The Peacock Figure and Its Iconography in Medieval Anatelian Turkish Art", *Art Turc/Turkish Art]10th Congres International d'Art Turc,* Geneve.

Fotoğraf 1: Aşağıçardak mozaiği alanından genel görünüm

AÇK 09
1:40

Plan1: Aşağıçardak Mozaiğinin ait olduğu mekanın (martyrion) planı

AÇK 09
1:40

Fotoğraf 2: Aşağıçardak mozaiğinin mekan (martyrion) planı içindeki durumu

Fotoğraf 3: Aşağıçardak mozaiğinin genel görünümü

Fotoğraf 4: Aşağıçardak mozaiğinin genel görünümü

Fotoğraf 5: Birinci sıra panoları

Fotoğraf 6: İkinci sıra panoları

Fotoğraf 7: Üçüncü sıra panoları

Fotoğraf 8: Dördüncü sıra panoları

Fotoğraf 9: Dördüncü sıra ikinci panodaki kuzu betimi

Fotoğraf 10: 1.Yazıt

Fotoğraf 11: 2.Yazıt

Fotoğraf 12: 3.Yazıt

DOĞU ÇARŞISI

Mehmet ÖNAL*

East Bazaar
Abstract

The Eastern Bazaar, located in the Harran Great Mosque complex, is between the bazaar and the vaulted road around the shops. During the archeology excavations we made in 2015 and 2016, the entire Eastern Bazaar was excavated.

This bazaar opened to the street in the eastern side of the Great Mosque divided into two parts as A-B. In section A, there are the Shops 1-4 and a courtyard and Corridor 1. In section B, there is Hall 2, Corridor 2, Shops. 5-9 and Hall 1-4.

In the Eastern Bazaar built from stone, brick and wood, 3 periods architectural features are clearly observed in the smooth cut stone, the reclamation stone and brick braided walls and the binders.

Some parts of the Eastern Bazaar had two floors. The function of the rooms of the Eastern Bazaar is to find ceramics, glass, bronze, etc. in the rooms, they are tried to be determined according to the density of the material. In this declaration, Harran Eastern Bazaar and its findings will be introduced in detailed and the functions of the rooms will be commented.***Key Words:*** *Bazaar, Bedestan, ceramic, glass, coin, Harran, Abbasid, Zengi, Ayyubid, Middle Age.*

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle, Şanlıurfa ili, Harran ilçesi, Harran Ören Yeri'nde 2015-2016 yıllarında kazı ekibimizle 7H/d1, 7H/e1, 7H/e2, 7H/f1, 7H/f2, 7h/g1 ve 7Hg2 açmalarında yapılan çalışmalarda bir çarşı meydana çıkarıldı.

Kazı çalışmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı, DOSİM ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yatırım Bütçesi'nin maddi katkısıyla, Şanlıurfa Valiliği, Harran Kaymakamlığı, Harran Üniversitesi HUBAK projesinin 3D ve çizim katkısıyla, Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi'nin servis ve iaşe katkılarıyla, Harran belediye Başkanlığı'nın taşıt katkılarıyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü ile Şanlıurfa Müze Müdürlüğü kazımıza her konuda destek olmuşlardır.

Kazı Çalışmaları, Kazı Başkan Yardımcısı Yrd. Doç.Dr. Yusuf ALBAYRAK, Arş.Gör. S. İrem MUTLU, Öğr. Gör. Semih Mutlu, Rahime Selim, İsa AZAK, Doğan GÜNEŞ, Zehra ÇAKALLIK, Fatma NUR KARA, Muhammet KARAAĞAÇ, Orhan KAYAR, Zeliha ONAY, Ümmügülsüm GENTİR, Mehmet COŞKUN, İbrahim Yılmaz, Şahin EŞİYOK, Selda FIRTINA, Sedanur AKIL, Gülperi EKİNCİ, Emine ATAŞ, Jiyan ÇALIK, Leyla BARAN, Muhammet ASLAN, Ayşegül ASLAN, Ferhat BARAN, Gurbet HANALP, Mizgin AY, Sanat Tarihçi Fikret Ruhan KILIÇ, Antrapolog Remziye TAŞ, restoratör Cihat YORULMAZ, Özgür ÇELİK, Büşra Dönmezler, Şengül ULUĞ, 125 İŞKUR ve 19 arkeoloji öğrencisiyle

* Prof. Dr. Mehmet ÖNAL, Harran Örenyeri Kazı Başkanı. Harran Üniversitesi, Fen-Ede.Fak. Arkeoloji Böl. Şanlıurfa. e-mail: monalbz@yahoo.com

yapılmıştır. Kazı çalışmalarımıza, Şanlıurfa Müze Müdürlüğü Uzmanları Zeynep ERGİN, Yusuf KOYUNCU ve Azime TİMUR Temsilcisi olarak katılmışlardır.

Yapılan çalışmalarda genel olarak 3 tip toprak yapısı tespit edildi. Önceki yıllarda bu alana serilen atık toprak, bunun altında kahverengi toprak, bunun altında ise kahverengi küllü topraktır. Bazı odaların tabanı sıkıştırılmış toprak, bazı odalar ise tuğla döşelidir.

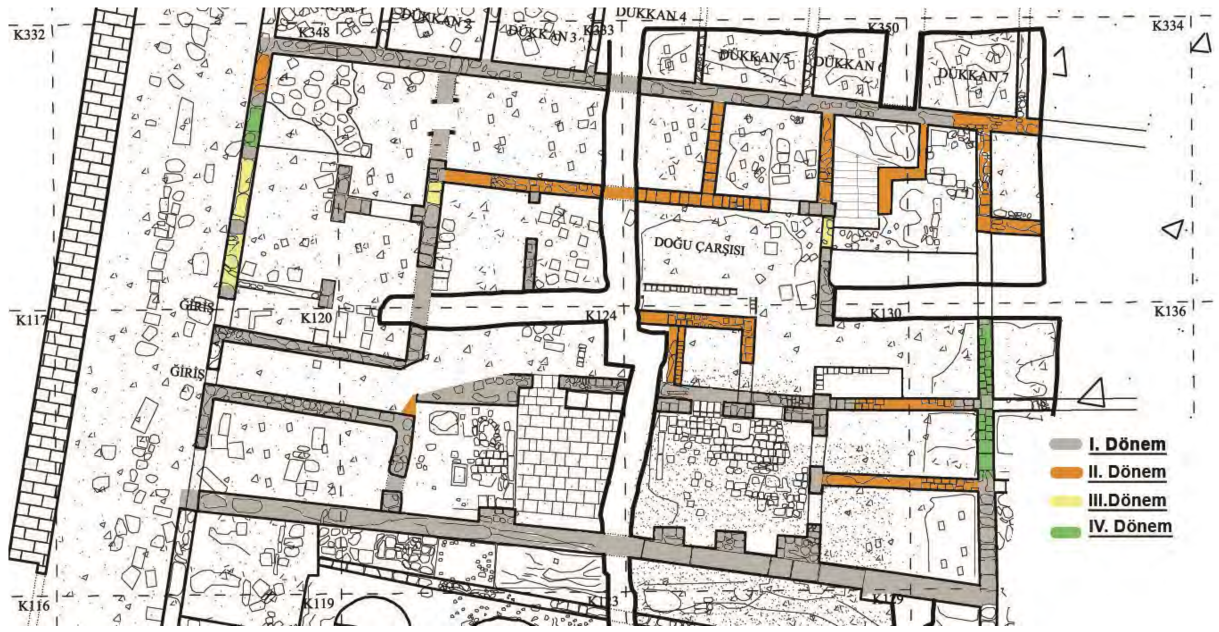
Çarşı Hamamı'nın kuzey bitişiğinde 0.55m genişliğinde ve 1.00-1.55m yüksekliğinde korunan düzgün kesme taş örgülü duvar Doğu Çarşısı'nın güney duvarını oluşturur. Bu alan Harran Ulu Cami'nin doğusundaki ticari alanın sadece bir parçasıdır. Doğu Çarşısı dikdörtgen planlı, 26.15x15.48m ebadındadır. Girişi 1. Sokak'tan sağlanır. A ve B bölümü mevcuttur. A Bölümü'nde 1 koridor, 4 adet dükkan, iki avlu yer alır. B Bölümü'nde 5-9 nolu dükkanlar, 1-2 nolu salonlar ve 3 adet hol bulunur. Ayrıca ikinci kata ulaşılan taş basamaklı merdiven de mevcuttur.

Fotoğraf 1a: Doğu Çarşısı'nın havadan görünümü 2017.

Fotoğraf 1b: Doğu Çarşısı'nın havadan görünümü.

Çizim 1: Doğu Çarşısı 2017.

Fotoğraf 2: Doğu Çarşısı'ndan genel görünümler.

Doğu Çarşısı'nda meydana çıkarılan mekanlar ve özellikleri şu şekildedir:

A Bölümü:

A Bölümü, çarşının güney yarısını oluşturur (Fotoğraf1, Çiz.1). Bu bölümdeki mekanlardan 1.Dükkan 1. Sokak'a açılır. 1. Koridor'dan avluya ulaşılır. 2-4 nolu dükkanlar avluya açılır.

1 Nolu Dükkan:

Ulu Cami'nin doğusuna paralel uzanan 1. Sokak'tan girişi bulunan bu oda 6.49x4.65m ebadında dikdörtgen planlıdır[1] (Fotoğraf 3). Batı yarısında bir kuyu yer alır. Doğu yarısının zemininin batı yarısından 1.30m aşağıda olması, odanın bu bölümünün asma katlı olduğu, zemin altının depo amaçlı kullanıldığını düşündürmektedir. Taban sıkıştırılmış sert topraktır.

Fotoğraf 3: 1. Dükkan ve kuyusu.

Kuyu: Odanın batı duvarı bitişiğindedir. Ağız genişliği 0.72x0.77m, derinliğinin ise yaklaşık 12m olduğu tespit edildi. Bu seviyede su mevcuttur. Ağız kenarından aşağıya doğru 1.02m derinliğe kadar kare planlı, bu derinlikten itibaren ise yamuk formludur. 1.02m kadar düzgün kesilmiş taşlarla örülmüş olup, bu derinlikten itibaren yaklaşık 0.50m genişleyerek tabana kadar kesme taş ve tuğla ile örülmüştür. Bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Kuyu ağzı 0.36m yük. de 0.30m genişliğinde blok kesme taşlarla çevrelenmektedir.

Oda duvarları yer yer 0.60-1.80m yüksekliğinde korunmuştur. Batı Duvarı: 0.60m yüksekliğinde korunmuş olan bu duvar 0.46m genişliğinde olup, Ulu Camii'nin doğu duvarına paralel uzanan 1. Sokak'ın batı duvarıyla ortaktır. Kesme ve kaba yontulu taşlarla örülen bu duvarda bağlayıcı olarak

---

[1] Bu oda, 7H\e2 açmasında +368.91 seviyesinde başlanan kazı çalışmalarında meydana çıkarıldı.

çamur kullanılmıştır. Güney Duvarı: Batı bölümünde 1.05m yüksekliğinde korunmuş olup, 0.70m genişliğindedir. 0.45m yüksekliğinde tek sıra blok kesme taş, bunun üstünde tek sıra tuğla, daha üste ise devşirme blok taşlarla örülmüştür. Güney duvarda kanalı andıran dikey uzun açıklığın ise taban altı katının (bodrum) havalandırması için yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Kuzey Duvarı: 0.90m yüksekliğinde korunan bu duvarın ilk sırası blok kesme taş, bunun üzeri ise tuğla örülüdür. Tuğla örgüde bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. 0.50m genişliğindedir.

Fotoğraf 4: Akıtacaklı kap parçaları, dokuztaş oyunu kazılı tuğla ve mangala oyun taşı parçası.

Doğu yarısında, üste tuğla örgülü olan duvarların kademelenerek, aşağıya doğru taş örgü olarak devam ettiği gözlenmiştir. Güney duvarı kamusal alana ait masif, kireç harçlı duvar, doğu duvarı ise aşağı doğru kademelenen tuğla ve ince yonu kireç taşıyla örüldüğü görülmüştür. Tabana doğru duvarlar kalınlaşmaktadır. Bu kalınlaşmanın ve duvardaki kademelenmenin, bu hizada bir depo yapıldığı düşüncesini oluşturmaktadır.

Bu odada yoğun akıtacaklı testi ve çömlek parçaları, mavi sırlı kandil parçaları ve sikke bulundu (Fotoğraf 4a,c). Bu buluntular, oda işlevinin su ve çömlek satımıyla ilgili olduğunu, cam karıştırma çubuklarının da eczacılık ve sağaltım amacıyla kullanılabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu odada mangala taşı, bitişiğindeki hamamın soyunmalık odasında da tuğla üzerine kazınmış dokuztaş oyunu görüldü (Fotoğraf 4b,d). Harran'daki diğer açmalarımızda da bulunmuş olan dama ve benzeri oyun malzemeleri, Ortaçağ'da mangala, dokuztaş ve dama oyununun Harran'da günlük yaşantısının bir parçası olduğunu göstermektedir.

Açmanın en üst biriminde Tunç Çağı'na ait pişmiş topraktan yapılan bir kadın figürinin (HRN.13.6P.1.500) bulunması, Ulu Camii bitişiğindeki höyükten alınan toprağın oda duvarlarında çamur harcı v.b. kullanıldığını düşündürmektedir.

Avlu:

1. Sokak’tan uzanan koridordan geçerek 0.80m genişliğindeki kapıdan doğu-batı doğrultusunda uzanan 5.10x10.33m ebadındaki dikdörtgen planlı avluya girilir. Batı yarısının tabanı taş, doğu yarısının tabanı tuğla kaplamadır. Dükkan müşterilerine ferah, geniş bir mekan sunmuş olan bu avluya 2-4 nolu dükkanlar açılır.

Avlunun kuzey ve güneyinde belirli aralıklarla payeler, doğusunda ayaklar bulunur[2] (Fotoğraf 5a-b). Duvarların önünde, duvara bitişik halde yer alan payeler 1.05x50m ölçüsündedir. Aralarındaki mesafe ise ortalama 1.15m kadardır. Alt kısmı düzgün kesilmiş taş, üst kısımları tuğla örülü olan bu ayak ve payeler, avlunun doğu yarısının üstünü örtme işlevini üstlenmiş olmalıdır.

Fotoğraf 5: Avlu, içinde sikke olan kandil ve askılı kandil betimli grafitti.

368.92 seviyesinde yoğun küllü birimde bulunan bir pişmiş toprak kandil içerisinde iyi durumda 8 adet bakır sikkeye rastlanıldı. Avlunun doğu duvarında da fresk üzerinde asmalı bir kandil betimi graffiti mevcuttur (Fotoğraf 5c-d). Avlunun batı bitişiğinde ise kandillerin satıldığı cam eşya satan dükkan bulunur. Bu nedenle, dükkan sahibinin hem dükkanında sattığı kandilin reklamını yaptığı, hem de kandil içine sakladığı parasını unutmamak için sıva üzerine bu graffitiyi çizdiği düşünülmektedir.

[2] Avluda 370.74 seviyesi ile başlayan 7H\f2 açmasında a-f V,VI,VII,VIII plan karelerinde çalışıldı. 1.birim olarak nitelendirilen yüzey toprağının altında, yığıntı tuğla parçalarının yer aldığı 2. birim, bunun altında ise yoğun küllü katman 3.birim kaldırıldı. Yıkıntı tuğla malzeme içerisinde a.b,c,ıv,v plan karelerinde kuzey duvarına paralel şekilde yerleştirilmiş kesme taştan, tuğladan (farklı büyüklükte) örülerek yapılmış payelere rastlanıldı (+370.28).

Avlunun doğu bölümünde +368.85 seviyesinde ölçülen zemin kaplamasında kullanılan sarı ve kırmızı renkli tuğlaların duvarlarda kullanılan tuğlaların benzeri olduğu görülmüştür.

Avlunun doğu ve batısının tabanı farklı malzemeden döşelidir. Doğusunda tuğla, batısında taş kaplama görülür. Taş kaplama mekanın ortasına denk gelecek şekilde dikdörtgen formlu kireç taşının içine, sekiz kollu yıldız şeklinin yapıldığı görüldü. Başlangıçta daha küçük bir delikken sonrasında tahrip olup açıklığın büyüdüğü tespit edildi. Bu delik, yukarıdan aşağıya genişleyerek devam eden tuğlaların muntazam şekilde örülmesiyle oluşmuş 1.75cm uzunluğunda su tahliye kuyusudur. Diğer bir benzeri höyükte yaptığımız 2015 yılı kazı çalışmasında avlunun zemininde de bulundu.

Giriş eşiğinin doğusunda yer alan duvarın önünde, kireç taşı ile yapılmış seki bulunur. 1.41m uzunluğunda 0.58.m genişliğinde, 0.45m yüksekliğindeki bu seki doğuya doğru tahrip olmuştur.

Avlunun doğu yarısında görülen payelerin, batı yarısında görülmemesi, doğu-batı bölümündeki taban döşemelerinin farklı olması, batı bölümünde avlunun ortasında su gider deliğinin bulunması, avlunun doğu yarısının üstünün örtülü olduğu, batı yarısının üst kısmının ise açık olduğunu göstermektedir. Duvarların sıvalı olması, yağmuru, güneşi engellemek için avlunun açık olan bölümünün duvar hizasında sundurma şeklinde örtüldüğü düşünülmektedir.

2 Nolu Dükkan:

Taş döşeli avlunun batı bitişiğinde 5.10x4.15m ebadında kare planlıdır (Fotoğraf 6a-c). Avlu zemininden 0.50m yüksekliğindeki zemini tuğla kaplamadır. Avluya bakan düzgün kesme taş örgülü duvarının yan yüzeyinde iki dikey kanal yer alır. Bu oyuklar yakınında ahşap parçaları ve metal çiviler bulundu. Bu nedenle bu dikey kanallara ahşap salmalar oturtulmuş olmalıdır. Avluya açılan bu cephesinin ahşap olduğu düşünülmektedir.

Odanın kuzeyinde alt kısmında küçük kaş kemerli açıklığı bulunan bir niş yer alır. Bu nişin önünde zeminde tek sıra tuğla örülü dairevi bir kaide bulunur. Bunun karşınında etrafı tek sıra tuğla ile çevrili bir delik yer alır. Oda zemini üstünde belirli aralıklarla yerleştirilen biri kare, diğerleri yaklaşık dairevi formlu beş adet delik daha bulunur. Deliklerin içi tuğla ile düzgün örülüdür. Deliklerde ahşap parçaları bulundu. Odanın güney duvarı doğrultusunda 12cm derinliğinde dikdörtgen sığ bir mekan yer alır.

Dükkan ve bitişiğindeki avluda küllü toprak içinde yoğun olarak cam kandil parçaları bulundu[3] (Fotoğraf 6d). Bu parçalardan yüzden fazlasını kandillerin çubukları oluşturmaktadır. Çubukların içi dolu olup, dip kısmı bilyalıdır. Bilyalı çubuklu cam kandillerin 13.yy.'a kadar tarihlendirildiği ifade edilmektedir[4]. Anılan yüzyılın 3. çeyreği kandillerimizin tarihi için de uygun görülmektedir. Yoğun cam kandil buluntuları nedeniyle anılan dükkanın kandil satan dükkan olduğu düşünülmektedir. Oda zeminindeki kaide ve geniş deliklere çömlek v.b. konulmuş olmalıdır. Bu kapların içinde ise kandil yakıtı sıvı veya bezir yağların satılması mümkün görülmektedir. Anılan sıvı ve yağlar Orta Çağ'da kandillerin aydınlatmasında da kullanılmaktaydı[5].

3 Nolu Dükkan:

Dikdörtgen planlı, yaklaşık 5.65x2.69-3.30m ebadında olan bu dükkan 1.10m genişliğinde bir kapı geçişiyle avluya açılır (Fotoğraf 7a). 1.44m yüksekliğindeki korunmuş olan kapı duvarları, kesme blok taş ve tuğla örülüdür. Kapı eşiği tuğladan yapılmıştır. Eşik yakınında ahşap kapıya ait çivi, menteşe v.b. demir objeler bulundu.

---

[3] 7H\e2 açmasında +369.06 seviyesinde 2. birim olarak tanımlanan küllü birimde zarif cam kandil olarak tanımlanan cam objelere ve hayvan kemiklerine yoğun olarak rastlanılmıştır. Küllü birimin bitmesiyle, 3.birim olan tuğla yıkıntılı toprakta çalışmalar sürdürüldü. Bu birimde cam malzemenin azalmaya başladığı gözlenmiştir.

[4] Çömezoğlu 2007: 86.

[5] Bayram – Karabacak 1981: 56; Kayaoğlu 1981: 9-10; Uysal (1981-2004) : 49.

Fotoğraf 6: 2. Dükkan, avlu ve cam kandil parçalarının görünümü.

Kazı çalışmalarında genel olarak çarşının her odasında görülen küllü topraklı tabaka (3.Birim) altında yoğun kül içinde +368.64 (7 no.lu birim) seviyesinde odanın güney yarısında sıkıştırılmış toprak zemin üstünde yan yana düşmüş halde duran metal eşyalara rastlanıldı (Fotoğraf 7b-d, 8). Raflardan düştükleri şekilde durmakta olan bu eşyalar kapıdan doğuya doğru çiviler, metal makasıyla kesilen tunç metal parçaları, sikkeler, terazi kefeleri, tunç havan ve eli, demir ağırlıklar, demir üç ayak ve demir objelerden oluşmaktadır. Havan elinin havanın içinde olması, bu eşyaların zeminden yüksek olmayan ahşap bir rafta yer aldığını düşündürür. Metal eşyaların yoğun olması nedeniyle bu oda metal eşya satan bir dükkan olmalıdır.

Fotoğraf 7a-b: 3. Dükkan ve zemin üstündeki buluntuların görünümü.

Fotoğraf 7c-d: 3. Dükkan zemininin üstündeki buluntuların görünümü.

Fotoğraf 8: 3. Dükkan'da bulunan metal eserlerin görünümü.

Odanın doğu ve güney duvarları taş örgülü, bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Kuzey duvar örgüsü ise diğer duvarlarından farklı olarak tuğla örülüdür. Bu duvar 0.41m genişliğinde 0.65m yüksekliğinde korunmuştur. Bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Duvarların yüzeyi sıvalıdır.

Bu odanın doğu yarısında derinleşildiğinde, anılan odanın I. Dönemde depo amaçlı asma katının da mevcut olduğu anlaşılmıştır.

Bu odanın 7 nolu biriminden alınan kömürleşmiş ahşap C14 yaş analizi MS 1130-1190 tarihini vermiştir (Fotoğraf 9). Bu tarih ise Zengi ve Eyyübi dönemlerini işaret etmektedir. Zengiler döneminden kalan ahşap malzeme Eyyubiler Dönemi'nde de kullanılmış olmalıdır.

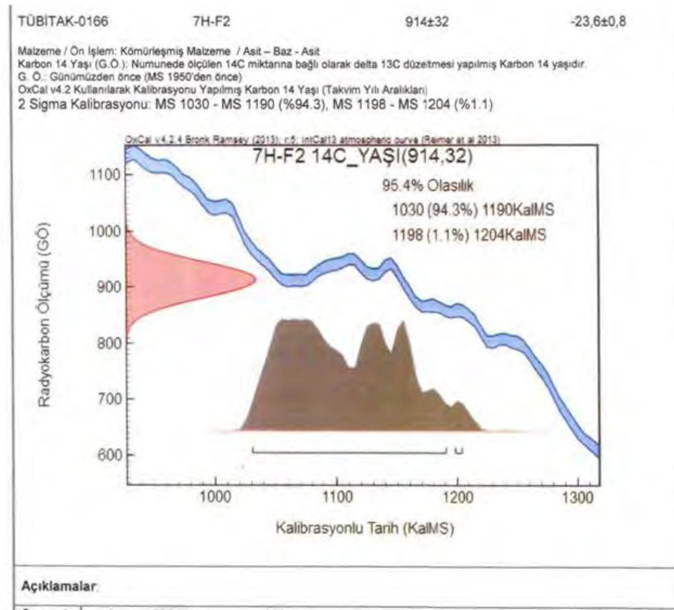
4 Nolu Dükkan:

3. Dükkan'ın kuzey bitişiğinde yer alan bu dükkan da avluya açılır. Dikdörtgen planlı olan bu oda 5.35x2.30m ebadındadır. Tabanı +368,74 seviyesinde tuğla kaplamadır. Güney-doğu köşesinde 0.55x0.75m ölçücünde 0.20m derinliğinde sığ bir hücre yer alır.

Kuzey duvarı kesme blok taş ve tuğla, güney duvarı tuğla örülü, bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Doğu duvarı devşirme taşlarla örülmüştür. Bu duvar, deprem sonrası çarşıda yapılan plan değişikliği esnasında yapılmış olmalıdır.

B-Bölümü

B bölümü çarşının kuzeyini kapsar. 1 ve 2 nolu koridordan girişi vardır. 1. Koridor'dan 1. Hol ile 5 ve 6. dükkanlara ulaşılır. 2. Koridor'dan sırasıyla 2. Hol, 1. Salon, 7. Dükkan, 3. Hol, 8. Dükkan, 2. Salon, 4. ve 9. Dükkan'a ulaşılır.

TÜBİTAK-0166 7H-F2 914±32 -23,6±0,8

Malzeme / Ön İşlem: Kömürleşmiş Malzeme / Asit – Baz - Asit
Karbon 14 Yaşı (G.Ö.): Numunede ölçülen 14C miktarına bağlı olarak delta 13C düzeltmesi yapılmış Karbon 14 yaşıdır.
G. Ö.: Günümüzden önce (MS 1950'den önce)
OxCal v4.2 Kullanılarak Kalibrasyonu Yapılmış Karbon 14 Yaşı (Takvim Yılı Aralıkları)
2 Sigma Kalibrasyonu: MS 1030 - MS 1190 (%94.3), MS 1198 - MS 1204 (%1.1)

Açıklamalar:

Fotoğraf 9: C14 yaş analizi.

2 Nolu Koridor

Bedestenin güney-batı köşesinde 7h-d1(4) Nolu Açma'da yer alır (Fotoğraf 10a). Ulu Cami'nin doğu duvarına paralel uzanan yola 1.10m genişliğinde bir kapı geçişiyle bağlanan bu koridor 1.43m genişliğinde 3.53m uzunluğundadır.

Koridorun güney duvarı boyunca alçak bir seki yer alır. IV. Dönemde yapılan bu seki 368,90 seviyesinde 0.80m genişliğinde, 0.25m yüksekliğindedir. Doğu batı yönlü uzanan 2 sıra halinde tuğladan basitçe örülmüştür.

1. Hol ile bu koridorun arasında tuğla örülü, çamur harç bağlayıcılı duvar mevcuttur. 0.37m yüksekliğinde korunmuş olan bu duvar da 2 Nolu Koridor gibi IV. Dönemde yapılmıştır.

Koridorun doğusunda kesme blok taşlarından yapılan podyum bulunur. 3.04x1.38m ölçülerindeki bu podyum üç taş basamaklıdır. Koridordan üst kata ulaşım için bu podyum kullanılmış olmalıdır.

1 Nolu Hol

Harran Ulu Cami'nin doğusundaki yol doğrultusunda 5. Dükkan ve 6. Dükkan'nın açıldığı 6.20x8.06m ölç. de dikdörtgen planlı 1 Nolu Hol yer alır. Bu mekan, 7h-e1(1) nolu açmada +369,67- +368,81 ve 7h-d1(4) nolu açmada +369,21- +368,81 seviyelerde yapılan kazı çalışmalarıyla meydana çıkarıldı.

1 Nolu Hol'in batısındaki kemer ayaklarının araları III. ve IV.Dönem'de devşirme taşlarla ve tuğlalarla örülerek kapatılmıştır. Orijinal kesme taşlarda horasan harcı kullanılırken, devşirme taşlarla örülen duvarlarda bağlayıcı olarak çamur kullanılmıştır. 1. Dönem'de bu hol kemerlerle, Ulu Cami sokağına açılmaktaydı. Kemer genişliği 2.17m olmalıdır. Burada korunan duvar yüksekliği 0.83m, genişliği 0.40m dir.

5 Nolu Dükkan

Hol 1'in doğusunda kare planlı 2.97x273 ebadında 5. Dükkan yer alır (Fotoğraf 10b). 7h-e1 (3) açmasında yer almakta olup, sıkıştırılmış toprak zemini +368,57 seviyesindedir[6].

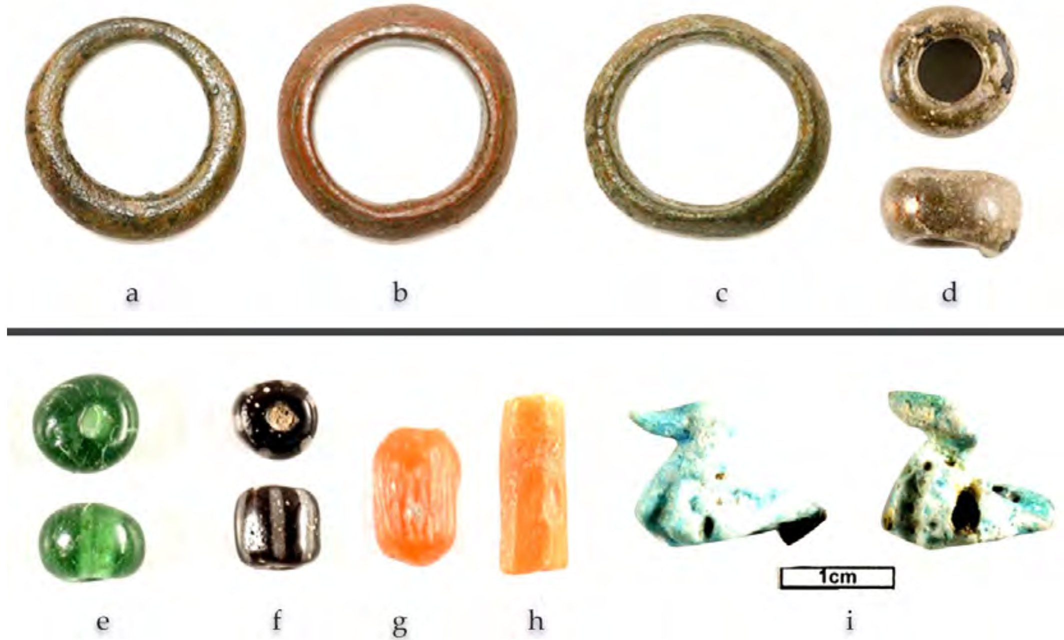
Fotoğraf 10: 2 Nolu Koridor (a), 5. Dükkan (b) ve 6. Dükkan'ın (c-d) görünümü.

Bu odanın batı ve kuzeyinde olmak üzere iki girişi mevcuttur. Giriş kenarlarında kesme taş duvarlar 0.45m genişliğinde olup, 0.60-1.18m yük. korunmuştur. Giriş açıklığı 2.13 (batı) ve 1.39m (kuzey) ölçülerindedir. Kesme taş örgülü doğu duvarı ise 0.97m yük. korunmuştur.

Odanın doğu duvarının alt kısmı düzgün kesme taşla, üstü ise iki sıra tuğla örgülüdür. Bu duvarın korunan yüksekliği 97 cm, genişlik 58 cm, uzunluk 2,40 cm ölçülerine sahiptir.

---

[6] 7h-e1(1) açmasında 2 toprak değişimi saptandı: En üste atık toprak (AAA), bunun altında açık kahverengi toprak (AAB) +369,45' te başlayıp +368,78 seviyesinde son buldu. Bu mekanda yaklaşık olarak 80 kg tuğla parçaları 3 kg seramik, 500 gr sırlı seramik, 200 gr cam parçaları ve 100 gr kemik bulundu.

Fotoğraf 11: Yüzükler ve takılar.

6 Nolu Dükkan

Doğu Çarşısı'nın kuzey sınır duvarı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır[7] (Fotoğraf 10c-d). Çarşının en büyük odası olan bu oda 8.90x3.24m ölç. dir. Girişi batıdan olan bu odanın kuzey duvarı bo-

7 Bu mekan 7h-e1(1), 7h-e1(2), 7h-f1(1) ve 7h-e1(2) açmalarını kapsamaktadır. Bu mekanda 4 toprak değişimi saptandı. AAB diye adlandırılan dolgu toprak seviye +369,64 de başladı. Bu tabakada yaklaşık olarak 250 kilo tuğla, 28 kilo seramik parçaları, 3 buçuk kilo sırlı seramik parçaları, 3 kilo kemik parçaları, 1 kilo cam parçaları, 750 gr kadar metal objelere, 17 tane metal çiviye, 2 adet tüme yakın bilezik parçasına ve 12 adet de kırık bilezik parçasına, 14 adet tüm boncuğa ve 2 adet kırılmış boncuk parçalarına, 500 gr deniz kabuğuna, 2 tane cam karıştırıcısına, 2 tane cam şişe kapağına, 2 tanede cam ördek objeli kolyeye, 7 adet ezgi taşına, 1 adet çakmak taşına, 1 adet taş objeye, 1 adet kuvars taşına rastlanıldı.

b/5 plan karesinde seviye 369.01 de 2 adet sikke ele geçti. Seviye 368.97 de 1 adet daha sikkeye rastlanıldı.

a,b,c/4,5 plan karelerinde seviye 368.95 de 12 adet sikke bulundu. Seviye 368.75 de toprak elenmeye devam edildiğinde 30 adet sikkeye daha rastlanıldı. Seviye 368,47 de 20 tane tüm sikkeye 12 tane de sikke parçalarına, seviye 368,45 de 6 tane tüm sikkeye,8 tane de sikke parçalarına, seviye 368,35 de 7 tane tüm sikkeye 8 tanede sikke parçasına, seviye 368,20 de 7 tane tüm sikkeye 6 tanede sikke parçalarına rastlanıldı. Tüm bu buluntular kodlanarak kayıt altına alındı.

a,b,c/5 plan karesinde 7H/f1 (3) açmasında 54 adet sikke ele geçti. Bu mekanda toplamda 139 adet tüm sikke ve 34 adet sikke parçalarına rastlanılmıştır.

7h-e1(1) açmasında d(4) plan karesinde 368,70 seviyesinde kırık damga mühür parçası, 368,29 seviyesinde pişmiş topraktan yapılmış kırık parfüm şişesi; 7h-e1(2) açmasında i(5) plan karesinde 368,19 seviyesinde bronzdan yapılmış bir fibula bulundu. 7h-e1(2) açmanın f(3) plan karesinde 368,48 seviyesinde pişmiş topraktan yapılmış ölçü kabına rastlanıldı.

AAC olarak adlandırılan 7h-e1(2) açmada f,g,h,i,j(2,3,4,5) plankarede II.Döneme ait zemine 368,75 seviyesinde ulaşıldı.

AAD olarak adlandırılan yumuşak toprak zemin altındaki toprak birimi +368,75 seviyesinden 368,13 seviyesine kadar izlendi. Bu alanda yapılan çalışmalarda yaklaşık olarak 150 kg tuğla parçaları, 64 adet sikke ve 1 adet fibula, 12 adet kırık ve tam boncuk, 5 adet deniz kabuğu, 3 adet kandil parçası, yaklaşık olarak 3 kg metal objeye,1 adet seramikten yapılmış ölçü kabı, 1 adet ezgi taşı,1 adet sikkeye, 300 gr sırlı seramik ve 7 kg kemik ele geçmiştir.

yunca 0.35m genişliğinde 0.16m yüksekliğinde seki mevcuttur. Seki tuğla+kireç harcı örülüdür. Oda girişi Hol 1'den sağlanır. Zemini (+368,13) sıkıştırılmış topraktır.

Seviye 368.70 de b,c/4,5 plan karelerinde 4 adet ortası oyuk kapı sövesi olduğu düşünülen taşlara rastlanıldı. Çıkarılan kapı söveleri bu odanın üst katı olduğunu düşündürmektedir.

Odanın doğu ve güney duvarları tuğla, kuzey duvarı kesme blok taş+kireç harcı örülüdür. Güney duvarı 1.35m yük. de korunmuştur. 0.42m genişliğindeki bu duvarda 7. Dükkan'ın güney duvarındakinin benzeri direk yeri mevcuttur. Direğin duvar içindeki korunan yuvası 20 cm çapındadır.

Odanın orta kısmında, oda yıkıntısı üstüne V. Dönemde kuzey-güney doğrultusunda bir duvar örülmüştür. Devşirme taşlarla, çamur harcıyla örülen bu duvarda yer yer tuğla da kullanılmıştır.

Yoğun sikke buluntusunun geldiği bu odada çok sayıda takı objeleri; yüzükler, kolye vb. bulundu (Fotoğraf 11). Bu nedenle, bu odanın takı ve küçük eşya satış yeri olduğu düşünülmektedir.

2 Nolu Hol

Çarşının A ve B bölümlerini ayıran 1 Nolu Koridor'dan 2 Nolu Hol'e ulaşılır[8]. 1.Salon'a giriş sağlayan bu mekan 6.50x3.06m ölçülerindedir olup, sıkıştırılmış toprak zemini 368,24 seviyesindedir.

Bu mekanın kuzeyinde 7h-e1(3) nolu açmada d,e(6) plan karede tuğladan örülmüş doğu batı yönlü uzanan tuğla duvar yer alır. B duvar 7h-e1(4) nolu açmada f,g (6) plan kareden devam edilmiştir. Bu duvarın uzunluğu 3.06m, genişliği 0.45m, yüksekliği 1,34m ölçülerindedir. Tuğla duvarın bağlayıcı malzemesi olarak çamur harcı kullanılmıştır. Mekanın batısında 1. Dükkan ile ortak olan kesme taş örülü duvarın kuzey kısmı III. dönemde tuğla örülmüştür. Bu kısım I. dönemde Hol 1'e açılan kapı girişi iken, III. dönemde tuğla örülerek kapatılmıştır. Örülen tuğla duvarın uzunluğu 0.86m, 0.55m genişliğindedir. Tuğla duvarın bağlayıcı malzemesi çamur harcıdır.

Doğu duvarı yaklaşık 1.29m yüksekliğinde korunmuştur. Bu duvardan Salon 1'e 1.36m genişliğinde kapı girişi mevcuttur.

1 Nolu Salon

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, 10.05x3.82m ebadındadır (Fotoğraf 12a-b). Girişi 2 Nolu Hol'den olup, 5. Dükkan ve 3. Hol'e bağlanır. 4. Hol'e bağlanan girişi ise III. Dönemde kapatılmıştır. Oda tabanı sıkıştırılmış topraktır (+368,38)[9]. Güney duvarına seki yaslanır. Hole geçiş yakınında kuyu bulunur.

Salon girişi, 3.Hol'den sağlanır. Burada bulunan metal çiviler ve metal halkalar ahşap bir kapının olduğunu işaret etmektedir.

7H/f1(3) nolu açmada rastlanan çok sayıda yıkıntı kesme taşlar, batı ve kuzey duvarlarından düşmüş olmalıdır.

Salonun güney duvarı doğrultusunda seviye 369.03'da başlayan tuğladan yapılmış seki ortaya çıkarıldı. Seki de bağlayıcı olarak çamur harcı kullanılmıştır. Sekinin doğu-batı uzunluğu 4.05m, kuzey-güney genişliği 1.00m korunan yüksekliği ise 0.70m 'dir. 7H/f2 açmasında sekinin arkasındaki tuğla duvar belirgin bir şekilde ortaya çıkarıldı. Bu tuğla duvarın sekinin üzerinde kalan kısmı 1.00m doğu batı genişliği ise 4.05m dir. Bu seki kilim, halı v.b. dokumaların satışa sunulduğu tezgah işlevinde olmalıydı.

Oda ortasında, 7H/f1 (3) açmasının d/8 plan karesinde tuğla ile yapılmış bir kaide bulunmuştur. 0.62x0.92m ölçüsündeki bu kaidenin doğu-batı genişliği 0.55m, kuzey güney genişliği ise 0.40m dir. Korunan yüksekliği ise 20 cm dir.

[8] 7h-e1(3) No.lu açmanın d,e (8,9,10) plan karelerini ve 7h-e1(4) açmasının f,g(6,7,8,9,10) plan karelerini kapsar.

[9] 7H/f1 (4) açmasının f,g/8,9,10 plan karelerinde yapılan kazı çalışmasında seviye +370.18 de başlayıp 368.38' de biten salon ortaya çıkarılmıştır. En üste atık toprak, onun altında +370.15 seviyede yer yer küllü ve kahverengi toprak, daha altta ise yer yer moloz taşlı açık kahverengi toprak, daha altta ise kırmızı toprağa +368.80 seviyesinde rastlanıldı.

Salondan 3 Nolu Hol'e geçişte bir kuyu bulunur. Tuğla örülü olan bu kuyu 0.60x0.80m ölç.'dir. Derinliği 1.22m kadar izlenildi.

Salonun doğu ve batı duvarları düzgün kesme taştan, güney ve kuzey duvarları tuğla örülüdür. Tuğla duvarlar güneyde 1.73m yük. korunmuştur. 2.10m yük. korunmuş olan doğu duvarının kuzey kısmında 1.20m genişliğindeki kısım tuğla örülüdür. Burası 3. dönemde yapılarak bu salondan 4 Nolu Hol'e geçiş kapatılmıştır.

Fotoğraf 12: 1. Salon (a-b) ve 7. Dükkan'ın (c-d) görünümü.

7 Nolu Dükkan

Kare planlı 3.46x3.20m ölçülerindeki bu oda 1.00m genişliğindeki bir kapıyla 1. Salon'a açılır[10] (Fotoğraf 12c-d). Tabanı yer yer tuğla kaplamadır.

Tuğla örülü batı duvarı 2.00 uzunluğunda 0.43m genişliğinde, korunan yüksekliği 1.45m dir. Tuğla duvarlarda bağlayıcı olarak çamur harcı kullanılmıştır. Bu duvarda 140 cm uzunluğunda 10 cm geniş-

---

[10] 7H/f1 (1,2,4) nolu açmasının f,g/3-7 plan karelerinde yer alan bu oda seviye +369.90 başlayıp seviye +368.48 de son bulmuştur. 7H/f1 (2) açmasının f,g/3,4,5 plan karelerinde yaklaşık olarak 135 kilo tuğla parçaları bulundu. Bu yıkıntıların 7H/f1 (4) açmasında birim 6 olarak adlandırılan ve 6. Dükkan'ın doğusunu sınırlayan duvardan düşmüş olmalıdır. d.e/4,5 plan karelerinde yaklaşık olarak 95 kilo kadar tuğla yıkıntılarına rastlanılmıştır. Bu yıkıntıların birim 4'den düştüğü tahmin edilmektedir. d,e/4,5 plan karelerinde seviye 368.47 de sert tuğla döşeli zemine ulaşıldı.

liğinde yuvarlak dikey delik yer alır. Bunun içinde ahşap kalıntılarının olması nedeniyle, burada ahşap direk olmalıydı. Benzerine 6. Dükkan'ın güney duvarında da rastlanıldı.

7H/f1 (2) açmasının h/5 plan karesinde 7H/f1 (4) açmasında birim 6 olarak adlandırılan tuğla duvarın doğusunda seviye 368.94 de parça halinde değirmen taşı ortaya çıkarıldı. Seviye 368.44 de tuğla döşeli sert zemine ulaşıldı. Zeminde f/5 plan karesinde içi oyuk bir kesme taşa rastlanıldı. Bu kesme taşın el değirmeniyle ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Yer yer tuğla döşeli zemininde, girişin karşısında üç adet kesme blok taş döşelidir. Birisi zivanalı bu taşlar, muhtemelen bir tezgah kaidesi işlevi görmüş olmalıdır.

Odanın doğu, batı ve güney duvarları tuğla örülüdür. 0.44m genişliğindeki bu duvarlar 0.92-1.25m yük. korunmuştur. Batı duvarındaki sıva kısmen günümüze ulaşmıştır. Kuzey duvarı 1.35m yük. korunmuştur. 0.54m genişliğindeki bu duvar kesme blok taş örülüdür. Bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır.

7. Dükkan'ın 2 katlı olduğu, bu üst katının bedestende çalışanların yemek ihtiyacını karşılayan bir yemekhane olduğu düşünülmektedir. Nitekim değirmen taşları ve üst kattan düşen ezgi taşları ve sikkeler bu düşünceyi desteklemektedir. Bu oda, uzun sekisi bulunan 1. Salon'a açılması nedeniyle dokuma işleri satan bir dükkan olmalıdır.

3 Nolu Hol

Bu mekan 4.70x2.67 ölçülerinde dikdörtgen planlıdır[11] (Fotoğraf 13a-d). 1. Salon, 2. Salon ve 8. Dükkan arasında bu mekanlara geçiş vermektedir. 2.60x2.20m dikdörtgen planlı olan bu holün zemini (+368,12) genel olarak sıkıştırılmış toprak, kısmen de tuğla döşelidir.

Mekanın doğusunda temizlik yeri mevcuttur. Zeminde f,g/2,3 plan karesinde seviye 368,25 de etrafı tuğla döşeli 0.45m derinlikte bir çukur batıdan doğuya doğru eğimlidir. Güneydoğu tarafı 3 sıra tuğla ile örülmüştür. Kanalizasyonun etrafının tuğla ile çevrilip yükseltildiği düşünülmektedir. Burada bulunan tuğla yıkıntıları bu düşünceyi desteklemektedir. Kanalizasyona bağlanan 0.20m genişliğinde bir delik mevcuttur. Eğimi ve kanalı esas aldığımızda bu holün bu kısmının tek kişilik bir hela olması muhtemeldir. Bu mekan ile 1. Salon arasında su kuyusunun da yer alması nedeniyle temizlik suyu da bu kuyudan temin edilmiştir. Hela duvarları ele geçmemiştir. Tek kişilik diğer bir hela, Harran höyükte Eyyubiler Dönemi'ne ait bir konutun avlu kenarında 2015 yılı kazı çalışmamızda meydana çıkarılmıştır.

3 Nolu Hol ile 8. Dükkan arasındaki kapı geçişi 0.99m genişliğindedir. 2. Salon'un zemini bu odanın zemininden 0.30m daha yüksektedir.

8. Dükkan

Yaklaşık kare planlı bu oda 2.60x2.13m ölçülerindedir. Tabanı sıkıştırılmış topraktır[12] (Fotoğraf 14). Güney duvarı kesme blok taş, diğer duvarları tuğla örülüdür. Taş duvarda bağlayıcı olarak kireç harcı, tuğla duvarlarda ise çamur harcı görülür. 1.70m yüksekliğinde korunan doğu duvarının genişliği 0.39m dir.

Batı duvarının tuğla örgüsü oldukça farklıdır: En altta düz örgülü 3 sıra tuğla, bunun üstünde balık sırtı biçiminde çift sıra tuğla örülüdür (Fotoğraf 13d). Daha sonra 0.36m girinti yapan duvarda dik örülen (kaplama tarzı) tuğla mevcuttur. Bu duvarın genişliği 0.24m, korunan yüksekliği 0.75m dir.

---

[11] 7H/f2 (1) açmasının e/1,2,3,4 plan karelerinde ve 7H/f2 (2) açmasının f,g,h,i,j/1,2,3,4 plan karelerinde seviye +370,41 de başlayıp seviye +367.85 de biten bir 3 No.lu Hol ortaya çıkarıldı.

[12] Bu oda, 7H/f2 (2) açmasının a,b,c,d/1,2,3 plan karelerinde seviye +370,32 de başlayıp seviye +368,29 da son bulan kültür katı toprak alınarak meydana çıkarıldı.

Fotoğraf 13: 3 Nolu Hol, kuyu ve hela giderinin görünümü.

Fotoğraf 14: 8. Dükkan ve duvar örgü teknikleri.

Odanın güney duvarı A bölümünün kuzey duvarıyla ortaktır. Bu duvar 0.41m genişliğinde olup, 0.52m yük. Kadar düzgün kesilmiş blok taş, bunun üstü ise tuğla örülüdür. Doğu batı yönlü kesme taşlarla örülü duvarda bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Bu duvarda derz sıva görülür (Fotoğraf 14c) derzlidir.

Anılan dükkana holden 1.00m genişliğindeki kapı girişiyle girilir. Kapıya tuğla örülü üç basamakla ulaşılmaktadır. Basamak genişliği 0.15m dir (+369,29).

2 Nolu Salon

Dikdörtgen planlı bu salon 5.70x2.70m ebadındadır. Bu salonun 1.30m yüksekliğinde korunmuş olan düzgün kesme taş örülü kuzey duvarında dan 4 Nolu Hol ve 9 Nolu Dükkan'a giriş mevcuttur. Oda tabanı tuğla döşelidir.Tuğla ebadı 0.25x0.25m dir.3 ve 4 Nolu Hol ile bağlantısı mevcuttur. Batı ve doğu girişinde günümüze ulaşmamış olan kemerlerinin kavis izleri kapı girişlerinin her iki tarafında belirgindir.

Salonun güney duvarı bitişiğinde 0.54m yüksekliğinde 1.00m genişliğinde bir seki mevcuttur. Seki tuğla örülüdür. Sekinin dış sıra örgüsü farklıdır. Bu kısımda, altta ve üste düz örülü tuğla sırası arasında sağa yatık tuğla örgüsü mevcuttur. Bu sekinin B yapısındaki 2 nolu salonun etrafındaki ticari mekanların eşyalarını sergilemek için kullanıldığı düşünülmektedir.

Fotoğraf 15: 2. Salon ve 4 Nolu Hol'ün görünümleri.

Güney duvarı kemer ayağından 0.94m yüksekliğe kadar düzgün kesilmiş taş, bundan itibaren ise tuğla örülüdür. Duvar genişliği 0.42m dir. Bu kısımdaki giriş II. Dönemde kapatılmıştır. A bölümüyle B bölümünün geçişi buradan olmalıydı. Ama, bu güney tuğla duvarı muhtemelen sonra örülüp, her iki

bölümü birbirinden ayırmıştır. Duvar yüzeyi sıvalıdır. Bu salonun doğu duvarı da IV. Dönem'de örülmüştür. Bu kısımda kemer ayaklarının arası devşirme taşlarla düzensiz biçimde örülmüştür. Taş örgü arasında yer yer tuğla da kullanılmıştır. Bağlayıcı olarak kireç oranı düşük harç kullanılmıştır.

4 Nolu Hol

2 Nolu Salon'dan 1.16m genişliğindeki kapıdan bu hole girilir. Bu holde taş merdiven bulunur. Bu merdiven: 4 Nolu Hol'ün kuzey-batı köşesinde yer alır. 8 taş basamaktan oluşur. Merdiven genişliği 1.67m, basamak yüksekliği 23-23cm, basamak genişliği 0.30cm dir. Merdivenin taşları kireç taşındandır. Anılan merdiven üst kata çıkışı sağlamaktaydı.

Bu mekanda üç farklı dönemin izleri açık seçik izlenmektedir.

1. Dönem:

-Taş basamaklı merdiven

-Kuzey, güney, batı ve doğu duvarları

-Güney duvarı II.Dönem'in zemini altında kalmıştır.

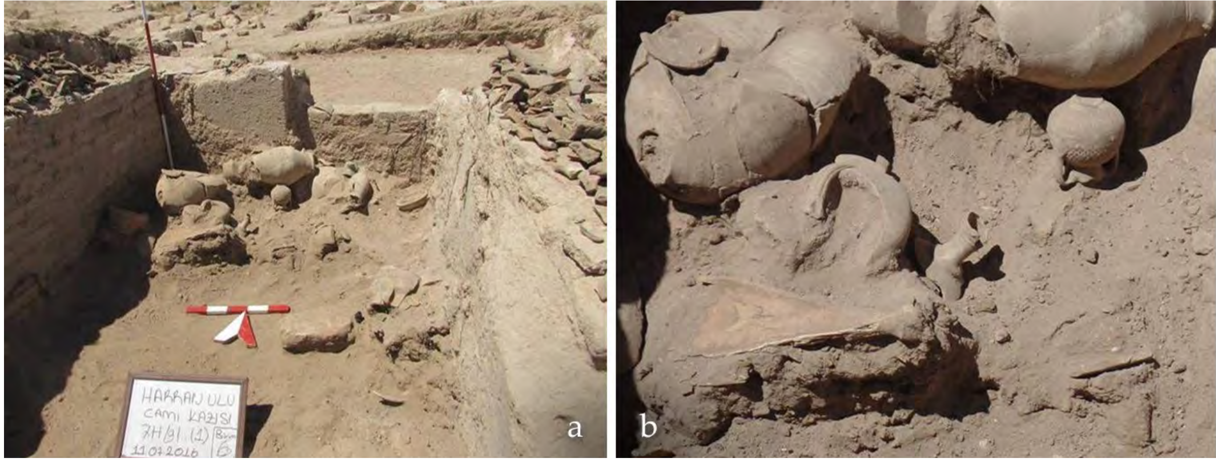
II-IV. Dönem:

Taş basamaklı merdiven, 4. basamağına kadar toprak doldurulmuştur. Batı duvarında 1.20m uzunluğundaki kısım devşirme kesme taş ve tuğla örülüdür. I. Dönem'de kapı geçişi olan bu kısım, IV. Dönem'de kapatılmıştır.

Hol'ün, merdivenin önünde gördüğümüz I. Dönem zemini kesme taş döşemedir. II. Dönem zemini ise sıkıştırılmış topraktır.

9. Dükkan

2 Nolu Salon'dan 1.12m genişliğinde kapıyla girilen bu dükkan Hol'ün kuzey batı köşesinde 3.55x1.80m ölçüsündedir. Bunun iç kısmında üst üste düşmüş halde yoğun olarak sağlam ve kırık çömlekler bulundu (Fotoğraf 16). Bu nedenle bu mekandaki çömlekler ahşap raflarda istif edilmiş olmalıydı.

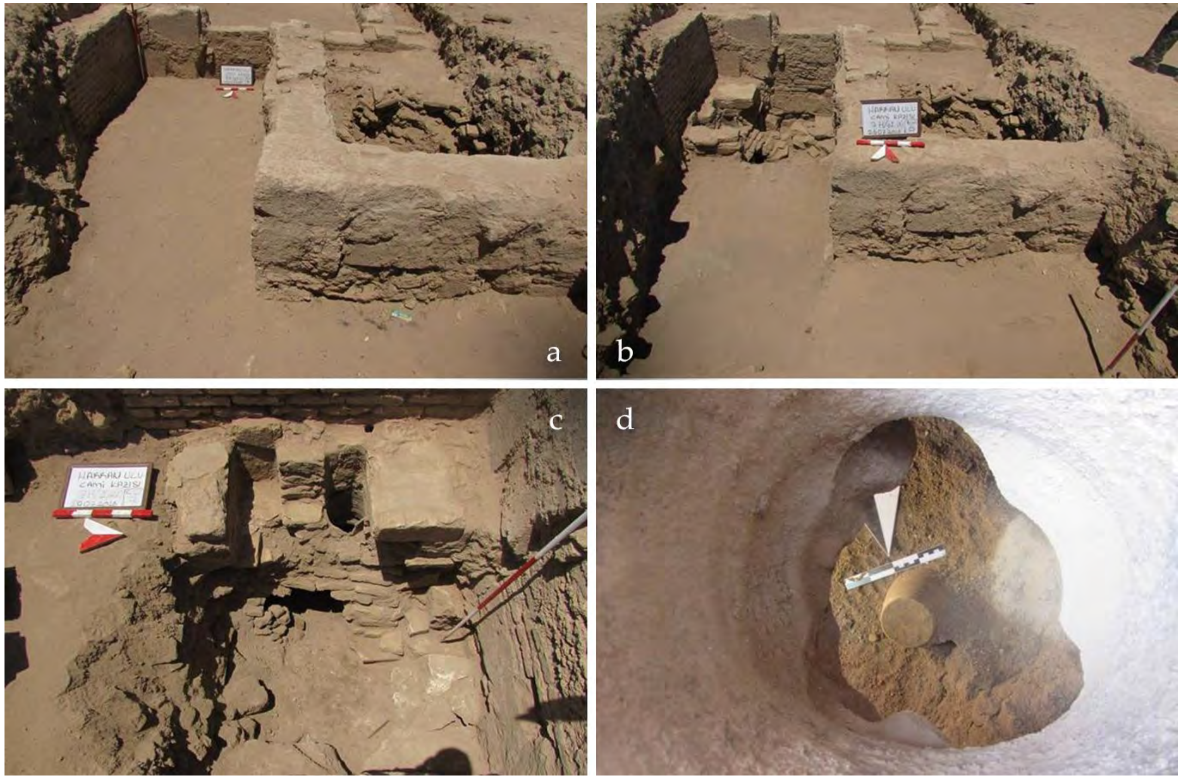
Fotoğraf 16: 9. Dükkan ve zemin üstü buluntularının görünümü.

İçerisinde çok sayıda bezeli ve bezesiz, sırlı ve sırsız, kulplu ve kaideli seramik ile sikke tespit edilen bu mekanda özellikle 369.20 seviyesi ile 368.64 seviyesi aralığında yoğun küllü toprak içinde çok sayıda in-situ halinde çatlak ve sağlam kaplara ve yoğun buluntuya rastlanıldı (Fotoğraf 16-17). Tespit edilen bu buluntular arasında envanterlik olanlar; büyük bir testi (BN:005, KOD:AAC), bu testinin hemen altında çift kulplu bezeli küçük bir çömlek (BN:006, KOD:AAC), kase (BN:009, KOD:AAC), bardak (BN:008, KOD:AAC), testi (BN:015, KOD:AAC), tabak (kaideli, BN:013, KOD:AAC), 9 adet sikke (BN:300 KOD:AAC) , cam karıştırıcılar, çömleklerin içinde ve dışında kemikler (4 adet 3 kiloluk kemik poşeti), büyük boyutlu kırılmış kap ve parçaları (13 adet 3 kiloluk seramik poşeti) ,cam parçala-

rı, sırlı seramikler, ezgi taşları, metal parçalar, boncuk ve peçiç taşları meydana çıkarıldı. Cam, kemik, sırlı ve sırsız seramik parçaları, boncuk ve 21 adet sikke (BN:301, KOD:AAC) tespit edildi. 368.56 seviyesinde 1 adet pişmiş topraktan yapılmış sırlı kandil (BN:024 KOD:AAC) bulundu.

Fotoğraf 17: 9. Dükkan'da bulunan kemik ve eserlerin görünümü.

Fotoğraf 18: 9. Dükkan'ın zemini altında çıkan deponun görünümü.

368.20 seviyesinde korozyona uğramış 9 adet sikke bulundu (BN:304, KOD:AAC) Kazı alanında demir çivi ve metal objeler bulundu. Bu çivinin ve metallerin ahşap malzemelerle kullanıldığı düşünülmektedir. Tüme yakın kap parçaları (BN:005, BN:006 KOD:AAC) ve bir adet sikkeye rastlanıldı. (BN:300 KOD:AAC) Sırlı pişmiş topraktan yapılmış tüme yakın seramik kap parçalarına rastlanıldı. (BN:008 BN:010 KOD:AAC) Bu kaplardan biri kase formunda öteki farklı bir forma sahip olup 7 kulpu ortaya çıkarılmıştır. Deve tüyü renginde tüme yakın bir tabak buluntusuna rastlanıldı. (BN:009 KOD:AAC) Kemik, cam ve metal objeler tespit edilen diğer buluntular arasındadır. Bu mekanın tahıl, et vb. yiyeceklerin satıldığı dükkan olarak kullanıldığı düşünülmektedir. 7H/G1(1) ve 7H/G1(3) açmalarının kazısı sonrasında tespit edilen mekanda çok sayıda, içerisinde kemik bulunan kırık ve sağlam seramik kaplar ele geçmiştir. Anılan kemiklerin büyük kısmının küçük ruminant (koyun-keçi), çok azının ise büyük ruminant (İnek) ve kanatlı hayvana ait olduğu belirtilmiştir[13].

Batı duvarı 1.97m yük., kuzey duvarı ise 1.67m yük., doğu duvarı ise 1.75m yük. korunmuştur. Kuzey duvarı kesme taş bloklarla örülmüş, bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Yüksekliği 1.67cm, genişliği 1.15m ve kalınlığı 0.55m dir. Bu duvarın taşlarının birinde gamalı haç tasviri kazınmıştır.

Doğu duvarı ise ölçüleri birbirinden farklı dikdörtgen taş bloklarla örülüdür. Taş seviyesini tamamlamak üzere sarı renkli tuğlalar kullanılmıştır. Çamur harçlıdır. Duvar kireç harç sıvalıdır.

Dükkanın zemini sıkıştırılmış topraktır (Fotoğraf 18a-b). Zemin altında derinleşildiğinde odanın kuzey-batı köşesinde bir depo (Fotoğraf 17b-d, 18a), güneyinde ise bu zeminin 0.65m aşağısında sert toprak zemine (Birim 14) rastlanıldı. Her iki zemin arasındaki kültür katında, yangın tabakası, küllü toprak içerisinde yoğun sağlam ve parçalar halinde sırlı ve sırsız seramik parçaları, sikkeler ve kalıplar bulundu (Fotoğraf 19a-b, 20a-b, 21-22). /

Fotoğraf 19: 9. Dükkan'da ele geçen sırlı, sırsız ve baskı bezeli çömlek parçalarının görünümü.

[13] Antropolog Remziye TAŞ'ın anılan kemik buluntuları inceledikten sonra Harran Örenyeri kazı başkanlığımıza verdiği 2017 yılı raporu.

Fotoğraf 20: 9. Dükkan'ın zemini altından çıkan kültür katı, depo, küçük buluntular (b) ve temelin (c) görünümü.

Dükkanın kuzey-batı köşesinde, sıkıştırılmış toprak zemini altında **I. Döneme ait bir depo** yer alır (Fotoğraf 18b-d, 18a). İçinde küllü toprakta (Birim 16) sağlam ve parçalar halinde çömlekler bulunan kısmen fırına benzeyen bu depo, dıştan 1.05m yük. 1.70x0.57m ölçüsündedir. Duvarları tuğla örülüdür. Üst kısmına iki paye arasında 0.24m çapında bir çömlek yerleştirilmiştir. İçi 2m yüksekliğinde 1.10x0.70m ebadındadır. Güzeyinde zeminde 0.45m derinliğinde 0.40x0.60m ölçüsünde oval bir çukur mevcuttur. İçi düzgün taşlarla örülü olup, yüzeyi kireç harcıyla sıvalıdır. Bunun içi I.Dönem sonrası doldurulmuş olmalıdır. Bu deponun güneyinde, deponun üst seviyesinde yaklaşık 0.65m kalınlığındaki 15 Nolu Birim'in kültür katı toprağı ile bu depo içindeki toprak ve buluntular birbirine benzerdir. Deponun içinde yoğun seramik, baskı bezeli seramikler, seramiklerin birinde Arapça "Allah" yazılıdır. Hayvan kemikleri ve yaklaşık 25 adet sikke buluntular arasındadır.

Ayrıca mekanın güneyinde zemin altından 1. Döneme ait duvara rastlanıldı. Bunun korunan yüksekliği 0.19m, genişliği 0.45m dir. İki sıra tuğla ile örülmüştür. Tuğlaların boyutları 24x24cm dir.

Bu dükkanın zemini altındaki dönemleri daha iyi tespit etmek amacıyla güney-doğu köşesinde 0.85x1.20m ölçüsünde bir sondaj açıldı. Sondajda I.Dönem'in güney duvarından 1.93m aşağıda tuğla döşeme, bunun altında ise 0.57m kalınlığındaki kültür katında gelişigüzel taşlar ve mimari parçaların yığıldığı görüldü. Bu güney duvarı 1.57m aşağıda sonlandı. Bu duvarın altında tuğla parçaları ve harç ile 0.42m kalınlığında temel yer alır. Bu sondajda küllü toprak içinde (B.15'de) az sayıda sırlı ve sırsız seramik ve yanmış hayvan kemikleri bulundu. Bu küllü toprak I. Döneme ait olmalıdır. Bu sondajda rastlanılan tuğla döşeme depo zeminiyle aynı seviyededir. Bu sondajda odanın doğu duvarı 0.90m aşağıda sonlandı. Sert topraktan oluşan temelinde kırmızı kil toprak görüldü.

Odanın doğusunda koridor yer alır. Bu koridor zemini üstünde kömür halde ahşap parçaları bulundu. Bunun yanında tuğla kemer parçaları da görüldü. Bu kemer parçası Salon 2'nin doğu duvarından düşmüş olmalıdır. Bu bölüm açmanın doğu sınırı olduğu için kazılamamıştır.

Fotoğraf 21: 9. Dükkan'da zemin altında bulunan çömlek ve parçaları.

Fotoğraf 22: Çömlek baskısı.

Fotoğraf 23: Çömlek kalıpları (a-b) ve negatif baskı amaçlı kullanılan pozitif damga mühür (c-e).

Mekan 1

Doğu Çarşısı'nın kuzey-doğu köşesinde yer alır. Açmanın içerisinde kalan 3.53x1.62m ebadındaki kısmı meydana çıkarıldı (Fotoğraf 18a-b). Doğu kısmı kazı alanı dışında kazılmayan toprak içinde yer almaktadır.

Yaklaşık 1.35-1.50m yüksekliğinde korunmuş olan duvarları taş ve tuğla örülü olup, bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Duvar genişliği 44-50cm dir.

Oda içinde yoğun olarak tuğlaya rastlanıldı. Bu tuğlaların hem duvar örgüsünde, hem de duvar yüzeyi kaplamasında kullanıldığı görüldü. Oda içinde yanmış ahşap parçalarına da rastlanıldı.

Fotoğraf 24: 4. Dükkan ve 2. Salon'un IV. Dönem'de devşirme taşlarla örülen doğu duvarlarının içten ve dıştan görünümü.

Fotoğraf 25: 2 Nolu Hol'ün 1. Sokak'a açılan girişi (a) ve 6. Dükkan'ın V. Dönemi üstüne devşirme taşlarla örülen duvarların (b) görünümü.

Sonuç

Harran Ulu Cami yakınında yer alan Doğu Çarşısı, Çarşı Hamamı ile etrafına dükkanlar dizili olan tonozlu yol (Tonozlu Yol Çarşısı) arasında bulunur. Doğu Çarşısı'nın A bölümünde yaptığımız 2015 yılı kazılarında, 1-4 Nolu Dükkanlar ile Avlu ve 1 Nolu Koridor meydana çıkarılmıştı. Anılan yapının 2016 yılında yapılan kazı çalışmalarında ise B bölümüne ait 2 Nolu Koridor, 5. Dükkan, 1 Nolu Hol, 6. Dükkan, 2. Hol, 1. Salon, 7. Dükkan, 3. Hol, 8. Dükkan, 2. Salon, 4. Hol ve 9. Dükkan gün ışığına çıkarılmıştır.

Kazı çalışmalarında genel olarak 3 tip toprak yapısı tespit edildi. Önceki yıllarda bu alana serilen atık toprak, bunun altında kahverengi toprak, bunun altında ise kahverengi küllü topraktır. Bazı odalar sıkıştırılmış toprak taban, bazı mekanlar ise taş ve tuğla döşelidir.

Doğu Çarşı'sının duvarları kesme taş ve tuğla örülüdür. Bu duvarlar yer yer 1.97m yüksekliğinde korunmuştur. Doğusundaki mekanların duvarlarında taş kemerlerin kavis izleri belirgindir. Bu nedenle çarşının üst örtüsünde kemer ve tonozlar kullanılmış olmalıdır. 4 Nolu Hol'deki taş basamaklı merdiven, çarşının bazı bölümlerinin üst katının da olduğunu göstermektedir.

Çarşıda mekanların dizilimi koridor, hol salon, avlu ve dükkanlar şeklindedir. Odaların kapıları hole, salona veya avluya açılmaktadır. Dükkanlar A-Bölümü'nde avluya açılırken, B-Bölümü'nde hollere veya salona açılmaktadır. Salonlarda uzun sekiler bulunur. Bu sekilerde çeşitli dokumalar, kumaş, halı v.b. teşhir edilmiş olmalıdır. M.S. 12. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen Şam'dan Harran'a yazılan bir mektupta, Harran Ulu Cami kapısının yakınında "Suq al- Bazzazin" (Tekstil, kumaş ve halı satıcıları dükkanların bulunduğu çarşı) den bahsedilmektedir. Anılan çarşıda terzicilik yapan Abubakır al-Hayat adlı birine Şam'dan Yusuf adlı biri bir mektup gönderir[14]. Harran Ulu Cami'nin kuzey kapısının önünde de bir çarşı Dr. Nurettin YARDIMCI tarafından bulunmuştu. Anılan mektupda bahsedilen "Suq al- Bazzazin" çarşısı, Harran Ulu Cami'nın kuzey kapısı önündeki çarşı veya meydana çıkardığımız Doğu Çarşısı olabilir.

Odaların işlevi: Doğu Çarşısı'nın odalarının işlevi, odalarda bulunan malzemelere göre belirlenmeye çalışıldı. Oda verilerine göre:

1. Dükkan: Çok sayıda bulunan testi parçaları ve sikkeler nedeniyle çömlekçi dükkanı olduğu düşünülmektedir.

2. Dükkan: Çok sayıda cam kandil parçalarının ele geçmesi nedeniyle bu oda kandillerin yoğun olduğu cam eşyaları satan dükkan olmalıdır.

3. Dükkan: Bu odada, teraziler, ağırlıklar, havan- eli ve kesilmiş metal parçaları bulundu. Bu nedenle, bu oda metal eşya satan bir dükkan olmalıdır. Ayrıca, bulunan kesilmiş metaller, dükkan sahibinin müşterisinden para yerine muhtemelen metal de kabul ettiğini göstermektedir.

4. Dükkan: Odada herhangi bir malzeme bulunmaması nedeniyle, yangın geçirmiş olan bu odanın işlevi tespit edilememiştir.

6. Dükkan: Yoğun sikkenin görüldüğü bu odada çok sayıda takı objeleri; yüzükler, kolye vb. bulundu. Bu nedenle, bu odanın takı ve küçük eşya satış yeri olduğu düşünülmektedir.

7-8. Dükkan: 1 ve 2. Salonlara açılan bu dükkanlar, salonlarda bulunan uzun sekiler nedeniyle kumaş, halı ve kilim satan dükkanlar olabileceğini düşündürmektedir.

3 Nolu Hol: Bu mekanda yer alan taş basamaklı merdiven üst kata ulaşımı sağlamaktaydı. Dolayısıyla çarşının B bölümünün bu kısmı da iki katlı olmalıdır. Üst kattan 7. Dükkan içine düşen bazalttan yapılmış el değirmeni parçaları, üst katın çarşı çalışanlarının yemek ihtiyacına yönelik olduğunu düşündürmektedir.

9. Dükkan : Bu mekanda çok sayıda çömlek, testi, kemik parçaları, kadeh ve cam karıştırıcılar bulundu. Bu odada, tıpta kullanılan cam karıştırıcılarının bulunması. Harran'da yer alan hastanelerdeki doktorlara, tıp malzemelerinin de buradan temin edildiğini düşündürmektedir.

Yukarıdaki odalar ve buluntularına baktığımızda, bu çarşının genel olarak züccaciye ve kumaşçılar ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşılabilir. Benzer işlevdeki çarşılar Halep Ulu Cami etrafında[15], Osmanlı Dönemi'nde ise Şanlıurfa Gümrük Hanı etrafında da görülmektedir[16].

Mimarideki dönem ve evresel Farklılıklar: Taş, tuğla ve ahşap malzemeden inşa edilmiş (kargir) olan Doğu Çarşısı'nda dönem ve evresel mimari özellikleri duvar örgülerinde açık seçik izlenilmektedir. Bu yapıdaki tespitler şunlardır:

I. Kesme taş örgü: Duvarlar oldukça düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Kesme blok taşlar derz derze örülüdür. Bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır (A-Bölümü, 2. Salon, 2 Nolu Hol). Bu dönem, Doğu Çarşısı'nın yapıldığı dönemdir.

---

14 Hanane M. Adresses et lettres dan la collection des "Papiers de Damas" Etude d'un corpus de 35 adresses, Paris, Sorbonne 2019. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi): 49-152.

15 Can 1995: 48.

16 Kürkçüoğlu.- Kürkçüoğlu 2011: 16-25; Yurdalan .- Sezgin 2011: 325.

II. Tuğla örgü: Duvarlar yaklaşık 26x26m ebadındaki tuğlalarla örülüdür. Bağlayıcı olarak horasan harcı görülür (6-8 Nolu odalar, Salon 1).

III. Kapı ve kemer açıklıklarında tuğla örgü: Salon ve odalardan geçişler bazen tuğla örgülü horasan harçlı duvarlarla kapatılmıştır (1 Nolu Hol, 1. Salon doğu duvarı, Hol 2'nin kuzey batı köşesi).

IV. Kapı ve kemer açıklıklarında devşirme taş örgü: Kapı ve salon geçiş açıklıkları çamur harç bağlayıcılı devşirme taşlarla örülerek kapatılmıştır (1 Nolu Hol'ün batısı, 4. Dükkan'ın doğu duvarı, 2. Salon'un doğu duvarı, Fotoğraf 24, 25a)

V. Taban seviyesinin üstündeki duvar: Mekan zemininin yaklaşık 0.70m üstünde devşirme taş örgülü, çamur harçlı basitçe yapılmış duvar görülür (6. Dükkan, Fotoğraf 25b).

I. Döneme ait düzgün kesme blok taş örgülü duvarların tarihi Emevi-Abbasi gibi görülse de, kesin tarihi buluntuların ayrıntılı incelenmesi ve analizler sonucunda anlaşılabilecektir. Bu konuda çalışmalarımız devam etmektedir.

II-IV. farklı duvar örgüleri Zengi ve Eyyubi dönemlerini kapsamaktadır. M.S. 12 yüzyılda meydana gelen iki depremden sonra Ulu Cami ile birlikte bu çarşı da tekrar planlanarak restore edilmiştir. V. Duvar, çarşının Moğollar tarafında yıkılmasından sonra bu alanda kısa süre konaklayan yerleşimciler tarafından yapılmıştır.

İbni Cübeyr[17] 13. yüzyılın başlarında Harran'ı ziyaret ettiğinde kentin çok tertipli, üstü ahşap örtülü çarşıları olduğunu, çarşıdakilerin hep gölgede yer aldığını, çarşılarında büyük bir evdeymiş gibi dolaşıldığını… çarşının bitişiğindeki eski caminin çok güzel yenilendiğini, Cami yapısının güzelliği ve çevresindeki pazarın düzeninin çok hoşuna gittiğini ve bu düzenin çok az kentte bulunabileceğini ifade etmiştir. Bu tasvirler bize Harran Ulu Cami'nin doğu kapısına bağlanan Tonozlu Yollu Çarşı ile güney bitişiğindeki Doğu Çarşısı'nı hatırlatıyor. Bu nedenle, İbni Cübeyr, oldukça imarlı plana sahip anılan çarşıları gezmiş, ahşap mertek tavanlı düz damlı dükkanları seyrederek tonozlu yolda gölgede yürüyerek doğu kapısından Ulu Cami'ye girmiş olmalıdır.

Kaynakça

BAYRAM S. – A. H. KARABACAK (1981) "Sahib Ata Fahrü'd-dîn Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri" *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XIII, Ankara.

CAN, Y. (1995) *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

ÇÖMEZOĞLU Ö. (2007) Akdeniz Çevresi Ortaçağ Camcılığı Işığında Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cam Buluntuları, İstanbul Üniv. Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

İBNİ CÜBEYR (2008) Endülüsten Kutsal Topraklara, Çev. İsmail GÜLER, İstanbul, 2. baskı, Selenge Yayınları.

HANANE M. (2019) Adresses et lettres dan la collection des "Papiers de Damas" Etude d'un corpus de 35 adresses, Paris, Sorbonne.

KAYAOĞLU, Đ. (1981) "Rahatoğlu ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XIII, Ankara.

KÜRKÇÜOĞLU A.C. – S. KÜRKÇÜOĞLU (2011) *Şanlıurfa Çarşıları-Hanları ve El Sanatları*, Ankara.

UYSAL, Z. *Kubad-Abad Sarayı Cam Buluntuları (1981-2004)*, Ege Üniv. Sanat Tarihi Böl. Yayınlanmamış Doktora Tezi.

YURDALAN, Ö.- T. SEZGİN (2011) Çarşılarla Anadolu, Bedestenler, Hanlar, Kapalıçarşılar, İstanbul.

[17] İbni Cübeyr 2008: 180-181.

ÇARŞI HAMAMI

Mehmet ÖNAL*

Bazaar Bath

Abstract

In the archaeological excavations were carried by our Harran archeology team in 2014 and 2018 in the east of Harran Great Mosque, a bath was found between the Eastern Bazaar and the courtyard with fountain.

The bath is in the north-south direction and the caldarium, tepidarium. The *apoditerium* is around them. To prevent heat loss, the floor is considerably below the street 1. Three apsides are seen in the north of the bath which has three naves. The caldarium section consists of a square room with an apside in the center and around it a rectangular hall with an apside. In the south of the caldarium, tepidarium were planed rectangular, South and west of these room there are *apodyterium*. The T-shaped feet are connected to each other and the arches on the east-west walls by arches. Only the arch that connects to the northern apside is standing. The arches contain frescoes of animal figures. The *apodyterium* surround the bath from the south and the west. One of its furnaces is under the hot water reservoir in the east and the other is in the north of the middle abses.

Although it is not very similar to the general bath plans due to its three apses, it is similar to the plan for Eastern Roman and Umayyad baths. This structure was named as a bath due to the fact that it was located in the north-south direction, presence of heating system (hipokaust) under the floor, the pipes placed on the walls horizontally and vertically, the presence of water vessels in the caldarium.

The western part of consisting of warm (tepidarium) and heating room (caldarium) was changed in 12th century and it is divided into 1 hall and 6 small rooms. Because of the narrow entrance of the corridor and rooms, it is understood that this part is allocated for washing students.

In this presentation, one of the first baths of the Early Islamic Period, Harran Bazaar Bath will be introduced in detail with the findings and compared with the other bath types.

Key Words: *Bath, Architect,, Harran, Zengi, Abbasid, Ayyubid, Middle Age.*

Harran Ören Yeri'nin merkezinde bulunan Ulu Cami'nin doğusunda 2014-2018 yıllarında, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Harran Üniversitesi sahipliğinde Harran arkeoloji ekibi olarak yaptığımız kazı çalışmalarında bir hamam meydana çıkarıldı.

* Prof. Dr. Mehmet ÖNAL, Harran Örenyeri Kazı Başkanı. Harran Üniversitesi, Fen-Ede. Fak. Arkeoloji Böl. Şanlıurfa. e-mail: monalbz@yahoo.com

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Şanlıurfa Valiliği, ŞURKAV, Şanlıurfa Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Harran Üniversitesi, Harran Kaymakamlığı ve Harran Belediye Başkanlığı'nın maddi katkılarıyla hamamın arkeolojik kazı çalışmaları yapılmıştır. Şanlıurfa İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ve Şanlıurfa Müze Müdürlüğü de çalışmalarımıza her konuda destek olmuştur. Anılan kurumlara ve kazı ekibimizin çalışanlarına sonsuz teşekkürlerini sunuyorum.

Fotoğraf 1

Başkanlığımda yapılan kazı çalışmalarına kazı başkan yardımcısı Yrd. Doç. Dr. Yusuf ALBAYRAK, Arş. Gör. Süheyla İrem MUTLU, Özgür MARANGOZ, Öğr. Gör. Semih MUTLU, İsa AZAK, Doğam GÜNEŞ, Rıdvan BAYRİ, Zehra ÇAKALLIK, Gülperi EKİNCİ, Emine KARATOPRAK, Sanat Tarihçi Ruhan KILIÇ, restoratörler Özgür ÇELİK, M. Rahim YILMAZ, Büşra DÖNMEZLER çalışmıştır. Bakanlık temsilcisi olarak Şanlıurfa Müze Müdürlüğü'nden Muhittin ÇİÇEK, Mehmet DEĞİRMENCİOĞLU, Zeynep ERGİN, Yusuf KOYUNCU, Azime TİMUR, Abdullah TAŞ, Ömür KESKİNKAN ve Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'ndan Metin ÇETİN katılmıştır. Hamamın 3D lazer tarama ve çizimleri proje kapsamında HUBAK tarafından desteklenmiştir.

Ulu Cami'nin doğu doğrultusunda uzanan 1. Sokaktan hamama giriş sağlanır. Isı kaybını önlemek için zemini yol kodunun yaklaşık 0.75m aşağısında yapılmıştır. Hamam, kuzey-güney yönünde sıcaklık, ılıklık aynı aks üzerindedir. Batı ve güneyinde soyunmalık mevcuttur **(Fotoğraf 1-2, Çizim 1)**. Doğusunda ise sıcak su deposu ve külhan ile soğuk su deposu ile su dağıtım havuzu bulunmaktadır.

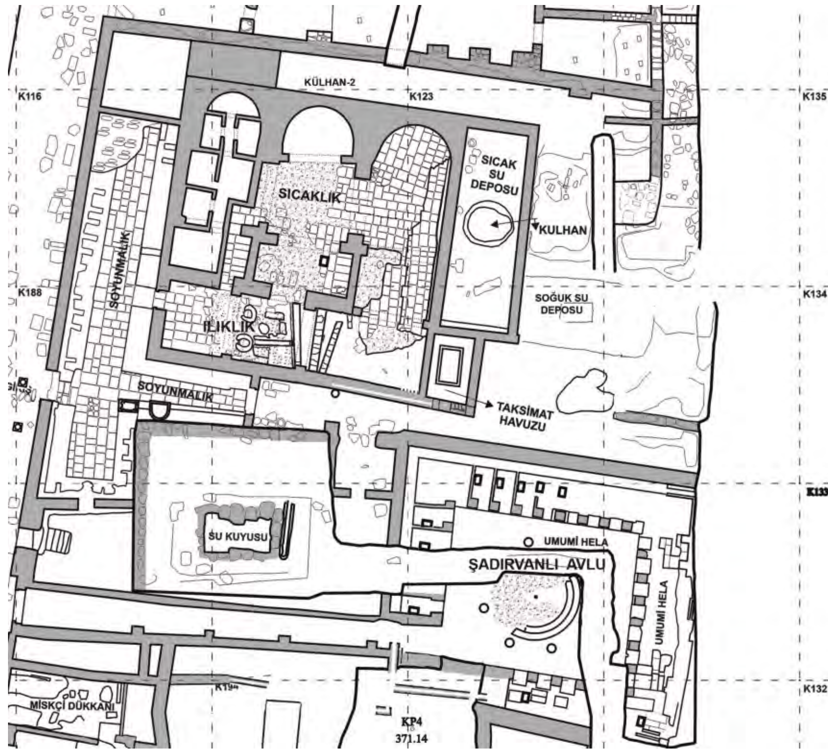
Hamamın kuzeyinde üç apsis görülür. Sıcaklık merkezi apsisli kare bir salon ve onun etrafında apsisli dikdörtgen salonlardan oluşur. Sıcaklık bölümünün güneyinde dikdörtgen planlı ılıklık odaları, bu odaların güney ve batısında ise Soyunmalık bulunur. T biçimli ayaklar birbirine ve doğu batı duvarlarındaki payelere kemerlerle bağlıdır. Bu kemerlerden sadece kuzey apsisine bağlanan kemer günümüze sağlam gelebilmiştir.

Söz konusu hamam, Yunan, Roma, Doğu-Roma ve Osmanlı hamam plan tiplerine tam olarak benzememektedir. Mevcut planıyla bazilikal planlı kiliseleri andırmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda, zemin altında cehennemlik (hipokaust-hipocaust) ile duvarlarında yatay ve dikey yerleştirilen künklerden oluşan ısıtma sistemi, hücre odaları ve salonlarda kurnalar bulunur. Sıcak ve soğuk su depoları ve külhanı mevcuttur.

Alanda 7H/d3-4, 7H/e3-4, 7H/f3-4 ve 7H/g3-4 açmalarında ++370.85-367,05 kod seviyeleri arasında yıkık kesme taş bloklu ve tuğlalı küllü topraklı kültür katında çalışılarak hamam meydana çıkarıldı.

Fotoğraf 2

Plan 1

Hamamın yaklaşık 2.72-2.90m yüksekliğinde korunmuş olan dış duvarları, iç duvarlara göre daha geniş tutulmuştur. Hamamın bölümleri şu şekildedir:

A. Sıcaklık

Hamam yapısının sıcaklık bölümünü oluşturan bu mekân 13,50x7,50 m ölçülerinde olup 7H/d3-e3 ve f3 Nolu açma sınırları içerisinde yer almaktadır. Sıcaklık (*caldarium*) kuzey-güney yönlü salonların dik uzandığı üç yarım kubbe planı ile oluşturulmuştur.

A.1. Merkez Sıcaklık

Merkez Sıcaklık hamamın tam merkezinde yaklaşık dikdörtgen planlıdır. Kuzeyinde bir apsis, batı ve doğusunda sıcaklık odaları, güneyinde ılıklık odası bulunur. Bu mekana Ilıklık'dan 1.85m genişliğinde bir giriş eyvanınından girilmekteydi. Kemeri kısmen tahrip olmuştur. Giriş eyvanı 4.94x1.90m ebadındadır. Kesme taş örgülü duvarları 2.75m yüksekliğinde korunmuştur. 3.20x 4.05m ebadındaki orta bölümün apsise açılan kısmındaki kemerin tamamı korunmuş halde günümüze ulaşmıştır. Kemer genişliği 2.76m olup, 2.80m yüksekliğindedir (Fotoğraf 3-5). Diğer kemerler ise tahrip olmuştur. Köşelerinde sıcaklık ve ılıklık odalarına açılan kemerlerin bağlandığı T ayaklar 3.18m yük. de korunmuştur. Ayak ve kemerler düzgün kesilmiş taşlarla örülüdür. Merkez kısmının üstünün kubbe ile örtüldüğü düşünülmektedir.

Fotoğraf 3

Fotoğraf 4

Fotoğraf 5

Kemer L ve T kesitli ayaklara oturur. Kireç sıvanın düştüğü yerlerde tuğlaların kemere eğrisel kavisi verebilmek için bıçak sırtı şeklinde yerleştirilmiştir. Yarım kubbedeki üst üstte kireç sıva ayaklarda da görülmektedir.

Fotoğraf 6: Aslan? betimli fresk.

Çizim 1: Sıcaklığın Rekonstriksiyon çizim.

Kemer ayaklarında yer yer sıvalar korunmuş haldedir. Kuzey- doğu ayağında 13 kat sıva tespit edilmiştir. Burada 9. kat sıvada desenli fresk mevcuttur. Güney-batı ayağındaki freskte ise aslana benzer bir hayvan betimi korunmuş haldedir. Payenin alt kısmında kırmızı (bordo) renkli bir betim bulunur. Bu freskte, bir fırça yardımı ile yapıldığı anlaşılan, uzun boyunlu ve ince bacaklı, göğüs kısmı yuvarlatılmış bir aslanı andıran hayvan figürüne rastlanılmıştır (Fotoğraf 6). Paye üzerinde yer alan bu hayvan figürünün kademelenmiş sıva üzerine yapıldığı (taş zemin üzerine yapılan kalın çamur sıva üzerine kireç sıvanın yapıldığı) görüldü. Anılan hayvan figürüne koruma amaçlı müdahalede bulunulmuş, konservasyonu sağlanmıştır. Üstte yer alan aslan figürünün bir çizgiyle alttaki figürden ayrıldığı yapılan temizlikten sonra anlaşılmıştır. Erken İslam'da fresk[1] ve Selçuklular[2] döneminde de çini olarak görülen figürlü süsleme, fresk olarak Harran'da ilk olmasıyla önemlidir. Harran'da yapılan çalışmalarda Kale-Saray'da Ortaçağ'a ait bazalta işlenen köpek, kuş[3] ve aslan başı[4] kabartmaları bulunulmuştur. Ayrıca, altın yaldızlı cam parçalarında dans eden figürler ele geçmiştir[5].

Salonun tabanı düzgün kesilmiş kireç taş kaplamadır (+367.01). Taban altında pişmiş topraktan yapılan ayakların olduğu ısıtma sistemi (hipokaust) tespit edildi.

Fotoğraf 7.

Fotoğraf 8.

[1] Creswell 1989: 109, fig. 68-69; Yegül 2006: Fig. 340-344.

[2] Arık 2000: 1-227; Aslanapa, 1965; 1-93; Önder 1988: 35-39.

[3] Rice 1952: 64-66.

[4] Harran Kale-Saray'da 2013 yılında yapılan kazılarda meydana çıkarılan bazalt duvarda yer alan kapı girişinin her iki tarafına simetrik yerleştirilen yüksek kabartma aslan başı ile bakışımlı duran kuş kabartması bulundu.

[5] Yardımcı 2007: Res. 61; Benzer figürlü cam parçaları 2015-2016 yılı kazılarımızda da bulundu.

Apsis (Fotoğraf 5, 9): 3.55x2.26m ebadında olup, 3.10m yüksekliğinde korunmuştur. Mevcut zeminden 1.62m yüksekliğe kadar kesme blok taş, bundan itibaren ise 1.50m yüksekliğinde tuğla örülüdür. Apsisin tuğlalarında bağlayıcı olarak biri beyaz diğeri tuğla renginde kireç harcı kullanılmıştır. Apsisin batı yarısında kahverengi, kuzeyinde ise tuğla harcı beyazdır. Kireç harcı ince agregalayla oluşturulmuştur. Farklı harçlar farklı dönemlerde yapılmış olmalıdır. Taş örülü alt kısmı dışa doğru iki kademelidir. Çıkıntılar 0.15m'dir. Duvar yüzeyinde çok az korunmuş sıva mevcuttur.

Bu apsisin batı kemer ayağının yakınında kesme taş örgü arasında çift künk hattı yer alır (Fotoğraf 7). Bu künkler kemer ayağının 0.47m kuzeyinde, zeminden 0.40m yüksekte doğu-batı yönünde üst üste yapılmıştır. Künk çapları 8.3cm, cidarı 5 mm'dir. Sıcak ve soğuk su ile ilişkili olan bu künkler bir zamanlar kemer ayağının köşesindeki kurnaya su taşımış olmalıdır. Kemer ayağında da güney-kuzey doğrultusunda 0.24x0.34 m ölçüsünde bir delik bulunması, bu künk hattının apsisi geçerek orta sıcaklık salonuna ulaştığını göstermektedir. Bu nedenle kemer ayağının güneye bakan kısmında da bir kurna olmalıydı. Anılan kemerin doğu ayağında da benzer künk hattı deliği mevcuttur. Bunun içinde insitu künk yer alır. Çapı 9.4 cm'dir. Bunun üstünde ise kırık bir künk parçası bulunur. Bunun çapı diğerinden daha geniştir. Bu geniş çaplı künklerin, doğu apsisinde de görüldüğü gibi dikey yerleştirilen künklerde kullanıldığı tespit edildi. Kemerin bu ayağı önündeki taş döşeme üstünde iki adet kurna izinin olması. Burada da kurnaların olduğunu düşündürmektedir. Salonun ve apsisin kurnaları Mogol istalası sonrasındaki yerleşimciler tarafından alınmış olmalıdır.

Fotoğraf 9

Fotoğraf 10

Orta apsiste oyma ve kakma üslubuyla yapılmış mimari parça bulundu (Fotoğraf 10). Bu eser, üst seviyeden yaklaşık 1.50m derinlikte, kül, tuğla ve kireç harcı parçaları ve küllü toprak içinde ele geçti. Kireç taşının üzerine oyulan kısımların kahverengi harçla doldurularak, dal ve damla desenleri yapılmıştır. Bu eser, 0.44x0.28mölç. de, 0.20m kalınlığındadır.

Giriş eyvanının sağında tabanda kesme taş dairevi biçiminde oyulmuştur (Fotoğraf 8). Ortasında ve yanlarda olmak üzere 3 dikey delik, gövdesinde de diğerlerinden daha geniş yatay delik mevcuttur. Delikte boru bağlantısını gösteren kireç harcı yer alır. Suyla ilişkili olduğu belli olan bu mimari öge, bir fıskiyeyi andırmaktadır. Bunun batısında sonraki yerleşimciler tarafından sökülen döşeme taşlarının 0.28m. altında bir kanal mevcuttur. Kuzey-güney doğrultusundaki bu ince kanala doğudan 0.36m genişliğinde taş bir kanal bağlanır. İnce kanal 0.15m genişliğinde ve 0.65m derinliğinde olup, tuğla örülüdür. Bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır.

Merkezi salonun batısındaki sıcaklık bölümü geçişi, hamamın 2. Dönemi'nin (hücreli batı sıcaklık bölümü) yapımı esnasında tuğla duvar örülerek kapatılmıştır. Anılan bölümdeki dar kapı ve koridorların yer alması, bu bölümün çocukların yıkandığı yer olabileceğini düşündürmektedir. Bu çocuklar ise, Ulu Cami külliyesinde bulunan okulun öğrencileri olmalıdır.

III. Dönem: Sıcaklık bölümünde tuğla döşeme, tandırlar ve ocaktan oluşan uygulamaların yapıldığı görüldü (Fotoğraf 9). Orta apsis'de 0.32m kalınlığındaki yıkıntı katının üstünde 1.85x2.20m ebadındaki yer tuğla döşelidir. Bağlayıcı olarak çamurun kullanıldığı 0.5cm kalınlığındaki tuğlaların ölçüsü

0.25x0.25m'dir. Apsisin önündeki hamam taban taşları sökülerek yan yana üç adet tandır yapılmıştır. Kilden yapılan bu tandırlar 55-60m çapında, 32-36m derinliğindedir. Cidarları 2.2.-3cm kalınlığındadır. Bu mekanın giriş eyvanının taban taşları da büyük oranda sökülerek tuğlaların dik yerleştirilmesiyle basitçe bir ocak yapılmıştır. Girişin güney-doğu köşesine ise duvarlardan sökülen kaplama yassı taşlar ile basitçe bir havuzun yapıldığı görüldü. Bu taşların bazısının yüzeyinde kırmızı sıva mevcuttur. Hamamın ılıklığında da görülen benzer uygulamalar, Çarşı Hamamı'nın Mogollar tarafından yakılıp yıkılmasından hemen sonra mesken amacıyla bir müddet kullanıldığını göstermektedir.

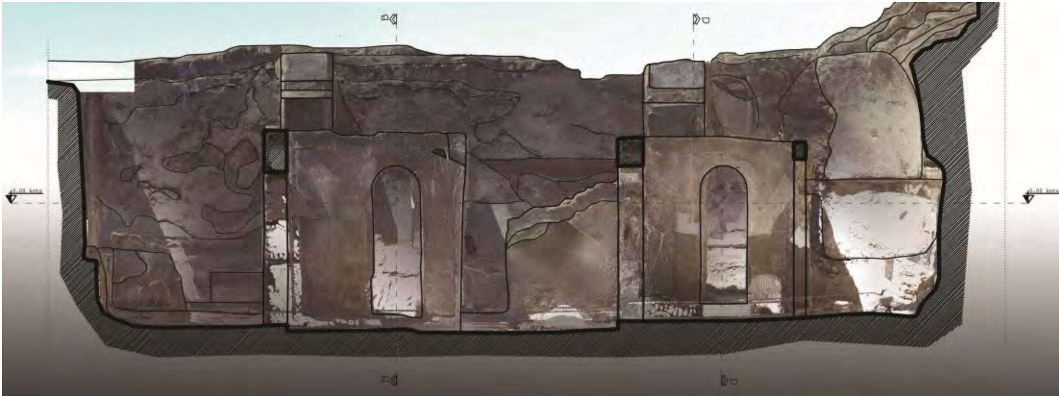
A.2. Batı Bölümü

Sıcaklığın batısını oluşturan bu bölüm 3,80x7,50 m ölçülerinde iki evreli yapıdır. Birinci evre yapısı apsis ve dikdörtgen odadan oluşan sıcaklığın batı bölümüdür. Sonraki evre ise tuğla malzemeli perde duvarlarla oluşturulmuş 5 hücre tipinde oda, hol ve yarım kubbeli odadır. Bu bölümde ortada, her iki tarafında dar koridorlarla yıkanılan küçük odalara (hücre) geçiş sağlayan hol bulunur.

Hamamın ilk yapıldığı planında sıcaklık, apsis ve ılıklık odasından oluşan bu sıcaklık bölümü II. Dönemde (12. yüzyılda) 1 hol ve 6 adet hücre tipi odaya bölünmüştür (Fotoğraf 11-12). Kemer aralarına örülen ince tuğla duvarlar, oldukça dar yapılan koridor ve hücre tipi oda kapıları (0.53m genişliğinde) bu bölümün II. Evrede yapıldığını bize gösterir. Ayrıca sıcaklık merkez salonuyla bu bölümün arası tuğla duvarla kapatılmıştır. Duvarlarında zemin seviyesinde herhangi bir kapıya rastlanılmayan bu bölümün kapısının ise doğu duvarında bulunan zeminden yaklaşık 1.20m yüksekte olan kapıdan geçerek hole inen bir ahşap merdivenle sağlandığı düşünülmektedir. Buraya ise Ilıklık bölümünden sonradan açılan bir kapıyla dar koridordan ulaşılmaktaydı. Koridorun batısında 0.43m yüksekliğinde seki yer alır.

Çizim 2

Plan 2

Fotoğraf 11

Fotoğraf 12

Tabanı düzgün kesilen kireç taşıyla döşelidir. Döşeme altında ısıtma sistemi (hipokaust) mevcuttur. Duvarlarda sıva üstüne kabartma biçiminde yan yana dizili üçgen desenleri yapılmıştır.

Hücre odaların üçünde kurna ele geçti. Eksik kurnaların III. Evre yerleşimcileri tarafından alındığı düşünülmektedir. Batı duvarı boyunca seki üzerinde üst üste iki künk hattı mevcuttur. Bu künk hatlarında kurna hizasında delikler bulunur. Bu delikler, günümüzde mevcut olmayan musluklara ait olmalıdır. Bu bölümdeki küçük yıkanma odalarının (hücrelerin) özellikleri sırasıyla şu şekildedir:

1 Nolu Oda

Batı bölümünün güneyinde 7H/d3 nolu açma içerisindeki 1 no.lu hücre tipli oda J/6-7 plan karelerinde yer alır (Fotoğraf 13-14). Oda, 2.13x1.84m ebadındadır. Dış duvarları yaklaşık 2.72m, iç duvarları ise 1.96m yüksekliğinde korunmuştur. Koridorun 1.75m yüksekliğinde ve 0.50m genişliğindeki beşik kemerli kapısından bu odaya girilir. Odanın güney ve batı duvarları boyunca uzanan 0.67m yüksekliğinde 0.14m genişliğinde sekiler mevcuttur. Bu sekilerin yüzeyindeki kireç harçlı sıva yer yer korunmuş haldedir. Sekilerin en üstünde iki sıra halinde künk hattı yer alır. Künklerin alt kısımlarındaki seki tuğla örülüdür. Bağlayıcı olarak kırmızı topraklı çamur harç kullanılmıştır.

Fotoğraf 13: 1 Nolu Oda

Fotoğraf 14: a-b Kurna ve künk çeşitlerinin görünümü, 1 Nolu Oda

Oda zemini oldukça düzgün kesilmiş sert kireç taşı döşelidir. Döşemenin büyük kısmı tahrip olmuştur. Döşeme taşları 0.9m kalınlığındadır.

Künkler: Oda içinde sekilerde yer alan in-situ künklerden başka zemine düşmüş halde çok sayıda künke de rastlanıldı (Fotoğraf 14b). Pişmiş topraktan yapılan bu künkler 0.33m uzunluğunda, geniş kenarı 0.13m, dar kenarı ise 0.9m ölçüsünde dir. Künklerin birbirine bağlantı yerlerinde bağlayıcı olarak alçı kullanılmıştır. Künk hatlarının bazısında 0.3m çapında delik mevcuttur. Bu musluk delikleri

her iki künkte de aynı hizadadır. Bu nedenle, sıcak ve soğuk su taşıyan bu künklerden suyun alınarak temizlik için yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Delikli künklerden birisi de odanın kuzey-batı köşesinde zemin üstünde in-situ duran kurnanın hizasında yer alır. Künklerdeki muslukların günümüze ulaşmamış olması, hamamın yağmalanmış olmasına bağlanabilir.

Anılan künkler gövde biçimlerine göre beş tipe ayrılır (Fotoğraf 14b). İlki silindir gövdeli, diğeri konik şeklinde sonlanan silindir gövdeli, diğeri "L" şeklinde silindir gövdeli, bir diğeri de T biçiminde silindir gövdeli, sonuncusu ise her iki tarafından birleşim yeri bulunan künklerdir. Bunlardan ilki 0.33m uzunluğunda, diğeri 0.26m uzunluğunda, bir diğeri ise 0.24m uzunluğundadır. Bunlardan ilk sıradakinin suyun direk geçişi için kullanıldığı, ikinci sırada olanın su geçişinin sonlandığı yerde kullanıldığı, üçüncü sırada olan künkün ise dirsek şeklinde oda köşelerinden su geçişi için kullanıldığı, diğerinin ise künk hattının diğer künk hattına bağlamak için kullanıldığı, sonuncusunun ise iki künkün bağlantı künkü olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kurna: Sekizgen biçimindeki bu kurna sert kireç taşından yapılmış olup, 0.35m yüksekliğinde ve 0.60m genişliğindedir (Fotoğraf 14a). Alt kısmı 0.14X0.13m genişliğinde deliktir. Odanın güney duvarına paralel uzanan iki künk hattında, bir zamanlar kurnaya su sağlayan musluk delikleri yer alır.

Duvarları: Odanın duvarları taş ve tuğla örgülüdür. Taş duvarlar odanın dahil olduğu yapının dış duvarlarıdır. Tuğla duvarlar ise odayı diğer odalardan ayıran oldukça ince duvarlardır. Duvar yüzeylerinde kireç sıva yer yer korunmuş haldedir. Bu sıva üzerinde oda zemininden 1.16m yüksekte kabartma olarak üçgen dizisi deseni yapılmıştır.

Odanın güney ve batı duvarları, hamamın dış duvarlarıdır. Güney duvarı 2.72m yüksekliğinde korunmuş olup, 0.79m genişliğindedir. Her iki yanı düzgün kesilmiş taşlarla örülü olan bu duvarda bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Batı duvar örgüsü de güney duvarına benzemektedir. Kuzey ve doğu duvarları ise 1.90m yüksekliğinde korunmuş olup tuğla örülüdür. Bağlayıcı olarak çamur kullanılmıştır. Tek sıra tuğla örülü olan kuzey duvarı 0.27m genişliğindedir.

Odanın kuzey duvarının sağ ve solunda görülen 0.46m genişliğindeki in-situ kemer parçaları bu odanın üst örtüsünün güney-kuzey doğrultusunda uzanan beşik tonozlu olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır.

2 Nolu Oda

1 Nolu Oda'nın kuzey bitişiğinde olan bu odaya 1 Nolu koridordan 0.53m genişliğinde ve 1.70m yüksekliğinde korunmuş olan beşik kemerli kapıdan girilir (Fotoğraf 15). Oda 1.60x1.72m ebadında yaklaşık kare planlıdır. Dış duvarı 2.74m, iç duvarları 1.96m yüksekliğinde korunmuştur. Tabanı düzgün kesilmiş kalker taşıyla döşeli olup, yer yer tahrip olmuştur.

Bu odanın batı duvarına bitişik güney yarısı 0.91m, kuzey yarısı 0.78m yüksekliğinde ve 0.19-0.14m genişliğinde seki yer alır. Bu sekinin en üstünde iki sıra künk hattı yer alır, alt kısmı ise tuğla örülüdür. Oda 1'in güney ve batısını dolanan bu künkler bu odanın da batı duvarı boyunca izlenir. Sekinin güney yarısında her iki künk de aynı hizada musluk deliklidir. Oda içinde in situ bulunan künkün 2.5cm genişliğindeki deliğinin içinde 5mm genişliğinde deliği olan alçı bulundu (Fotoğraf 16a-b). Bu küçük delik, künklere takılan musluklara suyun aşırı basınç yapmayacak biçimde verildiğini göstermektedir. Odanın güney batı köşesinde ise tüteklik künk hattı dikey yerleştirilmiştir.

Fotoğraf 15

Fotoğraf 16 a b

Tek sıra tuğla örülü ve bağlayıcı olarak çamur kullanılmış olan iç duvarlarında Oda 1′in duvarında olduğu gibi zeminden 1.18m yükseklikte üçgen dizili desenli kabartma sıva odanın iç duvarlarını do-

lanır. Odanın güney duvarı, kesme taşlarla örülmüş ve günümüze kısmen ulaşmış olan kemerin dışına yaslanmaktadır.

1 Nolu Koridor: 1 ve 2 nolu odaların açıldığı bu koridor 1.55m uzunluğunda ve 0.61m genişliğindedir. Koridorun beşik kemeri tahrip olmuştur. Odalara açılan kemerleri ise günümüze sağlam ulaşmıştır. Tabanı düzgün kesilmiş kalker taşlarla döşelidir.

3 Nolu Oda: 1.76x1.47m ebadındadır. Holden 0.52m genişliğindeki bir kapıdan bu odaya girilir (Fotoğraf 18).Tabanı düzgün kesilen kalker taşlarla döşelidir. Taban altında ısıtma sistemi (hipocaust) mevcuttur.

Hamamın batı dış duvarı düzgün kesme blok taşlarla örülü olup, bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Yer yer korunmuş olan duvar sıvasında bir adet üçgen deseni görülür (Fotoğraf 17). Bu duvar da zeminden 0.44m yük. de 0.17m genişliğinde bir seki bulunur. Seki üzerinde olması gereken çift sıra künk dizisi tahrip olmuştur. Restoratörler tarafından odadaki künklerin konservasyonu gerçekleştirildi (Fotoğraf 19).

Fotoğraf 17 -18

Kuzey duvarı 1.68m yük., 0.27m genişliğindedir. Tuğla örülüdür. Bağlayıcı olarak horasan harcı görülür. Yüzeyi sıvalıdır. Kuzey duvar örgüsüyle benzeşen doğu duvarı 1.43m yük., 9.17m genişliğindedir. Güney duvarı: 1.90m yük., 0.20m genişliğindedir. Sıva da 2 adet üçgen deseni yer alır.

Fotoğraf 19

Hol

Batı bölümünün tam merkezinde yer alan Hol, dikdörtgen planlı, 2.13x1.67m ebadındadır (Fotoğraf 20). Sağ ve solunda dar koridorlar yer alır. Bu mekanın karşısında 3 Nolu Oda mevcuttur. Tabanı düzgün kesilmiş kalker taş döşelidir. Doğu köşesi yakınında kısmen tahrip olan döşeme altında hipokaust sisteminin olduğu görüldü (Fotoğraf 23).

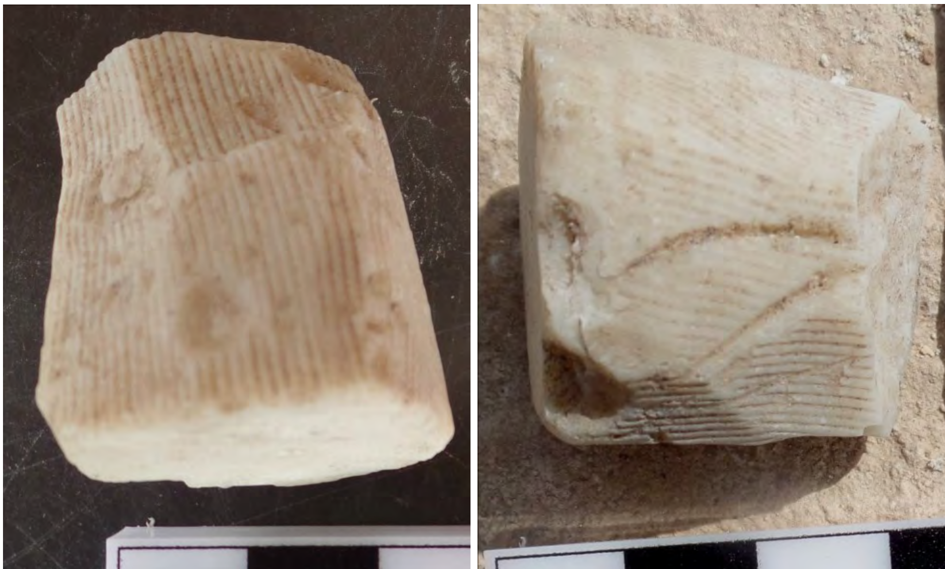
Holün kuzey duvarı 1.85m yük. korunmuştur. Koridora geçiş sağlayan kapı kenarı düzgün kesme blok taşlarla, diğer duvarlar tuğla örülüdür. Bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Duvar genişliği 0.24m dir. Duvar yüzeyinde sıva kısmen korunmuştur. Sıvada kabartma halinde üçgen deseni mevcuttur. Restoratörlerin duvar sıvasına müdahalesi esnasında duvar çatlağında sabun parçaları bulundu (Fotoğraf 22).

Fotoğraf 20 - 21

Doğu duvarı yer yer 2.30m yük. korunmuştur. Zeminden itibaren ilk iki sırası kesme blok taş ve yer yer tuğla örülü, 0.58m yükseklikten itibaren tamamen tuğla örülüdür. Bu duvar kuzey duvarına yaslanır. Doğu duvarına yaslanan 1.87m yüksekliğindeki güney duvarı, tuğla+horasan harcı örülüdür.

Hamamın batı bölümüne doğu duvarından açılan bir kapıyla girilmiş olmalıdır. Bu kapı zeminden yaklaşık 1.20m. yükseltilmiş olmalıdır. Duvarın her iki tarafında da ahşap merdivenler kullanılmış olmalıdır.

Fotoğraf 22 a b

Fotoğraf 23

Apsis: Batı bölümünün kuzeyinde yer alan apsisde 3 adet hücre oda bulunur.

4 Nolu Oda: 1.00x1.58m ebadındadır. Koridora açılan kapı 0.53m genişliğindedir. Güney-batı köşesinde dairevi formlu bazalt kurna bulunur (Fotoğraf 24). Kurna 0.37m yük., 0.49m çapında, 0.23m derinliğindedir. Odanın batı duvarı paralelindeki sekinin üstünde iki sıra künk hattı yer alır. Bu künklerin üzerinde kurna hizasında iki musluk deliği mevcuttur.

Odanın batı duvarında zeminden 1.55m yüksekte, 0.27m derinliğinde ve 0.55m genişliğinde bir niş yer alır. Yukarı doğru 1.45m uzunluğunda daralarak devam eden bu niş odanın ışık ve temiz havasıyla ilişkili olmalıdır.

Fotoğraf 24 -25

Odanın doğu ve kuzey duvarları 1.80m yüksekliğinde, güney duvarı ise 1.58m yük. korunmuştur. Güney duvarı 0.27m, doğu duvarı 0.16m, kuzey duvarı ise 0.18m genişliğindedir.

2.63m yük. korunan batı duvarı kesme blok taş+tuğla örülü, bağlayıcı olarak tuğla kırıkları katkılı kireç harçlıdır. Diğer duvarları tuğla örülü olup, bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Batı

duvarında 0.62m genişliğinde kemer ayağı bulunur. Bu kemerin üst kısmı günümüze sağlam ulaşmamıştır. Oda tabanı düzgün kesilmiş kalker taş döşelidir. Taş ölçüleri yaklaşık 0.40x0.43m dir.

5 Nolu Oda

4 Nolu hücre odanın karşısında bulunan bu oda 1.20x1.70m ebadındadır (Fotoğraf 25). Tabanı düzgün kesilmiş kalker taş döşelidir. Döşeme taşları 0.33x0.39m ebadındadır. Batı duvarındaki kapı genişliği 0.55m dir. Doğu duvarına paralel künk dizisinin yer aldığı sekiye bitişik kurna mevcuttur. Sert kireç taşından oyularak yapılan bu sekizgen formlu kurna 0.50m çapında, 0.35m yük. de, 0.32m derinliğindedir.

Doğu duvarı paralelinde yer alan seki 0.71m yük. de, 0.14m genişliğindedir. Sıvası büyük oranda tahrip olmuştur.

Doğu duvarı 2.73m yük. de, kuzey, batı ve güney duvarları 1.73m yük. de korunmuştur. Güney duvarı holün kuzey duvarıyla ortak olup, hücre odaların diğerlerinin duvarlarından farklı olarak kesme taş+tuğla örülüdür. Duvar genişliklerinde küçük farklılıklar görülür; güney duvarı 0.23m, batı duvarı 0.19m, kuzey duvarı 0.17m dir.

6 Nolu Oda

Yaklaşık yarım daire (apsis) biçimindeki bu oda 2.70x1.20m ebadındadır (Fotoğraf 26). 0.53m genişliğindeki kapıyla koridora açılır. Kuzey duvarı paralelinde 0.45m yüksekliğindeki seki üstünde çift künk hattı yer alır. Batıda bu künk hattı tahrip olmuştur. Kuzeyinde kısmen sökülen zemin taşının yerinde kurna olmalıydı. Burada çift delikli taban taşı da kurnanın varlığını göstermektedir.

Taban 367,05 seviyesinde olup 7 cm genişliğindeki kesme taş levhalarla döşenmiştir. 368,95/367,05 seviye aralığında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları esnasında yoğun olarak künk parçalarına rastlandı.

Fotoğraf 26

Fotoğraf 27

Apsis zeminden 1.47m yükseklikten itibaren dışa doğru 0.12m çıkıntılıdır. Bu çıkıntıda çift künk hattı yer yer korunmuş haldedir. Bu çift kün hattı restoratörler tarafından müdahale edilerek onarıldı (Fotoğraf 28).

Absisin kuzey duvarı, 2.95m, doğu duvarı 2.60m, güney duvarı ise 1.72m yüksekliğinde korunmuştur. Kuzey duvarı hamamın dış duvarını oluşturması nedeniyle kesme taş+horasan harcı örülüdür. Diğer duvarları tuğla+horasan harcı örülüdür. Güney duvarında yer alan sıvalarda üçgen desenleri görülür.

Fotoğraf 28

Tabanı diğer oda tabanlarında da görüldüğü gibi düzgün kesilmiş kesme kalker taşlarla döşelidir.

Fotoğraf 29

Çizim 4

Yorum:

Hamamın hücre tipli odalara bölünmüş batı kısmının yan duvarlarında zemin seviyesinde kapıya rastlanılmadı. Batı bölümündeki hole, merkezi salondan ahşap bir merdivenle ulaşılmış olduğu düşünülmektedir. Girişin korunaklı verilmesi, koridor ve kapı girişlerinin oldukça dar olması (0.53m) nedeniyle, bu bölüm çocuklar için yıkanma yeri olarak planlanmış olmalıdır. Bu nedenle, antik kaynaklar tarafından bahsedilen Harran'ın dört okulundan birisi hamamın yakınında olmalıdır.

A.3. Doğu Bölümü:

Dikdörtgen planlı olan bu bölümün kuzeyi de diğer sıcaklık bölümlerinde olduğu gibi apsislidir (Fotoğraf 30-31). Sıcaklık bölümüne geniş bir kemerle bağlanır. 3.90m genişliğindeki bu bölümün ana salona bağlanan batı kemeri 3.00m genişliğindedir. Oda tabanı düzgün kesilmiş kalker taş ile döşelidir. Zemin altında ısıtma (hipocaust) sistemi tespit edildi.

Fotoğraf 30 -31

Apsis: 3.00x3.40m ebadındadır. Duvarları 2.80m yük. korunmuştur. Apsis, hamamın kuzey duvarına yaslanır. Tuğla+horasan harcı örülü bu duvar 0.40m genişliğindedir. Apsis zemininden 2.90m yüksekte korunmuş haldedir. Bu apsis de düzgün kesilmiş taş ve tuğla örgü birlikte kullanılmıştır. Bağlayıcı olarak kireç harcı görülür. Bu apsisin duvarının içinde zeminden 1.72m yüksekte dikey yerleştirilen künk hattı tespit edildi. Farklı büyüklükteki künklerin uzunluğu 36cm ve 25cm, çapları ise 20.5cm ile 17cm dir. Apsiste bulunan kırmızı sıva yer yer korunmuştur.

Fotoğraf 32: Kemer ayakların ve döşemenin görünümü, Harran 2015.

Fotoğraf 33

Doğu duvarı 0.50m genişliğinde oldukça düzgün kesilmiş kesme blok taşlarla örülüdür. Yer yer 1.75m yüksekliğinde korunmuş olan bu duvarın örgüsünde altta 1.40m yüksekliğinde kesme blok taş, üste tuğla örülüdür. Doğu duvarı doğrultusunda yaklaşık 0.20-0.45m yüksekliğinde 0.12m genişliğinde ince bir seki bulunur. Bu seki üstünde çift künk hattı olmalıydı. Ama bu hatlar sonraki yerleşimciler tarafından tahrip edilmiştir.

Güney duvarı düzgün kesilmiş taşlarla örülüdür. 2.70m yüksekliğindeki bu duvar 0.71m genişliğindedir. Bu duvarın üstü su kanalı şeklinde tasarlanmıştır. Su kanalı üzerine de yassı taşlar konulmuştur. Bu kanal 0.16m genişliğinde 0.10m derinliğindedir. Kapak taşları yer yer korunmuş haldedir.

Doğu duvarının bitişiğinde taş havuz yer alır. Güney duvarındaki su kanalı bu taş havuzun suyunu sağlamaktaydı.

Sıcaklık'ın doğu bölümünde hamam yıkıldıktan sonra da sonraki yerleşimciler tarafından yapılan uygulamalar ve bırakılan izler belirgin biçimde izlenilmektedir. Bu dönemler ve kalıntıları şunlardır:

III. Dönem: Sıcaklık'ın güney kemeri arası duvarla kapatılmıştır. 1.53m yük korunmuş olan bu duvar oda zemini üstündeki 0.25m kalınlığındaki kültür katı üstüne düzensiz olarak örülmüştür. Tuğla örülü olan bu duvarda bağlayıcı olarak çamur kullanılmıştır. Sonradan basitçe yapılmış olan bu duvarın güneyinde dar kapı girişi görülür. Kapının doğu duvarı devşirme taş ve tuğlalarla örülüdür. Duvarın güneyinde ise hamamın zemininden 0.15m yukarıda kilden yapılan bir tandır yer alır (Fotoğraf 34). Kilden yapılmış olan bu tandırın içinin küllü toprakla dolu olduğu ve içinde kırık testi parçalarının olduğu görüldü. Tandır çapı 0.73m dir. Cidarı 4cm kalınlığındadır. Derinliği 0.25m dir.

Fotoğraf 34 -35

Doğu apsisinin güneyinde zemine hamamın taban taşları sökülerek 0.45x0.56m ölçüsünde ve 1.35m derinliğinde bir delik açılmıştır. Bunun doğusuna çift sıra tuğla döşenmiş ve arasında deliğe bağlanan basitçe yapılmış bir kanal bulunur. Bu yapılar bir tuvalete işaret etmektedir.

Moğol saldırısı esnasında oluşan yıkıntı katının üstüne yapılan basit yapılaşmalar, bu alan terk edildikten sonra Memlük Dönemi'nde buraya gelen yerleşimciler tarafından yapılmış olmalıdır.

IV. Dönem: Bu mekanın doğu duvarı paralelinde hamamın orijinal taş döşeli zemini üstündeki toprak ve tuğla yıkıntılarının 0.72m üstünde dikdörtgen bir mekan görülür (Fotoğraf 35). Devşirme kesme blok taşlarla tek sıra basitçe yapılmış olan bu mekan 0.63-0.80x2.35m ebadında, 0.40m derinliğindedir. Düzgün kesme devşirme bir taş ile iki bölüme ayrılır. Tabanı topraktır. Hamamın orijinal zemini üstündeki III. Dönem yangın katının 0.40m üstüne yapılmıştır. Bu mekan Ilıklık'ın güneyindeki 2 adet tandır ve tuğla duvarla aynı dönemde yapılmış olmalıdır.

V. Dönem: Araba yolu kaldırılırken III. Dönem tandırının yaklaşık 1.71m yukarısında 3 adet tandıra rastlanıldı. III.Dönem tandırından daha küçük ebatlı olan bu tandırlar 0.42m çapında, 0.57m derinliğindedir. Cidarı 6cm dir. Bu tandır diğer tandırdan çok daha sonra hamamın üst örtüsü ve kemerleri yıkıldıktan sonra yapılmış olmalıdır.

B. Ilıklık

Soyunmalık'tan 0.85m genişliğindeki kapı geçişiyle Ilıklık'a girilir. 3.30m genişliğindeki Ilıklık dikdörtgen planlıdır. Sıcaklık bölümüne iki girişi bulunur. 1. girişi orta sıcaklık bölümüne sağlanır. Bu giriş 1.85m genişliğindedir. Batı sıcaklık bölümünün koridoruna bağlanan diğer girişi ise 1.00m genişliğindedir. Bu giriş çocukların bu bölüme ulaşması için sonradan yapılmıştır.

Odada yer alan kemerin 0.54m kalınlığında düzgün kesme taşlardan yapılan ayakları 2.05m yüksekliğinde korunmuştur. Oda tabanındaki düzgün kesilmiş kireçtaşı kaplama yer yer tahrip olmuştur. Kuzey duvarı doğrultusunda zemin 0.75m genişliğinde 0.10m derinliğindedir. Burada muhtemelen ahşap dolap bulunmaktaydı.

Oda duvarları kesme taş örülü olup, bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Kuzey duvarı 2.45m, batı duvarı 2.22m, güney duvarı ise 3.00m yüksekliğinde korunmuştur. Güney duvarı 0.49m genişliğindedir.

Fotoğraf 36

III. Dönem:

İşlik: Ilıklık'tan Sıcaklığa giriş kapısı önünde su hazneleri, küçük su havuzları, tandır ve künk hattından oluşan işlik kalıntıları bulunur (Fotoğraf 37-38). Hamamın tabanı oyularak yan yana yapılan bu hazneler 0.94m çapında, 0.61m derinliğindedir. Gövdesi tabana doğru daralır. Taban 0.40m genişliğindedir. Yoğun tuğla katkılı horosan harç bağlayıcılı yarım tuğlalarla örülen bu hazneler, 4cm kalınlığında sıvalıdır. Haznelerin sağ ve solunda 0.47x0.58m ölçüsünde taş sekiler bulunur. 2 nolu hazne, dikdörtgen küçük havuzla bağlantılıdır. 1.46x0.30m ölçüsündeki bu havuzun etrafı devşirme taşlarla örülüdür. Çok az horasan harcı kullanılmıştır. Bu havuzun güneyinde de 0.70x0.35m ölç. küçük bir havuzcuk mevcuttur. Tandırın kuzey bitişiğinde de 1.12x0.36m diğer bir havuzcuk mevcuttur. Su haznelerinin doğusunda bir tandır bulunur. Tandırın çapı 45 cm, cidarı 3,5 cm ve çevresindeki tuğla cidarı 10 cm'dir. Tabanı taş döşelidir.

Fotoğraf 37: III.Dönem kalıntılarının görünümü, Ilıklık.

Fotoğraf 38: Ilıklık'tan Sıcaklık'ın görünümü.

Bu mekanın doğusunda 0.28m genişliğinde ve 0.65m yüksekliğinde horasan harç bağlayıcılı tuğla duvar mevcuttur. Bu duvarın yaklaşık 0.66m paralelinde uzun havuza benzer bir mekan daha yer alır. Bunun güney-doğu köşesinde iki künk hattı kısmen korunmuş olarak görülür. Bu hattın birinin yuvası Ilıklık'ın güney duvarına oyuludur. Künkler 0.9m çapındadır. Bu İşlik'in güney-batı köşesinde de tabana dikey yerleştirilen bir künk görülür. Çapı 7.5cm dir. Su hazneleri, küçük havuzlar ve tandır yün boyama işliğini akla getirmektedir.

V. Dönem: Odanın doğusunda zeminin 0.70m üstünde yan yana üç tandır yer alır. Ayrıca bu seviyede devşirme delikli yassı kare taşlar ve selvi kabartmalı mimari levha parçası bulundu (Fotoğraf 39-40).

Fotoğraf 39 - 40

C. Soyunmalık

Hamamın batı ve güneyinde, uzun salonlar halinde soyunmalıklar (1-2 nolu salonlar) bulunur. Bunlar, 7H/d3-d4-d5 açmalarında 2014-2016 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında meydana çıkarıldı.

Giriş: Ulu Cami'nin doğu duvarı doğrultusunda uzanan 1. Sokak'tan hamamın soyunmalık bölümüne girilir. Kapı önünde pembe mermerden iki sütun kaidesi yer alır. Bu kaidelerin kapı genişliğini kapsamaması nedeniyle üçüncü bir kaidenin de burada yer alması gerekmektedir. Üçüncü kaide tahrip olmuş olmalıdır. Kapı yakınında pembe mermer sütun tamburları, Korint sütun başlığı ve kompozit sütun başlığına rastlanıldı (Fotoğraf 46-47). Bu kalıntılar, hamam girişinin orijinalde oldukça gösterişli olduğunu göstermektedir. Hamamın zemini yol kodunun yaklaşık 0.75m altında kalmış olmasıyla soyunmalık bölümüne 1.35m genişliğindeki kapıdan üç adet bazalt basamakla inilmektedir (Fotoğraf 41-42). Girişin sağ ve solu ile karşısında soyunmalıklar bulunur.

Fotoğraf 41 - 42

Çizim 5: Hamam girişinin temsili canlandırılması.

1 Nolu Soyunmalık: Hamama sokaktan açılan kapının sağ ve solunda bulunur. Dikdörtgen planlı bu salon (19.70x3.85-4.30m) ebadındadır (Fotoğraf 43-44). Kuzey bölümü hamamın sıcaklık ve Ilıklık bölümüyle 1. Sokak arasında, güney bölümü ise 1. Sokak ile Podyumlu Kuyu arasında bulunur.

Salonun batı duvarı yer yer 2.10m yüksekliğinde olup, 0.70m genişliğindedir. İri ebatlı kesme blok taşlarla örülü olan bu duvar hamamın batı çevre duvarı şeklindedir. Bağlayıcı olarak horasan harç kullanılmıştır. Duvar örgüsünde devşirme blok taşlar da görüldü. Günümüze ulaşan az sayıdaki yassı kaplama taşlarından duvarın orijinalinin taş kaplamalı olduğu anlaşılmaktadır. Restoratörler tarafından boşalan derzlere müdahale yapıldı.

Fotoğraf 43 - 44

Salon tabanı oldukça düzgün kesilmiş kalker taşı döşelidir. Taş döşeme duvarlara yaklaşık 0.90m mesafede hat halinde 0.15m yüksekçedir. Bu görünümüyle salon sanki sığ bir havuzu (impluvium) andırır. Batı duvarı boyunca 0.52x0.60m ebadında küçük mekanlar yer alır (Fotoğraf 45). Bu mekanların ince tuğla duvarlarının ilk iki sırası korunmuş haldedir. Bu küçük mekanlar ahşap oturak veya dolap yerleriyle ilişkili olmalıdır.

Salonda, 0.65-1.95m yükseklikte düşmüş halde 3 adet kemere rastlanıldı. Bu kemerlerin ilki basamakların hizasında, diğeri Hol'ün batısında, bir diğeri ise hamamın sıcaklık bölümü hizasındadır. Düşen bu kemerler ile salonun güney sınırında büyük oranda korunmuş diğer bir kemer, bu salonun üst örtüsünün beşik tonozlu olduğuna işaret etmektedir.

Fotoğraf 45

Çizim 6: Soğukluğun restitüsyonu.

Fotoğraf 46

Fotoğraf 47

Fotoğraf 48

Salonun doğu duvarı 2.30m yük. korunmuş olup, hamamın sıcaklık bölümüyle ortaktır. Kesme blok taş örülü olan bu duvarın üst sırasında kısmen korunmuş olan tuğla örülü sağır kemer yer alır. Bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Bu duvardaki konservasyon çalışmaları esnasında iki adet tüteklik (Fotoğraf 49-50), bir adet de su künk hattı tespit edildi (Fotoğraf 51). Soyunma odasının Kuzey-Doğu köşesi yakınındaki tüteklik tabandan 1.10m yüksektedir. Duvar içinde bulunan bu tüteklik sıcaklık bölümünün 4 Nolu Oda'sının hizasına denk gelmektedir. Tüteklikte iki künk iç içedir. Üstteki künk kırık ve eksiktir. Kahverengi hamurlu astarsız olan alttaki künk 0.16m çapında, kahverengi hamurlu devetüyü astarlı olan üstteki künk ise 0.14m çapındadır. Cidarları 11 ile 6 mm dir. 2 Nolu Sıcaklık odasının hizasına denk gelen ve anılan oda içinde de kısmen görülen diğer tüteklik tabandan 0.97m yüksekte, duvarın 0.52m içinde tespit edildi. Devetüyü hamurlu bu künk 0.15m genişliğindedir. Ağız çapı 7.5cm dir. 1 Nolu Sıcaklık odasının hizasındaki künk ise duvarın dışında tabanda görüldü. Duvarın dış çizgisi hizasındadır. Kahverengi hamurlu olan bu künk 0.12m kalınlığındadır. Ağız çapı 0.9m, cidarı 10mm dir. Bu künkün üst hizasındaki dikey yatak yeri ve bunun bağlandığı duvarın üst kısmında yere paralel uzanan künk hattı yuvası belirgindir. Bu nedenle duvarın üst kısmına yatay yerleştirilen künk hattı T biçimli bir künkle duvara diken olarak yerleştirilen künk hattına bağlanmış olmalıdır. Mevcut bulunan künk de bu dikey hattın tabanda günümüze ulaşan parçasıdır.

Salonun kuzey duvarı 2.20m yük. korunmuştur. Kesme taş örülü kuzey duvarında sağır kemer görülmektedir.

Salonun güney sınırında yer alan 3.55m genişliğindeki kemer büyük oranda korunmuş haldedir. Bu kemer düzgün kesilmiş taşlarla örülü olup, bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Üst kısmı yıkık ve eksiktir. Kemer arası III. Dönemde 0.84m genişliğinde bir kapı geçişi bırakılarak tuğla ve devşirme taşlarla örülmüştür. Kuyuönü Odası'ndan bakıldığında kemer yüksekliği 3.55m dir. Bu nedenle, 1.No.lu Soyunmalık Salonu'nun I. Dönemde 1.35m yükseltilip, düzgün kesme taşlarla döşendiği düşünülmektedir. Podyumlu Kuyu'nun kuzey bitişiğindeki 1 Nolu Oda'nın batı kapısının büyük oranda kapatılmasının da bu imar değişikliğiyle birlikte yapıldığı değerlendirilmektedir.

Kuyuönü Odası'ndan alınan yanmış ahşap analiz edildiğinde, bu tabaka MS 658-729 tarihini vermiştir. Bu nedenle, anılan değişiklik Emeviler Dönemi'nde yapılmış olmalıdır.

III. Dönem Yapılaşması: Oda içinde zeminin 0.30m üstünde bir tandır yer alır. Bu tandır düşen kemer taşlarının altında bulunmaktadır.

Fotoğraf 49 *Fotoğraf 50* *Fotoğraf 51*

2. Salon:

Bu salon, Sokak 1'den hamama girişi sağlayan kapının karşısında yer alır (Fotoğraf 52-53). Podyumlu Su Kuyusu ile hamamın ılıklık bölümü arasında dikdörtgen planlıdır. 5.70x3.05m ebadında doğu-batı yönündedir.

Fotoğraf 52 *Fotoğraf 53* *Fotoğraf 54: Topuk taşı.*

Salonun her iki tarafında seki yer alır. Ön kısmı düzgün kesilmiş yassı taşlarla örülü olan bu seki 0.55m yüksekliğinde 0.59m genişliğindedir.

Oda duvarları kesme blok taşlardan örülüdür. Bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır. Kuzey duvarı 3.00m yükseklikte, güney duvarı ise 3.35m yükseklikte korunmuş olup, 0.55m genişliğindedir. Güney duvarının en üst sırasında sütun başlığı ve tamburun devşirme olarak kullanıldığı görüldü.

Kazı çalışmasında oda tabanı altında atık su kanalına rastlanıldı. Bu kanalın üzerini de kaplamakta olan düzgün kalker taşlardan oluşan taban döşemesinin yer yer korunduğu görüldü. Mevcutta olmayan taban döşemesinin büyük kısmı sonraki yerleşimciler tarafından sökülmüştür. Taban altındaki atık su kanalı tuğla örülü olup, 0.28x0.55m ölçüsündedir.

II. Dönem Yapılaşması:

Güney duvarı bitişiğinde pembe mermer bir tekne yer alır. Yarım oval biçimli olan bu su teknesinin cidar kalınlığı 08m, genişliği 0.75m, derinliği ise 0.60m dir. Teknenin düz tarafı duvara doğru yerleştirileceğine, salona doğru ters dir. Bu tekne ve etrafındaki basit zemin uygulamaları 12. yüzyıl sonrası yapılmıştır.

III. Dönem Yapılaşması:

Tandır: Anılan mekanın batısında zeminden 0.40m yükseklikte bir tandır yer alır. Çapı 0.40m dir. Bu mekan terkedildikten ve kısmen yıkıldıktan sonra sonraki yerleşimciler tarafından bu tandır yapılmıştır. Bu tandırın yakınında zeminin yaklaşık 1.60m yükseğe düşmüş olan kesme taştan yapılan bir kemer bulunur. Bu nedenle, tandır yapıldığında salonun tonozu henüz yıkılmamış olmalıydı.

Koridor 3

2. Salon'un doğusundan 1.21m genişliğinde kapı açıklığıyla bu koridora girilir (Fotoğraf 55-56). Eşik taşında söve ve sürgü yeri mevcuttur. Bu eşik 2. Salon'dan 0.25m yüksektedir. Doğu-batı yönünde uzanan bu koridor, güneyde basamaklarla Şadırvanlı Avlu'ya da ulaşım sağlamaktaydı.

Güney duvarı Podyumlu Su Kuyusu'nun kuzey duvarıyla ortaktır. Kesme taşlarla örülen kuzey duvarın üstü ise su kanalı olarak tasarlanmıştır. Bu duvara pembe mermerden yapılmış bir sütun yaslanır. Koridorun zeminindeki kalker taban döşemesi yer yer korunmuş haldedir. Döşeme altında atık su kanalı (+367.82) yer alır. Tuğla örülü olan bu kanalın üstü yassı taşlarla döşelidir.

Fotoğraf 55: Koridorun doğudan görünümü, Harran 2015.

Fotoğraf 56: Koridorun doğudan görünümü, Harran 2016.

D. Havuz

Hamamın doğu duvarı bitişiğindedir. Dikdörtgen planlı bu havuz 1.67x90m ebadındadır (Fotoğraf 57). Derinliği 0.75m, kenar kalınlığı 0.15m dir. Pembe mermerin oyulmasıyla yapılan bu havuzda üç farklı yönden künk bağlantısı görülür. Bu künkler 0.14m çapında olup, biri hamam, diğeri külhan, bir diğeri ise doğudaki soğuk su deposu yönündedir. Bu havuzun suyu Soğukluk odasının üstündeki su kanalıyla sağlanmıştır. Havuz hizasında bu kanalın üstündeki bir kapak taşında havalandırma deliği mevcuttur.

Fotoğraf 57: Su dağıtım havuzunun güneyden görünümü, Harran 2015.

E. Sıcak Su Deposu ve Külhan

Hamamın doğu duvarı boyunca uzanır. 7H/f3-f4-g4 açmaları kapsamaktadır. Bu yapı 3,20x9.80m ölçülerinde kuzey-güney yönlü dikdörtgen planlıdır (Fotoğraf 58-59). Duvar ve tonozu tuğla örülü, horasan harç bağlayıcılıdır. Tonozu tahrip olmuştur. 1.60m yüksekliğinde yer yer korunan duvarlarındaki içe dönük kavislerden üst örtüsünün beşik tonozlu olduğu anlaşılmaktadır. Tuğla örülü tabanı kuzey yarısında korunmuştur.

Fotoğraf 58 - 59

Odanın yaklaşık ortasında 1.80m çapında daire biçiminde bir boşluk bulunur. Tuğla örülü olan ağız kenarı, 0.45m derinlikten sonra dışa yuvarlatılmış kenarlı metal kazanın oturması için 0.25m genişliğinde çıkıntı yaparak aşağıdaki külhana doğru dik iner. Etrafı tuğla örülü+horosan harç bağlayıcılı olan silindir biçimli bu boşlukta küllü toprağa az sayıda düzgün kesilmiş yassı taşlar ile tuğla parçalarının karıştığı görüldü. Bu boşlukta 2.41m aşağıda tuğla döşemeye rastlanıldı. Bu boşluk külhan kazanının konulduğu yerdir (Fotoğraf 61). Metal kazanı muhtemelen Moğol saldırısı sonrası, hamamın musluklarıyla birlikte yağmalanmış olmalıdır.

Bu mekanda kazan boşluğundan alınan kömürleşmiş malzemenin C14 Takvim Yaşı Tarihlemesi Zengi Atabeyliği ve Erken Eyyubiler Dönemi'ni vermiştir (M.S. 12/13. yüzyıl).

Külhan 1

Sıcak su deposunun altında külhan yer alır (Fotoğraf 60). Doğuya dönük olan girişi sivri kemerlidir. Düzgün kesilmiş taşlarla örülü olan kemeri 2.10m genişliğindedir. Giriş kemerinin 1.75m aşağısında tuğla döşeme, bunun 0.14m altında kesme blok taşlar mevcuttur. Tuğla döşeme külhanın tabanı olmalıdır.

Fotoğraf 60 - Fotoğraf 61

Giriş kemerin üstünde sıcak su deposunun tuğla örülü doğu duvarı bulunmaktadır. Soğuksu deposunun kuzeyindeki kavisli izlerden külhan önünün tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Külhan 2

Sıcaklık bölümünün orta apsisinin kuzeyinde içi kül dolu bir boşluk tespit edildi. Henüz kazısı yapılamayan bu mekan muhtemelen 2. külhan olmalıdır. Hamamın kuzey dış duvarı doğrultusunda uzanan koridor bu külhana ulaşımı sağlamış olmalıdır.

F. Soğuk Su Deposu (7h/F4)

Doğu-batı doğrultusundaki bu su deposu 2.70x6.05m ebadındadır. Duvar kalınlığı 0.33m'dir. Bu depoda 2.80m derinleşildi (+366.56). Beşik tonoz örtülü bu su deposu tuğla örülüdür. Güneyinden bağlanan bir su kanalı mevcut. Bu deponun suyunu sağlayan bu kanal, toplama havuzundan Soğuk Su Deposu'na yönelen künk hattına bağlıdır.

Fotoğraf 62

Fotoğraf 63

Küllük

Soğuk Su Deposu'nun doğu bitişiğinde dikdörtgen planlı olan bu mekan külhanın güneyinde yer alır. Doğu duvarı tuğla, güney duvarı kesme blok taş ve tuğla ile almaşık örülüdür. Güney duvarındaki farklı örgü teknikleri ilk iki dönemle ilişkili olmalıdır.

7H/g4 Açması'nda yapılan kazı çalışmalarda odada +369,15-367,44 seviyeler arasında yoğun küle rastlanıldı. Bu nedenle, yakınında bulunan külhanda oluşan küller bu mekana yığılmış olmalıdır. Kül yığınında karışık olarak sırlı, sırsız seramik parçaları, kandil parçaları, küresel konik kap parçaları, cam parçaları, metal objeler, boncuk, tohumlar, sikkeler ve kemik parçaları bulundu. Bu nedenle, bu mekan hem küllük hem de çöplük olarak kullanılmış olmalıdır. Zemin sıkıştırılmış topraktır.

Küllük Odası'nın güney-batı köşesinde zeminin 2.39m üst seviyesinde (+369,83) III. Dönem'e ait bir tandır yer almaktadır.

Tespit Edilen Dönem Farkları:

Hamamın mimari yapısında Moğol öncesi iki dönem, Moğol sonrası da hamamın çeşitli odalarında 4 dönem yerleşim izi tespit edildi.

I. Dönem: Hamamın en eski halini oluşturan düzgün kesilmiş taşlarla örülen duvarlar, kemer ayakları, payeler ve düzgün taş döşemeli zemin, hipokaust sistemi.

II. Dönem: Hamamın batı bölümündeki Sıcaklık'ın I Dönem planında değişiklik yapılarak tuğla duvarlardan küçük odalar ve dar koridorlar yapılması.

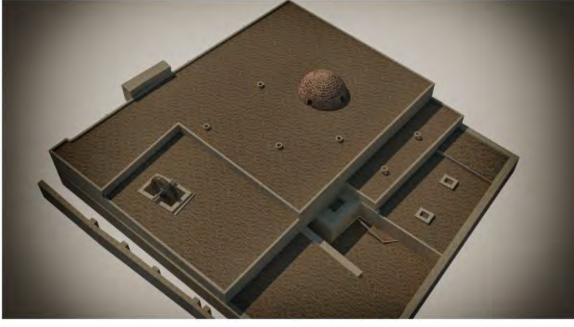
III. Dönem Yerleşimi: Mesken ve işlik amaçlı kullanım Hamamın sıcaklık bölümünde orta apsisteki tuğla döşeme, tandırlar, ocaklar, havuz ile batı bölümünde kemerler arasına doğu-batı yönünde inşa edilen tuğla örülü, çamur bağlayıcılı duvar. Bu duvar, hamam yıkıldıktan sonra orijinal zemin üstündeki küllü topraklı, kırık tuğlalı yıkıntı katının 0.30m üstüne yapılmıştır (14. yüzyıl). Bu döneme ait kil tandırlar da görülmektedir. Bu tandırlar Soyunmalık'da zeminden 0.30m yüksekte 2 adet, Ilıklık'da 2, orta apsiste 3, doğu apsisinde 1 adet görüldü. Ayrıca Ilıklık'da su haznesi, küçük havuz ve tandırdan oluşan bir işlik mevcuttur.

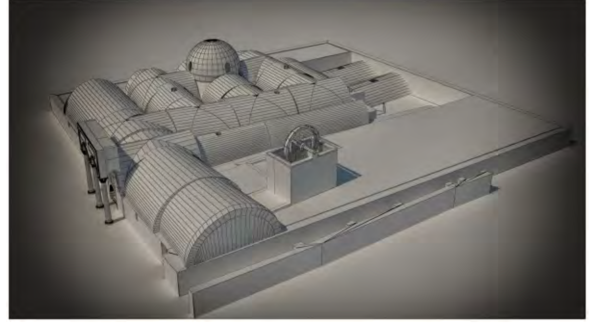
IV. Dönem Yerleşim İzleri: Ilıklık bölümünde sert zemin. Sıkıştırılmış toprak altında yangın tabakası mevcuttur. Bu da III. Dönem'in yangın neticesi sona erdiğini gösteriyor. III. Dönem kalıntılarının hemen üstü, yangın katı düzleştirilip, zemin oluşturulduktan sonra mesken amaçlı kullanılmıştır. Burada kapı söve taşı ve demir teller de bulundu.

V. Dönem Yerleşim İzleri: Mevsimlik kullanım Ilıklık'ın doğu bölümünde IV. Dönem yerleşiminin 0.50m üstüne yan yana 3 adet tandır yapılmıştır (+368.24), Ilıklık'ın doğu duvarı paraleline devşirme kesme taşlar kullanılarak depo amaçlı ince uzun iki adet hücre yapılmıştır. Bu dönemden sonra hamamın üst örtüsüne ait tonoz ve kemerler büyük oranda yıkılmıştır.

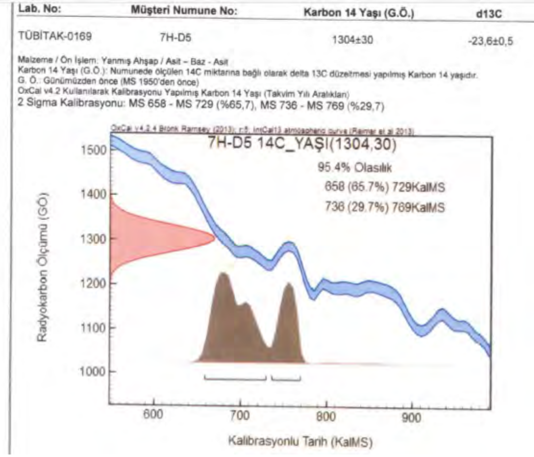
VI.Dönem Yerleşim İzleri: Mevsimlik kullanım Ilıklık'ın kuzey-doğusunda tonoz ve duvar yıkıntılarının üstünde tabandan 1.60m yüksekte 2 tandır bulundu. Hamamda su dağıtım havuzunun etrafında 5 adet, sıcak su deposunun güneyinde 2 adet ve Küllük Odası'nın güney-batı köşesinde +369,83 seviyesinde bir tandır mevcuttur. Kilden yapılan bu tandırların çapları 0.45-0.65m, yük. 0.35-0.55m, cidarları 0.2-3cm dir.

Hamam yıkıldıktan sonra da hamam odalarında yerleşim izlerine rastlanıldı. III. Dönem yerleşimciler Mogol istilasından sonra gelmiş. Bunlar hamamı mesken amaçlı bir müddet kullanmışlar. Odalarını kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirmişlerdir. Bu yerleşim bir yangınla son bulmuştur. Bunlardan hemen sonra gelen yerleşimciler de hamamın Ilıklık odalarını mesken tutmuşlar. Bunların ardından gelenler bu alanı mevsimlik olarak sadece tandır ihtiyacıyla kullanmıştır. Tandırların yapılma yeri olarak bu alanın seçilmesi buradaki su kuyularıyla ilgili olmalıdır. Bu tandırlar, bu alanda konaklayan bir gruba ekmek sağlamak için yapılmış olmalıdır. Bu kadar çok sayıda tandırın bulunmuş olması maksem, sarnıç ve kuyularının çok olduğu bu alanın, III. Dönemden sonra geçici konaklama yeri olarak özellikle seçilmiş olduğu akla gelmektedir.

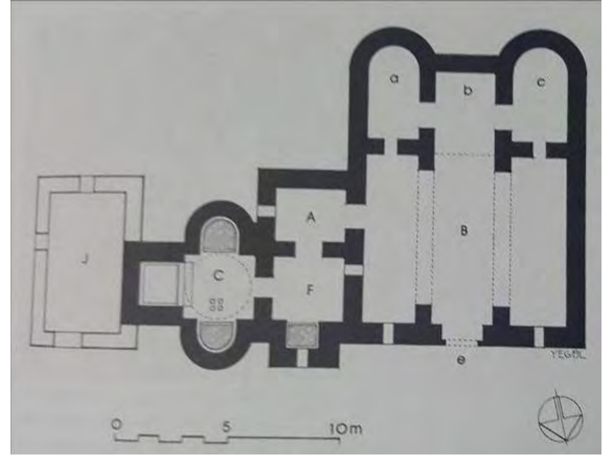

Çizim 7: Çarşı Hamamı'nın rekonstrüksiyonu. *Çizim 8: Çarşı Hamamı'nın tonoz ve kubbesinin rekonstrüksiyonu.*

Lab. No:	Müşteri Numune No:	Karbon 14 Yaşı (G.Ö.)	d13C
TÜBİTAK-0169	7H-D5	1304±30	-23,6±0,5

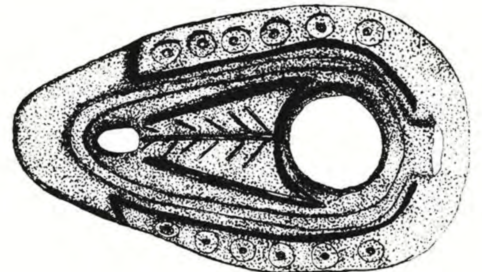
Malzeme / Ön İşlem: Yanmış Ahşap / Asit – Baz - Asit
Karbon 14 Yaşı (G.Ö.): Numunede ölçülen 14C miktarına bağlı olarak delta 13C düzeltmesi yapılmış Karbon 14 yaşıdır.
G. Ö.: Günümüzden önce (MS 1950'den önce)
OxCal v4.2 Kullanılarak Kalibrasyonu Yapılmış Karbon 14 Yaşı (Takvim Yılı Aralıkları)
2 Sigma Kalibrasyonu: MS 658 - MS 729 (%65,7), MS 736 - MS 769 (%29,7)

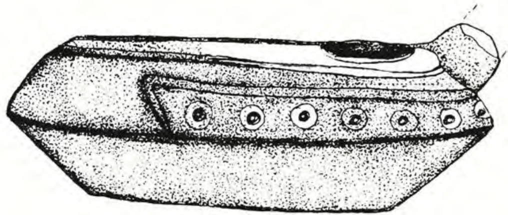

Şekil 1: 7H-D5'deki yanmış ahşap'ın C14 yaş tayini *Plan 3: Kasru'l Amra'daki hamam (Yegül 2006: fig. 339)*

Çizim 9: Kandil

G.1. Podyumlu Kuyu

Çarşı Hamamı'nın güney bitişiğinde podyumlu kuyu bulunur. 7H\d5 ve 7H\e5 açmalarında yapılan çalışmalarda büyük bir kuyu ile etrafında yüksek ve geniş bir podyum meydana çıkarıldı. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bu kuyu 3.15x1.65m ebadındadır. Podyumu 4.60m yüksekliğinde, 8.65m genişliğindedir. Kuyu içindeki toprak 5.90m derinliğe kadar temizlenerek +363.95 koduna ulaşıldı. Suyun bu seviyenin 6m aşağısında olduğu düşünülmektedir. Kuyu, kesme blok taşlarla örülüdür. En üstteki 3 sıra taş haricinde diğer taşların yüzeyi sıvalıdır. Çarşı Hamamı'na doğru uzanan iki künk hattıyla hamamın suyunu da sağlamıştır.

Kuyunun doğu duvarında +365.82 seviyesinde duvara çakılmış olan büyükçe demir kalıntısına rastlanılmış ve bu demirin kuzey duvarında yer alan 2. demirle aynı seviyede olduğu görülmüştür. Ayrıca, 0.77m aşağısında da duvara çakılmış diğer bir demir obje mevcuttur. Kireç harcıyla sıvalı bu duvar dalgalı bir şekil almıştır. Kuyunun güney duvarında farklı ölçülerde nişler bulunur. Benzer nişler karşısında yer alan kuzey duvarında da mevcuttur.

Batısında, 3.20m aşağıda beşik tonozlu mekan yer alır. Su kuyudan bir çark (dolap) sistemiyle yukarı taşınmıştır. Çünkü, tonozlu mekan önünde, kuyu içinde bakışımlı oyuklara rastlanılırken, podyum üstünde ise kesme taşlar üzerinde bakışımlı oyuklar görülür. Bunlar, çark millerin oturduğu yuvalar olmalıdır. Kuyunun üst kısmında doğusunda, çarktan gelen suyun boşatıldığı bir kanal yer alır.

Bu kuyuda ortası ve kenarları delinmiş tuğlalar, seramik ve cam parçaları, demir objeler ve hayvan kemik parçalarına rastlanılmıştır.

Fotoğraf 64: Podyumlu Su Kuyusu'nun doğudan görünümü, Harran 2015

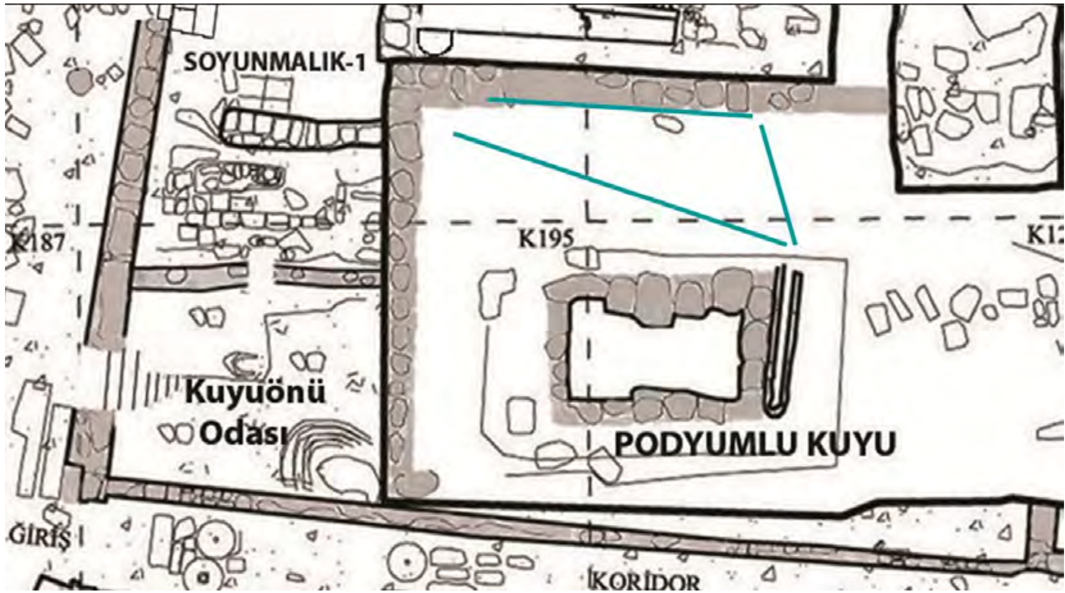

Fotoğraf 65: Podyumlu Su Kuyusu'nun içten görünümü, Harran 2015

Tamamen meydana çıkarılan bu Podyumlu Kuyu neticesinde Harran'ın şehir içerisinde su dağıtımının nasıl yapıldığı kısmen anlaşılabilmiştir. Bu kuyunun orijinalde Doğu Roma Dönemi'nde yapıldığı, İslami dönemde ise bu alanın yeniden imar planı yapılırken halkın temizlenme alanına dahil edildiği düşünülmektedir. Halkın Harran'ı terk etmek zorunda kaldığı Moğol istilası sonrasında da bu su yapısının etrafındaki mekanlara kısa süreli yerleşilerek hayvan barınakları ve tandırların yapıldığı gözlemlenmiştir.

G.2. Tonozlu Oda

Podyumun içinde (7H-d4), kuyunun kuzey bitişiğindeki bu oda, doğu batı doğrultusunda 3.26x2.40m ölçüsünde, 2.00m yüksekliğindedir. Odanın İslami Dönem tabanı sert sıkıştırılmış topraktır, bu tabandan 0.40m daha aşağıdaki Doğu Roma tabanı ise düzgün kesilmiş taş döşemedir.

Plan 4: Podyumlu Su Kuyusu, Harran 2015

Anılan oda düzgün kesilmiş taşlarla örülmüş beşik tonoz örtülüdür. Sanki podyum içine gizlenmiş gibidir. Taş örgüsü harçsız derz derzedir. Tonoz yüzeyinde sıva yer yer korunmuştur. Orjinal hali sanki bir eyvanı andırmaktadır. Batıya açılan 1.75m genişliğindeki girişi, soyunmalık yapılırken 0.50x0.70m ebatına küçültülmüştür. Soyunmalık, bu odanın orijinal zemininden 1.70m yükseltilmiştir. Girişinin sağ ve solunda, soyunmalıktaki küçük tuğla hücrelerin benzeri 0.70m uzunluğunda iki tuğla duvar bulunur. Tuğla örgüsünün iki sırası korunmuş haldedir. Bu giriş, bir insanın serbest giremeyeceği kadar küçüktür.

Anılan odanın, su kuyusu ve 2 Nolu Soyunmalık'a yaklaşık bakışımlı olarak küçük pencereleri bulunur. Güney duvarındaki 0.38x0.22m ölçüsündeki küçük pencere su kuyusunun tonozlu geçişine açılır. 1.10m yükseklikteki bu pencere su kuyusundan serinlik ve ışık sağlamış olmalıdır. Diğer pencere soyunmalığın 2.Salonu'na açılır. Dikdörtgen niş içine yerleştirilen bu pencere ise 0.38x0.25m ölçüsündedir.

Odanın doğu duvarına künk hattı için dikey oyulan 0.14x0.16m ölç. kanalın bağlandığı iç içe keramik kaplar bu odayı özel kılmaktadır. 0.63m genişliğindeki bu kaplar oda zemininden 0.85m yüksektedir. Kanal içindeki künk hattı günümüze ulaşmamıştır. Kanalın suyu podyum üstünde tespit ettiğimiz künk hattından sağlanmış olmalıdır.

Fotoğraf 66: Podyum içerisinde yer alan beşik tonozlu Oda'dan görünüm, Harran 2015.

Fotoğraf 67: Podyum içerisinde yer alan Beşik Tonozlu Oda'dan görünüm, Harran 2015.

Odada küllü toprak içinde kürevi konik kap ve seramik parçaları, iki taş kanal parçası ve 2 adet bazalt kurna parçalarına rastlanıldı. İşlevi konusunda odanın özel konumu ve planı nedeniyle bir çok görüş akla gelmektedir. Odanın kuyuya açılan penceresi ve su ile ilişkili olması Harran'da sur dışında

bulunan Yakup'un kuyusunu[6] anımsatmaktadır. Yakup'un kuyusunun bitişiğinde de bir oda mevcuttur. Bu serin odanın yazın sıcağından korunmak için Harran'ın ileri gelenleri tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Odada çok sayıda güzel koku kabı kürevi konik şişelerin bulunmuş olması da bu mekanı kullananların temizliğe ve güzel kokuya verdiği önemi de göstermektedir. Ayrıca, odanın doğusunda künk hattına bağlanan iç içe konulan kaplar bir su rituelini de akla getirmektedir. Sabi inancında su ile arınmanın oldukça önemli olduğu düşünüldüğünde, hamam yakınına gizlenmiş olan bu mekanın Sabiler tarafından da kullanılmış olması mümkündür.

Bu oda, podyumlu kuyu ile birlikte bu alandaki en eski yapı olmalıdır (Doğu Roma). Çünkü, Emeviler Dönemi'nde Çarşı Hamamı'nın soyunmalığı yapılırken bu mekanın zemini de yaklaşık 1m yükseltilerek odanın batısındaki geniş giriş kapatılarak, dar bir giriş bırakılmıştır.

Fotoğraf 68: Tonozlu geçişin doğudan görünümü, Harran 2015.

Fotoğraf 69: Tonozlu geçişin batıdan görünümü, Harran 2015.

Fotoğraf 70

Fotoğraf 71

G.3. Tonozlu Geçiş

Kuyuönü Odası'ndan su kuyusuna ulaşımı sağlar. Dikdörtgen planlı bu geçiş beşik tonoz örtülüdür. Duvar ve tonozda düzgün kesilmiş kesme blok taşlar kullanılmıştır (Fotoğraf 68-69). 2.90m uzunluğundaki bu yapı 1.80m yük. ve 1.90m genişliğinde dır. Tabanı sıkıştırılmış sert topraktır (+366.00). Her iki yanında yarım daire biçiminde bakışımlı nişler bulunur (Fotoğraf 70-71). Bu nişlerde geometrik ve bitkisel desenler kabartma halinde işlidir. Kuzey nişi: 1.65m genişliğinde 0.50m derinliğinde ve 0.50m yük. dir. Güney nişi: 1.36m genişliğinde, 0.52m yük.de ve 0.32m derinliğindedir. Bu yapının batı girişi III. Dönemde devşirme taşlarla örülerek kapatılmıştır. Gerek niş desenlerinin Doğu-Roma sana-

[6] Kürkçüoğlu-Karahankara 2003: 20-21.

tıyla benzeşmesi, gerekse taban seviyesinin Soyunmalık'dan çok aşağıda olmasıyla bu yapı Doğu-Roma (MS. 5-6. yy.) dönemine ait olmalıdır. Ayrıca, bu mekan içinde Roma sikkesi de bulundu.

G.4. Kuyuönü Odası

Hamamın 1 Nolu Soyunmalık'ın güney bitişiğinde yer alır (Fotoğraf 72-75). 1. Sokak ile Podyumlu Kuyu arasındadır. Oda 3.50x4.80m ebadındadır. Sıkıştırılmış toprak zemini sokaktan 1.95m daha aşağıdadır. 0.95m genişliğindeki girişten zemine 6 basamakla ulaşılır. Basamakların yüksekliği ve genişliği yaklaşık aynı ölçüdedir; 0.26m Tuğla örülü olan basamaklarda bağlayıcı olarak çamur kullanılmıştır. Giriş önündeki düzgün döşeme taşları kısmen korunmuş haldedir.

7H-D5 Açması'nda yapılan kazı çalışmasında kültür katında yoğun olarak sağlam ve kırık olarak kireç harçlı tuğla parçalarına rastlanıldı. Bunların arasında Arapça yazılı iki kitabe de ele geçti (Fotoğraf 76). Bu kitabelerden birinde Selahaddin Eyyubi'nin oğlu el-Melikül'z-Zahir'in adı geçmektedir[7]. Bu kitabenin yakınında pembe mermerden yapılmış kenarı kanal biçiminde oyuklu sütun tamburu da bulundu. Benzer sütun tanburları hamamın soğukluk girişinin önünde de mevcuttur. Bu nedenle anılan kitabeler hamamın giriş kısmının yıkılması esnasında buraya düşmüş olmalıdır. Dolayısıyla bu kitabenin hamamın restorasyon kitabesi olması mümkün görülmektedir.

Bu kültür katı kaldırıldıktan sonra odanın tam ortasında tuğladan basitçe örülü ocak görüldü. Bu ocak, odanın kuzeyindeki odanın zeminiyle aynı seviyededir. Bu oda terk edildikten sonra (Mogol istilasında) bu ocak yapılmış, daha sonraki dönemde de odanın tuğla örülü tonozu bu ocağın üstüne düşmüştür.

Fotoğraf 72: Kuyuönü Oda'nın 1. Sokak'tan görünümü, Harran 2015.

Fotoğraf 73: Kuyuönü Odası'nın batıdan görünümü, Harran 2018.

Fotoğraf 74: Kuyuönü Odası'ndan Soyunmalık'a bakış, Harran 2018.

Fotoğraf 75: Kuyuönü Odası'nın batıdan görünümü, Harran 2018.

[7] Bu yazıtın çözülmesini sağlayan Neslihan KAYA'ya teşekkür ediyorum. Anılan kitabeler Neslihan Kaya tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Fotoğraf 76: Arapça yazılı kitabeler bulunurken.

Fotoğraf 77: Kuyuönü Odası ve Soyunmalık'ın güneyden görünümü, Harran 2018.

Odanı kuzey cephesini tamamen kaplayan 3.55m genişliğinde ve 3.55m yüksekliğinde bir kemer yer alır. Kemer düzgün kesilmiş taşlarla örülü olup, bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Üst kısmı yıkık ve eksiktir. Kemer arası III. Dönemde 0.84m genişliğinde bir kapı geçişi bırakılarak tuğla ve devşirme taşlarla örülmüştür. Bu kemerin kuzeyi I. Dönemde 1.35m yükseltilip, düzgün kesme taşlarla da döşenerek Soyunmalık oluşturulmuştur.

Sokaktan 7 basamaklı merdivenle oda tabanına ulaşılır. Tuğladan yapılan kireç harç sıvalı basamaklarda bağlayıcı olarak kil çamuru kullanılmıştır. 4 tuğlanın üst üste konulmasıyla yapılan basamaklar 0.25m yüksekliğinde 0.26m genişliğindedir. Basamak uzunluğu farklılık gösterir; girişte 0.95m, altta 1.28m, daha altta ise 0.98m dir. Merdivenin alt basamağının bitiminde İslami Dönem'e ait sert toprak taban bulunur. Bu toprak tabanın 0.20m altında düzgün kesme taş döşemeli orijinal taban (Doğu-Roma) yer alır. Odanın ortasında yaklaşık dairevi biçiminde oyuk vardır. Bunun etrafındaki taş taban üstündeki oval şekilli kireç harç izleri burada bir havuz olabileceğini gösterir. Bu havuzun oyuk kısmında fıskiye olmalıdır. İslami Dönem öncesi Doğu-Roma Dönemi'nde burada fiskiyeli bir havuz olduğu düşünülmektedir. İslami Dön.de Soğukluk yapılırken, odaya da tuğla basamaklar yapılarak havuz kaldırılmış olmalıdır.

M.S.12. yüzyılda meydana gelen depremin ardından bu oda üsten 3. basamak seviyesine kadar toprak doldurularak, odanın zemini hamamın Soğukluk zemininin seviyesine getirilmiştir. Kuyunun tonozlu girişi de bu dönemde devşirme iri blok taşlarla örülerek kapatılmıştır.

Odanın güney duvarı 3.15m yüksekliğinde korunmuştur. Bu duvarın alt kısmı düzgün kesme taş+kireç harcı, üst kısmı ise tuğla+çamur harcı örülüdür. Duvar genişliği 0.65m dir. Batı duvar örgüsü de güney duvar örgüsüyle benzeşir. Batı duvarında kare biçiminde yan yana 6 adet sığ oyuk mevcuttur. Bunlar ahşap salma yuvaları için olmalıdır. Bu nedenle, basamakların güneyinde bir asma kat mevcut olmalıdır.

Odanın doğusunu, Podyumlu Su Kuyusu'nun batı duvarı oluşturur. 4.20m yüksekliğindeki bu duvar kesme blok taşlarla örülüdür. Bu duvarda beşik tonozlu geçiş mevcuttur.

Bu odadan, kuyunun suyuna zemin kattan ulaşım sağlanması yanında, Harran'ın yüksek sıcağından serinlemek amacıyla da yararlanılmış olmalıdır. Odanın kuzey tarafında Soyunmalık'da bulunanların benzeri tuğla örgülü alçak duvarların olması ahşap oturak veya dolapların bu odada da kullanılmış olduğunu mümkün kılmaktadır.

Oda içerisinde yoğun olarak tuğla+kireç harç parçaları ele geçmiş olması ve kuzeyindeki kemer nedeniyle bu odanın üst örtüsü beşik tonoz olmalıydı.

Kuyuönü Odası kazısında üç dönem tespit edilmiştir.

I.Dönem: Kuzey duvarında yüksekçe kemerin olduğu dönem (Doğu-Roma Dönemi)

II. Dönem: Kuzey duvarındaki kemer açıklığının kesme taşlar ve tuğlayla kapatılarak sadece bir kapı geçişinin bırakılması, Hamamın soyunma odalarının zemininin yükseltilmesi paralelinde bu odanın batı duvarına ahşap kalas yuvaları açılarak bir asma kat yapılması. (Emevi Abbasi Dönemleri)

III. Dönemde oda içi ilk basamak seviyesine kadar toprakla doldurulmuş, beşik tonozlu girişin önüne devşirme taşlarla basitçe duvar örülerek giriş kapatılmıştır (12-13. yüzyıl).

IV. Dönem: Sıkıştırılmış toprak zemin üstüne tuğlalardan basitçe ocak yapılmıştır. (Moğol Saldırısı Sonrası)

Bu odada açıkça görülen dönem izlerinden ve zemin seviye farklarından, anılan oda ve çevresindeki beşik tonozlu geçiş, kuyu ve podyum içindeki odanın hamam mimarisinden daha önceye Doğu-Roma Dönemi'ne ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu birimden alınan ahşap örneği analiz yaptırıldığında MS. 7. yüzyılı vermiştir. Bu mekanlarda bulunan sikkeler, yazıtlar, seramik ve cam obje parçalarının ayrıntılı incelenmesinin de yardımıyla bu mekanların Orta Çağ içerisindeki yerleri daha da pekişecektir.

Değerlendirme:

Harran Çarşı Hamamı, Harran kentinin merkezinde, Ulu Cami'nin doğusundadır. Kuzeyinde Doğu Çarşısı, güneyinde podyumlu kuyu, güney doğusunda etrafında helaların olduğu şadırvanlı avlu yer alır.

Hamamın su dolaşımı, Batı Sıcaklık Bölümü'nde izlenilmektedir. Burada, zeminden yaklaşık 0.65m yüksekte 0.14m genişliğindeki seki üstünde çift sıra sıcak ve soğuk su künk hattı bu bölümün güney, batı, kuzey duvarlarını tamamen, doğu duvarını ise kısmen dolanmaktadır. Hamamın Merkez Sıcaklık orta apsisinin batı duvarında ve Doğu Sıcaklık'da da çift künk sırası tespit edildi. Anılan apsislerde ilk dönemlerde havuzların bulunması muhtemeldir. Çünkü Erken İslam Dönemi hamamlarından Kasru'l-Hayr Şarki küçük hamamında[8] ve Kasru'l-Amra hamamında[9] apsislerin havuz olarak kullanıldığı görülmektedir. Erken dönemlerde havuz olarak kullanılmış olsa da, hamamın 12. yüzyılda plan değişikliği yapılan batı bölümünde olduğu gibi kurna ile de yıkanılmış olmalıdır. III. Dönem yerleşimcilerin hamamda yoğun tahribat yapmaları, bir dönem hamamın bazı bölümlerini mesken ve işlik olarak kullanmaları neticesinde merkez ve Doğu Sıcaklık bölümündeki kurna ve çift künk hatları tahrip olmuş olup, sadece yer yer izleri görülmektedir; seki, kurna izi, künk hattı yuvası.

Malzeme: Hamamın duvar ve kemerlerinde kesme blok taş, apsislerde tuğla+kesme blok taş, bağlayıcı olarak da horosan harcı kullanılmıştır. Sıcak ve soğuksu depoları ve külhan tuğla malzemeyle yapılmıştır. II.Dönem'de yapılan Batı Sıcaklık Bölümü'nün duvarlarında tuğla+horosan harcı malzemenin kullanıldığı görülür.

Zemin oldukça düzgün kesilmiş sert kireçtaşı kaplamadır. Kurnalar kireç taşı ve bazalttır. Su dağıtım havuzu ise pembe mermerdir. Sokak girişi önündeki sütun kaideleri ve tamburları pembe mermer, girişin soyunmalığa inen basamakları bazalt dır. Bazalt ve pembe mermer malzemenin devşirme olduğu düşünülmektedir.

Kazı çalışması esnasında yoğun tuğla bulunması nedeniyle merkez sıcaklık odasının kubbesi ve diğer mekanların beşik tonozlarının tuğla malzemeyle örtüldüğü düşünülmektedir (Çizim 7-8).

Soyunmalıktaki oturma yerlerinin ve dolapların ahşap olduğu düşünülmektedir.

Mekanlar, kubbe ve tonozların sırtına açılan ışık gözleriyle aydınlatılmış olmalıdır. Soyunmalıkta geniş çaplı künklerin bulunmuş olması ışık gözlerinin yuvarlak formlu olduğunu düşündürmektedir.

Süsleme: Duvar sıvasında üçgen desen kuşakları yer alır. Merkez sıcaklık salonunun kemer ayağında 13 kat sıva tespit edildi. 9. katta figürlü fresk mevcuttur. Bu bölümün güney-batı ayağındaki freskte ise hayvan betimi yer alır. Batı Sıcaklık Bölümü'nde sıva kabartma üçgen desenleri, Doğu Sı-

---

[8] Yegül 2006: fig.337.

[9] Yegül 2006: fig.339.

caklık ve Soyunmalık duvarında oldukça sağlam kırmızı sıva az oranda korunmuştur. Sokaktan hamama giriş kapısının yakınında korint ve kompozit korint tarzında sütun başlıkları ile ılıklık odasında selvi kabartmalı bir taş levha ile diş sırası, yumurta dizisi desenli mimari parça bulundu. Orta apsiste oyma ve kakma üslubuyla yapılmış mimari parçaya rastlanıldı. Bunda kireç taşının üzerine oyulan kısımların kahverengi harçla doldurularak, dal ve damla desenleri yapılmıştır.

Hamamın giriş kapısından, Podyumlu Kuyu'nun Ön Odası'na düştüğü düşünülen Arapça yazılı iki adet kitabe bulundu (Fotoğraf 76).

Plan benzerliği: Harran Çarşı Hamamı tabandan ısıtma (*hypocaust*) sistemi ve sıcaklık (*caldarium*), ılıklık (*tepidarium*), soğukluk (Soyunmalık) (*frigidarium*) mekan dizilimiyle Roma ve Doğu Roma hamamlarının geleneğini devam ettirir. Harran'a en yakın yerleşimlerden Sultan Tepe[10]'de, Zeugma[11]'da Roma Dönemi, Edessa[12]'da ise Doğu Roma Dönemi hamamları bulunmuştur. Harran Çarşı Hamamı, apsisli sıcaklık bölümüyle Antiocheia E Hamamı[13]'na kısmen benzese de, sıcaklığının üç apsisli olması, dikdörtgen beşik tonozlu sıcak ve soğuk su depoları, merkezi kubbeli ve beşik tonozlu üst örtüsüyle bu dönem hamamlarından ayrılır.

Tam olarak İslam-Türk hamamları plan tipolojilerine de girmeyen hamamımız, **Kasrü'l Amra[14]'**daki Emeviler Dönemi'ne ait hamama (Plan 3) plan olarak birebir olmasa da özellikle apsisli sıcaklık bölümüyle ve beşik tonozlu üst örtüsüyle yakın benzerdir. Ayrıca fresk geleneğiyle de her iki hamam örtüşmektedir.

VII. yüzyılda Emeviler'in antik devirlere ait binalardan ve hamamlardan ilham ve örnek almak suretiyle ve yeni bir anlayışla camiler, saraylar ve hamamlar inşa ettirdikleri, bu benzerliğin Kasrü'l-Amra ve Sarak hamamlarında görüldüğü gibi, antik geleneği devam ettiren Doğu Roma hamamlarının hemen hemen tam bir benzeri olduğu, hatta benzerliğin sadece mimari ve tesisatta kalmayıp, süslemede de görüldüğü ifade edilmektedir[15]. Bu tanım hamamımızın özelliklerine de yakinen uymaktadır.

Mardin'deki Artuklu eserleri olan XII-XIII. yüzyıllarda yapılmış Sitti Radviyye[16] ve Yeni Kapı[17] Hamamları Harran Çarşı Hamamı'na zaman olarak en yakın olan İslam dönemi hamamlarıdır. Fakat, merkezi kubbeli mekana göre aksiyal eyvanlı ve köşe halvetli sıcaklık şemasının tatbik edildiği Sitti Radviyye ve Yeni Kapı Hamamları plan olarak hamamımızdan oldukça farklıdır.

Tarihi: Podyumlu Kuyu Ön Odası'ndan alınan yanmış ahşap C14 Yaş analizinin MS 7-8. yüzyıl tarihini vermesi (Şekil 1), sıcaklık bölümünde apsislerin bulunması, beşik tonoz üst örtü ve duvarlarında yer yer figürlü fresklerin yer alması nedeniyle bu hamam Emevi Dönemi'nde yapılmış olmalıdır. Podyumlu kuyunun tonozlu girişinin sağ ve solundaki yarım daire nişlerdeki taş süslemesi ve soyunmalık odasının kaplama taşı altında bulunan yüksek gövdeli pişmiş toprak kandil (Çizim 9) tarih olarak Emeviler öncesi MS 5-6. yüzyılı işaret etmektedir.

Hamam yakınında bulunan Harran Ulu Cami'nin de ilk iki sahınının Emeviler döneminde yapıldığı genel olarak kabul görmektedir[18]. MS 12 yüzyılda meydana gelen 3 adet deprem nedeniyle Harran'da yeni imar ve restorasyon faaliyetleri Zengiler Dönemi'nde başlamış, Eyyubiler Dönemi'nde devam etmiştir. Anılan yüzyıl içinde 1157[19] ve 1170 yıllarında meydana gelen depremler[20] sonrası Har-

---

[10] Gökçe-Lloyd 1953: fig. 24

[11] Ergeç-Önal 1997: res.3-7, plan 1.

[12] Karabulut-Önal-Dervişoğlu 2012: 79, plan 2

[13] Yegül 2006:314, fig.336.

[14] Creswel 1989:106, fig. 66; Yegül 2006:317, fig. 339.

[15] Önge 1995: 9.

[16] Önge 1995: 121-130, resim 1-14, şekil.1.

[17] Önge 1995: Res. 1-10, 249-254, res. 1-10, şekil.1.

[18] Creswell 1958:154; Gad, köylüler tarafından Harran Ulu Cami yanındaki binada bulunduğu söylenen II.Mervan'a ait bir kitabe parçasını gördüklerini söyler: Seton Llyod - William Brice (with a note by C. J. Gadd), "*Harran*", Anatolian Studies, 1 (1951): 79; Yardımcı 2007: 93; Şulul 2016: 32-33.

[19] İbnu'l-Kalânsî Ebu Ya'lî Hamza, *Zeyl-u Târîh-i Dımaşk*, Matbaatu'l-Âbâi'l-Yasûiyyîn, Beyrût, 1908:337;

ran Ulu Cami’nin restorasyonunun yapıldığına ait iki yazıt bulunmaktadır. Cami hariminde işlenmiş sütun başlığındaki 1174 tarihli Arapça yazıt Nurettin Mahmut Zengi[21], doğu kapısındaki Arapça harflerle MS 1192 tarihli yazıt Melik el Adil’in restorasyonuyla ilgilidir[22]. Ayrıca, E. Sachau, Ulu Cami’nin doğu girişinin sağında Selahattin Eyyubi’nin adının geçtiği bir kitabe gördüğünü ifade etmektedir[23]. el-Melikül'z-Zahir adının yazılı olduğu kitabenin hamamın batı sıcaklık bölümünün plan değişikliği uygulamaları esnasında yazılıp, Hamam'ın üç sütunla hareketlendirilen giriş kapısı üstüne konulduğu düşünülmektedir. Deprem sonrası, Harran’da girişilen imar faaliyetleri kapsamında, Harran Çarşı Hamamı’nın planında da yeni değişiklikler olmuştur. Hamamın batı bölümündeki sıcaklık ve ılıklık odaları birleştirilip, küçük odalar ve dar koridorlar ilave edilerek sıcaklık bölümü yapılmıştır (II.Dönem).

Anılan hamam 1271/1272’de Moğollar[24] tarafından Ulu Cami ile birlikte yıkıldıktan sonra, sıcaklık ve soyunmalık odalarında, yıkıntı katı üstüne çamur harçlı basit ara duvarlar ve tandırlar yapmak suretiyle kısa süreli kullanılan mesken amaçlı mekanlar oluşturulmuştur (III.Dönem). Hamamın bir çok odasında ve çeşitli seviyelerde rastlanılan 29 adet tandır ise su kuyuları bulunan bu alanda bazı grubların mevsimlik olarak barınmasına bağlanabilir (IV-VI.Dönem).

Harran’ı gezip gören İbn Şeddat, Harran’da **Balat** Hamamı, **Kilise** Hamamı, **Reis** Hamamı, **Şeyh** Hamamı, **Sebba** Hamamı**, Ali** Hamamı, **Veliyat** Hamamı ile şehrin dışında Büyük Kapı (Halep Kapısı) önünde iki, Yezid Kapısı önünde Hacib Ali tarafından inşa ettirilen iki hamam olmak üzere Harran'da toplam **14 hamamın** bulunduğunu söylemektedir[25]. Ortaçağ’da Harran’da çok sayıda hamamın olması İslam dininin temizliğe verdiği önemi vurgulamaktadır. Balat hamamı, Harran’da 2017 yılı kazısında meydana çıkardığımız Kale-Saray’ın hamamı olmalıdır.

-XVII. yüzyılda Eyliya Çelebi, Harran’ı “… *şehri harap, haneleri toprak olup, kalesinde de insanoğlundan bir canlı kalmadı. …sanki henüz üstad elinden çıkmış gibi kalesi … karğir camileri, han ve hamamları ve harap haneleri …* ” olarak tasvir etmektedir[26]. Bu tasvirden de her ne kadar harap olsa da Evliya çelebi’nin seyahat ettiği 17. yüzyılda hamamların yapı olarak seçilebildiğini anlıyoruz.

Harran’da 2014-2018 yıllarında Harran arkeoloji ekibi olarak yaptığımız arkeolojik kazı çalışmalarında biri Çarşı Hamamı (MS 8. yy) diğeri Saray Hamamı (Balat Hamamı) (MS 12. yy) olmak üzere iki hamam meydana çıkarıldı. Emeviler Dönemi’nde alınan yoğun antik mimari etkisinden kurtulup, İslam mimarisinin kendi mimarisini oluşturmaya başladığı hamam tipinin oluşmakta olduğuna Harran Balat hamamı iyi bir örnektir. Bu iki hamam arasında birbirinden yaklaşık 400 yıl zaman farkı olması, Balat Hamamı’nda apsisin yerini kare odaların, beşik tonozların yerini kubbelerin alması ve yıldızvari sıcaklıklı planlı olmasıyla, Ortaçağ hamam gelişimi açık seçik görülmektedir. Devam etmekte olan arkeolojik kazı çalışmalarımızda diğer hamamlardan bazılarının da meydana çıkarılması, bölgemizdeki Ortaçağ hamam gelişimi ve kronolojisinin çok daha iyi izlenmesini sağlayabilecektir.

Urfa’lı Mateos, Papaz Grigor’un Zeyli: 316; Rice 1952: 49, dip not. 3 (İbn Taghribirdi, An nuj üm as zahira, Cairo 1935, V: 325); Şeşen 1996: 20; Arık 1994: 27.

20 Ebû’l-Farac İbnu’l-Cevzî, *el-Muntazam*, X: 287; *İbnü’l-Esir,* XI: 286.

21 Karakaş 2012: 420; Rice 1952: 38 (İbn Şeddat’tan yaptığı alıntıda, Nurettin’in Cuma Camisi’ni onarttığını belirtir)

22 Karakaş 2012: 419

23 Sachau 1883: 221; Creswell 1958:154.

24 Mogollar 1260’da Harran’ı kuşattıklarında Şeyh Hayat El Harrani’nin torunu Şeyh Abu'1-Qasim, Hulagu’ya elçi olarak gönderilir. Hulagu, halkın mal ve canına dokunmama sözü vererek, Kale-Saray ve surların mazgallarını yıkmakla yetinir. Mogollar, Harran’a 1272’de tekrar gelerek Ulu Cami ve şehir kapılarını tahrip eder, halkını da esir ederek Mardin ve Musul’a götürür (D.S. Rice “A Muslim Shrine at Harran” SOAS, Vol.17, No. 3 (1955):447; Rice 1952: 42; Şeşen 1996: 27-28; Ekinci 2008: 44).

25 Rice 1952: 38 (İbn Şeddat’a atıf yaparak anılan hamam adlarını sayar); Şeşen 1996: 27.

26 Evliya Çelebi 2006: 214.

Kaynakça

ARIK, F. Ş. (1994) Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler, Ankara: 1-32.

CRESWELL, K. A. C. (1958) A Short Account of Early Muslim Artitecture. Penguin Book.

EKİNCİ, A. (2008) Harran Mitolojisi ve Tarihi, Şanlıurfa, 2008.

ERGEÇ, R. - M. ÖNAL (1997) "Belkıs/Zeugma Roma Hamamı ve Kompleksi Kurtarma Kazısı" VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Ankara.

İBN ŞEDDAD (1978) el-Alak el-hatira fi zikri ümera el Şam ve'l-Cezire, Cilt III/I, nşr. Yahya Abbara, Dimaşk.

KARABULUT, K. - M. ÖNAL - N. DERVİŞOĞLU (2012) Haleplibahçe Mozaikleri, İstanbul, Arkeoloji Sanat Yayınları.

KARAKAŞ, M. (2012) Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya

KÜRKÇÜOĞLU, C. (2002) "Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış", Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir, Ankara.

LLOYD, S. – W. BRICE (1951)"Harran", Anatolien Studies I.

ÖNGE, M. Y. (1995) Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

RICE, D. S. (1952) "Medival Harran: Studies on its Topography and Moments, I"Anatolian Studies 2.

ŞEŞEN, R. (1996) Harran Tarihi, Ankara.

URFA'LI MATEOS, PAPAZ GRİGOR'UN ZEYLİ (2000) Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, Çev. H. D. Andreasyan, 2000. TTK Yayınları 3. Baskı

YARDIMCI, N. (2007) Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran, İstanbul.

YEGÜL, F. (1992) Baths and Bathing in Classical Antiquity, New York 1992.

YEGÜL, F. (2006) Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma, İstanbul 1-347. Homer Yayınevi.

HARRAN KAZISINDA BULUNAN KÜREVİ KONİK KAPLAR

Mehmet ÖNAL*

The Sphero-Conical Vessels Were Found in Harran Excavation

Abstract

The excavations carried out since 2014 in the Harran excavation show the largest number of ceramic finds in small finds. In this presentation, a large number of spherical conical vessels which were found in the Perfume Shop which opens to the street of the eastern side of the Ulu Mosque during the excavations made in 2015-2017 will be introduced for the first time in the world of science,

These hard-fired sphero-conical bottles have thick, frequent and hard paste. It is very solid as stone paste and thick-wall. These bottles have mouth with cylindrical small hole, short neck, sphero-conical body and pointed base. Over three hundred bottles were found in Harran. These bottles, which are located in Harran at most than the other settlements, are divided into groups according to their decorations.

Various opinions have been put forward about liquids and burning substances which are placed in spherical conical bottles; naphtha, mercury, perfume, lamp, grenade etc. Both these bottles and the soil which is inside have been analyzed by us and some of the opinions put forward about their function are not available for these bottles.

The spherical conical vessels of Harran have common features in the same kind of bottles found in other settlements. But, the bottles were found beside the Grand Mosque, baths and bazaars. In the same room a mortar, a pitos, some pitcher were found. The same bottle take over another rooms of excavation area too. inside of some of the examples of bottle are glazed and some have stamp with Arabic inscription outside. These features make these bottles special from found in the other ancient cities.

In this presentation, the spherical conical vessels of Harran are introduced by separating according to forms and decorations, are evaluated with the results of soil analysis with other vessels in the same room.

Key Words: *Sphero-Conical Vessel, Ceramic, Harran, Zengi, Ayyubid, Medieval.*

* Prof. Dr. Mehmet ÖNAL, Harran Üniversitesi, Fen-Edb.Fak. Arkeoloji Böl. Şanlıurfa. e-mail: monalbz@yahoo.com

Giriş

Uzun soluklu Orta Çağ kazılarından birisi olan Harran Ören Yeri kazısındaki 2014 yılından beri yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda anıtsal yapı ve küçük buluntu meydana çıkartıldı. Küçük buluntular içerisinde en fazla seramikler yer almaktadır. Bu bildiride 2015-2017 yılında yapılan kazılarda Ulu Cami'nin doğu sokağına açılan Miskçi Dükkanı'nda bulunan çok sayıda kürevî konik kap bilim dünyasına ilk kez tanıtılacaktır[1].

Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Şanlıurfa Valiliği, Şanlıurfa Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Harran Üniversitesi HUBAK, Harran Kaymakamlığı ve Harran Belediye Başkanlığı tarafından desteklenen Harran Ören Yeri arkeoloji kazıları kapsamında kazısı yapılan bu odada gözetimimde, arkeologlar Doğan GÜNEŞ, İsa AZAK, küçük buluntuların çizimi Uzman Semih MUTLU, Gülsüm GENTİR, Orhan KAYAR, Zeliha ONAY ve Aysel ŞEKER tarafından yapıldı. Hem duvarlara hem de küçük buluntulara restoratörler Özgür ÇELİK ve Aylin ORAL tarafından müdahale edilmiştir[2].

Miskçi Dükkanı

Harran'da yaptığımız 2015-2017 yılı arkeolojik kazı çalışmalarında, Harran Ulu Cami'nin doğu sokağına açılan Miskçi Dükkanı'nın işliği, teşhir salonu ve depoları meydana çıkarıldı. Bu dükkan, güzel kokuların hazırlandığı ve kürevi konik kapların güzel kokulu sıvılarla doldurulduğu bir işlik, bunun kuzey bitişiğinde güzel koku sıvıların yapımında kullanılan bir havuz, güneyinde konik kapların müşterinin satın alması için teşhir amaçlı kullanılan bir salon, onun güney bitişiğinde ise güzel koku hammaddesinin korunduğu bir depo ile depo ve damıtma amaçlı kullanılan diğer bir işlikten oluşmaktadır (Plan 1, Fotoğraf 1-2)[3].

İşlik

Kürevi konik kapların, pitoslar, testiler ve bazalt dibekle birlikte bulunduğu bu oda, bu kapların güzel kokulu sıvılarla dolumlarının yapıldığı işlik olmalıdır (Fotoğraf 3). 7H/d6 Açması'nın 1-2 birimlerinin kazılmasıyla açığa çıkan bu oda doğu-batı yönünde olup, 5.58x2.85m. ebadındadır. Kuzeyinde bir havuz, güneyinde salon bulunur. Odanın hem 1 Nolu Sokak'a hem de Salon'a kapı girişi bulunur. Oda duvarları 0.80-1.02m. yüksekliğinde korunmuştur.

Kazı çalışmasında 369,20 seviyesinden itibaren küllü kahverengi toprak içerisinde (Birim 7H/d6.2) tüm ve tüme yakın çok sayıda kürevi konik kaplar bulundu[4]. Bunların zemin üstündeki 0.58m kalınlığındaki tabaka içine dağıldıkları görüldü. Bu kapların özellikle odanın güney duvarı doğrultusunda ele geçen pitos ve testi parçalarının etrafına yayıldıkları izlenildi. Bu kapların çoğu küçük hücrelerin içinde toplu halde bulundu.

---

[1] Harran kazılarında Dr. N.Yardımcı'da az sayıda kürevi-konik kaplar bulmuştur (Yardımcı 2007: res.71) .

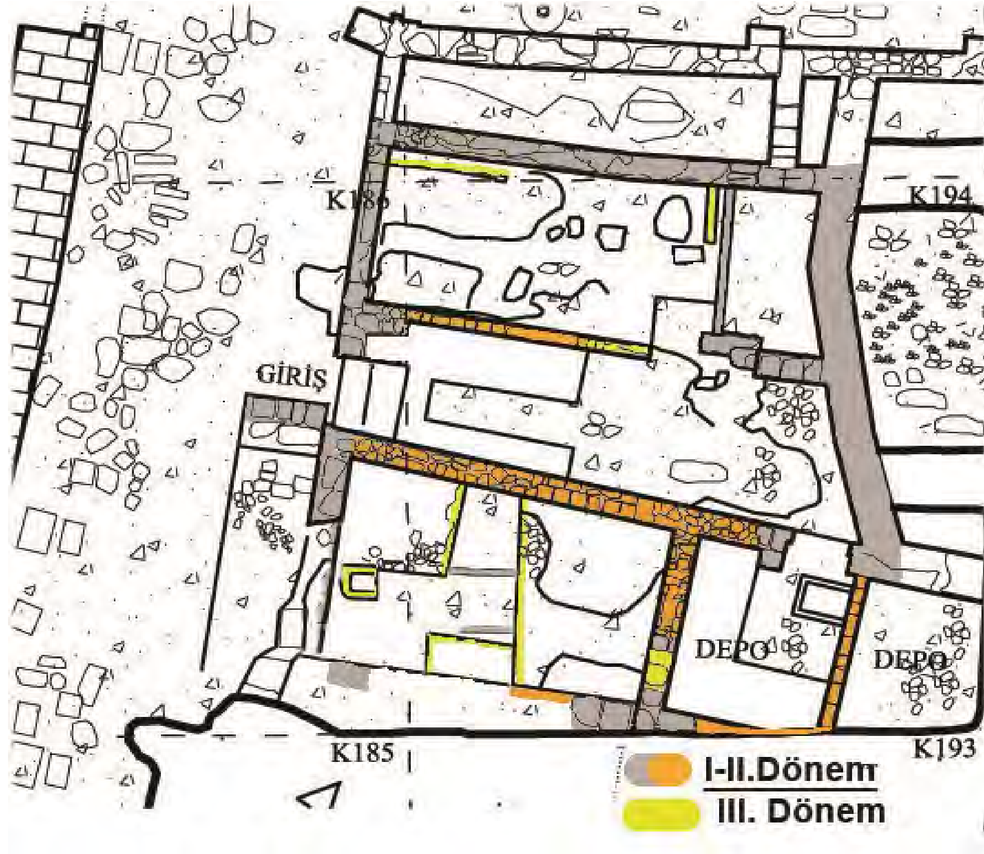
[2] Kazı çalışmalarımızı destekleyen kurumlara, adı geçen arkeologlara, çizimci ve restoratörlere çok teşekkür ediyorum.

[3] Mimari çizimler Harran Üniversitesi HUBAK projesi kapsamında Cevher Mimarlık tarafından yapılmıştır.

[4] Bu kürevi konik kapların çizimleri, restorasyon, konservasyonları ve analizleri Harran Üniv. HUBAK projesi kapsamında yapılmıştır.

Fotoğraf 1: Miskçi Dükkanı'nın havadan Görünümü, Harran 2017

Çizim 1. Miskçi Dükkan

Fotoğraf 2: Miskçi Dükkanı'nın görünümü, Harran 2017

Fotoğraf 3: İşlik'in doğudan ve batıdan görünümü, Harran 2017

Odada toprak üstünde alta doğru 3 farklı tabaka ve zeminlere rastlanıldı.

III. Zemin: Odanın en üstündeki bu zemine güney duvarı bitişiğinde +369.23 kodunda rastlandı. II. Zeminden 58cm. yukarıda olan bu zemin tuğla döşelidir. Güney girişinin II. Dönem duvarı ve kuzey duvarı paralelindeki kanal ve su ile ilişkili mekanın batı duvarıyla aynı seviyededir. Odanın kuzey batı köşesinde yassı taş+çamur bazlı horasan harç örülü 0.20x0.30m. ölçüsünde bir kanal yer alır. Zeminden 0.31m. yüksekte, 1.49m. uzunluğundaki bu kanal odanın kuzey bitişiğinde suyla ilişkili mekanda duvara dikey yerleştirilen künklerle de ilişkili olması muhtemeldir. Kürevi konik kaplar da bu zeminin hemen altında bulunmaya başladı. Bu zemin üstünde anılan kaplara rastlanılmadı.

II Zemin: +368.65 kodunda Birim 5 olarak adlandırılan bu zemin yer yer tam ve kırık tuğla döşelidir. Üzeri 1-2cm. kalınlığında çamur harcı sıvalıdır. II. ve III. Zemin arasında 0.58cm. kalınlığındaki killi topraklı yıkıntı katı birimde çok sayıda kürevi konik kapla birlikte testi parçaları, fincan parçaları, cam şişe parçası, üzeri Arapça harflerle yazılı lüster tekniğinde sırlı seramik parçaları, metal objeler ve sikkeler bulundu. Çift kulplu testi parçalarının kil çamurundan özel hazırlanmış konik bir taban üstünde durduğu görüldü. Kürevi konik kapların çoğu güney duvarı bitişiğindeki küçük hücrelerin içinde toplu halde bulundu (Fotoğraf 4, 5b-c). Bu hücrelerden birisi 1.50x0.40m. ölçüsünde, diğeri 0.74x?m. dir. Hücre duvarları 0.7-0.15m. yüksekliğinde korunmuştur. Genişliği 0.25m. olan bu duvarlar, horasan harçlı tuğla örülüdür (Fotoğraf 5a). Duvarın dış yüzü 1.5cm kalınlığında kireç harç sıvalıdır. Dış yüzü oldukça düzgün sıvalı bu hücre duvarı, hücre içinde korunan kaplara ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Oda içinde bulunan yanmış ahşap parçaları nedeniyle bu hücrelerde rafların da olduğu düşünülmektedir.

Fotoğraf 4: Kürevi Konik Kaplar meydana çıkarken, İşlik. Harran 2017.

Bu kattan alınan yanmış ahşabın Karbon 14 ile yaş tayini analizinde %94,6 MS 1031-MS 1190 tarih aralığını vermiştir. Bu tarihi yorumladığımızda Zengiler Dönemi'ne denk gelmektedir. Bu dönemde Harran, depremlerle oldukça zarar görmüştür. 1157[5] ve 1170[6] yıllarında meydana gelen depremlerde Harran Ulu Cami dahil şehirdeki yapıların yıkıldıklarını Ulu Cami kitabeleri[7] ve arkeolojik kazı alanımızdaki yer yer devşirme taşlarla yapılan duvarlar göstermektedir. Odanın kuzey duvarının doğrultusunda taş kanal yapılması, güney taş duvarı üstüne tuğla duvar yapılması ve zeminin 0,58m. yüksekliğinde doldurularak üste tuğla zemin döşenmesinin deprem sonrası yapılan inşai faaliyetlerden oldu-

[5] İbnu'l-Kalânsî Ebu Ya'lî Hamza, *Zeyl-u Târîh-i Dımaşk*, Matbaatu'l-Âbâi'l-Yasûiyyîn, Beyrût, 1908:337; *Urfa'lı Mateos, Papaz Grigor'un Zeyli: 316*; Rice 1952: 49, dip not. 3 (İbn Taghribirdi, An nuj üm as zahira, Cairo 1935, V: 325); Şeşen 1996: 20; Arık 1994: 27.

[6] Ebû'l-Farac İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X: 287; *İbnü'l-Esir*, XI: 286.

[7] Karakaş 2012: 420, 419; Rice 1952: 38 (İbn Şeddat'tan yaptığı alıntıda, Nurettin Zengi'nin Cuma Camisi'ni onarttığını belirtir).

ğu, zeminin yükseltilerek oda kullanımının devam ettiği düşünülmektedir. Ayrıca bu dönemde yola açılan batı kapı girişi kapatılarak tuğla örülmüştür.

Fotoğraf 5: Kürevi konik kaplar alındıktan sonra (a), pitos parçası (d).

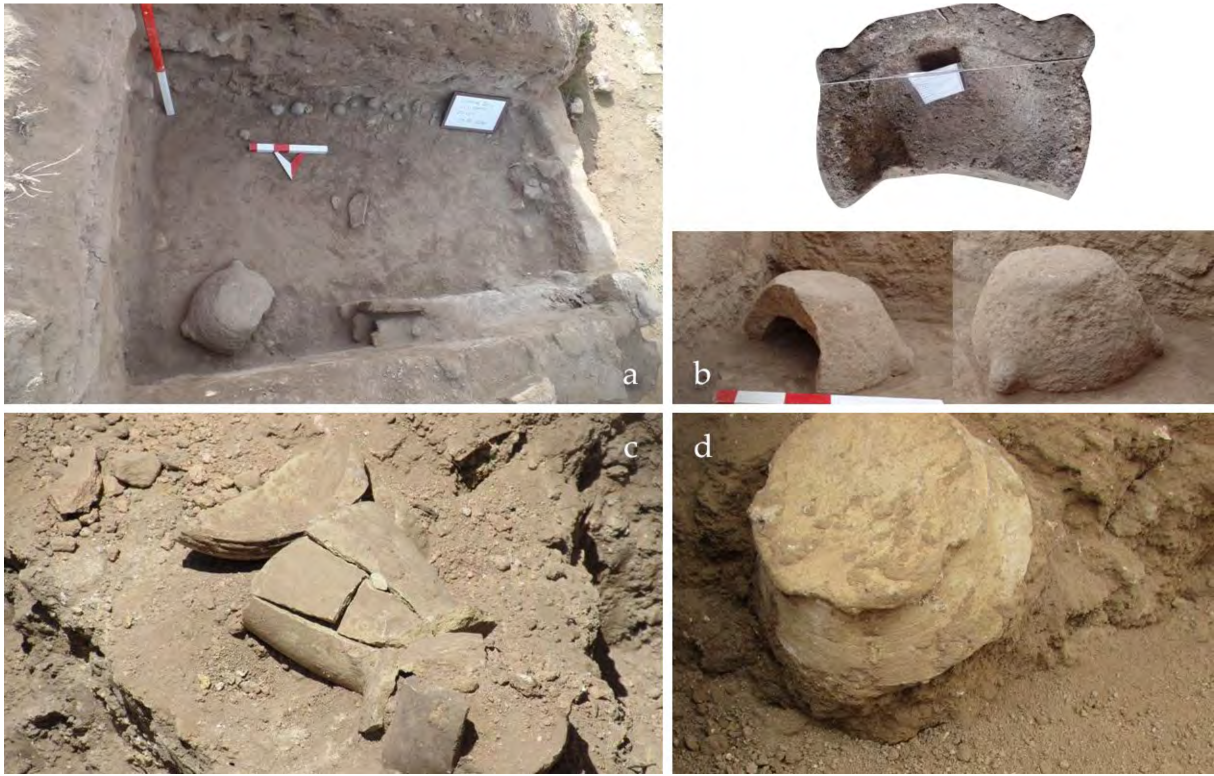
I. Zemin: Odanın en alt zeminidir. Salona açılan giriş önünde +368.48 kodunda ulaşıldı. Sert topraktır. Küllü toprak üstü sarı kil sıvalıdır. Bu zemin ile II. Zemin arasındaki 17cm. kalınlığındaki birim ince kahverengi topraktır. Bu zeminin üstündeki killi toprak katı II. Zemin'in zaman zaman yenilenmesi nedeniyle oluşmuş olmalıdır.

Bu zeminler değerlendirildiğinde, odanın ilk zemini olan I. Zemin'in kürevi konik kaplardan önceki döneme ait olduğu, II.Zemin'de bu kapların kullanıldığı ve satışının yapıldığı, III. Zemin'de ise bu odanın yıkıldığı, içindeki kürevi konik kapların üstünü yıkılan kalıntıların kapattığı, odanın kuzey duvarı doğrultusundaki su kanalı, kesme taş örgülü güney duvarına ilave edilen tuğla duvar, batı girişine örülen tuğla duvar ve tuğla kırıklarından oluşan döşemenin III.Dönem'de yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu odanın güney duvarı doğrultusunda az sayıda tüm, çok sayıda tüme yakın ve parçalar halinde kürevi konik kaplar bulundu[8]. Bunlardan bütünlenebilen parçalarıyla tam form veren kaplar bu işlikte 249 adet, işliğin açıldığı salonda 21 adet, odanın çevresindeki hamam ve dükkanların odalarında da toplam 47 adet bulundu. İçkale'de de 1 adet parça halinde ele geçti. 2015-2017 yılına kadar Harran kazılarında toplam olarak **317** adet kürevi konik kap bulunmuştur. İyi pişirilmelerinden dolayı kapların hamuru bozulmadan günümüze ulaşmıştır. Sadece bir kaç parçada nemden dolayı kısmen bozulma oluşmuştur.

---

[8] Bu kürevi konik kapların çizimleri, restorasyon, konservasyonları ve analizleri HUBAK projesi kapsamında yapılmıştır.

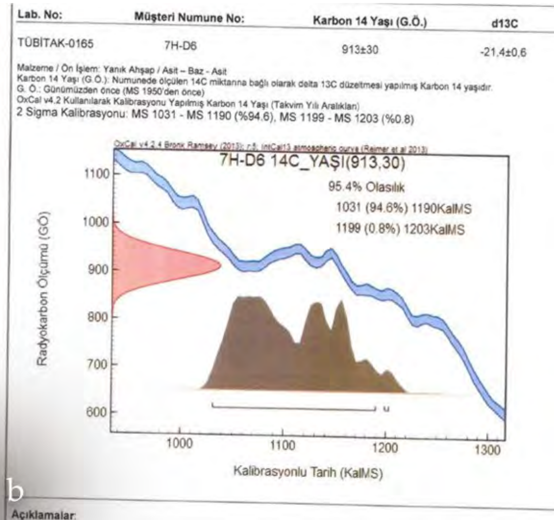

Fotoğraf 6: İşlik'de bulunan bazalt dibek (a-b) ve çömlek parçaları (c-d).

İşlevleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmekte olan bu kürevi konik kapların diğer yerleşim yerleri de dahil günümüze kadar yapılan kazılarda en fazla buluntuyu vermesiyle ve bu kaplarla ilişkili testi, pitos, havuz ve depoların bulunmasıyla üretim ve satış yapılan bu odanın önemi daha da artmıştır.

Odanın güney-doğu köşesi yakınında sıkıştırılmış taban üstünde in-situ pitos dibi parçası ve kuzey doğu köşesi yakınında bazalt dibek ile yanmış ahşap bulundu. Pitos, dip kısmı 0.45m. çapında ve 0.12m. yüksekliğinde korunmuştur. İç kısmı zemine gelecek şekilde düşmüş olarak bulunan bazalt dibek yarım küre formlu, düz dipli ve tutamaklıdır. Bir kısmı kırık ve eksiktir. Bu dibek 0.44m. çapında 0.15m. derinliğinde, dip kısmı 0.12m. kalınlığındadır.

Lab. No:	Müşteri Numune No:	Karbon 14 Yaşı (G.Ö.)	d13C
TÜBİTAK-0165	7H-D6	913±30	-21,4±0,6

Malzeme / Ön İşlem: Yanık Ahşap / Asit – Baz - Asit
Karbon 14 Yaşı (G.Ö.): Numunede ölçülen 14C miktarına bağlı olarak delta 13C düzeltmesi yapılmış Karbon 14 yaşıdır.
G. Ö.: Günümüzden önce (MS 1950'den önce)
OxCal v4.2 Kullanılarak Kalibrasyonu Yapılmış Karbon 14 Yaşı (Takvim Yılı Aralıkları)
2 Sigma Kalibrasyonu: MS 1031 - MS 1190 (%94.6), MS 1199 - MS 1203 (%0.8)

Açıklamalar:

Fotoğraf 7: Ahşap parçası (a) ve MAM'ın yaptığı analiz sonucu (b).

Fotoğraf 8: Cam parçaları (a-b), fincan veya kandil (c), testi parçası (d).

Zemin üstünde bulunan yanmış tahta parçaları oda içinde ahşap rafların da olduğu sonucuna götürmektedir. Kürevi, kapların gövde genişliğinde delikleri olan ahşap raflarda istiflendiği görüşü[9] uygun görülmektedir.

İşlik'in 1. ve 2. dönemlerinde hem 1 Nolu Sokak'dan hem de Salon'dan giriş sağlanmıştır. III. Dönem'de Sokak girişi tuğla örülerek kapatılmıştır.

Salon kapısının giriş kemeri günümüzde yıkıktır. Kemerin kesme blok taşları birbirinin üzerine düşmüş halde durmaktadır. 0.40m. genişliğindeki bu kemer 1.60m. yük. korunmuştur. Kemerin yarısı, bu odanın doğu bitişiğindeki küçük oda içinde kalır. Kemeri ikiye bölen bu duvar sonraki dönemde yapılmıştır. Bu duvarın alt kısmı düzgün kesme taş, üst kısmı ise tuğla+çamur bazlı horasan harç örülüdür. Bu kısımda yapılan çalışmada kapının güney girişine ait in-situ bir kesme blok taş bulundu. Bu kapı taşının ön yüzünde, kaideli kürevi gövdeli ve geniş ağızlı kap içinden çıkan üzüm dalı ve salkımlarıyla bezeli bir kabartma kuşağı yere alır (Fotoğraf 9e). Anılan taşın ters yönlerinde kasa yuvalarının bulunması bunun devşirme olduğunu göstermektedir. Ayrıca, giriş için uygun olmayan bezeme yönü de bunu desteklemektedir. Salona açılan oda girişinin I. ve II. Dönemde bu kapı taşının sağından olmalıdır (Fotoğraf 9a). III.Dönemde ise oda zemini yükseltilerek ve güney duvarı kemere kadar uzatılarak buradaki girişin iptal edildiği düşünülmektedir. III. Dönemde Salon girişi tuğla+çamur bazlı horasan harç örgülü duvar ile kapatılmıştır. Bu duvarın 3 sırası günümüzü ulaşmıştır. Alt duvar 0.51m. genişliğinde, III.Dönem duvarı ise 0.25m. genişliğindedir.

Güney duvarı: Güney duvarı, tuğla örgülüdür. Bağlayıcı olarak çamur bazlı horasan harç kullanılmıştır. 26cm genişliğinde olan bu duvar 0.80m. yüksekliğinde korunmuştur. Duvar örgüsü, en altta iki sıra tuğla, onun üstünde tek sıra kesme blok taş, bunun da üstünde 5 sıra tuğla örgüsü şeklindedir.

Kuzey duvarı: Odanın kesme taş+horasan harç örgülü 0.48m. genişliğindeki kuzey duvarı 1.02m yük. korunmuştur. Duvarda 10 cm kalınlığında kaplama taşlar kullanılmıştır. Bu duvar içinden künk

[9] Çoruhlu 2010:123

hattı geçmektedir. Maksemden gelen bu su hattının 1 Nolu Sokak'ın tabanı altından geçerek Ulu Cami'nin doğu servis kapısına kadar uzandığı izlenildi. Bu künk hattı cami harimindeki çeşmeye su sağlamaktaydı.

Çok sayıda konik küresel kapların bulunmasıyla bu oda bu kapların satıldığı dükkan olmalıdır. Odada bulunan bazalt dibek, pitos, testi parçaları ve odanın doğu bitişiğindeki su ile ilişkili mekan, kürevi konik kaplara konulan malzemenin de bu odada hazırlandığını desteklemektedir.

Güzel kokunun yapılması esnasında amber, sümbül v.b. malzemelerin öğütüldüğü ifade edilir[10]. Bu odada da bulunan bazalt dibek de bu öğütülme esnasında kullanılmış olmalıdır.

Bu odanın Ulu Cami, hamam ve çarşıların yakınında yer alması, bu alanda meydana çıkardığımız depo ve dükkanların hemen hemen her odasında bu kaplardan bulunması nedeniyle, bu kürevi kaplar hoş kokuyla ilişkilendirilerek, bulundukları bu oda da tarafımızdan miskçi dükkanı olarak adlandırıldı.

Diğer Orta Çağ yerleşimlerinde yapılan kazılarla karşılaştırıldığında işliğiyle birlikte bu kapların en fazla bu oda da bulunduğu görülmektedir. Bu neden, Harran'ı özel kılmaktadır.

Oda içindeki küllü toprak ve yanık ahşaplar bu odanın yangın sonucu tahrip olduğunu göstermektedir.

Havuz: İşlik'in doğu bitişiğinde, Maksem ile İşlik arasında 1.40x2.90m ebadında dikdörtgen planlıdır (Fotoğraf 10a). +368,51 seviyesindeki tabanı, İşlik'in II. Zemin seviyesinden 14cm daha aşağıdadır. Havuzun günümüzde korunan batı kenarının 0.50m yüksekliğinde olması havuzun İşlik'in zemin altı seviyesinde olmadığını göstermektedir. Havuzun tabanı 0.40x0.40m ölç. de kare tuğlalarla kaplıdır. Tuğla üzeri kireç harç sıvalıdır. Havuz içinde farklı ölçülerde pişmiş toprak künkler, dirsekler, testi parçalarına ve pişmiş topraktan yapılmış taşınabilir kanallar ve çömlekler bulundu.

Künkler: Bu havuzda 29 adet künke rastlanıldı. Künkler açık ve koyu devetüyü hamurludur. Bu künklerin 4 farklı tipte ölçüleri bulunur. 1. Tip gövde genişliği 19, ağız genişliği 15cm. dir. Bulunan parçası 27cm uzunluğundadır. II. Tip künkten sadece 2 parça bulundu. En uzun parça 33cm. dir. Gövde genişliği 13cm, ağız çapı 7cm. dir. III. Tip künkten türne yakın 32 parça ele geçti. Bu tipin gövde genişliği 12cm. ağız çapı 6cm. uzunluğu 37cm. dir. Bu künkler açık devetüyü hamurlu iken, IV. Tip künk sarımsı hamurludur. Bu tip künkten sadece 1 adet ele geçti. Bu künklerin arasında üç adet dirsek bulundu. Bu dirseklerin gövdesi 11-12cm. genişliğinde, ağız çağları 7-11cm. arasında değişmektedir.

Pişmiş toprak kanallar: Açık devetüyü hamurlu pişmiş topraktan yapılmış kanal üç adettir. Biri tüme, diğerleri tüme yakın parçalar halindedir. Uzunlukları 0.75m. genişlikleri geniş tarafı 19cm, dar ucu 15cm. dir. İç ölçü 7.5x4.5m., cidar 4cm. kalınlığındadır. Bu kanalların dar uçları yakınında iki delik mevcuttur. Alta doğru daralan bu delikler üste 20mm, altta daha dar olup, 03mm genişliğindedir. Kanalın içinde bu deliklerden itibaren başlayan dalga deseni kanalın dar ucuna doğru uzanır. Bu deliklerden desen boyunca kontrollü su sızıyor olmalıdır.

Bu havuzda bulunan dört adet testi, cam parçaları, metal objeler, pişmiş toprak kanallar ve künkler (Fotoğraf 10), kürevi konik kapların içine konulan sıvıların hazırlanmasıyla ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Havuzun suyu Maksem'den gelmiş olmalıdır. Çünkü Maksem'de dört farklı yöne uzanan taş kanallar tespit edildi.

Maksem ile işlik arasındaki havuzun İşlik'e bakan kenarı 0.10m kalınlığında 0.50m yüksekliğindeki oldukça düzgün kesilen kesme taşlarla tek sıra halinde örülmüştür. Bağlayıcı olarak kireç harcı kullanılmıştır. Bu duvarın hemen bitişiğinde son dönem yapısına ait olduğunu düşündüğümüz 1.05m uzunluğu korunan tuğla duvar örgüsü yer almaktadır. 0.25m kalınlıktaki duvarın korunan yüksekliği ise 0.20m dir.

[10] Bakır 2005: 177; Tez 2005: 183.

Fotoğraf 9: İşlik'den Salon'a açılan girişin görünümü (a,c), kemer ayağı ve tortu (b), bitkisel bezeli kapı taşı (e), I Dönem kesiti ve II Dönem pitos parçası (d). Harran 2017.

Fotoğraf 10: Havuzun görünümü (a) ve havuzda bulunan çömlek parçaları (b-c), Harran 2017.

Salon

İşlik'in güney bitişiğinde 8.70m uzunluğunda ve 2.33-2.62m genişliğinde salon bulunur (Fotoğraf 11). 1 Nolu Sokak'a açılan 1.28m genişliğindeki kapıdan salona girilir. Bu salondan İşlik'e ve 1 Nolu Depo'ya ulaşılır. Tek basamakla inilen girişinin sağ ve solunda görülen kapı söveleri, giriş kapısının çift kanatlı olduğunu gösterir. Salonun sağ ve solunda 0.29 ve 0.49m yüksekliğinde, 0.54 ve 0.99m genişliğinde sekiler yer alır. Bu sekilerin kenarı tuğla örgülü olup, döşemesi de tuğladır. Seki ile kapı arasındaki yerde çok sayıda, iki seki arasında ise az sayıda kürevi konik kap bulunması bu sekilerde de ahşap rafların olduğu, bu kürevi konik kapların bu raflarda korunduğu ve müşteriye sunulduğunu, rafların yıkılması neticesinde bu kapların de salona düştüğü düşünülmektedir. Kapının ön kısmında güney duvarı yakınında çok sayıda demir çivi de bulundu.

Fotoğraf 11: Salon'un görünümü, Harran 2017

Fotoğraf 12: Salon'da bulunan kürevi konik kapların görünümü, Harran 2917.

Salonun tuğla örülü, horasan harç bağlayıcılı 0.46m genişliğindeki güney duvarı 1.34m yüksekliğinde korunmuştur. 0.99m yüksekliğinde korunan kuzey duvarının alt sırası kesme blok taş, üst sıraları tuğla örülüdür.

Salonun zemini sert topraktır. Kuzey doğu köşesinde yaklaşık 1.5m karelik bir yere sıvı tortusu yayılmıştır. Siyah görünümlü katılaşmış bu tortunun ne olduğu analiz edildikten sonra anlaşılabilecektir. Çalışmalarda küревi konik kaplardan başka seramik parçaları, cam obje parçaları, cam çubuklu kandil parçaları ve demir çiviler bulundu.

Sondaj: Bu yapının daha önceki evrelerini ve kendinden önceki dönemlerini belirlemek için İşlik'ten Salon'a geçilen giriş önünde 2.50x1.70m ölçüsünde ve 2.30m derinliğinde bir sondaj açıldı (Fotoğraf 13). Arkeolog İsa AZAK sorumluluğunda yapılan sondaj çalışmasında mevcut sıkıştırılmış toprak tabanın (+368.61) 0.17m aşağısında sert bir taban görüldü. Bunun üstündeki sıkıştırılmış toprak tabakada yer yer ince çizgi halinde kireç izleri bulunur. Bu izlerden, tıpkı İşlik taban altında olduğu gibi, bu salonda da tabanın zaman zaman yenilendiği düşünülmektedir. İşlik'in girişindeki bezemeli kapı taşının da bu tabanın 0.25m aşağısında sonlandığı görüldü. Sert taban altındaki killi toprakta (Birim 10) derinleşildiğinde +368.01 seviyede ince hat halinde yangın izine rastlanıldı (Birim 11). Bu yangın izi yaklaşık 0.5m dir. Bu taban ile tuğla yıkıntı katı arasında koyu kahverengi topraklı Birim 12, bunun altında ise kül+kireç+topraklı Birim 13 bulunur. Bu yangın izinin altında ise sert zemin görüldü. Bu nedenle bu zemin de yerleşim görmüş olmalıdır. Bu zemin altında toprakta derinleşmeye devam edildi. +366.71 seviyede yassı taşlardan döşemeye rastlanıldı. Bu yassı taşlarla yangın katı arasında yoğun olarak sırsız seramik parçaları (kapak parçaları da mevcut) çok az da akıtmalı sırlı seramik parçaları bulundu. +368.40-366.73 seviye aralığında bulunan seramiklerde akıtmalı sırlı seramik parçaları, yeşil ve kırmızı hamurlu, yeşil astarlı seramik parçaları ile sıva parçaları görüldü. Akıtmalı sırlı seramik parçalarının tarihini Harran seramiklerini doktora çalışması olarak hazırlayan Sevcan ÖLÇER MS. 8-10. yüzyıllar arasında olabileceğini belirtti. Yangın izinden alınan "Kömürleşmiş Malzeme" analiz örneğinden MAM'a yaptırılan Karbon 14 ile Yaş Tayini Analizi M.S. 671-779 tarihleri arasını verdi. Bu tarihler ise Abbasi Dönemi'ni işaret etmektedir. Bu nedenlerle, bu taş döşeli tabanın M.S.8. yüzyıl yerleşimine ait olması uygun görülmektedir.

Bu sondaj sayesinde Miskçi dükkanı altında duvarı kesme taş örgülü, tabanı düzgün taşlarla döşeli diğer bir yapının olduğu ve bunun Abbasiler Dönemi'nde bir yangınla yıkıldığı belirlendi. Bu yangın katının 0.43m üstüne ise Miskçi Dükkanı inşa edilmiştir. Her iki yapıda da taş örgülü temel altına bir kısmı temelin dışına taşan yassı taşların kullanıldığı görüldü. Bu nedenle, aralarında dönem farkı olsa da her iki yapının da benzer mimari kültürü izlediği düşünülmektedir. Ayrıca her iki yapının güney duvarının üst üste aynı hizada olması alttaki yapının salonun önceki dönemi gibi olduğunu akla getirse de her iki duvar arasında 0.40m boşluk olup, toprak dolgudur. İki duvar arasında herhangi bir bağlantı bulunmamaktadır. Üstteki yapının duvarlarından farklı olarak da alttaki yapının duvarında tuğla malzeme yoktur.

Sondaj'da bulunan çok sayıda sırsız, az sayıda sırlı kap parçaları arasında küревi konik kap parçalarına rastlanılmamıştır.

Fotoğraf 13: Sondajın görünümü.

Bu salonun güney doğu köşesinden 1.No.lu Depo'ya girilir.

Depo

İşlik'in salon girişinin karşısında yer alan bu depoda (Fotoğraf 14) 7H/c6 ve 7H/d6 no'lu açmalarda yapılan kazı çalışmasında +370.65 seviyesinden başlanarak sekilerin olduğu +369.66 seviyesine kadar küllü toprak biriminde derinleşildi. Seviyenin daha düşük olduğu eşik önünde ise sıkıştırılmış toprak zemine +368.47 seviyesinde ulaşıldı. Zemini temizleme çalışmasında, zemin altında iki adet taş tekne meydana çıktı.

Bu depo 3,80X2,70m ebadındadır. Girişi kuzeyde 1.08m genişliğindedir. Giriş önü 1 metrekare genişliğinde zemin seviyesinde, etrafı ise L biçiminde 0.55m yüksekliğinde sekiler bulunur. Kesme taşlarla örülerek oluşturulan sekiler 1.05m genişliğindedir. Bu sekiler çeşitli eşyaların konulması için kullanılmış olmalıdır.

Güney duvarında sağır kemer mevcuttur. Kemer arası tuğla örülü olup, yüzeyi horasan harcıyla sıvalıdır. Kemerin üst kısmı tahrip olmuştur. Korunan yüksekliği 1.04m dir. Bu kemer 1.04. yük.de kemer arasına örülen tuğla duvar ise 1.20m yük. korunmuştur.

Batı duvarı 3.10m uzunluğunda, 0.48m genişliğinde olup, seki seviyesinden itibaren korunan yüksekliği 0.95m dir.

Kuzey duvarı: 1.06m uzunluğunda 0.48m genişliğinde ve 0.65m yüksekliğindedir. Kapı kenarı taşı 0.93m yüksekliğindedir.

Doğu Duvarı tuğla örülüdür. Bağlayıcı olarak horasan harcı kullanılmıştır.

Fotoğraf 14: Depo'nun görünümü.

1.20m yüksekliğinde korunan duvar 3.13m uzunluğunda 0.25m genişliğindedir. Zemin altında birbirine bağlantılı taştan oyulmuş havuz şeklinde tekneler yer alır. Blok kalker taşının oyulmasıyla yapılan bu tekne (Birim 43) 0.70x0.95m ebadında, 0.23m derinliğinde, cidar kalınlığı 0.10–0.12m arasında değişmektedir. Tekne içinin kumlu taneli ve küllü toprakla dolu olduğu görüldü. Benzer tekneler bu deponun doğu bitişiğindeki diğer deponun tabanı altında da mevcuttur. Teknelerin yan yana dizilerek bir kanal gibi olduğu, suyun bir tekneden diğerine geçmesi için birleşim yerlerinde deliklerin bulunduğu gözlemlenmiştir. Doğu duvarı zemin altında yer alan teknelerin tam üstüne gelecek şekilde yapılmıştır. Bu da teknelerin önceki döneme ait olduğunu düşündürmektedir.

Odada pitos parçaları, seramik parçaları, demir obje, cam obje ve hayvan kemiklerine rastlanılmıştır.

Depo ve İşlik

1 Nolu Depo'nun batı bitişiğinde 7H/c6 nolu açmada yer alan Depo ve İşlik işlevindeki mekan 5.75x3.30m ebadındadır (Fotoğraf 15, 16). Geniş gövdeli muhafazalık, sekiler ve ocak bulunması nedeniyle bu mekanın hem depo, hem de işlik amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir. Orta Çağ'da damıtma yoluyla güzel koku yağ ve sıvılar yapılmaktaydı[11]. Bu nedenle, bu ocağın da damıtma amacıyla kullanılması muhtemeldir.

Bu mekanda 369,68 seviyesinde yarım oval planlı 0.63x0.59m ölçüsünde 0.45m yüksekliğinde ocak kalıntısına ulaşıldı. Tuğla örülü ocakta bağlayıcı olarak çamur kullanılmıştır. Doğuya bakan hava açıklığının üst kısmı tuğla çatılarak örülmüştür. İçinde toprak ve küle rastlanıldı.

Fotoğraf 15: Depo ve İşlik'in görünümü.

Fotoğraf 16: a - b – c Deponun doğudan görünümü (a), ocak (b).

Mekanın doğu duvarı ve bu duvarın batısında 3,30X2,45 metrekarelik alanda iki sıra yükseltilmiş tek sıra tuğla örgü ile platform oluşturulmuştur. Platformun hemen batısında yer alan zemin +368,95 seviyesindedir. Sıkıştırılmış toprak zeminli alan 0,65X3,40 metre karedir. Bu alanın batı bitişiğinde de 2,20X1,90 metrekarelik bir mekânda 1 adet muhafazalık olarak adlandırılan kilden yapılmış tandır benzeri yapı kalıntısı tespit edilmiştir. 2017 yılı çalışmalarımızda Anıtsal Yapı'nın deposunda içinde çömlekler olan benzerleri bulunmuştu. Çapı 0.75m, derinliği 0.42m dir. Tabanı 0.25m ölçüsünde tuğla döşelidir. Pişmiş topraktan oldukça düz ve sert yapılmıştır. Çidarı 2cm dir. Etrafı çamur harcıyla sıva-

[11] Yentürk 2005: 165

lıdır. İçinde yoğun küle rastlanıldı. Bu muhafazalık, ocağın hemen kuzeyindedir. Miskçi dükkanının son evresinde yapılmış olmalıdır. Bu yapının tasarlandığı mekan, bir önceki dönemin taş+tuğla+çamur harçlı duvarının üstüne yapılmıştır. Bu erken dönem duvarı ile bu mekan arasında 5-10cm kalınlığında toprak vardır. Anılan muhafazalıkdaki kül içinden alınan "Kömürleşmiş Malzeme" analiz örneğinden MAM'a yaptırılan Karbon 14 ile Yaş Tayini Analizi M.S. 1205-1276 tarihlerini verdi. Bu tarih bu mekanın son kullanıcıları Eyyubiler Dönemi'ni göstermektedir.

Depo ve İşlik'de duvarlar ve sekiler tuğla örülüdür. Duvarlarda bağlayıcı olarak horasan harcı, sekilerde ise çamur kullanılmıştır. Sekilerin alt kısmı ocak seviyesinde bitiyor. Ocak ile bu sekiler aynı dönemde yapılmış olmalıdır. Sekilerin altlarında daha önceki döneme ait taş ve tuğla örülü duvarlara da rastlanıldı.

Doğu duvarı: *M*ekânın doğu sınırını oluşturan bu duvar taş ve tuğla malzemelidir. 1 Nolu Depo'ya geçiş bu duvarda yer alan 80 cm'lik girişten sağlanmaktaydı. Güney-doğu köşesi yakınında yer alan bu kapı, tuğla örülerek kapatılmıştır.

Taş ve tuğla malzemeli ve horasan harç bağlayıcılı batı duvarı 0.85m, salon ile ortak olan kuzey duvarı 0.20m yüksekliğinde korunmuştur. Tuğla örülü+horosan harç bağlayıcılı güney duvarı ise diğer duvarlardan farklı olarak sağır kemerlidir. Kemer ayakları günümüze ulaşmıştır.

Bu mekanda seramik parçaları, kandil, cam parçaları ve metal objeler bulunmuştur.

7H/d6(3) no.lu açmanın a-b-c/6-7-8-9 plan karelerinde bir önceki yapı evresini anlamak amacıyla sondaj niteliğinde kazı çalışmaları yapıldı. Birim 3 olarak adlandırılan son evre yapısına ait sıkıştırılmış toprak taban kaldırılarak zemin altı kademeli bir şekilde kazıldı. +368,80 seviyesinde gözlemlenen yoğun küllü yıkıntı katı birim 4 olarak adlandırıldı (Fotoğraf 17a). Bu yangın katından alınan"Kömürleşmiş Malzeme"nin MAM'a yaptırılan Karbon 14 ile Yaş Tayini Analizi M.S. 1154-1252 tarihlerini verdi. Bu tarih aralığı hem Zengi Atabeyliği hem de Eyyubileri kapsamaktadır. Açmada yangın katının altında +368,68 seviyesinden itibaren kahverengi yıkıntı dolgu toprağın (Birim 5) olduğu görüldü. +368,68/368,36 seviye aralığında birim 5'te yapılan kazı çalışmaları neticesinde yoğun kürevi konik kap parçaları ve cam parçalarına rastlandı (Fotoğraf 17b).

Fotoğraf 17: a -b

Açmanın a-b/8 ve b-c/8 plan karelerinde yer alan iki küçük mekanı +368,70 seviyesinden itibaren ortaya çıkarılan tuğla örgü ayırmaktadır. +368,73 seviyesinden itibaren gözlemlenen, mekânın doğusunu sınırlayan kuzey-güney yönlü, sıvalı tuğla duvarı 90 derecelik açıyla birim 6 duvarını kesmektedir. +368,39 seviyesinde sıkıştırılmış toprak zemin birim 8 bulunur. Bu taban altındaki dolgu toprak, kazı çalışmalarında +368,36/368,04 seviye aralığındaki birim 9'da, kürevi konik kap parçaları ve tüme yakın perdahlı kırmızı astarlı testiye rastlandı (Fotoğraf 18a). Oval gövdeli, düz dipli, perdahlı kırmızı astarlı testinin içerisindeki dolgu toprak boşaltımı sırasında, 14cm yükseklikte ve 10 cm gövde çapında silindir formlu bir şişenin varlığı tespit edildi. Şişenin tabanı kırılmış olup eksiktir. Aynı odada bulunan diğer silindir gövdeli üç şişenin dip kısmının kürevi konik kaplardaki gibi sivri olması nedeniyle, bu şişenin de sivri dipli olduğu düşünülmektedir. Testi, odanın hücre duvarının altında bulundu. Testinin etrafında kürevi konik kap parçaları da görüldü. Tuğladan yapılan bu duvar, anılan yapının II. Evresi'ne ait olmalıdır. Bu evrede 12 yüzyılın 3. çeyreğinde meydana gelen depremde ilaç şişesi raftan düşerek testinin omzunu kırıp, içine girmiş olmalıdır. Çarpmanın etkisiyle şişenin sivri dip kısmı da

kırılmıştır. Deprem sonrası odanın küçük hücrelere bölünmesi esnasında anılan testi de duvar altında kalmış olmalıdır.

Anılan silindir gövdeli şişenin ağzı silindirik dar deliklidir. Ağız biçim olarak kürevi konik kapların ağzının tıpa tıp aynısıdır. Bir tıpayla korunduğunu düşündüğümüz bu dar delik, içindeki sıvının dökülmemesi için yapılmış olmalıdır. Şişenin alt bölümü eksik olup gövde üzerinde kalıplama tekniğinde yapılan ejder formlu **birbirine dolanmış iki yılan** karşılıklı olarak ağızları açık biçimde tasvir edilmiştir (Fotoğraf 18b). Yılanların her iki tarafında üstü çizgi desenli sanki yaprağı andıran oval kabartmalar arasında baskı tekniğinde yapılan çiçek rozeti ile sahnenin dört köşesinde üçgen desenleri bulunur. Aynı ejder/yılan ve rozet desenlerinin kabın gövdesinde dört defa tekrar edildiği görülür.

Birbirine dolanan yılan betimlerinin Filistin Arkeoloji Müzesi'nde de olduğu[12] belirtilir. Wasington'da özel bir koleksiyonda M.S. 12. yüzyılın sonlarına tarihlenen bir kürevi konik kabın üstünde de birbirine dolanmış, ağızlar açık yılan betimleri[13] vardır. Selçuklu Dönemi'nde yapılan Darüşşifa ve Maristan gibi sağlık kuruluşlarının kapılarında veya duvarlarında sağlık sembolü olarak yılan betimleri bulunur. Bunlardan ejder/yılan betimi ise Çankırı'daki M.S. 13. yüzyıla tarihlenen darüşşifada[14] görülmektedir.

Fotoğraf 18: a - b

Üzerinde birbirine dolanmış ejder/yılan betimleri nedeniyle bu şişeye muhtemelen ilaç konulmaktaydı. Bunların güzel koku şişeleri olan kürevi konik kaplarla birlikte bulunması ise bu dükkanda hem kozmetik hem de ilaç imal edilip, satıldığı düşüncesini güçlendirmektedir.

Bu oda ile 1 Nolu Sokak arasında 1.55m uzunluğunda seki mevcuttur. Taş döşeli olan bu sekide dükkanın malzemeleri olan hoş kokulu sıvılar, yağlar v.b. satış maksadıyla teşhir ediliyor olmalıydı.

Harran'da Bulunan Kürevi Konik Kapların Özellikleri:

Fotoğraf 19: a – b – c Kürevi konik kapın görünümü.

[12] Ettinghausen 1965:227.

[13] Ettinghausen 1965:227, Pl. L,A

[14] Öney 1969: 162; Alsan 2017: 48.

Form:

Harran'da bulunan kürevi konik kapların gövde genişliği 7.9-9.5cm, yüksekliği 10-12cm ağız kalınlığı 3.2-4.1cm arasında değişmektedir (Fotoğraf 19). Ağız deliği çapları dar ve geniş olmak üzere iki çeşittir. Dar olanlar 3-7mm, geniş olanlar ise 9-14mm dir. Toplam 128 adet dar delikli, 22 adet ise geniş delikli ağız ele geçti (Fotoğraf 20).

Bu kapların içinde iki adet kap parçası[15] form olarak diğerlerinden daha küçük ebatlıdır (Kat. 18); Gövde genişliği 6cm, cidar 5mm, ağız genişliği 25mm, ağız deliği 6mm dir. Her ikisi de çok soluk kahverengi hamurludur (2.5Y-8/3).

İyice pişirilmiş (1100°C ve 1250°C) olan bu küçük kaplar, sık dokulu kalın ve sert hamurludur. Ağzı silindirik küçük delikli, kısa boyunlu, kürevi konik gövdeli ve sivri diplidir. Taş gibi sıkı hamurlu ve kalın cidarlı olmasıyla oldukça sağlamdır. İçindeki sıvının sızması imkansızdır. Bazısının içi de sıvıyı korumak için sırlanmıştır. Hem içindeki sıvının korunmasıyla hem de ticarette uzun mesafeler arasında tercih edilen bir kap olmalıdır. Kap ağzının yaklaşık 0.7-09mm çapında oldukça küçük olmasıyla içindeki sıvı kontrollü olarak dökülmüş olmalıdır.

Fotoğraf 20: a – b Kürevi konik kabın içinin görünümü (a), Kürevi konik kapların ağızlarının görünümü (b).

Bu tip kapların tek parça yapılan gövdesine boyun ve ağzın sonradan tutturulduğu ifade edilmektedir[16]. Ama, boyun, dip ve karın kısımlarındaki çark izleri, bu kapların dip, gövde ve ağızlarının ayrı ayrı yapılıp birleştirilmediği, kabın tamamının çömlekçi ustasının aynı anda elinde çıktığını göstermektedir. Kürevi konik kapların imalatında çark kullanılmış olmalıdır. Çünkü kapların içinde hem boyunlarında hem de dip kısımlarında çark izleri belirgindir.

Üstü yarım küre, alt bölümü konik yapılan bu kapların görünümü, genel olarak boyundan itibaren profilli kademeler ile genişleyerek kürevî şekle dönüştükten sonra tabana doğru sivrilerek konik şekil alır. Formundan dolayı "kürevi-konik" olarak isimlendirilir. Bu kapların formları üstte kürevi bir görünüm aldıktan sonra tabana doğru sivrilerek sonlanmasıyla Gök-Gürhan'ın yaptığı gruplamanın 1. grubuna[17] girmektedir[18].

---

[15] Buluntu Numarası: HUC.15.7H-d6.2. 42 ve HUC.15.7H-d6.5.7.

[16] Gök-Gürhan 2007: 163.

[17] Gök-Gürhan 2007, 50, Tablo 18, Kat.94-102, 105.

[18] Bu konuda düşüncelerini ifade eden Prof.Dr. Sevinç Gök-Gürhan hocama çok teşekkür ediyorum.

Fotoğraf 21: a – b – c Kürevi konik kapların dip kısmının görünümü.

Harran kürevi konik kapların bazısının dip kısmının hemen üstünde dairevi çizgi bulunur (Fotoğraf 21). Bu çizgi muhtemelen kabın kaidede sağlam durabilmesi için yapılmış olmalıdır. Bu tip kapların dip kısmında askı izlerinin de bulunduğu ifade edilmektedir[19].

Hamur: İnce taneli ve taş görünümlü sıkı dokulu hamuru içerisinde ince taş, kum, mika, şamot ve kireç katkıları mevcuttur. Kürevi konik kapların kiline katkı maddesi ilave edilerek sıkı dokulu hale getirildiği ifade edilmektedir[20].

Kalın olan cidar omuzlardan itibaren daha da kalınlaşarak sivrilen dip kısmında maksimum kalınlığa ulaşır. Gövdede hamur cidar kalınlıkları koyu gri ve kahverengi hamurlular ile yeşilimsi, sarımsı hamurlu kaplar arasında değişmektedir. İlkinde gövdenin en kalın noktasında cidar 9mm, en ince noktada 7mm dir. İkincisinde ise gövde en kalın noktada 19mm, en ince noktada 9mm dir.

Bu kürevi konik kaplar hamur yapılarına göre iki grup olarak tasnif edildi. Birinci grup metal görünümlü koyu gri ve kahverengimsi ikinci grup ise yeşilimsi ve sarımsı dir. Çok iyi pişirilmiş olan bu kaplar hafif yüksekten zemine bırakıldığında metalik bir ses çıkmaktadır. İlk grup kapların %75'inın dış görünümü ve hamuru yüksek ısıda pişirildiği için metal görünümlüdür. Bazısı hamurunun renginde dış görünümü koyu gri (10YR-4/1)[21], bazısının dışı koyu mavimsi gri boyalı (GLEY 2-4/1065Y-4/1), iç astarı kırmızımsı sarı (7.5YR-6/6) dır. Bazısının hamuru ise koyu gri veya soluk kahverengidir (10YR-7/4). Mevcut kapların %25'ini oluşturan 2. Grup ise (73 parça, kap olarak oranlandığında 23 adet) yeşilimsi veya soluk sarı renklidir. Bunların hamurları soluk zeytin yeşili (5Y-6/3), dış astarı açık grimsi zeytin yeşili (5Y-6/2), iç astarı açık grimsi yeşildir. Bazen iç astarı beyaz (5Y-8/1) (HUC.2015.7H-d6.5.11) kireç katkılı da olabilmektedir. İkinci grup kaplar sayıca az olması nedeniyle Harran'a ithal olarak gelmiş olmalıdır. Birinci grup kaplar ise çok fazla olması nedeniyle, Harran'da üretilmiş olması mümkün görülmektedir. A Grubu bezemeli kapların tamamı Birinci gruba girmektedir.

Bazı kapların iç kısmında ağız kenarında gövde içine doğru koyu mavimsi gri boya-astar akıntısı gözlendi. Bu, damla motifli kalıp uygulamasından sonra dış yüzü astarlamak için kabın hazırlanan boya içerisine daldırılması esnasında ağız deliğinden gövde içine sızan akıntıdır.

Taşınması ve kullanımı:

Sivri dipli olan bu kapların kullanımı hakkında bazı görüşler ileri sürülmektedir. Bu kapların cidarlarının oldukça kalın, ağzının dar ve sivri dipli olmasıyla ağır metallerin kolayca taşınabileceği, dış yüzünün bezenmesinin her malın anlaşılması için yardımcı olduğu, kapların kervanlarda deve ve eşek sırtında taşınabilmesi için form olarak istiflemeye uygun olduğu belirtilir[22].

---

[19] Yener 2001: 18.

[20] Çoruhlu 2010: 128.

[21] Munsell Soil Colour Book 2009 Revised/2013 Production.

[22] Ettinghausen 1965: 222, fig.6.

Kapların ağız deliği uygun bir tıpa ile kapatılarak içindeki sıvıyı akıtmadan, iple boynundan bağlı bir şekilde taşınabileceği ve depolamada üzerinde delikleri olan uygun rafların kullanıldığı[23] ifade edilir. Diğer görüş, içine bir çöp konulup, kandil topu olarak kandille birlikte asıldığıdır[24].

Fotoğraf 22: Sehpa (a-b Harran, c British Museum).

12-13. yüzyıl İslam seramiğinde üzerinde yuvarlak delikler olan sırlı seramikten sehpaların kürevî konik kapların durması için uygun zeminleri olduğunu da öne sürülür[25]. Anılan sehpalardan biri British Museum'da bulunmaktadır[26] (Fotoğraf 22c). Harran'da Miskçi Dükkanı'nının yakınındaki koridorda ve kazı alanımızdaki diğer odalarda da bu sırlı sehpalara ait parçalar bulundu (Fotoğraf 22a-b). Bulunan bir kürevi kap bu sehpanın üstüne konulduğunda, kabın sehpa üstünde uygun şekilde durduğu görüldü (Fotoğraf 22b). Bu nedenle, kürevi kapların, üzerinde delikler bulunan sırlı sehpalar üstüne konulmuş olması mümkün görülmektedir. Sehpası olmayan mekanlarda ise üzerinde delikler bulunan ahşap raflara konulabileceği, bir iple veya kılıf içinde mekanda yüksekçe bir yere asılabileceği, ya da kabın doğal formu gereği yan yatık konulabileceğidir. Bu şekilde konulmasıyla içindeki sıvının doğal çalkalanmasının sağlanması mümkündür. Harran'da bulunan kapların birinin dış yüzünde kahverengimsi şerit izinin olması (Kat. 49), bu kabın şerit örgülü bir kılıf içinde olabileceğini düşündürmektedir.

İşlev:

Bu tür kapların yayılımı sadece Orta Asya'dan Kuzey Afrika'ya kadar İslam dünyası[27] ile sınırlı kalmamış, Doğu Avrupa ve Çine kadar uzanmıştır[28]. İpekyolu uzantısıyla çeşitli bölgelere taşınan bu kapların Oğuzlar ile Anadolu'ya geldiği ve Anadolu'da da üretilmeye başlandığı ifade edilir[29]. Kürevi konik kaplara konulan madde hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir: el bombası[30] (neft kabı, Rum ateşi), civa kabı[31] (simya ve ecza malzemesi), civa akıcı özelliği olan çeşitli kimyavi ve kozmetik madde kabı[32], civa veya parfüm kabı[33], bira/Fuqa/malt kabı34, haşhaş/enfiye/esrar kabı35, par-

[23] Çoruhlu 2010:123

[24] Önder 1997: 75-76, res. 14-16

[25] Çeken 2013: 351-352

[26] Rice 1952: fig. 16

[27] Reitlinger "1951; 12; Çoruhlu 2010, s. 123-158.

[28] Stănică- Szmoniewski 2016: 327

[29] Çoruhlu 2010: 126

[30] Saulcy 1874, 25–34 bilgi için bkz. Ettinghausen 1965: 219; Sarre 1925: 133-156; Arendt 1931: 206-210; Gadrin 1963: 51; Mercier 1952: 151-158; Cresswel 1960: 581-582; F.Schmidt, W.Lenz, P.Post, J.Sauvaget bilgi için bkz. Ettinghausen 1965: Sharvit 2008:101-112; Sezgin 2003: 101-105; 219; Bomba görüşü bir kısım konik kaplar için geçerli olabilir (Çoruhlu 2010: 124,125).

[31] Ettinghausen 1965: 219-222; R.M. Dzhanpoladian 1958: 209, nr. 1, 24 bahsettiği N.F.Vysotskii 1908: 349 bilgi için bkz. Ettinghausen 1965: 219; Lenz 1914: 376 bilgi için bkz. Ettinghausen 1965: 219.

[32]Yener 2001, 17-20.

[33] Bulut 2001: 71.

füm/esans/gül suyu/yağı kabı[36], parfüm fısfısı[37], sıvılar ve kozmetik tozlar ayrıca simya ve tıbbi amaçlar da içerecek şekilde genişletilebileceği[38], ateş körüğü[39] ve kandil topu[40]. Bu kapların yukarıda belirtilen işlevlerin bir çoğunu üstlenebileceği de ifade edilmektedir[41].

Emeviler Dönemi Kasr-ül hayrül Garbi'nin sarayını süsleyen stuko üzerinde sol elinde kürevi konik formlu bir kap tutan bir kadın kabartması[42] görülür. Orta Asya'da Göktürk devrinde yapılan Fundukistan Manastırı'nın E-nişinin freskinde (Kabil Ark Müz.de. M.S. 7.yy) Tanrıça Maitraya'nın sol elinde kürevi konik kap bulunur[43]. Harran'da yaptığımız kazı çalışmasında Doğu Çarşısı'nın 9 Nolu Dükkan'da çömlekçi adının yazılı olduğu Arapça yazı damgalı kürevi konik kap parçası da bulundu (Katalog 48). Başka yerleşimlerde de kadın adının olduğu başka kürevi kaplar da bulunmuştur[44]. Bu nedenle, bu kapların kadın ve zariflikle ilişkilendirilerek parfüm kabı olarak kullanımının Emeviler Dönemi'ne (M.S.8. yy) kadar eskiye götürülmesi mümkün görülmektedir.

İnsanoğlu, Paleolitik Çağ'dan beri çiçekleri ve bitki kabuklarını işleyebildiği oranda güzel kokuyu kullanmaktaydı. Çağlar ve dönemler aşılıp, Orta Çağ'a gelindiğinde ise güzel koku yapma teknolojisi damıtma yapacak kadar gelişir. Anılan çağda İslam ülkeleri, parfümcülüğün önemli bir bölümünü oluşturan gül, çiçek ve çeşitli bitki ve meyvelerden çıkarılan sıvı türünden parfümlerle şöhret kazanmışlardı[45]. El-Cezîre bölgesinde **Nusaybin** şehri gül suyu üretiminde büyük ün salmıştı. Üretilen gül suyu dünyaca tanınıyordu ve buradan kaplar içinde diğer ülkelere ihraç ediliyordu[46]. Ticaret yoluyla Harran'a da bağlı olan Nusaybin, Harran'ın yaklaşık 220km doğusunda yer almaktaydı. Bu nedenle, Harran çarşılarındaki dükkanların raflarında da Nusaybin markalı gül koku kapları yerini almış olmalıdır.

İslam dünyasında güzel kokunun yeri ve önemi şu hadisler ve sözlerle daha da iyi vurgulanmaktadır:

"Kokuların en güzeli ve en iyisi misktir" Hz. Muhammed[47] (sav).

"*Şayet tüccar olsaydım, kokudan başka bir şey satmazdım, ondan kâr elde etmeseydim, kokusundan yararlanırdım*" Hz. Ömer[48];

"*Avvâm'ın oğlu Zübeyr'in kafasında öyle bol miktarda misk kokusu gördüm ki, benim olsaydı, her halde ticaret yapmak için sermayem olurdu*" Ebu'dDuha[49].

"*Koku kullanın! Zira kimin kokusu güzel olursa, aklı artar ve kim ki, elbisesini temiz tutarsa, sıkıntısı azalır*" Mekhul eş-Şâmî[50].

Yukarıdaki sözlerden de anlaşılacağı üzere, güzel koku sadece saray erkanı ve yüksek statüdeki kişilerin kullandığı[51] bir sıvı olmayıp, halk tarafından da kullanılmaktaydı. Bu görüşü, Harran'da halka

---

[34] Ghouchani - Adle 1992: 72–92.

[35] Keall 1993, 280–281; Uysal 2007: 715

[36] Lane 1947: 27; W.Hauser 'in bu konudaki görüşleri için bkz. Ettinghausen 1965: 224; Wilkinson 1973: 293-294; Sharvit 2008: 101–112; Tunçel 2006: 527; Çoruhlu 2010:125.

[37] Watson 2004, 132

[38] Sharvit 1997, 101–112

[39] Seyrig 1959: 88; Hildburg 1952: 27-55; Dumarçay 1965: 75; Rogers 1969, 147–158.

[40] Önder 1997: 75-76, res. 14-16

[41] Gök-Gürhan 2007a: 60; Gök-Gürhan 2007b: 162-163; Uysal 2010: 715

[42] Ettinghausen 1965: 224, pl. XLVIII/B; Gök-Gürhan 2007a: 59, foto. 62.

[43] Çoruhlu 2010: 125-126, Lev.IIIb.

[44] Ettinghausen 1965:224

[45] Bakır 2005: 179

[46] Bakır 2005: 179

[47] Bakır 2005: 176

[48] Yentürk 2005: 157; Bakır 2005: 176.

[49] Bakır 2005: 176

[50] Bakır 2005: 176

[51] Watson 2004:128–129; Çeken 2013: 350

açık bir alanda bulunan güzel koku dükkanı ve çevresindeki hamam, çarşılar ve depolara ait 20 den fazla odalarda da bulduğumuz yüzlerce kürevi konik güzel koku kapları de desteklemektedir.

Orta çağ bilim insanlarıyla aromatik yağ ve kokuların damıtılması alanındaki deneylerde önemli ilerlemeler meydana gelerek İslam toplumlarının önemli bir ticari metası olan gül yağı ve gül suyu üretimi geniş boyutlara ulaşmıştır[52]. Damıtma konusunda ve uzun süre dayanabilen kokulu suların elde edilmesi yolunda önemli çalışmalar yapan **Câbir ibn Hayyan** (720-813) ve "Güzel Kokunun Kimyası ve Damıtma Kitabı"nda uçucu yağların damıtılması ve pomat yapılmasına ilişkin bilgilere yer veren **El-Kindî** (803- 873) ile 11. yüzyılda çiçekleri su buharı ile damıtarak esans elde etme yolunda önemli gelişmeler sağlayan **İbni Sina** (Avicenna 980-1037) olmuştur[53].

Bulunduğu çağ itibariyle, bu kürevi konik kaplar çeşitli çiçeklerden ve ağaç kabuklarından damıtılan güzel kokulu sıvılarla doldurulmuş olmalıdır.

Analizler:

Harran'da kürevi konik kapların içinde bulunduğu birimdeki toprak, tortu v.b., kürevi kaplar içindeki topraklar ve kürevi kap parçaları Batman Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Arkeometri Anabilim Dalı'ndan Doç.Dr. Mahmut AYDIN tarafından Taşınabilir X Işınları Floresans Spektrometresi ile analiz edilmiştir. Bu çalışmada gerek alanda gerekse anılan kaplarda civanın varlığını teyit edecek maddeye rastlanılmadı. Ayrıca hem kürevi konik kaplar, hem de oda içinden alınan toprak örnekleri Şanlıurfa Müze Müdürlüğü'nden ekspertiz raporu alındıktan sonra MAM (Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu Marmara Araştırma Merkezi Yer ve Deniz Bilimleri Enstitüsü)'ne, Ankara Üniversitesi Kimya Bölümü Laboratuarı'na ve Türkiye Atom Enerjisi Kurumu Sarayköy Laboratuvarına gönderildi. Kimya Bölümü'nden Prof.Dr. Orhan ATAKOL' hocamızdan elde edilen analizle ilgili ön bilgilerde yanıcı maddenin varlığıyla ilgili herhangi bir bulguya ulaşılmadığı ifade edilmiştir. Türkiye Atom Enerjisi ön raporuna göre Harran'da bulunan küresel konik kapların içinden ve çevresinden alınan örneklerin kromatografik (LCMS) ve XRF analiz sonuçlarına göre ilaç hammaddesi ya da esansiyel kozmetik malzemesi olma olasılıklarının yüksek olduğu belirtilmiştir[54] .

Anılan kapların içine konulan organik malzemenin ne olduğunu tespit etmek amacıyla analiz çalışmalarına devam edilmektedir.

MAM'dan gelen analiz raporunda ise, İşlik'de kürevi konik kapların bulunduğu birimden alınan yanmış ahşabın Karbon 14 ile yaş tayini analizinde %94,6 MS 1031-MS 1190 tarih aralığını vermiştir. Bu zaman aralığı ise Zengi Atabeyliği Dönemi'ni işaret etmektedir.

Harran'da bulunan kürevi kapların, birlikte bulunduğu malzemelerle ve bulunduğu mekanın alanla ilişkisiyle birlikte değerlendirildiğinde, yüzlerce kürevi konik kabın tek bir odada bazalt dibekle ve pitoslarla birlikte bulunması, bu odanın hamam ve çarşı yakınında olması, ayrıca kazı alanındaki diğer odalarda ele geçmesi, bu kapların hoş koku (parfüm) kabı olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

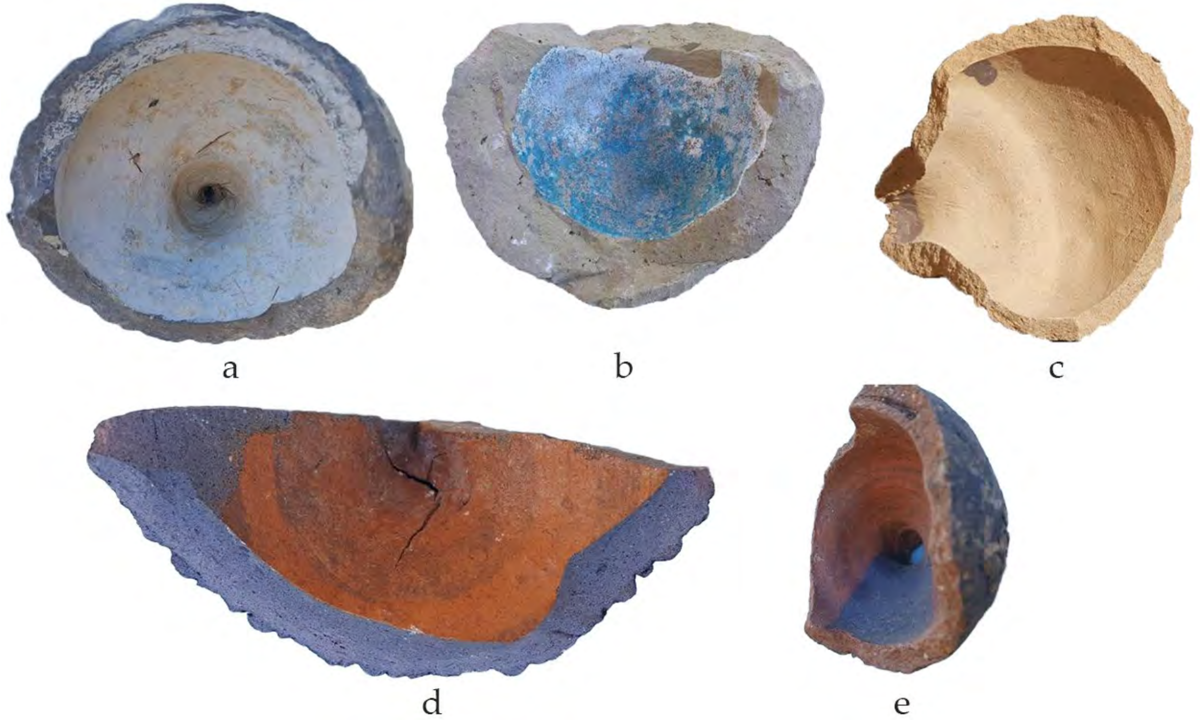
Ulu Cami Külliyesi'nde suyun mimaride yoğun kullanılmasıyla temizliğe büyük önem verildiği saptanan Harran'da, kürevi konik biçimli güzel koku kaplarının da bulunmuş olmasıyla bu temizlik güzel kokularla zenginleştirilmiş olmalıdır. Günümüzde ferahlamak ve misafire ikram etmek geleneğinde kullanılan kolonyanın benzeri olarak bin yıl önce Harran'da içi güzel koku dolu bu kürevi konik kapları görmekteyiz. Bunların yaygın kullanımı, günümüze kadar ulaşan güzel koku kullanma geleneğine bağlanabilir.

---

[52] Yentürk 2005: 165

[53] Yentürk 2005: 165

[54] 1. Türkiye Atom Enerjisi Kurumu'ndan Dr. Ömer KANTOĞLU'na ve ekip arkadaşlarına teşekkür ederiz.

Fotoğraf 23: Kürevi konik kapların hamur, astar ve sırlarının görünümü.

Bezeme:

Bu kapların gövdeleri kalıp baskı, kazıma ve az sayıda yapıştırma (barbutin) tekniğinde bezelidir. Dışı bazen iyi pişen hamurunun renginde görülürken, çoğunda ise boya mevcuttur. Genelinde dış astar, bazılarında iç astar da (Fotoğraf 23a, d-e). kullanılmıştır. Birkaç adetinin iç ve dışında türkuaz sır da görülür (Fotoğraf 23b). Sadece 2 adedinin içi turkuaz, 4 adedinin içi ise beyaz renkte sırlanmıştır. Bu kürevi konik kaplarda damla, dairevi, bitkisel, geometrik v.b. olmak üzere 28 adet farklı motif görüldü. Anılan kaplar bezemelerine göre 4 guruba ayrıldı.

A. Damla Desenli

A.1 Damla Deseni Kabın Gövdesini Tamamen Kaplar

A.2 Damla Deseni Kabın Gövdesinin Üst Kısmını Kaplar

A.2.1 Damla Deseni Üçgen Dizisi Biçimindedir.

A2.2 Damla Deseni Düz Şekilde Biter

Bu gurupta gövdenin alt kısmında eşit aralıklarla üçlü damla desenleri yapılmıştır.

B. Kuşak Bezeli

Boyundan itibaren kabın omuz ve gövdesinde alt alta yatay kuşaklar yer alır. Bu kuşaklarda damla ve şua dizisi bezemeler mevcuttur.

C. Dikey Yivli Bezeli

Gövde dikey olarak dilimlere ayrılır. Bazen dikey çizgiler arasında kalıp baskı tekniğinde bitkisel rozetler, damla ve masklar yer alır.

D. Diğerleri

D.1. Kabaralı

Kabartma iri damlalar arasında Arapça yazı, bitkisel ve geometrik rozet baskıları bulunur.

D2. Dairevi Bezeli

D3. Paralel Yivli

D.4. Kare ve Üçgen Desenli

D.5. Sırlı

Kabın içi türkuaz ve beyaz renkte sırlıdır.

D.6 Kazıma Yazılı

Üretim:

Harran'da bulunan kürevi konik kapların, diğer yerleşim yerlerinde bulunan aynı türden kaplarla ortak özellikler taşıdığını görülmektedir. Fakat, Harran'da bulunan bazı örneklerin sırlı olması, dış yüzünün Arapça yazılarla damgalanmış olması, bulunduğu odada taş dibeklerin ve pitosların ele geçmesi, kazı alanında diğer dükkan, depo v.b. de bulunması, Miskçi Dükkanı'nın havuzunda damla desenli kalıp parçasının ele geçmesi bu kapları diğer antik kentlerde bulunanlardan farklı kılmaktadır.

Yapılan arkeolojik kazılar incelendiğinde kürevi konik kapların sayıca en fazla Harran'da bulunduğu görüldü[55]. Harran kazılarında genel olarak her odada bu kaplardan ele geçmesi, bunların Harran'daki kullanımının oldukça yaygın olduğunu ortaya koydu. Bu nedenle, Harran'da kapların içindeki sıvının bir gelenek haline geldiği düşünülmektedir.

Harran'da ele geçen kürevi konik kaplardan üzüm salkımına benzeyen formların yoğun olması, bazı formların fırınlamadan dolayı hafif yamuk olması (HRC.15.7H-d6.5.11), Miskçi Dükkanı'nın havuzunda damla desenli kalıp parçasının ele geçmesi nedeniyle (HRC.18.7H-d6.4.10) bu formların Harran'da üretilmiş olması muhtemel görünmektedir. Bu nedenle bu kaplar, Şam, Bağdat, Rakka ve Nişapur'da olduğu gibi Harran'da da üretilmiş olmalıdır. Devam etmekte olan kazı çalışmalarımızda bu konuda gelecekte daha fazla verilere ulaşılabilecektir. Kürevi konik kapta Arapça yazılı damganın (Kat.48-49) diğer bir kopyası Banias'da bulunmuştur[56]. Bu damgalıların Harran kazılarımızda bulunmuş olması Harran'ın bağlantılı olduğu ticaret genişliğini de ortaya koymaktadır. Bu damgalardaki "Naki" adının temiz, pak, çok güzel ve zarif anlamlarına gelmesi bu kapların içine konulan hoş kokulu sıvının içeriğiyle de örtüşmektedir. Bu nedenle, bu damga, kabın içindeki sıvıyı da tanımlıyor olabilir.

Kaynakça

ADAHL, K. (1997) "Seven Spheroconical Vessels in Stockholm", *Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities Medethavsmuseet*, Bulletin 30, Stockholm: 61

ALSAN, S. Ş. (2017) Türk Mimari Süsleme Sanatında İkonografik Figürler, Ankara.

ARENDT, W (1931) Die sphärisch-konischen Gefäße aus gebranntem Ton, in: *Zeitschrift für historische Waffen-und Kostümkunde* (Dresden) N.F. 3/1931/206-210.

ARIK, F.Ş. (1994) Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler, Ankara.

BAKIR, A. (2005) "Orta Çağ İslam Dünyasında Parfümcülük" Kutsal Dumandan Sihirli Damlaya Parfüm, Sacred incense to Fragrant Elixir" Perfume, Yapı Kredi Yayınları - 2188, Yayına Hazırlayan: Şennur Şentürk, İstanbul.

BULUT, L. (2001) "Samsat Orta Çağ İslami Devir Sırsız ve Tek Renk Sırsız Seramikler" *Alaattin'in Lambası, Anadolu'da Selçuklu Çağı Sanatı Alaattin Keykubat*, Ed. E. Işın, Yapı Kredi Yay. İstanbul.

BULUT, L. (2007) "Samsat Kazısı Buluntuları", *Anadolu'da Türk, Devri Çini ve Seramik Sanatı* (Ed. G. Öney - Z. Çobanlı), İstanbul:173-197.

CRESWELL, K. A. C. (1960) A Bibliyography of the Architecture, Arts and Crafts of Islam, Cairo.

ÇEKEN, M. (2013) "Kubad Abad Kazısında Bulunan Bir grup Kürevi Konik Kap", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53, 2, Ankara, 345-362.

ÇORUHLU, Y. (2010) "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kürevî-Konik Kaplar ve Yeni Dönem Kars/Ani Kazılarından Elde Edilen Örnekler", *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 4*, Ankara: 123-158.

DUMARÇAY, J. (1965) "Eolipiles" *Stria, Revue D'Art Oriental Et D'Archeologie*, Tome XLII, Paris.

ETTINGHAUSEN, R. (1965) "The Uses of Sphero-conical Vassel in the Muslim East" *Journal of Near Eastern Studies 24*: 218– 229.

[55] Lubnan Tripoli'de 60 adet: Saulcy 1874, 18–34; Ettinghausen 1965: 223; Akşehir İli, Selçuklu Mah. Anıt Meydanı'nda 23 adet: Gök-Gürhan 2007: 285; Kubadabat sarayınını hamamı yakınında 11 adet: Çeken 2013: 345.

[56] Sharvit 2008: 109, fig.3.3. nr.1

GARDIN, J.C. (1963) "Lashkarı, Bazar, Uhe Residence Royale Ghaznevide", *Tome XVIII*, Paris.
GHOUCHANI, A. - C. ADLE (1992) **"**A Sphero-Conical Vessel. As Fuqqa'a or a Gourd for Beer" in *Muqarnas IX An Annual on Islamic Art and Architecture*, O. Graber (ed), Leiden.
GÖK-GÜRHAN, S. (2007a) "Akşehir Kurtarma Kazısı Seramikleri" *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Ed. Gönül Öney, Zehra Çobanlı; Fotoğ: H. Adıgüzel. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, Sanat Eserleri Dizisi; 528s
GÖK-GÜRHAN, S. (2007b) Akşehir Taş Medrese Müzesi'ndeki Türk Dönemi Seramikleri (2000-2004 Anıt Meydanı'nda Yapılan Kurtarma Kazısı Seramikleri), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniv. Sosyal Bil. Ens, İzmir.
HILDBURGH, W.L. (1952) "Aeolipiles as Fire blowers", *Archeologia 94*: 27-55.
KARAKAŞ, M. (2012) Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler, Konya.
KEALL, E. (1993) "One man's mede is another man's Persian: One man's coconut is another man's grenade." Muqarnas 10: 275–28.
LANE, A. (1947) Early Islamic Pottery: Mesopotamia, Egypt and Persia, London: Faber and Faber.
MERCIER, M. (1952) Le feu gregeois, les feux de guerre depuis L'antiquite, la poudre a canon, Paris, p. 151-158.
ÖNDER, M. (1997) "İslam Sanatında Kürevi Konik Şeklinde Seramik Kaplar Üzerine Bir Araştırma" *Türk Etnoğrafya Dergisi*, Sayı XVI: s.73-81.
ÖNEY, G. (1969) Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürü, *Belleten Cilt XXX*.130.
PRADINES, S. (2016) "The Sphero-conical Vessel: A Difficult Interpretation between Historical Sources and Archaeology" *JIA 3.2*, 153–162.
REINAUD, J. T. - I. FAVÉ (1845) *Du feu grégeois, des feux de guerre et des orzgines de Ca poudre à canon*, Paris, J. Dumaine, 285 p. et 1 album de XVII pl.
RICE, D. S. (1952) "Medival Harran: Studies on its Topography and Moments, I", *Anatolian Studies 2*.
ROGERS, J.M. (1969) "Aeolipiles again." In *Forschungen zur Kunst Asiens in Memoriam Kurt Erdmann*, edited by Kurt Erdmann, Oktay Aslanapa and Rudolf Naumann, 147–158. İstanbul.
SARRE, F. (1921) Die Keramik Im Euphrat – Und Tıgrıs-Gebiet, Berlin.
SARRE, F. (1925) "Keramik V. Kriegsgerät." In *Baalbek*, edited by Theodor Wiegand, 133–136. Berlin: de Gruyter.
SAULCY, F. (1874) "Note sur des projectiles à main, creux et en terre cuite, de fabrication arabe." Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France 5: 18–34.
SAUVAGET, J. (1949) "Flacons à vin ou grenades à 'feu grégeois'?" *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 9: 525–530.
SEYRIG, H. (1959) "Flacons, grenade, Aeolipiles (?)" *Syria XXXVI*: 81-89**.**
SEZGİN, F. (2003) "Savaş Tekniği" *İslamda Bilim ve Teknik* Cilt V, İstanbul, 101-105.
SHARVIT, J. (2008) "The sphero-conical vessels." In *Paneas II: Small Finds and Other Studies*, edited by V. Tzaferis, and S. Israeli, 101–112. Jerusalem.
SHARVIT, J. (2008) "The Sphero-Conical Vessels", *Paneas II* Beit, She'an A (IAA Report, Israel Antiquities Authority, 101-112.
STANICA-SZMONIEWSKİ (2016) "The sphero-conical vessels from the Lower Danube in the light of new discoveries from Isaccea, Tulcea county, Romania" *Sprawozdania Archeologiczne* 68, 327-344.
ŞEŞEN, R. (1996) *Harran Tarihi*, Ankara.
TUNCEL, G. (2006) "Sırsız Seramik Sanatı", *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Devri Uygarlığı 2*, (Ed. A.U. Peker-K. Bilici), Ankara: 525-541.
TUNCEL, G. (2014) "Anadolu'dan Kürevî-Konik Kap Örnekleri" Turkish Studies –International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/10 Fall 2014, p. 1039-1062, Ankara.
UYSAL, A. O (2006) "Kubad-Abad Hamamları", *I. Uluslararası Beyşehir ve Yöresi Sempozyumu* (11-13 Mayıs 2006, Beyşehir): 85-96.
VEZZOLI, V. (*2016)* "Sphero-conical Vessels from Baalbek: A Diverse and

WATSON, O. (2004) "Ceramics from Islamic lands." In The al-Sabah Collection Dar al Athar al-Islamiyyah, Kuwait National Museum, 128–132. London: Thames & Hudson.
WILKINSON, C.K. (1973) Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period, New York.
YELEUOV M. - Y. S. AKYMBEK, C. CHANG (2014) "Sphero-conical vessels of Aktobe medieval ancient settlement" *Life Science Journal*; 11(11): 384-387.
YENER, A. (2001) "Antalya Kaleiçi'nde Bulunmuş Kürevi-Konik Kaplar" *Arkeoloji ve Sanat*, Yıl 23, Sayı 105 Kasım-Aralık 2001.
YENTÜRK, A. (2005) Uygarlık ve Parfüm: Bir Yolculuğun Tarihçesi" Kutsal Dumandan Sihirli Damlaya Parfüm, Sacred incense to Fragrant Elixir" Perfume Yapı Kredi Yayınları - 2188, Yayına Hazırlayan: Şennur Şentürk, İstanbul.

Katalog

A.DAMLA DESENLİ
A.1 Damla Deseni Kabın Gövdesini Tamamen Kaplar
A.2 Damla Deseni Kabın Gövdesinin Üst Kısmını Kaplar
B.KUŞAK BEZELİ
C.DİKEY YİVLİ BEZELİ
DİĞERLERİ
D.1. Kabara **D.2. Dairevi**
D.3. Paralel Yivli **D.4 Kare ve Üçgen Desenli**
D.5. Sırlı **D.6 Kazıma Yazılı**

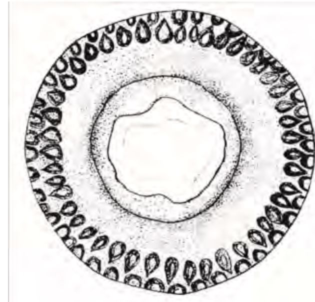
A. Damla Desenli

A.1. Damla Deseni Kabın Gövdesini Kaplar

1

Buluntu No	HRC.17.7H-d6. 2.23	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	10.3cm
Hamur	5YR-8/3 (pink)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	5R-3/1 (dark reddish grey)	Karın Çapı	9.8cm		
Benzeri	Sarre 1925:.22 Abb. 66c; Gök-Gürhan 2007: Çiz. 3a; Sharvit 2008: Fig.3.2.13; Stanica-Szmoniewski 2016: fig. 24 (Mısır'dan örnek);				
Tanım	Gövdesi ve dip kısmı korunmuş baskı ve siyah boya bezemeli kürevi konik kap parçası. Hamur ince taneli, sıkı dokuludur. Kürevi konik formlu gövdesi tamamıyla üzüm salkımı şeklinde kalıp baskı tekniğinde yapılmış kabartma damla deseniyle kaplıdır. Yüzeyindeki boya yer yer dökülmüştür. Tarihi 12-13.yüzyıl.				

2

Buluntu No	HRC.17.7H-d6. 2.23b	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	10.9cm
Hamur	5YR-8/3 (pink)	Ağız Çapı	-	KOD	AAB
Dış Astar	5R-3/1 (dark reddish grey)	Karın Çapı	8.7cm.Cidar.7mm		
Tanım	No 1'e benzer. Ağız, küre biçimli merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kademeli olarak kavis yaparak genişler. Gövdesinin bir kısmı kırık ve eksiktir.				

3

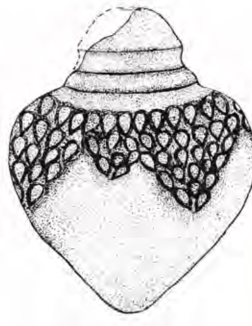
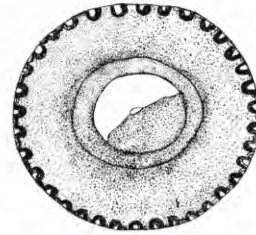
Buluntu No	HRC.14.8F-e5.2.11	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	11.3cm
Hamur	5YR-8/3 (pink)	Ağız Çapı	0.4mm	KOD	AAB
Dış Astar	5R-3/1 (dark reddish grey)	Karın Çapı	8.3cm. | Cidar 7mm		
Tanım	No 2'e benzer. Gövdesi çatlaktır.				

A.2. Damla Deseni Kabın Gövdesinin Üst Kısmını Kaplar

4

Buluntu No	HRC.15.7h-d6.5.	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	11.4cm
Hamur	5YR-8/3 (pink)	Ağız Çapı	4mm	KOD	AAC
Dış Astar	5R-3/1 (dark reddish grey)	Karın Çapı	8.5cm		
Benzeri	Sharvit 2008: Fig.3.1.nr.1,3, Fig. 3.2. nr.9,10; Stanica-Szmoniewski 2016: fig.21, 25 (1-3);				
Tanım	Tanım: Ağız, boyun, gövdesi ve dip kısmı korunmuş kalıp baskı ve siyah boyalı konik gövdeli kap. Ağız, küre biçimli merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kademeli olarak kavis yaparak genişler. Kalıp baskılı damla desenli bezeme asılı üçgenler şeklinde kabın üst gövdesini kaplar. Tarihi 12-13.yüzyıl				

5

Buluntu No	HRC.15.7H-d4.6.4	Açma Adı	7H-d4	Yükseklik	11.8cm
Hamur	5R-7/1 (pinkish grey)	Ağız Çapı	3mm	KOD	AAC
Dış Astar	5R-3/1 (dark reddish grey)	Karın Çapı	9cm		
Tanım	No 4’e benzer.				

6

Buluntu No	HRC.17.7H-d6.4.9	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	11.3cm
Hamur	5YR-6/6 (reddish yellow)	Ağız Çapı	6.5mm	KOD	AAD
Dış Astar	5R-3/1 (dark reddish grey)	Karın Çapı	8.8cm		
Tanım	Formu no 5'ya benzer. Ama gövdedeki bezeme boyama ile yapılmıştır.				

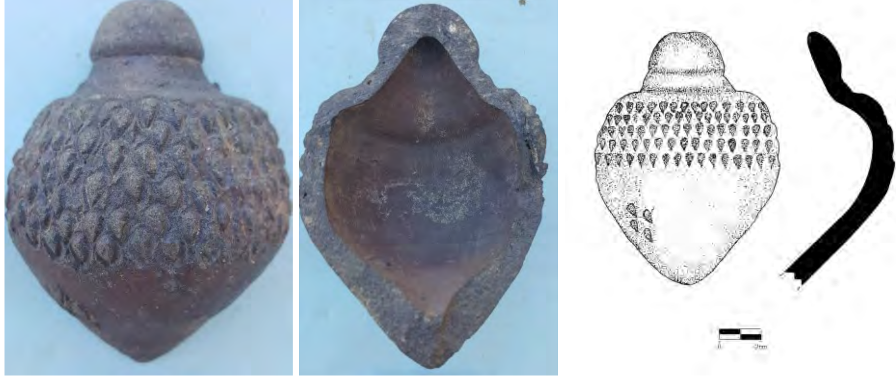
7

Buluntu No	HRC.17.7H-d6.4.18	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	10.7cm
Hamur	5YR-8/3 (pink)	Ağız Çapı	-	KOD	AAD
Dış Astar	5R-3/1 (dark reddish grey)	Karın Çapı	9cm		
Benzeri	Stanica-Szmoniewski 2016: fig. 25 (4);				
Tanım	Formu no 5'ye benzer. Ama gövde üstündeki bezeme asılı üçgen biçiminde değildir. Bezeme gövdesinin üst yarısını tamamıyla kaplamaktadır.				

8

Buluntu No	HRC.15.7H-d4.6.9	Açma Adı	7H-d4	Yükseklik	12.2cm
Hamur	5R-4/1 (Dark Reddish Grey)	Ağız Çapı	4mm	KOD	AAG
Dış Astar	5R-3/1 (Dark Reddish Grey)	Karın Çapı	9.1cm		
Tanım	Formu No 5'e, bezemesi No 7'e benzer.				

9

Buluntu No	HRC.17.7H-d6.6.4	Açma Adı	7h-d6	Yükseklik	11.4
Hamur	5YR-7/4 (pink)	Ağız Çapı	6mm	KOD	AAD
Dış Astar	5R-3/1 (Dark Reddish Grey)	Karın Çapı	8.3cm		
Tanım	No 7'e benzer.				

B. Kuşak Bezeli

10

Buluntu No	HRC.17.7H-d6.4.11	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	13.5cm
Hamur	7.5YR-8/3 (pink)	Ağız Çapı	6mm	KOD	AAD
Dış Astar	-	Karın Çapı	9.9cm		
Benzeri	Gök-Gürhan 2007: Çiz.3f-g				
Tanım:	Ağız ve boyun kısmı korunmuş kazıma/Baskı bezeli boyalı kürevi konik kap parçası. Ağız, küre biçimli merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kavis yaparak genişler. Boyun çevresini belirli bir aralıkla çepeçevre dolaşan içi oyuk damla dizili kuşak bulunur. Gövde üst yarısında çift sıra damla desenli kuşak yer alır. Dip kısmında çift sıra kazıma daire bulunur.				

11

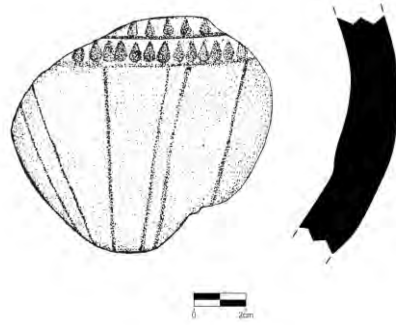
Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.1	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	**12.3cm**
Hamur	5Y-7/2 (light gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	11.3cm		
Tanım	No 10'a benzer. Ama, bunda kuşak dört adettir. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

12

Buluntu No	**HRC.15.7H-**f2.7.3	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	9.2cm
Hamur	2.5Y-7/2 (light grey)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	**-**	Karın Çapı	10cm		
Tanım	No 10'a benzer. Ama, bunda gövde altında belirli aralıklarla dikey çift çizgiler bulunur. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

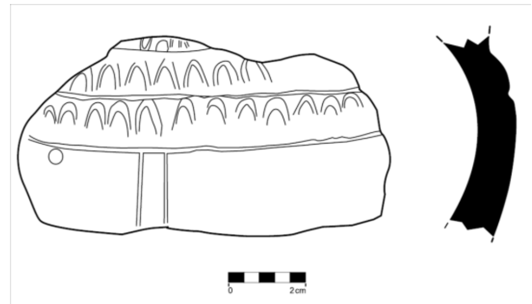

13

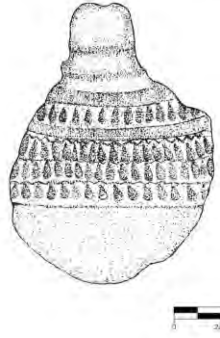
Buluntu No	HRC.17.7H-d6**.5.31**	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	5.1cm.
Hamur	5Y-7/6 (yellow)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	**-**	Gen.	**7.7cm**		
Tanım	No'10'a benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

14

Buluntu No	HRC.15.7H-f2.7.3	Açma Adı	7H-f2	Yükseklik	11.9
Hamur	5Y-6.3 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	8.6		
Tanım	Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kademeli olarak kavis yaparak genişler. Kalıp baskılı damla bezeme yatay beş kuşak halinde gövdenin üst yarısını kaplar.				

15

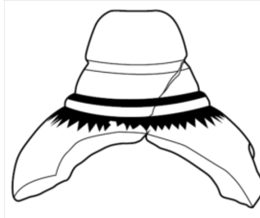
Buluntu No	HRC.15.H7-d6.5.9	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	6.8cm
Hamur	5Y-6/4 (pale olive)	Ağız Çapı	6.5mm	KOD	AAC
İç Astar Dış Astar	White Page 2.5Y-/1/8 (white) 5R-3/1 (Dark Reddish Grey)	Karın Çapı	9.5cm		
Tanım	No 10'a benzer. Ama, bunda kazıma gibi görünen baskı damla desenleri kırmızı boyalıdır. Boyalı konik kürevi gövdeli kap parçası. Gövdesinin alt kısmı eksiktir.				

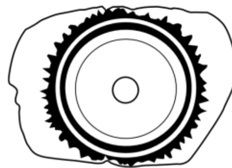
16

Buluntu No	HRC.17.H7-d6....	Açma Adı	H7-d6	Yükseklik	6.4cm
Hamur	5Y-6/4 (pale olive)	Ağız Çapı	7.mm.	KOD	AAC
Dış Astar İç Astar	 5Y-8/2 (White)	Karın Çapı	8.5cm		
Tanım	No. 10'a benzer. Ama bunda gövdeye doğru genişleyen silindirik bombeli kısa boyun bilezik şeklinde iki kademelidir. Boyun ile gövde birleşimindeki bilezik görünümlü profilden gövdeye doğru boyalı kahverengi şua dizili desen mevcuttur. Gövde altı kırık ve eksiktir.				

17 (16)

Buluntu No	HRC.17.H7-d6. 5.9	Açma Adı	H7-d6	Yükseklik	6.8cm
Hamur	5Y-4/6	Ağız Çapı	6mm	KOD	AAC
Dış Astar	5YR-4/2 (Dark reddish grey	Karın Çapı	9.9cm		
Tanım	No.14'e hem form hem de boya ve baskı bezemesiyle benzer. Ama, bunda bombeli kısa boyun gövdeye doğru daha geniş profilli kademeler ile genişler. Gövde altı kırık ve eksiktir.				

18

Buluntu No	HRC.15.H7-d5.16.17	Açma Adı	H7-d5	Yükseklik	6,8cm
Hamur	5Y-6/4 (pale olive)	Ağız Çapı	6.5mm	KOD	AAH
Dış Astar	-	Genişliği	9cm		
Tanım	No.14'e form olarak benzer. Ama, bunda omuzda yer alan kuşaklarda kalıp baskı tekniğinde yapılan kabartma yumurta dizisi deseni bulunur. Anılan bezemenin kürevi konik kaplarda sadece bunda görülmesiyle, eserimiz bezemesiyle üniktir. Doğu Roma sanatında yaygın olarak kullanılan yumurta dizisi bezemesinin eserimizde kullanılmasıyla, anılan eseri diğerlerinden daha erken tarihe götürdüğü düşünülmektedir. Gövdesi kırık ve eksiktir.				

19

Buluntu No	HRC.15.7H-f2.7.3	Açma Adı	7H-f2	Yükseklik	5.3cm
Hamur	10YR-8/2 (very pale brown)	Ağız Çapı	4mm	KOD	AAG
Dış Astar	-	Karın Çapı	5.6cm		
Tartışma	Gök-Gürhan 2007: Çiz. 3j				
Tanım	Ağız kısmı korunmuş kazıma ve rozet bezemeli kürevi konik kap parçası. Ağız, yarım küre biçimli merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik bombeli kısa boyun gövdeye doğru dik olarak genişler. Damla bezemeli kuşak omzunu çevreler. Gövdesinde çift dikey çizgiyle ayrılan bölümlerde çiçek rozetleri bulunmaktadır.				

20

Buluntu No	HRC.15.7H-f3.1.8	Açma Adı	7H-f3	Yükseklik	6.6cm
Hamur	5Y-8/2 (pale yellow)	Ağız Çapı	-	KOD	AAA
Dış Astar	5Y-6/4 (pale olive)	Gövde Genişliği	9.2cm		
Tanım	Omuz ve gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçası. Boyundan başlayan üç sıra damla desenli kuşak görülür. Orta kuşaktaki damla desenleri daha iridir.				

21

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.2	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	7.3cm
Hamur	7.5YR-5/2 (Brown)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	5Y-7/2 (light gray)	Karın Çapı	10.7cm		
Tanım	No 20'ye benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

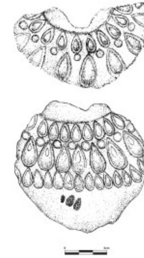
22

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.3	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	11.1cm
Hamur	5Y-7/6 (Yellow)	Ağız Çapı	5mm	KOD	AAC
Dış Astar	5Y-4/1 (dark gray)	Genişlik	8.3cm		
Tanım	No 20'ye benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

23

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.9.01.1	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	9.5cm
Hamur	5Y-6/3 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar İç Astar	5GY-6/2 (light gryish green) 5Y-8/1 (white)	Karın Çapı	9.3cm		
Tanım	No 20'ye benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

24

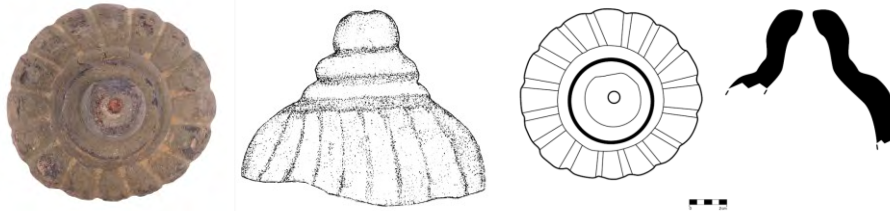
Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.9.01.2	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	7.7cm
Hamur	5Y-6/3 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar İç Astar	5Y-8/3 (pale yellow) 2.5Y-8/1 (white)	Karın Çapı	9.2cm		
Tanım	No 20'ye benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

C. Dikey Yiv Bezeli

25

Buluntu No	HRC.15.7h-D6.1.7	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	7.1cm
Hamur	5Y-5/1 (gray)	Ağız Çapı	4mm	KOD	AAA
Dış Astar İç Astar	10Y-5/2 (greyish olive) Wite Page N-8.5 (white)	Karın Çapı	9.9cm		
Tanım	Ağız kısmı korunmuş kazıma ve boya bezemeli kürevi konik kap parçası. Ağız, yarım küre biçimli merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik bombeli kısa boyun gövdeye doğru genişler. Boyun çevresinde iki bilezik gövdeye doğru genişler. Dar uzun elips görünüşünde, eş büyüklükteki on altı adet yiv ile gövde dilimlere ayrılmıştır.				

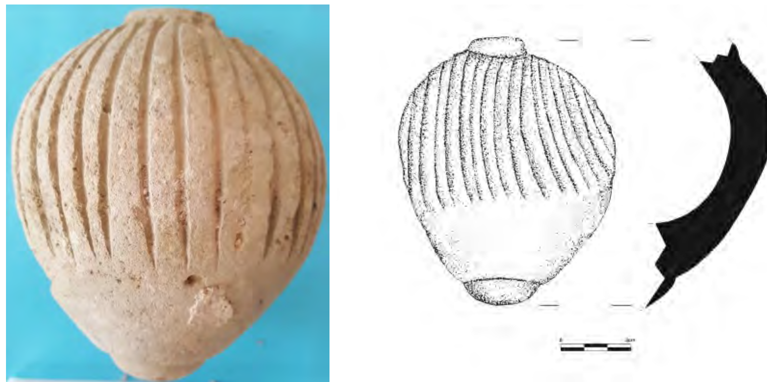
26

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.4	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	10.9cm
Hamur	5Y-5/1 (gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	9.8cm		
Tanım	No 25'e benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

27

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.06	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	11.3cm
Hamur	7.5YR-5/1 (gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	5Y-7/2 (light gray)	Karın Çapı	9.1cm		
Tanım	No 25'e benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

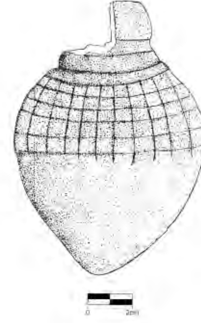

28

Buluntu No	HRC.17.7H-d6.4.12	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	
Hamur	2.5Y-7/3 (pale brown)	Ağız Çapı	-	KOD	AAD
Dış Astar	-	Karın Çapı	8.5cm		
Tanım	Kürevi konik kap. Ağız kısmı kısmen kırık ve eksiktir. Gövdesi boyundan başlayıp gövde alt yarısına kadar uzanan dar aralıklarla yerleştirilen dikey çizgi ile omuzdan başlayıp belirli aralıklarla yerleştirilen yatay çizgi bezemelidir.				

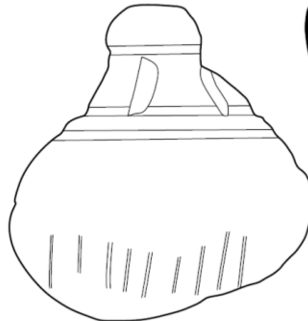

29

Buluntu No		Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	6.8cm
Hamur	5Y-6/6 (olive yellow)	Ağız Çapı	4mm	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	6.8		
Tanım	Ağız, boyun ve gövdesinin üst kısmı korunmuş kazıma bezeli konik kap parçası. Ağız, küre biçimli merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kademeli olarak genişler. Gövdede 9 adet kazıma dikey çizgi kısmen korunmuş haldedir. Gövde altı kırık ve eksiktir.				

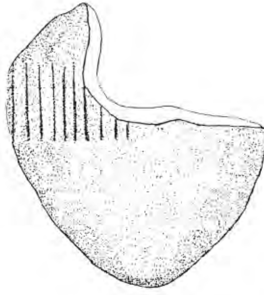

30

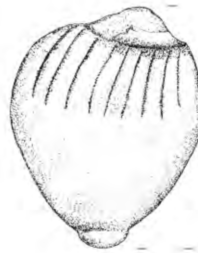
Buluntu No	HUC.15.7H-d6.5.11	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	10.2cm
Hamur	5Y-6/3 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
İç Astar	White Page 2.5Y-/1/8.5	Genişlik	9.3cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kazıma bezeli konik kap parçası. Gövdede kazıma dikey çizgiler bulunur. Ağız, boyun tamamen kırık ve eksiktir.				

31

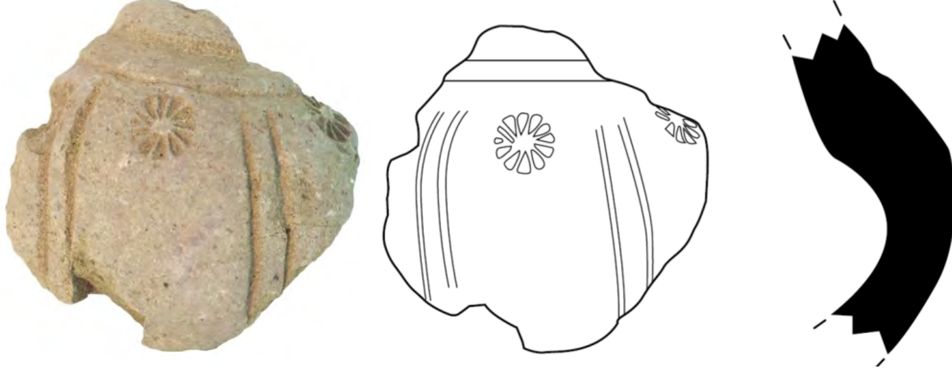
Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.5	Açma Adı	7H-d6	Yüksek-lik	10.4 cm
Hamur	5Y-6/2 (light olive gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar İç Astar	5Y-8/2 (Pale yellow) 5Y-7/1 (light gray)	Karın Çapı	8.9cm		
Tanım	No 30’a benzer. Gövdesi kısmen korunmuş küresi konik kap parçasıdır.				

32

Buluntu No		Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	8cm
Hamur	5Y-7/4 (pale yellow)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	7.8cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kazıma bezemeli konik kap parçası. Gövdede kazınmış dikey çift çizgiler arasında çiçek rozetler deseni bulunur. Bu rozetler kalıp baskıdır.				

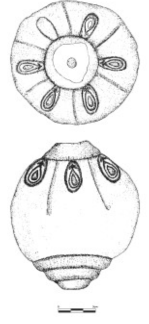
33

Buluntu No	HRC.17.7H-D6.4.12	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	10,7cm
Hamur	5Y-7/3 (pale yellow)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	9,3cm		
Benzeri	Çeken 2013: Foto.4				
Tanım	Gövde ve dip kısmı korunmuş bezemeli konik kap parçası. Kürevi gövdesinde altı adet dikey çizgi arasındaki bölümlerde yapıştırma tekniğinde yapılan kabartma damla desenleri mevcuttur.				

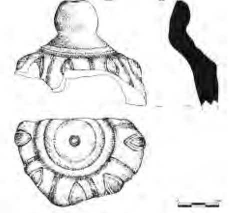
34

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.4.1.2	Açma Adı	**7H-d6**.	Yükseklik	11.4cm
Hamur	10Y-6/2	Ağız Çapı	-	KOD	AAD
Dış Astar	10Y-6/2	Karın Çapı	10.1cm		
Benzeri					
Tanım	No.33'e benzer. Ama bölümler arasındaki oval desen baskı tekniğindedir. Dip kısmında da üç adet paralel yiv mevcuttur.				

35

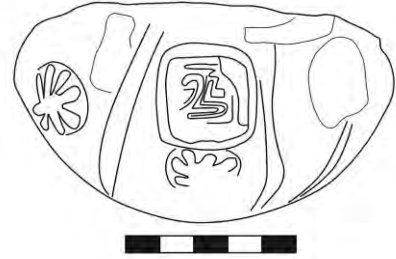
Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	8.6cm
Hamur	5Y-5/3 (olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
İç Sır	Türkuaz sırlı. Matlaşmış	Karın Çapı	9.6cm		
Tanım	No 33'e benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır. İçi türkuaz sırlıdır.				

36

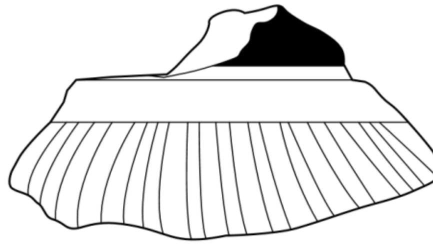
Buluntu No	HRC.15.7H-f6.16.1	Açma Adı	7H-f6	Yükseklik	-
Hamur	5Y-2.5/1 (black)	Ağız Çapı	-	KOD	AAG
Dış Astar	-	Gövde Genişliği	11.1cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçası. Omuzda dikey çizgilerle ayrılan bölümlerde kabartma mask ve kalıp baskı teknikli yıldız desenleri bulunur.				

37

Buluntu No	HRC.15.7H-d6.5.17	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	4.7cm
Hamur	5Y-6/3 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
İç Astar	5Y-7/3 (pale yellow)	Genişliği	7.6cm		
Tanım	Gövdesi ve boynu kısmen korunmuş kazıma ve boya bezemeli konik kap parçası. Boyun çevresini kabartılı bir kuşak çevreler. Eş büyüklükteki on iki adet dikey yiv ile gövde dilimlere ayrılmıştır.				

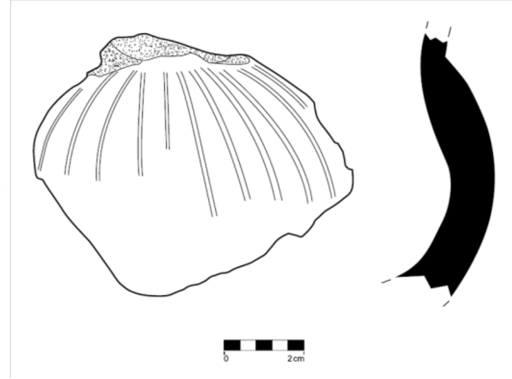

38

Buluntu No	HRC.15.7h-D4.1.7	Açma Adı	7H-d4	Yükseklik	6.5cm
Hamur	2.5Y-7/3 (pale Brown)	Ağız Çapı	-	KOD	AAA
Dış Astar	-	Genişliği	8.5cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kazıma bezeli konik kap parçası. Gövdede, boyundan başlayıp gövde altında sona eren 11 adet eş büyüklükte dilimli kazıma dikey çizgi yer alır.				

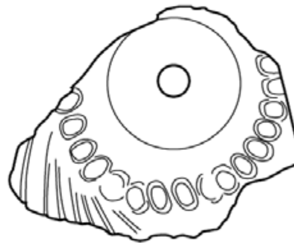

39

Buluntu No	HRC.15.7H-d6.5.17b	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	8.6cm
Hamur	5Y-6/3 (pale olive)	Ağız Çapı	7.5mm	KOD	AAC
İç Astar	5Y-8/1 (white)	Genişlik	7.9cm		
Tanım	Ağız, boyun ve gövdesinin üst kısmı korunmuş kazıma bezeli boyalı kürevi konik kap parçası. Ağız, küre biçimli merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kavis yaparak genişler. Kabartma oval desenli kuşak boyun etrafını çevreler. Bu kuşak altında 7 adet kazıma dikey çizgi kısmen korunmuş haldedir. Gövde altı kırık ve eksiktir.				

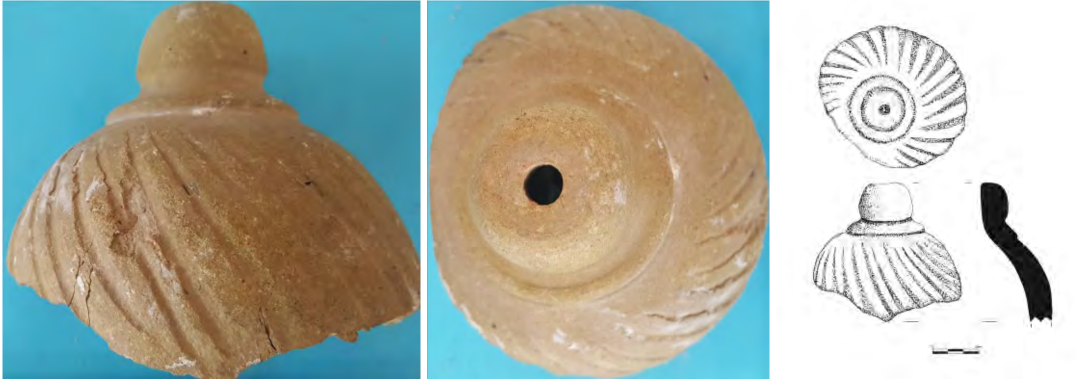

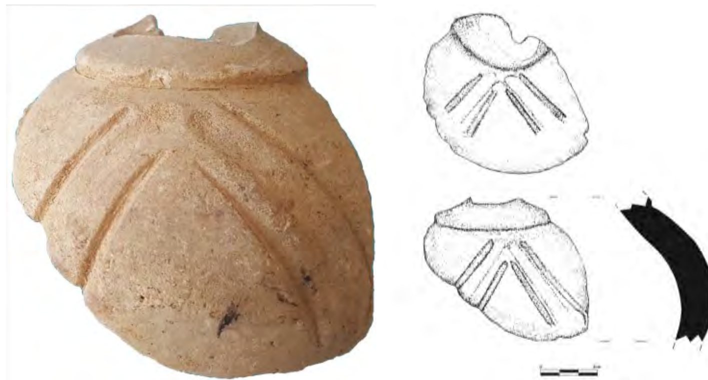
40

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.6	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	9.3cm
Hamur	5Y-5/4 (olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	9.7cm		
Tanım	No 39'a benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

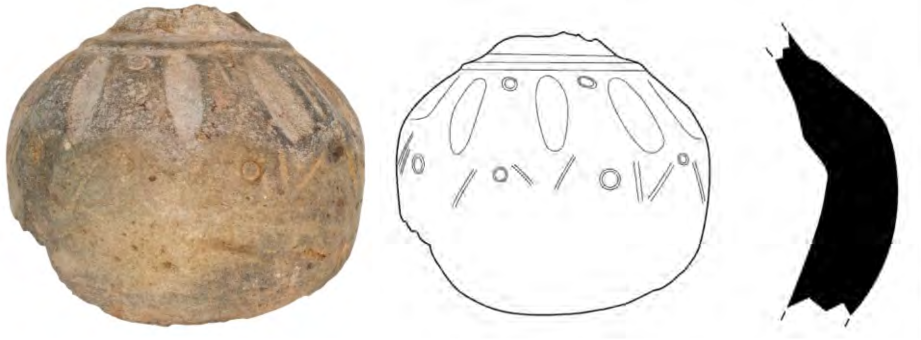
41

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.06.2	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	7.8cm
Hamur	5Y-7/3 (pale yellow)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Genişlik	8.4cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır. Kısmen korunan bezemesi oval desen oluşturmalıdır.				

42

Buluntu No		Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	8.3cm
Hamur	5Y-5/1 (gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
İç Astar	White Page-N/8.5 (white)	Karın Çapı	9.8cm		
Benzeri	Gök-Gürhan 2007: Çiz.3e				
Tanım	Boynu kısmen, gövdesi büyük oranda korunmuş kazıma-oyma bezemeli kürevi konik kap parçası. Kabartılı bir kuşak boynu çevreler. Kuşak altında eş aralıklarla dikey yerleştirilen 5 adet söğüt yaprağı biçiminde konkav desen mevcuttur. Aralarında küçük daire deseni vardır. Alt kısmında ise kazınmış zikzak biçimli çizgiler ve küçük daire dizisi yer alır.				

43

Buluntu No	HRC.17.7H-d6.4.27	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	14cm
Hamur	5Y-7/1 (light grey)	Ağız Çapı	6mm	KOD	AAD
Dış Astar	-	Karın Çapı	8.3cm		
Tanım	Kürevi konik kap. Ağız, merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kademeli olarak genişler. Gövdede dikey geniş çizgi, omuzda geniş aralıklarla iç içe daire desenli damga bulunur.				

44

Buluntu No	HRC.15.7H-d5.1.7	Açma Adı	7H-d5	Yükseklik	9.1cm
Hamur	5Y-4/4 (olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAA
Dış Astar	-	Genişlik	6cm		
Tanım	No 42'nin bezemesine benzer. Gövdesi kısmen korunmuş kazıma bezemeli kürevi konik kap parçası. Çizgi ve nokta desenli bezemedir.				

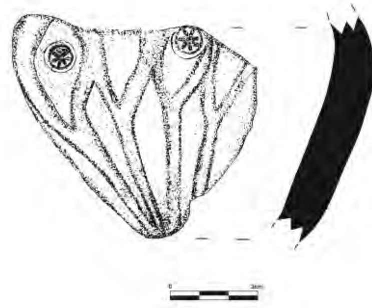
45

Buluntu No	HRC.17.7H-f8.2.2	Açma Adı	7H-f8	Yükseklik	7.5m
Hamur	5Y-6/2 (Light olive gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAB
Dış Astar	-	Genişlik	6.7cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçası. Gövdesinde ince ve geniş dikey yiv desenleri yer alır.				

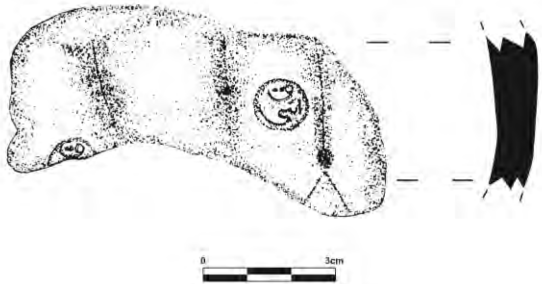
46

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.9.01.3	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	7.8cm.
Hamur	5Y-6/3 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar İç Astar	5GY-5/2 (grayish green) White Page N-9.5	Genişlik	8.4cm		
Tanım	Gövdesinin alt kısmı korunmuş kürevi konik kap parçası. Gövdesi sivri dip kısma doğru basık dikdörtgen şeklinde baskı kalıp tekniğinde biçimlendirilmiş. Bunların ikisinin merkezinde de bitkisel rozetler yer alır.				

47

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.9.05	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	-
Hamur	5Y-6/4 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	5Y-6/3 (pale olive) White page N-9.5	Genişlik	8.2cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçası. Gövdede dairevi damgada Arapça yazı yer alır. Yazıda "İshak" yazılıdır. Bu damga, no.48'dekinde olduğu gibi çömlekçi adı olmalıdır.				

D. Diğerleri

D.1. Kabaralı

48

Buluntu No	HRC.16.H7-g1.7.22	Açma Adı	7H-1g	Yükseklik	9.4cm
Hamur	5Y-5/2 (olive grey)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar İç Astar	5Y-7/3 (pale yellow) 5Y-8/1 (white)	Genişlik	9.2cm		
Benzeri	Sharvit 2008: 109, fig.3.3. nr.1				
Tanım	Ağız kısmı tamamen omuzu kısmen korunmuş kürevi konik kap parçası. Yapıştırma (barbutin) tekniğinde yapılan iri damla desenleri arasında daire içinde Arapça yazılı damgalar, baskı tekniğinde bitkisel rozetler ve üçgen içinde geometrik desenler yer alır. İçi beyaz astarlıdır.				

Harran	*Banias*
Tartışma Damga Yazı: Arapça: Naki, Anlamı: 1.Temiz, pak 2.Çok ince, çok güzel, zarif. Arapca yazılı damga, Banias'da bulunan kürevi konik kapta görülen damganın kopyasıdır. Çömlekçi adı olmalıdır.	Sharvit, Banias'da Haçlı kalesi ve çevresinde bulunan 30 adet kürevi konik kap parçasını tanıttığı makalesindeki kürevi konik kapta yer alan damgadaki aynı yazıyı çömlekçi adı olarak adlandırmış. (Sharvit 2008: 109, fig.3.3. nr.1). Naki adının temiz, pak, çok güzel ve zarif anlamlarına gelmesi bu kapların içine konulan güzel kokulu sıvının içeriğiyle de örtüşmektedir.

49

Buluntu No	HRC.17.H7-d6.4.7	Açma Adı	7H-c7	Yükseklik	….
Hamur	5Y-5/1 (gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAA
Dış Astar İç Astar	5Y-6/4 (pale olive) White Page-N/9.5 (white)	Genişlik	7.2cm		
Benzeri					
Tanım	Kürevi konik kap parçası. Gövdesinde yapıştırma (barbutin) tekniğinde yapılan iri damla deseni ve Arapca yazılı damga yer alır. Damgalar no.48'ün aynısıdır. Kap parçası üzerindeki kahverengi iz, kabın örülmüş bir kılıf içinde yer almış olabileceğini düşündürmektedir.				

50

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.7	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	9.4cm
Hamur	5Y-8/3 (pale yellow)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Genişlik	5.8cm		
Tanım	Damla desenleri kabara olarak işlenmiştir. Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

51

Buluntu No	HRC.16.H7-c7.1.3	Açma Adı	7H-c7	Yükseklik	-
Hamur	5Y-5/2 (olive grey)	Ağız Çapı	-	KOD	AAA
Dış Astar İç Astar	GLEY1-8/10gy (light greenish gray)	Genişlik	6.7cm		
Benzeri					
Tanım	Kürevi konik kap parçası. Gövdesinde kabartma bitkisel rozetler yer alır.				

52

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.7	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	8.6cm
Hamur	5Y-6/4 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	GLEY1-7/10Y (light greenish grey)	Genişlik	6.6cm		
Tanım	No. 51'e benzer.				

D.2. Dairevi Desenli

53

Buluntu No	HRC.15.7H-e6.9.18	Açma Adı	7H-e6	Yükseklik	10.9cm
Hamur	5Y-6/4 (pale olive)	Ağız Çapı	6mm	KOD	AAE
Dış Astar	-	Karın Çapı	8.5cm		
Tartışma	Ghouchani-Adle 1992: 75, fig.7				
Tanım	Kürevi konik kap parçası. Gövdesinin büyük kısmı kırık ve eksiktir. Ağız, merkezi silindirik küçük deliklidir. Silindirik kısa boyun gövdeye doğru kademeli olarak genişler. İç içe ikili daire deseni gövdeyi çepeçevre sarar.				

54

Buluntu No	HRC.17.7H-d6.4.5	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	10cm
Hamur	5Y-6/3 (pale olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAD
Dış Astar	-	Karın Çapı	9.5cm		
Tartışma	Ettinghausen 1965: PL.XLVA; *Yeleuov-Akymbek-Chang 2014: fig.1: VI28-34*				
Tanım	Kürevi konik kap. İç içe ikili daire desenleri gövdeyi çepeçevre sarar. Ağız kısmı kırık ve eksik.				

55

Buluntu No	HRC.15.7H-d6.5.31	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	4,8cm.
Hamur	5Y-6/6 (olive yellow)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	5.8cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kazıma bezemeli kürevi konik kap parçası. Gövde yüzeyi iç içe daire ve üç adet dikey kazıma çizgiyle bezelidir.				

56

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.9.01.4	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	-
Hamur	2.5Y-6/4 (light yellowish brown)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar İç Astar	5Y-7/3 (pale yellow)	Genişlik	8.7cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kazıma bezemeli kürevi konik kap parçası. Gövdede iç içe daire desenleri bulunur. Daire merkezinde ve dairelerin aralarında baskı tekniğinde iç içe basık kareler ve daire içinde + deseni mevcuttur.				

D.3. Paralel Yivli

57

Buluntu No	HRC.17.7H-g9.6.13	Açma Adı	7H-g9	Yükseklik	9.3cm
Hamur	10YR-5/1 (gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	2.5Y-5/3 (light olive brown)	Karın Çapı	9.5cm		
Tanım	Kürevi konik kabın ağız kısmı kırık ve eksiktir. Gövdesinin üst yarısı paralel yivlerle bezelidir. Yoğun yangın sebebiyle hamurunda yer yer dökülmeler mevcuttur.				

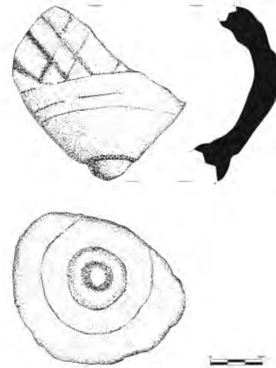

D.4. Kare ve Üçgen Desenli

58

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.8	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	**10.9cm**
Hamur	5Y-7/2 (light gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	**-**	Karın Çapı	9.7cm		
Tanım	Gövdesi kısmen korunmuş kürevi konik kap parçasıdır.				

D.5. Sırlı

59

Buluntu No	HRC.15.7H-d6.5.35	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	9.6cm
Hamur	5Y-4/4 (olive)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	5Y-8/1- GLEY1-7/5G_/2 (white+very dark grayish green)	Karın Çapı	11.3CM		
Tanım	Gövde altı ve dip kısmı korunmuş astarlı kürevi konik kap parçası. Gövde yüzeyinde kabartma damla bezeme ve yeşil renkte astar yer yer korunmuştur. İçi mavi sırlıdır.				

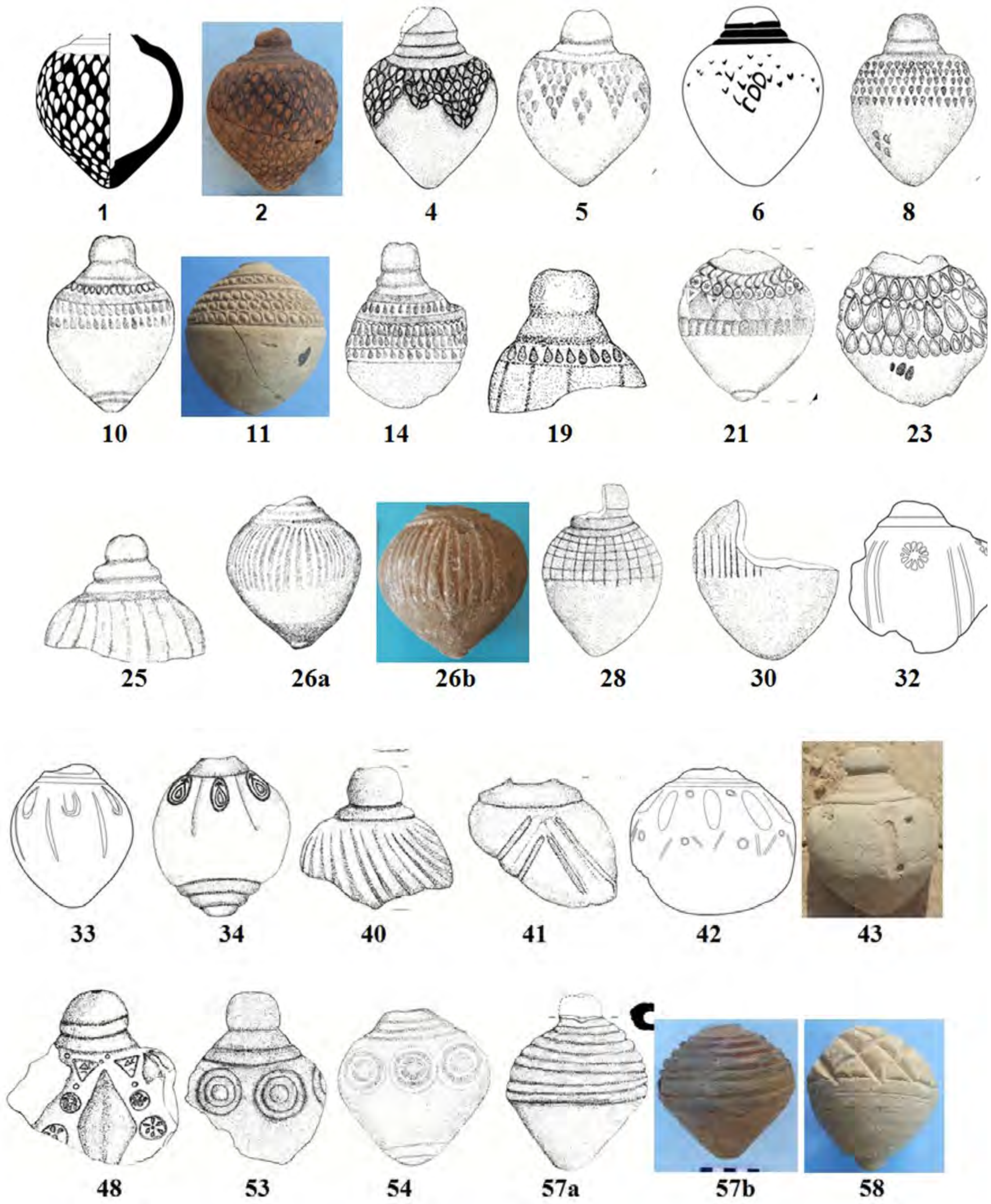
D.6 Kazıma Yazılı

60

Buluntu No	**HRC.18.7H-d6**.5.05.9	Açma Adı	7H-d6	Yükseklik	7.9cm
Hamur	5Y-7/2 (light gray)	Ağız Çapı	-	KOD	AAC
Dış Astar	-	Karın Çapı	10.2cm		
Tanım	Gövde altı ve dip kısmı korunmuş kürevi konik kap parçası. Hafif çıkıntılı dip kısmı düğme şeklindedir. Kap pişirildikten sonra, kap yüzeyine Arapça kufi hatla "Ali" yazısı[57] kazınmıştır.				

[57] Harran'da bulduğumuz Kürevi Konik Kaplar'daki Arapça yazıları tercüme eden Dr. Öğretim Üyesi Süleyman BÜLBÜL'e teşekkür ediyorum.

Tablo 1. Harran'da bulunan kürevi konik kaplardan seçilen bazı örnekler

HARRAN KAZISINDA ORTAYA ÇIKARILAN (2014-2017) İSLAMİ DÖNEM SERAMİKLERİNİN ÖN DEĞERLENDİRMESİ

Sevcan ÖLÇER*

Geçmişi M.Ö. 2000 yıllarına kadar giden, M.Ö. 332'ye kadar sırasıyla Asur, Babil ve Pers egemenliği altında kalan Harran, Roma'nın 395'te ikiye ayrılmasından sonra Bizans ile Sasaniler arasında sık sık el değiştirmiştir[1]. M.S. 54'e kadar Partların elinde kalmış ve 640'da İslam hâkimiyetine girmiştir. İslami dönemde Harran, devrin önemli bir kültür merkezi konumuna gelmiştir. 744-750 yılları arasında Emeviler'in başkenti, Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra ise Selçukluların uğrak noktası olmuştur (1087). 12. yüzyılda Nurettin Zengi ve Selahattin Eyyübi, 13. yüzyılda Moğollar, 14. yüzyılda Memlükler buraya hâkim olmuşlardır. Nihayetinde, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi (1517) sırasında Osmanlı topraklarına katılmıştır[2].

Çok kültürlü bir geçmişe sahip olan Harran'daki ilk arkeolojik çalışmalar; 1950-51 ve 1956-59 yıllarında S. Lloyd, W. Brice, D.S. Rice ve S.B. Segal tarafından gerçekleştirilmiştir. Uzun bir aradan sonra, 1983-2011 yılları arasında Dr. Nureddin Yardımcı başkanlığında kazılarla devam ettirilmiştir. 2014 yılında yeniden başlayan ve halen devam etmekte olan Harran Kazısı, Şanlıurfa Müzesi Müdürlüğü denetiminde ve Prof. Dr. Mehmet Önal başkanlığında, Harran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyeleri ile öğrencileri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu kazılar sırasında, 2014 yılında bir hamam, 2015 yılında Ulu Cami'nin doğusunda bir bedesten ile İçkale'de bir hamam ve Barbakan yapısı ortaya çıkarılmıştır. Son yıllarda ve daha önceki yıllarda Harran kenti ve mimari yapılarıyla ilgili yayınlanan bir takım çalışmalar bulunmasına rağmen Harran seramikleri hakkında yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle bildirimizde 2014-2017 yılları arasında ortaya çıkarılan sırlı ve sırsız seramiklerden oluşan malzemeleri değerlendirerek, genel anlamda Harran seramiklerinin tanıtımını gerçekleştirmeyi amaçladık[3].

Harran'da 2014-2017 yılları arasında yapılan kazılar, Ulu Cami, Höyük ve Kale olarak üç farklı noktada gerçekleşmiştir. Seramiklerin yoğun olarak ele geçtiği bu noktalardan Ulu Cami'nin doğusunda yapılan sondaj ve açmalar sayesinde bedesten olduğu öngörülen bazı yapı kalıntılarına ulaşılmıştır. Bunlar arasında hamam, sarnıç yapıları, podyumlu su kuyusu, tuvalet, depo ve işlik olduğu düşünülen birbirine bitişik bir çok mekan ve odalar yer almaktadır. Seramiklerin büyük bir bölümü burada bulunan odalarda ve işlik olduğu düşünülen mekanlar içerisinde bulunmuştur. İç Kale'de koridor,

---

* Arş. Gör. Sevcan Ölçer, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Bornova/İZMİR. ssevcanture@gmail.com.

[1]Ernst Honigmann, ***Bizans Devletinin Doğu Sınırı***, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s. 21.

[2]***Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa,*** Ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu,Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları Şehir Kitaplığı Dizisi, No: 26, s. 182-183.

[3] Harran seramiklerini çalışmam için izin veren ve yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Mehmet Önal'a çok teşekkür ederim.

kubbeli yapı ve dikdörtgen mekanlara ulaşılmış, Höyük'te yapılan çalışmalarda ise depolama ve pişirme odaları olduğu düşünülen yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Seramik kapların bir kısmı bu yapılar içinde insitu durumda ele geçmişlerdir.

2014, 2015, 2016 ve 2017 yıllarına ait seramikler incelendiğinde Ulu Cami'nin Doğusunda çalışılan; 7H/D, 7H/E, 7H/F, 7H/G, Höyük'te; 8F/E4, 8F/E5, 8F/E6 ve İçkale'de 11J-7i, 12J-10a açmalarından elde edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sırsız Seramikler

Harran İslami dönem seramikleri, kendi içlerinde çeşitli tekniklere ayrılan, form ve bezeme açısından oldukça zengin sırsız ve sırlı örnekler içermektedir. Sırsız seramikler günlük kullanıma yönelik, özellikle depolama, taşıma ve pişirme gibi işlevlere sahiptir. Formlar arasında sığ veya derin tabak ve kâseler, pişirme veya saklama kaplarına ait kapaklar, çeşitli büyüklükte ve farklı formlarda üretilmiş çömlek, küp, testi, sürahi, matara parçaları ve maşrapalar bulunmaktadır. Büyük bir bölümü kırık halde ele geçmiş olmakla birlikte tüme yakın ve tüm kaplar da mevcuttur. Konik-kürevi kaplar, lüleler ve kandiller sırsız örnekler arasına dahil edebileceğimiz diğer önemli grupları oluştururlar.

Sırsız seramikler arasında çarkta yapılmış ve düz-sade bırakılmış örnekler, yalnızca kazıma tekniğinde veya kazıma ve barbutin tekniğinin birlikte uygulandığı örnekler, kalıpla kabartma ve ajur tekniğinde örnekler bulunmaktadır. Bunlar arasında lüks gruba dahil edebileceğimiz kalıpla kabartma ve barbutin tekniğinde yapılmış testi, küp, kandil ve konik-kürevi kaplar yer almaktadır. Sırsız seramiklerin çoğunda bej (devetüyü) renkte homojen hamurlar kullanılmıştır. Bazı örneklerde hamur rengi pembemsi, yapısı ise yumuşaktır.

Araştırmacıların genellikle ***kaba seramikler*** olarak nitelendirdiği, düz ve sade bırakılmış Harran'daki örnekler arasında, günlük kullanıma yönelik tek veya çift kulplu testi, ibrik, sürahi, maşrapa ve bardak gibi su kapları ile kase, çömlek, kapak gibi mutfak malzemeleri yer alır. Yonca ağızlı ölçü kabı olarak düşündüğümüz örnekler de bu gruba dahil edilmiştir (Tablo 1/i). Sırsız sade veya kaba seramikler kendi türleri içinde değerlendirildiğinde farklı form tiplerinde karşımıza çıkarlar. ***Testilerde*** iki farklı form belirlenmiştir. Bunlardan birincisi olan basık küresel gövdeli testiler, içe çekik ağızlı, üzerinde dairesel yivleri olan dar ve uzun boyunlara sahiptir. Omuz kısmından sonra gövdede keskin bir profil yaparak konik bir biçimde aşağı iner ve düz bir şekilde yere otururlar (Tablo 1/a). İkincisi yumurta biçimli gövdelere sahip, düz ve geniş ağızlı, kısa boyunlu, düz dipli testilerdir (Tablo 1/b). Her iki formda da dairesel kesitli çift kulp, boynun üst kısmından çıkarak omuz hizasında gövdeye bağlanır. Basık küresel ve yumurta biçimli gövde formları, emzikli olarak üretilen ***ibrikler***de de görülür (Tablo 1/c). İbriklerde görülen kısa ve kalın emzikler, uca doğru daralarak sonlanır. Kazılar sırasında farklı ebatlarda birçok ibrik ve sürahi ele geçmiştir. ***Sürahiler*** daha küçük hacme sahip gövdeleriyle ve geniş ağızlı yapılarıyla testilerden ayrılırlar. Küresel, konik-küresel ve yumurta biçimli formlara sahiptirler. Boyun kısımları genellikle birbirine paralel yivlerle hareketlendirilmiş, alçak kaideli veya düz dipli, tek kulplu olarak üretilmişlerdir (Tablo 1/d-e). Dairesel kesitli kulplar, boynun orta kısmından çıkarak omuz kısmında birleştirilmiştir. ***Maşrapalar*** büyük boyutlarda ve farklı formlardadır. Ağız çapları oldukça geniştir. Maşrapalardan bir kısmı dışa çekik bir ağızdan sonra, aşağı doğru konik bir biçimde hafifçe daralarak karın kısmında yuvarlak hatlı bir profil çıkıntısı verir ve dibe doğu tekrar konik bir biçimde daralarak düz bir şekilde yere oturur (Tablo 1/f). Bu örnekler arasında üst kısmı silindir biçimli olanlar da mevcuttur (Tablo 1/g). Diğer kısmı, hafif dışa çekik ağızlı, basık küresel gövdeli ve düz diplidir (Tablo 1/h). Tüm form tiplerinde silindir biçimli çift kulp elde biçimlendirilmiş ve kaplara sonradan eklenmiştir.

Mutfak kapları arasında en yoğun grubu konik çukur gövdeli ***kaseler*** oluşturur. Kaidesiz, düz bir şekilde yere oturan bu kaselerin dudak kısımları kalın ve düz kenarlara sahiptir. Dış yüzeylerinde, ağız kısmını çevreleyen tek bir yiv ile hareketlendirilmiştir (Tablo 1/ı). Tüm olarak ele geçen büyük bir çömlek ve bardakla, testi, sürahi ve kavanoz gibi kapların dış yüzeylerinde, özellikle ağız kısımlarında izleyebildiğimiz benzer şekildeki yatay yivler, Harran'daki sırsız sade seramikler için form oluşturu-

lurken yapılan ortak bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Harran'daki bezemesiz ve sade seramiklerin benzerleri, Ortaçağ yerleşimlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır[4].

Kazıma tekniğinde ele geçen parçalar genellikle ***erzak ve su küpleri*** olduğu anlaşılan eserlere aittir. Mezopotamya ve çevresinde büyük küplere "habb" adı verilir[5]. Harran'da bu küplere ait bazı parçalarda kazıma tekniği ***barbutin*** tekniğiyle birlikte kullanılmıştır. Kazıma tekniğindeki Arap harfleriyle yazılı fragmanlar (Tablo 2/a) ve gövdesi yatay bölümlere ayrılarak içleri stilize palmet ve geometrik motiflerle süslü küp parçaları dikkat çekicidir (Tablo 2/b). Motifler veya yazılar, genellikle yatay, dikey veya diyagonal çizgilerle (kafes kazıma) doldurulan alanlar dışında, boşluklar bırakılarak oluşturulmuştur. Bazı örneklerin ağız kısmında, oldukça sıkışık halde, minyatür kulpları andıran barbutin tekniğinde eklenmiş yaka biçiminde dışbükey süslemeler görülür[6](Tablo 2/c). Küpler dışında kazımalı ve parmakla çökertme tekniğinde testi parçalarına, silindirik disk biçimli tutamaklı ***kapak*** parçalarına (Tablo 2/d), barbutinli şişe (Tablo 2/e) ve küp parçaları (Tablo 2/f) ile tarak bezemeli fragmanlara da rastlanmıştır[7](Tablo 2/g).

Kalıpla kabartma tekniğinde seramikler çoğunlukla testi ve matara parçaları ile kandiller ve konik-kürevi kaplar olarak gruplanır. ***Testiler*** genellikle bej renkte, ince gözenekli ve orta sertlikte bir hamurdan yapılmıştır. Sırsız-sade seramiklerde olduğu gibi bir kısmı astarsızdır. Bir kısmı hamuruyla aynı renk ya da krem ve açık devetüyü renkli bir astarla dıştan sıvanmıştır. Bu tipte testiler üretilirken, önceden hazırlanan iki gövde kalıbına hamur prese edilmekte ve bu sayede gövde kısmının bezemesi ve formu aynı anda meydana getirilmektedir[8]. Harran'daki kabartmalı testiler, form tipi olarak basık küresel gövdeli, konik boyunlu ve halka kaideli olarak tanımlanabilmektedir (Tablo 3/a-b-c). Gövdeler kalıpta, boyun, ve kaide kısımları çarkta, kulplar ise elde biçimlendirilmiştir. Testiler kalıpla negatif olarak desenlendirilmiş iki yarım küre biçiminde gövdeye sahiptir. Düz ağızla aşağı doğru konik bir biçimde daralan boyun kısmı, bazı örneklerde geniş, bazılarında ise daha dardır. İki parçalı küresel gövde, altta dışbükey kavisli halka kaideyle sonlanmaktadır. İki, bazen de üç adet kulp boynun orta kısmından çıkarak omuz hizasında gövdeye bağlanmaktadır. Gövdelerde, dışa doğru bombe yapan dairesel cephelerde, bazen alt ve üst gövde aynı kalıpla, bazen de farklı kalıplarla yapılmış hafif kabartmalı olarak ortaya çıkarılmış bezemeler görülür. Birleşme çizgisi genellikle perdahlı geniş ve dışa

---

[4] Nurettin Yardımcı, "Harran 1983", ***VI. KST***, Ankara, 1985, s. 79-91; "1985 Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", ***VIII. KST***, Ankara, 1987, s. 273-295; Lale Bulut, ***Samsat İslami Devir Sırsız ve Tek Renk Sırlı Seramikleri***, E.Ü. Sosyal bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1991, s. 18-19; Muharrem Çeken, ***Hasankeyf (1991, 2001-2003 Yılı) Kazı Buluntusu Fırın ve Atölyeleri İle Seramik Malzemeler***, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 68-73; Katherina Otto Dorrn-Mehmet Önder, "Kubadabad Kazıları 1965 Yılı Ön Raporu", ***Türk Arkeoloji Dergisi***, Sayı:14, Ankara, 1967, s. 237-248; Beyhan Karamağaralı, "Ahlat Seramik Ekolü", ***İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi***, Sayı:5, Ankara, 1982, s. 391-462; Scott Redford, "Excavations at Gritille (1982-1984): The Medieval Period, A Preliminary Report", ***Anatolian Studies***, 36, 1986, s. 104-106; Stephen Mitchell, ***Avşan Kale Keban Rescue Excavations Eastern Anatolia***, ***B.A.R.***, Ankara, 1980, s. 69-228; Vagn Poulsen, "Hama Fouilles et Recherches 1931-38", Chapitre III, Bd. II, "Les Potteries", Copenhaque, 1957, s. 16-283.

[5] Gerald Reitlinger, "Unglazed Relief Pottery From Northern Mesopotamia", ***Ars Islamica***, 15-16, Baltimore, 1968, s. 12.

[6] Benzer bir örnek için ***bkz. Türk ve İslam Eserleri Müzesi***, Akbank Kültür ve Sanat Dizisi:70, 2002, s. 126, Env. no. 1967 Diyarbakır menşeli küp.

[7] Benzer örnekler için ***bkz***. Muharrem Çeken, ***a.g.e.***, s. 84-88; Kapaklar için ***bkz.*** Peter Morgan-Janet Leatherby, "Excavated Ceramics From Sirjan", ***Syria and Iran Three Studies in Medieval Ceramic***s, Ed. James Allan-Caroline Roberts, Oxford Studies in Islamic Art IV, Oxford University Press, Oxford, 1987, s. 167.

[8]Gül Tunçel, "İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki Testiler", ***Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler***, İzmir, 2002, s. 549.

taşkın bir yüzey halinde bırakılmıştır. Bezemeler arasında, rozet çiçek, oval yaprak, küçük çiçek, hayvan mücadele sahneleri, dairesel madalyonlar içinde duran kuş motifleri, spiral bordürler, nesih yazı bordürleri, benek, damla, zigzag ve baklava tarzında kompozisyonlar görülür (Tablo 3/d-e). Bazı örneklere barbutin ve kazıma tekniğinde bezemeler de eklenmiştir.

Erken örneklerini İran Selçuklularında gördüğümüz iki parçalı küresel gövdeli testiler, Anadolu'ya 13. yüzyıldan itibaren Selçuklular ve Artuklular tarafından getirilmiştir. Beylikler döneminde yoğun bir biçimde kullanılmış ve özellikle Güneydoğu ve Batı Anadolu'da bol miktarda üretilmiş olan iki parçalı küresel gövdeye sahip testilerin, 14. yüzyıl boyunca ve 15. yüzyıl başlarına kadar var olduğu düşünülür[9]. İki parçalı küresel gövdeli testilerin bir kısmında boyun ve gövdenin bağlandığı noktada bir süzgeç bulunmaktadır. Ancak ajur tekniğindeki bezemeli süzgeçlere nadiren rastlanır[10]. Süzgeçli testi uygulamaları Mısır-Fustat'da ve Suriye-Hama'da yaygındır. Fatımilerin ardından Mısır ve Ortadoğu'da hakimiyet kuran Eyyubilerin yerleştikleri bölgelerde sürdürülmüştür[11]. Harran'da ayrı olarak ele geçen kırık bir süzgeç parçasıyla, tüm testiler hakkında genelleme yapmak şu anki veriler ışığında yetersizdir.

Kabartma tekniğinde seramiklerin en iyi durumda olanları ***konik-kürevi kaplar***dır. Bu seramiklerin, parfüm, ilaç, cıva kabı olarak kullanıldığı veya ateş körüğü, el bombası ve kandil askısı olabileceği düşünülmektedir[12]. Çoğu araştırmacı, bu kaplarda sıvı maddelerin taşındığını ya da depolandığını kabul etmektedir[13]. 2016 yılında Harran Ulu Cami'nin doğusunda konik kürevi kapların yoğun olarak geldiği bir açmadan ele geçen kırık durumdaki konik-kürevi kap parçası üzerinde, eski Arap dilinde *''zehirli''* anlamına gelen bir sözcük olduğu anlaşılmaktadır. Kabartma biçimindeki iri baklavaların arasında, özellikle kötülük ve nazardan koruduğuna inanılan, çeşitli anlamları da ifade eden, üçgen şeklinde stilize insan yüzünün olduğu bir mask, çiçekli rozet ve dairesel bir madalyon içindeki نافه kelimesi alt alta konumlandırılarak baskı tekniğinde yapılmıştır. Buradan yola çıkarak konik kürevi kap-

---

[9] Gülgün Yılmaz, ''Ayasuluk Kalesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Bulunan Seramikler'', ***XIV. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,*** 18-20 Ekim 2012, Cumhuriyet Üni. Yayınları, Yayın no:152, Cilt:2, Sivas, 2014, s. 864. Benzer örnekler için **bkz.** Gül Tunçel, ***Anadolu'da Türk Devri Prese Süslemeli Sırsız Seramikler (XII. Yüzyıl Sonuna Kadar),*** A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992, s. 356-375; "XII.-XIV. Yüzyıl Artuklu Kabartma Desenli Sırsız Seramikleri'', ***Türkler***, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.114-125; "İstanbul Türk ve...'', s. 545-553; Gönül Öney, "1978-79 ve 81 Yılı Kazılarında Bulunan İslam Devri Buluntularıyla İlgili İlk Haber", ***Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi I,*** İzmir, 1982, s. 71-80; ''Samsat Kazılarında 12-13. Yüzyıl Seramiği", ***Dokuz Eylül Üniversitesi, II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Kasım 1982)***, s. 218-227; ''Erken Dönem Anadolu Türk İslam Seramiği (12-14. Yüzyıllar)'', ***Antika,*** Sayı: 27, İstanbul, 1987, s. 16-22; Lale Bulut, "Kabartma Desenli Samsat Ortaçağ Seramikleri", ***Sanat Tarihi Dergisi VII***, İzmir, 1994, s. 1-18; Beyhan Karamağaralı, "Ahlat Seramik...", s. 391-462; Sevinç Gök-Gürhan, ''Akşehir Kurtarma Kazısı Seramikleri'', ***Anadolu'da Türk Devri Çini ve Keramik Sanatı***, Ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 164; ***Bir Seramik Definesinin Öyküsü Saruhanoğulları Beyliği'nin Mirası Manisa Gülgün Hatun Hamamı Seramikleri***, Manisa Belediyesi Kültür Yayını, Manisa, 2011, s. 48-63; Nurşen Özkul-Fındık, ***Hasankeyf Seramikleri (2004-2006)***, Ankara, 2008, Levha 40, 41, s. 139; Friedrich Sarre, ***Die Keramik Im Euphrat Und-Tigris Gebiet***, Tafel IX (1, 6), Berlin, 1921.

[10] Bezemeli süzgeç örnekleri için ***bkz.*** Nurşen Özkul-Fındık, ''Sırsız Seramiklerden Bir Grup: Süzgeçli Testiler/Süzgeçler'', ***Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,*** Sayı: 30, Erzurum, 2013, s. 220-223.

[11] Nurşen Özkul-Fındık, ***a.g.m.,*** s. 213.

[12] Gül Tunçel, ''Türk Sanatında Kuş Gövdesi Formunda Seramik Kaplar ve Fonksiyonları Üzerine'', ***Ekev Akademi Dergisi***, Yıl:15, Sayı: 48, 2011, s. 414.

[13] Detaylı bilgi için ***bkz***. Sevinç Gök-Gürhan, ***a.g.m.***, s. 161-163.

ların bazılarında zehirli olan bir maddenin aslında yılan veya akrep sokmalarına karşı panzehir olarak kullanılmış tıpla ilişkili bir kap olabileceğini söylemek mümkündür[14].

Harran'da ele geçen konik-kürevi kaplarda kiremit kırmızısının yanı sıra yeşilimsi gri renkli, ince kum katkılı, oldukça homojen bir hamur dokusu tespit edilmiştir. Sert pişirime sahip, kalın cidarlı, tüme yakın veya kırık parçalardan gövde kısımlarının yekpare olduğu anlaşılır. Alt kısmı konik ve sivri dipli, üst bölümü kürevi şekilli forma sahiptir (Tablo 3/ f-g). Küçük boyun kısmı ve oldukça dar bir deliğe sahip ağız kısmı sonradan eklenmiştir. Bezemeler arasında damla motifleri yoğunluktadır (Tablo 3/h). Üst kısmı paralel bir biçimde dolaşan iç içe konumlandırılmış daireler veya yatay yivli örnekler de mevcuttur. Nadiren, çarkta şekillendirildikten sonra baskı ve barbutin tekniğinde süslenen fragmanlara rastlanmıştır. Harran'daki konik-kürevi kapların benzerleri İslam coğrafyasına yayılan birçok merkezde karşımıza çıkmaktadır[15].

Harran'da ele geçen ***sırsız kandiller*** bezemesiz, sade örneklerdir. Hamurları kiremit kırmızısı, sert ve homojendir. Kandillerin bir kısmında kırmızı astar izlerine rastlanır. Form olarak, düz halka dipli, yayvan gövdeli, yonca ağızlı ve tek kulpludur. Yonca biçimindeki ağız kenarı iki uçtan bastırılarak fitilliği oluşturulmuştur. Çanak kısmının merkezinde basık küre biçimli bir yağ haznesi bulunur. Yağ haznesi olmayan örnekler de mevcuttur. Kulp, ağız kısmından çıkarak dışbükey kavisle ortadaki yağ haznesinin ucunda birleştirilmiştir. Yağ haznesi olmayan örneklerde kulplar çanak kısmının ortasında birleşir (Tablo 1/j)[16].

Sırlı Seramikler

Sıraltı Teknikli Seramikler: Çok sayıda parça halinde ele geçen sıraltı teknikli seramikler, sırsız seramiklere oranla daha azdır. Harran'daki sırlı seramikler ***şeffaf renksiz sıraltına mavi-siyah desenli***[17] ve ***şeffaf firuze sıraltına siyah desenli*** örnekler olarak ikiye ayrılır. Bu seramiklerde kirli beyaz ve orta sertlikte hamur kullanılmıştır. Şeffaf sıraltına mavi ve siyah desenli seramiklerin bir kısmında beyaz astar bulunur. Formlar arasında düz ağızlı-konik çukur gövdeli ve içe çekik ağızlı-küresel gövdeli kaseler bulunur. İç yüzlerde yoğunlaşan bitkisel bezemeler serbest bir şekilde kaselerin merkezine veya yatay ve üçgen bölümlere ayrılan alanlar içine yapılmıştır (Tablo 4/a-b-d). Dış yüzlerde genellikle çizgisel veya yazı taklidi bezemeler görülür (Tablo 4/c). Cam göbeği rengindeki sır, bazı örneklerde oldukça kalın ve parlaktır. Şeffaf firuze sıraltına siyahla bezemeli seramikler açık ve kapalı formda üre-

---

[14] Türkçeye çevrildiğinde Nafiye olarak okunan bu sözcüğün sonunda bulunan فيه (fiye) hecesi enfiye ile bağlantılı olabilir. Ayrıca ''Enf'' kelimesi Arapça ''burun'' anlamına gelmektedir. Nafiye kelimesini okuyan Harran Üniversitesi Doğu Dilleri bölümü Arş. Gör. Halil İbrahim Oğur'a teşekkür ederim. Bunlar dışında Nafiye kelimesi ''yok eden, ortadan kaldıran'' anlamına gelen bir kadın ismi olarak kullanılmıştır.

[15] Gül Tunçel, "Anadolu'dan Kürevi-Konik Kap Örnekleri", ***Turkish Studies*** - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 9/10, Ankara, 2014, s. 1053-1078; Arthur Lane, ***Early Islamic Pottery***, London, 1947, s. 116; Vagn Poulsen, ***a.g.e.***, s. 274-278; Oliver Watson, ***Ceramics From Islamic Lands*** *Kuwait National Museum The AL-Sabah Collection*, Thames&Hudson, 2004, s. 131; Lale Bulut, ***a.g.e***., s. 28-29; Beyhan Karamağaralı, ***a.g.m.***, s. 399-400; Azize Yener, "Antalya Kaleiçi'nde Bulunmuş "Kürevi-Konik Kaplar", ***Arkeoloji ve Sanat***, Sayı:105, İstanbul, 2001, s.17-20.

[16] Benzer örnekler için ***bkz***. Güler Yılmaz, "Hasankeyf Kazılarında Bulunan Seramik Kandiller", ***Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi***, Sayı:36, Erzurum, 2016, s. 286, Foto. 3-4, s. 287-288, Foto. 7-8.

[17] Yayınlarda bu seramikler, Bikrom veya Polikrom Rakka tipi seramikler olarak geçmektedir. ***Bkz.*** Marilyn Jenkins Madina, ***Rakka Revisted Ceramics of Ayyubid Syria***, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New York, 2006, s. 159.

tilmiş çeşitli fragmanları içerir. Kırık halde ele geçen tabak ve kase parçalarından bitkisel ve geometrik bezemelere sahip olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 4/e-f). Firuze sırlar çoğunlukla yıpranmıştır.

12. ve 13. yüzyıl Suriye'de Rakka bölgesinde bolca bulunduğundan ***"Rakka Tipi"*** olarak tanınan bu seramiklerin benzerleri İran Selçuklularında da görülmektedir[18]. Rakka'da yapılan kazılarda ele geçen buluntular, buranın yüzyıllarca cam ve seramik üretimi yapılan büyük bir merkez olduğunu göstermiştir[19]. Rakka'daki atölyeler, Abbasi döneminden başlayarak, 12.-13. yüzyıllarda Eyyubi döneminde gelişerek devam etmiştir[20]. Harran seramiklerinin süslemeleri, gevşek dokulu hamurları ve kalın sırları Suriye/Rakka örnekleriyle oldukça benzer özellikler göstermektedir[21].

Sırüstü Teknikli Seramikler: Harran kazılarında ***lüster*** tekniğinde ele geçen seramik parçaları sıraltı tekniğinde ele geçen seramiklerle aynı orandadır.Kirli beyaz ve bej renkte hamurlar kullanılmıştır. Lüster seramikler kendi içinde beyaz lüsterler, mavi boyalı beyaz lüsterler, mor lüsterler ve kobalt mavisi lüsterler olmak üzere çeşitli gruplara ayrılırlar[22]. Harran'da kahverengi tonlarının ağırlıklı olduğu ***mavi süslü beyaz lüster seramikler*** dikkati çekmektedir (Tablo 5/a-b-c). Yeşilimsi şeffaf sır tabakası üzerindeki kahverengi tonlarındaki lüster bezemeler bazı örneklerde büyük oranda aşınmıştır (Tablo 5/c). Bu gruptaki seramiklere ilk fırınlamadan önce beyaz astar sürülmüş, mavi ve firuze renkler sıraltı veya sıriçi tekniğinde uygulanmıştır. Daha sonra sırüstüne kahverengi tonlarda bezemeler yapılmıştır. Ele geçen örnekler arasında vazo veya testi olduğu düşünülen kırık parçalar (Tablo5/d), konik çukur kaseler (Tablo 5/a), geniş pervazlı tabaklar (Tablo 5/c), çok işlevli tabak (baharatlık/çerezlik) (Tablo 5/f) ve oldukça kalın cidarlı kap parçaları yer alır (Tablo 5/g-h). Tabak ve kaselerin süsleme kompozisyonları arasında iç yüzeylerde, ortada bir madalyon içine yerleştirilmiş palmet ve rumi motifleri, gövdelerde ve bazı ağız kenarlarında yatay veya dikey bordürler arasına yapılmış soyut bitkisel, yazı ve yazı taklidi motifler görülür (Tablo 5/e). Dış yüzeyler genellikle helezonlar ve noktalarla bezenmiştir.

Kazı buluntuları arasında hem sıraltı hem de sırüstü tekniğinde üretilmiş bir kaide parçası ele geçmiştir. ***Minai*** tekniğindeki bu kaidenin yere oturan dış yüzeyinde şeffaf firuze sırüstüne kırmızı renkte çizgilerle baklavalar oluşturulmuş ve içleri altın yaldızla doldurulmuştur.

Lüster tekniğinin, 1169 sonrası Fustat'tan Suriye 'ye gelen sanatçıların etkisiyle yaygınlaştığı bilinmektedir. Bu sanatçıların bir kısmı Suriye dışında İran'a da göçmüş, böylece Lüster tekniği Suriye ve İran'da aynı yüzyıllarda gelişme göstermiş ve Fatımi lüsterlerini andıran ilk örneklerini vermiştir[23]. 12. yüzyıl başlarında Suriye'de en kaliteli lüster seramikler üretilmiştir. Bunlar ilk olarak Orta Suriye'deki

---

[18] Lale Bulut, ***a.g.e.,*** s. 179; Ernst J. Grube, ***Islamic Pottery of theeighth to the fifteenth century in the Keir Collection,*** London, 1976, s. 168-276; Gönül Öney, "Rakka Seramikler İle Anadolu Selçuklu Seramiklerinin ve Saray Çinilerinin İlişkisi", ***XIV. Türk Tarih Kongresi***, Cilt:1, Ankara, 2005, s. 479-487.

[19]Julian Henderson, Keith Challis, Sarah O'Hara, Sean McLoughlin, "Experiment and Innovation: Early Islamic Industry at al-Raqqa, Syria", ***Antiquity***, Vol. 79, 2005, s. 131.

[20] Geza Fehervari, ***Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*** , New York, 2000, s. 46.

[21]Karşılaştırma için ***bkz.*** Venetia Porter, ***Medieval Syrian Pottery***, Ashmolean Museum, Oxford, 1981, s. 16-43; Vagn Poulsen, ***a.g.e.,*** s. 157-182; Ernst J. Grube, "Rakka-Keramik in der Sammlung des Metropolitan Museum in New York", ***Kunst des Orients***, IV, Wiesbaden, 1963, s. 52-57; Jean Soustiel, ***La Ceramique Islamique***, With the Collaboration of Charles Kiefer, Fribourg, Office du Livre: Paris, Vilo, 1985, s. 122; Marilyn Jenkins Madina, ***Rakka Revisted...,*** s. 144-161.

[22]Gönül Öney, "Samsat Kazı Buluntularıyla...", s. 75-76.

[23]Sevim Çizer, ***Lüster Tarihi Tekniği Sanatı***, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İzmir, 2010, s. 30; Alan Caiger-Smith, ***Lustre Pottery: Technique, Tardition and Innovation in Islamand the Western World*** , London, 1985, s. 57.

Tell Minis'te bulunan ustalarla, Tell Minis işi olarak üretilen ve bilinen lüster seramiklerdir[24]. Fatımilerin kullandıkları üsluplardan tam olarak kopamayan Tell Minis lüsterleri kısa bir dönem üretilmiş, 1200'lerden 1259 Moğol istilasına kadar Tell Minis'in yerini Rakka şehri almış ve bu tekniğin üretildiği en önemli merkez olmuştur[25]. Harran'daki lüster seramiklerinin çok benzerleri Suriye lüsterleri arasında görülmektedir. İran lüsterlerinin tek renkli olması, farklı pişirim koşulları[26], hamur kalitesi ve bezeme üslupları incelendiğinde Suriye lüsterlerine oranla Harran'la daha az etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca Suriye'deki seramik ustalarının kendisine çok yakın bir bölgede bulunan Harran'a gelmesi veya Harran'da yaşayanların lüster seramikleri Suriye'den ithal etmiş olması mümkündür. Harran lüsterlerindeki bu etkileşimler, Hama ve Rakka'da görülen Atabek ve Eyyübi devri lüster seramikleriyle karşılaştırıldığında aralarında bir bağlantı olduğu net olarak anlaşılmaktadır[27].

Tek Renk Sırlı Seramikler: Harran'daki tek renk sırlı seramiklerin en yoğun grubunu ***firuze sırlı*** seramikler oluşturur (Tablo 6/a-b-e-f-g-h-ı). Farklı tonlardaki firuze sırlı seramikler dışında az sayıda ***koyu yeşil*** ve ***koyu mor sırlı*** seramikler de bulunmuştur (Tablo 6/c-d). Formlar arasında farklı ebatlarda küp ve testi parçaları, çok kulplu geniş ağızlı derin kaplar[28] (Tablo 6/e), kademeli konik ve küresel gövdeli kaseler, yayvan gövdeli kandiller ve sehpa parçaları bulunur. Firuze ve mor sırlı seramiklerde hamur renkleri kirli beyaz, bej ve açık kahverengi, yeşil sırlı seramiklerde kırmızıdır. Firuze sırlı örneklerin bir kısmında hamur ve sır arasına sürülmüş beyaz renkte ince bir astar tabakası görülür. Firuze sırlar bazı örneklerde oldukça kalın ve parlak, bazılarında aşırı derecede korozyona uğramıştır. Mor ve yeşil sırlar kaplarla bütünleşmiş olarak daha iyi durumda günümüze gelebilmiştir. Tek renk sırlı seramikler arasında kalıp baskı ve kazıma tekniğinde kapalı formda seramik parçalarına da rastlanmıştır (Tablo 6/f-g). Bu tipte seramikler 13. yüzyıldan itibaren İran'da ve daha sonra Rakka'daki seramik merkezlerinde yapılmıştır[29].

Tek renk ***sırlı kandiller***, firuze sırlı-bej hamurlu ve yeşil sırlı-kırmızı hamurlu olarak iki gruba ayrılır. Firuze sırlı kandiller, hafif yükseltilmiş dairesel ve düz dipli, yayvan gövdeli, yonca ağızlı ve tek kulpludur. Yayvan gövdeler bazı örneklerde derinleşerek konik bir biçimde yükselir. Kandillerin çanak kısmının merkezinde içi boş, basık küre biçiminde delikli veya deliksiz yağ haznesi bulunur. Bazı kandillerde yağ hazneleri üstten hafifçe bastırılarak bırakılmış ve içleri boşaltılmamıştır. Kulplar yonca biçimindeki ağız kısmının arkasından çıkarak yağ haznesine bağlanır. İç yüzleri tamamen sırlanan kandillerin arka yüzlerinde, genellikle gövdeden aşağı düzensizce akan sırlar görülür. Sırlar, matlaşmaya ve dökülmeye bağlı olarak farklı tonlar almıştır (Tablo 6/h-ı). Kırmızı hamurlu ve koyu yeşil sırlı

---

[24] Venetia Porter - Oliver Watson, "Tell Minis Wares", Syria and İran, ***Three Studies in Medieval Ceramics***, Oxford Studies in Islamic Art, IV, Oxford, 1987, s. 175-191; Sevim Çizer, ***a.g.e.***, s. 30.

[25] Sevim Çizer, ***a.g.e.,*** s. 31.

[26] Sevim Çizer, ***a.g.e.,*** s. 45.

[27] Suriye lüsterleri hakkında ayrıntılı bilgi için **bkz.** Scott Redford- M. James Blackman, "Luster and Fritware Production and Distribution in Medieval Syria", ***Journal of Field Archaeology***, Vol. 24, No:2 (Summer,1997), Boston University, 2011, s. 233-247. Karşılaştırma için **bkz.** Marilyn Jenkins Madina, ***Rakka Revisted...,*** s. 117-143; Jean Soustiel, ***a.g.e.***, s. 122; Maurice S. Dimand, ***A Handbook of Muhammadan Art***, The Metropolitan Museum of Art, Second edition, New York, 1936, s. 191; Ernst J. Grube, "Raqqa Keramik...", s. 42-78.

[28] Bu kapların bir benzeri Ahlat kazılarında bulunmuştur. ***Bkz.*** Beyhan Karamağaralı, "Ahlat Seramik...", s. 420, Res. 18; Kulplu küplerin Kuzey Mezopotamya'da Musul'da yapılmış örnekleri mevcuttur. ***Bkz***. Gerald Reitlinger, "Ungalazed Relief...", s. 11-12; Aimee Froom, ***Persian Ceramics From the Collections of the Asian Art Museum***, Asian Art Museum, 2008, s. 28-29; Charles K. Wilkinson, ***Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period***: Metropolitan Museum of Art, New York, 1974, s. 259-289, plate 27.

[29] Nurşen Özkul-Fındık, "Rakka Seramikleri ve Hasankeyf'teki Taklitleri Üzerine Bir Analiz", ***SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi***, Sayı:29, 2013, s. 264; Oliver Watson, ***a.g.e.,*** s. 297, Cat. K. 10.

kandiller yayvan gövdeli ve yonca ağızlıdır. Çanak kısmı doğrudan yere oturur. Kırık olarak ele geçen parçalarda kulp izine rastlanmamıştır (Tablo 6/i). Sert ve homojen hamurlara sahip kandillerde sıraltına beyaz astar çekilmiştir. Harran'daki kandiller 12.-13. yüzyıla tarihlendirilen Rakka, Tell Minis, Tille höyük, Hasankeyf gibi bölgelerin Ortaçağ kandilleri ile biçim ve hamur yapısı olarak benzerlik göstermektedir[30].

Kazılar sırasında parçalar halinde firuze tek renk sırlı ***sehpa parçaları*** da ele geçmiştir. Köşe kısımları mevcut olan sehpanın formu tam olarak belirlenememiştir. Yayınlarda bulunan çağdaş örneklerinin üçgen, dikdörtgen veya altıgen formda olduğu görülür. Sehpa parçaları, hem kalıp baskıyla hem de firuze sıraltına siyah renkle desenlendirilmiş mimari formları içerir (Tablo 7/a-c). Üst kısımda geniş ve yuvarlak deliklerin olduğunu işaret eden kenarlar bulunur (Tablo 7/b)[31]. Köşe parçalarının düz satıhlı üst yüzeyinde sıraltına siyahla dekorlanmış rozet biçimli motifler vardır. Alt kısımlarda dış yüze bakan satıhlarda kabartma tekniğinde bitkisel motifler ve parmaklıklı pencereler bulunur. Yatay profilli ayak kısımları kırılmıştır (Tablo 7/d). Buluntular arasında farklı sehpalara ait olabileceğini düşündüğümüz firuze kabartmalı ve lüster tekniğinde sehpa ayaklarına da rastlanmıştır.

Üretime yönelik işaretler: Harran kazılarında bulunan yoğun seramik malzemenin yanı sıra cüruf, hatalı üretim, seramik kalıbı ve stampa gibi malzemelerin bulunmuş olması seramik üretiminin varlığına işaret etmektedir. Kalıp parçalarının iç yüzeyinde bulunan kazıma ve baskı tekniğindeki bezemeler bazı kapların üzerinde görülmektedir. Nitekim,kalıp parçalarının ele geçtiği plankarede ve aynı kotta, 2.5 cm. çapında ve yüksekliğindeki silindir biçiminde küçük bir stampa da bulunmuştur (Tablo 3/ı).

Sonuç olarak, Harran seramikleri Büyük Selçuklu, İlhanlı, Moğol, Eyyubi ve Fatımi dönemi seramiklerine kadar uzanan etkileşimleri ve ticari anlamda seramik dünyasındaki alışverişleri yansıttığı için oldukça önemlidir. Bu açıdan bizlere fikir veren Harran seramiklerinin tarihlendirilmesi için, bölgesel ve dönemsel özelliklerle bazı üsluplar ve üretim teknikleri üzerinde analizler yapılarak çözüme ulaşılmaya çalışılmıştır. Yoğunluğunu 11. ve 13. yüzyıl arasına tarihlendirebileceğimiz seramik buluntular, Harran'ın Ortaçağ İslam dünyasındaki önemini de gösterir niteliktedir. Sırlı veya sırsız bir çok teknikte üretilen Harran'daki İslami dönem seramikleri Samsat, Hasankeyf, Ahlat, Kubadabad, Gritille Höyük, Lidar Höyük, Eski Kahta, Korucutepe, Avşan Kale, Taşkun Kale, Ani ve Cizre Kalesi gibi merkezlerde ele geçen seramiklerle etkileşim içindedir. Anadolu dışında, aynı yüzyıllar doğrultusunda Suriye seramikleriyle; özellikle Rakka ve Hama buluntularıyla, İran'da; Rayy, Kaşhan, Nişhapur, Sirjan ve Gürgan, Irak'ta; Samarra'da ele geçen İslam devri seramikleriyle paralellik gösterir. Ayrıca 12. yüzyıldan 13. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da Selçuklu ve Artuklu; Suriye'de Atabek ve Eyyubi dönemi seramikleri içinde değerlendirilebilir[32].

---

[30]John Moore, ***Tille Höyük I. The Medieval Period***, British Institute at Ankara, 1993, Vol 14, s. 84; Venetia Porter-Oliver Watson, “Tell Minis...", s. 175-248, Plate 1; Miriram Avissar, Edna J. Stern, ***Pottery Of The Crusader, Ayyubıd And Mamluk Perıods In Israel,*** Israel, 2005, s. 125-126; Hasankeyf kandilleri için ***bkz***. Güler Yılmaz, ***Hasankeyf Kazılarında 2007-2009 Yıllarında Bulunan Aydınlatma ve Depolama İşlevli Sırlı Kaplar***, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2011, s. 34-37, s. 106-111.

[31] Benzer sehpalar için ***bkz.*** Jonathan Max Bloom, ***"Raqqa" ceramics of the Freer Gallery of Art, Washington***, D.C, Masters Thesis, Michigan, 1975, s. 142-143, Fig. 15-16, 148, fig. 21; Venetia Porter, ***Medieval Syrian...,*** s. 36-37, pl. XXVI; Oliver Watson, ***a.g.e.,*** s. 299-300; Lale Bulut, ''Samsat Kazı Buluntuları'', ***Anadolu'da Türk Devri Çini ve Keramik Sanatı***, Ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 190, Foto. 18.

[32] 12.-14 yüzyıllarda, Kuzey Mezopotamya toprakları üzerinde yer alan bugünkü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Selçuklulara bağlı Artuklu; El Cezire ve Suriye'de sırasıyla Atabek, Memlük ve Eyyübi hakimiyeti kurulmuştur. ***Bkz.*** M. Fuat Köprülü, “Artuklular”, ***İslam Ansiklopedisi***, Cilt:1, İstanbul 1940, s. 617-625; Volkan Aydos-Meltem Duran, ***Suriye Ülke Etüdü***, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 21-22.

Harran, ticari faaliyetlerin yoğun olarak yapıldığı önemli bir kavşak noktasında bulunduğu için, Ortadoğu'dan özellikle Suriye'den seramik ve diğer birçok eşyayı ithal eden bir merkez olma ihtimali yüksektir. Sırlı seramiklerin bir kısmının Suriye geleneğinde olması ithal edilmiş olduğu fikrini güçlendirmektedir. Suriye'den getirilmiş ustalar aracılığıyla Harran'da üretilmiş oldukları da düşünülebilir. Bu konuda genellikle, yerel üretimi kanıtlar nitelikte fırın ve fırın malzemelerinin ortaya çıkarılmış olması beklenir. Harran'da henüz yoğun bir üretimin gerçekleştiğini kanıtlayan buluntulara ulaşılamamıştır. Ancak ilerleyen yıllarda, yakın bölgelerde ortaya çıkarılan seramik fırınları ve çeşitli pişirim teknikleri göz önünde bulundurularak üretim ile ilgili daha net sonuçlara ulaşmayı hedefliyoruz.

Kaynakça

Arık, Rüçhan, ***KubadAbad,*** İstanbul, 2000.

Avissar, Miriram, Edna J. Stern, ***Pottery Of The Crusader, Ayyubıd And Mamluk Perıods In Israel,*** Israel, 2005.

Aydos, Volkan, Meltem Duran, ***Suriye Ülke Etüdü***, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2000.

Bloom, Jonathan Max,***"Raqqa" ceramics of the Freer Gallery of Art, Washington***, (D.C, Masters Thesis), Michigan, 1975.

Bulut, Lale, ***Samsat İslami Devir Sırsız ve Tek Renk Sırlı Seramikleri***, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1991.

Bulut, Lale, "Kabartma Desenli Samsat Ortaçağ Seramikleri", ***Sanat Tarihi Dergisi VII***, İzmir, 1994, s. 1-18.

Bulut, Lale, "Samsat Kazı Buluntuları", ***Anadolu'da Türk Devri Çini ve Keramik Sanatı***, Ed. Gönül Öney-Zehra Çobanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 171-197.

Caiger-Smith, Alan, ***Lustre Pottery: Technique, Tardition and Innovation in Islam and the Western World*** , London, 1985.

Çeken, Muharrem, ***Hasankeyf (1991, 2001-2003 Yılı) Kazı Buluntusu Fırın ve Atölyeleri İle Seramik Malzemeler***, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.

Çizer, Sevim, ***Lüster Tarihi Tekniği Sanatı***, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İzmir, 2010.

Dimand, S. Maurice, ***A Handbook of Muhammadan Art***, The Metropolitan Museum of Art, Second edition, New York, 1936.

Fehervari, Geza, ***Ceramics of theIslamic World in the Tareq Rajab Museum*** , New York, 2000.

Froom, Aimee, ***Persian Ceramics From the Collections of the Asian Art Museum***, Asian Art Museum, 2008.

Gök-Gürhan, Sevinç, "Akşehir Kurtarma Kazısı Seramikleri", ***Anadolu'da Türk Devri Çini ve Keramik Sanatı***, Ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 157-169.

Gök-Gürhan, Sevinç, ***Bir Seramik Definesinin Öyküsü Saruhanoğulları Beyliği'nin Mirası Manisa Gülgün Hatun Hamamı Seramikleri***, Manisa Belediyesi Kültür Yayını, Manisa 2011.

Honigmann, Ernst, ***Bizans Devletinin Doğu Sınırı***, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970.

Grube, J. Ernst, ***Islamic Pottery of theeighth to the fifteenth century in the Keir Collection,*** London, 1976.

Grube, J. Ernst, "Rakka-Keramik in der Sammlungdes Metropplitan Museum in New York", ***Kunst des Orients***, IV, Wiesbaden, 1963, s. 42-78.

Henderson Julian, Keith Challis, Sarah O'Hara, Sean McLoughlin, "Experiment and Innovation: Early Islamic Industry at al-Raqqa, Syria", ***Antiquity***, Vol. 79, 2005, s. 130-145.

Karamağaralı, Beyhan, "Ahlat Seramik Ekolü", ***A. Ü. İlahiyat Fakültesi, İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi***, Sayı: V, Ankara , 1982, s. 391-462.

Köprülü, M. Fuat, "Artuklular", ***İslam Ansiklopedisi***, C.1, İstanbul, 1940, s. 617-625.

Lane, Arthur, ***Early Islamic Pottery***, London, 1947.

Madina, M. Jenkins, ***Rakka Revisted Ceramics of Ayyubid Syria***, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New York, 2006.

Mitchell, Stephen, ***Avşan Kale Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia, B.A.R.***, Ankara, 1980, s. 69-228.

Morgan, Peter, Janet Leatherby, ''Excavated Ceramics From Sirjan'', ***Syria and Iran Three Studies in Medieval Ceramics,*** Ed. James Allan-Caroline Roberts, Oxford Studies in Islamic Art IV, Oxford UniversityPress, Oxford, 1987, s. 23-172.

Moore, John, ***Tille Höyük I. The Medieval Period***, British Institute at Ankara, London, 1993.

Otto Dorrn, Katherina- Mehmet Önder, ''Kubadabad Kazıları 1965 Yılı Ön Raporu'', ***Türk Arkeoloji Dergisi***, XIV, 1, 2, Ankara, 1967, s. 237-248.

Öney, Gönül, "1978-79 ve 81 Yılı Kazılarında Bulunan İslam Devri Buluntularıyla İlgili İlk Haber", ***Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi***, I, İzmir, 1982, s. 71-80.

Öney, Gönül, ''Samsat Kazılarında 12-13. Yüzyıl Seramiği'', ***Dokuz Eylül Üniversitesi, II. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri (18-20 Kasım 1982)***, İzmir, 1984, s. 218-227.

Öney, Gönül, ''Erken Dönem Anadolu Türk İslam Seramiği (12-14. Yüzyıllar)'', ***Antika,*** Sayı: 27, İstanbul, 1987, s. 16-22.

Öney, Gönül, ''Rakka Seramikler İle Anadolu Selçuklu Seramiklerinin ve Saray Çinilerinin İlişkisi'', ***XIV. Türk Tarih Kongresi***, Cilt I, Ankara, 2005, s. 479-487.

Özkul-Fındık, Nurşen, ***Hasankeyf Seramikleri (2004-2006)***, Çardaş Yayınları, Ankara, 2008.

Özkul-Fındık, Nurşen, ''Sırsız Seramiklerden Bir Grup: Süzgeçli Testiler/Süzgeçler'', ***Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,*** Sayı: 30, Erzurum, 2013, s. 209-223.

Özkul-Fındık, Nurşen, ''Rakka Seramikleri ve Hasankeyf'teki Taklitleri Üzerine Bir Analiz'', ***SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi***, Sayı:29, s. 257-272, Isparta, 2013.

Porter,Venetia, ***Medieval Syrian Pottery,*** Ashmolean Museum, Oxford, 1981.

Porter, Venetia-Oliver Watson, ''Tell Minis Wares'', Syria and İran, ***Three Studies in Medieval Ceramics***, Ed. James Allan-Caroline Roberts, Oxford Studies in Islamic Art, IV, Oxford, 1987, s. 175-191.

Poulsen, Vagn, ''Hama Fouilles et Recherches 1931-38'', Chapitre III, Bd. II, ''Les Potteries'', Copenhaque, 1957.

Redford, Scott, ''Excavations at Gritille (1982-1984): The Medieval Period A Preliminary Report'', ***Anatolian Studies***, 36, 1986, s. 103-106.

Redford, Scott- Blackman, M. James, ''Luster and Fritware Production and Distribution in Medieval Syria'', ***Journal of Field Archaeology***, Vol. 24, No. 2 (Summer,1997), Boston University, 2011, s. 233-247.

Reitlinger, Gerald, ''Unglazed Relief Pottery From Northern Mesopotamia'', ***Ars Islamica***, 15-16, Baltimore, 1968, s. 11-22.

Sarre, Friedrich. ***Die Keramik İm Euphrat Und-Tigris Gebiet***, Berlin, 1920.

Soustiel, Jean, ***La Ceramique Islamique***, With the Collaboration of Charles Kiefer, Fribourg, Office du Livre: Paris, Vilo, 1985.

Tunçel, Gül, ***Anadolu'da Türk Devri Prese Süslemeli Sırsız Seramikler (XII. Yüzyıl Sonuna Kadar),*** A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992.

Tunçel, Gül, ''Türk Sanatında Kuş Gövdesi Formunda Seramik Kaplar ve Fonksiyonları Üzerine'', ***Ekev Akademi Dergisi***, Yıl 15, Sayı: 48, 2011, s. 411-419.

Tunçel, Gül, ''Anadolu'daki Barbutin Dekorlu Küpler'', ***Prof. Dr. Halûk Karamağaralı Armağanı,*** Ankara, 2002, s. 283-315.

Tunçel, Gül, ''İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi'ndeki Testiler'', ***Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu,*** Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler, İzmir, 2002, s. 545-553.

Tunçel, Gül, "XII.-XIV. Yüzyıl Artuklu Kabartma Desenli Sırsız Seramikleri", ***Türkler***, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.114-125.

Tunçel, Gül, ''Sırsız Seramik Sanatı'', ***Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)***, Cilt: II, Ed. A. Uzay Peker-Kenan Bilici, Ankara, 2006, s. 525-531.

Tunçel, Gül, "Anadolu'dan Kürevi-Konik Kap Örnekleri", ***Turkish Studies*** International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 9/10, Ankara, 2014, s. 1053-1078.

Watson, Oliver, ***Ceramics From Islamic Lands*** *Kuwait National Museum The AL-Sabah Collection*, Thames&Hudson, 2004.

Wilkinson, K. Charles, ***Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period,***: Metropolitan Museum of Artp., New York, 1974.

Yardımcı, Nurettin, "Harran 1983", ***VI. KST***, Ankara, 1985, s. 79-91.

Yardımcı, Nurettin, "1985 Harran Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", ***VIII. KST***, Ankara, 1987, s. 273-295.

Yener, Azize, "Antalya Kaleiçi'nde Bulunmuş "Kürevi-Konik Kaplar", ***Arkeoloji ve Sanat***, Sayı: 105, İstanbul, 2001, s.17-20.

Yılmaz, Gülgün, "Ayasuluk Kalesi ve St. Jean Anıtı Kazılarında Bulunan Seramikler", ***XIV. Orta-çağ- Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,*** 18-20 Ekim 2012, Cumhuriyet Üni. Yayınları, no: 152, Cilt 2, Sivas, 2014, s. 863-871.

Yılmaz, Güler, ***Hasankeyf Kazılarında 2007-2009 Yıllarında Bulunan Aydınlatma ve Depolama İş-levli Sırlı Kaplar***, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2011.

Yılmaz, Güler, "Hasankeyf Kazılarında Bulunan Seramik Kandiller", ***Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,*** Sayı: 36, Erzurum, 2016, s. 275-288.

Kültür ve İnançlar Diyarı Şanlıurfa, Ed. Mehmet Sait Rızvanoğlu, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları Şehir Kitaplığı Dizisi, No: 26.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Akbank Kültür ve Sanat Dizisi: 70, 2002.

Resimler

Tablo 1. Bezemesiz Sade Sırsız Seramikler

Tablo 2. Kazıma ve Barbutin Tekniğinde Sırsız Seramikler

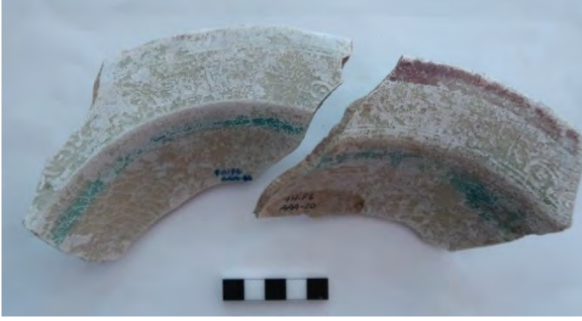
Tablo 3- Kalıpla Kabartma Tekniğinde Sırsız Seramikler

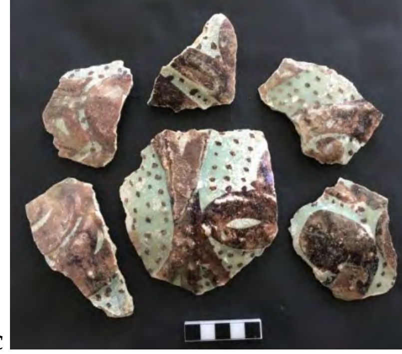

Tablo 4. Şeffaf Renksiz Sıraltı Mavi-Siyah ve Şeffaf Firuze Sıraltı Siyah Desenli Seramikler

a

b

c

d

e

f

g

h

Tablo 5. Lüster Bezemeli Seramikler

Tablo 6. Tek Renk Sırlı Seramikler

Tablo 7. Tek Renk Sırlı Sehpa Parçaları

MEHMEDİHAN

Mustafa Güler*

Mehmedikhan

Abstract

Mehmedikhan is located at the East of Urfa in the village of Buyukdaghyani, of which the old name is Mehmedikhan. Mehmedikhan is on the road to Urfa -Virahşehir and some 50 km. is away from Urfa.

No epigraph is found about its construction, the patron, the constructor or date. As a result, we do not know when and by whom it was constructed. The sources say that although the building was in a better shape in the beginning of the century, today only the eastern side of the building stands still. The remaining part today consists of a large space covered with barrel vault facing east to west. Additionally, there highly old building remains constructed on the main stone, arched and plain roofed within the vicinity of the building.

As it is well-known, up until the modern transportation mediums used today, the main elements of international commerce and transport in Anatolia throughout every period were khan-caravansary. The most important evidence proving that Urfa and Harran have historically been on the trade routes are these khan and caravansary type buildings (even though some did not survive today).

In our paper, named Mehmedikhan, the building will be examined architecturally, the history, period and original position of the building will also be discussed. Our aim is to describe and evaluate the building from the perspective of history of architecture by studying its relation with the other khan-caravansary buildings existed in the region.

Keywords: Urfa, Harran, Mehmedikhan, Khan, Caravansary, Trade Routes.

Giriş

Han-kervansaray yapıları, bulundukları yerlerde ticaret kervanlarının konaklama ve güvenliğini sağlayan yapılardır. Bütün gün veya gece yol alan kervanlardaki insanların ve hayvanlarının ihtiyaç ve güvenlikleri sağlayan han-kervansaray yapıları, aralarında veya yerleşim yerlerine genellikle bir menzil mesafede olacak şekilde inşa edilmişlerdir.

Urfa'nın doğu tarafında ve şehir merkezinden yaklaşık 50km. mesafe uzaklıkta yer alan Mehmedihan, eski ismi Mehmedihan, yeni ismi Büyükdağyanı köyündedir. Mehmedihan'da inşa, bani ve tarih

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Mimarlık Bölümü.

kitabesi bulunmadığından, yapının ne zaman ve kim tarafından inşa ettirildiği bilinmemektedir. Bu tebliğde, Mehmedihan olarak bilinen yapının mimari olarak incelenmesi ve tanıtılması amaçlanmaktadır.

Yapının Yakın Çevresi

Dağlık bir alanda inşa edilmiş olan Mehmedihan'ın, güneydoğu tarafında ve yapıdan yaklaşık 50m. uzaklıkta eski bir yapı kalıntısı bulunmaktadır (Fot. 2). Ayrıca yapının güney ve doğu tarafında ana kaya-zemin üzerinde oyulmuş yuvarlak-dairevi şekiller yer almaktadır.

Yapının güneydoğu tarafındaki kalıntı, doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen şeklindedir (Fot. 3). Yapının büyük bir kısmı ana kaya oyularak ve ana kaya üzerine inşa edilmiştir. Ancak yapının, bu haliyle inşa tarihi-dönemi ve işlevini belirlemek mümkün görünmemektedir. Ayrıca bu yapının, Mehmedihan ile bir ilgisi olup olmadığını, Mehmedihan ile birlikte mi, daha önce veya daha sonra mı inşa edildiğini tespit etmek de mümkün değildir.

Yapının güney ve doğu tarafında ana kaya-zemin üzerinde oyulmuş yaklaşık 20 tane yuvarlak-dairevi şekil yer almaktadır (Fot. 4,5). Günümüzde içleri toprak dolu olan, yuvarlak şekillerin, derinlikleri yaklaşık olarak 1.70-1.80m. olduğu söylenmektedir[1]. Bu yuvarlak şekillerin araları, suyolu şeklinde oyularak bir birlerine bağlanmıştır (Fot. 5).

Yapının etrafında, kuzey ve doğu taraftaki kayalık zeminin kotu daha yüksektedir. Bu kısımdaki eğim doğudan-batıya doğru azalmaktadır. Yapının doğu ve güney tarafındaki dairevi-silindirik şekillerin su depolamak için yapıldığı birbirlerine yüksek kottan, aşağıya doğru suyolları ile bağlanmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca yapının doğu tarafında, yüzeyde-ana kaya üzerinde, kayalar oyularak yapılmış pek çok bölüm bulunmaktadır (Fot. 4). Tüm bu kayaya oyulmuş bölümlerin, içleri toprak dolmuş olduğundan, şekilleri tam olarak anlaşılmamaktadır[2].

Yapının yakın çevresinde kuzey ve doğu tarafında sarnıçlar bulunduğu görülmektedir. Günümüzde su ihtiyacı artezyen kuyularıyla sağlanan köyün, daha önceleri su ihtiyacı sarnıçlarla sağlanmaktaymış ve köyün içerisinde büyüklü-küçüklü yaklaşık 40 sarnıç bulunmaktaymış[3].

Yapının Tarihçesi

Yapıda inşa, bani ve tarih kitabesi bulunmamaktadır. Bu nedenle Mehmedihan'ın ne zaman ve kim tarafından inşa ettirildiği bilinmemektedir.

Mehmedihan'ın Mimari Olarak İncelenmesi

Yapının günümüzde sadece, doğu-batı istikametindeki bir mekânı sağlam olarak gelebilmiştir (Fot. 1). Doğu-batı istikametinde, enine dikdörtgen şeklindeki mekân, yaklaşık olarak 5.50x22.40m ölçülerindedir (Çiz.1). Mekânın üzeri aynı yönde bir beşik tonozla örtülüdür (Fot. 6). Yapının kuzey ve güney duvarlarında belirli aralıklarla altışar adet mazgal pencere bulunmaktadır.

Mehmedihan'ın cepheleri, tamamen yıkılmış durumdadır (Fot. 5,7,8,9). Yapıda mimari eleman olarak, sadece mazgal pencereler sağlamdır (Fot. 6).

---

[1] Yapının yanındaki evin sahibi olan (75 yaşındaki) Eyyüp Han ile sözlü görüşme, 2017.

[2] İçlerindeki topraklar boşaltılmadan, bunların tam olarak büyüklüklerini, şekillerini anlamak ve doğru bir değerlendirme yapmak güçtür.

[3] Eyyüp Han ile sözlü görüşme, 2017.

Yapı elemanlarından ise sadece, yapının mevcut kısmının duvarları ve üst örtüyü oluşturan beşik tonozu sağlamdır (Fot. 8,9). Yapının sağlam olan kısımları, yığma yapım tekniğinde, kesme taşla inşa edilmiştir (Fot. 7,8).

Yapı kayalık alanda inşa edilmiştir. Yapının etrafındaki ve içerisindeki toprak dolayısıyla görülmese de, yapının duvarları muhtemelen ana kaya üzerine (kısmen ana kaya oyularak) inşa edilmiş olmalıdır. Yapı günümüzde ahır alarak kullanıldığından zemini toprak dolgudur (Fot. 6).

Yapının Özgünlük Durumunun Değerlendirilmesi

Yapının günümüzde doğu-batı istikametindeki dikdörtgen mekânı sağlam olarak ulaşmıştır (Çiz.1). Yapının diğer kısımlarıyla ilgili yapıda bir iz yoktur. Ancak bu büyüklükteki bir yapının tek bir mekândan oluşması güçtür.

Müller (1920) yüzyılın başında yapıyı daha sağlam olarak görmüş ve planını da çizmiştir. Müller'in vermiş olduğu plana göre bugünkü yapının batı tarafında bazı mekânlar daha bulunmaktadır(Çiz.2). Müller[4] (1920) yapı hakkında şunları söylemektedir;

"Urfa ve Viranşehir arasında bulunan Tektek Dağları'ndaki Muhammed Han'ın planı daha basittir. Kayalık mevkii, binanın her yönden genişlemesine müsaade etmediğinden ve yolcu trafiği küçük bir hanı gerektirdiğinden, 6m genişliğinde ve üzeri kemerli tonozla örülmüş uzun bir ahır yapılarak, batı ucuna, iki yolcu odası, bir hancı odası ve bir de ön avluyu kapsayan küçük bir bina eklenmiştir. Kayalık dağda bulunan Muhammed Han da doğal olarak taştan yapılmıştır[5]."

Yapının özgün durumunu belirleyebilmek için, Müller'in verdiği plan ile bilgiler hariç, mevcut yapı hakkında, her hangi veri bulunmamaktadır. Bu nedenle bu bilgilerin esas alınarak yapının özgün durumu belirlenebilir.

Günümüze sağlam olarak kalan kısım mimari olarak incelendiğinde, bu büyüklükteki ve dar uzun dikdörtgen şeklindeki bir mekân ancak bir han-kervansaray yapısında yolcuların, eşyaları ve hayvanlarıyla birlikte kaldıkları bölüm olmalıdır (Çiz. 1) (Fot. 6). Hanlarda kervanlardaki insanların beraberlerindeki ticari mallarıyla ve bu malları taşıyan hayvanları ile beraber kaldıkları bilinmektedir. Han-kervansaray yapılarında insanlar, insanları ve ticaret mallarını taşıyan hayvanlar ve ticaret malları için ayrı ayrı mekânlar yapılmamaktaydı.

Yapının diğer kısımlarındaki mekânlar ve mekânların büyüklükleri ise ancak Müller'in tespitlerine göre veya bu kısımlarda yapılacak bir kazıyla belirlenebilir.

Müller, yapının batı ucunda dört adet daha mekân bulunmakta olduğunu bunlardan, ikisi yolcu odası, bir tanesi hancı odası bir tanesinin de avlu olduğunu söylemektedir. Müller'in planı incelendiğinde, yapının kuzeybatı tarafında girişin bulunduğunu, girişin karşı tarafında hancı odasının olduğu, batı tarafında da yolcuların kalabileceği iki odanın yer aldığı anlaşılmaktadır(Çiz.2).

Sonuç

Sonuç olarak, Mehmedihan da, her hangi bir kitabe bulunmadığından, yapının inşa tarihini-dönemini belirlemek mümkün değildir. Mimari olarak ise Mehmedihan, doğu-batı istikametinde yolcuların, hayvanları ve eşyalarıyla birlikte kaldığı büyük bir mekân ile bu mekânın batı tarafında giriş ve üç adet odadan oluşan ve Urfa'ya 50km-iki menzil mesafede bulunan, bir han-kervansaray yapısı olduğu söylenebilir.

---

[4] Müller 1920.

[5] Müller 2001: 135.

Kaynakça

GÜLER, M. (1994) *Han El Bağrur Kervansarayı'nın Restitüsyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilimdalı, Ankara.

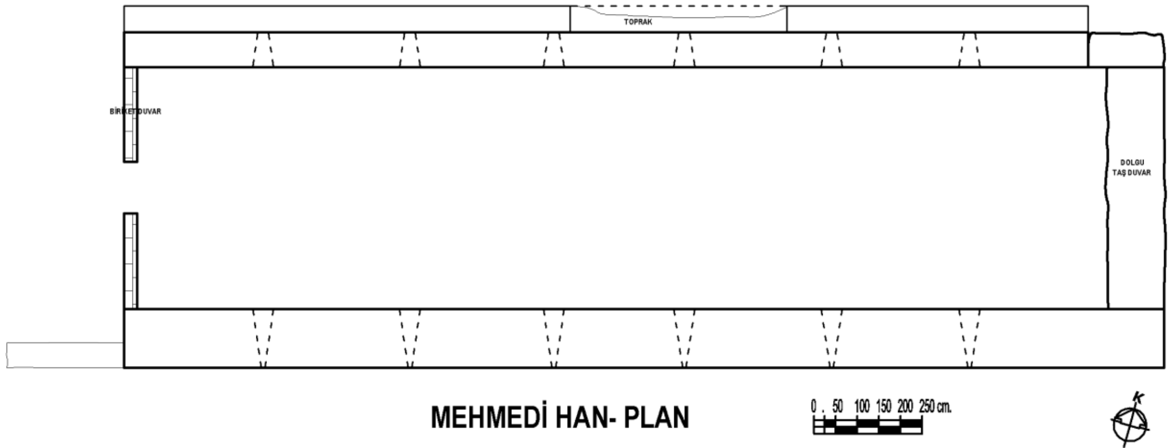
HILLENBRAND, R. (1994) *Islamic Architecture-form, function and meaning,* Edinburgh, Edinburgh University Press.

MÜLLER, K. (1920) Die Karawanserai im Vorderen Orient, Berlin.

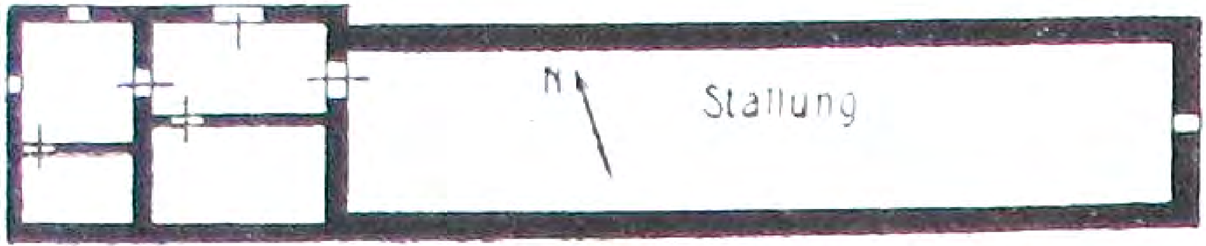
MÜLLER, K. (2001) *Die Karawanserai im vorderen Orient*, çev. Ali Osman Öztürk ve Şehabettin Uzluk, Konya, Yeni İpekyolu Konya Ticaret Odası Dergisi, Konya IV Özel Sayı, Aralık.

YETKİN, S. K. (1965) *İslam Mimarisi*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Enstitüsü Yayını.

Çizimler

Çizim 1. Mehmedihan-Plan(2017)

Çizim 2. Mehmedihan-Plan(Müller, 1920)

Resimler

Fotoğraf 1. Mehmedihan Genel Görünüş-Güneydoğu Köşesi

Fotoğraf 2. Mehmedihan'ın Güneydoğu Tarafındaki Yapı Kalıntısı

Fotoğraf 3. Yapı Kalıntısı-İç Mekan

Fotoğraf 4. Mehmedihan'ın Doğu Tarafı Etrafındaki Kayalık Alan

Fotoğraf 5. Mehmedihan Güney Cephesi Ve Yapının Güney Tarafında Kayalık Zemindeki Yuvarlak Şekiller Ve Suyolları

Fotoğraf 6. İç Mekan-Doğu-Batı Yönündeki Tonoz Ve Doğu Ve Batı Duvarındaki Mazgal Pencereler

Fotoğraf 7. Mehmedihan-Batı Tarafı

Fotoğraf 8. Mehmedihan'ın Kuzeydoğu Köşesi

Fotoğraf 9. Mehmedihan'ın Kuzey Cephesi

METODOLOJİK ÇALIŞMALAR
5. BÖLÜM

HARRAN KAZISI VE ÇEVRESİNDE ARKEOLOJİK SORUNLARI ÇÖZMEYE YÖNELİK ARKEOMETRİK ANALİZLER

Mahmut AYDIN*

Abstract

In this research it is aimed to highlight archaeological problems of Şanlıurfa Province Harran Excavation and its surroundings by using archaeometric techniques. It is widely believed that lime stones used in Harran city wall and Great Mosque taken from Bazda Stone Quarry. Therefore archaeometric analysis of Harran and Bazda Stone Quarry carried out. Beside this answer of this questions questioned through using archaeometry: Lead remains searched in basalt architectural stones because the aim of channels carved on the stones was questioned if they were used for lead clamp or ornament aim. Moreover chemical composition of red color in Great Mosque niche analyzed.

At the result of analysis it is understood that many of Harran lime stones come from Bazda Stone Quarry, channels on basalts were made for clamp aim because of high lead level. Red color chemical composition in Great Mosque niche is determined from its high sulfur (S) content.

In this research non-destructive Portable Energy Dispersive X Ray Florescence (P-EDXRF) spectrometer used.

Key Words: Harran Excavation and its surrounding, P-EDXRF, Lime stone analysis

Giriş

Harran Kazısı Ülkemizde her yıl yaklaşık 9 ay gibi uzun süre kazılarak kalıntıların gün yüzüne çıkarıldığı ender kazılardan biridir. Arkeolojinin bilim kısmı olan (Archaeological Science) arkeometri gelişmiş dünyayı takip eden arkeologların kazılarında çözmek istedikleri sorunların veya bilimsel bilgi üretmek istediklerinde faydalandıkları bir bilim dalıdır[1].

Kültür varlıklarının analizinde en önemli unsur kullanılan yöntemin tahribatsız olması ve in situ analiz imkanı tanımasıdır. Bu koşulları sağlayan ve kültür varlıklarının analizi için en yaygın kullanılan analiz yöntemi Taşınabilir Enerji Dağılımlı X Işınları Spektrometresidir (P-EDXRF). Harran ve çevresi analizlerinde de P-EDXRF kullanılmıştır. Tahribatsız bir yöntem olduğundan dolayı çok yaygın kullanılan bir yöntemdir[2]. Bu çalışmada Harran antik kenti yakınında bulunan Bazda Taş Ocağı'ndan (Resim 1), Harran Antik kentinden ve surlarından kireçtaşları analiz edilerek (Resim 2) sonuçlar karşı-

* Doç. Dr., Batman Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, aydinm135@gmail.com

[1] Bu çalışmada Harran kazı eserleri ve mimarisinde bana çalışma izni veren ve beni yönlendiren Harran Kazı Başkanı Sayın Prof.Dr. Mehmet ÖNAL'a teşekkür ederim.

[2] Beller 2016 vd; Scharlotto-Oucah 2015.

laştırılmıştır. Ayrıca boya analizi, özellikle bazaltlarda kullanılan süsleme ya da kenet amaçlı yapılıp yapılmadığı anlaşılmayan bazalt taşların işlenme amacının tespitine yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Metodoloji

Harran Kazısı ve Çevresi analizlerinde Taşınabilir Enerji Dağılımlı X-Işınları Floresans Spektrometresi (P-EDXRF) kullanılmıştır. Spektrometrenin farklı modlarında farklı elementler tespit edilebilmektedir. Bu çalışmada spektrometrenin Geochem Modu, Alloy Modu ile analizler yapılmıştır. Analizlerde aşağıdaki Modlarla analiz yapılmış ve ilgili elementlerin analizleri yapılmıştır. İz elementlere bakılarak taşların köken analizleri tespit edilmektedir[3].

1 Geochem Modu

Geochem Modunda analiz yapılırken P-XRF sırasıyla iki farklı ışında analiz yapmaktadır.

40 KV lik ilk ışında analiz edilen elementler şunlardır: V Cr Fe Co Ni Cu Zn Pt W Hg As Se Au Br Pb Bi Rb U Sr Y Zr Th Nb Mo LE Ag Cd Sn Sb Aynı Zamanda Ti ve Mn.

10 KV lik ikinci ışında yapılan analizde tespit edilen elementler şunlardır: Mg Al Si P S K Ca Ti Mn.

2 Alloy Plus (Alaşım Modu)

Alaşım Modunda 3 farklı ışınla analiz yapılmakta ve şu elementler tespit edilmektedir:

Işın 1 ile 40KV'de tespit edilen elementler:Ti V Cr Mn Fe Co Ni Cu Zn Hf Ta W Re Pt Au Hg Pb Bi Zr Nb Mo LE Pd Ag Cd Sn Sb

Işın 2 ile 13 KV'de tespit edilen elementler: Mg Al Si P S Mo Sn Ti V Cr Mn Fe Co Ni Cu Zn.

Işın 3 ile 8 KV'de tespit edilen elementler:Mg Al Si P S Mo Sn Ti V Cr Mn Fe.

3.Analiz Çalışmaları

Harran kentinde kullanılan kireç taşları, hammadde kaynağı olduğu düşünülen Bazda Taş Ocağı'ndan, kireç taşları üzerinde bulunan kırmızı boyalardan ve bazalt taşlarda kenet olup olmadığının tespiti amacıyla P-EDXRF kullanılarak tahribatsız analizler yapılmıştır.

3.1 Harran Antik Kenti ve Çevresi Kireçtaşı Analizleri

Harran Kenti yakınında bulunan ve Harran kentinde kullanılan kireçtaşları için hammadde kaynağı olduğu düşünülen Bazda Taş Ocakları (Figüre 1, Tablo 1) ve Harran Antik Kenti, surları ve yapılarında (Figüre 2-3, Tablo 1) köken analizi amaçlı yapılan P-EDXRF analizlerinde şu tespitlerde bulunulmuştur:

Titanyum (Ti), Alüminyum (Al) ve Çinko (Zn) oranları Bazda Taş Ocağı'nda tüm örneklerde tespit edilirken Hayati El Harrani Şehir Sur Taşlarında (Analiz 49,50,55 Halep Kapısının güney Duvarı (Analiz No 47) Halep Kapısının Giriş kuzeyi (Analiz No 44) ve Ulucami doğu giriş kapısının doğu duvarı Harim kısmı (Analiz No 21/2) , örneklerinde bu elementler tespit edilememiştir (Tablo 1).

Silisyum (Sr) oranları Bazda Mağarası Taş Ocağında %15-1.4 arasında değişirken ve %5.4 ortalamaya sahipken Bazda ile değişiklik gösteren örneklerde % 0.55 ortalamayla çok farklılık göstermektedir.

Cu Bazda Taş Ocağı örneklerinin %50 sinde 0,003 ortalamayla rastlanırken bu örneklerin hiç birinde tespit edilememiştir.

Mangan (Mn) oranları Bazda Taş Ocağı yaygın (örneklerin %60 ında) iken bu örneklerde(%20) nadiren rastlanılmaktadır. Diğer örnekler Bazda Taş Ocağı örneklerle elementel olarak uyuşmaktadır.

[3] Poretti 2017 vd.

Dolayısıyla yapılan analizlerde Harran ve yapılarının imarında asgari iki farklı taş ocağından faydalanıldığı söylenebilir (Tablo 1).

Resim 1: Bazda Taş Ocağı.

Resim 2: Harran Kentinde İnsitu Taş Analizi.

Analiz edilen kireç taşlarının 33 adeti Bazda Taş Ocağı Benzerlik gösterirken (Figure 2) 10 adeti Bazda Taş Ocağı kireçtaşı örneklerinden farklılık göstermektedir (Figure 3).

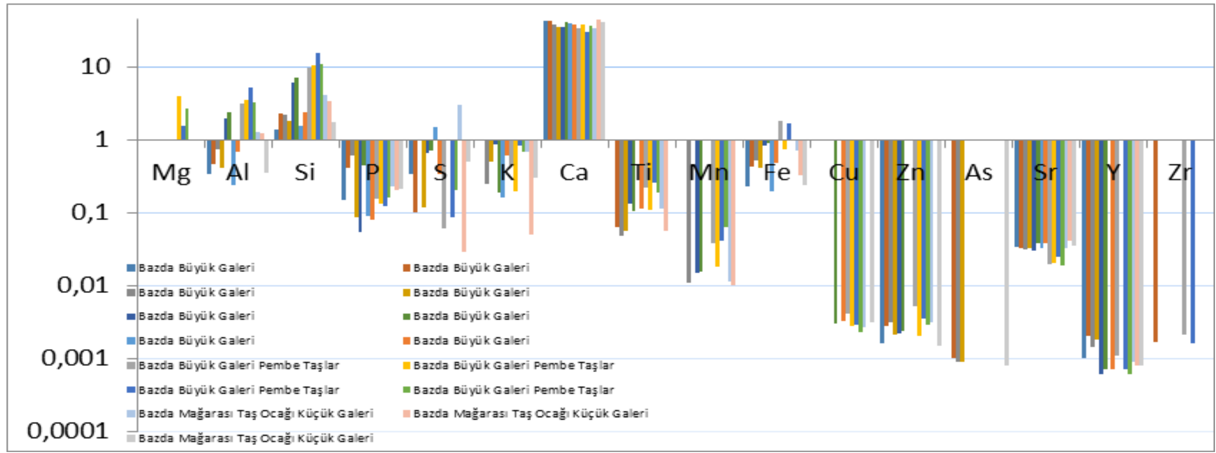
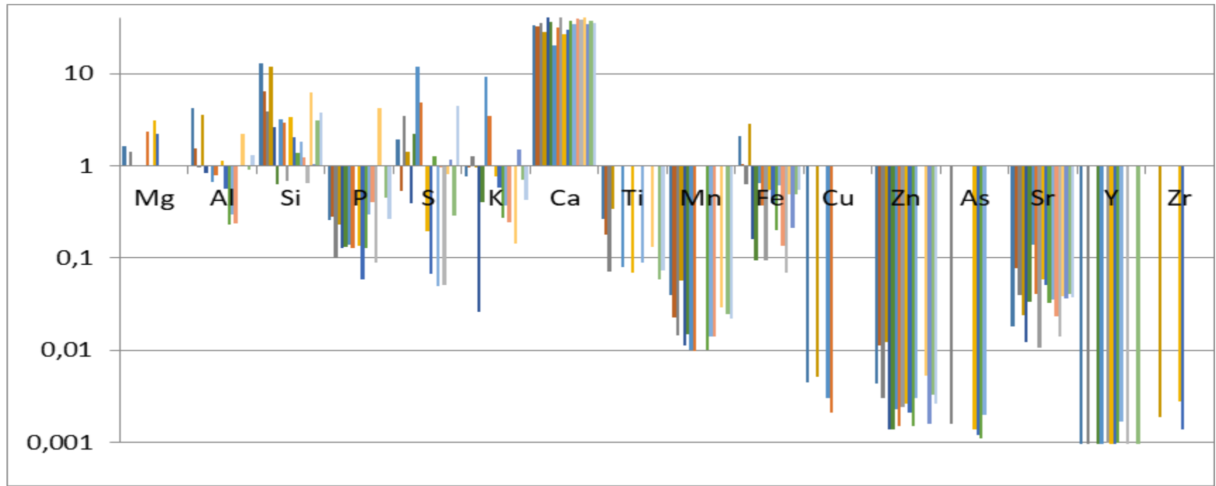
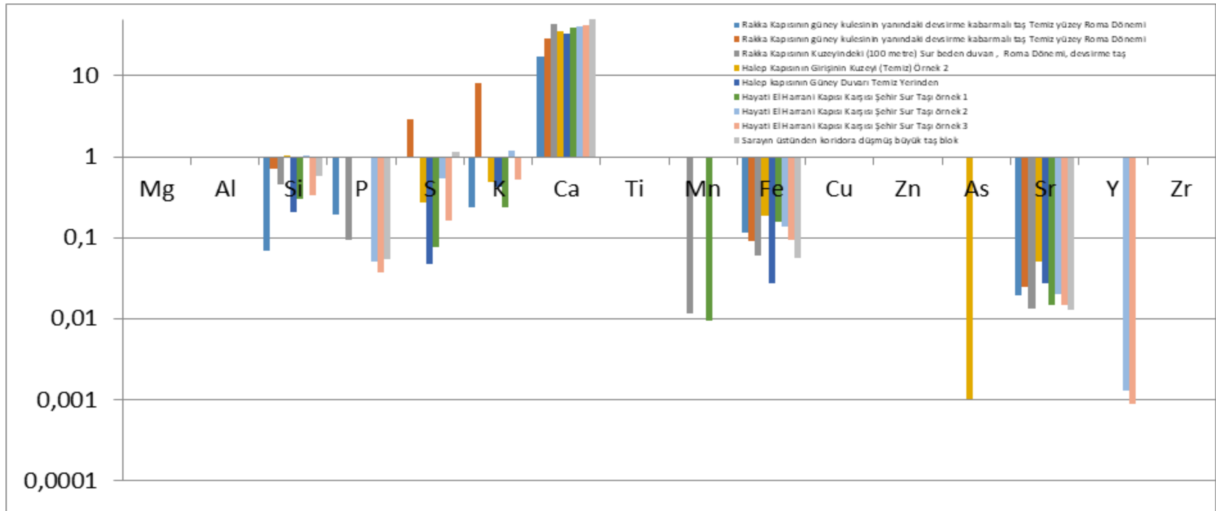

Figure 1:Bazda Taş Ocağı'nda Yapılan P-EDXRF Analiz Histogram Grafiği.

Figüre 2: Harran Antik Kentinde analiz edilen ve Bazda Taş Ocağı'yla Elementel olarak benzerlik gösteren mimariye ait kireç taşları P-EDXRF analiz Histogram Grafiği.

Figüre 3: Harran Antik Kentinde analiz edilen ve Bazda Taş Ocağı'yla Elementel olarak farklılık gösteren mimariye ait kireç taşları P-EDXRF analiz Histogram Grafiği.

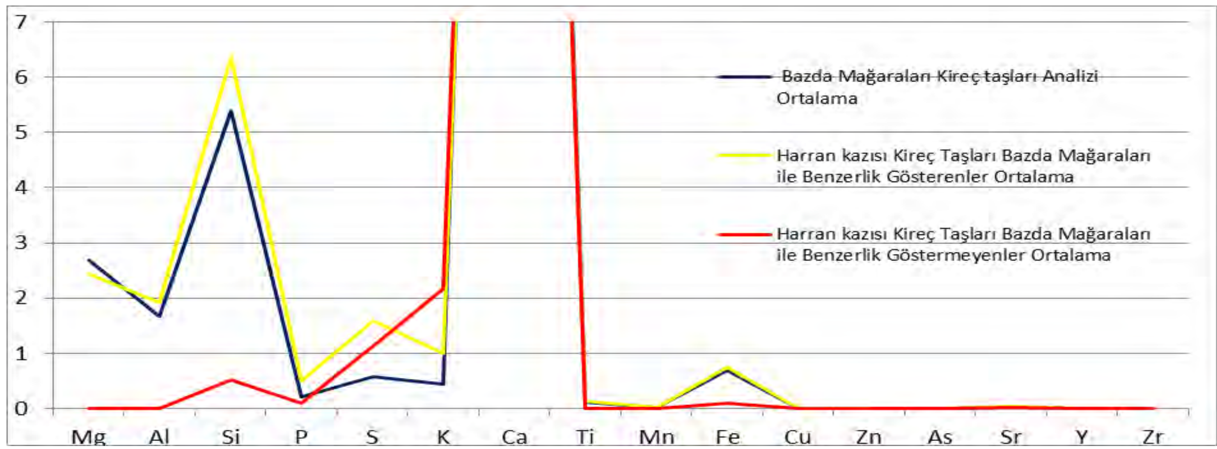

Figure 4: Bazda Taş Ocağı Kireçtaşları, Harran Antik Kentinde bulunan ve Bazda Taş Ocağı ile Benzerlik gösteren ve göstermeyen kireçtaşlarının P-EDXRF analiz sonuçlarının ortalama benzerlik ve farklılıklarını gösteren çizgi grafik.

Bazda Taş Ocağı kireç taşlarının analiz sonuçlarının ortalamaları, Harran Antik Kentinde bulunan ve Taş Ocağı ile Benzerlik gösteren ve göstermeyen kireçtaşlarının P-EDXRF analiz sonuçlarının ortalamaları karşılaştırıldığında (Figure 4) farklılıklar net olarak ortaya çıkmaktadır.

3.2 Kırmızı Boya Analizi

Ulu Cami mihrap içinde bulunan kireç taşı üzerinde bulunan orijinal kırmızı boyanın (Resim 3) kimyasal kompozisyonun tespit edilmesi amacıyla P-EDXRF analizi yapılmıştır (Tablo 2). Yapılan analizde boyanın olduğu yerde kükürt (S) oranı %90'a kadar yükselir (Figure 5) iken boyalı olmayan mihrap içi kireç taşlarında bu oran %1.8 ortalamaya sahip olduğu görülmüştür.

Resim 3: Kırmızı boyalı Harran Ulu Cami Mihrabı

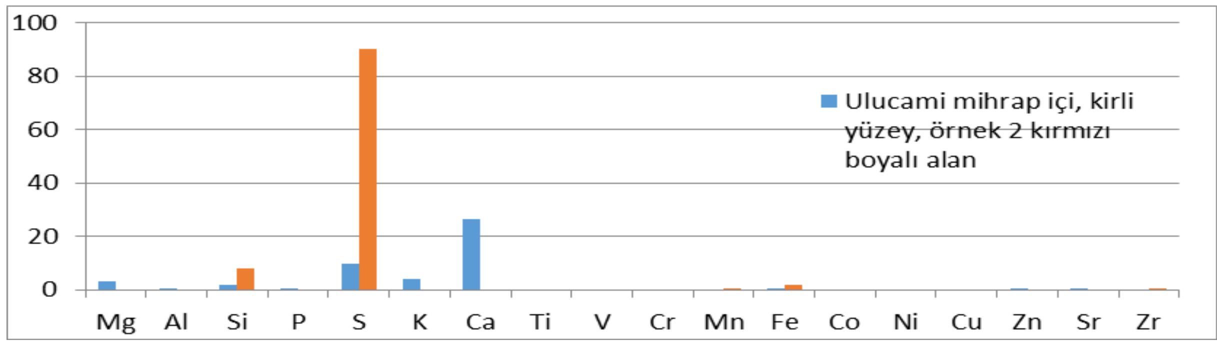

Figure 5: Ulu Cami mihrap içinde bulunan kireç taşı üzerinde bulunan kırmızı boya P-EDXRF analizi Histogram Grafiği.

3.3 Bazalt Taşlarda Bulunan Olukların İşlevlerinin Belirlenmesi

Harran İçkalesi imarında kireç taşların yanı sıra bazalt taşlar da kullanılmıştır. Bazalt taşlarında kullanılan olukların süsleme ya da kenet amaçlı yapılıp yapılmadığı arkeologların çözüm aradığı başka bir sorundur (Resim 4). Metal analizlerinde EDXRF'in kullanımı ve güvenirliliği oldukça yüksektir[4].

Resim 4: Harran İç Kalede Kullanılan Oluklu Bazaltlar

Bazalt taşların olukları iki örnek üzerinde yapılan P-EDXRF analizlerinde örnek 1'de Kurşun (Pb) tespit edilememiştir (Figure 6-7). Örnek 2 olan bazalt taş oluklarından yapılan analizlerde %18-39 arasında kurşun (Pb) tespit edilmiştir (Figure 6-7).

[4] Figueiredo 2007 vd; Navas 2016 vd.

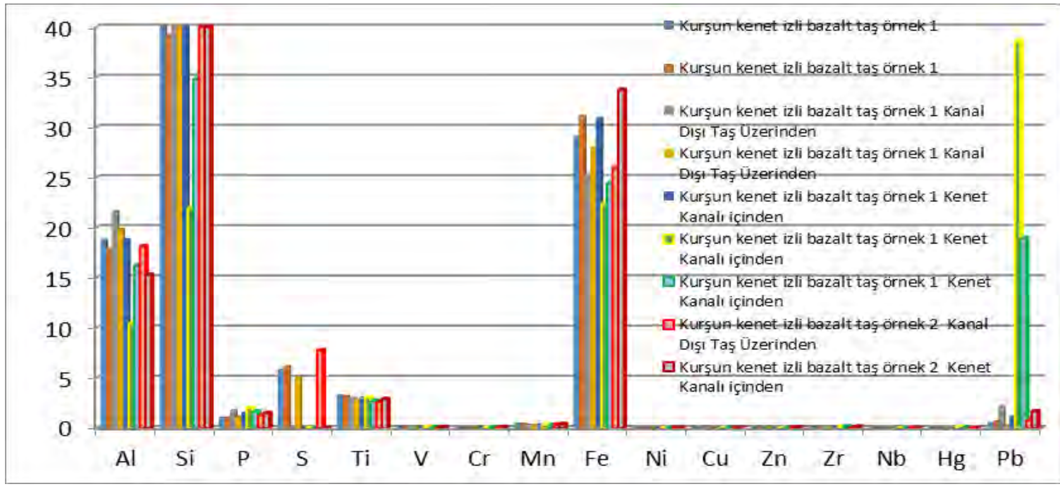

Figure 6: Bazalt taş oluklarından yapılan P-EDXRF Analiz Sonuçları Histogram Grafiği

Örnek 2'de tespit edilen kurşunun (Pb) civa (Hg) ile eritildikten sonra oluklara akıtıldığını ve hala tamamen uçmadığını Kurşun (Pb) oranlarının yükseldiği örnek 2 de tespit edilmiştir (Figure 7).

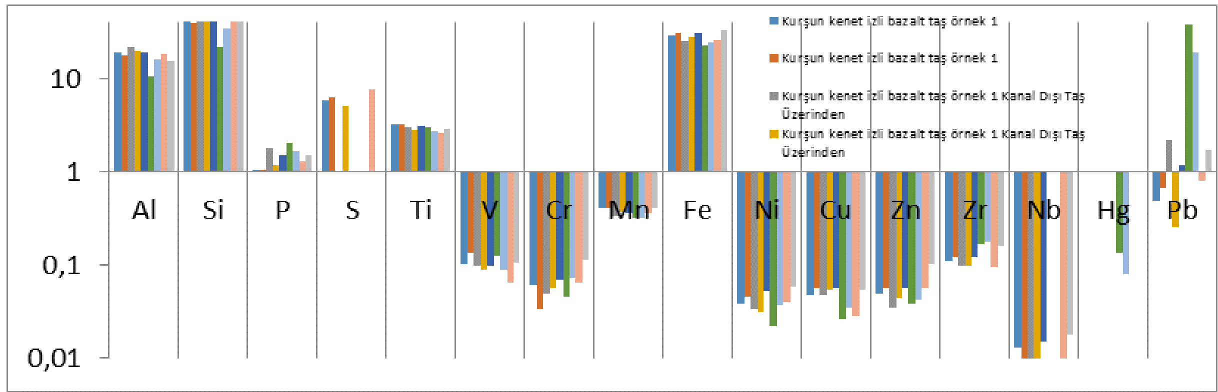

Figure 7: Bazalt taş oluklarından yapılan P-EDXRF Analiz Sonuçları Histogram Logaritmik Olarak

Sonuç ve Değerlendirme

Harran Antik kentinde mimariyi oluşturan kireçtaşlarının köken analizi araştırmalarında Harran'da asgari iki taş ocağından faydalanıldığı tespit edilmiştir. Taş ocağı kaynağını tespit etmek amacıyla Harran Kentine yaklaşık 18 km uzaklıkta bulunan Bazda Taş Ocağı'nda yapılan analiz sonuçlarını Harran Antik Kenti'ndeki kireçtaşı analiz sonuçlarının %75 ile uyuştuğu belirlenmiştir (Tablo 1). Harran kireçtaşlarının %25'inn kaynağının Bazda Taş Ocağı olmadığı bunların kökeninin tespit edilebilmesi için başka kireç taşı ocaklarından analizler yapılması gerekmektedir.

Ulu Cami mihrap içinde bulunan kireçtaşı üzerinde bulunan orijinal kırmızı boyanın kimyasal kompozisyonun tespit edilmesi amacıyla yapılan analizlerde kırmızı boyanın Kükürt (S) kullanılarak yapıldığı tespit edilmiştir.

Harran İçkalesi'nde hem kireç taşı hem de bazalt kullanılmıştır. Bazalt taşlarda bulunan olukların süsleme amaçlı mı yoksa taşların bir birine bağlantısını sağlamak amacıyla kenet amaçlı olarak kullanılıp kullanılmadığını anlamak için yapılan analizlerde kenetlerin en azından bazılarının Kurşun (Pb) kenet amaçlı kullanıldığı anlaşılmıştır.

Kaynakça

BELLER, J.A - J. GREENFIELD – H. FAYEK - M. SHAI – I. A. MAEIR (2016) Provenance and exchange of basalt grinding stones of EB III Tell es-Safi/Gath, Israel, *Journal of Archaeological Science* 9: Reports, 226-237.

FIGUEIREDOA, E. – P. VALERIO - M.F. ARAU JOA – J. C. Senna-Martinezc (2007) Micro-EDXRF surface analyses of a bronze spear head: Lead content in metal and corrosion layers, *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research A 580 (2007),* 725–727.

NAVAS M.J. – A. ASUERO - G, JİME´NEZ - A. M, A (2016) Review of Energy Dispersive X-Ray Fluorescence (EDXRF) as an Analytical Tool in Numismatic Studies, *Applied Spectroscopy Vol. 70(1),* 207–221.

PORETTI G. - M. BRILL – C. De VITO – A. M. CONTE – A. BORGHI – D. GUNTHER, A. ZANETTİ (2017) New considerations on trace elements for quarry provenance investigation of ancient white marbles, *Journal of Cultural Heritage 28*, 16-26.

SCHARLOTTO I. – T. OUCAH (2015) Provenance analysis of porphyritic volcanic materials in San Diego using portable X-ray Fluorescence, *Journal of Archaeological Science: Reports 3*, 285–294.

ARKEOLOJİK KAZI ALANLARININ İNSANSIZ HAVA ARACI DEĞERLENDİRME UÇUŞU: HARRAN BAZİLİKA KİLİSE ÖRNEĞİ

Mustafa ULUKAVAK, Abdulkadir MEMDUHOĞLU,
Halil İbrahim ŞENOL, Mehmet YILMAZ, Saffet ERDOĞAN,
Fred Barış ERNST[1], Semih MUTLU[2]

Unmanned Aerial Vehicle Assessment of Archeological Excavation Areas: Harran Basilica Church Example

Abstract

Today, with the developing technology, obtaining, processing, evaluating and interpretation of the spatial data is realized quickly and easily. UAVs have been used especially in documenting archeology and cultural heritage, especially in small work areas because of their quick, precise, low cost and easy use in obtaining periodic measurements.

The study was carried out on residues in the excavation area of Şanlıurfa City, Harran District. The UAV flight was chosen because the excavation work had not begun on the area surrounding the Harran Basilica Church on the north-north-east of the region and the small mosque remains on the south-east of the church yet. The products revealed in the study area can be used to determine the amount of residues found in archaeological excavation sites, to model the excavated remains and to create the topographic structure of the site. It is also stated that these products may be used as workspaces before and after the restitution process to be performed in the region and may be used to document work done in the region.

Key Words: Harran Basilica Church, Unmanned Aerial Vehicle, Point Cloud, SYM, SAM, Orthophoto

Giriş

Günümüzde insansız hava aracı (İHA) olarak bilinen hava taşıtları üzerine takılan sensörler ile yapılan kayıtlar birçok alanda kullanılmaya başlanmıştır. İHA'lar, özellikle küçük çalışma bölgelerinde

[1] Harran Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, Harita Mühendisliği Bölümü, 63300 Haliliye, Şanlıurfa mulukavak@harran.edu.tr

[2] Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 63300 Halilliye, Şanlıurfa

hızlı, hassas, düşük maliyetli, yüksek çözünürlüklü ve periyodik ölçülerin elde edilmesindeki kolay kullanımlarından dolayı özellikle arkeoloji ve kültürel mirasın belgelenmesinde kullanılmaya başlamıştır[3]. Ayrıca İHA'lar, ulaşımın ve konaklamanın risk taşıdığı bölgelerde ve örneklere verilebilecek zararlardan kaçınmak için arkeoloji sahalarında, temassız ölçüm gerçekleştirilebildiğinden dolayı daha çok tercih edilmektedir[4].

Bu çalışma Şanlıurfa İli, Harran İlçesi Sur İçi Kazı Alanı'nda bulunan kalıntılar üzerinde gerçekleştirilmiştir. İHA ile tek uçuş gerçekleştirilen bölgenin Kuzey-Kuzeydoğusundaki henüz kazı çalışmalarına başlanmamış Harran Bazilika Kilisesi ile yine bu kilisenin Güneydoğusundaki Küçük Cami kalıntılarını içine alan bölge seçilmiştir. Çalışma alanından elde edilen görüntüler değerlendirilerek ortaya çıkan ürünlerin arkeolojik kazı alanlarında bulunan kalıntı miktarlarının belirlenmesinde, ortaya çıkarılan kalıntıların modellenmesinde ve arazinin topoğrafik yapısının oluşturulmasında kullanılabileceğini belirlenmiştir[5]. Ayrıca bu ürünlerin bölgede yapılacak restitüsyon çalışmaları öncesinde ve sonrasında yapılacak uygulamalara altlık olabileceğini ve bölgedeki yapılan çalışmaları belgelemek amacıyla kullanılabileceği belirlenmiştir.

Çalışma Alanı

Çalışma Şanlıurfa İli, Harran İlçesi sur içi kazı alanında bulunan kalıntılar üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu bölge ilk olarak Seton LLOYD ve William BRICE tarafından Journal of the British Institute of Archeology dergisinin Ankara'da yaptığı Anatolian Studies başlıklı sayısının birinci cildinde Harran by Seton Lloyd and William Brice isimli makalede araştırılmaya başlanmıştır. Harran kalıntılarına verilen büyük ilgi ve önem kentin Mezopotamya ay kültüyle olan eski çağrışımları barındırdığından hiç şüpheyle karşılanmamıştır. Geçmişten günümüze kadar Harran kalıntılarının arkeologların ilgisi dışında kalmasının bu bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanmış olabileceği ortaya çıkmıştır. Kendi adıyla ya da Carrhae'nin klasik kıyafetiyle Harran'a yapılan birçok gönderme, Mezopotamya, Roma ve ortaçağ Arap edebiyatı boyunca ortaya çıkmaktadır ve Harran kalıntılarına neredeyse hiç atıfta bulunulmadan güçlü bir tarihsel kişiliğe kavuşmaktadır bahsi geçmektedir. Bölgede yapılmaya çalışılan araştırmalar birçok arkeolog kâşif tarafından incelenmeye alınmış ancak mükemmel bir şekilde gün ışığına çıkarılamamıştır[6]. Bu bölge son yüzyılın ortalarında Chesney'in Fırat Gezisi ve İngiliz misyoner G. P. Badger tarafından sık sık ziyaret edilmiştir[7]. 1879 yılında Sachau kalıntıların şeklini çizmiş ve mimari kalıntılar üzerinde çok önemli yorumlamalarda bulunmuştur[8]. 2015 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri gereğince, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Harran Üniversitesi adına, Harran Ören Yeri'nde Prof. Dr. Mehmet ÖNAL ve Harran Arkeoloji bölümü kazı ekibi tarafından kazı çalışmalarına başlanmıştır (Şekil 1).

İHA ile tek uçuş gerçekleştirilen bölgenin Kuzey-Kuzeydoğusundaki henüz kazı çalışmalarına başlanmamış Harran Bazilika Kilisesi ve yine bu kilisenin Güneydoğusundaki Küçük Cami kalıntılarını içine alan bölge seçilerek uçuş gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Harran Bazilika Kilisesi ve küçük cami kalıntılarının seçilmesinin sebebi henüz bu kalıntılar üzerinde bir çalışma yapılmamış olması ve kalıntıların yerlerinden oynatılmamış dolayısıyla insan etkilerinin diğer alanlara göre daha az olmasından dolayı seçilmiştir.

[3] Agapiou - Lysandrou 2015; Konstantinos vd: 2017; Field vd: 2017.

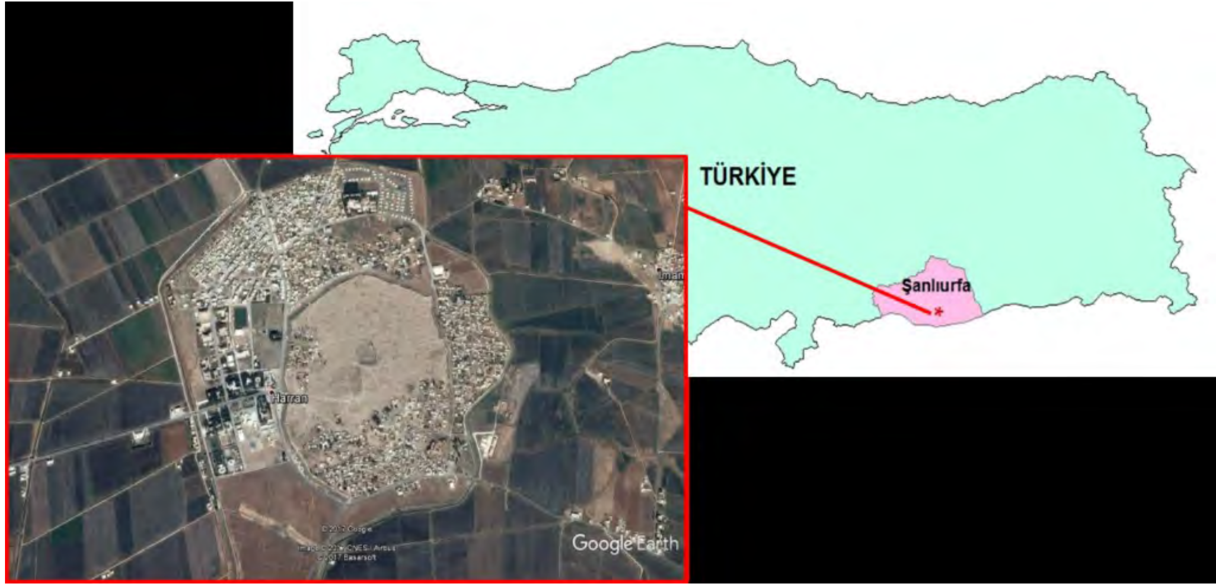
[4] Avdan vd: 2014.

[5] Uysal vd: 2015.

[6] Lloyd - Brice 1951.

[7] Chesney 1850.

[8] Sachau 1883.

Şekil 1. Harran Ören Yeri'ne ait uydu görüntüsü (Google Earth 2016).

Metodoloji

Bu çalışmada kalkışından sonra tam otomatik uçuş yeteneğine sahip olan İHA, Robonik Mekatronik Teknolojileri firmasının ürettiği TurkUAV Okto V3 isimli modeli kullanılmıştır. Hazırlanan uçuş planına göre İHA kazı alanına girilmeden manuel olarak havalandırılmış, önceden belirlenen güzergâha göre arkeolojik çalışma alanına ait fotoğraflar otomatik olarak elde edilmiş ve manuel olarak indirilmiştir. Fotoğraf çekim işlemi İHA'nın altına yerleştirilen 20.2MP çözünürlüklü Sony RX100II kompakt fotoğraf makinası ile gerçekleştirilmiştir. İnsansız hava aracına (Şekil 2) ve fotoğraf makinesine (Şekil 3) ait teknik bilgiler şekil 2 ve 3'te gösterilmiştir.

90x90x50cm boyutları

6kg sistem ağırlığı

18 dakika uçuş süresi

36km/saat yatay hız

12km/saat dikey hız

35km/saat rüzgâr dayanımı

2km kumanda menzili

3kg taşıma kapasitesi

0.8-1.69cm/piksel çözünürlüğü

Şekil 2. TurkUAV Okto V3 İHA teknik özellikleri.

5472 x 3648 piksel çözünürlük
20.2 MP Exmor R BSI CMOS sensör
28-100mm odak uzaklığı
1/2000 saniye deklanşör hızı
ISO 12800 düşük ışık hassasiyeti
F1.8 – F4.9 diyafram açıklığı
281gram ağırlık

Şekil 3. Sony RX100II kompakt fotoğraf makinası teknik özellikleri.

1. Uçuş Planının Hazırlanması

İHA'lar ile yapılan çalışmalarda birden çok parametreye dikkat edilmelidir. Öncelikle uçuş planı iyi yapılmalı ve ortaya çıkabilecek her türlü hatanın senaryosu gözden geçirilmelidir. Bölgenin uçuş anındaki hava durumu (sıcaklık, basınç, nem) değerlerine bakılmalıdır. Ölçümü yapılacak bölgede karşılaşılabilecek engelleri belirlemek için daha önceden bölgeye gidilerek arazi üzerindeki tehlikeli yüksek objeler kontrol edilmelidir. İHA'nın havalanmasını başlatmak için öncelikle düz ve mümkün olduğunca engebesiz bir zemin üzerinden uçuş başlatılmalıdır. Uçuşa başlamadan önce uçuş öncesi hazırlıkları adım adım kontrol edilmeli ve ardından uçuşa başlanmalıdır.

İHA ile veri toplama işlemine geçmeden önce araziye ait uçuş planı ofiste hazırlanmıştır. Uçuş planı İHA'nın kontrol yazılımı da olan TurkUAV Ground Station v2.1.0 ile hazırlanmıştır. Uçuş planı yer örnekleme aralığı 0.62cm/piksel, uçuş yüksekliği de 30 metre olarak planlanmıştır. Çekilecek fotoğrafların görüntü bindirme oranları %80 enine ve %60 boyuna bindirme olarak ayarlanmıştır. Bütün kontroller tamamlandıktan sonra uçuş işlemi gerçekleştirilmiştir. Uçuş 12 dakika sürmüş ve toplam 352 adet fotoğraf çekilmiştir.

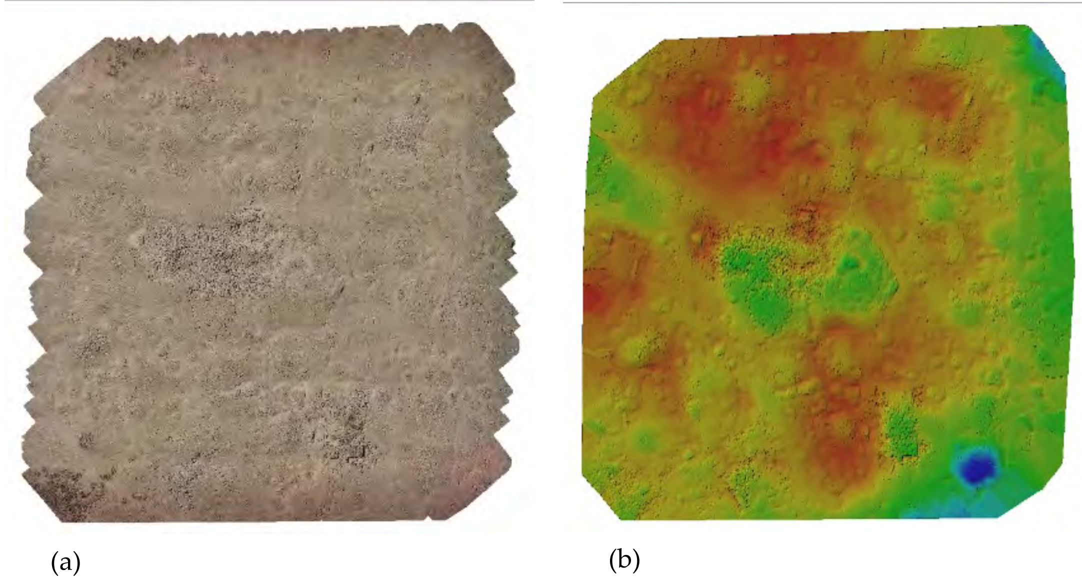
2. İHA'dan Elde Edilen Verilerin İşlenmesi

Uçuş sonrası görüntüler göz ile bakılarak bulanık fotoğraflar veri setinden çıkarılmıştır. İHA ile yapılan uçuş sonucu elde edilen görüntülerin harita olarak kullanılabilmesi için, fotoğrafların sahip olduğu eğiklik, dönüklük ve yükseklik farkında dolayı oluşan hataların düzeltilmesi ve dik izdüşüm haline getirilmesi gerekmektedir[9] (). Bu hataların düzeltildiği ve dik izdüşüm haline getirilen sayısal görüntülere ortofoto görüntü adı verilmektedir. Bu çalışmada elde edilen görüntülere yer kontrol yazılımı kullanılarak İHA'dan alınan koordinatlar ve fotoğrafların çekim noktalarına ait koordinatlar ilişkilendirilmiştir. Pix4D veri işleme yazılımı ile değerlendirilmiştir. Yazılım ile görüntülerin işlenmesi sonucunda Sayısal Yüzey Modeli (SYM), ortofoto görüntü ve çalışma alanına ait istenilen sıklıkta nokta bulutu verisi ile kalıntılara ait hacim bilgisi de elde edilebilmektedir. İHA'dan alınan fotoğraflara yer kontrol istasyonu ile fotoğraf orta noktalarına ait uçuş anında çekilen koordinatları işlendikten sonra Pix4D yazılımında 3 adımdan oluşan veri işlemeler gerçekleştirilmiştir. İlk olarak başlangıç düzeyde veri işleme (Initial Processing) yapılmış ve uçuşu yapılan bölgenin düşük çözünürlüklü ortofotosu ve sayısal arazi modeli oluşturulmuştur (Şekil 4a ve 4b).

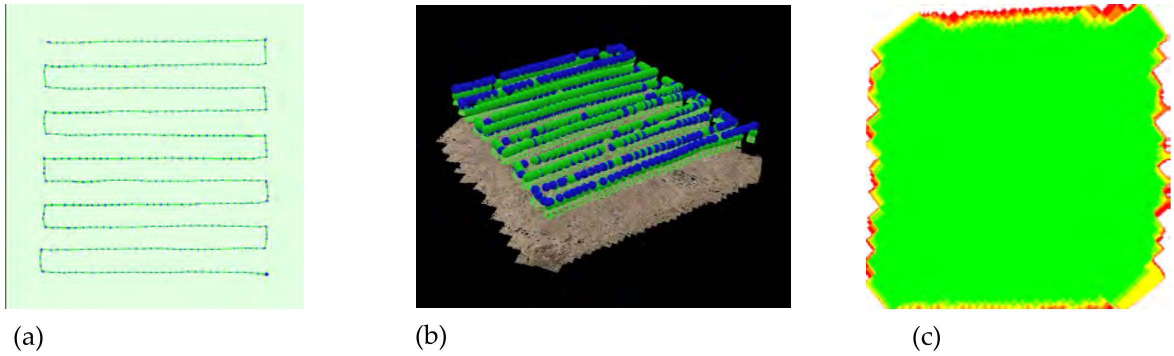
Ortaya çıkan ürünler bu aşamada düşük çözünürlüklü olduğundan sadece uygulama alanının ön izlemesini görmede kullanılmaktadır. Daha sonra nokta bulutu üretimi (Point Cloud Densification) aşaması başlamıştır. Bu aşamada ilk önce resim orta noktaları koordinatları dengelenmiştir (Şekil 5a),

[9] Avdan vd: 2014.

bindirmeli görüntülerdeki ortak piksellerden yüzeye ait nokta bulutu üretimi yapılmıştır (Şekil 5b) ve görüntü bindirmeleri (Şekil 5c) kontrol edilebilir.

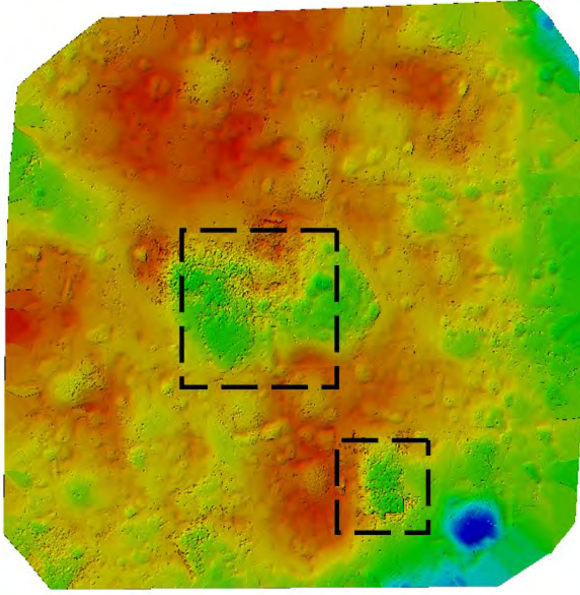
Şekil 4. Başlangıç düzeyde veri işleme sonucunda elde edilmiş düşük çözünürlüklü ortofoto (a) ve sayısal arazi modeli (b).

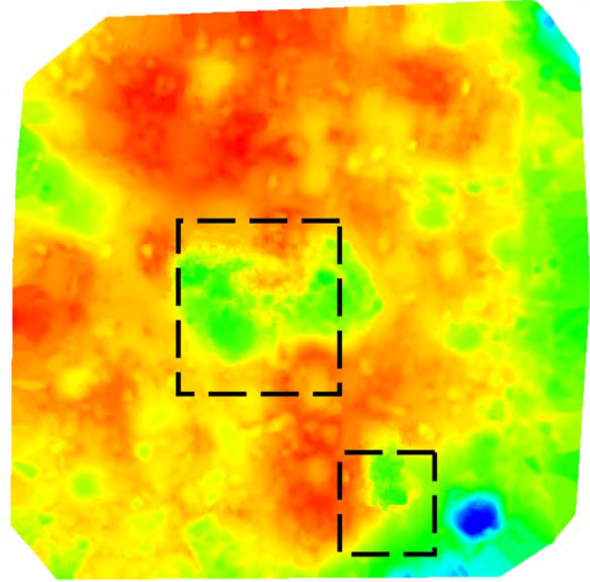
Şekil 5. Hava fotoğraflarına ait dengelenmiş koordinatlar (a), arazi yüzeyine ait nokta bulutu (b) ve görüntü bindirmeleri (c).

Hava fotoğraflarına ait koordinat değerleri ile resim orta noktalarına ait piksel değerleri dengelendiğinde piksellerdeki koordinat kaymaları en aza indirgenmiş olur. Daha sonra üretilen nokta bulutundan nesnelere ait boyut bilgisinin alınması, kazı dolgu miktarının belirlenmesi daha sağlıklı ölçülerle yapılabilir. En son olarak sayısal yükseklik modeli (SYM), sayısal arazi modeli (SAM) ve ortomozaik üretimi (Orthomosaic Densification) gerçekleştirilmiştir (Şekil 6, 7 ve 8).

Sayısal yükseklik modeli üretildikten sonra çalışma alanda bulunan her objenin yükseklik değişimi de belirlenmiş olur. Kırmızı olan bölgeler çalışma sahasının en yüksek, mavi olan bölgeler ise en alçak kısımlarıdır. Sayısal yükseklik modeli haritasında Harran Bazilika Kilisesi (Şekil 6a) ve küçük cami (Şekil 6b) kalıntılarının bulunduğu konumlar sırasıyla siyah kesik çizgili kare içine alınmıştır.

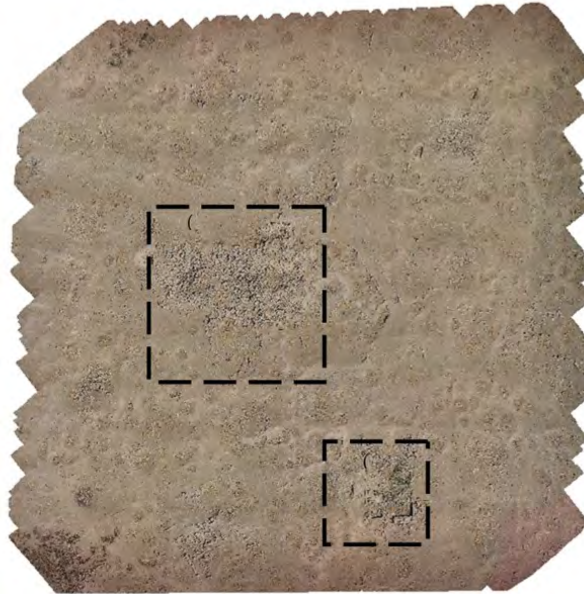

Şekil 6. Harran Bazilika Kilisesi ve Küçük Cami kalıntılarının bulunduğu arazinin sayısal yükseklik modeli.

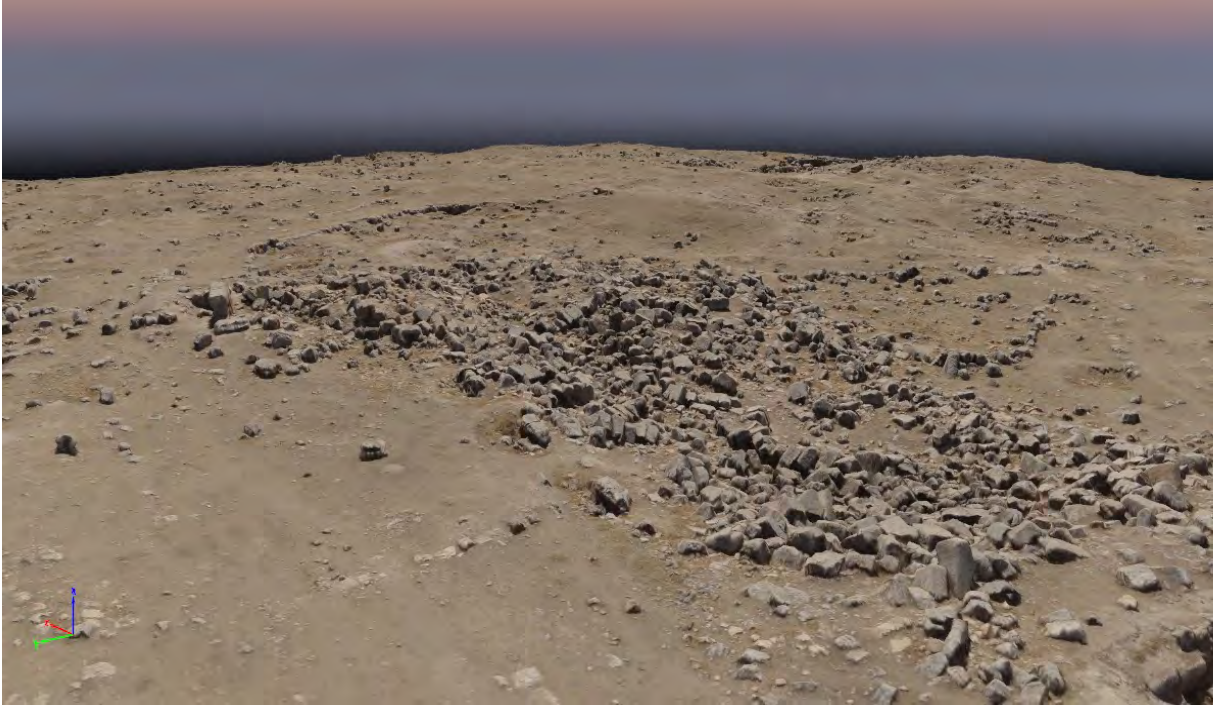
Şekil 7. Harran Bazilika Kilisesi ve Küçük Cami kalıntılarının bulunduğu arazinin sayısal arazi modeli.

Sayısal arazi modeli üretildikten sonra çalışma alanının yükseklik değişimi de belirlenmiş olur. Kırmızı olan bölgeler çalışma sahasının en yüksek, mavi olan bölgeler ise en alçak kısımlarıdır. Sayısal arazi modeli haritasında Harran Bazilika Kilisesi (Şekil 7a) ve Küçük Cami (Şekil 7b) kalıntılarının bulunduğu konumlar sırasıyla siyah kesik çizgili kare içine alınmıştır.

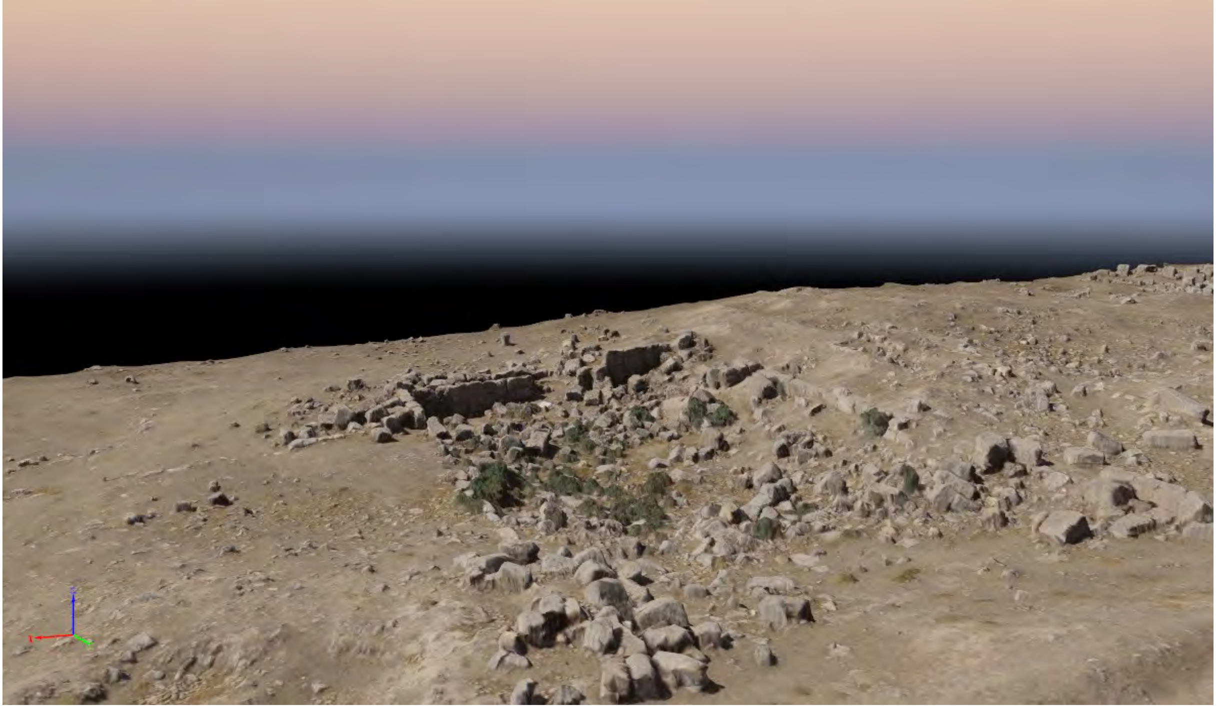

Şekil 8. Harran Bazilika Kilisesi ve küçük cami kalıntılarının bulunduğu arazinin ortofoto görüntüsü.

Ortofoto görüntü elde edildikten sonra araziye ait yükseklikler indirgenmiştir ve bu görüntüden alınan ölçüler arazideki gerçek değerleri ile aynıdır. Ortofoto görüntüde Harran Bazilika Kilisesi (Şekil 8a) ve Küçük Cami (Şekil 8b) kalıntılarının bulunduğu konumlar sırasıyla siyah kesik çizgili kare içine alınmıştır. Çalışma alanına ait sayısal yükseklik modeli, sayısal arazi modeli ve ortofoto görüntü üretildikten sonra bölgedeki kalıntıların modellemeleri yapılabilir. Modelleme işlemi yüzey giydirme (mesh) denilen bir yöntemle gerçekleştirilir. Şekil 9 ve Şekil 10'da sırasıyla Harran Bazilika Kilisesi ve Küçük Cami kalıntılarının yüzey giydirilmiş modelleri görülmektedir.

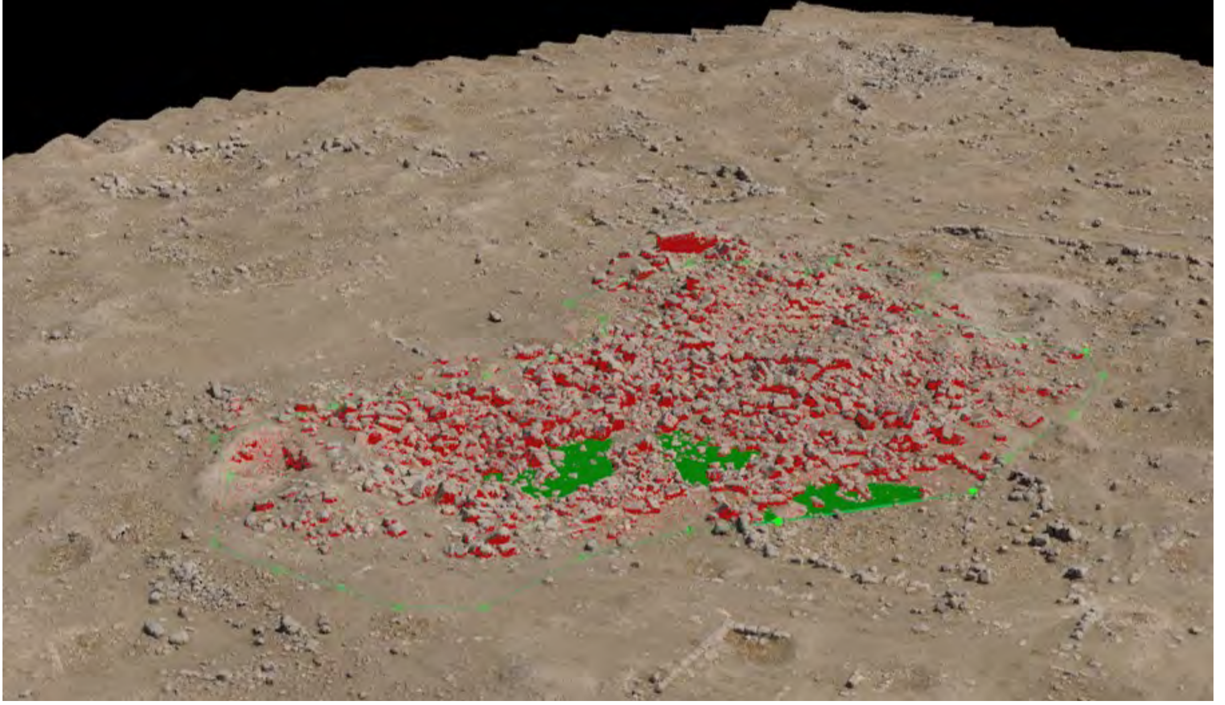

Şekil 9. Yüzey giydirilmiş Harran Bazilika Kilisesi kalıntıları.

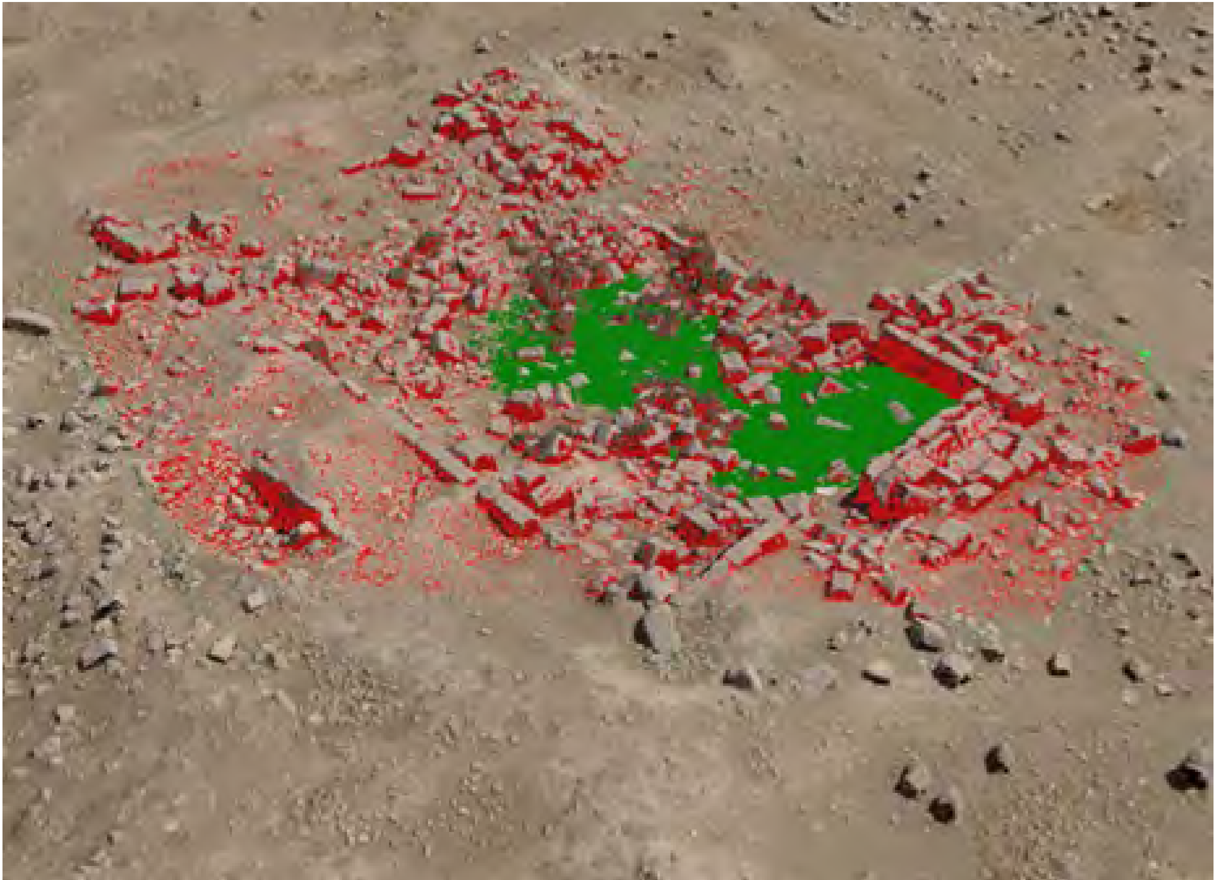

Şekil 10. Yüzey giydirilmiş Küçük Cami kalıntıları.

Yüzey giydirme işlemi yapıldıktan sonra Harran Bazilika Kilisesi ve Küçük Cami kalıntılarından bazı ölçümler elde edebiliriz. Üretilen nokta bulutu ve yüzeyler arazi üzerindeki her detayın konum bilgisini içermekte ve bunlara ait alan ve hacim hesapları Pix4D yazılımı ile kolaylıkla yapılabilmektedir. Uygulamamızda son olarak Harran Bazilika Kilisesi'ne ve küçük cami kalıntılarının arazi yüzeyinde kapladığı alan ve hacimlerin hesabına ait sonuçları belirledik (Şekil 11 ve Şekil 12).

Şekil 11. Harran Bazilika Kilisesi kalıntılarının arazide kapladığı alan ve hacim.

Şekil 12. Harran Küçük Cami kalıntılarının arazide kapladığı alan ve hacim.

Şekil 11 ve 12'de görüldüğü gibi Harran Bazilika Kilisesi ve Küçük Cami kalıntılarının arazi yüzeyinde kapladığı alan ve hacim görülmektedir. Kalıntıların etrafını çevreledikten sonra oluşan alan yeşil olarak yazılım tarafından işaretlendi. Bu yeşil alan içerisindeki yükseltiler arazi üzerindeki kalıntıların belirlenmesinde kırmızı olarak işaretlendi. Yeşil alanlar kalıntıların en alt noktasındaki yüksekliğe göre

referans alındığında bu alanın üzerinde kalan objelerin hacmi, kalıntı alanındaki toplam obje miktarını yaklaşık olarak verebilmektedir. Bu çalışmaya göre Harran Bazilika Kilisesi kalıntılarının arazide kapladığı alan yaklaşık olarak 2061m^2, kalıntıların arazideki yaklaşık hacmi 1766m^3 olarak hesaplanmıştır. Yine Harran küçük cami kalıntıların arazide kapladığı alan yaklaşık olarak 916m^2, kalıntılarının arazideki yaklaşık hacmi 610m^3 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre arkeolojik kazı alanları üzerinde önceden yapılacak İHA uçuşları ile bölgedeki kalıntıların kapladığı yaklaşık alan ve yaklaşık hacim miktarları kazı öncesinde hesaplanabilir.

Sonuçlar

Çalışma sonucunda bölgeye ait nokta bulutu üretimi ve kalıntılara ait yüzey oluşturma, çalışma alanının ortofoto haritası ile sayısal yükseklik ve sayısal arazi modelleri hazırlanmıştır. Çalışma sonunda İHA'lar ile elde edilen görüntüler kullanılarak ortaya çıkarılan ürünlerin; arkeolojik kazı alanlarında bulunan kalıntı miktarlarının belirlenmesinde ve modellenmesinde, arazinin topoğrafik yapısının oluşturulmasında, bölgede yapılacak restitüsyon işlemleri öncesinde, sırasında ve sonrasında çok önemli çalışmalara altlık olabileceği sonrasında da bölgedeki yapılan çalışmaları belgelemek amacıyla kullanılabilirliği ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda Harran Bölgesi'nin arkeolojik olarak büyük önemi bulunmaktadır. Aynı zamanda burada yapılacak çalışmaların bölge ahalisine de ekonomik ve kültürel büyük katkıları olacaktır. Yapılan çalışmada bölgenin arkeolojik önemini belirlemede bize ışık tutacağı gibi gelecek çalışmalara da altlık olabilecektir. Çalışmanın tarihi eserleri belgelemek hususunda da büyük önemi olup gelecek nesillere eserleri aktarmada günümüzde kullanılan en etkin yöntemlerden biri olarak kullanılmaktadır. Bu tarz çalışmalar sonucunda yapılan modellemeler ile görsel bir öğe oluşturarak geleceğe gerçekçi veriler miras kalacaktır.

Teşekkür

Çalışmalarımızda bize destek veren Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümüne teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynaklar

AGAPIOU, A. – V. LYSANDROU (2015) "Remote sensing archaeology: Tracking and mapping evolution in European scientific literature from 1999 to 2015", *Journal of Archaeological Science: Reports 4*, 192-200.

CHESNEY, R. C. (1850) "An Expedition fort he Survey of the Rivers Tigris and Euphrates", London, Vol. 1, p. 115.

SACHAU, E. (1883) "Reise in Syrien und Mesopotamien", Leipzig, 1883.

KONSTANTINOS, G. (2017) Nikolakopoulos, Konstantina Soura, Ioannis K. Koukouvelas, Nikolaos G. Argyropoulos, "UAV vs classical aerial photogrammetry for archaeological studies", *Journal of Archaeological Science: Reports 14*, 758–773.

FIELD, S. – M. WAITE, L. WANDSNIDER (2017) "The utility of UAVs for archaeological surface survey: A comparative study", *Journal of Archaeological Science: Reports 13*, 577–582.

AVDAN, U. – E. ŞENKAL - R. CÖMERT - S. TUNCER (2014) "İnsansız Hava Aracı ile Oluşturulan Verilerin Doğruluk Analizi", V. Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Sempozyumu (UZAL-CBS 2014), 14-17 Ekim 2014, İstanbul.

UYSAL, M. - A.S. TOPRAK - N. POLAT (2015) "DEM generation with UAV Photogrammetry and accuracy analysis in Sahitler hill", *Measurement* 73, 539–543.

LAZER TARAYICI VE İNSANSIZ HAVA ARACI KULLANILARAK KIZILKOYUN MAĞARALARININ MODELLENMESİ

Halil İbrahim Şenol, Abdulkadir MEMDUHOĞLU, Mustafa ULUKAVAK, Saffet ERDOĞAN, Mehmet YILMAZ, Fred Barış ERNST[1]Mehmet ÖNAL[2], Bekir ÇETİN[3]

Abstract

Today's developing technology has facilitated the rapid and accurate documentation of archaeological sites, along with the diversity and increasing sensitivity of measuring instruments. The laser scanning system, which is a terrestrial measurement system, provides easy-to-finish measurements in high-detail areas in a much shorter time, and more realistic images for subsequent drawings. Simultaneously measurements and modeling of large areas with aerial photographs are facilitated when working with unmanned aerial vehicles (UAVs). The study was carried out in the historical rock cemeteries of the 2nd century in the quarry of Kızılkoyun in Şanlıurfa province. The results obtained can be used in documentation of records and in restitution projects.

Giriş

Gelişen teknoloji ile birlikte tarihi yerlerin kayıt altına alınması işlemi risksiz ve kolay hale gelmiştir. Bu çalışmada lazer tarayıcı ve hava fotoğrafları kullanılarak arkeolojik alanda; nokta bulutu üretimi, nokta bulutları ve görüntülerin birleştirilerek yüzey giydirmesi, obje modellemesi, ortofoto harita, sayısal yükseklik modeli ve sayısal arazi modeli oluşturulması işlemleri yapılmıştır. Bu süreçte "Uzaktan algılama yöntemleri, mevcut ve gömülü arkeolojik eserlerin tespit edilmesinde ve korunmasında önemli rol oynamaktadır"[4]. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar arkeolojik projelerle kullanılabileceği gibi kazı bölgelerinin belgelenmesi amacıyla da kullanılabilecektir. Günümüzde insansız hava araçlarının ve uzaktan algılama sistemlerinin gelişmesiyle objelerin modellenmesi ve arazi yüzeyinin olduğu gibi tespit edilmesi kolaylaşmıştır. Günümüzde geleneksel yöntemlerin kullanımı uzun zaman alır ve maliyeti yüksektir[5]. Fakat günümüzde teknolojinin gelişmesi ve sistemlerin maliyetinin düşürülmesiyle bu fark azalmaya başlamıştır. Bunun yanında tarihi verilerin belgelenmesi için hızlı ve güvenilir ölçme yöntemleri gerekmektedir[6]. Çalışmada kullanılan cihazların alanında uzman kişiler tara-

---

[1] *Harran Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, Harita Mühendisliği Bölümü, 63300 Haliliye, Şanlıurfa, hsenol@harran.edu.tr*

[2] Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 63300 Haliliye, Şanlıurfa

[3] *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Şanlıurfa Müze Müdürlüğü, 63300 Haliliye, Şanlıurfa*

[4] Agapiou & Lysandrou: 2015.

[5] Uysal vd: 2015.

[6] Uysal vd: 2013.

fından kullanılması ve sonrasında yapılan uygulamanın yine profesyonel kişilerle yapılması çalışmanın istenen hassasiyette olması açısından önemlidir.

Çalışma alanı bölge tarihine ışık tutacak önemli bir yer özelliği taşımaktadır. Bu sebeple gün ışığına çıkarılan mezarların belgelenmesi önemlidir. Kullanılan cihazların farklı olması dolayısıyla iki farklı araştırma planı incelenmiştir. Uygulamada ilk olarak lazer tarayıcı ile birlikte tarihi yapı dışında ve içinde ölçümler alınmıştır. İkinci olarak ise insansız hava aracı (İHA) ile sabit yükseklikte uçuş yapılıp hava fotoğrafları elde edilmiştir.

Çalışma Alanı

Çalışma alanı Şanlıurfa İli Kızılkoyun Kazı Bölgesi'nde, M.S. II-IV. yüzyıla dayanan tarihi kaya mezarlıklarının olduğu bölgedir (Şekil 1). "Kent içinde bulunan Kızılkoyun sırtları ve Kale eteğinde bulunan mağaralar önemli bir kültürel kimlik unsuru olarak ortaya çıkmaktadır" (URL-1, 2011). Kentte birçok mağara bulunmasına rağmen bunların çoğu yerleşim bölgeleri altında kalmıştır. Kentin tarihsel önemini vurgulayan mağaralar Şanlıurfa kültürünün tarihsel gelişimine de ışık tutacaktır (Şekil 2).

Şekil 1. Çalışma Alanı

Şekil 2. Çalışma Alanı

“Kızılkoyun Caddesinin doğusunda yer alan, yaklaşık 400 kaya mezarının bulunduğu proje alanı yaklaşık 5 hektar büyüklüğündedir” (URL-1, 2011). Kaya mezarlarında mozaik ve heykeller bulunmuş ve bulunan bu kalıntılar kent tarihi açısından önemlidir. Bölgenin kuruluşuna ait zamanın belirlenmesinde arazinin kalkerli yapısı bu mağaraların tarihinin ilk çağ uygarlıklarına kadar dayanabileceğini göstermektedir. “Bugün Dergâh olarak adlandırılan balıklı göllerin bulunduğu alanın yakınındaki mağaraların varlığı, Paleolitik Dönem’de bugünkü Şanlıurfa şehrinin bulunduğu alan ve çevresinin yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir”[7].

Metodoloji

Günümüzde lazer tarama ve insansız hava araçları (İHA) gibi cihazların popülerliği arttıkça bu cihazlarla yapılabilecek uygulamaların sayısında ciddi bir artış görülmüştür. İki yöntemin de birbirlerine göre avantaj ve dezavantajları vardır (Lerma vd. 2010). Lazer tarama cihazları kriminal olayların belgelenmesinde, mühendislik yapılarının inşasından, röleve alımlarından arkeolojik eser ölçümlerine kadar çok geniş bir yelpazede yer almaktadır. Kullandığımız lazer tarama cihazı Stonex firmasının x300 modelidir (Şekil 3). Bu cihaz saniyede 40000 nokta atma kapasitesine ve 5 megapiksel çözünürlüklü iki açılı kameraya sahiptir. Ayrıca cihaz yatay eksende 360; düşey eksende 90 derecelik tarama yapabilmektedir. Cihaz en yakın 1.6 m, en uzak 300 m algılama kabiliyetine sahiptir.

[7] Çelik 2003.

Şekil 3. Stonex x300 Lazer Tarama Cihazı

Lazer tarama cihazlarıyla hassas ölçümler elde edebilmek için önemli olan şey tarama konumlarının iyi belirlenmesi ve uygun planın hazırlanarak bu plana uyulmasıdır. Çalışmada her bir tarama alanındaki ortak noktalara dikkat edilmeli ve cihaz bu noktalara kurulmalıdır. Tarama yapılan alanlarda referans noktası seçebilmek için alanla ilgili alınan görüntülerde aynı nesnelerin tekrar görülebildiğine dikkat edilmelidir. Ayrıntı düzeyinin yüksek olduğu bölümlerde ölçümler tekrarlanmalı ve ayrıntılar daha detaylı biçimde ortaya çıkarılmalıdır. Ölçümler yapılırken cihazın en yakın ölçüm mesafesi dikkate alınmıştır.

Uygulamada kullandığımız İHA Turkuav firmasının Octo V3 modeli olan 8 pervaneli oktakopteridir (Şekil 4). Cihazın üzerinde cihaza ait ekipmanlar ile birlikte 20.2megapiksel çözünürlüklü bir kamera taşımaktadır. İHA ile yapılan ölçümlerde, görüntülenecek bölge için detaylı bir uçuş planı çıkarılmıştır. Ölçümün gerçekleştirileceği bölgedeki engel yükseklikler iyi belirlenmiş ve İHA'nın uçuş yüksekliği de buna göre ayarlanmıştır.

Şekil 4. Turkuav Okto V3 Oktakopter

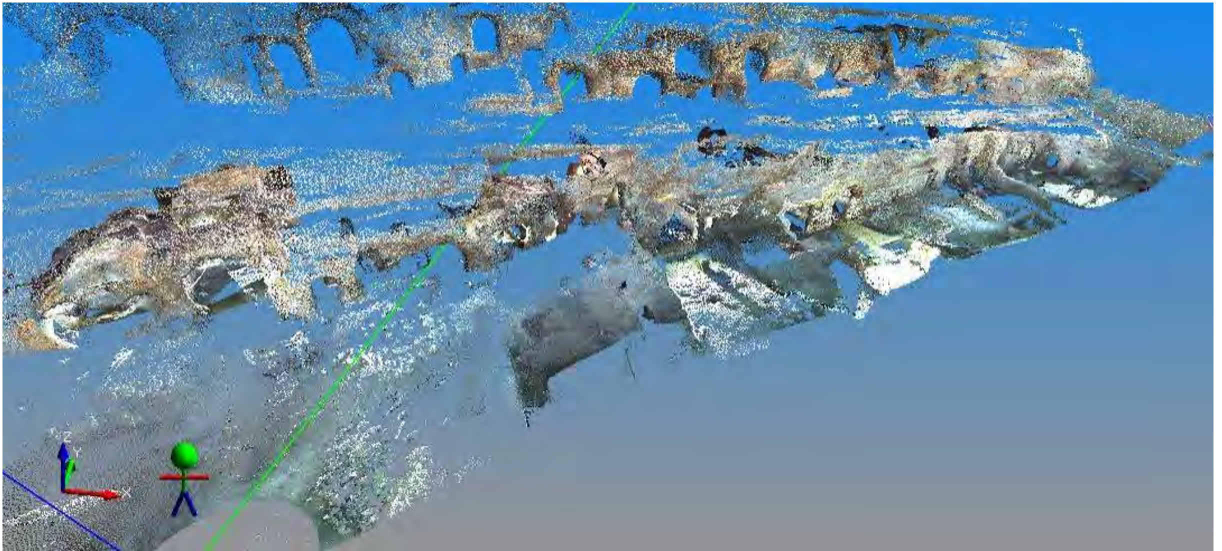
Cihazları kullanan operatörler uygulamanın başından sonuna kadar değişmemiş ve bu sayede oluşabilecek insan hataları en aza indirilmiştir.

Uygulama

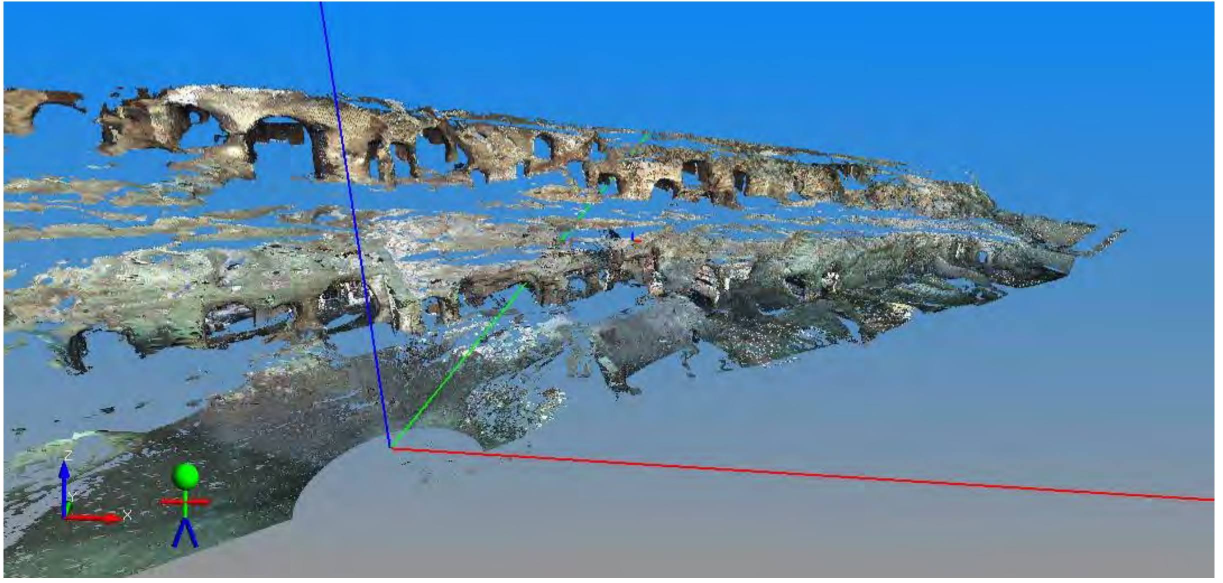
Çalışmada lazer tarayıcı ve İHA olmak üzere iki farklı cihaz kullanılmış ve dolayısıyla iki farklı yöntem uygulanmıştır.

1 Lazer Tarama Uygulaması

Çalışmada Stonex firmasının x300 kodlu lazer tarayıcı modeli kullanılmıştır. Kullanılan cihazın teknik özelliklerine dayanarak yapılan ölçüm planlanmış ve cihazdan alınabilecek maksimum verim hesaplanmıştır. Cihazın minimum ölçüm mesafesi ve arkeolojik çalışma alanının darlığı gibi kısıtlar göz önüne alınarak birden çok ölçüm yapılmış ve olası veri kayıpları en aza indirilmiştir. Lazer taramalarından nokta bulutu elde edilmiş ve yüzey giydirilerek obje modeli oluşturulmuştur (Şekil 5 ve 6).

Şekil 5. Kızılkoyun Nekropolü'nün Genel Görünümü (Nokta Bulutu)

Şekil 6. Kızılkoyun Nekropolü Genel Görünümü (Modellenmiş Görüntü)

Sonuç veride eğer fotoğraf giydirilmiş model istendiğinden dolayı ölçümün yapıldığı saate de dikkat edilmiştir. Aletin güneş ışınlarına direkt maruz kalmayacağı ve sonuçların doğruluğu açısından gölgenin de mümkün olduğu kadar az olacağı saatler seçilmiştir.

Şekil 7. (a) Mezar Girişleri (Nokta Bulutu), (b) Mezar Girişleri (Modellenmiş Görüntü)

Çalışmanın yapıldığı bölge Şanlıurfa ili olduğu için hava sıcaklığı da göze alınmıştır. Cihazın çalışma ısısı en fazla 50 derece olduğundan öğle sıcaklarında cihazın tutarlı çalışması mümkün değildir. Bu yüzden çalışma için, genelde güneşin mağaraların arkasında kaldığı ve cihazın güneş görmediği sabah saatleri seçilmiştir(Şekil 7).

Çalışmada bir ölçüm planı oluşturmak ve buna uygun bir biçimde ölçümü yapmak da önemlidir. Uygulamada ölçüm planı oluşturulmuş ve ayrıntı noktaları mümkün olduğu kadar çok ölçüde çıkacak şekilde (referans noktaları olarak kullanılacakları için önemlidir) ölçümler tamamlanmıştır.

Şekil 8. (a)Mağara İçi ve Mezar Girişi (Nokta Bulutu), (b)Mağara İçi ve Mezar Girişi (Modellenmiş Görüntü)

Çalışmada 24 adet ölçü alınmıştır. Bu ölçülerin her biri farklı bağlam noktalarından elde edilmiş olup hepsi birbirini görecek şekilde ayarlanmıştır. Ölçülerin her birinde referans olacak ayrıntı noktalarına dikkat edilmiştir. Alınan ölçülerde mümkün olduğunca köşe noktası alınmaya çalışılmıştır (Şekil 8, 9 ve 10). Lazer tarayıcıya ait veriler Reconstructer değerleme yazılımı içerisinde değerlendirilmiştir. 24 alımın yapıldığı çalışmada ortalama piksel hatası 3.5cm çıkmıştır. Hata aralığı projede istenen ayrıntı değerine göre değişim göstermektedir.

Şekil 9. (a) Kaya Mezarı İçi Detay (Nokta Bulutu), (b) Kaya Mezarı İçi Detay (Modellenmiş Görüntü)

Şekil 10. (a) Kaya Mezarı İçi Detay (Nokta Bulutu), (b) Kaya Mezarı İçi Detay (Modellenmiş Görüntü)

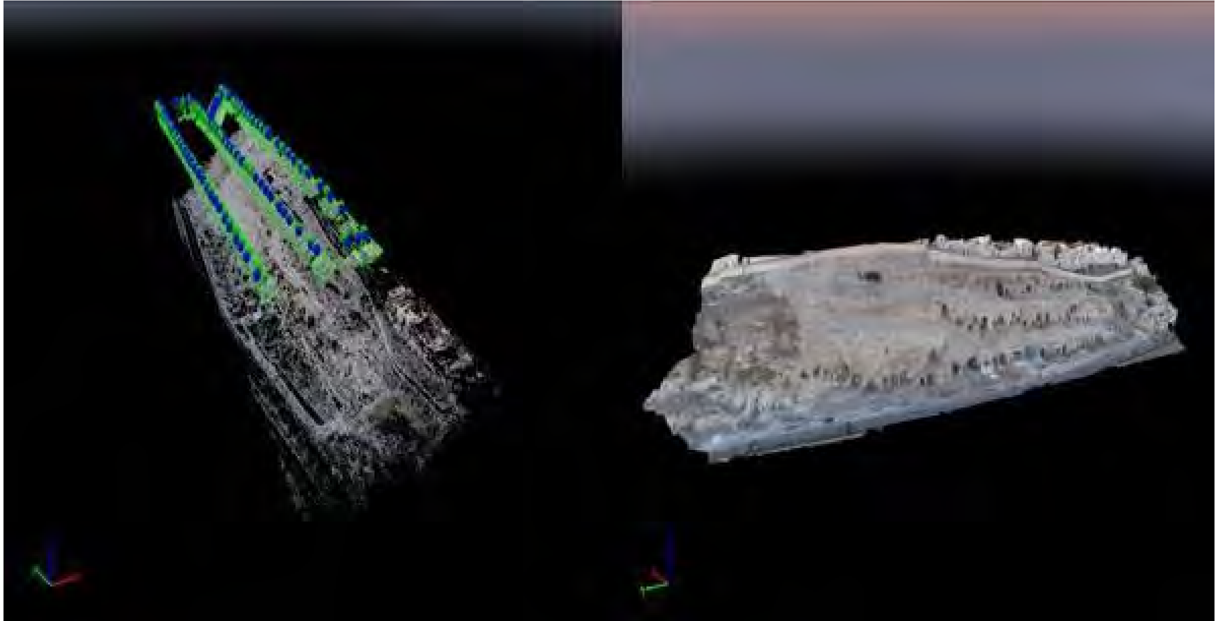
2 İnsansız Hava Aracı Uygulaması

Çalışmada Turkuav firmasının Octo V3 modeli olan 8 kanatlı oktakopteri kullanılmıştır. Uygulama alanı dik eğimli yapıya sahip bir arazi olduğu ve İHA'nın herhangi bir yere çarpma riskini göze almamak için 50 metreden uçuşlar yapılmıştır (Şekil 11). Sabit yükseklikli uçuş yapmak verinin tutarlı ve hesaplamaların kolay yapılabilmesi için önemlidir.

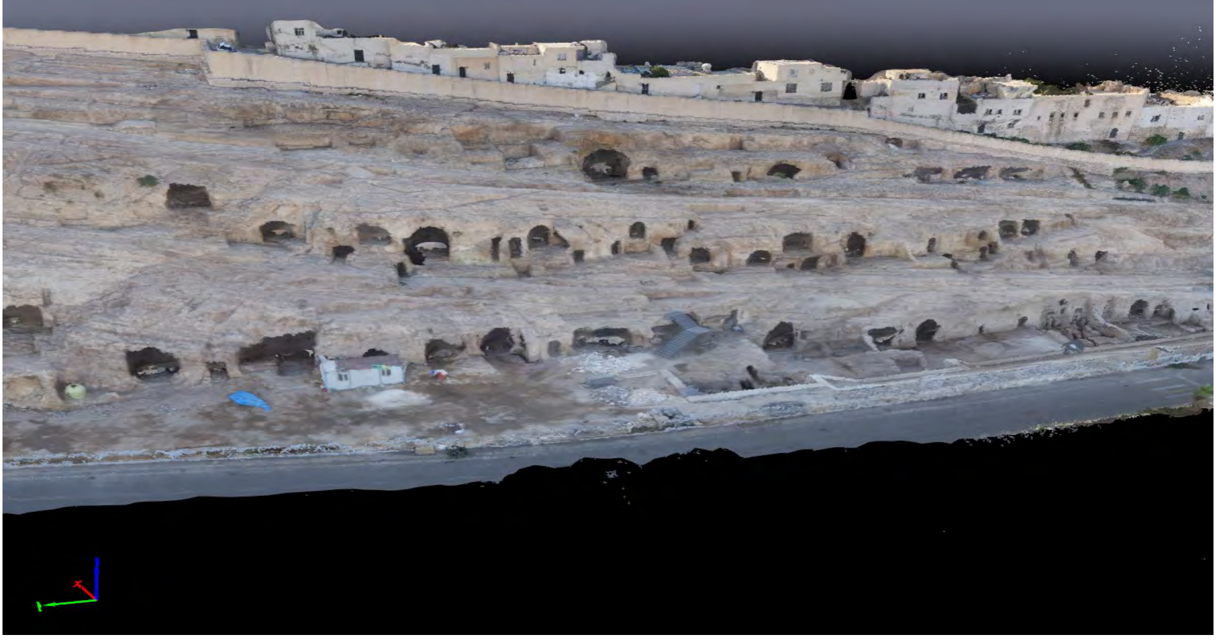
Şekil 11. Uçuş Bölgesi

Uçuşlar gölgenin mümkün olduğu kadar az olacağı sabah saatlerinde yapılmıştır. Böylece güneş dik yamacın ardında kalmış ve gölge oluşturmamıştır. Uçuş yapılan bölge için daha önceden uçuş planı hazırlamak çok önemlidir. Böylece uçuş süresini uçuşun hangi kısımlar içinde olacağını ve uçuş sırasında bir engelin var olup olmadığını tespit edilmiş ve plan buna göre hazırlanmıştır.

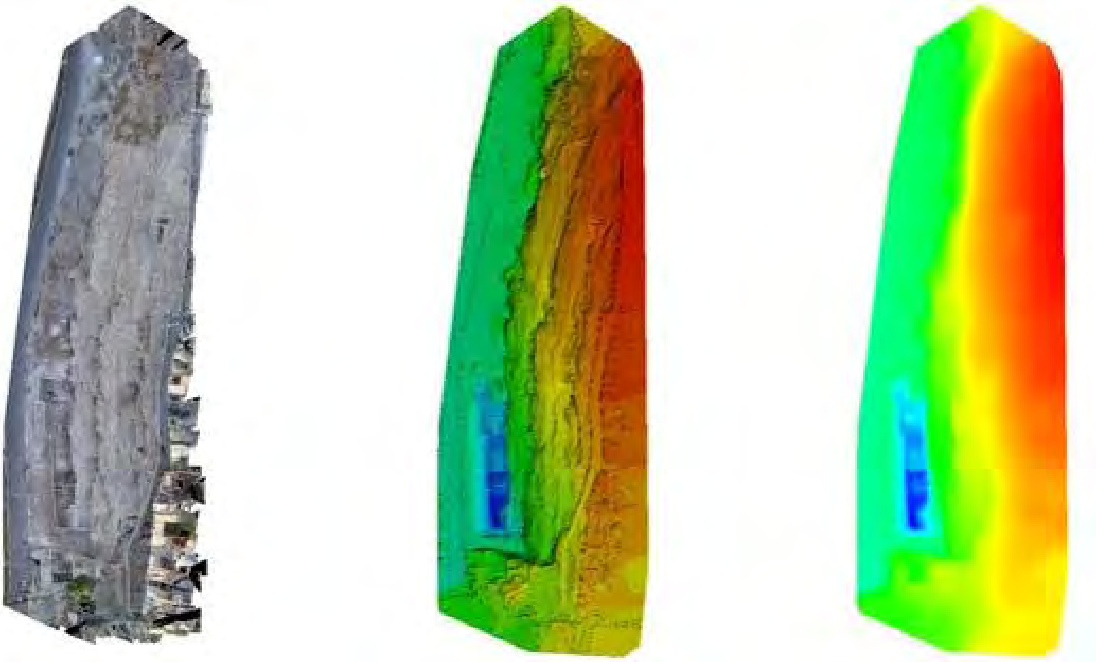
Şekil 12. (a)Elde Edilen Nokta Bulutu ve (b)Modellenmiş Görüntü

Pix4D yazılımı ile değerlendirilen çalışmada 99 fotoğraf kullanılmıştır. Uygulama alanı bu görüntülerle modellenip oluşan nokta bulutuna görüntüler giydirilerek uygulama alanı modellenmiştir (Şekil 12 ve 13).

Şekil 13. Kaya Mezarlarının Modellenmiş Görüntüsü

Değerlendirme sonunda yer örnekleme aralığı 1.26 cm/piksel olarak belirlenmiştir. Aynı zamanda ortofoto çıkarılmış ve sayısal yükseklik modeli, sayısal arazi modelleri oluşturulmuştur (Şekil 14).

Şekil 14. Elde Edilen (a)Ortofoto, (b)SAM ve (c)SYM

Elde edilen sonuç ürünleri, görüntüler ve modeller; tarihi alanların arşivlenmesi, arkeolojik kazılarda bulunan önemli eserlerin modelinin çıkarılması ve restitüsyon projeleri için altlık oluşturması çalışmalarında kullanılabilecekleri belirlenmiştir.

Sonuç ve Gelecek Çalışmalar

Çalışma sonunda kaya mezarlarının hem lazer tarama cihazıyla hem de İHA ile modellemesi yapılmış ve yüksek doğruluğa sahip sonuçlar elde edilmiştir. İHA ve lazer tarama yöntemi ile tarihi eser ölçümleri eserlere zarar vermeden ve temas etmeden yapılmış ve klasik ölçüm yöntemlerine göre hem

zaman hem de doğruluk açısından daha avantajlı olduğu görülmüştür. Cihazın göremeyeceği dar alanlarda ise cihaza ait aparatlar kullanılarak sorun giderilebilir. Ayrıca sayısal yükseklik modeli ve sayısal arazi modelleri ile arazi yapısı modellenmiştir.

Çalışmanın tarihi eserlere ışık tutmak ve var olan eserleri belgelemek açısından önem arz etmektedir. Gelecek çalışmalarda ise yüksek ayrıntı düzeyi gerektiren tarihi eserler araştırılacak ve derinlik analizi yapılması gereken yerler değerlendirilecektir.

Teşekkür

Çalışmalarımızda bize destek veren Şanlıurfa Müze Müdürlüğüne ve Harran Üniversitesi Arkeoloji Bölümüne teşekkürlerimizi sunarız.

Kaynakça

AGAPIOU, A. – V. LYSANDROU (2015). Remote sensing archaeology: Tracking and mapping evolution in European scientific literature from 1999 to 2015. *Journal of Archaeological Science: Reports*, *4*, 192-200.

UYSAL, M. – A.S. TOPRAK – N. POLAT (2015) DEM generation with UAV Photogrammetry and accuracy analysis in Sahitler hill. *Measurement*, *73*, 539-543.

UYSAL, M. – A.S. TOPRAK – N. POLAT (2013) Photo realistic 3d modeling with UAV: Gedik Ahmet pasha mosque in Afyonkarahisar. *ISPRS-International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences 1.2*, 659-662.

URL-1, 2011: Kızılkoyun Sırtları Canlandırma Projesi https://www.kentselstrateji.com/wp-content/uploads/V-07_Sanl%C4%B1urfa.pdf, Erişim Tarihi: 24 Ekim 2017.

ÇELİK, B. (2003) Şanlıurfa Kent Merkezinde Çanak Çömleksiz Bir Neolitik Yerleşim: Yenimahalle. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara*.

LERMA, J. L. – S. NAVARRO, M. CABRELLES - V. VİLLAVERDE (2010) Terrestrial laser scanning and close range photogrammetry for 3D archaeological documentation: the Upper Palaeolithic Cave of Parpalló as a case study. *Journal of Archaeological Science*, *37*(3), 499-507.

6. BÖLÜM

ÇEVRE DÜZENLEME VE KORUMA

ARKEOLOJİK SİT KORUMA PRATİKLERİ: GÖBEKLİTEPE ARKEOLOJİK SİT ALANI İÇİN ÖNERİLER

Aysun TUNA*

Protection Practices of Archaeological Sites in The World: Suggestions for Göbeklitepe Archaeological Site

Abstract

The importance of archaeological site from scientific perspective is assessed according to their status of being able to answer questions about past; and, their function of teaching answers about past in interpretative and pedagogic perspective. Archaeological sites can also be defined as information resources that can facilitate identifying the human behaviour and social processes of the time period they belong with the cultural layers, artefacts', ecological evidences and strong spatial and temporal relations among their components. In addition to that protection of archaeological sites is critically important in protecting traditional cultural values of the communities and development self and identity in parallel with that.

Numerous protection strategies are developed for protecting this information resources inherited from past. Turkey stands out with her "Site Management Plan" which countries are obliged to prepare to as a precondition to be able to be listed in the heritage list of UNESCO World Heritage Committee.

This article demonstrates protection methods by examining the archaeological site protection case examples in the world. Suggestions are put forward for Göbeklitepe Archaeological Site that is in UNESCO World Heritage Tentative List within scope of the data obtained from the examples.

Key words: Archaeological Site, Protection Techniques, Göbeklitepe.

* Dr. Öğr. Üyesi, Inonu University Faculty of Fine Arts and Design, Department of Landscape Architecture, Battalgazi,44100 MALATYA.

Giriş

Bugünün anlaşılması ve geleceğin kurulabilmesi, geçmişin her türlü belgesine, kanıtına doğru ve güvenilir bilgisine erişilebilirliği ölçüsünde mümkündür. Bu anlamda geçmişin izlerini taşıyan arkeolojik varlıklar sahip oldukları kültürel katmanlar ile geçmiş ve bugün arasındaki güçlü mekânsal ve zamansal ilişkiler ile ait oldukları dönemin insan davranışlarını ve sosyal süreçleri tanımlamada yardımcı olabilecek bilgi kaynaklarıdır. Toplumun kollektif bilinç ürünü olan bu bilgi kaynaklarının korunması toplumların geleneksel kültürel değerlerinin ve buna bağlı olarak öz benlik ve kimlik duygusunun geliştirilmesi için önemlidir.

1.Arkeolojik Sitlerde Uygulanan Koruma Politikaları

Türkiye'de özellikle 1950'li yılından itibaren yaşanan hızlı kentleşme süreci, özellikle kentsel yapılı çevre içerisinde ya da etrafında bulunan arkeolojik alanlar kentsel gelişme baskısının en çok hissedildiği kültürel değerlerden birisi olarak ortaya çıkmaktadır[1]. Arkeolojik alanların karşı karşıya kaldığı bu tehditler kapsamında kentsel gelişmeyi yönlendiren ve kontrol eden mekanizmaların tanımlanması ve planlama süreci içine dahil edilmesi gerekmektedir.

Türkiye'de Arkeolojik Sitlerin Korunmasının Yasal Açıdan Değerlendirilmesi

Türkiye'de farklı kültür katmanlarına ait, önemli ve geniş alanlara yayılan arkeolojik sitlerin korunmasına olanak veren yasal düzenleme 1973 yılında çıkarılan 1710 sayılı yasadır. Bu yasayla tek tek anıtlardan daha geniş bir kavram olan "sit" tanımlanmıştır. 1710 sayılı yasanın 1. maddesinde sit" *Homojen oluşları ve özellikleri, tarihi, estetik, artistik, bilimsel, ekolojik etnoğrafik ebedi veya efsanevi önemleri bakımından korunmaları ve değerlendirilmeleri gereken tabiatın veya tabiatla insanların müşterek eseri olan topoğrafik bölgelere denir*" biçiminde tanımlanmıştır. Bu yasadaki arkeolojik sit veya ören yeri tanımı daha sonra geliştirilmiştir. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun 5.11.1999 gün ve 658 sayılı ilke kararına göre arkeolojik sit *"İnsanlığın varoluşundan günümüze kadar ulaşan eski uygarlıkların yer altında, yer üstünde ve su altındaki ürünlerini, yaşadıkları devirlerin sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtan her türlü kültür varlığının yer aldığı yerleşmeler ve alanlar"* olarak tanımlanmaktadır[2].

Arkeolojik sit kavramının yerleşmesiyle, geniş arkeolojik alanların sınırları çizilerek yasal olarak korunmalarına olanak veren düzenlemeler getirilmiştir. Bu kapsamda Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu'nun 658 sayılı ilke kararı ile arkeolojik sitler sınıflandırılmıştır[3]. Sınıflandırmaya göre; I. derece arkeolojik sitler *"Korumaya yönelik bilimsel çalışmalar dışında aynen korunacak sit alanlar olarak bu alanlarda kesinlikle hiçbir yapılaşmaya izin verilmemesine, imar planlarında aynen korunacak sit alanı olarak belirlenmesine, bilimsel amaçlı kazıların dışında hiçbir kazı yapılamayacağı"* ifade edilmiştir. İlke kararına göre; II. derece arkeolojik sit *"Korunması gereken ancak koruma ve kullanma koşulları koruma kurulları tarafından belirlenerek korumaya yönelik bilimsel çalışmalar dışında aynen korunacak sit alanları"* olarak tanımlanmıştır. III. derece arkeolojik sit ilke kararı uyarınca *"Koruma - kullanma kararları doğrultusunda yeni düzenlemelere izin verilebilecek arkeolojik alanlar"* olarak tanımlanmıştır. Bu grupta kontrollü yeni yapılaşmaya izin verilmektedir.

Türkiye'de arkeolojik alanların korunmasında karşılaşılan başlıca sorunlar; kontrol ve denetim altına alınmayan alanlara yapılan kaçak kazılar, doğal tahribatlar, derecelendirme sorunlarına bağlı ola-

---

[1] Tuna 1998; Madran 2000; Kejanlı vd.: 2007, Sarıkaya Levent 2009.

[2] Ahunbay 2010.

[3] Ahunbay 2010.

rak oluşan mülkiyet problemleri, arkeolojik potansiyeli belirlenmemiş alanlarda ya da bilimsel ölçütlere dayandırılmadan yapılan derecelendirmelere bağlı olarak gelişen imar faaliyetleri, taşıma kapasitesini aşan ziyarete açılan ve uygun olmayan servis ve hizmet birimleri ve ulaşım çözümlemeleri ile varlığın tahribatına neden olan turizm faaliyetleri, kamulaştırma gibi finansal kaynak yetersizliklerinden kaynaklanan koruma ve denetim sorunları olarak sıralanabilir.

Belirtilen sorunlar karşısında arkeolojik sit alanlarının korunması için 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler; mülkiyet ile ilgili düzenlemeler, koruma amaçlı imar planları ve trampa (takas) usulü başlıkları altında sıralanabilir.

Mülkiyet ile ilgili düzenlemelerden; 2863 sayılı kanunun 13-14. Maddelerinde hazineye, diğer kamu kurum ve kuruluşlarına ait olan korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı ile bunlara ait koruma sınırları dahilindeki taşınmazlarla ilgili satış, hibe, kiralama, devir, terk, tahsis, irtifak ve intifa hakkı tesisi vb. konularda yürütülen işlemlere ilişkin kurallar belirtilmiştir. Bu maddeler kapsamında; münferit taşınmaz kültür ve tabiat varlığı olarak tescil kararı bulunan, tescilli taşınmaz kültür ve tabiat varlığının koruma alanında kalan, sit alanı olarak tescil edilen alan içinde yer alan taşınmaz varlıkların satış, hibe, kiralama, tahsis, devir, terk, irtifa ve intifa hakkı verilmesi ile ilgili yapılacak işlemler ve izlenilmesi gereken süreç tanımlanmıştır[4].

İlgili kanunun 15. Maddesinde kısmen veya tamamen gerçek ve tüzel kişilerin mülkiyetinde olan korunması gerekli kültür ve tabiat varlıkları ile koruma alanlarında yapılacak kamulaştırma usul ve esasları belirtilmiştir.

Arkeolojik sit alanlarının korunmasında en kapsamlı yöntem olan koruma amaçlı imar planlarının hazırlanması ile ilgili detaylı bilgiler ilgili kanunun 17.maddesinde yer verilmiştir. Koruma amaçlı imar planlarının hazırlanmasında ilgili mevzuat kapsamında yürürlüğe giren *"Koruma Amaçlı İmar Planları Teknik Şartnamesi"* esas alınmaktadır (Anonim, 2011).

İlgili kanun 15. maddesine dayandırılarak hazırlanan *"Sit Alanlarında Kalan Taşınmazların Hazine Taşınmazları ile Değiştirilmesi Hakkında Yönetmelik"* de bir diğer koruma yöntemi olan trampa (takas) hakkındadır[5]. Gerçek ve özel hukuk tüzel kişilerinin mülkiyetinde bulunan, içinde korunması gerekli taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının bulunması nedeni ile sit alanı ilan edilen ve kesin inşaat yasağı getirilen taşınmazların Hazine taşınmazları ile değiştirilmesi olarak tariflenen trampa yönteminin usul ve esasları belirtilmiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Maliye Bakanlığı tarafından yürütülen trampa işlemleri; her yıl bakanlığın belirlemiş olduğu trampa programının kapsadığı sit alanlarında bulunan mülk sahipleri tarafından yapılan başvuruları ve uygun bulunan başvuruların özel mülk arazilerle Hazineye ait emsal değerdeki arazilerin takas işlemlerini kapsamaktadır. Özel mülkiyet kapsamındaki sit alanlarının para ödenerek kamulaştırılması büyük bir finansal kaynak gerektirdiğinden trampa yöntemi ile daha etkili korumadan bahsetmek mümkündür.

Türkiye'de kültürel varlıkların korunmasında katılımcı süreçler içeren ve 2863 sayılı kanun kapsamında yer alan kültür varlıkları ve bulundukları alanlar ile ilgili çeşitli düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemelerden 5225 sayılı Kültür Yatırım ve Girişimlerini Teşvik Kanunu kapsamında koruma uygulamalarına yönelik katılımcı sürecin teşvik veya indirimler ile desteklenebileceği belirtilmektedir[6]. 5422 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu ve 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununda, 5228 sayılı "Bazı Kanunlarda ve 178 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun "un 28. ve 32. maddeleri ile kültürel alandaki destek (sponsor) faaliyetlerinin teşvik edilmesi için kültürel faaliyetleri destekleyen gerçek veya tüzel kişilere bazı vergi avantajları sağlanmaktadır[7].

Kültürel mirasın korunmasında doğrudan katılımın sağlanması kapsamında 2863 sayılı Kanunun 58. Maddesinde yer alan *"ilgili meslek odaları koruma bölge kurulu toplantılarına gözlemci olarak katılabilir"*

---

[4] Anonim 2011.

[5] Anonim 2011.

[6] Anonim 2009.

[7] Anonim 2014.

ifadesi çerçevesinde "Mimarlar Odası" ve "Şehir Plancıları Odası" ilgili üyelerinin katılımı sağlanmaktadır.

Ulusal ölçekte koruma alanında önemli faaliyetlerde bulunan Tarihi Kentler Birliği, ÇEKÜL, Taç Vakfı, Arkeologlar Derneği, Anadolu Sanat Tarihçileri Derneği, Türk Tarih Vakfı, KÜMİD vb. sivil toplum kuruluşları bulunmaktadır.

Arkeolojik alanların korunmasında yeni bir kavram olan alan yönetim planı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Mevzuatına, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununda 5226 sayılı kanunla yapılan değişiklik ile girmiş bulunan bir kavramdır[8]. Türkiye için yeni bir kavram olan arkeolojik alan yönetim planı; arkeolojik mirasın sınıflandırılması, özelliklerinin belirlenmesi, tanımlanması ve bunların sonucunda bölgenin/yerelin arkeolojik envanterinin oluşturulması ile arkeolojik alanların etkileşim sahaları ile birlikte korunması, toplumsal faydalanma sürecinde ortaya çıkacak gereksinimleri karşılamak üzere alana getirilecek yeni kullanımların koruma bağlamında değerlendirilmesi ve bu kapsamda gerekli önlem ve eylem planlarını belirleyecek idari yapılanmayı ve bu yapının yerine getirmekle yükümlü olduğu idari faaliyetleri içermektedir[9]. Arkeolojik alan korumada yönetim planı yapılması uluslararası boyutta önemli bir yer edinmiştir. UNESCO Dünya Miras Merkezi, Dünya Miras Listesi'ne kabul edeceği alanların bir yönetim planı olmasını öngörmektedir[10].

Dünyadaki Arkeolojik Sit Koruma Pratikleri

İkinci Dünya Savaşının yaralarını sarmak için endüstrileşmenin yoğunlaştığı batı dünyasında fiziksel çevre sorgulanmaya başlamış, 20 yy'a hakim olan modernist düşünce ve davranışın tarihselliğini yadsıyan yaklaşım yerine tarihsel bağlantıları yeniden kurmak ve tarihi yeniden yorumlama çabaları post modernizm akımı olarak şekillenmiştir. Bu akımın en iyi örneklerini tarihe sahip çıkarak, tarihi bir kaynak olarak görerek tarihi çevreleri yeni fonksiyonlarla üretme çalışmalarının uygulandığı Amerika'da görmek mümkündür[11]. Bu bağlamda arkeolojik sit koruma uygulamaları Amerika'nın çeşitli eyaletlerinde uygulanmış koruma pratikleri kapsamında incelenmiştir. Kolarado Tarih Kurumu Kültürel Varlıkları Koruma Bürosu tarafından yürütülen "Arkeolojik Sit Koruma Stratejileri[12]" adlı projede yer alan örnekler irdelenmiştir.

Amerika'da yer alan farklı eyaletlerde arkeolojik sitleri korumak için kullanılan koruma araçları ve benimsenen stratejiler uygulanmış proje örnekleri üzerinden irdelenmiştir. Kültürel varlıkları koruma stratejileri arazi mülkiyeti, finansal stratejiler, kalkınma politikaları, sivil katılım (kar amacı gütmeyen gönüllü uygulamaları) ve alan yönetim stratejileri olarak belirlenmiştir. Belirlenen koruma stratejilerinin tanımları, sağladıkları olanaklar ve uygulamada dikkat edilmesi gereken unsurlar Tablo 1'de özetlenmiştir.

Arazi Mülkiyeti Stratejileri: Arkeolojik sitlerin korunmasındaki en temel unsur alanın mülkiyet durumunun ortaya konmasıdır. Arkeolojik varlığın tespit edildiği alanın kamu, özel kuruluş, sivil toplum örgütleri ya da şahıs mülkiyetinde olmasının saptanması ve hak sahipliğinin ortaya konması alanın korunmasında belirlenecek müdahalelerin belirlenmesinde ve korumada sürekliliğin sağlanmasında yerine getirilmesi gereken ilk süreçtir.

---

[8] Çolak 2011.

[9] Çolak 2011; Tuna 2016.

[10] (UNESCO 2004; Kortanoğlu 2014.

[11] Tankut 1991.

[12] 1993 yılında Milli Park Birimi, Kültürel Miras Koruma Hizmetleri Bölümü bünyesinde yürütülen "Özel alanlardaki Arkeolojik Sitleri Koruma" projesi kapsamında eyaletler bazında yürütülen çalışmaları, kullanılan yöntem ve teknikleri ve uygulama örneklerini içermektedir. Proje sonuç raporu "Strategies for Protecting Archaeological Sites on Private Lands" adlı kitaba dönüştürülmüştür.

Finansal Stratejiler: Arkeolojik alanların korunması, yeterli ve sürekliliği olan mali kaynakları gerektirmektedir. Sitlerin korunmasında birçok farklı finansal kaynaktan birlikte yararlanmak etkin sonuçlar sağlamaktadır.

Kalkınma Politikaları: Özellikle kentsel alan içinde yer alan arkeolojik sitler, mevcut bir arazi bütünün bir parçası olduğundan kalkınma planlarına dahil edilmesi önemli sorumlulukları da beraberinde getirmektedir. Merkeziyetçi yönetim şekli arkeolojik sitlerin kontrol ve denetim mekanizmalarının yeterince hızlı çalışamamasından ötürü kaynak değerlerinin yeterince anlaşılamamasından doğabilecek tehditlere yol açma olasılığını arttırmaktadır. Dolayısıyla, sit alanlarında belirlenen koruma yaklaşımlarında bölgeye ait ilgili yasa ve yönetmelikler kapsamında bu alanlar için hiyerarşik yapı içerisinde yerel düzenleyici programlar ve birimlerin oluşturulması ve yetkilendirilmesi korumada etkili bir yöntemdir.

Kar Amacı Gütmeyen-Gönüllü Uygulamaları: Arkeolojik alanların korunmasında yalnızca kamu kurum ve kuruluşları ve yerel yönetim aktörlerinin yer aldığı koruma yöntemlerinin küreselleşen dünyada gerek yönetim gerekse mali kaynaklar bakımından yetersiz kaldığı bilinmektedir. Bu nedenle kültürel mirasın korunmasında koruma-kullanma dengesi gözetilen katılımcı yaklaşımlar benimsenmektedir.

Alan Yönetimi Stratejileri: Alan yönetimi ve yönetim planı kavramı genel olarak korunması gerekliliği kabul edilmiş kültürel varlıkların bulundukları ortamlarda korunabilmesi, günlük yaşam koşullarında karşı karşıya kaldığı riskleri en aza indirerek bugüne entegre edilebilmesi ve geleceğe aktarılabilmesi konularını içermektedir. Yönetim planlarının hazırlanması, izlenmesi ve denetlenmesinde stratejik planlama yaklaşımı geçerli olduğundan kültürel varlıkların korunmasında en etkin strateji olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 1. Dünyadaki Arkeolojik Sitlerin Korunmasında İzlenilen Stratejiler[13]

Strateji	Fayda	Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar
Arazi Mülkiyeti Stratejileri		
Mutlak ayni hak: Arkeolojik varlığın bulunduğu arazi parselinin içerdiği her unsur dahil olmak üzere tüm yasal haklara ve tam mülkiyete sahip olma	Tam mülkiyet arkeolojik alanların korunması için en güçlü yoldur, çünkü alan sahibi belirli sınırlar dahilinde tüm kontrolü elinde tutar ve kaynak koruma yönetimi daha kolaydır	Uzun vadeli yönetim ve saha sorumluluğun sağlanması esastır.

[13] Tablo 1, Kolarado Tarih Kurumu Kültürel Varlıkları Koruma Bürosu bünyesinde hazırlanan "Strategies for Protecting Archaeological Sites on Private Lands" adlı kitapta yer alan tanımlar ve verilen bilgiler temel alınarak oluşturulmuştur

Strateji	Fayda	Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar
Şahsi İrtifak hakkı: Taşınmazın maliki haricinde şahsın, mülkiyet haklarının bir kısmından (kullanma ve/veya yararlanma) faydalanmasına olanak tanıyan haklardır.	Mutlak ayni mülkiyet ücreti uygun değilse arkeolojik sitleri korumanın diğer etkin bir yoludur. Arkeolojik siti korumak için ihtiyaç duyulan haklar veya menfaatler irtifak hakkı ile devredilir ve arazinin sahipliği ve kullanımını elinde tutan toprak sahibi ile diğer tüm haklara bırakılır. Bir irtifak hakkının bağış ya da adil fiyattan daha düşük piyasa değerinde satışı için mülk, gelir ve emlak vergisi avantajları için potansiyel mevcuttur.	Mevcut arkeolojik alanları belirlemek için kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç vardır. İrtifak hakkına sahip olan arazi sahibinin yeterli uzmanlığa sahip olduğu belgelendirilmeli ve yapılan uygulamalar ile ilgili raporlama süreci takip edilmelidir. Arazi sahibi için vergi indirimleri söz konusudur.
Kiralama: Kültürel varlığı korumak ve yönetmek için varlığın yer aldığı arazinin kiralanmasıdır.	Arkeolojik sit korumasına düşük maliyetli bir yaklaşımdır. Kira, mülkiyet kontrolünü elinde tutan arazi sahibine ödenir.	Kiralama mülkiyetin tam kontrolünü sağlamadığı için kısa vadeli bir koruma stratejisidir.
Özel Mülkiyet ve Yönetim: Özel şahıslar veya arazi güvenliğinin ulusal, bölgesel veya yerel kar amacı gütmeyen kuruluşlar tarafından sahip olunan ve yönetilen arazi	Arazi için kısıtlı durumlar karşısında en güçlü yasal kontrolü sağlamaktadır. Yerel sivil toplum kuruluşları tarafından sahiplenilmesi maksimum kontrol ve denetim sağlandığından koruma etkindir.	Bireysel işletmeler ya da kar amacı gütmeyen kuruluşların uzun vadeli yönetim sorumlulukları ve masrafları için bütçe durumlarının belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca kuruluşların misyonlarının belirlenen hedef ile tutarlı olması beklenmelidir.
Kâr Amacı Gütmeyen Kuruluş Tarafından Edinme ve Kamu Kurumuna Aktarma: Kâr Amacı Gütmeyen Kuruluşun arazi parselini satın alıp kamu kuruluşuna satmasıdır.	Kâr amacı gütmeyen kuruluşlar genellikle emlak piyasasına devlet kurumlarına göre daha kolay katılabilirler ve kamu ajansı bunu satın alabilecek duruma gelene kadar arazi sahibi olabilirler. Mülkiyet adil piyasa değerinden daha düşük bir miktarda satın alınırsa, kamu idaresi araziyi düşük maliyetle satın alır.	Kamu ajansları, arazi satın almak ve yönetim sorumluluklarını üstlenmek için istekli ve uygun olmalıdır

Strateji	Fayda	Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar
Kamu-Özel, Özel-Özel Ortaklık Ortak girişim ortaklığı, kamu kurumları ve özel kuruluşlar tarafından ortak hedeflere hizmet eden projeleri gerçekleştirmek hedeflenmektedir.	Kaynakları koruma maliyetleri ve yönetim sorumlulukları ortaklar arasında paylaşılmaktadır. Yerel ve özel aktörler arasındaki ortaklıklar kaynakların sürdürülebilir korunmasını desteklemektedir.	Birlikte karar verme durumu koruma uygulamalarında süreci zorlaştırabilir.
Hibe Etme: Korunan alanın tamamının ya da belirli parselinin mülkiyet hakkı saklı kalmak koşulu ile kullanım hakkının kar amacı gütmeyen bir kuruluş ya da devlet kurumuna hibe edilmesidir.	Diğer arazi edinimi stratejilerinden daha basit ve daha az maliyetlidir.	Hibe desteği verilirken desteği alan sivil örgüt veya kamu kurumlarının korunacak alanın yönetimine ilişkin bütçe planlamalarını yapmış olmalarına dikkat edilmelidir.
Finansal Stratejiler		
Koruma Fonu Tahsis Edilmesi: Devlet hazinesi ya da yerel yönetim bütçesinden fon tahsis edilmesidir.	Fon tahsisi ile faiz ve kredi maliyetleri ortadan kalkmaktadır.	Bütçe ödeneklerinin mevcudiyeti belirsiz olabilir ve gerekli satın almaların finanse edilmesi için miktarlar çok küçük olabilir. Diğer programlar aynı fon için rekabet edebilir.
Tahvil Çıkarma: Belli bir süre faiz ile geri ödenen borçlanma tahvilleri ihracı, hükümetler tarafından açık alan ve koruma alanlarının finanse edilmesi için kullanılan yaygın bir tekniktir. Federal hükümetlerde tahvil ihracı halk oylaması ile onaylanması zorunludur.	Büyük çaplı ve hızlı fon tahsisi bu yöntemle mümkündür.	Tahvil çıkarımı, yoğun bürokrasi ve halkla ilişkiler çalışmalarını gerekli kılmaktadır.
Gayrimenkul Transfer Vergisi: Gayrimenkul transferlerinde yerel verginin küçük bir kısmı, kaynak koruma alanlarının edinilmesi için kurulan bir fon için tahsis edilir.	Fonlar, devlete ya da yerel yönetimlere olan bağımlılığı azaltabilmek amacı ile yerel toplum için oluşturulmakta ve kullanılmaktadır.	Fon gelirleri emlak piyasasına göre dalgalanmaktadır. Daha yüksek gayrimenkul fiyatlarına ve dolayısıyla korunan kaynak değerler için yüksek maliyetlere neden olabilmektedir.
Kalkınma Politikaları		

Strateji	Fayda	Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar
Kapsamlı Arazi Kullanım Planlaması: Arazi kullanım planları, yerel yönetimlerin arazi kullanımını düzenleme gücünün kritik bileşenleridir. Planlar tipik olarak imar işleri, yapı kodları, izin prosedürleri ve sermaye geliştirme bütçeleri aracılığıyla uygulanmaktadır.	Arkeolojik alan koruması resmi olarak toplumun kamu politikası olarak teyit edilmektedir. Arkeolojik alanların korunması, arazi kullanımında karar verme sürecinin başında rutin olarak düşünülmektedir.	Planlamanın halka açık süreci, arkeolojik alanlarda tahribatın artmasına neden olabilmektedir. Koruma uygulamalarında sorun teşkil edebilir.
Küme Oluşturma, Açık Alan Oluşturma veya Planlı Birim Geliştirme (PUD): Korunan alanın çoklu kullanım olanakları ile işlevlendirilmesidir. Hedef hassas alanları mevcut imar yoğunluğundan korumaktır.	Küme geliştirme, arazi parselinin kaynak koruma ihtiyaçlarına uygun olarak tasarlanmasına olanak sağlar. Alt ve üst yapı maliyetleri azaltılır.	Korunan alanlar genellikle parçalı haldedir. Parçalı alanların uzun vadeli yönetimlerinde sorun çıkabilir.
Alt Bölümlere Ayırma	Arkeolojik sitin korunmasında güçlü bir stratejidir. Planlama, tasarım ve yönetim aşamalarının tanımlanan alt bölümler şeklinde ele alınması koruma uygulamalarının başarısını arttırmaktadır.	Kültürel varlıkların göz ardı edilerek (envanter çalışmalarının yetersiz olması) yapılan alt bölümlere ayırma çalışmaları ve sürecinin uzun sürmesi korunan alan için önemli bir tehdittir.
Kalkınma- Gelişme Planları: Belirli arazi parselleri için gözden geçirme, onaylama, müzakere etme ve şartları onaylama veya belirli kalkınma projesi tekliflerini red etme süreci. Sınıflandırma ve yıkma da dahil olmak üzere çeşitli izin türlerine ilişkin başvurular gözden geçirilir.	Yerel toplum için belirlenen politikalara, yönetmeliklere, standartlara ve kalkınma için ölçütlere uygunluğunu sağlar. Müzakere edilen koşullar ve oluşturulan projeler aracılığıyla, düzenlemeler ile her bir arazinin parselinin özel ihtiyaçlarına göre uyarlanmasına izin verilmektedir.	Kaynakların korunması için belirlenmiş yönetmelikler, standartlar ve ölçütleri ile kalifiye inceleme personelinin varlığı gereklidir.

Kar Amacı Gütmeyen-Gönüllü Uygulamaları

Strateji	Fayda	Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar
Kültürel varlıkların kayıt altına alınması (tescil işlemleri): Gönüllü kişi ya da kurumların belirli kriterleri kapsayan kültürel varlığın mülkiyet hakkı olan kişilerle yapılan görüşmeler ve incelemeler sonucunda kayıt altına alınması işlemidir. Denetleme kurulu tarafından kayıt altına alınmaya değer görülen kültürel varlığın arazi kullanım planlamasında koruma koşulları belirlenerek dahil edilmektedir.	Gönüllülerin yapmış olduğu kayıt altına alma işlemleri kültürel varlığın korunmasında ilk adım olarak görülmektedir. Kayıt altına alınan kültürel varlık için mülk ve gelir vergisi indirimleri gibi mali teşvikler söz konusudur.	Yalnızca kayıt altına alınma uygulaması etkili bir koruma sağlamayabilir. Belirli kurallar çerçevesinde yürürlüğe girmeyen tescil işlemleri, koruma-kullanma dengesinin sağlanamaması ve mülk sahibinin kullanımına kısıtlamaların getirilmesi gibi belirsiz durumlar ve sorunlar oluşturabilir.
Eğitim Programları: Bilimsel yayınlar, çalıştaylar, alan yorumları ve sergileme faaliyetleri gibi programlar ve etkinlikler, arkeoloji ve değerleri hakkında halkı ve karar vericiler arasında bilgiyi arttırmaya ve farkındalık yaratmaya yardımcı olur.	Eğitim programları, bir koruma etiği oluşturmaya ve arkeolojik değerler ve koruma stratejileri hakkındaki bilgiyi arttırmaya ve geliştirmeye yardımcı olur. İyi bilgilendirilmiş bir halk, arkeolojik koruma için güçlü destek sağlar. Eğitim, arkeolojik sitlerdeki vandalizme karşı caydırıcı olabilir	Eğitim programlarının etkili olabilmesi için yeterli mali ve personel desteği mevcut olmalıdır
Sorumluluk Programları: Alan araştırması, kültürel varlık tescili, sit alan izleme, sit yönetimi ve arkeolojik sit korumasına gönüllü katılım şeklidir. Gönüllü saha görevlileri ve sit gözlemleri olarak çalışmaktadırlar.	Toplumsal sorumluluk duygularını geliştirerek, arkeolojinin toplumsal fayda sağlama rolünü öne çıkarmaktadır.	Programlar gönüllüdür. Başarı, katılımcıların bağlılık gücüne bağlıdır. Sorumluluk programları koordinasyon ve yönetim gerektirir. Mülkiyet değişikliklerinde koruma sürecinde sorun çıkması olasıdır.
Arkeoloji Meslek Odaları-Profesyonel Arkeoloji Grupları: Arkeolojik varlıkların tanıtımı, koruma ile ilgili projelerin hazırlanması ve sürecin devamlılığının sağlanmasında aktif rol oynamaktadır.	Arkeolojiye adamış örgütlü grup, özellikle korunan alanları izlemek, koruma projeleri üretmek, halkı eğitmek, arazi sahiplerine ulaşmak ve karar alıcıları etkilemek için çok etkili olabilmektedir.	Grupların etkinliği, aktif üyelerin koordinasyonuna bağlıdır.
Alan Yönetimi Stratejileri		

Strateji	Fayda	Dikkat Edilmesi Gereken Durumlar
Planlama ve Yönetim: Mülkiyet durumunun belirlenmesi sonrası arkeolojik sit korunması, sit özelliklerinin ve durumunun belirlenmesi, yerinde istikrarın sağlanması, güvenlik, bakım, izleme, uygun kullanım ve bilimsel araştırmaların kapsamlı dokümantasyonunu içeren detaylı ve uzun süreli bir yönetim programı gerektirir. Etkili uzun vadeli yönetim, bu faaliyetleri ele alan alan yönetim planının hazırlanmasıyla başlamaktadır.	Dikkatli, ayrıntılı alan planlama ve yönetimi, arkeolojik site zarar verebilecek veya yok edebilecek olumsuz koşulları en aza indirebilir veya hatta ortadan kaldırabilir, böylece uzun vadeli koruma sağlanabilir.	Uzun vadeli taahhüt ve alanında uzman personel gerektirir; maliyetli ve zaman alıcı bir süreçtir.
Koruma Uygulamaları: Arkeolojik siti korumak için alınan bir dizi koruma tekniklerini içermektedir (erozyon kontrolü, bitkilendirme, çevreleme elemanları, bilgilendirici-yönlendirici-uyarıcı işaretler)	Periyodik izleme ile birleştiğinde, bu teknikler sitleri hasar veya tahribat gibi olumsuz etkilerden korur.	Bazı koruma tekniklerini uygulamak için uzmanlık alanlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Yapılacak koruma müdahalelerin sebep olacağı kimyasal ve fiziksel değişikliklerin kapsamı bilinmemektedir. Bu tekniklerden hiçbiri kalıcı değildir; periyodik izleme gereklidir
İzleme: Kontrol, düzenli bakım ve sitin hasar görüp görmediğini veya hasar veya kayıp olabileceğini belirlemek için periyodik saha ziyaretleri için uzun vadeli sit koruma programını kapsamaktadır.	Kontrollü ve düzenli bakım, vandal ve yağmacılar için güçlü bir caydırıcıdır ve potansiyel alan hasarı önceden tespit edilebilir ve düzeltilebilir.	Uzman personel ve süreklilik gerektirmektedir.

Koruma Stratejilerinin Örnekler Kapsamında İncelenmesi

Archaeological Conservancy Örneği (Satın Alarak Koruma): 1980 yılında Albuquerque (New Meksico) kentinde kurulan kar amacı gütmeyen sivil kuruluş olan Archaeological Conservancy, tahribat oranı yüksek, yıkım tehdidi altındaki kültürel varlıkların bulunduğu alanları mülkiyet haklarını satın alma, irtifak hakkı, hibe alma, bağış yolu ile elde etmektedirler. Bu yöntemler ile 33 üzerindeki eyalette 180'den fazla arkeolojik alanların korunmasını sağlamışlardır. Sivil kuruluş bünyesinde yer alan uzman arkeolog, mimar, şehir plancıları, yerel yönetim yetkilileri ve gönüllü vatandaşlar ile kuru-

luşa aktarılan arkeolojik sit için uzun vadeli yönetim planı hazırlayarak, korumada sürekliliği sağlamayı hedeflemektedir[14].

Preservation Trust of Vermont (irtifak programı): Kültürel varlıkların korunmasında irtifak hakkı ile ilgili yapılan uygulamalara 1980 yılında Preservation Trust of Vermont adlı kar amacı gütmeyen kuruluşun Vermont Koruma Kurulu ile birlikte irtifak programı kapsamında uygulanmış projeler örnek olarak verilebilir. Kuruluş ile mülk sahibi arasında yapılan yasal sözleşme; mülkiyetin mevcut ve gelecekteki sahiplerinin kültürel varlığa yönelik uygulamalarını yöneten irtifak hakkına dayanır. Karşılıklı yasal sözleşmeler ile bugüne kadar 108 tarihi yapı ve üç arkeolojik sit alan ve alan üzerindeki 72 kültürel varlığın korunması sağlanmıştır[15].

Land Trust Alliance: Birçok farklı ülkede yerel, bölgesel, ulusal ya da uluslararası çalışan arazi kooperatifleri (land trusts), tüm doğal ve kültürel alanların (sulak alan, flora-fauna, orman, kırsal peyzajlar, tarımsal peyzajlar vb. doğal ve kültürel kaynak değere sahip alanlar) korunmasında aktif rol oynayan hayırsever ve gönüllülerin oluşturduğu kar amacı gütmeyen bir sivil toplum örgütüdür. Bağış, hibe destekleri, miras yolu ile gelir sağlayan kuruluş birçok ülkede Land Trust Alliance ağı ile birçok kültürel varlığın korunmasında etkin rol oynamıştır. Sivil inisiyatif, daha önce edinilen veya irtifak hakkı altına giren arazinin doğru şekilde korunmasının kontrolünü de sağlamaktadır. Topluluklara kalıcı koruma sağlama (sürekli iyileştirmeler) konusunda eğitim programları da düzenlenmektedir[16].

Güney Karolina Heritage Trust Arkeolojik Sit Kazanım Programı: Güney Karolina Doğal Kaynaklar Departmanı'nın bir programı olan South Carolina Heritage Trust, yapılaşma tehdidi ile karşı karşıya kalan doğal ve kültürel mirasların korunması amacı ile 1976 yılında kurulmuştur. Heritage Trust ekibi risk altında veya nadir bulunan bitki türleri, nesli tükenmekte olan yaban hayatı, önemli arkeolojik alanları tespit etmek ve korumak amacı ile ilgili kurum ve kuruluşlar ile birlikte çalışmaktadır. İlgili uzmanlık alanlarınsa sahip danışma kurulu programı denetlemekte ve koruma faaliyetleri kapsamında arazi edinimleri için karar verme organı olarak faaliyet göstermektedir. Programın finansal kaynaklarını; program için tahsis edilen devlet fonları, nesli tehlike altında kalan türler için etiketleme bütçesi, mülkiyet işlemleri için vergi kesintileri, bağışlanan mülk ve araziler oluşturmaktadır. Ayrıca bağışlanan arazinin önemli kültürel varlık içermesi durumunda "*korunması gerekli alan*" olarak ilan edilir. İçermemesi durumunda ise arazi takas işlemleri için bütçeye aktarılmaktadır. 1998 yılı itibari ile yapılan istatistiklere göre program ile içinde 54 adet kültürel varlığın (bunlardan 12 adeti kritik öneme sahip) bulunduğu 74.000 dönümlük arazi koruma altına alınmıştır. Bu alanlarda koruma-kullanma dengesi içinde kampçılık, avlanma gibi rekreasyonel faaliyetler ile eğitim faaliyetleri yapılmaktadır[17].

Arazi Kazanımlarında Seçmenlerin Onayladığı Fonlar: Korunacak alanlarda tahsil edecek fonların onaylanmasının seçmenler tarafından belirlendiği bu strateji korumada katılımcı yaklaşımın en önemli örneği olarak ifade edilebilir. Seçmenlerin %76'sının eyalet yönetimine ait Koruma 2000 tahvil programının kalıcı olarak yeniden onaylanmasının onayladığı Florida seçmenlerinin oy çokluğu ile onaylandığı fonlar ile kültürel varlıkları korumada önemli bir başarıya imza atmıştır. Finansman gelirini vakıf fonundan alan 1980 yılında yürürlüğe giren Koruma ve Rekreasyon Programı (CARL) ile çok sayıda arkeolojik eser dahil olmak üzere yaban hayatı, biyoçeşitllik oranı yüksek alanların yönetim mekanizmalarını satın alarak korumada etkin rol oynamaktadır. Vakıf fonun yanı sıra belgesel programlardan ve fosfat ekstraksiyon vergisi, piyango gelirleri gibi çeşitli vergi gelirlerinden gelir elde etmektedir. Programın yıllık bütçesi 180 milyon dolar olarak belirtilmektedir[18].

Koruma Amaçlı Planlar: Boulder Kenti'nde (Kolarado) artan tarihi binaların yıkımına tepki olarak yerel halkın başlattığı imza kampanyası neticesinde 1990 yılında imar plan kararlarına ek olarak "*Ken-*

---

[14] URL 1.

[15] URL 2.

[16] URL 3.

[17] URL 4.

[18] URL 5.

tin arkeolojik, kültürel tarihinin korunması" kararı yerel otoritelerin onayı ile yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe giren plan kararları ile aktarılan fonlar ile tarihi çevre koruma programı bütçelenmiş ve koruma kurulu oluşturulmuştur. Koruma kurulu kent içinde yer alan teknik personel sıkıntısı yaşayan yerler için uzman personel, mülk sahipleri için hukuki danışmanlık hizmeti sağlamak gibi faaliyetler yürütmektedir[19] ().

Kentsel Tasarım Projelerine Arkeolojik Koruma Entegrasyonu: Virginia eyaleti sınırları içinde yer alan James ve Chickahominy nehirleri arasında 1444 dönümlük alanda konut ve golf tesisi planlama doğal ve kültürel varlıkların korunmasının öncelikli olarak değerlendirildiği başarılı bir örnektir. Planlama kapsamında öncelikle bölgenin doğal ve kültürel kaynak değerleri tespit edilmiş ve detaylı olarak haritalanmıştır. Elde edilen veriler kapsamında James nehri boyunca 2900 dönümlük arazide planlanan kurumsal yapılar, otel, konferans merkezi, tema parkı, golf sahaları ve konutları için uygun alanlar saptanmıştır. Envanteri çıkarılan hassas alanların ve arkeolojik sitlerin bulundukları alanlarda koruma zonu planlanmış ve bu alanlar yeşil koridor sınıfı içinde değerlendirilmiştir[20].

Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanı Koruma Stratejileri

Koruma kapsamında Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanı için yapılan ilk uygulama Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun Göbeklitepe höyüğü ve kireçtaşı platosunun 27/09/2005 tarihli, 422 numaralı kararı ile 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescil edilmesidir. Çalışmalar 2016 yılında Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun (1940 numaralı karar ile) 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı'nı çevreleyen alanın 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescillenmesi ile devam etmiştir. Yapılan bu uygulamalar ile 2863 sayılı kanunun 5.maddesi uyarınca "devlet malı niteliği" statüsünde yer alması ile alanda tarım ile ilgili faaliyetler durdurulmuştur. 2013 yılında "ören yeri" statüsünü alması ile alana girişler ücretlendirilmiş ve ziyaretçi kontrolü sağlanmıştır. 1994 tarihinde başlayan kapsamlı kazı çalışmaları ile konumu, boyutları, tarihlendirilmesi ve yapılarının anıtsallığı ile Neolitik dönem için ünik bir kült merkezi olduğu kanıtlanan Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanı 2011 yılında UNESCO Dünya Miras Alanları Geçici Listesi'ne girmiştir[21]. Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanı'nın kalıcı listeye alınması için UNESCO tarafından ön şart koşulan alan yönetim planı taslak çalışması 2013 yılında başlamıştır. 2017 yılında Bradenburg Teknoloji Üniversitesi, Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Alman Araştırma Cemiyeti finansman desteği ile Leo Schmidt, Anja Merbach ve Smriti Pant tarafından revize edilerek tamamlanan alan yönetim planı Eşgüdüm ve Denetleme Kurulu'nun onayına sunulmuştur.

Arkeolojik sitin korunması kapsamından yapılan diğer uygulama ise, sit alanı içerisinde yer alan alanlara ait mülkiyet durumuna ilişkin yürütülen çalışmalardır. 1180 hektarlık alan (yaklaşık tüm alanın yarısı) hazine mülkiyetinde yer alan alanda özel mülkiyette yer alanlar (yaklaşık %6) Alman Arkeoloji Enstitüsü finansmanlığında kamulaştırılarak Kültür ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne tahsis edilmiştir. Alan yönetim planı sınırları içinde otlak ve tarımsal faaliyetler için kullanılan alanlarda yaklaşık 400 mülk sahibi olduğu bilinmektedir (Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanı Alan Yönetim Planı, 2017).

Arkeolojik sit alanının korunması için gerekli olan finansman kaynaklarının temelini Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI) ile enstitünün ulusal ve uluslararası finansal destekçileri oluşturmaktadır. Alman Bilimsel Araştırma Vakfı (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG) Göbeklitepe'deki kazı çalışmaları yanı sıra *"Project Urfa- Die Prähistorische Gesellschaft Obermesopotamiens und ihre Subsistenz – der Göbeklitepe und sein Umfeld"* bilimsel projeyi finanse etmektedir. Göbeklitepe için önemli koruma uygulamalarını içeren diğer bir proje, Avrupa Birliği tarafından finanse edilen "Şanlıurfa'da Tarih Yeniden Canlanıyor" projesidir. Bu proje kapsamında Göbeklitepe'de iki koruyucu

---

[19] URL 6.

[20] URL 7.

[21] URL 8.

üst örtünün yapımı planlanmaktadır. Göbeklitepe'ye aktarılan diğer önemli finansal kaynak da Doğuş Grubu tarafından sağlanmaktadır. Söz konusu kuruluş ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü arasında 2015 yılında yapılan ve 20 yıl süreli anlaşma kapsamında; Göbeklitepe'de yürütülecek araştırma ve koruma çalışmaları için desteğin sağlanacağı belirtilmektedir. Ayrıca bir bilgilendirme-sergi binasının da yer aldığı yeni bir ziyaretçi merkezi de projelendirilerek hayata geçirilmesi planlanmaktadır[22].

Sonuç

İncelenen yurt dışı örnekleri değerlendirildiğinde arkeolojik varlıkların ve bulundukları alanda yapılan koruma çalışmalarında katılımcı yaklaşımın benimsendiği, korumada yerel halkın söz sahibi olduğu ve güçlü STK yapılanmaları ile sürdürülebilir koruma sağlandığı görülmektedir. İlgili alanlarda aktif rol oynayan STK'ların geliştirdikleri proje ve stratejileri kampanyalarla tabana yaygınlaştırarak ve kamuoyu bilinci oluşturarak korumanın kitleselleşmesini sağladıkları, devlet desteklerini de alarak başarılı koruma uygulamalarının gerçekleştiği görülmektedir.

Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanı'nda yürütülen koruma çalışmalarının kültürel varlığın Dünya Miras Listesi'ne alınması ile gündeme gelen alan yönetim planı hazırlama süreci ile hızlandığı görülmektedir. Yönetim planında yer alan uzun vadeli yönetim politikaları hedeflenen amaçlar ve amaçlara ulaşmak için benimsenen ilkeler ile yönetim planının uygulanmasında paydaşların belirlenmesi, Göbeklitepe için korumada sürekliliği sağlayacak umut veren uygulamalardır. Ayrıca uluslararası vakıflar, özel kuruluşlar ile yapılan ortaklıklar ve bu ortaklıklar neticesinde oluşan yeni finansal kaynaklar korumada kritik rol oynamaktadır. Diğer taraftan ulusal STK'ların sürece dahil olamaması ev sahibi toplumun kültürel miras ile yeterince güçlü bağ kurumamasına ve dolayısıyla yerel halkın koruma sürecinde aktif rol oynayamamasına sebep olmaktadır. Arkeolojik mirasa tahribatçı yaklaşım kapsamında en etkili tavır olan STK'ların koruma sürecinde etkinleştirilmesi alan yönetim planında benimsenen ilkeler ve amaçlar doğrultusunda korumanın bütüncül yaklaşım ile ele alınmasını ve böylelikle güçlü bir koruma uygulamalarının gerçekleştirilmesine güçlü bir zemin hazırlayacağı ön görülmektedir.

Seçilen örneklerin bulunduğu ülkelerdeki ve Türkiye'deki arkeolojik mirasın korunması kapsamında çıkarılan yasal yönetsel mevzuat incelendiğinde benimsenen ilkeler ve yasal koruma stratejilerinde büyük farklılıklar göze çarpmamaktadır. Ancak 658 sayılı ilke kararında yer alan sit derecelendirmelerin bilimsel çalışmalara göre yapılmayışı ve modern çağın kentlerine entegre edilememe sorunu, Aygün (2011) 'ün ifadesi ile *"kültür varlıklarını sadece seyirlik eserler olarak gören, koruma-kullanma dengesi içerisinde hareket edilmesine izin vermeyen"* bir koruma anlayışı ile kısıtlamakta ve etkin koru(ma) sağlanamamaktadır.

Bu bağlamda katılımcı süreçleri içeren, toplumla bütünleşen, koruma süreçlerinde kamu-yerel-sivil-özel inisiyatiflerin bütünleşmesini özümseyen, kültürel mirasın korunarak yeniden işlevlendirilmesi ve kültürel mirasın modern kentlere entegrasyonunu sağlayabilecek bilgi teknolojilerine dayalı akılcı sistemler geliştirebilen düzenlemeleri içeren katılımcı demokrasinin yerleşmesi ile mümkün olacağı ön görülmektedir.

---

[22] URL 9.

Kaynakça

AHUNBAY, Z. (2010),"Arkeolojik Alanlarda Koruma Sorunları Kuramsal ve Yasal Açılardan Değerlendirme", TÜBA-KED 8 s: 103-118

Alman Arkeoloji Enstitüsü, Göbeklitepe Projesi: Lee Clare, Oliver Dietrich, Jens Notroff, Devrim Sönmez, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kaçakçılıkla Mücadele Daire Başkanlığı, Dünya Miras Alanları Şubesi (2017). "Göbeklitepe Arkeolojik Sit Alanı Alan Yönetim Planı"

ANONİM (2009) "Kültür Yatırımları Ve Girişimlerini Teşvik Kanunu Genel Tebliği", http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,14693/kultur-yatirimlari-ve-girisimlerini-tesvik-kanunu-genel-.html.

ANONİM (2011) "2863 Sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun 13 ve 14 üncü maddeleri gereğince "Yürütülen İşlemlere İlişkin Yönerge", http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,14726/2863-sayili-kultur-ve-tabiat-varliklarini-koruma-kanunu-.html.

ANONİM (2014) "Bazı Kanunlarda ve 178 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/07/20040731.htm

AYGÜN, M. H. (2011) "Kültürel Mirası Korumada Katılımcılık", Vakıflar Dergisi, Sayı 35

ÇOLAK, İ.N. (2011) "Alan Yönetiminin Hukuki Boyutu". Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi, Sayı:108

KEJANLI, D. T. vd. (2007) "Türkiye'de Koruma Yasalarının Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir İnceleme", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 19, s: 179-196

KORTANOĞLU (2014) "Arkeolojik Alanlarda Alan Yönetimi Planlamasının Hukuksal ve Kurumsal Açıdan Değerlendirilmesi", Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan,

MADRAN, E. (2000) "Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında Kültürel Varlıkların Korunması", Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılında Bilim 'Bilanço 1923 – 1998' Ulusal Toplantısı, TÜBA, Ankara

SARIKAYA LEVENT, Y. (2009) "Koruma-Planlama Süreçleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Soli-Pompeiopolis Örneği", SPO Planlama Dergisi s:43-61

TANKUT, G. (1991) "Kentsel Arkeolojik Alanlarda Arkeolojik Değerlerin Kent Hayatına Katılımı, Korumanın Fiziksel Boyutu", Arkeolojik Sit Alanlarının Korunması ve Değerlendirilmesi I.Ulusal Sempozyumu, Antalya.

TUNA, N. (1998) "Çevresel Etki Değerlendirme Çalışmalarında Arkeolojik Kültür Mirasının Korunması", Arkeoloji ve Sanat, Sayı: 85, s: 39-48.

TUNA, N. (2016) "Arkeolojik Sitlerin Sürdürülebilirliği Kapsamında Alan Yönetimin Önemi: Arslantepe Höyüğü Örneği", Uluslararası Hakemli Tasarım ve Mimarlık Dergisi, Cilt:2, Sayı:7 s: 132-151.

URL 1. http://www.americanarchaeology.com/ Erişim Tarihi: 15.10.2017

URL 2 https://ptvermont.org/our-work/easement-program/ Erişim Tarihi: 17.10.2017

URL 3. https://www.landtrustalliance.org/ Erişim Tarihi: 17.10.2017

URL 4 www.dnr.state.sc.us/wild/heritage/preserve.html Erişim Tarihi: 20.10.2017

URL 5 www.dep.state.fl.us/stland/oes/carlmain.htm Erişim Tarihi: 20.10.2017

URL 6 www.co.boulder.co.us/lu Erişim Tarihi: 20.10.2017

URL 7 http://www.jamescitycountyva.gov/404/Planning Erişim Tarihi: 21.10.2017

URL 8 http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44420/gobeklitepe-arkeolojik-alani-sanliurfa.html Erişim Tarihi: 21.10.2017

URL 9. https://www.dogusgrubu.com.tr/tr/tarihin-otesinde-gobeklitepe Erişim Tarihi: 21.10.2017

KÜLTÜREL ÇEVRE KORUMADA EKO MÜZELER: ŞANLIURFA, HARRAN ÖRNEĞİ

Elmas ERDOĞAN* Özge ÖZTÜRK AŞAN*

Eco Museums in The Conservation of Cultural Environment: Şanlıurfa, Harran Case

Abstract

The historical and cultural environments formed of buildings, settlement ruins and open spaces by the integration of artistic and social values of numerous civilizations that were developed in Anatolia are deteriorating and losing their original properties by means of rapid urbanization and wrong conservation approaches. The conservation and sustainability of the characteristic properties and identity of cultural assets and their near environs in an integrated way of looking has to be the main goal of this process.

Eco Museum, which is also identified ***'living museum'***, is an approach evaluating environmental resources, cultural landscapes, cultural assets, architecture, natural values and economic values as important inputs and handles them as the main components of sustainable development. The main aim of the approach is to provide job opportunities for the local people, as well as the protection and the transfer of the natural and cultural heritage to future generations in a healthy way. Eco museums, involve a tourism and landscape planning process compromising location, object and people and public participation focused approach conceptually. Eco museum, which is also known as an ecological activity, helping the development of the entire region, focused on a certain geographical region. On the other hand, it is an understanding of museology aiming to highlight local properties, setting their meanings and preserving environmental resources for such a sustainable development.

'Harran' situated on the 44 km. southeast of Şanlıurfa city in a focal intersection point on the trade routes coming from north Mesopotamia (and linking) to west is one of the three (3) most important philosophy schools in the world studying astronomy and planets, moon and sun which were holy in old Mesopotamian cultures throughout for centuries. ***'Harran'*** with its original traditional houses and settlement pattern, its castle, Ulu Mosque and ruins belonging to different civilizations and periods forms the main material of this study. Besides the settlement is like an open air museum with all its historical, cultural and archeological values.

* Prof. Dr. Elmas ERDOĞAN, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü, eerdogan@ankara.edu.tr, 03125961732

*ozgeozturk81@gmail.com, 05557213979 Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü

In this declaration, first of all eco museum concept which is an effective approach in historical and cultural environments is examined. Then, on one hand, the evaluation of Harran and its near environs in the frame of eco museum for the sustainability of the natural, cultural and social values of the settlement as an alternative approach was discussed. On the other hand, eco museum applications both at international and national scales were set to realize an eco museum for Harran sub settlement which is an alternative approach for the sustainability of natural, cultural and social environments.
Key Words: Eco Museum, Cultural Environment Conservation, Harran, Sustainability

Giriş

Güncel yaşamdaki değişim ve dönüşümler, hızlı kentleşme ve yanlış koruma politikaları doğal çevre üzerinde olduğu kadar, tarihi kültürel çevre üzerinde de baskılara neden olmuş, tüm çevre kaynakları hızlı bir bozulma ve yok olma sürecine girmiştir. Yaşamsal öneme sahip doğal çevre kaynaklarının korunması ne kadar önemli ise, tarihi ve kültürel çevre kaynaklarının korunması da özellikle ülke kültür envanteri açısından önemli olup, doğal ve tarihi-kültürel çevreler bir bütünün bileşenleridir.

İnsan ve diğer canlıların etkileşim içinde bulunduğu doğal-yapay ve sosyal sistemlerin tümü olarak tanımlanabilen çevre; gerek sınır gerekse kaynak niteliği ile, doğal ve yapay çevre olarak iki temel bileşenden oluşmaktadır.

Canlılar (bitki, hayvan ve insan toplulukları) ve bu canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan hava, su, toprak ile yer kabuğunu oluşturan katmanlar, yeraltı kaynakları vb. oluşumlar doğal çevre tanımı içinde yer almaktadır. Yapay çevre ise, insanın bilgi ve kültürel birikimine dayalı olarak doğal çevresi ile etkileşim içinde ve de onun kaynaklarını kullanarak oluşturduğu çevredir. Toplumların tarih boyunca geliştirdikleri uygarlıkların ürünü olan kültürel çevre de "insanlığın tarih boyunca yarattığı kültürel değerlerin fiziksel çevreye yansımış olan görüntüleridir"[1].

Tarihi ve kültürel çevreler, yeryüzündeki çok sayıda uygarlıktan bugüne ulaşan yapı, yerleşim kalıntısı ve açık alanların oluşturduğu fiziksel, arkeolojik, sanatsal ve sosyal değerlerin entegrasyonu sonucu oluşmaktadır. Geçmiş ile gelecek arasında köprü oluşturan, toplumları köklerine bağlayan ve iletişimlerini sağlayan, tarih bilinci yaratan ve sınırlı kaynak niteliği olan tarihi kültürel çevrelerin korunması, ulusal kimlik sorunlarını çözümü açısından önemli bir olgudur.

Kültür varlıklarının koruması ile:

Toplumdaki kültürel çeşitlilik tanınabilmekte,

Yerel kimlik ve karakteristikler tanınıp korunabilmekte,

Yöresel özgünlük ve bir yere ait olma duygusu sağlanıp yerel, bölgesel, ulusal kimlik duygusu pekiştirilebilmekte,

Yöre sakinleri, uluslararası ve ulusal ziyaretçiler için toplumsal imaj yükseltilip, maddi ve manevi destek sağlanabilmekte,

Yerel ekonomi canlandırılıp, yöredeki gelirler arttırılabilmekte,

Mevcut yöresel yapı stoğunun sağlıklaştırılarak yeniden kazanımı söz konusu olmakta,

Geçmiş, bugün ve gelecek uzamında yerel değerler, sonraki kuşaklar için de yaşatılıp, gelecek kuşaklara aktarılabilmekte,

Toplumsal kültür, çevre, turizm bilinci ve refah düzeyi artırılabilmektedir.

Taşınmaz kültür varlıkları ve yakın çevrelerinin özgün doku özellikleri ve kimliklerini oluşturan değerlerin bütüncül bir yaklaşımla korunması ve sürdürülebilirliği kültürel ve tarihi çevre korumanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, 'yaşayarak öğrenme' ve yerel katılımlı koruma olanağı sağlayan yeni bir müzecilik anlayışı olan eko müzeler, kültürel ve tarihi çevre koruma amacına hizmet eden, sürdürülebilir gelişmenin etkin ve önemli bir aracı olarak değerlendirilmektedir.

[1] Keleş ve Hamamcı 1997.

Bu çalışma; doğal, kültürel ve sosyal çevrenin sürdürülebilirliğinde önemli bir alternatif olarak, uluslararası ve ulusal ölçekte gerçekleştirilen eko müze pratiklerinden yararlanarak Şanlıurfa'nın özgün bir alt yerleşmesi olan Harran ve yakın çevresinin 'eko müze' olarak değerlendirilme olanaklarını tartışmakta ve Harran özelinde bu anlamda önerilere yer vermektedir.

Materyal ve Yöntem

Araştırmanın ana materyalini, bugün sahip olduğu farklı uygarlık ve dönemlere ait yerleşim ve yapı kalıntıları, Ulu Camii, kalesi ve özgün konut dokusu, tarihi, kültürel ve arkeolojik değerleri ile bir müze kent niteliği taşıyan ***'Harran'*** oluşturmaktadır. Bu kapsamda Harran ve yakın çevresine ilişkin literatür verisi (araştırma, kitap, makale, bildiri vb.), yazılı ve görsel malzemeler, resmi web sitelerinden elde edilen materyaller irdelenmiştir. Çalışmada izlenen yöntem ise iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada; tarihi ve kültürel çevre koruma aracı olarak ekomüze yaklaşımı ile ilgili kavramsal çerçeve oluşturulmuş, ekomüze olgusu nitelikleri ve sürdürülebilir gelişim olanakları açısından değerlendirilmiş ve ulusal-uluslararası ekomüze örnekleri irdelenmiştir. İkinci aşamada ise; literatür verileri, alana ilişkin etüd çalışmaları sonucu elde edilen araştırma bulguları ve uygulama örnekleri sentezlenerek Harran ve yakın çevresi ekomüze kriterleri açısından değerlendirilmiş ve yörenin ekomüzeleşme sürecine ilişkin öneriler geliştirilmiştir.

Ekomüze Kavramı ve Gelişim Süreci

II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan siyasal, sosyal, ekonomik ve felsefi dönüşümler sonucu müzecilik anlayışı da farklı boyutlar ve yeni koruma-sergileme yöntem ve teknolojilerini gündeme taşımıştır. 20. Yüzyıl'ın ikinci yarısında geleneksel müzecilik anlayışı ve uygulamaları değişim sürecine girmiş, eko müze yaklaşımının da kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur.

Ekomüze, 1970'lerin başında Fransız müze bilimciler George Henri Riviere ve Hugues De Varine'nin öncülüğünde gelişen yeni bir müzecilik anlayışı olarak ortaya çıkmıştır. ICOM'un (International Council Of Museums) 1971 yılında Paris'te gerçekleştirilen toplantısında, *ekoloji* ile *müze* kavramlarını birleştirici yeni bir olgu olarak e*komüze* kavramı gündeme gelmiştir[2].

Ekomüze, literatüre ICOM'un 1972 yılında, Fransa Çevre Bakanlığı, ICOM Fransa Ulusal Komisyonu'nun inisiyatifinde Bordeaux, Istres ve Lourmarin'da düzenlenen "Müzeler ve Çevre Toplantısı" bildirgesindeki tanımı ile girmiş, ancak genel kurul tutanak ve kararnamelerinde resmi bir madde olarak yer almamıştır. Müzenin hizmet ettiği topluluk ile tam bir birliktelik halinin yakalanması amaçlandığından, ekomüze olarak adlandırılan ve tanımladığı çevre ile ilişkisi bulunan yeni bir müze yaklaşımı ortaya konmuştur[3].

Kavramsal çerçevenin gelişmesinde önemli rol oynayan George-Henri Riviere ve Hugues de Varine 9. ICOM Genel Komitesinde ekomüze kavramını; "insanı kendi kültürel ve doğal çevresinde, zaman içinde gösteren, güncel yaşamı çevreleyen kelimeler ya da görüntülerden çok daha iyi ifade eden alanlar, yapılar, nesneler gerçekliğine dayanan farklı araçlar aracılığıyla, bir topluluğun tümünü kendi gelişim sürecine katılmaya davet eden, interdisipliner ve parçalı bir müze" olarak ifade etmektedir[4].

Ekomüze, belli bir coğrafi bölgeye, o bölgenin doğal çevresine, orada yaşayan toplumun, kültürel, tarihi ve yaşayan kimliğine odaklı; bunları ortaya çıkarmayı, anlamlandırmayı, korumayı ve sürdürülebilir bir gelişim için toplumun hizmetine sunmayı amaçlayan bir müze türüdür. Ekomüze, ekoloji ve müze kelimelerinden türetilmiştir ancak terimdeki ekolojinin kısaltılmış hali olan, *eco,* insan ekolojisini temsil

---

[2] Varine 1996.

[3] Madran 2001.

[4] Tuna-Erdoğan 2013.

etmektedir. Ekomüzenin ön eki olan *eco,* ne tek başına ekonomik ne de ekolojik sağduyuyu ifade etmekte; insan ve toplumun sağduyusunu, hassasiyetini temsil etmektedir[5].

Ohara (1998) tarafından "yaşayan bir müze olarak bütün bir bölgenin gelişimine yardımcı olan ekolojik aktivite" olarak tanımlanan eko müzeler; sınırları bölgenin coğrafi koşullarına göre biçimlenen, klasik müzelerin aksine dinamik ve yaratıcı özelliklere sahip, bir sergileme aracı olmaktan çok, yöredeki yaşam biçiminin sahiplenilmesine ve sürdürülmesine yardımcı olan bir anlayışa sahiptir.

Tarihi ve kültürel çevre korumanın önemli bir aracı olan eko müzeleri Ishimori (1999); kültürel ve doğal mirası tanıtan; tarihi, kültürü, endüstriyi yaşayan bir müze kapsamında gösteren ve koruyan bir organizasyon olarak değerlendirmektedir.

Ekomüze, bir coğrafi bölgenin doğası ve sosyal yaşamının evrimsel değişimini, kimliğini yansıtan, tanımlayan; çekici tarihsel mirasının anlamını açıklayan bir anahtardır[6].

Ekomüzeyi yeni müzeciliğin post modern formu olarak nitelendiren Davis (2008:399), klasik obje müzeciliğini değiştiren disiplinlerarası bir hareket, toplumla daha geniş bir düzlemde bağ kuran ve onları motive eden, harekete geçiren bir çerçeve olarak tanımladığı ekomüze içinde 4 temel eleman olduğunu belirtmektedir. Bunlar;

Yerel toplumun alanda yaşaması ve buna bağlı olarak geleneksel yaşam biçimini sürdürmesi

Mimari biçimlenmenin doğa ile özdeş olması

Doğal, kültürel ve yerel özellikleri ile eşsiz olması

Kültürel ve geleneksel mirasın korunması, yer, obje ve insan odaklı olması şeklinde tanımlanmaktadır.

Eko müzenin kavramsal çerçevesi irdelendiğinde; objelerin sadece sergilenerek tanıtılması anlayışından yola çıkan ve toplum ile arasında pasif ve sınırlı bir ilişki kuran klasik müzecilik anlayışına karşı çıkan bir olgu söz konusudur. İçinde bulunduğu dönemin ve toplumsal yaşamın bir parçası olan, onunla birlikte dönüşen ve dönüştüren aktif bir role vurgu yapan eko müzeler; yeni müzecilik anlayışının en somut araçlarından biridir.

1.Değişen Müzecilik Anlayışı ve Ekomüzeler

II. Dünya Savaşı'ndan sonra müzecilik anlayışı ve müze tartışmalarında klasik müzeler ile etnografya, kent ve endüstri odaklı müzelerin farklı kimlik, kültür ve uygarlıklar ile yaşam biçimlerini etkin bir biçimde yansıtamadığı görülmüştür. Son dönemde siyasal, ideolojik, ekonomik ve kültürel faktörler, pek çok alanı etkilediği gibi müzecilik anlayışını da etkilemiş ve bu alanda alternatif, yeni arayışları da beraberinde getirmiştir. Klasik müze anlayışından ekomüzeye geçilen bu süreç müzecilik anlayışında önemli bir dönüşüm olarak değerlendirilmelidir. Bu dönüşümün gerekçelerini irdelerken klasik müze ile ekomüze arasındaki farkların ortaya konması ve bu gereksinimin neden ve gerekçeleri ortaya konmalıdır.

ICOM' un tanımına göre müze; kültürel değer taşıyan unsurlardan oluşan bir bütünü, farklı biçimlerde korumak, incelemek, değerlendirmek ve özellikle halkın beğeni ve bilincinin arttırılması ve eğitimi için sergilemek amacı ile, toplum yararına sürekli yönetilen bir kurumdur[7]. Klasik müze ile ekomüze yaklaşımını karşılaştıran Varine'e (1996) göre ekomüze, kimliği saptanmış bir toplum ve onun yaşadığı coğrafi bölge ve ortak miras; bunun karşıtı olarak klasik müzelerde ise bir bina, içinde sergilenen koleksiyonlar ve ziyaretçiler temel unsurlar olarak ifade edilmiştir (Tablo 3.1)[8].

---

[5] Varine 2005.

[6] Maggi 2001.

[7] Doğan 2010.

[8] Belen 2015.

MÜZE	EKOMÜZE
Objeler	Gelenekler
Bina	Coğrafi Bölge
Ziyaretçiler	Yerel Toplum

Tablo 3.1. Müze-Ekomüze Karşılaştırması (Varine 1996)

Ohara (1998)'nın ekomüze-klasik müze karşılaştırmasındaki en önemli farklar; korumanın kapsamına, yöntemine ve yönetimine ilişkindir. Eko müzeler; yerel kültürün, geleneklerin, doğal çevrenin, tarihi doku ve yapıların korunması; buna ilişkin altyapı ve restorasyon gibi iyileştirme çalışmalarının ve gerekli düzenlemelerin yapılması, özelliği olan ender yapıdaki doğal çevrenin korunması, düzenlenmesi ve tüm bunların yerel nitelikte ve yörede yaşayan insanların gelişmesi amacıyla, onların katılımı, birlikte yönetimi ve paylaşımı ile gerçekleştirilmesi nedeni ile özgün bir değer taşımaktadır[9].

Bir diğer karşılaştırma Boylan (1992) tarafından kapsam, organizasyon yapısı ve yönetim gibi Tablo 3.2'de verilen bazı kriterlere göre yapılmıştır.

KRİTERLER	MÜZE	EKOMÜZE
Faaliyet alanı	Bina	Bölge
Korunan obje	Koleksiyonlar	Bütünsel Miras
Organizasyon önceliği	Tek Disiplin	Farklı Disiplinler (sosyoloji, antropoloji, coğrafya, ekoloji, turizm…)
İnsan unsuru	Ziyaretçiler	Yerel Toplum
Politik kontrol	Yerel ve merkezi düzeydeki müze yönetimleri	Toplum, sivil toplum örgütleri, yerel-merkezi yönetsel birimler

Tablo 3.2. Müze-Ekomüze arasındaki farklılıklar[10]

Ekomüzelerde toplum ile fiziki, kültürel, sosyal çevre arasında dinamik ve karşılıklı bir ilişki söz konusu iken müzede çevresel koşullar ve yerel toplumdan ayrı ve pasif bir ilişki söz konusudur. Ekomüze içinde doğduğu çevre ve toplumun etkisine açık, onlardan beslenen ve onları da değiştiren bir konumdadır. Yönetsel açıdan demokratik ve halkın katılımının sağlandığı, hatta bunu maksimize etme amacı taşıyan ekomüzelere karşın klasik müzelerin çevre ve toplum ile olan zayıf ilişkisinde etkileşim ve yönetsel katılım oldukça sınırlıdır. Ekomüzedeki aktif katılım süreci, kültürel mirasın ortaya çıkarılması, tanıtılması ve yaşatılması daha etkin işlev görmektedir[11].

3.2. Ekomüzelerin Özellikleri ve Sürdürülebilirlik İlişkisi

Küreselleşmenin, sanayileşmenin, hızlı ve kontrolsüz kentleşmenin neden olduğu olumsuzluklar; Dünya üzerindeki doğal, kültürel, çevresel ve ekonomik kaynakları koruma, yerel kimliği ortaya çıkar-

[9] Doğan 2010.

[10] Boylan 1992.

[11] Corsane 2005:3.

ma, anlamlandırma, devamlılığını sağlama ve bugünden yarına tüm çevre kaynaklarını aktarma kaygısını gündeme getirmiştir.

Eko müzeler tarihi ve kültürel çevreyi korurken aynı zamanda onların devamlılığını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan özelliklere sahiptir. İdeal bir eko müze modelinde sürdürülebilirliği sağlamanın aracı olarak uzlaşma, katılım, paylaşılan sorumluluklar ve gönüllülüğün ön planda olduğu görülmektedir. Bu bağlamda eko müze yaklaşımı tarihi ve kültürel çevrenin sürdürülebilirliği için etkin ve dinamik bir araçtır.

Temel amacı doğal çevre, yerel topluluklar, gelenekler, kültür ve tarihin korunması, yeniden yorumlanması ve net bir biçimde ortaya konup, vurgulanarak sürekliliğinin sağlanması olan ekomüzeler;

- Farklı özellikleri, özgünlüğü ve özellikleri olan; sınırları belli tanımlanabilir bir coğrafi alanı kapsamaktadır.
- Doğa ve kültür arasındaki ilişkiyi, anlamlandırmayı, yorumlamayı ve yeniden canlandırmayı hedeflemektedir.
- Doğal, kültürel ve sosyal çevreyi bütüncül olarak değerlendirmektedir.
- Yerel toplulukları tanıtmakta ve halk katılımı ile korunmakta ve yönetilmektedir.
- Yerel halkın hem güncel geleneksel yaşamını sürdürdüğü hem de kendi ürünlerini işbirliği ve ortaklık içinde sergilediği alanlardır.
- Çoğunlukla belli bir bölgeye ait kültürel, sosyal ve tarihi mirası yönetmeye ve o bölgeye özel yerel geleneksel ürünleri ortaya çıkarmaya önem vermektedir.
- Sürdürülebilir gelişmeyi ve kaynakların etkin ve uygun kullanımını sağlamaktadır.
- Yerel kimliğe ve o kimliğin anısal ve duygusal değerlerine odaklanmaktadır.
- Hem zamansal hem de uzamsal değerleri kapsamaktadır. Temelde süreç içinde değişen değerleri bugün ve gelecek içinde saklamak, korumak için uğraş vermektedir. Bu anlamda da tarihsel bakış açısıyla hareket etmektedir.
- Eko müzelerde merkezi ve yerel otorite, akademisyenler, yerel işletmeler ve halkın karar alma, yönetme sürecinde demokratik, ortaklaşa katılımı temel alınmaktadır.
- Yerel halkın eko müze aktivitelerine katılımı ve duyarlılığı yüksektir.
- Ekomüzelerin oluşması, çoğunlukla yerel halkın ve gönüllü aktivistlerin girişimci yaklaşım ve performanslarına bağlıdır.
- Ekomüzeler, müzisyen, ressam, yazar, geleneksel sanat ustaları gibi yerel sanatçıların eserlerini destekleyen bir araçtır.
- Akademisyenlerin, bilim insanlarının ve araştırmacıların yerel değerlere ilişkin özgün araştırmalarını desteklemektedir.
- Kültürel ve doğal çevrenin, mirasın güven içinde korunmasını ve geleceğe aktarılmasını sağlamaktadır.
- Somut ve soyut kültürel varlıklara, geleneklere, doğal kaynaklara eşit derecede önem vermektedir.
- Sürdürülebilir bir gelişme için kaynakların optimum kullanımı temel hedeftir.
- Korunan çevresel ve kültürel mirasın tanıtımını sağlayan yeni iş olanakları yaratarak yerel ekonomik eşitsizliği azaltan ve sürdürülebilir gelişmeyi destekleyen fırsatlar sağlamaktadır.
- Daha iyi bir gelecek amacı ile değişim ve gelişime izin ve olanak sağlamaktadır.
- İnsanların birbirleri ile ve tüm çevresel unsurlar ile geçmişte ve bugün, var olan ilişkilerinin gün ışığına çıkarılmasını destekleyen ve bunun dokümantasyonunu sağlayan bir yaklaşımdır.
- Farklı ve çok sayıda bilim dalının, disiplinler arası çalışmalarını destekleyen bir olgudur.
- Doğanın ve kültürün korunması ve iyileştirilmesi için bütüncül bir bakış açısı ile hareket etmektedir.
- Genellikle, teknoloji-birey, doğa-kültür ve dün-bugün arasında bağlantı kurmaya çalışmaktadır.
- Geçmişten bugüne mirasını taşıma bilinci ile sorumlu turizm anlayışı arasında bir köprü işlevi görmektedir.

- Yerelliğin ekonomik kalkınma ve gelişimini destekleyen olanaklar sunmaktadır[12].

Ekomüze Uygulama Örnekleri

Tüm Dünya'da 415 ekomüzenin olduğu ve bunun 348 tanesinin Avrupa'da, diğer 67 tanesinin ise Avrupa dışındaki Dünya ülkelerinde olduğu bilinmektedir. Avrupa'daki toplam ekomüze uygulamalarının yarıdan fazlası Fransa ve İtalya'da gerçekleştirilmiştir[13]. Çalışmanın bu bölümünde ilk ekomüze uygulamalarının görüldüğü ülke olan Fransa ve İtalya, İsveç, Japonya, Yunanistan gibi ülkeler ile Türkiye'de bulunan bazı ekomüze örnek uygulamaları değerlendirilmiş; incelenen örneklere ilişkin bulgular Tablo 3.3'te verilmiştir.

Tablo 3.3. Ulusal ve uluslararası ekomüze örnekleri

FRANSA	**Ecomuesee Departementel Vendee (Puy du Fou)**
* Fransa hükümeti ve bölgesel yönetimin finansal desteği ile satın alınan eski bir Fransız şatosudur ve onu çevreleyen 30 hektarlık alanda konumlanmıştır. *Orijinal mimarisine göre restore edilmiştir. *Şatonun bulunduğu köye ait geleneksel mimari özellik ve kültürel kimlik korunmuştur. *Dönemsel özellikleri ile 18.-19.yy Fransa'sı, şövalye, aktör ve oyuncuların yer aldığı 850 kişilik gösteri ve şovlar ile yaşatılmaktadır. *Geleneksel imalathanelerde eski üretim biçimleri, el sanatları sergilenmekte ve satışa sunulmaktadır. *Ekomüzeye giriş ve şatodaki gösteriler ayrı ayrı ücretlendirilmektedir. *Ekomüzede müzik ve halk dansları toplulukları hizmet vermektedir. *Alan içinde rekreasyonel amaçlı bir park bulunmaktadır.	
FRANSA	**Ecomusée d'Alsace (Alsace Ekomüzesi)**
* Rhein Nehri'nin güney kısmında ünlü '*Şarap Yolu*' ile üzerinde yaklaşık 20 hektarlık bir alanda 73 konuttan oluşmuş bir köyü kapsayan Avrupa'nın en donanımlı ekomüzesidir. *Ekomüzeye dönüşüm sırasında geleneksel eski çiftlikler, önemli kırsal yapılar ve konutlar bu alanda yeniden inşa edilmiş ve yöreye özgü el sanatları ile üretilmiş eşyalarla döşenmiştir. *Her iki aylık dönemde etkinlikler düzenlenmekte,1500 lü yıllardan beri yapılan el sanatları ve şölenler yaşatılmakta, yöreye özgü tarımsal faaliyetler sergilenmektedir. *Berber dükkanları, ibadethaneler, damıtım evleri, atölyeler, sergi salonları gibi hizmet binaları geleneksel yaşam hakkında bilgi vermektedir. *Köy yaşamının deneyimlenmesi için çalıştay, seminer vb. eğitimler gerçekleştirilmektedir. * Girişlerin ücretli olması, yiyecek-içecek satışları, bölgesel yönetimden aktarılan paylar, AB fonları ve sponsor gelirleri ile finansal açıdan ekomüzenin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır.	
İTALYA	**Ecomuseum della Montagna Pistoiese:**

[12] Doğan 2010.

[13] Borelli - Davis 2012.

<table>
<tr><td colspan="2">*420 km2lik nehir,dağ ve ormanlık bir alanın çevrelediği bir bölgede konumlanmıştır.
*18.yy'daki yöntemlerle yapılan dondurmalar ve geleneksel imalathaneler dikkat çekicidir.
*Yöre halkının yaşadığı ağaç evler ve taş ile inşa edilmiş konut dokusu, zanaat ve sanat atölyeleri diğer çekici unsurlardır.
* Çeşitli amaçlara yönelik eğitim, kurs ve organizasyonlara açık olan ekomüzede, ekoturizm anlayışına uygun trekking, dağcılık vb. aktiviteler de gerçekleştirilmektedir.
*Bölgesel-yerel yönetim, sivil toplum örgütleri, halk katılımı ve AB fonlarının desteği ile kurulmuştur.</td></tr>
<tr><td>İSVEÇ</td><td>Kristianstads Vattenrike Ecomuseum:</td></tr>
<tr><td colspan="2">*İsveç'in güneyinde kurulmuştur, tarihi miras, doğal güzellikler, ender bitki ve hayvan çeşitliliğine sahiptir.
*Yeraltı suları açısından çok büyük bir rezerve sahiptir. 35 çeşit nadir nehir balık türü, 225 kuş türü ile yaklaşık 15.000 yaban hayvanı türünün habitatıdır.
*Doğa temalı çeşitli eğitimler ve okullar için organizasyonlar yapılmakta, her hafta sonu bölgesel ve ulusal sanatçıların katıldığı aktiviteler düzenlenmektedir.
* Ekomüze belediye, çevreci dernekler, çiftçiler, yerel halk ve turistik işletmeciler tarafından ortak olarak yönetilmektedir.</td></tr>
<tr><td>JAPONYA</td><td>Tamagawa Ecomuseum:</td></tr>
<tr><td colspan="2">*Tama Nehri'nin kenarında yerleşik geleneksel Japon yaşamı ve doğal güzellikleri ile ön plana çıkan, yerel halkın katkıları ile kurulmuş bir ekomüzedir.
*200-300 yıllık geleneksel Japon evleri restore edilerek, el sanatlarının ve ulusal kültürün tanıtıldığı müzelere dönüştürülmüştür.
*Ekomüze sınırları içinde büyük bir park, sanat müzesi, bilim müzesi, meyve bahçeleri, tapınak ve dinlenme alanları bulunmaktadır.
* Yerel ekonomiye önemli katkı sağlayan faaliyetlerin tamamı yerel halk tarafından yapılmaktadır.</td></tr>
<tr><td>YUNANİSTAN</td><td>Kouretia Odos Ekomüzesi:</td></tr>
<tr><td colspan="2">*Girit Adası'nın Rethymno Bölgesinde yerel halk ve yerel yönetimin girişimi ile AB projesi olarak gerçekleştirilmiştir.
* Tarımsal üretim, organik tarım ürünleri, tarıma bağlı yaşam ekomüzenin en belirgin özelliklerdir.
*Ekomüze bünyesinde bölgedeki antik dönemden bugüne tüm karakteristik özellikleri gösteren arkeolojik turlar, gastronomi kursları, rakı-peynir-zeytinyağı üretim atölyeleri, doğa gezileri, dağ-kaya tırmanışı, seminer-kongre-toplantı organizasyonları, yerel halkın geleneksel üretim alanlarını keşif ve alışveriş olanakları sunmaktadır.
* Ekomüzede kültürel miras-belgeleme çalışması yapan ve bunu sergileyen bir müze, yerel kimliği ve geleneksel değerleri yansıtan bir kültür atölyesi ve yerel sanat atölyeleri bulunmaktadır.</td></tr>
<tr><td>TÜRKİYE</td><td>Hüsamettindere Ekomüzesi:</td></tr>
<tr><td colspan="2">*Bolu'nun Mudurnu ilçesinde köyün yerlisi olmayan gönüllü bireyler tarafından başlatılan ve hala ekomüzeleşme sürecinin devam ettiği bir örnektir.</td></tr>
</table>

* Köyün eski ve kullanılmayan evleri gönüllülerce satın alınıp yörenin otantik değerlerine ve özgün mimarisine uygun olarak restore edilmiştir. Bu evlerden bir kısmı yöredeki turizm faaliyetlerini desteklemek için konaklama amacı ile faaliyete geçmiştir. *Yerel halkın aktif katılımının çok sınırlı olduğu bölgede, tarihi ve kültürel çalışmalar henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır. Bu anlamda buradaki uygulamanın ekomüzeleşme sürecinin tamamlanmadığı ve kriterlere ulaşma konusunda desteğe ihtiyacı olduğu görülmektedir.	
TÜRKİYE	**Zavot Ekomüzesi:**
*2012 yılında Kars sadece peynir üretmek için değil peyniri yaşatmak için de büyük bir adım atmış ve Peynir Müzesi'ni açmıştır. Zavot adı ile açılan Peynir Müzesi, Boğatepe Köyü'nde konumlandırılmış ve köyün %70'i eko müzeye katkı sağlamıştır. * Zavot Eko Müze ismini alan peynir müzesinde krema makinası, yağ yapma makinası, peynir yapımında kullanılan ahşap malzemeler, yağ kalıbı, 1900'lere ait yazılı belgeler, ilk peynir üreten ailelerin resimleri-belgeleri, tartı aletleri, kaşar sepeti, kalıplar, maya saklama sandığı gibi 110 adet kültür varlığı bulunmaktadır.	

4. Araştırma Bulguları

Şanlıurfa'nın 44 km. güneydoğusunda yer alan Harran, kendi adı ile anılan ovanın merkezinde konumlandırılmıştır. İlçe nüfusu 2015 yılı TUİK verilerine göre 81 bin 870 olup, 59.484'ü köy ve mezralarda, 6.213'ü 'ise ilçe merkezinde barınmaktadır. Yukarı Mezopotamya'nın doğal bir parçası olarak kabul edilen ilçe toprakları, doğudan-kuzeye kadar uzanan Tek Tek Dağları ile sınırlanmış olup dağlık kesimi dışında genelde, kuzeyden güneye doğru açılan düz ve geniş bir ova görünümündedir. Yazların sıcak ve kurak, kışların ise nispeten ılık geçtiği ilçede sıcaklık zaman zaman 40 dereceyi geçmektedir. Aralık ve Ocak ayları ise yörenin en soğuk dönemidir. Bu aylarda gündüzleri 12-14 derece olan sıcaklık bazı geceler, ender de olsa (0) derecenin alına düşebilmektedir. Bölgede yağışları en bol olduğu dönem, Ekim-Nisan aylarıdır. Harran Ovası Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)'nin işlev kazanması yörenin sulu tarıma geçmesini sağlayarak tarım potansiyelini arttırmıştır. 852.000 dekarlık bir alanı kapsayan Harran Ovası'nın kuru tarımdan sulu tarıma geçmesi ile Türkiye'nin pamuk gereksiniminin yarısını karşılar duruma gelmiştir. Hububat ekiminde ise Konya Ovası'ndan sonra ikinci sıraya yerleşmiştir[14]. Harran'ın verimli bir ova üzerinde kurulu olması, yüksek tarımsal potansiyeli ve özellikle yaz aylarında gözlenen yüksek sıcaklık değerleri ile ön plana çıkan yenilenebilir enerji potansiyeli, yörenin sürdürülebilir gelişimine katkı sağlayacak bir göstergedir.

Harran, Kuzey Mezopotamya'dan gelerek batı ve kuzey batıya bağlanan önemli ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Bu özelliği nedeni ile tarihi süreç içinde Anadolu ile sıkı ticaret ilişkileri bulunan Assur tüccarlarının önemli uğrak yerlerinden biri olmuştur[15]. Binlerce yıl Harran'ın odak noktası olduğu bu ticaret akışı kentte tarihi ve kültürel anlamda köklü ve zengin bir birikimin oluşmasını sağlamıştır. Yörede bu zengin birikime ait somut kanıtlar farklı uygarlık ve dönemlere ait yapı kalıntıları, özgün yöresel mimari kimlik ile tarihi, kültürel ve arkeolojik varlıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda elde edilen bulgular yöreye ait bu kimlik bileşenlerinin korunup, gelecek kuşaklara aktarımı ve geçmişle bağ kurulması açısından önemli göstergelerdir.

Harran Höyüğü: 2003 yılından bu yana höyükte yapılan kazı çalışmaları farklı dönemlere ait kültür varlıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Höyükteki kazılarda, M.Ö. 6. bine; Halaf devrine tarihlenen buluntuları, Eski Tunç devrine ait figürin ve figürin başları, M.Ö. 1.950 Eski Assur dönemine tarihle-

[14] URL-1.

[15] URL-1

nen silindir mühürler, M.Ö. 6. Yüzyıl'a tarihlenen Kral Nabonid ve Sin mabedinden bahseden çivi yazılı pişmiş toprak tablet ve adak kitabeleri bulunmuştur. Höyük ve çevresi tarih öncesi çağlardan bu yana Halaf, Ubeyd, Uruk, Tunç Çağları, Hitit, Hurri, Mitanni, Assur, Babil, Helenistik, Roma, Bizans ve İslam dönemleri ve Emeviler, Abbasiler, Fatimiler, Zengiler, Eyyubiler ve Selçuklular gibi önemli uygarlıkları bünyesinde barındırmaktadır. İslam dönemine ait şehir kalıntılarında ortaya çıkan yapılar, dar sokaklara açılan bitişik düzende ve avluya açılan odaları bulunan dikdörtgen ve kare planlı konutlardan oluşmaktadır. Mimari kalıntılar arasında insan gücü ile döndürülen değirmenler, dönemin teknolojisi ve üretim biçimi hakkında veri oluşturmaktadır. Arkeolojik buluntular ve kent kalıntıları, dönemin kent planlama ve tasarım yaklaşımı ve sosyo-ekonomik yaşam düzeyi hakkında bilgi vermektedir[16].

Harran Ulu Camii: İslam döneminin en önemli kültür varlıklarından biri olan Ulu Camii veya Cennet Camii, Harran Höyüğü'nün kuzeydoğu eteğinde yer almaktadır. Caminin doğu cephesi mihrabı, şadırvanı ve minaresinin büyük bir bölümü bugün hala mevcuttur. Anadolu'da İslam mimarisi kapsamında yapılmış en eski cami olan Harran Ulu Camii, M.S. 744-750 tarihleri arasında Emeviler döneminde Halife II. Mervan tarafından yaptırılmış ve daha sonra çeşitli onarımlar görmüştür. Ulu Camii 104x107 m. boyutlarında bir alanı kaplamakta, minarenin zaman içinde yok olan ahşap merdivenleri, aslına uygun bir şekilde 105 basamaklı olarak yeniden yapılmıştır. Ulu Camii, 33.30 m yüksekliğindeki minaresi ile özgün kimlik ve görkemini korumaktadır[17].

Harran Okulları: Harran, ünlü tıp ve matematik bilgini Sâbit bin Kurrâ'nın; Dünya'dan Ay'a olan uzaklığı ilk olarak doğru hesaplayan ünlü astronomi bilgini El-Battanî'nin; atomun ve cebir ilminin mucidi sayılan Cabir bin Hayyan'nın; ünlü din bilgini Şeyhü'l İslam İbn-i Teymiyye gibi birçok bilim adamının yetiştiği ve ders verdiği; özü itibarı ile medeniyetlerin doğduğu ve buluştuğu çok önemli bir merkez ve yerleşimdir. Harran, Dünya'daki üç büyük felsefe ekolünden "Harran Ekolü"nün merkezi konumundadır. Batı üniversitelerinde Tarihi Harran Üniversitesi'nde yetişmiş olan bilginlerin eserleri ders kitapları olarak okutulmakta ve adlarına kürsüler bulunmaktadır[18].

Harran Evleri: Harran'la özdeşleşen özgün konut mimarisine ilişkin yapıların birçoğu hala varlığını korumaktadır. Konutların planlaması birimler esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Her birim üstü sivri kubbeli bir odadan oluşmaktadır. En küçük birimin üçlü bir grup olduğu yörede yapı malzemesi tuğla, kerpiç ve devşirme taştır. Kullanım biçimine göre odalardan birbirine kemerli geçişler sağlanmıştır. Görünüşte benzer olan çok işlevli mekanlar avlular çevresinde konumlandırılmış olup kimi hacimlerde ocak ve tandırlar yer almaktadır. Mutfak, ahır ve depo gibi mekanlar için ise birkaç birim birleştirilmiştir. Tüm mekanlar avlu ile ilişkili, ışık, rüzgar ve serinliği bu mekandan alacak biçimde tasarlanmıştır[19].

Harran Kale-Saray: Kentsel alanın güneydoğusunda; şehir suruna bitişik olarak inşa edilmiştir. İslami kaynaklarda kalenin yerinde bir Sabii tapınağının bulunduğundan söz edilmektedir. Emevi halifesi II. Mervan'ın 10 milyon dirhem altın harcayarak yaptırdığı sarayın, kalenin temelini oluşturduğu tahmin edilmektedir. 90x130 metre boyutlarındaki kale üç katlıdır. Düzensiz dikdörtgen plana sahip kalenin dört köşesinde onikigen kuleler yer almaktadır[20].

Bazda Taş Ocağı: Harran-Han el-Ba'rur yolunun 15. km. sinden itibaren yolun her iki tarafında tarihi taş ocakları bulunmaktadır. Bazda Mağaraları 19.km.de yolun sağında yer almaktadır. 'Bazda', 'Albazdu', 'Elbazde' veya 'Bozdağ Mağaraları' adları ile bilinmektedir. Bölgenin en önemli ve en güzel görüntüye sahip taş ocağıdır. Çok geniş bir alana yayılan dağın dış cephelerinde taş kesilmesi nedeniyle büyük oyuklar meydana gelmiştir. Kayalara yazılmış Arapça kitabelerden, bu taş ocağının 13. Yüzyıl'da "Abdurrahman el-Hakkâri", "Muhammet İbn-i Bakır", "Muhammed el-'Uzzar" gibi şahıslar tarafından işletildiği anlaşılmaktadır. Çevredeki Harran, Şuayp şehri ve Han el-Ba'rur yapıları için yüzlerce yıl taş alınması neticesinde her iki mağarada da çok sayıda meydan, tünel ve galeriler meydana gelmiştir. Bunlar-

---

[16] URL-2.

[17] URL-2.

[18] URL-2.

[19] Erdoğan-Açıksöz 1997.

[20] URL-3.

dan özellikle büyük olanı yer yer iki katlı olacak şekilde oyulmuş ve yükseklikleri 10-15 metreye varan ayaklar bırakılarak ortada meydanlar oluşturulmuştur. Ayrıca uzun galeri ve tünellerle dağın çeşitli yönlerine doğru çıkışlar sağlanmıştır[21].

Han El-Ba'rur Kervansarayı: Harran'ın 27 km. güneydoğusundaki Göktaş Köyü'nde bulunan Han El-Ba'rur, Eyyubiler dönemine tarihlenmektedir. Tektek Dağları olarak anılan dağlık bölgede Harran-Bağdat yolu güzergâhında bulunan kervansaray; mescit, muhafız odası, ahırlar, hamam ve yazlık odalardan oluşmaktadır. Yapı, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının tüm özelliklerini taşımaktadır. Açık han plan şemasına sahip olan ve 43.30x44.80 metre ölçülerinde kareye yakın bir avluyu çevreleyen kervansarayın biri kuzeyde, diğeri ise batıda olmak üzere iki kitabesi bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre; kervansaray, İsa oğlu el-Hac Hüsameddin Ali Bey tarafından 1128-1129 tarihlerinde yaptırılmıştır[22].

Şuayb Antik Kenti: Han El Ba'rur'a 11 km. uzaklıkta yer almaktadır ve Harran'a 38 km mesafede konumlanmıştır. Şuayb Antik Kenti Geç Roma dönemine (M.S. 4-5. yüzyıl) tarihlenen bir yerleşim yeridir. Efes Antik Kenti'ne benzerliği ile dikkat çekmektedir. Şuayb Peygamber'in buradaki bir mağarayı ev ve ibadethane olarak kullandığı rivayet edilmektedir. Bu antik kent de ismini bu rivayetten almaktadır. Halen bölgedeki bir mağara Şuayb Peygamber'in makamı olarak ziyaret edilmektedir. Bu yerleşim yerinde çeşitli tarihlerde bilim adamlarının yaptığı araştırmalar sonucu varılan ortak görüş, Şuayb Şehri'nin isminin Arapçada "Eski İnsan Şehri" anlamına geldiği ve bu yerleşim içinde yer alan evlerin ise Harran Ovası'nda yaşayan insanların yazlıkları olduğu şeklindedir. Bu evler üçgen alınlıklı, çatılı ve etrafı duvarla çevrili bir avlu ve evin altında yer alan ana kayaya oyulmuş bir kilerden oluşmaktadır. Her evin içinde bir su kuyusu bulunmakta, konutlara girişler avlu duvarlarında yer alan kapılardan yapılmaktadır. Bu kapılar ise ızgara planlı sokaklara açılmaktadır. Bugüne kadar kapsamlı bir arkeolojik araştırma yapılmamış olan Şuayb Antik Kenti'nde yapılacak arkeolojik çalışmalar bu antik yerleşimin bilinmeyen yönlerini ortaya çıkaracaktır[23].

Soğmatar Antik Kenti: Şuayb Antik Kenti'ne 15 km. uzaklıkta Soğmatar Antik Kenti yer almaktadır. Harran'a 53 km. mesafededir. Roma dönemine (M.S. 2. Yüzyıl) tarihlenen bölge, Abgar Krallığı döneminde Harran halkının Tektek Dağları bölgesinde; ay ve gezegen tanrıları için tapındıkları bir kült merkezi olduğu bilimsel olarak tespit edilmiştir. Soğmatar kült yerinde; Ay tanrısı Sin'e tapınılan bir mağara (Pognon Mağarası), yamaçlarında yer yer tanrı kabartmalarının ve zemine kazılmış yazıtların olduğu bir tepe (Kutsal Tepe), 6 adet kare ve yuvarlak planlı mozole (Anıt Mezar), iç kale ve ana kayaya oyulmuş çok sayıda kaya mezarı bulunmaktadır. Soğmatar özellikle M.S. 165'te Partların (İranlılar) Urfa bölgesine yaptıkları yoğun saldırılardan dolayı bölgeden kaçan halk tarafından kurulmuş ve İslam dönemine kadar kült merkezi özelliğini korumuştur. Şuayb Şehri yerleşimindeki insanların Soğmatar'ı mezarlık ve ibadet yeri olarak kullandıkları Sogmatar'da bulunan bazı dini motiflerin varlığından anlaşılmaktadır. Sogmatar'da, Şuayb Şehri gibi su ihtiyacını karşılamak için ana kayaya oyulmuş su kuyuları bulunmaktadır. Soğmatar Antik Kenti'ndeki tarihi kuyunun Hz. Musa Kuyusu olduğu rivayet edilmektedir[24].

Tarihi, kültürel, arkeolojik değerleri ve yöresel mimari dokusu ile geçmiş uygarlıklara ait eşsiz izler taşıyan Harran, yöredeki yerel halkın gelenekleri, alışkanlıkları, üretim biçimleri ve el sanatları ile de dikkat çekmektedir.

Harran müzik kültüründe 'Sıra geceleri' geleneği çok önemli bir yere sahiptir. Haftada bir gece evlerde toplanarak sıra gezen gruplar ile birkaç gün kalmak üzere dağlara yatıya giden grupların içinde çalgı takımı ve okuyucular da yer almaktadır. Bu gecelerde sohbetlerin yanı sıra usta-çırak geleneği içinde makam geleneğine göre müzik icra edilmektedir. Bu gelenek ile yöreye ait müzik kültürü kuşaklar boyunca aktarılabilmektedir.

---

[21] URL-4.

[22] URL-5.

[23] URL-2

[24] URL-6.

Harran mutfağı Güneydoğu Anadolu mutfağının karakteristik özelliklerinin hemen hemen hepsini taşımaktadır. Bol salçalı, acılı ve baharatlı lezzetler mutfak kültürünün temelini oluşturmaktadır.

1979 yılında arkeolojik ve kentsel sit alanı olarak tescil edilen ve kubbe evleri tescillenerek koruma altına alınan Harran'da, ören yerinden malzeme toplanması, inşaatla ilgili her türlü faaliyet, kanal açılması yasaklanmıştır. Geleneksel Harran konutlarından örnekler restore edilerek kültür evi işlevi kazandırılmış ve turizm hizmetine sunulmuştur. Ayrıca Kültür Bakanlığı, restore etmek ve kültürel amaçlı işlevlendirmek için 4 adet konut satın almıştır[25].

Kültür evinde yöre halkı geleneksel kıyafetlerini ve el sanatlarını sergileyebilmekte ve gelir elde etmektedir. Küçük ölçekli hediyelik eşya dükkanları yanı sıra yöreye ekonomik katkı sağlayacak, Urfa genelinde yaygın olan zanaatlara (el dokumacılığı, tarakçılık, ağaç oymacılığı, dericilik, kürkçülük, bakırcılık, kuyumculuk ve taş süslemeciliği) ilişkin sergi ve girişimler söz konusu değildir.

İlçenin ekonomisi geçmişten bugüne benzerlik göstermektedir. Başlıca ekonomik aktiviteler; tarım ve hayvancılıktır. Dünya'nın en verimli topraklarına sahip Harran Ovası'nda yaşayan yerel halkın en önemli geçim kaynağı ise tarımsal faaliyetler olup; pamuk, mısır, buğday ve soğan tarımı yapılan başlıca ürünlerdir. Yörede seracılık da yaygınlaşmaya ve gelişmeye başlamıştır.

5. Tartışma ve Sonuç

Temel amacı doğal çevre, yerel topluluklar, gelenekler, kültür ve tarihin korunması, yeniden yorumlanması ve belli değer ve öğelerin öne çıkarılarak sürekliliğinin sağlanması olan ekomüzeler tarihi ve kültürel çevre korumanın etkin bir aracı olmanın yanında, sürdürülebilir gelişmeyi destekleme anlamında yer, nesne ve insan odaklı ve halk katılımlı bir turizm ve peyzaj planlama sürecini de içermektedir. Bu bağlamda yürütülen çalışmanın ana materyali olan Harran ve yakın çevresine ilişkin yapılan etüd, analiz ve değerlendirmeler sonucunda, Harran'ın ekomüze olarak değerlendirilebilmesine olanak sağlayan tarihi, sosyal ve kültürel çok katmanlı göstergeler belirlenmiştir. Bu göstergeler:

Yörenin doğal ve kültürel peyzaj özellikleri, verimli Harran Ovası'nın varlığı ve yüksek tarım potansiyeline sahip olması

Tarihsel kültürel derinlik ve zenginlik ile yüksek turizm potansiyelinin bulunması

1000 yıllık yerel, kültürel ve geleneksel birikim ve Harran Üniversitesi'nin varlığı

Geleneksel üretim biçimlerinin varlığını sürdürüyor olması (canlandırılması ve yaygınlaşması gereken zanaatlar)

Yerel halkın alanda sosyal, kültürel ve geleneksel anlamda yaşam biçimini sürdürmesi

Özgün; hatta eşsiz geleneksel mimari kimliğinin olması

Arkeolojik ve tarihi değerlere sahip olması

Yöresel gastronomik özelliklerinin bulunması

Tarım ve turizmin planlanması ile arttırılabilecek ve yerel ekonomiye katkı sağlayacak istihdam olanaklarının olması

İklimsel koşulların olanak sağladığı yenilenebilir enerji potansiyeline sahip olması

Geleneksel müzik kültürü ve 'sıra gecesi' geleneğinin varlığını sürdürmesi olarak özetlenebilmektedir.

Harran ve yakın çevresi, geçmişten bugüne taşınan tarihi ve kültürel mirası ve yöresel gelişim potansiyeli ile Türkiye'nin en önemli ekomüzelerinden biri olmaya adaydır. Bu göstergeler doğrultusunda müze kent olma özelliği taşıyan Harran'ın yaşayan müze olarak varlığını sürdürmesi, kimliğini, özgünlüğünü kaybetmemesi ve genel anlamda ekomüzeleşme süreci için sunulabilecek öneriler şu şekildedir:

Harran, geçmişte insan ve doğa arasındaki üretim ilişkisinin uyum ve dinamiklerinin anlaşılması için önemli izler taşımaktadır. Bu izler takip edilmeli ve verimli Harran Ovası'nın tarım potansiyelinin açığa çıkarılması için yerel yönetimler, üst ölçekte bölge yönetimleri ile işbirliği içinde olmalı, organik tarım

[25] URL-7.

uygulamaları başlatılmalı, bu amaçla yöre halkına maddi ve teknik anlamda destek sağlanmalıdır. Tarımsal faaliyetlerin ziyaretçiler tarafından uygulamalı olarak deneyimleneceği pilot alanlar, üretim sahaları tesis edilmeli; bu sayede yerel halk bu tarımsal faaliyetlerden turizm amaçlı kazanç sağlayabilmeli ve agroturizm desteklenmelidir.

Tarihi, kültürel ve arkeolojik anlamda yüksek turizm potansiyeline sahip alanda tur güzergahları oluşturulmalıdır. Tur rehberleri bu amaçla eğitilmiş yöre halkından seçilmeli ve istihdamın bu yönde gelişimi sağlanmalıdır.

Kaybolmaya başlayan yerel el sanatları ve zanaatların canlandırılması kapsamında, yöreye özgü el dokumacılığı, tarakçılık, ağaç oymacılığı, dericilik, kürkçülük, bakırcılık, kuyumculuk ve taş süslemeciliği vb. atölyeler kurulmalı, ziyaretçilerin yerel sanatları deneyimlemesi ve izlemesi sağlanmalıdır.

Geleneksel konut dokusunun restorasyonunun tüm yörede sürekliliği sağlanmalı; yerel halkın yaşam kültürünü devam ettirmesi yanında restore edilen konutlar konaklama, aktivite ve sergi amaçlı da kullanılması sağlanmalıdır.

Yöre mutfağının lezzetlerini sunan restoran, kafe gibi gastronomik ve servis hizmetleri sunan işletmelere yer verilmeli ve işletim yörede yaşayanlar tarafından gerçekleştirilmeli; gastronomi turizmi desteklenmelidir.

İklim koşullarının avantajları ve yıllık sıcaklık ortalamasının yüksekliği değerlendirilerek, güneş enerjisinden yararlanma olanakları fırsata dönüştürülmelidir. Bu anlamda kamu kurum ve özel sektör destekleri ile yöre halkı bilinçlendirilmeli, çalıştay ve seminerler ile ilgi arttırılmalı, teknik olarak donanımlı hale getirilmelidir. Güneş enerjisi üretim çiftlikleri oluşturularak yöre ekonomisine katkı sağlanmalı ve bu alanda istihdam yaratılmalıdır.

Antik şehirler, arkeolojik sit alanları ve farklı uygarlıklara ait kültür bileşenleri çalışmaları gerçekleştirilmelidir. Bu alanların yörenin peyzaj özelliklerine uygun bitkisel tasarım öğeleri ile zenginleştirilmesi arkeolojik ve doğal peyzaj özelliklerinin bütünleşmesi açısından önemli bir tasarım girdisi olarak değerlendirilmelidir. Bu sayede ziyaretçilerin söz konusu alanları doğal-kültürel peyzaj bütünlüğü içinde algılamaları sağlanmaktadır. Yöreye özgü kurakçıl peyzaj çalışmaları öncelikli olarak uygulanmalıdır.

Geleneksel sıra gecesi geleneğini yaşatmak ve ziyaretçilere bu deneyimi yaşatmak amacı ile belirli aralıklarla etkinlikler düzenlenmeli, geleneksel müzik kültürünün deneyimlenmesi ve sürekliliği sağlanmalıdır.

Harran'ın Dünya'nın en önemli felsefe ekollerinden birinin merkezi olduğu belirli takvimlerde düzenlenecek etkinlikler, çalıştaylar, seminerler, çeşitli organizasyon ve eğitimler ile vurgulanmalı; özellikle felsefe ile ilgili etkinlik ve festivaller düzenlenmelidir.

Koruma yaşatma ile eşdeğerdir. Herhangi bir kültür varlığı, arkeolojik sit alanı ya da geleneksel konut dokusu yaşanabilirliği ölçüsünde korunabilmektedir. Yaşayan müze olarak da tanımlanan eko müze yaklaşımı Harran'ın tüm yerel özellikleri, kent kimliği ve özgün yaşam kültürünün korunarak sürdürülebilirliğinin sağlanması için en etkili çözümdür. Harran'ın çok katmanlı doğal ve kültürel değerleri yanında geleneksel yaşam kültürünü gelecek kuşaklara aktarırken turizm gelirleri ile varlığını sürdürmesinde eko müze en doğru yöntem ve koruma yaklaşımıdır.

Kaynakça

BELEN, N. (2015) *Termessos Arkeolojik Sit Alanı'nın Ekomüze Kapsamında Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, Ankara.

BORRELLI, N. - P. Davis (2012) 'How Culture Shapes Nature: Reflections on Ecomuseum Practices'. *Nature and Culture*, 2012, 7(1), 31-47.

BOYLAN, J. P. (1992b) 'Is Yours a 'Classic' Museum or An Ecomuseum/New Museum*?', Museums Journal*, 92(4), 29-30.

CORSANE, G. (2005) Issues In Heritage, Museums&Galerries:A brief Indtroduction, G. Corsane (ed.), *Heritage, Museums and Galleries:An Introduction Reader*, 1-12.

DAVIS, P. (2008) New museologies and ecomuseum, B. Graham; P. Howard, (ed.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, 397-414.

DOĞAN, M. (2010) *Ekomüze Odaklı Sürdürülebilir Destinasyon ve Gökçeada Üzerine Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekizmart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

ERDOĞAN, E - S. AÇIKSÖZ (1997) *'Kültür ve Ticaret Merkezi Harran'. Çevre ve İnsan, Çevre Bakanlığı Yayın Organı,* sayı:33, Mayıs / 1997, sayfa 12-18.

ISHIMORI, S. (1999) 'Cultural Heritage of the South Pacific: The George BrownCollextion', *MINPAKU Anthropology Newsletter*, No.8, 9-19.

KELEŞ, R. – C. HAMAMCI (1997) *Çevrebilim*, Birinci Basım, İmge Yayınevi, Ankara.

MADRAN, E. *(2001)* 'Tüm Müzelerden Farklı Bir Oluşum'. *Arredamento Mimarlık*, 101–109.

MAGGI, M. (1998) *"Ecomusei. Guida Europea"*, Umberto Allemandi & C. Torino-Londra-Venezia 2001.

OHARA, K. (1998) '*The Image of Ecomuseum in Japon Yokohama National University*'. vol.25 no.12, 26-27, Pacific Friends, Jijigaho-sha.

TUNA, A. - E. Erdoğan (2013) *'Ekolojik Kültürel Turizm Aracı Eko Müzelerin Kültürel Peyzaj Açısından İrdelenmesi'. Düzce Üniversitesi Ormancılık Fakültesi Ormancılık Dergisi* cilt:9 sayı:2, sayfa. 23-37.

URL-1. http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/1020/45/harran. Erişim tarihi: 06/10/2017.

URL-2. http://www.urfakultur.gov.tr/Eklenti/22204,harran.pdf?0. Erişim tarihi: 05/10/2017.

URL-3. http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/229/71/harran-kalesi. Erişim tarihi: 06/10/2017.

URL-4. http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/234/71/bazda-magaralari. Erişim tarihi: 06/10/2017.

URL-5. http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/235/71/han-el-barur. Erişim tarihi: 06/10/2017.

URL-6. http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/237/71/sogmatar-antik-sehri. Erişim tarihi: 06/10/2017.

URL-7. http://www.harran.bel.tr/?pnum=25&pt=TAR%C4%B0H%C4%B0. Erişim tarihi: 10/10/2017.

VARINE, DE, HUGUES (1996). *'Ecomuseum or Community Museum?' Nordisk Museologi Journal.*

VARINE DE, HUGUES (2005) *'Ecomuseums, open-air museums'. ICOM News, Museums of The World*, no. 3

Ekler

EK-1: Ecomuesee Departementel Vendee (Puy du Fou), FRANSA[26]
EK-2: Ecomusée d'Alsace (Alsace Ekomüzesi), FRANSA[27]

[26] (Doğan, 2010)
[27] (Tuna ve Erdoğan, 2013)

EK-3: Ecomuseum della Montagna Pistoiese, İTALY

EK-4: Tamagawa Ecomuseum, JAPONYA[28]

[28] (Belen, 2015)

EK-5: Hüsamettindere Ekomüzesi, Bolu, TÜRKİYE[29]

EK-6: Zavot Ekomüzesi, Kars, TÜRKİYE[30]

[29] (Belen, 2015)

EK-7: Harran kalesi, ŞANLIURFA[31]

EK-8: Şuayb Antik Kenti, Harran, ŞANLIURFA[32]

[30] http://birgunbiryerde.blogspot.com.tr/2013/07/kars-peynir-muzesi-zavot-eko-muze.html. Erişim tarihi: 19/10/2017

[31] http://www.sanliurfa.bel.tr/test?file=photos/1/5899c0b2c035f.jpg. Erişim tarihi: 19/10/2017

[32] http://www.sanliurfa.bel.tr/upload/20728-62962.jpg. Erişim tarihi: 19/10/2017

EK-9: Geleneksel Konut Dokusu, Harran, ŞANLIURFA[33]

EK-10: Harran Ulu Camii, Harran, ŞANLIURFA[34]

[33] http://www.sanliurfa.bel.tr/upload/51190-15388.jpg. Erişim tarihi: 19/10/2017

[34] http://www.sanliurfa.bel.tr/test?file=photos/1/5899c389e9e07.JPG. Erişim tarihi: 19/10/2017

ŞANLIURFA KÜLTÜREL PEYZAJ ÖGELERİ VE TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARININ HAFIZA MEKÂNLARI KAPSAMINDA İRDELENMESİ

Prof. Dr. Elmas ERDOĞAN[1] – Sıla GÜNAÇAN[2]

The Evaluation of Şanlıurfa Cultural Landscape Elements and Cultural Assets in the Frame of Memory Place

Abstract

National identity which is one of the most discussed subjects brings energy and life with the places of memory that are the names of the places reminding past and space characteristics. These spaces are forming the memories of people and communities to create local identity by means of linking past to future. This phenomenon supplies the creation of memory as a picture in these spaces rather than being a temporary link. Memory places are the symbols describing past and transferring it to urban areas. Spaces just like earth consist all the memories of activities that are realized through their history and occasions rather invisible or visible. Places of memory are the creators of cultural existing identity compromising all the abstract and values inside that were realized in past and considered as very important events besides its revitalizing character. Places of memory are the creators of cultural identity, which often tangible but contains intangible qualities, which are crucial for the process in which they have been and are in the past. Places of memory emerge as a reflection of the social and economic status of societies with different cultural qualities or forms, representing temporal and spatial unity; just like landscapes, having a dynamic structure that was shaped according to social or individual perception. The description of these places is related with the past is known and how much it can be animated in minds. Places of memory constitute indispensable values societies with their national identity qualifying task, either in a simple way or complex but an absolute reminder. Places of memory are spaces that have gained social value and become an important part of life by providing unity in cultural diversity. These places of memory are of utmost importance as the common heritage of mankind, the areas in which the local past is preserved and maintained. Places of memory are the reflections of areas showing where and how the past begins and ended. For this reason, memory places are characterized as storage areas with broad boundaries for communities. The existence of a local identity and the sustainability of the national identity are only possible by the recognition of the value and importance of the places of memory. According to archaeological findings,

[1] eerdogan@ankara.edu.tr, 0312 596 17 32 Ankara Üniv. Ziraat Fak. Peyzaj Mimarlığı Böl.

[2] slagunacan@gmail.com, 0541 921 54 91 Ankara Üniv. Ziraat Fak. Peyzaj Mimarlığı Böl.

Şanlıurfa is one of the oldest settlements of the Earth and Mesopotamia. It is a settlement in which the beliefs, gods and religions and the cultures connected with them are seen together since the first religions seen in the region in 12.000 B.C. Within this scope, there are residential remnants and unique immovable cultural assets of different cultures and periods belonging to different civilizations in the region as well as in the urban fabric. Şanlıurfa is also an important center as far as culture and belief tourism are concerned. The city is important for many religions such as Jewish, Christian, Muslim, Sabi, and also known as the city of prophets. There are numerous characterized memory places belonging to different civilizations and periods in the urban tissue of Şanlıurfa that are superimposed exhibiting various characteristics and feelings. These places of memory are creating the image of the city and urban identity with their religious, cultural, traditional and architectural values as well as their urban spaces having symbolic, memorial and belief values. These cultural assets and urban uses serve as memory places in social and individual memory as well as being the main determinants in urban image and identity.

In this declaration, landscape elements that are determinant in the cityscape of Şanlıurfa, the monumental buildings and their near environs, religious areas, squares, traditional settlements areas were evaluated as places of memory as determinants in the image of the cityscape and urban identity. Besides, their contribution to culture and faith tourism was discussed and proposals were offered for the conservation and sustainability of these areas.

Keywords: Şanlıurfa, places of memory, immovable cultural assets, monumental structures, urban identity.

Giriş

Kent ve mekân tasarımında en önemli mekân bileşenlerinden biri olan ulusal kimlik ve kent imgesi, anıların yani hafızaların-belleklerin biriktirildiği alanlar olarak nitelendirilen hafıza mekânları ile korunmakta ve gelecek kavramı ile özdeşleşen sürdürülebilirlik kapsamında gelecek kuşaklara aktarımı söz konusu olmaktadır.

Geleneksel kent dokusu, tarihi kimliği, farklı din ve efsanelere konu olmuş özgün mekânları, imgelenebilen kent yapısı; yani kültürel peyzaj bileşenleri, karakteristikleri ile Şanlıurfa, çok katmanlı hafıza mekânlarına sahip bir yerleşmeler bütünüdür. Yerel kültürün yansıması olan ulusal kimlik ve kent imgesinin, yerleşimde bulunan hafıza mekânları aracılığı ile korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması hedefine dikkat çekilerek, bu mekânların öneminin vurgulanması ve kentsel mekânsal ve imgesel farkındalık yaratılması çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Ekolojik kaygı gözetilmeksizin, sadece fiziksel yapının korunmasını hedefleyen; ekonomik büyüme gereksinimi ve rant kaygısının ön planda olduğu kentsel büyüme ve yapılanma stratejileri kentlerde bulunan hafıza mekânları üzerinde baskılar oluşturmakta ve bu mekânların kendi varlıklarını sürdürmelerinde sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır. Bu çalışma kapsamında Şanlıurfa kent merkezi ve yakın çevresi özelinde kültürel peyzaj ve taşınmaz kültür varlıklarının mevcut mekânsal karakteristikleri saptanarak kentin sahip olduğu çok sayıdaki hafıza mekânı aracılığı ile kent kimliği ve imgesinin sürdürülebilirliğinin sağlanması odaklı çözüm önerileri sunulmaktadır.

Materyal ve Yöntem

Şanlıurfa kenti ve yakın çevresinin peyzaj bileşenleri ve taşınmaz kültür varlıklarının hafıza mekânları olarak irdelenmesini amaçlayan çalışmanın ana materyali Şanlıurfa kent merkezi ve alt yerleşmelerinde bulunan ve hafıza mekânı olarak değerlendirilebilecek kültürel çevrelerdir. Yanı sıra Urfa kültür bileşenleri ve hafıza mekânları ile ilgili her türlü yazılı ve görsel malzeme araştırma materyali olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmanın yöntemi üç aşamalıdır. Birinci aşamada konu ile ilgili her türlü literatür verisi değerlendirilmiş, daha sonra Urfa özelinde hafıza mekânı olarak nitelenen yapı, alan ve mekânlar tanımlanarak ulusal bellek, kimlik ve mekân hafızası oluşumunda katkı ve etkileri irdelenmiştir. Son aşamada ise

bulgular sentezlenerek Şanlıurfa kent kimliği ve imgesinde hafıza mekânları irdelenerek ulusal kimlik-bellek ve mekânsal, kentsel kimlik ve bellek açısından hafıza mekânlarının sürdürülebilirliğinin önemi vurgulanmıştır.

Hafıza Mekânları

Hafıza mekânları, her dönemde, toplumlara ait anıları saklayan, bulunduğu yöreye özgü soyut ve somut değerleri zamansal kısıt olmadan içinde barındıran, bir anlamda da tarihsel dokuyu anlatan ve aktaran alanlar olarak tanımlanmaktadır. Yanı sıra hafıza mekânları, barındırdığı toplumsal anıları somut semboller haline getirebilen simgesel alanlar olarak betimlenmektedir. Özellikle birçok kültürün bir arada bulunduğu toplumlarda hafıza mekânları farklı olguların ya da olayların birlikteliğini ve bir yöreye özgü olma durumunu ortaya koymaktadır. Böylelikle olgular ve olaylar yaşanmışlıktan çıkarak, toplumlar açısından sembolik değer taşıyan anılara dönüşmektedir. Hafıza mekânları, kolektif yaşam biçimi haline gelen kültürel geçmiş ve birikimi anlatmakta ve herhangi bir zaman dilimine aktarılmasını sağlamaktadır. Yanı sıra, hafıza mekânları bir anlamda toplumsal hikâyelerin deposu niteliğinde olup; olayların dönemsel değişimlerden etkilenmesinin önüne geçerek, aktarma yolu ile anlatıldığı ve kurgusunun ulusal kimlik aracılığı ile sağlandığı mekânlardır. Bu mekânlar, yaşanan, yaşandığı dönemde de toplum üzerinde derin izler bırakan olayların korunup saklandığı kültürel değerler olarak da tarif edilmektedir. Hafıza mekânları kültürel yapı, kimlik ve olaylar ile biçimlenmekte ve bu kavramlar ile bütüncül olarak varlığını sürdürmektedir. Uluslar, meydana getirdikleri ve kültürel homojenlik sağlayan hafıza mekânları ile birbirlerinden ayırt edilmekte yani toplumsallaştırılmaktadırlar. Yanı sıra, uluslar hafıza mekânları ile farklılaşmakta; özgün kimlik ve nitelik kazanmaktadırlar.

Hafıza mekânları kültürel birikim ve kalıntı alanlarıdır. Bir tarih içindeki anma bilincinin ve anısal değerlerin varlığını koruduğu bu mekânlarda, dinamik çevre koşulları gereği, yeni eskinin, genç yaşlının ve gelecek geçmişin üzerine konumlanarak iç içe geçmektedir[3]. Bu değişim ile elde edilen veriler ve oluşumlar da kolektif hafızayı beslemektedir. Uluslara ait korunması önem taşıyan hafızaların yer aldığı ve yalnızca fiziksel alanlar ile sınırlı olmayan bu mekânlar, geçmişin sürdürülebilirliğini sağlarken geleceğin altyapısını da oluşturmaktadır. Bu nedenle geçmişin hatırlanması ve aynı zamanda geleceğe aktarılması ancak bu mekânlar ile mümkün olabilmektedir. Hafıza mekânları, geçmişi anımsatarak gündelik yaşamı anlamlandırmakta, geçmiş ile gelecek arasında oluşturduğu zamansal köprü ile boş ve işlevsiz olarak nitelendirilen alanları mekânlaştırmaktadır. Yanı sıra Nora'nın (2006) belirttiğine göre hafıza mekânları, yaşam ile ölümü, bireysel ve ortak olanı, sıradan ve kutsalı, durağan ve değişkeni bir arada barındırdığı için melez bir yapıya da sahiptir. Hafıza mekânlarının işlevi, zamanı durdurmak, unutmayı engellemek, nesnelerin durumunu saptamak, kimi olguları ölümsüz kılmak ve yarattığı anlamları sürekli pekiştirerek dönüşüme dâhil olmaktır. Yanı sıra, hafıza mekânları, tarihi dokusu ile anımsanan ve tarihi dokuyu barındıran kültür varlıkları ile imge kazanan kentler için, kimlik niteliği de taşımaktadır. Hafıza mekânları sürdürülebilirlik ilkesini konu edinen kültür ögeleri olarak toplumların dönemsel farklılıklarını ortaya koymakta ve kentsel gelişime bununla birlikte ulusal kimlik olgusunun devamlılığına katkı sağlamaktadır.

Kent kimliği, bir ulusun tarihi geçmişinden doğan, o ulusu diğer toplumlardan farklı kılarken kolektif olarak algılanmasını sağlayan ve çoğu zaman tarihi mekânlar ve olgular ile yaşatılan anlam yüklü bütünlük olarak tanımlanmaktadır. Bir kentin kimliğini, o kentin tarihi, coğrafyası, iklimi, bitki örtüsü ve barındırdığı medeniyetler ile yaşattığı toplumlar oluşturmaktadır. Kent kimliği, tarihi doku ve gelenek-sellik ile var olmakta ve bu unsurlar ile geçmişten geleceğe aktarılarak yöreler arasında farklı karakteristikler yaratmaktadır. Yaşam bulduğu kentlerin imajına yön vererek, farklı ölçekler ve yorumlar ile özgün nitelik taşımaktadır. Kent kimliği, doğal ve kültürel bileşenlerin birbirleri ile etkileşimleri ve insan katkısı

[3] Nora 2006.

sonucunda, uzun süreçler ardından oluşmakta, gelişmekte ve sürekli yeniden üretilmektedir. Yani bir kentin kimliği, sosyal-kültürel yapısı ve tarihi faktörler ile biçimlenmekte ve korunmaktadır.

Tarihi kentler ya da ***kültür varlıklarına sahip kentler***, bir ulusa ait ortak kültürel mirasın yer aldığı, korunup saklandığı kentler olarak tanımlanmaktadır. Yasadaki tanımı ile tarih öncesi ve tarihi dönemlere ait bilim, kültür, din ve güzel sanatlar ile ilgili, sosyal boyutu olan bilimsel ve kültürel açıdan özgün değerler taşıyan yer üstünde, yer altında ya da su altındaki bütün taşınmaz varlıklar kültür varlığı; bu varlıklara sahip kent yapısı ise tarihi kent olarak tanımlanmaktadır. Tarihi kentlerin oluşumunda ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasında en önemli boyut milli farkındalık ve koruma bilincidir. Tarihi kentlerin varlığı, onları oluşturan kültür varlıklarını simgeleyen ve niteleyen, farklılıklarını ve birbirleri ile ilişkilerini açıklayan imgeler ile mümkün olmaktadır.

Kent imgesi, sürekli gelişen dinamik, farklı insanları, toplumları hatta mekânları birbirine bağlayan oluşumların gözlemlendiği kentlerde meydana gelen anlık duyguların ve farklı deneyimlerin fiziksel ya da zihinsel bir ürünü olarak ifade edilmektedir. Her kent büyük ölçüde sahip olduğu kültür varlıkları ve hafıza mekânları ile kendi imgesini yaratmakta ve taşımaktadır. Algısal duruma bağlı olarak biçimlenen kent imgesi, bazı odak noktalarına göre gelişim göstermekte, bölümlere ayrılmakta veya hatırlanma durumu göz önünde bulundurularak ilişkilendirilmektedir. Kentleri 'kent' yapan, tarihi dokusu ve kültür varlıkları ile özgünleşen ve bütüncül olarak tarif edilebilen imgesel yapısı olmaktadır.

Şanlıurfa ve Hafıza Mekânları

M.Ö.12.000'lere tarihlenen yerleşmeleri ile Dünya'nın en eski yerleşmelerinden biri olarak nitelendirilen ve Orta Fırat Bölümü'nde bulunan Şanlıurfa, doğuda Mardin, kuzeydoğuda Diyarbakır, kuzeybatıda Adıyaman, batıda Gaziantep ve güneyde Suriye ile çevrelenmiş bir sınır şehri olmasının yanında, insanlık tarihinin başladığı yer olarak da bilinmektedir. Önemli su kaynaklarına sahip, doğu ve batı arasındaki ticari ve askeri yollar üzerinde konumlanmış ve bu nedenle doğu ve batı kültürleri arasında köprü durumunda olan kent, Dünya'nın en eski heykeli, tapınağı, resim ve mimarlık ürünlerinin bulunduğu ve gelişim gösterdiği bir yöredir. Yanı sıra yazılı kaynaklarda yeryüzünde var olan hayvanların ilk evcilleştirildiği alan olarak da yer almaktadır. Şanlıurfa Nuh Tufanı'nın yaşanmasının ardından kurulan ilk yerleşim merkezi olarak da nitelendirilmektedir. Şanlıurfa, Âdem Peygamber'in yanı sıra İbrahim, Eyüp, Şuayb, Nuh, Musa, Elyasa peygamberler gibi birçok peygamberin yaşadığı yer olması nedeni ile ***'peygamberler şehri'*** olarak da bilinmektedir. Birçok uygarlığın belli dönemler varlığını sürdürdüğü Şanlıurfa, İslamiyet'in doğuşuna ve yayılmasına katkı sağlamış bir yöre olarak. Şanlıurfa, kültürel peyzaj öğeleri ve taşınmaz kültür varlıkları, çoklu din yapısı ve birçok peygamberin yaşadığı ender alanlardan biridir. Şanlıurfa'nın doğal ve kültürel dokusunu; camiler, hanlar, kiliseler, hamamlar, çeşmeler, kale surları, su yapıları, geleneksel konut dokuları ve arkeolojik ögeler oluşturmaktadır. Bu yapısal elemanlar aynı zamanda kentsel kültürel peyzajı ve kent imgesini de meydana getiren bileşenlerdir. Şanlıurfa, çeşitli han, pazar ve çarşı yapıları ile Osmanlı Dönemi' ne ait ticaret mekânlarını bugün hala yaşatmaktadır. Yanı sıra geleneksel konutları ile tanımlı olan kent, yerel özgün mekânları, avluları ve eyvanlı yapıları ile Anadolu konut mimarisinin özgün yörelerinden biridir. Bu anlamda, Şanlıurfa kent merkezi ve yakın çevresinde yer alan ve hafıza mekânı niteliği taşıyan önemli kültür varlıkları irdelenerek kent imgesi ve yerel-ulusal kimliğe katkıları değerlendirilmiştir.

Şanlıurfa'nın hafıza mekanları; Şanlıurfa Kalesi, Halil-ür Rahman ve Aynzeliha Gölü (Balıklıgöl), Halil-ür Rahman Camii, Rızvaniye Camii, Mevlid-i Halil Camii ve Mağarası, Urfa Ulu Camii, Peygamber Camii, Fırfırlı Camii, Selahaddin Eyyubi Camii (Vaftizci Yahya Kilisesi), Mevlevihane Camii, Nimetullah Camii, Dabakhane Camii, Çakeri Camii, Reji Kilisesi, Yakub Manastırı, Gümrük Hanı, Barutçu Hanı, Mencek Hanı, Hacı Kamil Hanı, Millet Hanı.

İbrahim Peygamber ile İlgili Mekânlar

MÖ. 20. Yüzyıl'da yaşamıştır. Musevilik ve Hıristiyanlığa göre, din büyüğü, İslam dinine göre ise peygamber olup İshak ve İsmail'in babasıdır. Bu nedenle de Yahudi ve Arapların atası olduğuna inanıl-

maktadır. Allah, kendisine "Halil" yani "dost" sıfatını vermiştir. Bugün, Halil İbrahim söylemi bundan kaynaklanmaktadır. Yörede, insanlar dualarında "evine Halil İbrahim bereketi düşe" şeklinde dua etmekte; böylece İbrahim peygamberin cömertliği, misafirperverliği, sofrasının adı ve bereketi her an anılmaktadır. ***Mevlid-i Halil Mağarası***, İbrahim Peygamber'in makamı olarak bilinmektedir. Efsaneye göre peygamber bu mağarada doğmuş, belli bir yaşa kadar burada yaşamıştır. Yanı sıra ***Harran*** da İbrahim peygamberin şehri olarak nitelendirilmektedir[4].

Eyüp Peygamber ile İlgili Mekânlar

Eyüp Peygamber; ***Eyüp Mağarası***, ***şifalı su kuyusu*** ve ***sabır taşı*** ile anılmaktadır. Bu mekânlar peygamberin makamı olarak nitelendirilmekte, Şanlıurfa'nın 2 km. güneyinde Eyübiye Mahallesi'nde yer almaktadır. İbrahim'in soyundan gelen ve bu mağarada yaşadığı bilinen Eyüp Peygamber, sabrı ile tanınmıştır. Şanlıurfa'ya Şam'dan gelmiş, bu mağarada yedi yıl hasta yatmıştır. Mağaraya dört basamakla inilmektedir. Mağaranın önünde bulunan kuyu suyunun iyileştirici etkisi olduğu düşünülmektedir. M.S. 460 yılında Piskopos Nona tarafından buraya cüzzamlı hastaları iyileştirmek amacı ile bir hastane inşa ettirilmiştir. Viranşehir'e 12 km. uzaklıktaki Eyüp Nebi Köyü'nde ise Eyüp Peygamber'in, eşinin ve Elyasa Peygamber'in de mezarları bulunmaktadır. Bölge içinde yer alan mağara ve türbe inanç turizmi açısından büyük önem taşıması yanında dini, kutsal niteliği, efsanevi ve geleneksel özellikleri ile önemli bir hafıza mekânıdır (Harran Üniversitesi, 2015).

Elyasa Peygamber ile İlgili Mekânlar

Efsaneye göre Elyasa Peygamber, Eyüp Peygamber'i ziyaret etmek istemiş, uzun yıllar aradıktan sonra bulunduğu yere yaklaştığını fark etmiştir. Karşısına insan kılığında çıkan şeytan Eyüp Peygamber'in çok uzaklarda olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Elyasa Peygamber yeniden yola çıkmış, ancak yaşlandığı için fazla ilerleyemeyerek isteğine ulaşamadan vefat etmiştir. Bu açıdan ***Eyüp Nebi Köyü***, gerek Elyasa Peygamber için taşıdığı simgesel mekân niteliği gerekse dini, kutsal ve efsanevi olayların mekânsal ve anlamsal belleklerine sahip hafıza mekânlarıdır.

Şuayb Peygamber ile İlgili Mekânlar

Şuayb Peygamber, ***Şuayb Antik Şehri*** ile özdeşleştirilmiştir. Bu antik kent ismini Şuayb Peygamber'den almaktadır. Burada yer alan bir mağarayı ev ve ibadethane olarak kullanmıştır (Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa Tarihi, 2017). Şuayp şehrinde yapılmış mağaralar, bina kalıntıları ve taş kemerler yanı sıra tarihi ve kültür varlığı niteliğindeki konak ve saray yapıları ile tarihin kalıntı simgeleri dini, efsanevi ve kültürel anlamda hafıza mekânları içermektedir.

Nuh Peygamber ile İlgili Mekânlar

Tufandan sonra, Nuh Peygamber'in gemisinin, Urfa ile Ceylanpınar arasındaki ***Cudi Dağı***'na indiğine inanılmaktadır. Bu dağ, deniz dalgalarını andıran, değişik bir yüzey şekline sahip olup, yöre halkının bu konudaki inancı çok güçlüdür[5]. Efsaneler ile ilgili, dini, sosyal ve tarihi olayların vuku bulduğu izler yanında soyut niteliğe sahip hafıza mekânlarına sahiptir.

Musa Peygamber ile İlgili Mekânlar

Musa Peygamber, Şuayp Peygamber'in yanında yedi yıl çobanlık yapmış ve sihirli asasını Şuayp Peygamber'den almıştır. Şanlıurfa yakınlarında, Soğmatar Şehri'nde yaşamıştır. ***Şuayb Antik Şehri***, Musa

---

[4] Anonim 2009.

[5] Anonim 2009.

Peygamber'in makamı ve dönüm noktası olması yanında efsanevi, dini, tarihi değerlerine sahip hafıza mekânlarına sahiptir.

Lut Peygamber ile İlgili Mekânlar

Lut, amcası olan İbrahim Peygamber ile birlikte göç etmiş ve peygamberlik ile görevlendirileceği Sodom'a gitmiştir. Urfa'da, doğmuş ve çocukluğu, İbrahim peygamber ile birlikte, bu yerleşimde geçmiş ve ***Harran***'da yaşamıştır[6] (). Efsanevi, dini, simgesel belleklere sahip hafıza mekânlarıdır.

Yakup Peygamber ile İlgili Mekânlar

Yakup peygamber, kardeşinin gazabından kaçarak Harran'a gelmiş ve 15 yıl Harran'da çobanlık yapmıştır. Museviler açısından Urfa, İbrahim, Yakup ve Musa peygamberlerin yaşadığı topraklar olması nedeni ile Arz-ı Mevdut yani İbrahim Peygamber'den dolayı vaat edilmiş topraklar içinde kalan en önemli merkezlerden biridir (Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi, Şanlıurfa Tarihi, 2017). Urfa'nın güneybatısında, kente 10 km. uzaklıkta ***Deyr Yakup-Nemrut'un Tahtı*** denilen yapıda, konuk olarak kalmıştır. Bu dini, efsanevi ve sembolik özellikler taşıyan hafıza mekânı Yakup Peygamber'in makamı olarak nitelendirilmektedir.

Geleneksel Konut Alanları

Şanlıurfa konutlarının biçimlenmesinde etkili olan iklim, yerel yapı gereci olarak taş ile içe dönük, toplum yaşamı etkili olmuştur. Yöresel konutların geniş bir avlu etrafında konumlanması ile açık, yarı açık ve kapalı mekânlardan oluşan bir konut plan şeması gelişim göstermiştir. Kimi Urfa evlerinin haremlik ve selamlık ayrımı söz konusu olup, sokak cepheleri penceresiz, yüksek duvarlar ile sınırlanmıştır. Konutlar genelde iki katlıdır. Zemin katlar dışa kapalı ve yalın, üst katlar ise sokağa doğru taşan özgün taş işçiliğine sahip konsolları ve pencere bezemeleri ile tanımlıdır. Düz çatılı konutların terasları yaz aylarında geceleri uyuma amaçlı olarak da kullanılmaktadır. Açık mekânlar (avlu ve dam), yarı açık mekânlar (eyvanlar), kapalı mekânlar (yaşama ve servis mekânları) Urfa geleneksel konutunun mekânsal bileşenleridir. Şanlıurfa geleneksel konutlarının vazgeçilmez öğesi olan avlular çeşitli yapısal öğeler ile donatılmıştır. Avludan odalara ulaşım merdiven ve gezenek (sofa) ile sağlanmaktadır. Zemin "nahit" adı verilen kesme taş ile kaplanmış, avlu ortasında taş ya da mermer bir havuz, kuyu, çiçeklik ve çeşitli meyve ağaçları yer almaktadır.

Göbeklitepe

Şanlıurfa il merkezinin yaklaşık 22 km kuzeydoğusunda, Örencik Köyü yakınlarında yer alan Göbeklitepe, Dünya'nın bilinen en eski kült yapılar topluluğudur. Bu yapılar topluluğu, araları taş duvarlar ile örülmüş dikilitaşlardan meydana gelmektedir. Dikilitaşlar üzerinde insanlar, hayvanlar ve onlara ait uzuvlar ile birlikte soyut semboller kabartılarak veya oyma yapılar kullanılarak betimlenmekte, dönemin yaşam biçimini ve inanç sistemini ortaya koyan bir hafıza mekânı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu alanda oluşturulanların, bir anlatım veya bir mesaj ifade ettiği düşünülmektedir. Hayvan figürleri olarak boğa, yaban domuzu, tilki, yılan, yaban ördekleri ve akbaba en sık görülen motiflerdir. Göbeklitepe bir yerleşim yeri değil, kült merkezidir. Buradaki kült yapıların tarım ve hayvancılığa geçiş aşamasına yakın olan son avcı grupları tarafından inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Göbeklitepe, çevredeki oldukça gelişmiş ve yerleşmiş bir inanç sistemine sahip olan avcı-toplayıcı gruplar açısından önemli bir kült merkezi ve hafıza mekânıdır.

[6] Anonim 2009.

Harran

Şanlıurfa - Akçakale yolunun doğusunda bulunan Harran Antik Kenti, kendi adı ile anılan büyük bir ovanın merkezinde yer almaktadır. Güney Mezopotamya'dan gelen iki önemli ticaret yolunun kesiştiği noktada bulunması nedeni ile çeşitli kaynaklarda Harran adı, "yolların kesiştiği yer" anlamına da gelmektedir (Harran Üniversitesi, 2015). Harran, Arap geleneğinin ve kültürünün izlerini hala taşıyan bir hafıza mekânıdır. İlk İslami eserler bu kültür aracılığı ile ortaya çıkarılmış, mimari dokuyu önemli ölçüde yönlendirmiştir. Harran'da, surlar içinde kalan alanlarda, yüzden fazla yapının temel kalıntılarının bulunması Harran'ın ne denli önemli bir hafıza mekânı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Höyükleri, Sin Mabedi, kalesi, Anadolu'nun iki revaklı, avlulu ve şadırvanlı yanı sıra taş sanatının gözlemlendiği ilk anıtsal camisi ve üç bin yıllık geleneksel konutları ile Harran birçok döneme ait kültürel miras ve özellikleri yaşatmakta olan bir hafıza mekânıdır.

Halfeti

Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi (1517) sırasında Osmanlı topraklarına katılan Halfeti, bugün de kullanılan Urumgala ve Rumkale adlarını alarak 1954 yılında ilçe merkezi olmuştur. Bugün eski Halfeti olarak adlandırılan yerleşmenin büyük bir bölümü yapılan baraj nedeni ile sular altında kalmıştır. Halfeti, Ekamia adı ile Roma döneminde kurulmuştur. Bizans döneminde Romaion Koyla adı ile anılan yöre, coğrafi konumu nedeni ile birçok uygarlığın istilasına maruz kalmıştır. Farklı etnik kökenlere sahip pek çok kültürün izlerinin görüldüğü, dönemlere ait yaşam biçimleri ve yapısal üsluplar ile çoklu işlevi olan geleneksel konut dokusu ve anıtsal yapıları ile bütüncül olarak yerleşim özgün hafıza mekânları dizisine sahiptir.

Şanlıurfa Kent Müzesi

Müze ilk olarak, kent surlarının Bey Kapısı'nda Haçlı Kontluğu döneminde, kule işlev görmek üzere inşa edilmiştir. Uzun bir süre yapı kullanılmamış, ancak 2008 yılında Şanlıurfa Belediyesi tarafından satın alınmış ve "kent müzesi" olarak işlevlendirilerek restore edilmiştir. Şanlıurfa oluşumundan bugüne tarihi, coğrafi, arkeolojik, mimari, inanç, kültürel ve sosyal yapısına ilişkin gelişimi ve bu süreç içinde önem taşıyan kişi ve olayların bilgi, belge ve derlemelerin yanı sıra görsel sunum ve animasyonların da yer aldığı yerel/yöresel tarihi ve yerleşim gelişimini yansıtan ve betimleyen bir hafıza mekânıdır. Müze ile kent imgesi somut veriler ve simülasyonlar ile yansıtılmakta; farklı dönemlerde yaşamış ve kentin sembolü haline gelmiş peygamberlere ilişkin canlandırmalar yapılarak tanımlanması ve ulusal bellek oluşumu pekiştirilerek güçlü ve etkili bir hafıza mekânı oluşturulmuştur.

Sonuç

Mekân hafıza demektir… Mekânlar, kentsel alanlar ve yaşanmışlık barındıran her türlü oluşum; yani insanların birlikte ürettikleri yaşam alan ve çevreleri tarihi süreç içinde gerçekleşen olayların enerji ve belleklerini bünyelerinde barındırmaktadırlar. Hatta kimi durumlarda iç içe geçmiş, katmanlaşmış dönemsel ve kültürel farklılıkları da içinde barındırmaktadırlar. Tarihi, dini, kültürel, sosyal, geleneksel, efsanevi, kutsal, anısal gibi çoğunlukla soyut ancak somut ögelerin de doğrudan deneyimlendiği tüm değerler ile mekânın kültürel içeriği de mekânsal hafızanın en önemli bileşenleridir. Ülkelerin ve uygarlıkların tarihi gelişimlerinde önemli rol oynayan, ulusların yaşamında yer etmiş ve toplumsal belleği hiç terk etmeyecek olan yapılar, mekânlar, alanlar, görüntüler, birikimler; içeriği ne olursa olsun hafıza mekânları olup bir yerleşmede ne kadar çok ise o düzeyde kent kimliği ve imgesinde etkilidirler. Hafıza mekânları bütün bu belirleyici değerlerin yanı sıra toplumsal kimlik ve bellek açısından da büyük ölçüde önemli olmaktadır.

Şanlıurfa da gerek kent merkezinde gerek yakın çevresinde yer alan sayısız peygamber mekân ve yaşamı, efsanevi, dini ve kutsal olayların vuku bulduğu yerler, sosyo-kültürel değerleri ve gelenekleri ile

hemen her yerinde; özellikle de taşınmaz kültür varlıkları ile pekiştirilmiş hafıza mekânlarına sahip ender yerleşmelerden biridir. Şanlıurfa kent bütününde iç içe geçmiş gerçeklik düzlemlerinden oluşan; mekâna, zamana, geleneğe, davranışa, güncel yaşama kaydolmuş; kimi zaman soyut, kimi durumda ise somut ve daha net algılanabilir/kavranabilir hafıza mekânları; bir diğer ifade ile mekânsal hafıza oluşumu söz konusudur. Bu değerler ve mekâna kaydolmuş hafızalar bazı durumlarda sadece simgesel, kutsal ya da sezgisel ya da anısal olabilmekte, bazı durumlarda ise tarihi, kültürel, geleneksel değerlere öykünen ve daha somut olarak algılanan ve fiziksel çevreye yansımaların daha açık izlendiği konumda olabilmektedir. Yani kimi zaman daha gerçeklik düzleminde yer alabilmekte; kimi zaman ise daha soyut ve algısal olmaktadır.

Bu anlamda değerlendirildiğinde kent ve yakın çevresinde daha somut ve soyut değerler içeren **iki tip hafıza mekânı** bulunmaktadır. Şanlıurfa Kenti'nde yer alan daha somut, açık cami, kilise, han, kale ve geleneksel Urfa konut dokusu gibi taşınmaz kültür varlıkları ve okunabilen hafıza mekânlarıdır. Diğer yandan Halil-ür Rahman ve Aynzeliha Gölleri (Balıklıgöl), peygamber mekânları, mağaraları, kutsal kuyu ve sular daha çok manevi, simgesel, dini ve soyut değerler içeren hafıza mekânlarıdır. Kentin odağında yer alan Balıklıgöl ve yakın çevresi bir dini olayın vuku bulduğu, oluşumuna gerekçe olan efsaneleri, sembolik değeri olan, İslam kültürü açısından üstün değer taşıyan, kutsal balıkları ve şifalı suyu ile çok katmanlı bir hafıza mekânıdır. Kent kimliği ve imgesi açısından olduğu kadar İslam dini açısından da taşıdığı manevi değerler ile kent imgesi ve mekânsal bellek açısından belirleyici bir konumdadır. Yanı sıra göl sularının tüm kent genelinde kanallar ile dolaşım halinde olması özgün kimlik ve mekânsal hafıza değerini arttırmaktadır.

Şanlıurfa yakın çevresinde yer alan alt yerleşmelerde ise Dünya ve Anadolu yerleşmeler tarihi açısından son derece önemli değerler taşıyan prehistorik dönem yerleşmeleri, kült alanları, belli olay, sosyal ve kültürel olguların anılarını içeren hafıza mekânları ile evrensel ve ulusal miras alanları bulunmaktadır. Bütün bu alan ve mekânların gerek yerel gerekse ulusal kimlik açısından hafıza içinde sürekliliğe kavuşturulması gerekmektedir. Şanlıurfa'daki bütün bu mekânsal hafızaların ya da bir başka ifade ile yaşamın mekânsal izdüşümlerinin izlendiği hafıza mekân ve alanlarının gerek ulusal-kültürel bellek ve kimlik gerekse yaşamın zaman ve mekâna belli bir anlam içerecek biçimdeki yansımalarının özenle korunarak gelecek kuşaklara aktarılması ulusal bir zorunluluk; evrensel bir görev olmalıdır.

Hafıza mekânı ya da mekânın hafızası toplumsal bellek için önemlidir. Toplumsal belleğin korunması ise ancak mekâna sabitlenerek gerçekleşebilmektedir. Hafızalar mekânsal olarak kurulmakta; dini yapılar, önemli dini olay ve törenler, mezar alanları, simge yapılar, savaş meydanları, seremoni alanları, çok sayıda hatıra değerine sahip günlük yaşam çevreleri gibi somut fiziksel alanlara eklemlenmektedir. Böylece bellek o coğrafi mekân ile yaşam bulmaktadır.

Anıtlar, müzeler gibi hafıza mekânlarının yanı sıra bir sokak adı dahi ***kolektif belleğin*** yaşatılmasında rol oynamaktadır. Var olan hafıza mekânlarının yaşatılmasının yanı sıra ***bellek üzerinden mekânların üretilmesi*** de gerekmektedir. Unutturulmaya çalışılan hafızanın bir mekânda canlandırılması ***simgesel bir mekânın üretimini*** ortaya koyarak ***toplumsal hafızanın*** bir mekân üzerinden ***canlı*** kalmasını sağlamaktadır. ***Silinen bazı izler hafıza mekânları aracılığı ile yeniden canlandırılabilmektedir. Türkiye***'de ***kolektif belleğin yaşatılması*** sorununun söz konusu olması yanında ***var olan mekânsal belleğin mekânlar üzerinden yüceltilmesi*** de gerekmektedir. Bazı mekânlar hafızayı maddeleştirmektedir. Bir sokak, eski bir konut, asırlık bir çınar ağacı, bir kütüphane, bir camii, bir meydan, bir mağara, kilise, han yapısı, medrese, arkeolojik sit alanı bütün bunlar kişisel ya da kentsel başka dönem ve uygarlığın, olayın tanıklarıdır. Böylece bu alan ve mekânlarda gerçekleşen olayların enerjileri ve anısal değerleri sürdürülebilmekte ve algısal anlamda imge destekleyici ögeler olarak tarihi sürece katılabilmektedir. Kent tarihi ve kent kimliği-imgesi ise bu tür hafıza mekânları ile oluşmaktadır.

Nora'ya (2006) göre ***hafıza hatırayı kutsallaştırmaktadır***. Sökmensüer (2006) ise hafıza mekânlarını '***kentlerin de bu tür kutsal emanetleri vardır***' şeklinde yorumlamaktadır. Bu anlamda ***her zaman topluma, kentlere, uluslara ait görülen ve kent belleği ile ulusal kimliği oluşturan mekânlar hafıza mekânları*** olarak işlev görmektedir. Şehirlerin gizledikleri şeyler hafıza mekânları aracılığı ile somutlaşmakta ve canlı kalabilmektedir.

Bilinçli olarak zihinde saklama gücü olan bellek, içinde devinilen çevre ve yapılar ile doğrudan ilişkilidir. Bireylerin hatırladıklarının ne kadarının mekânsal olduğu, mekânın akılda kalan yönlerinin neler olduğu hafıza mekânlarının tariflenmesinde ve korunmasında da belirleyici olmaktadır. Bireylerin yaşamında önemli yer tutan kent, alan ve mekânlar ile kişinin mekân ile oluşturduğu olumlu ve olumsuz deneyimler belleğe kodlanmakta ve bu kodlamalar bellekte yer ederek ve belli bir zaman diliminde bellekten geri çağırılabilmektedir. Bu anlamda hafıza mekânları gerek kültür varlıklarının gerekse kent imge ve kimliğinin korunmasında etkili olmaktadır.

Taşınmaz kültür varlıklarında mekânsal belleğin korunması daha kolay olmaktadır. Tarihi yapılar inşa edildikleri dönemde başlayan belleksel gelişimini kullanıldıkları sürece devam ettirmektedirler. Bu anlamda da kentsel dokuda hafıza mekânı olarak daha güçlü etkiye sahip olmaktadırlar. ***Mekân ve bellek*** ilişkisi ***kentsel, yapısal*** ve ***mekânsal göstergeler*** üzerinden kurulmaktadır. Kullanarak koruma belleğe ilişkin göstergelerin açığa çıkarılması ve ***geçmiş ile gelecek arasındaki bilgi ağının sürdürülmesi için*** bir fırsat olmaktadır. Kullanılmayan kültür varlıkları ve kültürel çevrelerde ***belleğe ilişkin göstergeler*** süreç içinde yok olabilmektedir. ***Mekânsal bellek tarihsel ve kültürel süreklilik için*** gerekli bir olgudur.

Kentsel hafızanın sürdürülebilirliği açısından değerlendirildiğinde ise kentlinin mekânsal pratiklerinin değişmesine bağlı olarak kentsel mekânsal hafıza korunamamaktadır. Kentsel hafıza-kolektif hafıza mekân ile birlikte; hatta mekân sayesinde var olan bir değer olup tarih, ekonomi, toplumsal gelişmeler ile mekân arasında karşılıklı bir ilişki söz konusu olmaktadır.

Fiziksel çevre algısı anlamında değerlendirildiğinde mekân-bellek arasındaki diyalektiğin fiziksel çevre algısında belirleyici olduğu görülmektedir. Kent, kolektif belleğin mekânsal olarak üretildiği bir alandır. Yani toplumsal belleğin oluşturulduğu fiziksel düzlemdir. Tarihi süreç içinde yaşanan olayların ve deneyimlerin ifade bulduğu yerlerdir. Kentsel mekân, içinde gerçekleşen deneyimler ile oluşan kentsel bellek ve kent kimliği arasında belirgin bir ilişki bulunmaktadır.

Şanlıurfa kent bütünü olarak değerlendirildiğinde çok katmanlı bir müze kent niteliğindedir. Gerek kent merkezinde gerek yakın çevresinde farklı dönem ve uygarlıklara ilişkin kültürel peyzaj özelliklerinin ve taşınmaz kültür varlıklarının yanı sıra çok sayıda geleneksel, dini, sosyal ve manevi değer içeren hafıza mekânı bulunmaktadır. Kentler, alanlar ve mekânlar anısal, sembolik ve duygusal değerleri hissettirdikleri, enerjileri, yarattıkları algılar ile yaşam bulmaktadırlar. Hafıza mekânları ya da diğer bir ifade ile mekânın hafızası ya da belleği kentleri canlı, duyusal ve kimlikli kılmaktadır. Kentsel alanlarda belki belirgin bir biçimde tanımlanamayan ancak duyumsanan bu olgu kentin, alanların ve mekânların ruhunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda birbirinden özgün ve çoklu hafıza mekânına sahip Şanlıurfa kenti sahip olduğu kutsal mekânları, alanları ve farklı değerleri ile gerçekten toplum ve bireylerde pozitif etki oluşturan, ruhu olan bir yerleşmedir. Bu kapsamda çok sayıdaki özgün kült, dini, kültürel, sosyal, sembolik, efsanevi, geleneksel ve sivil mimari hafıza mekânları ile korunup desteklenmesi gerekmektedir. Kent tarihi ve kimliği hafıza mekânları ile oluşmaktadır. Belleksiz toplum ve dolayısı ile mekânlarda, kimlik ve karakteristik bileşenler izlemek olası değildir.

Şanlıurfa kent merkezi sınırları dışında yer alan **Harran** alt yerleşmesi tarihi süreç içinde birçok farklı uygarlığın yerleşim alanı, dini bir merkez, önemli bir ticaret, konaklama, bilim ve sanat merkezi olması yanında Sin Mabedi kalıntıları, Ulu Camii ve okullara sahip olması nedeni ile iç içe geçmiş, çok katmanlı farklı hafıza mekânını bünyesinde barındırmaktadır. Tarım kültürü kapsamında ilk çift ile toprak sürümünün bu yerleşmede gerçekleştiği öne sürülmektedir. Geleneksel Harran konutları ve oluşturduğu doku ise ender bulunuşu ve özgün mimari özellikleri kapsamında hala varlığını koruyan geleneksel yaşam kültürü ile yerel kimliğini ve yaşam biçimini koruyan bir hafıza mekânıdır. Tüm bu özellikleri yanında bir diğer efsaneye göre Âdem ile Havva'nın yeryüzüne ayak bastığı ilk topraklar olarak da manevi ve insanlık tarihi anlamında mekânın hafıza değeri söz konusudur.

Göbeklitepe, Şanlıurfa kent merkezi sınırları dışında konumlanan ancak, Dünya'nın en eski yerleşim alanlarından ve kült merkezlerinden biri olarak dini, kültürel ve sosyal anlamda önemli bir hafıza mekânıdır. Farklı bir uygarlık ve dönemin yaşam biçimi, törenleri, inançları hakkında veri oluşturan; yerleşmeler tarihi açısından belgesel değer taşıyan dikilitaşları, insan ve hayvanlar ile ilgili soyut semboller içeren kült bir hafıza mekânıdır.

Şanlıurfa'da bulunan ve çoğu izleyen dönemlerde camiye dönüştürülen **kilise yapıları** uzun süre özgün işlevlerini sürdürmüş olmaları nedeni ile Hristiyanlık açısından dini değere sahip önemli hafıza mekânlarıdır. Daha sonra cami ya da daha farklı amaç ve işlevler doğrultusunda kullanıldıkları için üst üste çakışmış farklı değerler içeren hafıza mekânları olarak kent kimliğinde ikincil derecede önemli yapılanmalardır. Ayrıca Şanlıurfa yakın çevresinde farklı efsanelere konu olan Karakoyun Deresi ve Hızmalı Köprü ile Nemrut'un Tahtı ve Kazane Köyü de yakın çevredeki diğer önemli hafıza mekânlarıdır.

Hafıza mekânları açısından son derece zengin, soyut ve somut, farklı nitelikte hafıza mekânına sahip Şanlıurfa için geliştirilecek bir **hafıza yürüyüşü güzergahı** ile mekân ve hafıza olgusunun güçlendirilmesi söz konusu olacaktır. Yanı sıra gerek ulusal kimlik ve bellek gerek kent imgesi ve yerel mekânsal bellek açısından etkin bir algı oluşturulacaktır. Hafıza mekânların yaşatılması ve duyusal anlamda canlı tutulması gerek ulusların gerek yerel kültürlerin korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasında ön koşullardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

ALPOĞU, M. (2015) Ekim 14, 2017 tarihinde http://muscehayat.blogspot.com/search/label/urfa%20kalesi adresinden alındı

ANONİM. (2009, Ekim 4). *Şanlıurfa'da Yaşadığına İnanılan Peygamberler*. Ekim 8, 2017 tarihinde Melekler Mekânı: https://www.meleklermekâni.com/threads/sanliurfa%E2%80%99da-yasadigina-inanilan-peygamberler.159522/ adresinden alındı

ARSLAN, A. (2017) Ekim 14, 2017 tarihinde http://arkeofili.com/gobekli-tepe-ekibi adresinden alındı

CAMBAZ, M. (2011) Ekim 14, 2017 tarihinde http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=27862&sessionid=5b489b469aabb adresinden alındı

Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı. (2016). Ekim 14, 2017 tarihinde www.csb.gov.tr adresinden alındı

ERDEM, H. (2011) Ekim 13, 2017 tarihinde http://www.panoramio.com/photo/56001765 adresinden alındı

Halfeti Kaymakamlığı. (2017). *Halfeti Tarihçesi*. Ekim 8, 2017 tarihinde T.C. Halfeti Kaymakamlığı: http://www.halfeti.gov.tr/tarihce adresinden alındı

Harran Üniversitesi. (2015, Mayıs 28). *Şanlıurfa Tarihi.* Ekim 14, 2017 tarihinde Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü: http://web.harran.edu.tr/tarih/tr/makaleler/sanliurfa-tarihi/ adresinden alındı

KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2011, Eylül). Şanlıurfa'nın Tarihi Hanları. *ŞURKAV*.

Mimor Mimarlık. (2014) Ekim 14, 2017 tarihinde http://mimormimarlik.com.tr/URFA_ULU_CAMII_CALISMASI-7-proje.html adresinden alındı

NORA, P. (2006) *Hafıza mekânları.* Ankara: Dost Kitabevi.

Sökmensüer, Y. (2006, Eylül 6). *Hafıza Mekânları.* Ekim 14, 2017 tarihinde Hürriyet: http://www.hurriyet.com.tr/hafiza-mekânlari-5218232 adresinden alındı

Şanlıurfa Belediyesi. (2017) Ekim 13, 2017 tarihinde http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/223/30/balikligol adresinden alındı

Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi. (2014) *Barutçu Hanı*. Ekim 8, 2017 tarihinde Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi:http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/681/21/barutcu-hani-buyuksehir-ile-kimligine-kavusuyor-- adresinden alındı

Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi. (2017) *Şanlıurfa Tarihi*. Ekim 8, 2017 tarihinde Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi: http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/1/1/sanliurfa-tarihi adresinden alındı

Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi. (2017) *Urfa Kent Müzesi*. Ekim 14, 2017 tarihinde Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi: http://www.sanliurfa.bel.tr/icerik/69/28/kent-muzesi adresinden alındı

Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü. (2017) Ekim 14, 2017 tarihinde www.kulturportali.gov.tr adresinden alındı

Şanlıurfa Valiliği. (2017, Ekim 7) *Camiler*. Ekim 8, 2017 tarihinde T.C. Şanlıurfa Valiliği: http://www.sanliurfa.gov.tr/camiler adresinden alındı

Şanlıurfa Valiliği. (2017). *Gümrük Hanı*. Ekim 8, 2017 tarihinde T.C. Şanlıurfa Valiliği Resmi Kent Rehberi: http://mekân360.com/360fx_gumrukhanimerkezsanliurfa.html adresinden alındı
Şanlıurfa Valiliği. (2017, Eylül 20). *Manastır ve Kiliseler*. Ekim 7, 2017 tarihinde T.C. Şanlıurfa Valiliği: http://www.sanliurfa.gov.tr/kiliseler adresinden alındı
Şanlıurfa Valiliği Resmi Kent Rehberi. (2017) Ekim 14, 2017 tarihinde http://urfafx.mekân360.com/haberler_2245,0-urfa-haberleri-ibrahim-peygamber-ve-balikli-gol.html adresinden alındı

Ekler

EK-1: Şanlıurfa Kalesi[7]

EK-2: Halil-ür Rahman ve Yeni Mevlid-i Halil Camii[8]

EK-3: Rızvaniye Camii[9] *ve Ulu Camii*[10]

[7] Alpoğu 2015
[8] Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2017

EK-4: Balıklıgöl[11]

EK-5: Yeni Mevlid-i Halil Camii[12]

EK-6: İbrahim Peygamber'in Doğduğu Mağarası[13]

---

[9] Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı 2016
[10] Mimor Mimarlık 2014
[11] Şanlıurfa Belediyesi 2017
[12] Cambaz 2011
[13] Şanlıurfa Valiliği Resmi Kent Rehberi 2017

EK-7: Eyyüp Nebi'de yer alan sabır taşı ve Eyüp Peygamber Çile Mağarası[14]

EK-8: Göbeklitepe[15]

[14] Erdem 2011

[15] Arslan 2017

HARRAN'IN YEREL MİMARİSİ VE KORUNMASI

Fatma Şebnem KULOĞLU YÜKSEL*

Vernacular Architecture of Harran and it's Protection

Abstract

In this study, the vernacular architecture of Harran located in the upper part of Mesopotamia in the Southeastern Anatolia Region, Turkey-Syria border, and the protection of this architecture are considered. Harran is an ancient city dating back to 6000 BC, according to archaeological finds. Harran, as well as history; It is also known as conical domed houses made of mud brick, stone or brick. In these small units, each unit has a square plan covered by a conical dome, and according to the condition of the family, these units cluster around the courtyard. In the region declared in the UNESCO Temporary List of World Heritage Sites in 2000, conical domed houses, which are found in some other countries such as Syria, Iran, Italy or France, are no longer built. The local architecture of Harran, which provides human and nature friendly design facilities, that control indoor and outdoor conditions, reduces energy consumption. The importance of transferring this architectural cultural heritage to future generations with the consept of sustainable protection; were explained by comparing with the city Alberobello the example, known with the conical domed houses in the Puglia Region in Italy.

Keywords : Vernacular architecture, Harran, Conical Domed Houses, Sustainabile protection.

Giriş

Yerel mimari, deneyimlerini kendi inançları, kültürleri, yaşam biçimleri, elindeki materyalleri ve sahip oldukları teknolojiyle birleştirerek belirli bir bölgede yaşayan insanlar tarafından şekillendirilen anonim bir yapının üretilmesidir.

Ülkemizin güneydoğusunda yer alan Harran, özellikle konik kubbeli evleriyle, içinde yaşayan halkın değer yargılarını, geçmişini, geleneksel yapım sistemlerini, aile ve akrabalık bağlarını, geleneklerini anlamada tanıklık eden yönleriyle halk mimarisi içinde incelenmesi gereken önemli bir yerleşim birimidir[1].

Bu çalışmanın amacı, Harran bölgesinin yerel mimarisini açıklamak, tanıtmak ve bunun gelecek nesiller için korunması gereken bir kültür mirası olduğu farkındalığını yaygınlaştırmakla beraber, İtalya,

---

* Dr. Ögr. Üyesi Fatma Şebnem KULOGLU YUKSEL , Mimarlık Bölümü, Güzel Sanatlar Fakültesi, Harran Üniversitesi, Osmanbey Yerleşkesi Şanlıurfa, Türkiye.. e-mail: kyuksel@harran.edu.tr

[1] Baran 2006.

Puglia Bölgesi'nde bulunan konik kubbeli evleri ile bilinen Alberobello örneğini ele alarak, Harran'da neler yapılabileceğini araştırmaktır.

Yöntem

Çalışmanın konusu olan bölge, tarihi Harran şehri, bir çok kez ziyaret edilmiş, çalışmadaki başlıklara göre; arazi kullanımı, mekânsal organizasyon, yapıların plan şemaları, inşaat teknikleri, yapı malzemeleri ve kullanılan yapı elemanları incelenmiştir. Gerekli notlar alınmış, fotoğraflar çekilmiş ve çizimler yapılmıştır. Bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik durumu, bölgenin sakinleri ve yöneticileri ile görüşülmüştür. Gelecek için neler yapılabilir, yapıların amaçlanan kullanımları nelerdir ve gelecek nesiller için bölgenin nasıl korunabileceği tartışılmıştır. Alberobello şehri aynı şekilde ziyaret edilmiş ve gerekli belge ve bilgiler toplanmıştır. Ardından, toplanan tüm veriler analiz edilmiş ve sonuçlar verilmiştir.

Bulgular

Yerel mimari yerel verilerle şekillenmiştir. Araştırma sırasında incelenen konular sırasıyla verilmiştir.

1. Konum

Halen antik kenti olan Şanlıurfa'nın güneydoğusundaki 44 km güneydoğusunda, Türkiye ve Suriye sınırına çok yakın. Harran Ovası'nın ortasındaki Üst Mezopotamya'da bulunur. (Şekil 1).

Şekil 1. Harran'ın konumu (https://www.google.com.tr/maps/@35.5098441,40.9742672,5z)

Harran kelimesinin anlamı "karavan rotası" ya da "yolların kesişimi" olarak düşünülmekte ve bugün neredeyse aynı gelmektedir. Harran, Batı ve Kuzeydoğu Mezopotamya'yı birbirine bağlayan önemli ticaret yollarının birleşim yerindedir. Bu özellikten dolayı, Harran, Anadolu ile yakın ticari ilişkileri bulunan Asur tüccarlarının en çok uğradığı yerlerden birisi olmuştur. Anadolu'dan Mezopotamya'ya, Mezopotamya'dan Anadolu'ya kadar ticaret akışının Harran üzerinden binlerce yıldır yapıldığı gerçeği, bu tarihi kentte zengin bir kültürel birikime neden olmuştur[2].

[2] http://www.harran.gov.tr/sayfa/tarihi-ve-cografi-yapi

1.1. Kral Yolu ve Harran'ın Stratejik Konumu

Harran Ovası, Asya'yı Doğu Akdeniz ile buluşturan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Suriye sınırına paralel uzanan ünlü "Kral Yolu" nda yer almaktadır. Antik Çağ'ın en eski zamanlarından beri kullanılan bu yola, Assur İmparatorluğu döneminde "Harran Şarri" adı altında devlet kontrolü ve garantisi verilmiştir. Harran'dan kuzeye giden başka yollar da vardı, bu yollar Fırat'tan Orta Anadolu'ya kadar uzanmaktaydı. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Asur tüccarları bu yolu kullanmışlardı. Suriye'ye açık olan Harran Ovası, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya'ya bir taraftan "Kral Yolu" ile bağlıdır ve diğer bölgelerden Anadolu'ya uzanan konumu ile güney bölgelerini Anadolu ile bağlar. Bu nedenle çok önemli bir stratejik konuma sahiptir[3]. Yol o zaman güvenlik ve ticaret anlamına gelmekteydi, Harran da önemli ticaret merkezlerinden biriydi.

1.2. Din ve Eğitim Merkezi

Harran, ay, güneş ve gezegenler kutsal sayılan eski Mezopotamya paganizminin (Sabiizm) önemli merkezlerinden biridir. Bu nedenle, Harran'daki astronomi bilimi çok ilerlemişti. Antik çağda kentte bulunan Sin (Ay) Tapınağı, Harran'ın önemini arttırmıştır.

Harran'nın çok eski çağlardan beri var olduğu bilinen dünyaca ünlü üniversitesinde, birçok bilim adamı yetişmiştir. Dönemin en büyük matematikçi ve doktorlarından biri olan, Yunan filozoflarının eserlerini Arapça çeviren Sabit bin Kurra, Dünya'dan Ay'a olan mesafeyi doğru bir şekilde hesaplayan astronomi bilgini El-Battani, bir atomun ve cebir ilminin mucidi olarak kabul edilen Cabir bin Hayyan, ünlü din bilgini Şeyhül İslam İbn-i Teymiyye Harran'da yetişmiş ünlü bilim adamlarındandır.[4].

Ticarete ek olarak, Harran da tarih boyunca dini ve eğitim merkezi idi. Bütün bu faktörler Harran'ın zengin kültürünü inşa etti.

3. İklim

Yazları sıcak ve kurak, kışlar ise nispeten ılıktır. Temmuz ve Ağustos bölgedeki en sıcak aylardır. Sıcaklıklar bazen 40 dereceyi aşar. Aralık ve Ocak en soğuk aylardır. Bu aylarda, sıcaklık gece boyunca sıfır derecesine, gündüz 12-14 dereceye düşebilir. Bölgede en çok yağış alan dönem Ekim ile Nisan ayları arasındadır[5].

4. Sosyal ve Ekonomik Durum

Harran İlçesi nüfusu 2016 yılında 83072'dir. İlçede, nüfusun% 50'si erkek, % 50'si kadındır. Nüfusun% 89'u şehirde, % 11'i köylerde yaşamaktadır[6]. Geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Atatürk Barajı'nın yapılmasından sonra, 1989'da GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) ile Harran Ovası sulanmaya başlamıştır.

5. Harran'ın Tarihi

Harran Höyük Kazısı'nda, M.Ö. 6000 yılına dayanan Halaf Kültürü bulguları edinildikten sonra, Harran Tarihi'nin M.Ö. 6000 yılına kadar geriye gittiği anlaşılmıştır.

Harran'ın M.Ö. 3000 yılı kültürü genellikle Kuzey Suriye'deki Tell Huera ile bütünleştirilmiştir. Harran adı ilk olarak M.Ö. 3000 yılına tarihlenen Ebla yazılı bir belgede ortaya çıkmaktadır. Bu belgeye göre, Harran ve Emar kraliçeleri, Ebla'da Tanrı'nın huzurunda sunum yaptılar[7].

---

[3] Yardımcı 2007.

[4] Kürkçüoğlu 2002.

[5] http://urfafx.mekan360.com/iys_ilcelerimiz,sehirID=63,ilceID=811,kriter39=39,icerik=526,sayfa=2-ilcelerimiz-harran-iklim.html; https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=SANLIURFA.

[6] http://www.harran.gov.tr/sayfa/nufus-yapisi.

[7] Yardımcı 2007.

Yazılı belgelerde Harran'ın adı da Eski Babil döneminde ortaya çıkmaktadır. Bu belgelerde, Mari'nın Kralı Zimrilim döneminde Harran'ın Asdâkim adında bir kral tarafından idare edildiği ve bu kralın döneminde kentte Tanrı Sin (Ay) adına inşa edilmiş bir tapınak olduğunu ve bu tapınakta tanrının huzurunda bir anlaşma imzalandığı belirtilmektedir.

Kuzey Mezopotamya'nın diğer bölgeleriyle birlikte Harran bölgesi, Eski Asur döneminden sonra sırasıyla Hurrian / Mitanni, Asur, Babil ve Pers egemenliğine girdi.

Harran ve Harran Ovası önümüzdeki yıllarda Perslerin, Büyük İskender'in ve Parthların siyasi egemenliklerini kabul etmek zorundaydı. Daha sonraki dönemlerde Nasturi, Hıristiyan, Müslüman ve Haçlı Seferleri bölgede etkili olmuştur. 600 yıldan fazla süren İslami Dönem'de (MS 640-1260), Emeviler, Abbasiler, Handaniler, Sayılar, Selçuklular, Zengiler ve Ayyubiler egemen olur[8].

1260 yılında Ayyubi Dönemi sonrası Moğollar tarafından işgal edildi. Kent tamamen yakıldı ve yok edildi (1270). Moğol istilasından sonra Harran, bir daha görkemli günlerine geri dönmedi. Daha sonra Memluklar egemen hale geldi ve 1516'da Osmanlı topraklarında birleştiler. Türkiye Cumhuriyeti döneminde Akçakale ilçesine bağlı bir ilçe iken, 1987 yılında ilçe oldu.

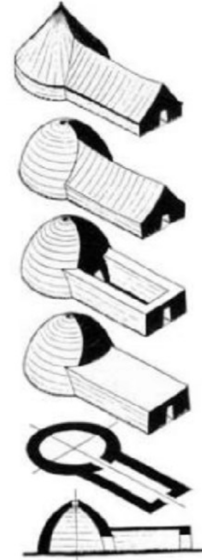
6.Harran'ın Konik Kubbeli Evleri

Tarihte, Anadolu'nun güneydoğusunda ilk sistematik tarımsal faaliyetler muhtemelen M.Ö. 6000 civarında başlamıştır. Bu dönemlerde, yükselen koşullar doğrultusunda Harran'da ilk yerleşim kurulmuştur. Bu döneme ait olan yapı planları dairesel bir şekle sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer antik yerleşimlerde bulunan ve aynı coğrafyada ve iklimde bulunan Batman-Hallan Çemi, Diyarbakır-Çayönü ve Urfa-Nevali Çori'de bulunan yerleşim planları Harran'daki yapı planları ve üst kaplamaları benzerdir. Bu kazılar sırasında bulunan yapılar günümüzdeki Harran'daki kubbeli konutların ilk kökenini oluşturmaktadır.

Harran kubbeli evlerin kökleri Mezopotamya medeniyetinde aranmalıdır. M.Ö. 2500-600 yılları arasında bölgenin egemenliği altındaki Asur taş kabartmalarından bazılarının Harran evlerine benzeyen mimari formları vardır. (Şekil 2.) (Nahya,1983).

Şekil 2. Asur Ninova Medeniyetinden taş röliyef. (Yıldırım 2015)

Şekil 3. Halaf kültürüne ait kubbeli yapı rekonstrüksiyonu. (Yıldırım 2015)

[8] Yardımcı 2007.

Şekil 4. Harran'ın genel görünüşü (Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi).

Arkeolojik kayıtlarda, ilk yapıların bilimsel olarak rekonstrüksiyonu yapıldığında kubbe formunun Neolitik çağın son döneminde (M.Ö. 5900-5300) Mezopotamya'da Halaf kültürüne tarihlendiği görülmektedir. Halaf Dönemi'nde toplumlar, avlu ve sokaklarla birbirinden ayrılan, yuvarlak ve dörtgen yapılar inşa etmişlerdir. Halaf mimarisinin belirleyici ögelerinden biri olan yuvarlak planlı yapılar arkeoloji yazınına 'Tholos' adı ile girmiştir. Tholos, dikdörtgen planlı girişli ve yuvarlak planlı ana odası olan yapı tipidir. (Şekil 3) (Yıldırım, 2015).

Kubbeli evlerin geçmişi düz kenarlı evler kadar eski olduğu bilinmektedir. Musul yakınlarındaki Arpaçiyah kazılarında, Tiflis yakınlarındaki Schulaveri'de ve Kıbrıs'ta bulunan kubbe evleri M.Ö. 6000'e tarihleniyor. Mezopotamya, Transkafkasya ve Ege'de bu yapı geleneği M.Ö. 3000 yılına kadar yoğun bir şekilde devam etti[9].

Günümüzde, Akdeniz bölgesindeki, özellikle güney İtalya'nın Puglia bölgesindeki kentsel ve kırsal alanlarda Harran Evlerine benzeyen ve "Trullo" olarak adlandırılan yapılar bulunmaktadır. İskoç Adaları'nda 'arı kovanı evleri (beehive houses) olarak adlandırılan bu tür yapılar, XVIII. Yüzyılda yaşayan bir gelenek haline geldiği bilinmektedir. İspanya'nın Aragonya bölgesinde ve ayrıca İran, Afganistan, Çin, Bolivya, Peru'da kerpiç tuğladan yapılmış kubbeli evler vardır[10].

Bir araştırmada, iki ilçede kubbeli evlerin Anadolu'da yoğun olarak bulunduğu tespit edilmiştir. Urfa-Birecik arasındaki ilk bölgede, bugün yalnızca Suruç ve çevresindeki köylerin bazı kubbeli evleri var. İkinci bölgede, Urfa-Akçakale'de, Harran'da kubbeli evler ve birkaç köy var. Ancak, Harran Evleri, kerpiç kubbe ile kaplı olan bu evlerin aksine, tuğla kubbeler ile kaplıdır[11].

Harran'da bulunan Konik Kubbeli evler özellikle Suriye'nin kuzeyindeki örneklerine çok benzemektedir.

[9] Kürkçüoğlu – Akalın – Kürkçüoğlu - Güler,2002

[10] Kürkçüoğlu – Akalın – Kürkçüoğlu - Güler 2002

[11] Kürkçüoğlu 1997.

6.1. Mekansal Organizasyon

Harran Sokak düzeni evlerin formları gibi organiktir. Aynı aşirete mensup insanlar birlikte yaşamak isterler, böylelikle Harran evleri bitişik ya da birbirine çok yakındır. Bunun sonucu olarak sokak düzeni rahat ve doğaldır (Şekil 4.). Geçici göçebelikten geçiş yapan insanlar, tarım ve hayvancılıkla geçinerek hayatlarını sürdürüyorlardı; üretim faaliyetlerine yakın yaşamak zorundaydılar. Böylece evlerinde sadece kendileri için değil, hayvanları ve ürünleri için de alanlar yaptılar[12].

Bu evler, her biri yaklaşık 3x3 m boyutlarında kare planlı, bir avlu etrafında kümelenmiş konik kubbeli küçük birimler halinde oluşturulmuştur. Ailenin şartı birim sayısını belirler. Tek kubbe (çok fazla değil), iki kubbe, üç kubbe gibi evlerin yanı sıra 9-10 veya daha fazla kubbe şeklinde kullanılan evler olabilir. Ailenin daha fazla alana ihtiyacı olduğunda yeni bir kubbeli birim eklenebilir. Birbirlerine canlı üniteler ekleyerek doğrusal, L veya U şeklinde yapılar oluşturulur. Genellikle bir birim diğerlerinden daha büyüktür ve evlerde oturma odası olarak kullanılır. (Şekil 5.). Bu odadaki misafirlerini ağırlıyorlar. Kemerler, her birim arasında geçişi sağlar (Şekil 6.). İç duvarlarda dolap olarak kullanılan bazı nişler vardır.

Figure 5. Harran evlerinin içeriden görünüşü (Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi).

Harran Evleri, birbirine bitişik olarak, çoklu boşlukları içeren küçük hücrelerde inşa edilmiştir. Onların genel yapısı, konut sakinlerine esneklik sağlayan daha fazla birimin eklenmesine izin verir. Bölgenin mekânsal oluşumu bu şekilde gelişti ve gelişen ihtiyaçlarla paralel olarak rastgele bir sonuç elde edildi[13].

---

[12] Özdeniz – Bekleyen – Gönül – Sarıgül – İlter - Dalkılıç 1998.

[13] Akın 1984.

Şekil 6. Mutfak birimini gösteren fotoğraf (Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi).

Şekil 7. Kubbenin içeriden görüntüsü (Fatma Şebnem Kuloğlu Yüksel 2016).

Avlu çevresindeki kubbeli birimler oturma odası, mutfak, depo, ahır veya yatak odası olarak kullanılır. Bazı odalar avluya doğrudan açılırken bazı odalar kubbeli birimlerden geçilerek erişilir. Mutfak olarak kullanılan kubbeli ünite daha alçak tavanlıdır (Şekil 6., Şekil 7.). Bazı evlerde banyo ve mutfak aynı yerdedir. Tuvalet, avlunun uzak köşesindedir.

Şekil 8. Harran Evi'nin havadan fotoğrafı - Özyavuz Evi (THK Fotoğraf Arşivi).

Avlu evin ana unsurudur (Şekil 8). Çoğunlukla bir su kuyusu ve avluda bir gölgelik alanı oluşturmak için keçi kılından yapılmış bir çadır örtüsü de vardır. Harran'ın geleneksel evlerinde yaşayanların günlük faaliyetleri genellikle açık havada gerçekleşir. Yerel iklimin kendine özgü özelliklerinden dolayı evlerin çoğunda açık avluda yaşamın büyük çoğunluğu geçmektedir. Bu avlular, bu sakinlerin yemek pişirmelerini, çamaşırlarını yıkmalarını, çocuklarıyla oynamasını ve komşularıyla vakit geçirmelerini sağlar. Geleneksel yapıların genel bir değerlendirmesi, biçimlerinin geleneksel yaşamın taleplerine cevap olarak geliştirildiğini göstermektedir[14].

6.2. Strüktür ve Yapı Malzemesi

Harran kubbeli evlerin en büyük özelliği, yerel malzeme kıtlığına bağlı olarak kerpiç ve taşlardan yapılmış yapısal olmasıdır. Evlerin ilginç yapısı, doğal havalandırma, termal kütle, gece ve gündüz sıcaklık modellerine dayanarak sıcak ve soğuk dönemlerde konforlu sıcaklıklar elde etmeye yardımcı olur[15].

Harran Evleri'nin tuğla kubbe ile kaplanmasının en önemli nedenlerinden biri de, bölge çöl olması nedeniyle kaplama olarak kullanılacak ahşap malzemenin bulunmamasıdır. İkinci sebep Harran'ın kalıntıları içindeki bol miktarda tuğla malzemesidir. İlginç bir doku oluşturan bu evler, son 150-200 yılda eski şehrin kalıntıları üzerine yıkıntılardan toplanan tuğlalar üzerine inşa edilmiştir[16].

Harran evleri, bölgede yaşayan geleneksel ustalar tarafından yaptırılmıştır. Evlerin yapımı sırasında ihtiyaç duyulan taşlar, aile başkanı ve yapı ustası tarafından sağlanır. İnşaat için hemen yakınında eski yerleşimlerden taş ve tuğla kullanılır. Bunlar, surların dışında nehrin kenarında hazırlanır. Ev sahibinin istediği plan ustalar tarafından yere çizilir ve temel çukurlarını kazılır[17].

---

[14] Sami-Özdemir 2011.

[15] Mutti 2014.

[16] Yardımcı 2007.

[17] Baran 2006.

Şekil 9. Bindirme tekniği ile yapılmış, yaklaşık 5 m yükseklikteki konik kubbeli evin kesitini gösteren fotoğraf. (Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi).

Kubbeli birimlerin temeli çevrede buldukları taş ve tuğla gibi karma malzemeyi toprak sıva ile bir araya getirerek oluşturulmaktadırlar. Evlerin duvarları taş, tuğla, kerpiç malzeme kullanılarak oluşturulmuştur. Bloklar bir araya getirilirken genellikle kil esaslı toprak harç kullanılmış, kimi taşıyıcı duvarlarda ise harç kullanılmadan taşlar örülmüştür. Çoğu duvar yapısında hatıl kullanılmamıştır. Duvarların yüksekliği 1-2 m değişen yüksekliklerde olabilmektedir. Duvar kalınlığı 50-80 cm dir. Genellikle kubbe örülürken duvar dışa doğru çıkıntılı olarak bırakılmaktadır[18].

Harran evleri, bir kare veya kareye yakın bir plan şeması üzerine inşa edilmiş olup, tuğlalar daralan ve konik bir şekle dönüşen bindirme tekniği ile inşa edilmişlerdir (Şekil 9.). Bu konik kubbeler 'corbelled dome' ya da 'false dome' olarak da adlandırılırlar. Kare plandan kubbelere geçiş, basit ahşap lento veya ilkel pandantif ile yapılır. Kubbeler 4,5- 5 m yüksekliğinde 30-40 tuğla sıra ile inşa edilmiştir. Kubbe üzerinde tırmanmaya izin veren bazı çıkıntılar yapılmıştır. Böylece işçiler, onarım ve bakım için çatıya kolayca tırmanabilirler. Harran evleri çoğunlukla kubbeyi korumak için her yıl yeniden uygulanan kerpiç sıva ile kaplıdır (Şekil 10.). Kubbe üzerinde dairesel bir delik var. Bu alan aydınlatma, havalandırma ve evdeki dumanı temizlemek için kullanılır. Bu boşluk üzerine bir bacalı olarak üç taş plaka yerleştirilir, böylece kışın yağmur yağmadan korunabilir. Ayrıca, kuşların bu boşluğa girmesini önlemek için tel örgü sağlanmıştır. Harran'daki konik kubbeli evlerin bir diğer noktası, kolay ve hızlı bir şekilde inşa edilebilmesidir. Bir kubbe inşa etmek yaklaşık üç saat sürer ve özel işçiliğe ihtiyaç yoktur[19].

6.3. Bio-klimatik Konfor

Evlerin geometrisi, doğal havalandırma, termal kütle ve gece ve gündüz sıcaklık modelleri sayesinde sıcak ve soğuk dönemlerde konforlu sıcaklığın garantilenmesine yardımcı olur.

[18] Yıldırım 2015.

[19] Dizdar 2017.

Şekil 10. Kubbeyi korumak için her yıl uygulanan kerpiç harç ile sıvama işlemi. (Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi).

Şekil 11. Farklı yükseklikteki açıklıklar (Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi).

Doğal havalandırma sistemleri, yüksek basınçlı bölgeden düşük basınçlı bölgeye havanın yer değiştirmesi temeline göre, iki yaklaşımla çalışır: buoyancy (yüzdürme) (yani havalandırma yığını) ve rüzgârla çalışan çapraz havalandırma. Birincisi (buoyancy) sıcak havanın yükselmesi ile birlikte hava sıcaklığının arasındaki farktan oluşur. İkinci yaklaşım, rüzgâra dayalı çapraz havalandırma, hava yüksekten alçak basınç bölgelerine doğru hareket eden hava temelli oluşan hava basıncı değişikliklerine dayanıyor. Yapı-

da bulunan açıklıklar ve yapının geometrisi bu hava akışını etkiler. Harran evleri farklı yükseklik seviyelerinde hava açıklıklarına ve kubbenin tepesinde bir deliğe (açıklık) sahiptir[20]. (Şekil 11.)

3.7. Alberobello Örneği

İtalya'nın Puglia Bölgesi'nde Itria Vadisi'nde yer alan Alberobello şehri Trulli evleri ile 1995'de UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmiştir. 2013 yılında ise Harran ile kardeş şehir olmuşlardır.

Şekil 12. Alberobello evlerinin uzaktan görüntüsü. (Fatma Şebnem Kuloğlu Yüksel)

Trulli (tekil, trullo), geleneksel kuru taş kulübelerdir. Onların yapı tarzı Puglia bölgesindeki Itria Vadisine özgüdür. Trulli genellikle geçici alan barınakları ve depolar olarak ya da küçük ölçekli toprak sahipleri ya da tarım işçileri tarafından daimi konut olarak inşa edilmiştir.

Alberobello'nun trulli evleri, Akdeniz bölgesi üzerinde bulunan binlerce yıllık kuru taş yapı geleneğini temsil eder. Ancak Alberobello'nun kalabalık bir yerleşim olarak oluşması 1600'lü yıllara denk gelir.1909-1936 yılları arasında Alberobello ve civarı miras anıtları olarak belirlenerek korunmuştur. Alberobello'nun sağladığı kriterler şunlardır:

- Kriter (iii): Alberobello Trulli, Akdeniz bölgesinde binlerce yıllık bir geçmişi olan bir teknik olan kuru taş binanın uzun vadeli kullanımını göstermektedir.

- Kriter (iv): Alberobello Trulli, Tarihi Kent Manzarası bağlamında hayatta olan bir anıtsal mimari topluluğun olağanüstü bir örneğidir.

- Kriter (v): Alberobello Trulli, orijinal şeklini dikkate değer derecede koruyan, insan yerleşiminin en iyi örneklerinden biridir.

2011 yılında mülkiyet Yönetim Planı kabul edilmiştir; burada bütünlüğünü korumak, korunumunu yerel kalkınma ile dengelemek ve peyzaj ve maddi olmayan unsurlar da dahil olmak üzere kültürel anlamlarını değerlendirecek gelecekteki politikalara ve eylemlere değinir. Yönetim Planı, mülkiyetin uzun vadeli korunmasını sağlamak için alınan önlemleri özetler ve mülklerin sakinlerin yararına kaynaklar sağlamaya yardımcı olabilecek yollarını araştırır[21].

---

[20] Mutti 2014.

[21] http://whc.unesco.org/en/list/787.

Şekil 13. Alberobello şehrinde bir sokak. (Fatma Şebnem Kuloğlu Yüksel)

Harran'dakine benzer konik kubbeli evler, daha önceden ahır depo olarak kullanılırken, günümüzde turistik amaçlı restoran, kafe, hediyelik eşya, yöresel ürünler, el sanatları ürünleri satan ticari işletmeler haline getirilerek şehir canlandırılmıştır (Şekil13.). Bunu yaparken 2011 yılında kabul edilen mülkiyet Yönetim Planı'na göre belirlenen stratejik alanlara uygun bir şekilde hareket amaçlanmıştır.

Şekil 15. Duvar, kubbe ve baca detayı. (Fatma Şebnem Kuloğlu Yüksel)

Şekil 14. İçeriden görünüş, kemerle birleşen mekanlar. (Fatma Şebnem Kuloğlu Yüksel)

3.7. Tartışma

Harran, insan yerleşimlerinin binlerce yıldır kesintisiz olarak var olduğu bir bölgedir. Geçmişte çok zengin dönemler de geçirdi, önemli bir şehir haline geldi; büyük istilalar, yıkımlar geçirip harap durumda da kaldı. Harran, yerel mimarisinde tarih boyunca kazandığı tüm deneyimleri yansıtmıştır. Geçmişte antik dönemlerde de kullanılan konik kubbeli ev tekniği, son 200 yıldır güneyden gelen Arap göçmenleri ile yeniden kullanılarak Harran'ın yerel mimarisinin 1900'lerin başında bölgeye gelen batılıların fotoğraflarıyla dikkat çekmesine neden olmuştur. Konik kubbelerden oluşan kentsel dokusu çok farklı ve eşsizdir. Yerel Harran evlerindeki yerleşim düzeni toplumsal yapıya göre şekillenmiş ve organik bir kent dokusu oluşturmuştur. Toplum, geleneklerini ve yaşantılarını, evlerine, yöresel mimarisine yansıtmaktadır. Esnek bir tasarım yaklaşımı vardır, çünkü bu evler küçük birimler halinde oluşturulup, birim sayısı ailenin ihtiyacına göre artabilmektedir. Harran'daki yerel evlerde taş, tuğla ve kerpiç gibi yerel ve mevcut malzemeler kullanılmıştır. Fiziksel çevre kontrolü, kalın duvarlarda ve kubbenin üstünde çeşitli seviyelerde ve şekillerde açıklıklar tarafından sağlanmıştır. İnşaatı hızlı ve ucuzdur. Konik Kubbeli Harran Evleri'nin mimari yapıları, sürdürülebilir tasarım ilkelerine uygun iyi bir örnektir. Tüm bu özellikleri ile Harran Evleri yeni tasarımcılara ilham verebilir.

Harran Arkeolojik ve Kentsel Sit Alanı olarak 1979 yılında tescillenmiş ve o tarihte 960 tane olarak sayılan kubbe evleri koruma altına alınmıştır[22] (). Konik kubbeli konutlar 2000 yılında UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesine girmiştir. Konik Kubbeli Evlerin sayısı bugün 100'den azdır. İki ev, turistik amaçlı kültür evi olarak korunmaktadır.

[22] Kürkçüoğlu – Akalın- Kürkçüoğlu - Güler 2002.

Kalan evler ya terk edilmiş ve kaderlerine bırakılmıştır ya da samanlık, ahır ve / veya sahipleri tarafından depolanması için kullanılmaktadır. Sosyal değişimler, çağdaş yaşam koşulları ve bu koşulların sunduğu fırsatlar, Konik Kubbeli Harran Evleri'nin geleneksel kullanımını değiştirmiştir.

Belirtildiği gibi, yerel mimarinin eşsiz bir örneği olan Harran'ın konik kubbeli evlerinin sayısı Arkeolojik ve Kentsel Koruma Alanı olarak tescillenmiş olmasına rağmen günden güne azalmaktadır.

Diğer yandan Harran Antik Kenti'ndeki kazılar halen sürmekte, yeni eserler, buluntular gün yüzüne çıkarılmaktadır. Harran Antik Kenti ve Konik Kubbeli Harran yerel mimarisi ve civardaki diğer tarihi alanlar ile bölge yurt içi ve yurt dışından ilgililerin merakını çekmektedir. Bölgenin tanıtımı ile daha da çok ziyaretçi alacağı muhakkaktır. Ancak bu ziyaretçilere hizmet verecek, onları şehirde daha uzun süre tutacak, yerel ürünler, el sanatları, yemek kültürü gibi yerel hayatla ilgili tanıtım fırsatı yaratacak mekanların eksikliği çekilmektedir. Bu konuda Alberobello şehri için İtalya'nın yaklaşımı bir örnek teşkil edebilir. 2011 yılında kabul ettikleri Mülkiyet Yönetim Planı'nda bazı strateji kararları almışlardır. Bunlar:

Yönetim Planı üç temel stratejik alanı tanımlamaktadır:

- Mülkiyetin bütünlüğünü korumak ve devam ettirmek suretiyle alanın korunması ve daha geniş tarihi kent ve tarımsal peyzaj ortamının görsel nitelikleri;
- Sunum / yorum / eğitim ve turizm alanlarında kamusal altyapı ile ilgili mülkiyetin kullanılabilirliği; (örneğin, yiyecek, şarap, el sanatları)
- Hizmetlerin (örneğin barınma) nitelikleri arasındaki turist kullanımını ve bağlantılarını tanıtmak için alanın markalaştırılması ve markalanması.

Üstelik, Yönetim Planı, üç stratejik alanla ilgili bir dizi proje önceliğini tanımlamaktadır. Bunlara Alberobello kasabası için yeni bir Genel Şehir Planı geliştirme dahildir; turizm akışları üzerine bir araştırma yapmak; trulli yapı teknikleri ve restorasyonunda master eğitim kurma; Rione Monti'nin yaşayabilirliği üzerine bir araştırma yapmak; Piazza XXVII Maggio'nun canlandırılması için öneriler geliştirmek; Itria Vadisi için bir eko müze yaratmak; mevcut binaları kullanarak turistik konaklama miktarını arttırmak; yerel ürün ve hizmetleri markalaştırmak için bir fizibilite çalışması yapmak; 'Alberobello'nun Trulli Evleri'nin' Üstün Evrensel Değerini iletmek için entegre bir multimedya ürünü geliştirmek; ve turizmle ilgili işaretlerin geliştirilmesidir[23].

Sonuç

Yöneticiler, sonraki nesle bırakılmak üzere mimari mirasımız hakkında toplumu bilinçlendirmek konusunda büyük bir role sahiptir. Herhangi bir ticari endişesi olmaksızın yalnızca binalarda değil tüm bölgenin korunması yolu da aramak olmalı. Kapsamlı bir kalkınma planı, tüm paydaşların görüşlerini dikkate alarak hazırlanmalıdır; yerel halk, idareciler, akademisyenler, şehir plancıları, mimarlar, gibi.

Harran için halen üzerinde çalışılmakta olan Koruma Amaçlı İmar Planı (KAİP)'nda gerekli düzenlemelerin yapılıp, yerel mimari örneklerinin korunması sağlanmalıdır.

Öncelikle saptama belgeleme çalışmaları yapılarak, alanın envanterlerin çıkarılması, daha sonra alanın analizlerinin yapılıp, rölöve çizimlerinin çıkartılması, tipoloji çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Burada tek yapı ölçeğindeki restorasyonlardan ziyade, tüm kentsel sit alanı ele alınmalıdır.

Kenti canlandıracak işlevler verilmesinin, kente yeni cazibe unsurlarının katılmasının, kente gelecek olan ziyaretçilere zaman geçirebilecekleri, konaklayabilecekleri alanlar yaratılmasının Harran'ı geliştirmek açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Bunlar yapılırken özgün dokuya zarar verebilecek uygulamalardan kaçınılmalıdır. Harran'ın yerel ürün ve yaşantısına, zengin geçmişine dayalı aktivitelere vurgu yapılarak, Harran'ın kendi markasını yaratması sağlanmalıdır.

[23] http://whc.unesco.org/en/list/787.

Sürdürülebilirlik, gelecek nesillerin yaşam koşullarına zarar vermeden ekonomik, çevresel ve toplumsal gereksinimleri sağlamayı amaçlayan bir dünya görüşüdür. Sürdürülebilir mimari, doğal ve yapısal çevre arasındaki tutarlılığı sağlamayı ve sürdürmeyi amaçlayan bütünsel bir süreçtir[24] ().

Bu inşaat tekniğini ve yaşam biçimini binlerce yıl geçmişten, gelecek nesillere kaybolmadan aktarmak için yeni sürdürülebilir bir planlama ile bütünsel bir koruma yaklaşımını benimsemek bir zorunluluktur.

Kaynakça

https://www.google.com.tr/maps/@35.5098441,40.9742672,5z (03/11/2017)

http://www.harran.gov.tr/sayfa/tarihi-ve-cografi-yapi (03/11/2017)

http://urfafx.mekan360.com/iys_ilcelerimiz,sehirID=63,ilceID=811,kriter39=39,icerik=526,sayfa=2-

https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=SANLIURFA (03/11/2017)

http://www.harran.gov.tr/sayfa/nufus-yapisi (03/11/2017)

http://www.nufusu.com/ilce/harran_sanliurfa-nufusu (03/11/2017)

http://whc.unesco.org/en/list/787 (03/11/2017)

AKIN, G. (1984) 'Geleneksel Harran Evleri Maddesi', *Yurt Ansiklopedisi (Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını)* , Cilt.10, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.

BARAN, M. (2006), 'Halk Mimarisinin halkbilimi bağlamında değerlendirilmesine Harran Evleri Örneği', *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl:18, Sayı:72.

DİKÇINAR, S. - B. ÇELEBİOĞLU – O. ÇETİNER ÖZDEMİR (2015), 'Examining the Sustainable Urban Environments', *European Journal of Sustainable Development*, 4, 2, 35-42, ISSN: 2239-5938.

DİZDAR, S.İ. (2017), 'Urfa-Harran Houses and Living Spatial Places', *International Journal of Scientific Research and Innovative Technology* ISSN: 2313-3759 Vol. 4 No. 1; January 2017.

KÜRKÇÜOĞLU, A. C. vd. (1997) '*Suyla Yeniden Doğan Kent Şanlıurfa*', Garanti Leasing, Bizim İller II, Creative Yayıncılık, İstanbul.

KÜRKÇÜOĞLU, C. – M. AKALIN – S. KÜRKÇÜOĞLU – S. GÜLER (2002) *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) Yayını.

MUTTI, L. R. A. (2014), 'Numerical Simulation of a Comprehensive 1-D Building Energy Model and Conjugate Heat Transfer Analysis on the Internal Flow Field at the Harran Houses in Southern Turkey for a Brick Corbelled Internal Surface', Graduate Theses and Dissertations, Master of Science, Iowa State University, Ames, Iowa.

MÜLLER, W. - G. VOGEL '*Atlas zur Baukunst. Tefeln und Texte*', Band 1. München: G Auflage dtv. GmbH und KG.

NAHYA, O. (1983) 'Urfa-Harran Bölgesi'nde Geleneksel Halk Mimarisinde Tuğla-Taş-Kerpiç Evler üzerine Bir İnceleme',*II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*,Maddi Kültür, Sayı:5: 139-147, Ankara.

ÖZDENİZ, M.B. – A. Bekleyen – I. A. GONUL – H. GONUL – H. SARİGÜL – T. ILTER – N. DALKILIÇ, N. M. YILDIRIM (1998) '*Vernacular Domed Houses of Harran*', Turkey, Habitat Intl., Vol. 22, No. 4, 477-485, Great Britain.

SAMİ, K. - I. ÖZDEMİR (2011) 'The Vernacular Houses of Harran and Cultural Heritage - Turkey, *International Journal of Academic Research*', Vol.3, 3. May, 1 Part, Baku, Azerbaijan.

YARDIMCI, N. (2007) '*Mezopotamya'ya Açılan Kapı Harran*', Ege Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM, A.K. (2015) '*Şanlıurfa Harran Bölgesi'ndeki Kubbeli Konutların Yapısal Özellikleri*', Master of Science Thesis, Yıldız Technical University, Institute of Science, Istanbul, Turkey.

Cihat Kürkçüoğlu Fotoğraf Arşivi, Şanlıurfa Koruma Kurulu Müdürlüğü.

Fatma Sebnem Kuloglu Yuksel tarafından çekilmiş fotoğraf, 2016,2017.

Yasin Küçük Fotoğraf Arşivi, Şanlıurfa Koruma Kurulu Müdürlüğü.

[24] Dikçınar – Çelebioğlu - Özdemir 2015

ŞANLIURFA GELENEKSEL KONUTLARININ EKOLOJİK TASARIM KRİTERLERİ KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Hülya Öztürk TEL*

The Evaluation of Şanlıurfa Traditional Houses in The Frame of Ecological Design

Abstract

A design approach that reinforces the ecology-economy-energy relationship for a life compatible with nature should be taken as a basis. In this context, it is important to design sustainable legislative units that are environmentally sensitive and energy efficient in the urban scale. In Şanlıurfa traditional houses and courtyards, which continue its existence from its past to its present day, ecological applications have been included to enable the formation of sustainable living units. In the formation of Şanlıurfa traditional houses; economic and social structure, building materials and climate characteristics have been influential.

In the study, it was aimed to reveal the practices considering the ecological criteria in Şanlıurfa traditional houses and courtyards.

In this context, the houses, courtyards and the elements in courtyards were examined and evaluated within the scope of ecological design criteria (effective resource use, energy efficient design, effective water use and protection of ecosystem) and suggestions for sustainability were developed. As a result of research, Şanlıurfa traditional houses and courtyards were found to substantially conform ecological design criteria. In this region, ecological design practices of traditional houses have come to the conclusion that taking samples in new houses is of importance in terms of ensuring the continuity of ecological return.

Key words: Sanliurfa, ecological design, Sanliurfa traditional houses

Giriş

Ekolojik tasarım; sürdürülebilir ve ekolojik tasarım kapsamında yaratıcı ve özgün olan, uygulanabilen, toplumun gereksinimlerine cevap verebilen, kentsel yaşam kalitesini iyileştiren ya da arttırıcı özellikte olan, seçilen kentsel kesimin kent bütünlüğü ile ilişkisinin kurulduğu tasarımlardır[1].

---

* Dr. Öğretim Üyesi Hülya Öztürk TEL, Harran. Üniversitesi Teknik Bilimler MYO, Mimari Restorasyon Bölümü. Şanlıurfa Türkiye.

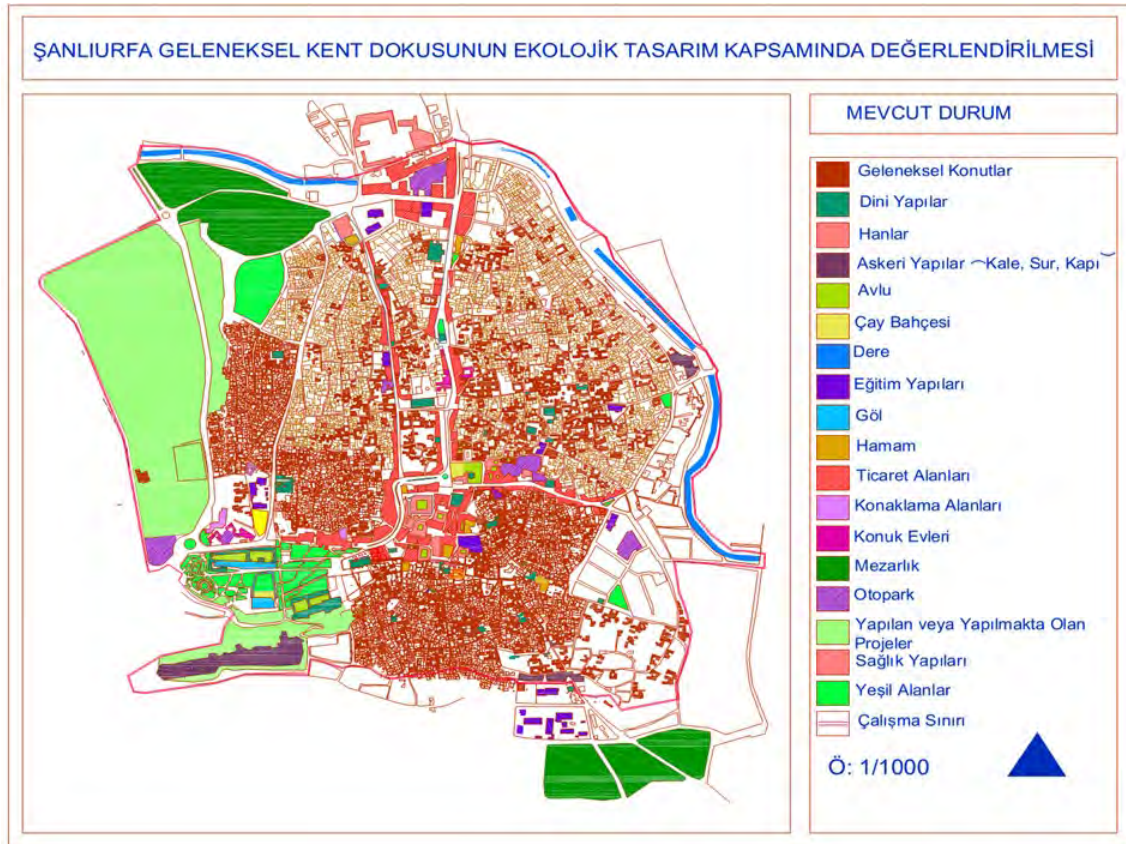
Mimari tasarımda yapılar "ekolojik tasarım" kavramının altında sorgulanmakta ve değerlendirilmeye alınmaktadır. Mimari tasarımlarda, yaşanılır ve sürdürülebilir bir çevre için ekolojik sistem ve yapay çevrenin uyumlu birlikteliğine önem veren ve yapıların yaşam döngüsü boyunca çeşitli seviyelerde enerji tüketiminin dikkate alındığı eğilimler giderek artmaktadır[2].

Bu eğilimler artarken eskilerden günümüze gelen tasarımların yeniden gözden geçirilerek ekolojik tasarım konusundaki deneyimlerin paylaşılması ve uygulanması önemlidir. Bu bağlamda Şanlıurfa geleneksel konutlarının mevcut potansiyelleri ekolojik tasarım kriterleri açısından değerlendirilmiştir. Şanlıurfa geleneksel konutlarında var olan ekolojik tasarım kriterleri saptanarak farkındalık oluşmasını sağlamak amaçlanmıştır.

Materyal

Çalışmanın ana materyalini Şanlıurfa Kentsel sit alanı içerisinde yer alan Şanlıurfa geleneksel konut ve avluları oluşturmaktadır. Yardımcı materyal olarak;

- Büyükşehir Belediyesi Koruma Amaçlı İmar Müdürlüğünden alınan Şanlıurfa Koruma Amaçlı İmar Planı ve kararları,
- Şanlıurfa'ya ait eski fotoğraflar,
- Belirli aralıklarla çalışma alanında yapılan arazi çalışmalarında çekilen fotoğraflar, inceleme ve gözlem sonuçları,
- Yerli ve yabancı literatür verilerini kapsamaktadır.

Şekil 2.1 Şanlıurfa Kentsel sit alanı

[1] Yeang 2006.

[2] Gezer 2013.

Yöntem

Şanlıurfa Kentsel Sit alanı içerisinde özgünlüğünü koruyan geleneksel konutların ekolojik tasarım kriterleri (etkin kaynak kullanımı, etkin enerji kullanımı, etkin su kullanımı ve ekosistemin korunması) açısından bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Ekolojik tasarım kriterleri açısından değerlendirilmede; Manisalı'nın çalışmasındaki kriterleri temel alınmıştır[3].

Geleneksel konutların ekolojik tasarım kriterleri açısından değerlendirilmesinde çizelge 1. oluşturularak değerlendirme yapılmıştır.

Geleneksel Konutların Ekolojik Tasarım Kriterleri Açısından Değerlendirilmesi

Ekolojik Tasarım Kriterleri	
ETKİN ENERJİ KULLANIMI	Bina formu, az enerji tüketen formlar (Basit plan tipli, kompakt yapı formu)
	Uygun hacim organizasyonu
	Topoğrafyaya uyum
	Binaların birbirini gölgelemesi
	Bina yapısı (Dış duvarlar, Çatılar, Zerzembe Kapı ve pencereler Avlulardaki havuzlar)
	Yer döşemeleri
	Hakim rüzgar, Uygun yönlenim
	Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması
ETKİN KAYNAK KULLANIMI	Geri kazanılabilir malzemelerin
	Dayanıklı yapı ürünlerinin ve yapı malzemelerinin kullanılması
ETKİN SU KULLANIMI	Yağmur suyu toplama sistemlerinin uygulanması
	Yer altı su seviyesinin korunması
	Su etkin ve yerel peyzaj uygulaması
EKOSİSTEMİN KORUNMASI	Katı atıkların geri dönüşümü
	Gürültü Yönetimi
	Yaşam döngüsü boyunca az atık üreten malzemelerin kullanılması
	Flora ve faunanın korunması
	İç hacimdeki nem oranını dengeleyen malzemelerin kullanılması.

Çizelge 1 Geleneksel konutların değerlendirilme kriterleri

[3] Manisalı 2011.

Araştırma Bulguları

Bu bölümde Şanlıurfa geleneksel konutları ve konutların bölümlerine yer verilmiştir.

1. Şanlıurfa Geleneksel Konutları

Şanlıurfa' da kendine özgü konut dokusunun oluşmasında, ekonomik ve sosyal yapı, yapı malzemesi ve iklim özellikleri etkili olmuştur. Geleneksel Urfa evleri, düz bir topografya üzerine yerleşmiştir. Mimari olarak, karmaşık ve bitişik düzende bir yerleşme dokusu bulunmaktadır. Geleneksel konutlar karakteristik dar sokaklar ile bir araya gelmektedirler.

Geleneksel Urfa evlerinin kat sayısı en fazla iki olup, maksimum kat yüksekliği 7.50 metre'dir. Geleneksel Urfa evleri bir iç avlu etrafına dizilmiş mekanlardan oluşmaktadır. Zemin katta günlük yaşam ve servis mekanları yer alırken birinci katta yaşam mekanları bulunmaktadır. Zeminden yarım kat aşağıda yer alan zerzembe kiler olarak kullanılmakta kışlık yiyeceklerin serin kalması sağlanmaktadır.

Urfa evlerinin bir bölümünün haremlik ve selamlıklı olarak inşa edilmeleri ve sokak tarafından penceresiz yüksek duvarlarla çevrilerek gizlenmeleri, aile hayatının mahremiyeti gereği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde dışarıya kapalı olan evlerin büyük ve fonksiyonel yapılması birleşik aile düzeninden kaynaklanmaktadır[4].

Geleneksel konutlarda temel kalınlıkları 80-150 cm. arasında değişmekte, moloz taş ile inşa edilmektedir. Geleneksel konutlar; taş malzeme ile yığma sistemde yapılmış ve sıvanmadan bırakılmıştır. Çevrede ağaç malzemenin bulunmayışı Urfa taşının kolay işlenebilmesi ve yüzyıllardan beri yerleşip süregelen taşçı geleneği nedeniyle Şanlıurfa mimarisinde taşın hakim malzeme olarak kullanılmasına yol açmıştır. Açık renkli, sarımsı kalker taşı geleneksel mimariye hakimdir. Kolay işlenen ve ocaktan çıktıktan bir süre sonra sertleşen bu kireçli oluşum Urfa yapılarında her dönemde rahatlıkla kullanılmıştır. Halk arasında "Havara daşı" olarak adlandırılan bu taşın kentin güneybatısındaki dağlık bölgeden getirildiği, bu bölgeye yayılmış çok sayıdaki antik taş ocağından da anlaşılmaktadır. Evlerdeki odaların iç dekorasyonunda pencere ve kapı kanatlarında zengin bezemeli ahşaba büyük ölçüde yer verilmiştir. Geleneksel konutlarda zengin bir plan çeşitliliği vardır. Binlerce yıllık tarihi geçmişi bulunan bu yörenin mimarları, çeşitli devirlerdeki mimari eserlerden etkilendiklerinden, yapılarında değişik plan uygulamalarına gitmişlerdir. Yazlık ve kışlık eyvanlı olarak kalıplaşmış bir plana sahip olarak görünmelerine rağmen yüzlerce konut arasında birbirinin benzeri konut bulunmamaktadır. Geleneksel Şanlıurfa evlerini baş oda, eyvan, selamlık ve haremlik bölümleri, odalar, zerzembe, tandırlık, hamam, dam ve avlu bölümleri bulunmaktadır.

Eyvan

Geleneksel Urfa evinde planın temel belirleyici öğesi eyvandır. Eyvan, avlu kotundan birkaç basamak yüksek, dikdörtgen planlı, avluya bakan cephesi açık ve kemerli, yan yüzeyleri pencereli, arka yüzeyi kapalı ve üzeri genellikle tonoz örtülü bir mekandır. (Şekil 4.1). Eyvanların cephe

kemerlerinin kilit taşları, şebekeli oyma tekniği ile bitkisel motiflerle bezenmiştir[5]

Zerzembe; Urfa evlerinde bodrum katta yer alan kiler anlamında kullanılmaktadır. Yer altında bulunan ve üzerinde eyvan ve odaların yer aldığı zerzembeler, serin olduklarından dolayı kışlık erzakların saklandıkları depo durumundadırlar. Çapraz tonozlarla örtülü bu mekanların tabanlarına yağ, peynir, pekmez ve zahire küplerinin oturmasına yarayan yuvarlak çukurlar açılmıştır (Şekil 4.2).

[4] Akkoyunlu 1989.

[5] Kürkçüoğlu 1997.

Şekil 4.1 Eyvanlardan görünüm (Orijinal 2013).

Şekil 4.2 Zerzembe (Orijinal 2013).

Avlu

Avlu; etrafında çeşitli birimlerin sıralanması ile oluşan ve yılın yedi sekiz ayı boyunca yaşanılan ana mekandır. Dikdörtgen, kare ya da yamuk planlı olup, zemini urfa taşı ile kaplıdır. İki ayrı avlu bulunduğu gibi, üç avlulu evler de bulunmaktadır. Avlunun ortasında taştan su havuzu ile birkaç ağacın bulunduğu çiçeklik bulunur. Avlunun çevresinde, dikdörtgen nişlerde ahşaptan "kuş takası" olarak anılan kuş evleri bulunmaktadır. Havuz, kuyu, çiçeklik, cürun avlunun temel öğeleridir. Sokak kapısı ile avlu, "kapı arası" adı verilen, kare veya dikdörtgen planlı, üzeri çapraz ya da sivri tonoz örtülü bir mekanla bağlanır bu şekilde kapı açıldığında avlunun içinin sokaktan görülmesi engellenmektedir. Avlularda; oturma,

çocukların oyun oynaması, kışlık hazırlanması, düğün, nişan, kına gecesi gibi eğlencelerde toplanma eylemi gerçekleştirilmektedir (Şekil 4.3).

Şekil 4.3. Sakıbın köşkü, avlu (Orijinal 2014).

Avluda bulunan yapısal elemanlar; havuz, kuyu, sarnıç, su yalağı (curun), çiçeklik ve kuş takası'dır.

Havuzlar, avlunun ortasında yer almaktadır. Malzeme olarak taş kullanılmıştır. Havuzlar kare, dikdörtgen, altıgen, sekizgen, dilimli ve elips formlu olabilmektedir. Çoğunlukla havuzun yakınında, etrafı korkulukla çevrili çiçeklik yer almaktadır. Buraya bahçede denmektedir (Şekil 4.4)

Şekil 4.4 Avluda bulunan havuz (Orijinal 2014).

Avlunun çevresindeki oda duvarlarının dama yakın kısımlarına dikdörtgen nişler şeklinde yapılan ve "**kuş takası**" diye adlandırılan kuş evlerinde yaşayan kuşlar çiçeklikteki bu ekmek kırıntılarıyla beslenmektedirler[6].

Avlularda yer alan havuz ve su yalağı, havadaki nem oranını arttırdıkça avluda gerekli mikroklimatik konfor koşullarını sağlamaktadır (Şekil 4.5).

[6] Kürkçüoğlu 1997.

Şekil 4.5 Hacı Hafızlar evinin çiçekliği ve çiçeklikte yer alan su yalağı (Orijinal 2014).

Bitkisel materyal

Avludaki bitkisel düzenlemede belirli bir kriter olmayıp, ağaçlar avlu döşemesinde yer yer bırakılan toprak zemine dikilmiştir. Ağaç dikim yerleri genellikle bordürlerle sınırlandırılmıştır.

Çiçeklik, avlunun içerisinde yer almakta ve çoğunlukla toprak olarak bırakılmıştır. Bazılarında etrafı korkuluklarla çevrilmiştir. Çiçeklik içerisinde;

Platanus orientalis (Doğu çınarı), *Thuja orientalis* (Mazı) *Juniperus communis* (Adi ardıç), *Olea europea* (Zeytin), *Punica granatum* (Nar), *Citrus aurantium* (Turunç), *Juglans regia* (Ceviz), *Morus sp*. (Dut), *Ficus carica* (İncir), *Washingtonia filifera* (Palmiye), *Vitis vinifera* (Asma), *Hedera helix* (Kaya sarmaşığı), *Ampelopsis veitchii* (Amerikan sarmaşığı), *Nerium oleander* (Zakkum), *Campsis radicans* (Acem borusu), *Rosa sp*. (Gül), *Buxus sempervirens* (Şimşir), *Lonicera caprifolium* (Hanımeli) yer almaktadır[7].

Geleneksel Konutların Ekolojik Tasarım Kriterleri Açısından Değerlendirilmesi

Şanlıurfa geleneksel konutları, ekolojik tasarım kriterlerine göre değerlendirilecektir. Bunlar etkin enerji kullanımı, etkin kaynak kullanımı, etkin su kullanımı ve ekosistemin korunmasıdır.

1. Etkin Enerji Kullanımı

Konutların kompakt formlardan oluşması

Sıcak kuru iklim iklime sahip olan araştırma alanında, ısı kazançlarını en aza indirmek, gölgeli ve serin yaşama alanları elde etmek amacı ile kompakt ve avlulu yapılar kullanılmıştır. Yerleşim içinde yapılar kare ve dikdörtgen gibi basit geometrik şekillerde biçimlenmiştir. Bu şekilde kompakt formlardan oluştuğu zaman yapı kabuğu alanı küçülmekte ve bunun sonucunda da ısı kayıpları da azalmaktadır.

Uygun hacim organizasyonu

Sıcak ve kuru hava iç/ orta avlulu plan şemasının yaygın olarak kullanılmasına neden olmuştur. Böylece avlularda oluşturulan su yüzeyleri ve bitkilerin oluşturduğu mikroklimatik ortamın rüzgarlarla taşınmayıp doğrudan iç mekanda kalması sağlanmıştır (Şekil 5.1).

---

[7] Tel 2014.

Şekil 5.1 Hacı Hafızlar evinin zemin kat planı (Cevher Mimarlık arşivi).

Topoğrafyaya uyum

Şanlıurfa geleneksel kent dokusunun bulunduğu alan düze yakın bir arazide kurulmuştur (Şekil 5.2-5.3). Kuzey batıda yer alan Bedüzzaman Mezarlığı kentin en yüksek noktasıdır. Urfa Kalesi kente hakim güney yamaç üzerinde kurulmuştur. Balıklıgöl ve çevresi, tarihi ticaret merkezi ve geleneksel konutlar bu yamacın eteklerindeki düz alanda kurulmuştur. Konutlar, mevcut arazi formunu mümkün olduğu kadar az zedeleyecek şekilde konumlanmıştır. Konutlar güney kuzey yönünde yönlendirilmiştir. Bu durum, kışlık yazlık odaların oluşmasına imkan sağlanmıştır. Sıcak-kuru iklim bölgesinde, neme ihtiyaç vardır. Vadi tabanlarında nem daha fazladır. Ayrıca vadi tabanı yamaçlara oranla düz yüzey olduğu için güneş ışınımının ısıtıcı etkisi daha düşüktür. Geleneksel konutların bulunduğu alanda vadi tabanı olduğundan iklime uygun tasarım yapılmıştır.

Binaların birbirini gölgelemesi

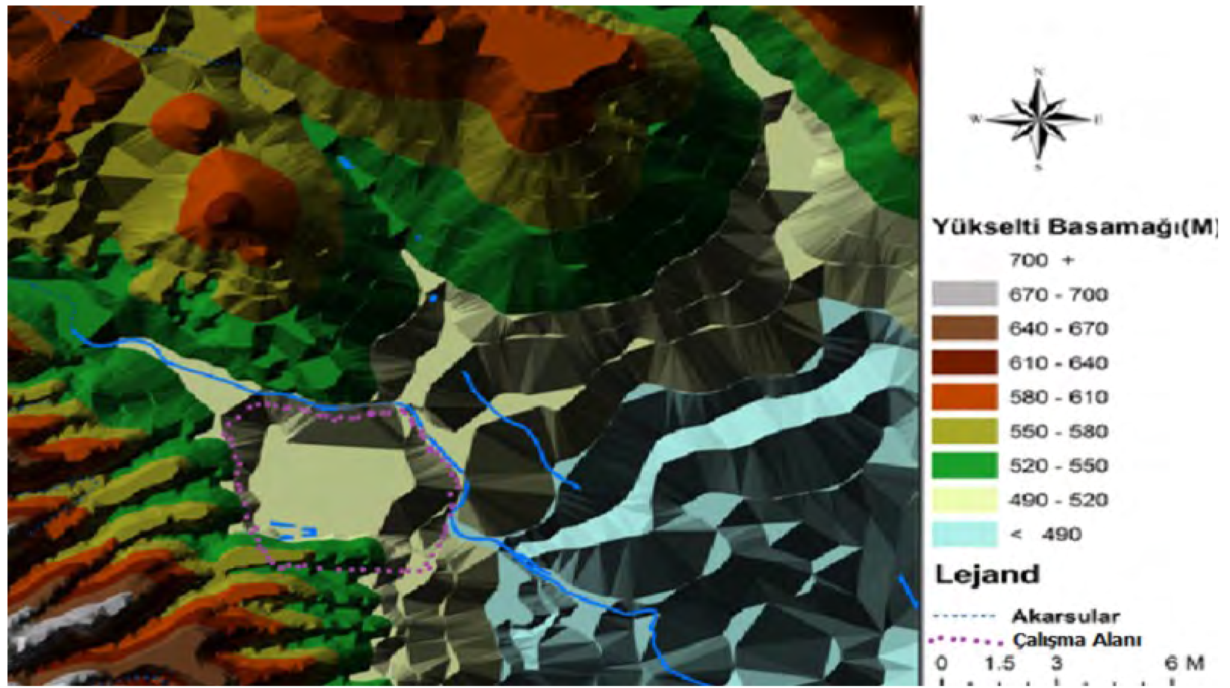
Yapılar avlulu ve birbirine bitişik şekilde konumlanmış,yazın yüksek sıcaklardan korunma amacıyla sokakları çevreleyen evlerin avlu duvarları yüksek tutulmuştur. Böylece yüksek duvarlarla sınırlanan sokaklar sıcağa karşı korunmuş ve hemen günün her saatinde sokakların gölge olması sağlanmıştır (Şekil 5. 4-5.5).

Bina yapısı (Dış duvarlar, Çatılar, Zerzembe, Kapı ve pencereler Avlulardaki havuzlar)

Dış duvarlarda Urfa taşı kullanılmıştır. Urfa taşı doğal izolasyon sağlamakta olup, yapıyı kışın sıcak yazın serin tutmaktadır.

Çatılar düz damlı olup biber vb. kurutma yapılan alandır. Şanlıurfa'da geleneksel konutların düz çatıları üzerinde yeşil çatı uygulamaları görülmemekte olup, sadece yaygın olmamakla birlikte Vitis vinifera (Asma) çeşitlerinden çardak şeklinde bitkisel uygulama yapılmaktadır. Bu doğal yöntem binanın iklimlendirme maliyetlerini düşürmektedir. Çatılarda bitki kullanımı, sıcak iklim kuşağında dış mekanın sıcaklığını iç mekana yansıtmayıp "serinletici" etkileri nedeniyle doğal klima görevi görmektedir..

Zerzembe; bodrum katta yer alan kilerdir. Çok serin olduklarından buzdolabına ihtiyaç olmadan kışlık erzaklar saklanabilmektedir. Bu bağlamda enerji etkin kullanım sağlamaktadır.

Şekil 5.2 Yükseklik grupları haritası (Orijinal 2013).

Şekil 5. 3.Şanlıurfa geleneksel kent dokusu

Şekil 5. 4 Yapıların avlulu ve bitişik şekilde planlanması ve gölgeli sokakların oluşumu

Şekil 5.5 Şanlıurfa sokaklarından örnekler (Orijinal 2014).

Şanlıurfa geleneksel konutlarında, az ve küçük tutulmuş pencereleri, güneşten korunmayı sağlamaktadır. Geleneksel konutların şekillenmesinde minimum enerji tüketimini ele alan bilinçli bir tasarım yaklaşımı vardır.

Avlulardaki havuzlarda su yüzeyleri havadan ısıyı alarak sıcaklığa dönüştürürken havadaki nem oranını arttırdıkça avluda gerekli mikroklimatik konfor koşullarını sağlamaktadır. Sağladıkları mikroklimatik ortamlar ile yerel ve küresel ölçekteki ekosisteme destekleri ile sürdürülebilirliği sağlamaktadırlar. Mikroklimatik ortamdan dolayı, daha sıcak iklim bitkilerinin yetiştirilmesine olanak vermekle beraber, düşük sıcaklıklara duyarlı bitkilerin kışın kurumaları engellenmektedir. Avluda doğal serinletme vermek amacı ile taş döşemesi kuyu ve havuzlardan alınan suyla ıslatılmakta ve suyun buharlaşması sonucu ortamın ısısı düşmekte, serin hava avluyu çevreleyen mekanları da etkilemektedir. Böylece suyun

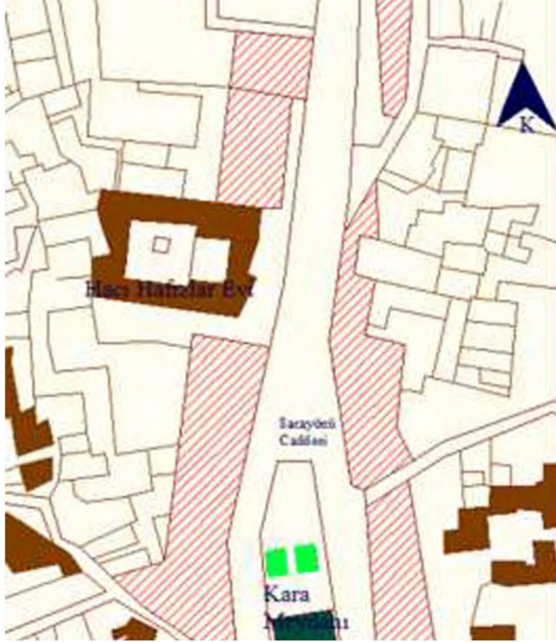
buharlaşması sırasında, sistemdeki ısının bir kısmı "buharlaşma ısısı" olarak çevreden uzaklaşmaktadır. Bu ilke sonucu yazın sıcak günlerinde doğal serinletme sağlanmaktadır.

Yer döşemeleri; Urfa taşından yapılarak yerel malzeme değerlendirilmiştir. Nakliye vb. masraflar olmadığından enerji etkin tasarımı sağlamaktadır.

Uygun yönlenim

Konutlar kuzey- güney yönünde yönlenerek kışlık ve yazlık odaların oluşması sağlanmıştır.

Kuzeye bakan yazlık eyvan ve odalar, yazın daha az güneş alarak serin bir ortam sağlamaktadır. Güneye bakan kışlık eyvan ve odalar, kışın daha fazla güneş alarak enerji tasarrufu sağlamaktadır. Yazlık odaların tavan yüksekliği kışlık odalara göre daha yüksek olup doğal havalandırma sağlanmaktadır (Şekil 5.6-5.7).

Şekil 5.6 Hacı Hafızlar Evi konumu

Şekil 5.7. Şahap Bakır Evi Konumu

Hacı Hafızlar evi kuzey-güney yönünde konumlandırılmış olup, iç avlulu bir yapıdır. Güneye bakan odalar kışlık odalar, kuzeye bakan odalar da yazlık oda olarak tasarlanmıştır. Güneye bakan kışlık eyvan ve odalar, kışın daha fazla güneş alarak enerji tasarrufu sağlamaktadır. Kışlık odaların göre tavan yüksekliği daha alçak olup ısıtılması daha kolay olmaktadır (Şekil 5.8-5.9).

Şekil 5.8. Kuzey-güney yönünde konumlan Hacı Hafızlar evinin yazlık eyvan ve odaları (Orijinal 2013).

Şekil 5.9 Hacı Hafızlar evinin kışlık eyvan ve odaları (Orijinal 2013).

Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması

Kışlık ve yazlık odalarının bulunması, yazlık eyvanlarda pherik denilen havalandırma bacalarının doğal klima sağlaması ile rüzgardan yararlanılmıştır. Çatıda batıya yönlendirilmiş bir yüzeyi açık bacalara çarpan rüzgar, eyvana geçerek hava sirkülasyonu sağlamaktadır. İç mekan tavan yükseklikleri havanın sirkülasyonu için fazla tutulmuştur. Hem hava sirkülasyonunu sağlamak hem de aydınlatma için tepe pencereleri kullanılmıştır (Şekil 5.10).

Şekil 5.10 Yazlık eyvanda havalandırma bacasının (pherik) geçtiği niş (Orjinal 2014).

Dayanıklı yapı ürünlerinin ve yapı malzemelerinin kullanılması

Yapının strüktürü mekanik ve fiziksel özellikleri yüksek Urfa taşı malzeme ile oluşturulmuştur. Ahşap ürünlerde ise meşe ve ıhlamur ağaçları tercih edilmiştir.

2. Etkin Kaynak Kullanımı

Yerel kaynak kullanımı

Yerleşim alanında bulunan kaynakların kullanılmasıyla o bölgede bulunmayan, dolayısıyla temin edilmesi de zor olan başka bölgelerdeki kaynaklara yapılacak olan müdahale engellenmiş olacak ve kaynak etkinliği sağlanacaktır.

Geleneksel konutlarda ve yer döşemelerinde Urfa taşından yararlanılarak yerel malzeme değerlendirilmiştir. İncelemeler sonucu yerleşim içinde kullanılan malzemelerin yerleşime yakın yerlerden temin edilebildiği dolayısıyla yerel kaynak kullanımının sağlandığı görülmektedir.

Dayanıklı yapı ürünlerinin ve yapı malzemelerinin kullanımı

Yapılarda dayanıklı malzeme kullanımı ile hammaddeye kısa zaman aralıklarıyla müdahalelerde bulunulmayarak kaynak etkinliği sağlanabilecektir. Ayrıca kaynakların tasarruflu bir şekilde kullanılmasıyla doğaya olan müdahale olabildiğince aza indirilmekte, dolayısıyla yapılaşmanın çevreye zarar vermesi büyük oranda azaltılabilmektedir[8].

Geleneksel konutlar Urfa taşından yapılmıştır (Şekil 5.11). Urfa taşı (havara) uzun ömürlü malzemedir. Taş malzemenin kullanımı doğal çevrenin gereğidir. Taş malzeme iklim şartları için izolasyon sağlamaktadır. Yöredeki taşların ocaktan çıkarıldığı süreçte işleme kolaylığına karşın, dış ortamda, hava ile teması sonrasında sertleşme ve yüksek dayanıklılık kazanma özelliği, evlerdeki bezeme ve süslemelere imkan tanımıştır. Yapının strüktürü mekanik ve fiziksel özellikleri yüksek Urfa taşı malzeme ile oluşturulmuştur. Ahşap ürünlerde ise meşe ve ıhlamur ağaçları tercih edilmiştir.

---

[8] Manisalı 2011.

Şekil 5.11 Yapılarda Urfa taşı kullanımı (Orijinal 2013).

Taşın yanında en fazla kullanılan malzeme ahşaptır (Şekil 5.12). Avlu ve odaların kapı kanatları, pencere kepenk ve söveleri, tavanlar ve baş odaların duvarlarında kullanılmıştır. Ahşap geri kazanılabilir bir malzemedir. Pencere, merdiven, gezenek korkulukları ile kapı tokmakları evlerde kullanılan metal malzemeleri oluşturmaktadır. Kapı tokmakları tunçtan döküm olarak da yapılmaktadır. Bazı evlerde çatı örtüsü olarak "tutya" denilen çinko levhalar ile avlu kapılarında, çinko ve saç kaplama malzemeleri kullanılmaktadır (Şekil 5.13).

Etkin Su Kullanımı

Yağmur suyu toplama sistemlerinin uygulanması

Geleneksel konutlarda, kuyu ve sarnıçlar yer almakta bunun dışında yağmur suyunu toplayan sistem bulunmamaktadır.

Şekil 5.12 Kapı ve pencerede ahşap kullanımı (Orijinal 2013)

Yer Altı Sularının Korunumu

Geleneksel konutlar arasındaki sokaklarda bazalt taşı kullanılarak geçirimli bir yüzey oluşturulmuş, sokağın sağ solunda yer alan oluklarla su rögar sistemine ulaşmakta, uygulanan rögar sistemleriyle fazla su birikintileri önlenmekte ve alt yapı denetimi sağlanabilmektedir (Şekil 14).

Şekil 5.13 Kapı ve korkuluklarda metal malzeme kullanımı (Orijinal 2013).

Şekil 5.14 Sokaklarda ızgara sisteminin kullanılması (Orijinal 2013).

Su etkin ve yerel peyzaj uygulaması

Geleneksel konutların avlularındaki yeşil doku ile yapı yoğunluğu arasında denge sağlanmaktadır. Avlularda kısmen bitkilere yer verilmiştir. Avlularda kullanılan bitki türlerinden Citrus aurantium (Turunç) dışında diğer tüm bitkiler yörede yetiştirilmesi uygun türlerdir. Citrus aurantium (Turunç) yetişmesinin nedeni, avlularda bulunan mikoklimatik ortamın daha sıcak iklim bitkilerinin yetiştirilmesine olanak sağlamasıdır (Şekil 5.15).

Şekil 5.15 Hacı Hafızlar evinin avlu planı ve kullanılan bitkiler (Orijinal 2013).

Ekosistemin Korunması

Şanlıurfa geleneksel konutlarında katı atıkların geri dönüşümü ve atık suların geri dönüşümü ile ilgili sistemler bulunmamaktadır. Gürültü Yönetimi konusunda avlularla sokak arasında kalın ve yüksek duvarlar sesin yalıtımını sağlayarak sokağa sesi geçirmemektedir. Yapıda kullanılan ahşap, demir,urfa taşı gibi doğal malzemeler yaşam döngüsü boyunca atık üretmemektedirler.

Flora ve faunanın korunması açısından; flora avludaki çiçekliklere bitki ekimi ile korunmaktadır. Kuş takalarının bulunması faunanın korunmasına olanak sağlamaktadır. Şanlıurfa geleneksel konutlarında iç hacimdeki nem oranını dengeleyen malzemelerin kullanılmasına özen gösterilmiş, kullanılan urfa taşı malzemesi nem dengeleyici özelliğe sahiptir. Araştırma alanında, atık suyun dönüştürülerek yeniden kullanımını sağlayan bir sistem bulunmamaktadır.

Sonuç

Türkiye'de yeteri kadar önem verilmeyen, geleneksel kent dokusundaki ekolojik yaklaşımların korunmasıyla çevreye ve insana saygı duyan, daha kaliteli yaşam standartlarına sahip yerleşimlerin ortaya çıkması mümkündür.

Bu çalışmada, Şanlıurfa geleneksel konutları; etkin kaynak kullanımı, etkin su kullanımı, etkin enerji kullanımı ve ekosistemin korunumu kriterleri açısından değerlendirilerek ekolojik özellikleri ortaya konmuştur.

Şanlıurfa geleneksel konutları, etkin kaynak kullanımı açısından değerlendirildiğinde, yapılarda dayanıklı malzeme, geri dönüştürülebilir malzeme ve yerel kaynak kullanımının büyük oranda sağlandığı görülmüştür. Araştırma alanın, etkin enerji kullanımı açısından değerlendirildiğinde; binaların kompakt formlardan oluşması, uygun hacim organizasyonu, topoğrafyaya uyum, binaların birbirini gölgelemesi, bina yapısı, uygun yönlenim, yenilenebir enerji kaynaklarının kullanımı ve dayanıklı yapı ürünlerinin kullanımını büyük oranda sağladığı görülmüştür. Etkin su kullanımı açısından değerlendirildiğinde yağmur toplama sistemlerinin bulunmadığı, yeraltı sularının kısmen korunduğu ve ekosistemin korunmasına kısmen katkı sağladığı söylenebilir.

Şanlıurfa geleneksel konutlarında bulunan ekolojik tasarım ilkelerinin yerel yönetim, uygulamacılar, plancılar, tasarımcılar ve yerel halk tarafından yapılacak çalışmalarda uygulanması ekolojik döngünün devamlılığının sağlanması açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

AKKOYUNLU, Z. (1989) *Geleneksel Şanlıurfa Evlerinin Mimari Özellikleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

GEZER, H. (2013) "Geleneksel Safranbolu Evlerinin Sürdürülebilirlik Açısından Değerlendirilmesi" İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, Sayı: 23, 13-31.

KÜRKÇÜOĞLU, A. C (1997) " *Şanlıurfa Mimari Eserleri*" Kültür Bakanlığı Yayını. Ankara.

MANİSALI, N. (2011) "*Ekolojik Yerleşimler Üzerine Bir Değerlendirme, İstanbul'dan Örnekler*" T.C. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü. Gebze.

TEL, H.Ö. (2014) "*Şanlıurfa Geleneksel Kent Dokusunun Ekolojik Tasarım Kapsamında Değerlendirilmesi*" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

YEANG, K. (2006) "*Ecodesign: A Manual For Ecological Design*" Wiley-Academy, Great Britain.

BESNİ'DE ARKEOLOJİK ALANIN KORUNMASINDA PLANLAMA: BESNİ ALAN YÖNETİM PLANI HAZIRLIK ÇALIŞMALARI VE İLK UYGULAMALARA DAİR ÖNERİLER

Turgut Haci ZEYREK*
Ali Nadir ZEYREK*

Planning of The Archaeological Field in The Besni: Besni Area Management Plan Preparation Studies And Recommendations on First Applications

Abstract

In Besni, which is one of the Adıyaman provincial affiliated districts in the Southeastern Anatolia Region, the rapid urban development that has taken place and the increase in problems related to cultural assets of the county in parallel with the changing environment have brought together new planning and management searches. Adıyaman province has a privileged cultural asset center with important historical and natural riches. In this study, suggestions for planning for areas and areas were developed. A number of problems have been identified in the study, arising from the lack of management of the Old Besni archaeological site area. The fact that the Old Besni Archaeological Site identity has not been adequately taken into account in the planning stage has led to the fact that the regional plan for the region has not been prepared for many years, which is the main reason for the existing problems. Within the concept of area management, management and planning recommendations for the Old Besni Archaeological Site are presented. **Keyword:** Besni, Planning of The Archaeological Field in The Besni

Giriş

Besni, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat sınırları içerisinde Adıyaman İli'ne bağlı bir ilçedir. İlçe merkezi, Adıyaman'ın 46 km. güneybatısında, deniz seviyesinden ortalama 1050–670 m. yükseklikte yer almaktadır. Kentin kurulduğu alan 37° 41′ 34″ kuzey enlemi; 37° 51′ 40″ doğu boylamı koordinatla-

*Prof. Dr. Turgut Haci ZEYREK, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kanuni Kampüsü TR-61080 Ortahisar/ TRABZON

*Öğr. Gör. Ali Nadir ZEYREK, Gaziantep Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu, Üniversite Bulvarı, TR-27310 Şehitkâmil/ GAZİANTEP

rındadır. Orta Çağa ait kalıntıların kısmen korunduğu Eski Besni ören yerinde 20. yüzyıl ortalarına kadar kesintisiz yerleşilmiştir. Kent 1954 yılından itibaren kuzeyde yüksek, ancak engebeli bir topografyaya sahip yeni yerleşim bölgesine taşınmıştır[1].

Besni ilçe idare sınırı içerisinde yer alan taşınmaz kültür varlıklarının[2] büyük çoğunluğunun yapısal durum ve müdahale gerekliliği açısından kötü ya da çok kötü durumda olduğu ve kapsamlı müdahale gerektirdikleri dikkat çeker. Bunlara öngördüğümüz müdahale biçimleri ise çok farklılaşmakla birlikte, arkeolojik kazı ve araştırmadan daha öncelikli olarak insan kaynaklı tahribatı önleyecek tedbirlere gereksinimin çok olduğu izlenmektedir. Bu bağlamda araştırma, belgeleme, koruma önlemleri uzun vadeli çalışmalara işaret etmektedir.

Besni'de sürdürdüğümüz arkeolojik araştırmalarımızda kültürel çevre bütünlüğü önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda ilçenin idare sınırları içerisindeki kültür varlıklarının doğal çevre ile ilişkisine bakıldığında, bunların çoğunun nitelikli bir doğal çevrenin içinde olduğu ya da nitelikli bir doğal çevre ile güçlü bir görsel ilişkiye sahip olduğu dikkat çeker. Kültür varlıklarının birçoğunun kentsel alan ile ilişkisi yoktur. Köy yerleşmesinin üzerinde geliştiği höyükler sayıca fazladır, ancak söz konusu köylerin çoğu nitelikli yerleşim alanları değildir. Yaşayan sosyal çevre ile birlikte fiziksel yapının bütünlük sunduğu ve yerel yaşam biçimini örnekleyen köy yerleşimi sayısı Besni ilçe idare sınırları içerisinde oldukça azdır.

Besni'de sürdürdüğümüz araştırmalar ilçe sınırları içinde tespit edilen kültürel kaynakların tanımlanması, mekansal yayılım ve ilişkilerinin izlenmesi, belli bir vizyon ve tema etrafında ele alınarak koruma, geliştirme, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmaya imkan sağlamayı da amaçlamıştır. Bu bağlamda alanın sınırlarının tanımlanması ve alanın sosyal, coğrafi ve kültürel yakınlıklarının tespit edilmesi sağlanmıştır. Tespiti yapılan kültür varlıklarının farklı öznitelik verileri göz önünde bulundurularak analiz ve değerlendirme çalışmaları ve kültür varlıklarının mekânsal dağılımları ile ilgili çalışmalarımız devam etmektedir.

[1] Besni'de taşınmaz kültürel kaynaklara ulaşımın türü ve niteliğine bakıldığında araçla rahat ulaşılan alanların yanı sıra, araçla zor ulaşılan ya da altyapı iyileştirmesi gerektiren ve/veya sadece yaya olarak ulaşılabilen kültürel kaynaklar Besni ilçe sınırları içerisinde de azımsanamayacak kadar çok oldukları izlenir. Özellikle kalesi, köprüleri, camileri, ovalardaki höyükleri, akarsu boylarında, vadi yamaçlarında yoğunlaşan kaya mezarları ve diğer arkeolojik alanları ile öne çıkan ilçeye Gaziantep, Adıyaman ve Malatya'dan kara ve hava yolu ile, Gölbaşı ilçesinden ise demiryolu ile ulaşım sağlanabilir. Besni ve çevresinde 2005 yılında Prof. Dr. T. H. Zeyrek ve Öğr. Gör. Dr. A. N. Zeyrek tarafından sistemli bilimsel araştırmalar başlatılmıştır. "Besni Kültür Varlıklarının Tanıtılması ve Ülke Turizmine Kazandırılması" isimli proje, hâlen öngörülen programa uygun biçimde yürütmektedir. Anılan proje kapsamında öncelikle tam donanımlı bir sivil toplum kuruluşu oluşturmak yönünde girişimler sürdürmektedir. Bu sayede eskiden beri var olan ve hâlen devam eden doğa ve insan kaynaklı tahribatın durdurulması, kültür varlıklarımızın gelecek kuşağa emanet edilebilecek duruma getirilmesi, aynı zamanda ülke turizmine kazandırılması hedeflenmiştir. Bkz. Zeyrek-Zeyrek-Zeyrek 2006; Zeyrek 2007: 807-828; Zeyrek 2007: 194-221; Zeyrek 2008: 79-86; Zeyrek 2008: 161-166; Zeyrek 2008: 24-25.

[2] Kurşunlu (Toktamış) Cami, Meydan Hamamı,Tahtaoba (Derelioba) Cami, Çarşı Cami, Eski Besni Ulucami, Bekir Bey Hamamı, Besni Kalesi, Halil Baba Eski Mezarlık, Hacı Zeyrek Türbe ve Mezarı, Kızılcaoba Cami, Nazhatun Köprüsü, Köprü, Tahtaoba Köprüsü, Tabakhane Köprüsü, Mağaraönü Köprüsü, Atmalı (Ozbağlar) Kaya Mezarları ve Üçgöz (Sofraz) Tümülüsleri, İpek Yolu, Sesonk Tümülüsü, Dikilitaş (Aşağı Hozgişi) Köyü, Dikilitaş Köyü Kaya Mezarları, Zirce Höyük, Koşeceli Höyük, Çakır Höyük, Yoldüzü Höyük, Levzin Höyük, Taşlıyazı (Telbizek) Höyüğü ve Hamamı, Kutluca Köyü, Kutluca Fal Höyüğü, Hüyük Höyüğü, Yukarı Hozgişi Höyüğü, Beşyol Höyüğü, Tekagaç Höyük, Hementil (Sarıkaya) Höyük, Belören Yerleşmesi, Battal Höyük, Kulaf Höyük, Şambayat Höyük, Çakal Harabesi, Nacar Höyük, Huruk Höyüğü, İkiz Höyük, İznik Höyük, Kargalı Höyüğü, Yukarı Söğütlü Höyüğü, Fırlaz Höyük ve Hozgıs Höyük'ü örnek olarak vermek mümkündür.

Tarihçe

Besni, antik dönemde Kommagene ismiyle bilinen bölgenin sınırları içerisinde yer alan Adıyaman iline bağlı bir ilçedir[3]. Besni'nin kaderini ve tarihini Kommagene Bölgesi belirlemiştir[4]. Anadolu haritasına bakılacak olursa Kommagene'nin Orta Fırat yöresinde Toros Dağları ve Fırat Nehri ile sınırlı askeri açıdan stratejik öneme sahip konumu görülecektir. Besni, değinilen bu bölgenin içerisinde, Kommagene'yi Suriye'ye ve İç Batı Anadolu'ya bağlayan yolların kavşağında önemli bir noktada kurulmuştur. Kommagene, Fırat Nehri'nin suladığı tarım için elverişli, verimli topraklarıyla, zengin yeraltı kaynaklarıyla komşu ülkelerin ilgisini çekmiş, bu bakımdan tarihin her döneminde önemli bir rol oynamıştır. Bölgedeki bitmek bilmeyen çatışmaların merkezinde Besni de kalmıştır. İlk kuruluş tarihinden itibaren doğulu ve batılı büyük siyasi güçlerin hâkimiyet bölgeleri arasında yer almış, kurulduğu yörede önemli bir askeri istasyon görevi üstlenmiştir. Bu arada farklı kültürlere ve dinsel etkilere açık kalmıştır. Besni ve çevresinde açığa çıkarılmış arkeolojik kalıntılar ve yazılı kaynaklar, bölgede değişik kültür etkilerini belgelemekte, farklı etnik grupların yüzyıllarca bu bölgede kaynaştığını işaret etmektedir. Besni'nin kurulduğu bölge doğu ile batı arasında geçiş yollarının kavşağında yer almaktadır. Askeri ve ticari açıdan stratejik öneme sahip konumu, Kommagene bölgesinin diğer merkezlerinde olduğu gibi Besni yöresinde de dışa açık, ancak özgün bir kültür gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Besni bölgesi yağmur suları ve akarsuların oluşturduğu derin yarlar ile oldukça engebeli bir yüzey şekline sahiptir. Bu coğrafyada yer alan dağların kalkerli saylarının yüzeylerinde çok sayıda doğal mağara mevcuttur. Göksu Çayı, Akdere, Sofraz ve Keysun Çaylarının akarsu boylarında yükselen sarp kayalık yamaçlarda, barınmaya elverişli mağaralar da sayıca fazladır. Paleolitik dönemlere ait yüzey buluntuları söz konusu mağaralarda Paleolitik kültür tabakalarının oluşma ihtimalini işaret etmektedir.

Beşyol, Çakırhöyük, Çomak, İnlice, İznik, Kargalı, Köseceli, Kutluca, Levzin, Üçgöz, Sarıkaya, Şambayat, Taşlıyazı, Tavaş, Tekağaç, Yayıklı, Yeniköy ve Yoldüzü (Mırıhtıl) höyüklerinde Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Demir Çağlar, Helenistik ve Roma Dönemleri ile Orta Çağ kültür dokusunun varlığı tespit edilmiştir[5].

Eski Besni Arkeolojik Alanı Yönetim Alanı

Besni sahip olduğu kültür varlıkları ile ülkemizin arkeolojik merkezleri arasında önemli bir yere sahip olmayı vaad eden taşınmaz kültür varlıklarına sahip bir kenttir. Besni ilçesi idari sınırları içerisinde 2006 yılında başlayan ve halen devam eden sistemli arkeolojik bilimsel araştırma çalışmalarımızdan elde edilen, bilimin ve toplumun bilgisine sunulan kültür varlıkları, ülkemiz, Adıyaman ili ve Besni için sahip olduğu değer dışında evrensel bir miras niteliğindedir. Besni'deki arkeolojik kalıntıların bilimsel amaçlar için korunması dışında, topluma aktarılması amacıyla bulunduğu yerde korunarak sergilenmesi gerekmektedir. Bu hususu hem çağdaş toplum olmanın gereklerinden biri, hem de ulusal mevzuatın ve taraf olunan uluslar arası anlaşmaların temel unsurları kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Eski Besni arkeolojik alanının (Bkz. Resim 1-8) sürekli bakımı ve korunması hususunda devamlılığının sağlanması gerekir. Ayrıca alana özgü değerlerin, alanın bütünlüğünün sürdürülebilirliğinin takip edilmesi oldukça önemlidir. Bu bağlamda antik kentte güvenliğe yönelik çalışmalar, bekçi tahsis edilmesi gibi konular öncelikli olmalıdır[6]. Kentte gerçekleştirilen koruma ve değerlendirme gibi çalışmaların sürekliliğinin sağlanması çeşitli sorunları barındırdığı bilinir. Disiplinler arası çalışma sisteminin uygulanması, uzman personel ve maddi kaynak eksikliği gibi sorunlar bunlardan en önemli birkaçıdır. Uygun bir

---

[3] Besni, Güneydoğu Anadolu bölgesinde Adıyaman iline bağlı bir ilçedir. Adıyaman'ın 46 km güneybatısında, deniz seviyesinden ortalama 1050 – 670 m yükseklikte yer almaktadır. Kentin kurulduğu alan 37° 41' 34" kuzey enlemi; 37° 51' 40" doğu boylamı koordinatlarındadır.

[4] Besni'nin Tarihçesi için bkz. Zeyrek vd. 2006: 51–62.

[5] Genel değerlendirmeler için bkz Zeyrek vd. 2006.

[6] Karş. Ahunbay 2010: 113.

planlama içinde ele alındığında Eski Besni alan yönetimi, arkeolojik alanların korunmasında sadece fiziki müdahalelerden ibaret olmayıp alanın bütününe yönelik koruma sisteminin oluşturulması ve bunun bir planla yönetilmesini öngörmeyi gerektirir[7]. Alan yönetiminin uygulanacağı Eski Besni, sit alanları ile etkileşim içerisinde olan alanların bütünü olarak ele alınmalıdır. Eski Besni arkeolojik alanında koruma ve değerlendirme çalışmaları, bu çalışmaların organizasyonunun, alan yönetimi ve yönetim planı gibi kavramların önemini artırmaktadır.

Eski Besni arkeolojik alan yönetiminde, sit alanı, ören yeri ve etkileşim alanlarının koruma kullanma dengesi sağlanarak, bir işletme planı dâhilinde, koruma amacıyla sosyal, eğitim ve ekonomik açılardan değerlendirilmesi esas alınmaktadır.

Eski Besni arkeolojik alan yönetim planı, kentteki kültür varlıklarını yasal, yönetimsel yöntemlerle koruyan, eylem planları içeren, rehberlik eden belge niteliği taşır. Söz konusu alan yönetim planı merkezi ve yerel yönetimlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve tüm diğer paydaşların ortak çalışmasını öngörmektedir. Ayrıca birçok disiplinden uzmanın ortak çalışmasıyla ortaya konan bir plandır. Alan yönetim planın başarılı olması hususunda Besni ilçesinden yerel halkın katılımının sağlanması, arkeolojik mirasa katkısının oluşturulması en önemli etkenlerinden birisi olacaktır. Eski Besni ören yeri yönetim planına konu olan arkeolojik alanın coğrafi, arkeolojik, sosyo-ekonomik yapı gibi konularda detaylı tanımının yapılması, farklılık yaratan değerlerin belirlenmesi, depremsellik ve sel gibi risk etkenlerinin saptanması, sunuma yönelik düzenlemeler, koruma ve restorasyon çalışmalarını içeren teknik yöntemler, ulaşım, otopark, gerekli tesisler gibi ziyaretçi yönetimini içeren konularda eylem planlarının yapılması, alan yönetimi planının oluşturulmasındaki temel aşamalardandır. Eski Besni arkeolojik alanı her eylem planı kendi içinde bir strateji içerir.

Eski Besni arkeolojik alanı alan yönetim planı ile ilgili tanımlamalar ele alındığına, yönetim hedefleri içeren bir rehber olan yönetim planının esas anlamda hazırlanıp tamamlanan bir plan olmayıp, sürekli izlenerek, değişen şartlara göre revize edilmesi gerektiği bilinir[8].

Korumanın devamlılığı için Eski Besni arkeolojik alanı alan yönetim planlamasının geniş kapsamlı öngörülmesi gerekmiştir. Teknik koruma tedbirleri ile birlikte diğer unsurlar da ele alınmıştır. Alanın özellikleri ve sorunları ayrıntılı biçimde analiz edilmiştir. Değerlendirmeye konu yönetim planı politikası; Besni ilçesi yerel halkının istek ve ihtiyaçlarına uygun, teknik ve ekonomik olarak uygulanması mümkün, uzun vadeli bir yönetim çerçevesi sunmak, değişiklik yapılabilmesinin mümkün olması gibi unsurları kapsamayı gerektirir[9].

Eski Besni arkeolojik alanı tarih ve sanat değerleri yanı sıra doğal, sosyal, manevi, sembolik, ekonomik değerlere de sahiptir. Değerlendirmeye konu halen devam eden Eski Besni alan yönetim planı hazırlık çalışmalarında bu unsurlar da dikkate alınmaktadır. Eski Besni halen devam eden *Alan Yönetimi* projesi 23.07.1983 gün ve 18113 sayılı Resmi Gazetede yayımlanmış olan Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununda değişiklik yapan 5226 sayılı kanunun[10] 3. Maddesinde belirlenen yönetim alanı ve yönetim planı tanımına uygun biçimde, konunun detaylarının belirlenmesinde ise 2005 yılında yayımlanan *Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik*[11] ile belirlenen esaslar dikkate alınarak çalışmalar sürdürülmektedir.

Eski Besni arkeolojik alanı 5226 ile değişik 2863 sayılı Kanunun 3. Maddesinde yer verilen ; "sit alanları, ören yerleri ve etkileşim sahalarının doğal bütünlüğü içerisinde etkin bir şekilde korunması, yaşatılması, değerlendirilmesi, belli bir vizyon ve tema etrafında geliştirilmesi, toplumun kültürel ve eğitsel ihtiyaçlarıyla buluşturulması amacıyla, planlama ve koruma konusunda yetkili merkezi ve yerel idareler ile sivil toplum kuruluşları arasında eşgüdümü sağlamak için oluşturulan ve sınırları ilgili idarelerin

---

[7] Karş. Kortanoğlu 2014: 388.

[8] Karş. Kortanoğlu 2014: 388; Gülersoy-Ayrancı 2011: 4.

[9] Sullivan 1997: 16-23

[10] 23.07.1983 gün ve 18113 sayılı Resmi Gazetede yayımlanmıştır.

[11] Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik 27.11.2005 gün ve 26006 sayılı Resmi Gazetede yayımlanmıştır.

görüşleri alınarak Bakanlıkça belirlenen yerler" tanımında belirtilen yönetim alanı özelliklerine sahiptir. Eski Besni Arkeolojik Alanı Yönetim Planı hazırlık çalışmaları ise aynı mevzuatta belirtilen yönetim alanının korunmasını, yaşatılmasını, değerlendirilmesini sağlamak amacıyla, işletme projesini, kazı planı ve çevre düzenleme projesi veya koruma amaçlı imar planını dikkate alarak oluşturulmak istenen koruma ve gelişim projesinin, yıllık ve beş yıllık uygulama etaplarını ve bütçesini de gösteren, her beş yılda bir gözden geçirilmesi öngörülen[12] planlama şartına uygun biçimde düzenlenmektedir. Bağlantı noktası ise Eski Besni yönetim alanı sınırlarında yer almamakla birlikte, arkeolojik, coğrafi, kültürel ve tarihi nedenlerle veya aynı vizyon ve tema etrafında yönetim ve gelişiminin sağlanması bakımından Eski Besni arkeolojik alanı ile bağlantılı tanımlanan kültür varlıkları değerlendirilmektedir[13].

Eski Besni arkeolojik alanı alan yönetimi ile planın gerçekleştirileceği alanın korunması, değerlendirilmesi, yaşatılması, geliştirilmesi, toplumun kültürel ve eğitsel ihtiyaçlarına yönelik düzenlenmesi öncelikli olarak öngörülmekle birlikte, ekonomik olarak alanın değerlendirilmesi amacı da Eski Besni arkeolojik alan yönetim planında önemli bir yere sahiptir.

Eski Besni arkeolojik alanı yönetim planı öneri programında;

Mevcut durum tespitinin yapılması, alanın yönetim, işlev ve koruma ihtiyaçlarının belirlenmesi, ilgili kurum ve kuruluşlarla bağlantı kurulması,

Eski Besni arkeolojik alanının geliştiği alanın incelemesi, alanın öneminin belirlenmesi, sorunların tespit edilmesi, alanın taşıma kapasitesinin tespit edilmesi, işlevsel ve yönetsel analizlerin yapılması,

Eski Besni arkeolojik alanının vizyonunun belirlenmesi ve esas politikaların oluşumu, alanın geleceğe ait vizyonunu belirleyecek, işletme, yönetim, idari ve finansal modelleri içerecek, ulusal ve uluslararası platformda alanın sunumunu ve tanıtımını sağlayacak yönetim, koruma, kullanma, sunum ve tanıtım, ziyaretçi politika ve stratejilerinin belirlenmesi,

Eski Besni arkeolojik alanı çalışma programı, zamanlama ve projelerin belirlenmesi, alan yönetiminde yer alacak kurum ve kişilerin görev tanımlarının yapılması, bunların gerçekleştirilmesine ilişkin çalışma programlarının, bütçe analizlerinin, finans kaynaklarının belirlenmesi, kısa, orta ve uzun vadede yapılacak işlere ait bir eylem planının oluşturulmasının ve proje tanımlarının yapılması,

İzleme, değerlendirme ve eğitim süreçlerinin tanımlanması, yönetim planının uygulamasının izlenmesi, değerlendirilmesi ve bu süreçte yer alacak tarafların eğitimine ilişkin programların hazırlanması öngörülmüş ve programa uygun biçimde çalışmalar halen devam etmektedir.

Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması Mevzuatında alan yönetimine kavram anlamında yer verilmiştir. Ancak alan yönetiminin teşkilatlanması, kavramsal boyutu, içeriğinin belirlenmesi, idari yapılanmasının görev ve yetki boyutu, alan yönetimi uygulamalarının ve planlamasının nasıl gerçekleştirileceği ve benzeri pek çok husus henüz somut biçimde belirlenmemiştir[14].

1. Eski Besni Arkeolojik Alanın Tanımlanması ve Analizi,

Alanın Önemi ve Değerlerinin Belirlenmesi

Eski Besni Arkeolojik Alanı Yönetim Planı hazırlama sürecinde ilk safha olan ve UNESCO Dünya Mirası Merkezince sınırların tayin edilmesinin etkin korumanın gerçekleştirilebilmesi için temel bir gereksinim olduğu öngörüsü uyarınca alanın tanımlanması ve analizinde ilk aşama olarak alanın sınırlarının belirlenmesi çalışmalarına 2006 yılında başlanmış, bu çalışmalar halen devam etmektedir.

Söz konusu çalışmalar gerçekleştirilirken varlığın istisnai evrensel değerinin ve bütünlük ve/veya orijinalliğinin tam ifade edilmesinin sağlanmasına önem verilmiştir. Eski Besni Arkeolojik Alanı, öznitelikleri ve gelecekteki araştırma olasılıklarının ışığında bu anlayışa katkı sağlayacak veya geliştirecek potansiyel sunan alanları kapsayacak şekilde sınırlarının belirlenmesi öngörülmektedir. Sınırlar, kentin geliştiği alanın dışındaki kaynakların kullanılmasının etkilerinden korunması için istisnai evrensel değere sahip

[12] Karş. Kortanoğlu 2014: 390.

[13] Karş. Kortanoğlu 2014: 390.

[14] Bkz. Çolak 2007

alanın hemen bitişiğindeki yeterince araziyi de kapsayacak biçimde değerlendirilmektedir. Eski Besni Arkeolojik Alanının gelişme alanı sınırları büyük ölçüde doğal rezervler ve yerleşim alanı bölgeleri gibi mevcut alanlar ile çakışmaktadır. Koruma için belirlenen alan için birkaç yönetim bölgesi ihtiva ederken, bu yönetim alanlarının yalnızca bir kaçı gerekli kriterleri karşılamaktadır. İlk adım olarak alanın sınırları belirlenmiştir. Ancak alanın gereğince muhafaza edilmesi için gerektiğinde, yeterli bir tampon bölge sağlanması mevcut durumda mümkün değildir. Eski Besni Arkeolojik Alanı antik kentinin etkin korunması amacına yönelik olarak, bir tampon bölgeye, varlığın korunmasına ilave bir katman oluşturmak üzere kullanımı ve gelişimine uygulanan tamamlayıcı yasal ve/veya alışagelmiş kısıtlamaların olduğu ve kenti çevreleyen bir alana ihtiyaç vardır.

Yönetim Planı hazırlama sürecinin ilk safhası olan "Alanın Tanımlanması ve Analizi, Alanın Önemi ve Değerlerinin Belirlenmesi"nde alanın önem ve değerinin belirlenmesi adına ikinci adım olarak alanın tarihsel geçmişi-gelişimi incelenmiş ve bu bağlamda alanın bugünkü biçimine nasıl ulaştığı, alanın yeri doldurulmaz evrensel değerleri ve özgünlüğü belirlenmiş, ulusal düzeyde benzer özellikleri taşıyan alanlarla karşılaştırmalı analizler yapılmaktadır. Alanın fiziksel sosyal analizlerinin yapılması alanın mevcut durumunun ortaya konması açısından oldukça önem taşımaktadır. 2006 yılında başlayan detaylı değerlendirme çalışmaları halen devam etmektedir. Bugüne kadar sürdürülen araştırma ve incelemeler sonrasında alanı etkileyen faktörler alanın tehdit ve fırsatları belirlemeye yardımcı olmuştur.

Kültür varlıklarının korunması konusunda 20. yüzyılın başlarından itibaren ulusal ve uluslararası düzeyde kapsamlı çalışmalar gerçekleştirilmiş ve uluslararası genel ilkeler belirlenmiştir[15]. Türkiye Cumhuriyeti yasal mevzuatlarında da bu ilkelere uyumlu düzenlemeler gerçekleştirmiştir[16]. Günümüzde içinde bulunduğumuz coğrafyada, ülkemiz sınırlarına komşu ülkelerde/bölgelerde yaşanan olumsuz siyasi gelişmelere paralel biçimde kültür varlıklarının tahrip ediliyor olması üzüntü vericidir. Ülkemiz sınırları içerisinde de tüm yasal düzenlemelere rağmen kültür varlıklarının korunması istenilen düzeye ulaşmamış, insan kaynaklı tahribatlar yoğun bir şekilde devam etmektedir.

İdeal yasa ve tüzüklere sahip ülkelerde dahi korumanın tam olarak gerçekleşememesi nedeniyle, başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok ülkede "Kültür Mirası Yönetimi" uygulanmaya başlanmıştır[17]. Miras Yönetimi, korunacak alanın çevresindeki sosyal yapı ve diğer kültür varlıkları ile birlikte ele alınarak, sürdürülebilir şekilde bir plan çerçevesinde korunmasını amaçlar. Yönetim Planı kararlarının uygulama süresi, sorumlu kurumu ile birlikte tanımlandığından, uygulamada ortaya çıkan sorunlar en aza inmektedir[18]. Böylece korumanın, yasal metinlerden çıkarılarak uygulanması sağlanmaktadır.

Arkeolojik alanlarda korumanın sağlanması, ortaya çıkarılan varlığın niteliğinden dolayı diğer kültür varlıklarından daha zordur. Bu varlıkların birçoğu kendi dönemlerinde doğal afet, işgal, göç veya eski yapıların yıkılarak yenilenmesi gibi nedenlerle tahrip olmuştur. Ayrıca, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan buluntular, binlerce yıl korunmasına yardım eden topraktan ayrıldığında bu tahribat kaçınılmaz olarak daha da artmaktadır. Bu nedenle arkeolojik kültür varlıklarının kendine özgü sorunlarının çözümünü de içerisinde barındıran "Arkeolojik Miras Yönetimi" kavramı ortaya çıkmıştır[19]. Arkeolojik Miras Yönetimi'nde, genel koruma sorunlarının yanı sıra kültür varlığının önemine zarar vermeyecek şekilde oluşturulan bilgilendirme, eğitim ve ziyaretçi yönetimi ile ilişkili kararlara yer verilir.

Ülkemizde arkeolojik alanlar turizm, bayındırlık ve imar çalışmaları gibi nedenlerle tahrip olmaktadır. Yapılacak planlama çalışmalarıyla bu tahribat büyük ölçüde durdurulabilmektedir. Ancak ülkemizde

[15] Günümüz koruma ilkelerini şekillendiren bu toplantılara ve alınan kararlara toplu bir bakış için bkz. Öz ve Güner (Ed.) 2007.

[16] Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 24.09.1967 tarih ve 3674 sayılı kararıyla Venedik Tüzüğü kabul edilmiştir. 1973 yılında 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu onaylanmıştır (AEESD, 1976). 1983 yılında 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 1987 yılında 3386 sayılı yasa ve 2004 yılında 5226 sayılı yasa ile değişiklik yapılan 2863 sayılı yasada uluslararası mevzuata uygun olarak bütüncül korumaya yeni tanımlar getirilmiş, bu konudaki belirsizlikler ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (KVMGM, 2004).

[17] Cleere 2000.

[18] Feilden-Jokilehto 1993: 30-35.

[19] Tanım ve daha geniş bilgi için bkz. Cooper vd. 1995: 242; Biörnstad 2000.

yönetim planına sahip arkeolojik alan sayısına bakıldığında bu sayının oldukça sınırlı olduğu göze çarpmaktadır. Bunun nedenleri arasında; "Kültür Mirası Yönetimi"nin ülkemiz için yeni bir kavram oluşu ve daha da önemlisi, yasal alt yapısının 5226 sayılı yasa ile ancak 2004 yılında oluşturulmuş olması sayılabilir[20].

2006 yılında hem ülkemizdeki arkeolojik alanların yönetim çalışmalarına katkı sağlamak hem de insanlık tarihinde kilit bir öneme sahip Eski Besni Arkeolojik Alanı ve çevresindeki diğer kültür varlıklarını korumak amacıyla "Eski Besni Arkeolojik Alanı Yönetim Planı" hazırlık çalışmalarına başlanmıştır[21]. Bunun için öncelikle alanın geçici sınırları belirlenerek, bu alanda kültürel, sosyal ve ekonomik mevcut durum analizleri yapılmıştır. Bunların dışında kararların oluşturulmasında bağlayıcı nitelikte olan mevzuat maddeleri ve üst ölçekli planlar incelenmiştir. Analiz çalışmalarından sonra, planlama alanının kesin sınırları oluşturularak, alan içerisinde kalan kültür varlıklarının ve geleneksel dokunun sürdürülebilir bir biçimde korunmasını sağlayacak müdahale kararları geliştirilmiştir.

Planlama Alanının Tanımı

Yönetim Alanı, tarihsel süreçte Kommagene Bölgesi olarak adlandırılan bölgenin sınırları içerisinde, günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Adıyaman ili, Besni ilçesi merkezi sınırları içerisinde yer almaktadır. Eski Besni Arkeolojik Alanına ilişkin bütüncül korumanın sağlanması için yapılan ilk gözlem ve tespit çalışmaları sonucunda, mevcut durum analizlerinin yapılacağı 'Taslak Yönetim Alanı' sınırları belirlenmiştir. Taslak sınır, korumaya katkı sağlayacak tüm unsurları tespit etmek amacıyla mümkün olduğunca geniş tutulmuştur. Buna göre analiz çalışmaları, Besni ilçe idare merkezi ve ilçe merkezine bağlı önemli kültür varlıklarına sahip çevre köylerini kapsayacak şekilde yapılmıştır.

Bir sonraki bölümde detaylandırılacak analiz çalışmaları tamamlandıktan sonra, Eski Besni Arkeolojik Alanı merkez alınarak, aynı zamanda Yönetim Alanı'nın da kesin sınırlarını oluşturacak, bir "Etkileşim Alanı" belirlenmiştir. Bu sınır belirlenirken genel olarak şu hususlara dikkat edilmiştir:

Yönetim Planı kararlarının gerçekçi ve uygulanabilir olması

Korumaya katkı sağlayacak unsurların yoğunluğu

Eski Besni Arkeolojik Alanının erişile bilirliği

Etkileşim alanının oluşturulması ile alan içerisinde kalan tüm kültür öğelerinin korunması için müdahale kararlarının oluşturulabilmesi amaçlanmıştır.

1.2. Planlama Alanı Analiz Çalışmaları

Yönetim Planı kararlarının sağlıklı bir şekilde oluşturulması ve alanda hedeflenen sürdürülebilir korumanın sağlanması için mevcut durum analizleri büyük önem taşımaktadır. Bu kapsamda Yönetim Planı kararları oluşturulmadan önce, planlama alanındaki sosyal doku ve ekonomik kaynaklar ile kültür varlıklarına yönelik analiz çalışmaları yapılmıştır. Bu bölümde, daha geniş bir alanda gerçekleştirilmiş olan analiz çalışmalarının sadece 'Yönetim Alanı' sınırları içerisinde kalan kısmına değinilecektir. Kapsadıkları alanlar göz önünde bulundurularak analiz çalışmaları, Besni Arkeolojik Alanı ve Etkileşim Alanı olarak iki başlık altında toplanmıştır.

---

[20] Alan Yönetimi ile ilgili mevzuat maddelerinin oluşturulma nedenleri için bkz. Ahunbay 2005: 35; Hacar 2013: 397.

[21] A. Hacar, 5226 sayılı yasada ve 2005 yılında yürürlüğe giren uygulama yönetmeliğinde, 'Yönetim Alanın Belirlenmesi' ve 'Yönetim Planı'nın hazırlanması sürecine ilişkin öngörülen maddelerin, şu an için, ülkemizdeki çoğu arkeolojik alanda uygulanmasının zorluklarına işaret etmektedir (Bkz. Hacar 2013: 397) . 2006 yılında Eski Besni Arkeolojik Alanı Kazı Yönetimi, mevzuatımızda öngörülen bu süreçlerden bağımsız olarak, korunması gereken bir alanda yönetim planlarının hazırlanabilirliğini ve uygulanabilirliğini test etmek amacıyla bir çalışma başlatmıştır. Ancak alanda sit tespit çalışması gerçekleştirilmemiş olması, mülkiyet sorunları vd. nedenlerle çalışmalarımıza uzun süre ara verilmiştir. 2006 yılından 2017 yılına kadar devam eden çalışmalarımız sonucunda burada sunulan çalışmada ana hatlarından söz edilecek Eski Besni Arkeolojik Alanı Yönetim Planı kararları oluşturulmuştur. Yönetim planı kararlarının öngörüldüğü şekilde gerçekleştirilmesi durumunda, uygulama sürecinde elde edilen verilerin, bu alandaki ülke mevzuatının geliştirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.2.1. Besni Arkeolojik Alanı

Besni Arkeolojik Alanı Adıyaman ili, Besni ilçesi merkez sınırları yer almaktadır. Yerleşmede, 2006 yılında sistemli, bilimsel araştırma çalışmaları arazi yöneticiliğini Prof. Dr. Turgut Haci ZEYREK'in yaptığı bir ekiple başlatılmış, halen onun başkanlığında ulusal bir ekiple devam etmektedir.

2006 yılından itibaren devam eden araştırma çalışmalarında, genel olarak en erken Geç Neolitik – Erken Kalkolitik döneme tarihlenen arkeolojik buluntular açığa çıkarılmıştır. Eski Besni yerleşim planı, Eski Besni Vadisi ve vadi yamaçları ile vadi tabanında inşa edilmiş yapıların oluşturduğu yerleşme şeklinde oluşmaktadır. Vadinin ortasında kuzey güney yönünde eğimli kayalık bir tepenin üzerinde kuleler ile desteklenen, birden fazla yenileme evreli bir kale, savunma fonksiyonlu olmayıp, görkemli küçük bir şato görünümlüdür. Kalenin, iyi tahkimatlı bir savunma sistemiyle korunması, kentin yöneticisinin güvenlik gereksiniminin ne denli önemli olduğunun göstergesidir. Kentin genişlediği vadi ve çevresinde Orta Çağ öncesi dönemin savunma sistemi tanımlanamaz. Bunun yanı sıra Kale Tepesi'nin kuzey yamacına paralel konumda inşa edilen Geç Osmanlı – Türkiye Cumhuriyeti'nin Erken Dönemine tarihlenen bir hamam, farklı yapı evrelerine sahip camilerden sadece minareleri kısmen korunmuş camiler, vadiyi doğu, batı, kuzey ve güney yönlerde çevreleyen kayalık yüzeylerde Roma Dönemine tarihlenen tipoloji ve plan açısından zengin çeşitlilik gösteren kaya mezarları ve zeytin işlikleri Besni'nin Orta Çağ – Osmanlı kültür varlıkları, sosyo-politik yapısı, camiler ve türbelerinin mimarisi hakkında fikir verir.

1.2.1.1. Besni Vadisi ve Kalesi

Besni arkeolojik alanında yer alan Besni vadisi ve kalesini Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde yer verilen bilgiler yardımıyla tanımlamak mümkündür[22]. *"Sadr-ı Bâz yani Besni Kalesi'nin özellikleri: Rum kayserine tabi Besni kavmi derler bir kavmin yapısıdır. 26 tarihinde Hazret-i Ömer halifeliğinde Esved ibn Mıkdad hazretleri savaşla fethedememişti. Sonunda içindeki Besni kavmi aman ile vere verip bütün malları erzakları ile Karadeniz kenarında Bafra'dan gemilere binip Karadeniz'in karşı kuzey tarafında ıssız dağlarda yerleşmişlerdi. Çerkez kavmi içindeki Besni aşireti bu Besni kavmindendir. Sonra tarihçiler bu kalenin şeklini bir tünemiş doğan göğsüne benzetip sevimli bir kale olduğu için Sadr-ı Baz [Doğan Göğsü] Kalesi derler. Daha sonra Zülkadriyeli eline girip Yavuz Sultan Selim'e itaat etmişlerdir. Maraş paşasının hâssıdır. Bazı zaman diğer sultanlara hâs olarak ayrılır. Maraş toprağında 300 pâyesiyle şirin kazadırve üç nahiyesi vardır. Evvelâ Kesen nahiyesi, Tavk nahiyesi ve Barura nahiyesi. Kalesi ve şehri, Tohtamış Dağı eteğinde bir dereli yerde mamur şehir ve yüksek tepe üzerinde beş köşe şeddadi yapı bir eski kaledir. Çepeçevre büyüklüğü 2070 adımdır. Ve hendeği (---) ve (---) kapısı vardır. Dizdarı, 40 neferi, kethüda yeri ve serdarı vardır. Kalesi yalçın kaya üzerinde olmakla gayet sağlamdır. Ancak bazı yerleri tamir ve bakıma muhtaçtır. Kale içinde Süleyman Han Camii ve 70 adet toprak örtülü sipahi evleri vardır….. Aşağı İrem bağlı varoşu 9 mahalledir. Meşhuru bunlardır: Meydan Mahallesi, Kâhta Mahallesi, Orta Mahalle, Aşağı Mahalle, Kızılca Mahalle ve Yüz Mekân Mahallesi. Bu mahallelerde bin kadar toprak örtülü evler vardır. Her mahallede birer cami vardır. Ama bunlardan çarşıya yakın Sultan IV: Murad Muhasibi Zeyrek Çelebi (---) Cerrah Camii, gayet aydınlık ve sanatlı camidir. İki medrese, altı mektebi ve dört hamamı var, bunlardan suyu ve havası hoş Meydan Hamamı ve Kâhta Hamamı (---) (---) (---) ve 70 – 80 kadar dükkânlar vardır. Suyu ve havası yaylak yer olduğundan gayet hoştur. Bağ ve bahçesi cihanı tutmuştur. (---) (---) (---) [üzümü] meşhurdur. Mahbûb ve mahbûbesi beğenilir. Halkı Türkmen olup, garip dostlarıdır. Burada bir (---) (---) (---) vâkıf olmayıp sabahleyin Ali Ağa'dan 5 cürd atlı yoldaşlar alıp güney tarafına …"*

1.2.2. Besni Arkeolojik Alanın Etkileşim Sınırı

Besni Arkeolojik Alanın Etkileşim Alanı'nda yapılan analiz çalışmalarını dört başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar; kültür varlıkları, turizm, ulaşım ve yerel halkın sosyal ve ekonomik koşullarına yönelik yapılan incelemelerdir. Kültür varlıklarına yönelik yapılan analiz çalışmaları Yönetim Planı'nın arazi kullanımını önemli ölçüde şekillendirmiştir. 2005-halen devam eden, Prof. Dr. Turgut Haci ZEYREK tarafından gerçekleştirilen sistemli arkeolojik kazı ve Besni ilçe idare sınırları içerisinde araştırma

---

[22] Burada sunulan bilgiler Seyit Ali Kahraman'nın hazırlamış olduğu, "Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya – Manisa – İzmir – Halep – Şam – Kudüs – Mekke – Medine" isimli kitaptan (9. Kitap – 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları - 3348, İstanbul, 2011, ss. 376-377) aynen alıntıdır.

çalışmalarından elde edilen bulgu ve buluntulardan yararlanılarak, bünyesinde kültür varlığı barındıran alanlarda ve arkeolojik merkezlerde incelemeler yapılmıştır. Bu incelemelerin birinci aşaması arazide gerçekleştirilerek kültür varlıklarındaki tahribat nedenleri saptanmıştır. Bu tahribat nedenlerinin önlenmesi, Yönetim Planı'nın temel amacı olan "sürdürülebilir korumanın sağlanması" ilkesine uygun olarak plan kararlarına yansımıştır. İkinci aşamada, Adıyaman ilinin bağlı olduğu Urfa Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'ne gidilerek bölgenin tescilli kültür envanteri alınmıştır.

Kültür envanterine yönelik yapılan çalışmanın ikinci aşamasında ise koordinatları alınan kültür varlıkları Besni ilçesi sit haritasına işlenmiştir. Bu çalışma sonucunda, hem kültür varlığı açısından yoğunluklu alanlar daha rahat izlenerek Yönetim Planı'nda sektör oluşturmaya müsait bölgeler belirlenmiş hem de kültür varlıklarının tescil işlemlerine yönelik önemli bir altlık oluşturulmuştur.

Etkileşim Alanı'nda, ziyaretçi çeken tek merkez, Eski Besni ören yeridir. Fırat ve Göksu Vadi yamaçlarındaki kaya mezarları ve bu akarsu boyu kenarlarındaki sarp yamaçlarda yoğunlaşan kaya yerleşimleri; Besni merkez ilçe, köy ve beldelerindeki ovalarda ve akarsu boylarında yükselen tümülüsler ve höyükler Besni'nin zengin kültür değerleridir.. Turizmin ekonomik bir girdi sağlayabileceğinin henüz fark edilmediği Besni ilçesi genelinde olduğu gibi ilçeye bağlı belde ve köy sakinleri de kendi yerleşim alanı sınırları içerisinde yer alan ve sahip oldukları kültürel değerlerin kendilerine sunmuş olduğu imkânı değerlendirilememektedir. Yerel halkın ürettiği el işlerinin satılabileceği mekânlar oluşturulmamıştır.

3.1.3. Besni Arkeolojik Alanında Arkeolojik Mirasın Sürdürülebilirliği

Besni Arkeolojik Alanı "Arkeolojik alan koruma–geliştirme stratejisi", kentin kültürel mirasa konu olan arkeolojik, tarihsel ve doğal değerlerin mekânsal birlikteliği niteliğindeki mekânsal örüntüsünün sürdürülebilir korunması bağlamında planlama ve uygulama sürecini tanımlar. Besni Arkeolojik Alanının sahip olduğu kültürel miras varlığının sürdürülebilir korunması ve geliştirilmesine yönelik planlama ve uygulama süreci, stratejik mekânsal planlama yaklaşımı kapsamında mevcut sorunlar ile birlikte ele alınmakta, ileriye dönük koruma–geliştirme koşul ve olanaklarını kentsel bilgi birikimi ve arkeolojik alan ölçme–değerlendirme çalışmaları gerçekleştirilmekte, elde edilen sonuçlar ışığında planlama ve uygulama faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. Söz konusu çalışmalara aktif katılımı öngörülen aktörler ile planlama–uygulama araçlarını tanımlayan, yönetim–denetim mekanizmasına ilişkin "arkeolojik alan yönetim bürosu" gibi kurumsal mekanizmalar öneren, finansman olanaklarına ilişkin ulusal–uluslararası düzeyde açılımlar getiren "planlama–uygulama aracı" oluşturma faaliyetleri halen devam etmektedir.

3.1.4. Besni Arkeolojik Alanı Yönetimi İçin Öneriler

Besni Arkeolojik Alanı yönetimi önerimizde öncelikle alanda zaman içinde değişen arazi kullanımlarına karşı, alanın kendi tarihsel toprak yönetimi bilgilerine dayalı sürdürülebilir kullanımların geliştirilmesi öngörülmektedir. Projeye konu alanın topografik yapısı ve tarihi yapı kalıntılarının konumu incelendiğinde kentin kale tepesi ve onun kuzey eteğindeki vadi merkezli geliştiği görülür. Kale tepesinin kendisi kentin akropolü görünümünde olup, coğrafi koşulları nedeniyle askeri ve stratejik amaçlı kullanılmıştır. Kale tepesinin kuzey, doğu ve batı yönlerindeki dik yamaçları savunma bu yönlerdeki savunma sistemini güçlendirmiştir. Buna karşın dik eğimli de olsa tepenin güney yamacı savunma sisteminin en zayıf bölgesini oluşturur. Bu nedenle kalenin tahkimat sistemine bu bölgede daha önem verilmiştir. Kale Tepesi ve onu kuzey, doğu ve batı yönlerde çevreleyen vadi yamaçları arasında kalan vadiler ve vadi yamaçları günlük yaşamın devam ettiği yerleşim alanlarıdır. Ancak kuzey yönündeki vadi ve çevresi ticari faaliyetlerin sürdürüldüğü merkezi oluşturmuştur. İşlikler ve dükkânlar genellikle ticaret haneler ile bir bütün oluşturmuştur. Tarımsal faaliyetler ve üretimler ise Kale tepesine kuzey, doğu ve batı yönlerinde dik eğimli paralel uzanan vadi yamaçlarının tepelerinden geriye doğru genişleyen verimli arazilerde gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu tarım faaliyetleri ve üretim alanları ikinci – üçüncü sınıf arazi kabiliyetine sahip engebeli, genellikle taşlık yamaçlardadır.

3.1.5. Besni Arkeolojik Alanında Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Öneriler

Eski Besni Arkeolojik Alanın çevresel değerleri içerisinde, kültür varlıkları önemli bir yer tutar. Değerlendirmeye konu bu alanda tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen tarihsel ve kültürel değişimler ve insan kaynaklı olumsuz etkileri kültür varlıklarında zaman içinde tahribatına yol açmıştır. Değerlendir-

meye konu alandaki kültür varlıkları üzerinde doğa ve insan kaynaklı tehditlerin olumsuz etkileri halen devam etmektedir. Kale Tepesi'nde ve çevresindeki vadi yamaçlarında yüksek eğimli topografyadan kaynaklı erozyon oranı oldukça yüksektir.

Kale Tepesi çevresinde gelişen yerleşim alanının 1960'li yılların ortalarından itibaren terk edilmesi sürecinde çok sayıda taşınmaz kültür varlığının yapı taşları yeni yerleşim alanında yapı malzemesi olarak değerlendirilmiştir. Bu da çok sayıda tarihi kamu ve sivil mimari örneğinin tahribine neden olmuştur.

Eski Besni Arkeolojik Alanı maruz kaldığı insan ve doğa kaynaklı tahribatlar yanı sıra yakın tarihte Besni ilçe yerleşim alanında yakın tarihte artan yapılaşma baskısı ile kıyaslandığında insan etkilerine karşı daha da korumasız kalmıştır. Özellikle insan erişiminden uzak bölgelerde kaçak kazıların yoğunlaşmasına neden olmuştur. Kültür varlıklarına ilişkin tespit edilen bu sorunlar ışığında, alan genelinde gerçekleştirilecek; arkeolojik araştırma ve kurtarma kazılarına, koruma- onarım çalışmalarına ve alan sunumuna yönelik çevre düzenleme çalışmalarına, kısa ve orta vadeli eylem planlarının hazırlanmasına ihtiyaç söz konusudur.

Besni Arkeolojik Alanında Sosyo-Ekonomik Kaynakların Geliştirilmesi İçin Öneriler

Besni halkı için ekonomik katkı sağlamak amacıyla yörenin geleneksel kültürel değerlerinin projenin yönetim çıktıları ile bütünleştirilmesi Eski Besni Arkeolojik Alan yönetim çalışmalarının hedeflerinden biridir. Besni'nin yerel etnografik değerlerinin satış değeri olan kültürel endüstri ürünlerine dönüştürülmesi, bu konuda yerel halka eğitim kursları düzenlenmesi, bu ürünlerin proje alanında ziyaretçilerle buluşturulması, ziyaretçiler için Eski Besni Arkeolojik Alanında düzenlenecek folklorik sosyal etkinlikler ve geziler düzenlenmesi, gibi farklı tema ve öneriler geliştirilmelidir.

Sonuç

Besni Arkeolojik Alanının geliştiği alanın yakın çevresinde yaşayan yöre halkının bugün kültür varlığı olarak nitelendirdiğimiz değerlere ilişkin olumlu ve olumsuz bakış açıları söz konusudur. Bu insanlar kendi yaşam alanlarının içinde ve çevresinde yer alan kültür varlığının değeri hususunda yeterli bilgiye sahip değildir. Bilgi eksikliği bilinçsizliğe ve bunun sonucu sahip oldukları mevcut kültür varlıklarının tahribine kayıtsız kalmalarına neden olmaktadır. Olumsuz doğal şartlar da Besni Arkeolojik Alanında tahribatın fiziksel etkenlerinden biri sayılabilir. Buna karşın yapıların eskilik değerlerini ve kullanım değerlerini Besni Arkeolojik Alanında korumaya yönelik olumlu unsurlar olarak kabul etmek mümkündür.

Burada sunulan çalışmada Besni Arkeolojik Alanında "arkeolojik, tarihi ve doğal sit alanı" statüsündeki, kültür varlıklarından oluşan arkeolojik miras varlığının (Bkz. Resim 1-8) sürdürülebilirliğine yönelik olarak üretilen yöntem kurgusu eşliğinde yapılan irdelemeler sonucunda; Besni Arkeolojik Alanında arkeolojik miras varlığının yöresel yaşamla bütünleşme olanakları yöresel ve ulusal bilgi birikim sürecinde gelecek kuşaklara aktarılmasına yönelik sunum–sergileme ve bilimsel inceleme–eğitim olanaklarına işaret edilmiştir. Bu bağlamda

Besni Arkeolojik Alanındaki kültür varlıklarının gelecek kuşaklara aktarım–sunum ve yerel yaşam ile bütünleşme olanakları "arkeolojik alan koruma–geliştirme stratejisi" eşliğinde irdelenmektedir.

Besni Arkeolojik Alanının arkeolojik mirasa konu olan değerlerinin Adıyaman İli Besni İlçesinde "kentsel imaj" veya "kentsel prestij alanı" olarak geliştirilebilirlik olanakları araştırılmaktadır.

Besni Arkeolojik Alanındaki arkeolojik mirasın yerinde korunması olanakları bağlamında sergileme–sunum ya da ziyaretçi alanlarını kapsayan "arkeolojik park" ya da "açık hava müzesi" gibi kullanım seçeneklerinin değerlendirilebilirliğine dikkat çekilmektedir.

Besni Arkeolojik Alanının yakın etkilenme bölgesinde, alan kullanım biçimlerinden, teknik altyapı gereksinimlerine, aykırı ya da olumsuz etkileri olan mekânsal–işlevsel kullanımlardan, taşıma kapasitesi olanaklarına dek uzanan bir dizi sorunsalın, arkeolojik miras varlığı üzerindeki gerek siluet–görünüm gerekse yeraltı–yerüstü kültür mirası açısından (olumlu/olumsuz) etkileri, "arkeolojik alan etki ölçme–değerlendirme matrisi" kapsamında "SWOT çözümlemeleri" ve "bütünleşik sentez" yoluyla belirlenme çalışmaları/araştırmaları sürdürülmektedir.

Besni Arkeolojik Alanındaki kültür varlıklarının sürdürülebilir korunmasına yönelik olarak üretilmesi çalışmaları sürdürülen arkeolojik alan koruma–geliştirme planı kapsamında; "stratejik öncelikli müdahale alanları" ile "geliştirilebilir işlev alanlarını" ve geleceğe dönük mekânsal–işlevsel gelişme stratejilerini tanımlayan ilke planı niteliğindeki "arkeolojik alan koruma–geliştirme yaklaşımı" üretilmesi hedeflenmektedir.

Besni Arkeolojik Alanında arkeolojik miras varlığının sürdürülebilir korunmasına yönelik olarak geniş katılımlı bir uzman ekip yönetiminde, arkeolojik alanda önerilecek mekânsal ve işlevsel kullanım biçimlerine ilişkin uygulama kararlarını tanımlayan "arkeolojik alan koruma–geliştirme planı" hazırlanmaktadır.

Besni Arkeolojik Alanındaki arkeolojik miras varlığının gerek bugün gerekse geleceğe dönük kurumsal ve yönetsel sürdürülebilirliğe ilişkin hukuksal çerçeveyi tanımlayan "arkeolojik alan yönetim planı" hazırlanmakta ve arkeolojik alan denetim–yönetim mekanizması niteliğindeki "arkeolojik alan yönetim bürosu" kurulması için alt yapı hazırlıkları gerçekleştirilmektedir.

Kaynakça

AHUNBAY, Z. (2010) "Arkeolojik Alanlarda Koruma Sorunları Kuramsal ve Yasal Açılardan Değerlendirme", *TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi,* 8, 103-118.

BİÖRNSTAD, M. (2000)"The ICOMOS International Committee on Archaeological Heritage Management", *Archaeological Heritage Management in the Modern World, Ed.* H. Cleere, Londra ve New York, 70-75.

CLEERE, H. (2000) "Introduction: the rationale of archaeological heritage Management",. H. Cleere (Ed.) *Archaeological Heritage Management in the Modern World,* Londra ve New York: Routledge, 1-19.

COOPER, M. A. - A. FIRTH - J. CARMAN ve D. WHEATLEY (1995) *Managing Archaeology*, Routledge, Londra ve New York.

FEILDEN, M. B. JOKILEHTO (1993) Guidelines for the management of world cultural heritage sites. Roma: ICCROM.

GÜLERSOY, N. Z. - İ. AYRANCI (2011) *Koruma Alanlarında Yönetim Planı*, İstanbul: İTÜ Çevre ve Şehircilik Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.

HACAR, A. (2011) "Güvercinkayası: Prehistorik Kültür Mirası Alan Yönetimi Yönetim Planlarının Hazırlanması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KORTANOĞLU, M. S. (2014) "Arkeolojik Alanlarda Alan Yönetimi Planlamasının Hukuksal ve Kuramsal Açıdan Değerlendirmesi", Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar, Veli Sevin'e Armağan, SCRIPTA, Essays in Honour of Veli Sevin, Life Immersed in Archaeology, Ed. A. Özfırat, Ege Yayınları, İstanbul: 387-392.

NAYCI, N. (2014) "Arkeolojik Alan Yönetiminde Sürdürülebilir Yaklaşımlar: Aspat (Dtrobilos) Yönetim Planı Çalışmaları", *MTU JFA* 2014/2, 31: 2: 189-207.

ÖZ, A. K. - S. GÜNER, (Ed.) (2007) *Uluslararası Kültürel Miras Mevzuatı.* KÜMİD, İstanbul.

SULLIVAN, S. (1997) "A Planning model for the management of Archaeological Sites", *The Conservaion of Archaeological Sites in the Mediterranen Region*, M. de la Torre (ed.), 15-26 Los Angeles: The Getty Conservation Institute.

ZEYREK, T. H. –A. N. ZEYREK – A. ZEYREK (2006) Besni. Paralā – Octacuscum – Bahasna. Anadolu'nun Güneydoğusunda Antik Bir Kent ve Yakın Çevresinin Arkeolojik Açıdan Genel Değerlendirmesi, Besni Belediyesi Yayınları (Graphis Matbaa/Ege Yayınları), İstanbul.

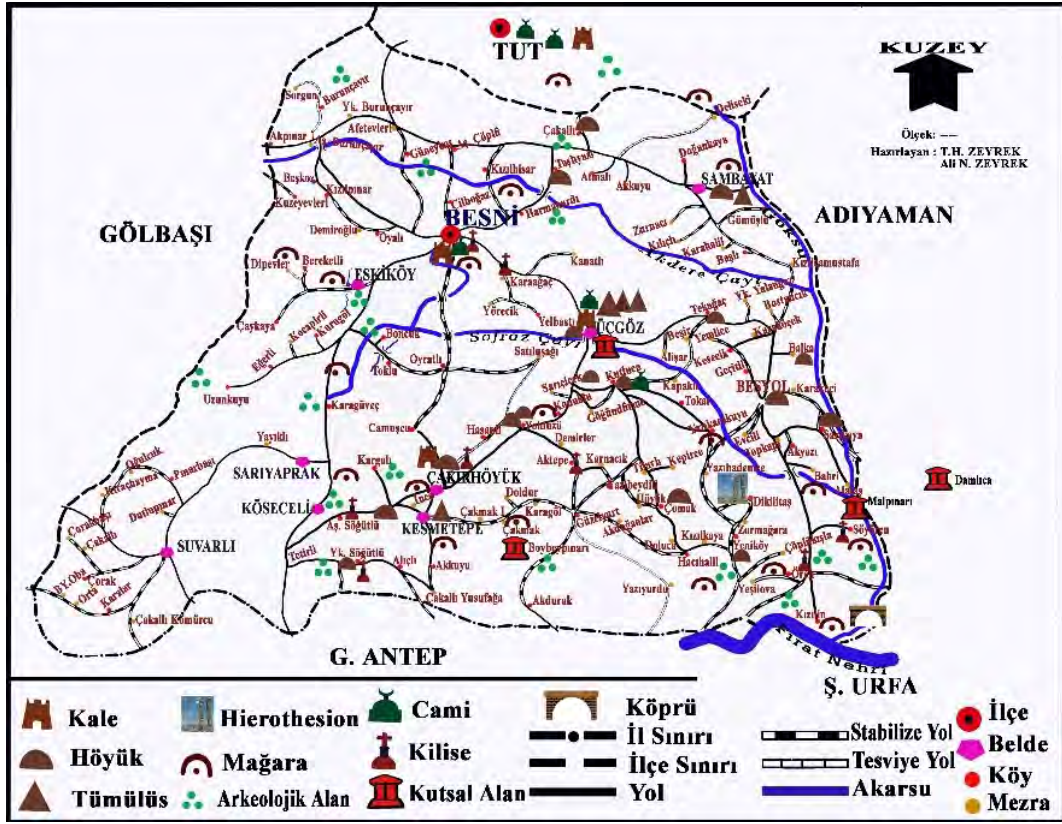
ZEYREK, T. H. (2007) "The Rock Tombs in Upper Söğütlü; Yukarı Söğütlü Nekropollerinden Kaya Mezarları", *University of Gaziantep Journal of Social Sciences; Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6, 2: 194–221.

ZEYREK T.H. (2007) "Besni Nekropollerinden Kaya Mezarları; The Rock Tombs in the Necropolises of Besni (Adıyaman-Turkey)", Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan, VITA, Festschrift in Honor of Bel-

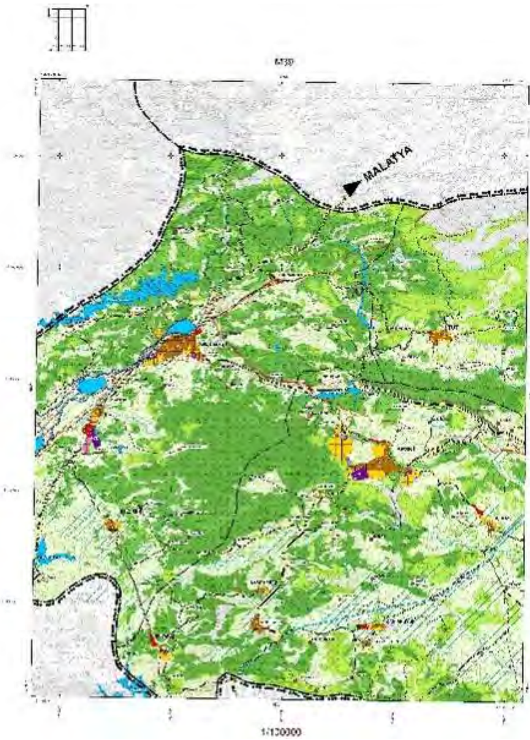
kıs Dinçol and Ali Dinçol, Metin Alparslan, Meltem Doğan – Alparslan ve Hasan Peker, Ed., Ege Yayınları, İstanbul, 807-828.
ZEYREK, T. H. (2008) "Survey at Besni (Adiyaman)-2006, Besni (Adıyaman) Yüzey Araştırması 2006".. Araştırma Sonuçları Toplantısı 25: 79–86.
ZEYREK, T. H. (2008) "*Besni Yüzey Araştırması-2006 Işığında Besni Mozaikleri*", AIEMA-Türkiye The Proceedings of IV. International Mosaic Corpus of Türkiye "The Mosaic Bridge From Past to Present", 6-10 June/Haziran 2007-Gaziantep, Ed. M. Şahin, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa:161-166.
ZEYREK T.H. (2008) "Besni'de Kaybolan Tarih Belgeleri", *Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, cilt.00, no.00, 24-25.
ZEYREK T. H - F. ERARSLAN - A. N. ZEYREK (2009) "*Besni'de (Adıyaman) 2007 Yılı Kazı Çalışmaları*",. Kazı Sonuçları Toplantısı 30, 1: 177–188.
ZEYREK T. H. - A. N. ZEYREK (2009) "*Survey at Besni (Adiyaman)-2008, Besni (Adıyaman) Yüzey Araştırması 2008*", Araştırma Sonuçları Toplantısı 27: 225–238.

Resimlerin Listesi

Resimler

__Resim 1:__ Besni İlçesi Kültür Varlıkları Haritası, Hazırlayan T. H. Zeyrek ve A.N. Zeyrek

__Resim 2:__ Eski Besni Arkeolojik Sit Alanları Paftası,

__Resim 3:__ Eski Besni Gravürü

***Resim 4:** Eski Besni, Kuzeyden, Genel*

***Resim 5:** Besni Kalesi, Kuzeyden, Genel*

Resim 6: *Besni Kalesi, Kuzeybatıdan, Genel*

Resim 7: *Besni Kalesi, Kuzeydoğudan, Genel*

Resim 8: *Besni Kalesi, Kuzeydoğudan, Genel*

SANAT
7. BÖLÜM

BATILI SEYYAHLARIN FOTOĞRAFLARINDA URFA

Zuhal ÖZEL SAĞLAMTİMUR[*]

Urfa in the Photographs of the Western Travelers

Abstract

The travelogues which consist of texts, illustrations, paintings and photographs of knowledge and impressions that are obtained by travelers and researchers who willing to travel and obtain information about everything surrounding them. They are the works that carry the traditions and customs, the ethnographic structure and the life, history and archaeological places of the day which make up the cultural and historical memory of a society. Urfa, one of the old settlements of Mesopotamia, is an important city for Western travelers with its different ethnic and cultural structure as well as its historical and geographical reasons. Urfa city, also known as "City of the Prophets" has a deep cultural history with religious, archaeological, folkloric values, and this historical wealth has always been found in the travelogues of Western travelers.

In the nineteenth century, by the help of invention of photography, many of the writers, painters, scientists and adventurers traveled to Urfa and have collected images worthy of historical documentary. Therefore, in this study, it is examined how the Urfa's traditional living spaces, archaeological structure and its daily life in historical texture of the city have been expressed through the Western travelers' photographs. The photographs of travelers are important because they are the oldest images belonging to Urfa and also, they show how Urfa looks through the view of the western.

Giriş

Tarih boyunca seyyahlar, gördükleri yerlerin kültürünü, doğal güzelliklerini, toplumsal yaşamını, mimarisini, gelenek ve göreneklerini tanımayı ve tanıtmayı amaçlamışlardır. "Uzaklara duyulan özlem ve bilinmeyene duyulan merak, insanların giderek daha uzun yolculuklara çıkmasına"[1], gittikleri yerlerdeki kutsal alanları, medreseleri, sarayları ve kervansarayları ile geçmişi ve o günü yaşamalarına neden olmuştur.

Mezopotamya'nın eski yerleşim merkezlerinden biri olan Urfa, tarihi ve coğrafi nedenlerin yanı sıra değişik etnik ve kültür yapısıyla Batılı seyyahlar için her zaman önemli bir şehir olmuştur. "Peygamberler Şehri" olarak da anılan Urfa kenti dini, arkeolojik, folklorik değerleri ile köklü bir kültür tarihine sahiptir ve bu tarihi zenginlik Batılı seyyahların her zaman seyahat güzergahı üzerinde yer almıştır. Bu

[*] Prof. Dr., Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi, zuhal.ozel@ege.edu.tr

[1] Löschburg 1998: 8.

seyyahlar arasında Fransız tüccar Jean-Baptiste Tavernier (1644), İngiliz misyoner H. G. Badger (1843), Alman seyyah J.H. Petermann (1860), Alman mareşali Helmuth Von Moltke (1870), Alman John Görbing (1918), İngiliz seyyah Henry C. Barkley (1878), İngiliz seyyah Henry Algernon George Warkworth (1897), İngiliz seyyah Getrude Bell (1911), Alman Hugo Grothe (1906-1907), İngiliz Seton Llyod (1951-1952) hemen akla gelenler arasındadır.

19. yüzyılda fotoğrafın icadı, Urfa'yı gezmeye ve araştırmalar yapmaya gelen birçok yazar, ressam, bilim adamı, seyyah ve maceracının tarihsel belge değerinde olan görüntüler üretmesini sağlamıştır. Bu fotoğraflar günümüzün kültürel hafızasının oluşumunda oldukça önemli belgeler olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, Urfa'ya gelen Batılı seyyahlar arasında Ernest Chantre (1843-1924), Max von Oppenheim (1860-1946), Gabriel Bretocq (1873-1961), Gertrude Bell (1868-1926), Keppel Archibald Cameron Creswell (1879-1974) ve Albert Gabriel'in (1883-1972) izlenimleri doğrultusunda kentin tarihi dokusu içerisindeki geleneksel yaşam alanları, arkeolojik yapısı ve günlük yaşamın fotoğraflarda temsili incelenmektedir.

1. Ernest Chantre ve Fotoğrafçı Barry

Fransız Ernest Chantre (1843-1924), arkeoloji, jeoloji ve antropoloji ile ilgili alanlarda çalışmış, 1873 ve 1913 yılları arasında Anadolu, Kuzey Afrika, Ermenistan ve Kafkasya bölgesi boyunca sayısız bilimsel görevlerde bulunmuş, inceleme ve araştırmalar yapmıştır.

Türkiye'ye ilk görevi için 1873 yılında gelmiş, 1881 yılında ise Anadolu'yu gezerek, fotoğrafçı Barry ile birlikte çekimler yapmış, bu seyahatlerin ardından altı kitap yayımlamıştır. Urfa, Birecik ve yerel halkın yer aldığı *Mission scientifique de Mr Ernest Chantre, sous-directeur du Museum de Lyon, dans la Haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase* (Lyon Müzesi Müdür Yardımcısı Sayın Ernest Chantre'nin Bilimsel Misyonu, Üst Mezopotamya, Kürdistan ve Kafkasya) (1881) adlı fotoğraflardan oluşan kitap serisinin[*] üçüncüsünde yer almaktadır. Bu kitap, cam negatif esaslı, albümin kâğıda, 28 pozitif fotoğraftan oluşmakta, 26 x 37 cm boyutuna sahip bulunmaktadır.

Ernest Chantre'nin seyahati sırasında fotoğrafçı Barry tarafından çekilen fotoğraflar Urfa'nın bilinen ilk fotoğrafları olma özelliği nedeniyle çok önemlidir. Urfa ve Birecik'teki mekanlar ve bu bölgelerde yaşayan halk fotoğraflanmıştır. Chantre, bölgeyi etnik bağlamda haritalandırmaya gayret etmiş ve Avrupa'daki Oryantalist çalışmalara kaynaklık eden öncülerden olmuştur. Özellikle diğer seyyahların kültürel ve sosyal yaklaşımlarından farklı olarak bu çalışma antropolojik olduğundan dolayı önemli ve diğerlerinden farklıdır[2]. Chantre'nin fotoğraflı bu kitaplarında bölgede yaşayan yerel halk çok sayıda fotoğraf da görülmekte, özellikle erkeklerin ön ve yan profilden fotoğrafları dikkat çekmektedir. Ayrıca fotoğraflar arasında Birecik'te Fırat kıyısında yük taşıyan develer ve tekneler de görülmektedir.

Ernest Chantre ve Barry'nin fotoğrafları kullanılarak birebir çizimleri de yapılmıştır.

2. Max Von Oppenheim

Alman Max von Oppenheim (1860-1946), bankacı bir ailenin çocuğu olarak Köln'de doğmuş ve hukuk eğitiminin ardından Lübnan, Suriye, Mısır ve Türkiye gibi ülkeleri dolaşmış, diplomatik görevlerde bulunmuştur. Gezdiği yerlerin coğrafi, kültürel, etnografik ve tarihi yerlerine ait yaklaşık 13 bin fotoğraflık bir koleksiyon oluşturan Oppenheim, profesyonel fotoğrafçılarla da çalışmıştır.

Seyahate ve Doğu'ya olan tutkusu çocuk denilecek yaşlarda başlayan ve ömrünün sonuna kadar devam eden Oppenheim, diplomatik görevinin yanı sıra Tell Halaf'ta kazı çalışmaları yapmış, yerel eserler

---

[*] Fransa Milli Kütüphanesi Baskı ve Fotoğrafçılık Bölümü, Ernest Chantre'in Mission Scientifique de Mr Ernest Chantre (1881) adlı altı kitaplık serisini internet sitesinde tüm araştırmacılara açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: http://gallica.bnf.fr.

[2] Küçük 2016: 545-546.

de toplamıştır. Yakın Doğu ve halkı, doğası ve mimarisi Oppenheim'i büyülemiş, bununla birlikte "Alman kültürüne ve sömürgecilik çabalarına, bilgisi ve servetiyle her türlü katkıyı vermekten"[3] de geri durmamıştır.

Ernest Chantre – Barry, Balıklıgöl, 1881
Kaynak: Fransa Milli Kütüphanesi, http://gallica.bnf.fr. Erişim Tarihi: 12.10.2017

1899'dan başlayarak 1939 yılına kadar Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep, Diyarbakır, Mardin Urfa gibi şehirlerde araştırmalarda bulunmuş, bu seyahatleri boyunca yüzlerce fotoğraf çekmiştir. Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün fotoğraf arşivinde, Oppenheim'a ait ilk Urfa fotoğraflarının 1899 yılına ait olduğu, genel olarak 1911-1939 yılları arasında çekildiği görülmektedir[*]. Bu fotoğraflar arasında şehrin genel görünümü, kalesi, surları, şehrin kapıları, sokakları, çarşıları, camileri, medreseleri, hanları, hamamları, köprüleri ve Balıklıgöl yer almaktadır.

Urfa'yı çevreleyen şehir surlarının en geniş ve ayrıntılı fotoğraflarını Oppenheim'ın arşivinde bulmak mümkündür. Urfa kalesinden başlayıp Tel Futur tepesine, Tel Futur tepesinden saray kapısına, Bey kapısına oradan da Harran kapıya tüm surların ayakta olduğu, ayrıca Dağ yanı kapısı, Samsad kapısı da fotoğraflarda görülebilmektedir[4]. Urfa çevresinden ise; Viranşehir, Birecik, Harran ve Siverek ilçelerine ait fotoğraflar ile Bazda Mağaraları, Han-el Ba'rür Kervansarayı, Şuaybşehri Harabeleri, Soğmatar Harabeleri, Çimdinkale, Kasr'ül Benat, Çatalat, Senemağara, Betik gibi tarihi yerlerin fotoğrafları bulunmaktadır[5]. Oppenheim'a ait fotoğraf koleksiyonu içerisinde, Urfa ve çevresine ait günümüzde artık olmayan Bey Kapısı Hamamı gibi birçok yapının yer aldığı fotoğraflar bulunmaktadır.

Oppenheim'ın arşivinde yer alan fotoğraflar yalnızca tarihi ve doğal yerlere ait değildir, aynı zamanda İbrahim Paşa gibi önemli kişiler ve aileleri, Alman vb. yabancılar ve aileleri, portre ya da kadın, erkek ve çocuk gruplarından oluşan yerel halk ve yaşam yerleri, asker ve jandarma, etnik kıyafetler, dokumacılık gibi geleneksel meslekler, kalaylı bakır kap, buğday değirmeni vb. etnografik eserler de görülmektedir.

---

[3] Kon 2012: 221.

[*] Alman Arkeoloji Enstitüsü, Max von Oppenheim koleksiyonuna ait fotoğrafları internet sitesinde tüm araştırmacılara açmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: http://arachne.uni-koeln.de/.

[4] Küçük 2016: 564.

[5] Kürkçüoğlu 2011: 31.

Max von Oppenheim, Urfa, Cami ve Bey kapısı Hamamı, 1912 (1911-1939).
Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü, http://arachne.uni-koeln.de/. Erişim Tarihi: 12.09.2017.

3. Gertrude Bell

İngiliz seyyah Gertrude Bell (1868-1926), modern tarih öğrenimini Oxford Üniversitesi'nde yaptıktan sonra başta Orta Doğu olmak üzere, dünyada pek çok ülkeyi gezerek, günlükler tutmuş, tarihi eserleri inceleyip fotoğraflarını çekmiştir. Bell'in Arap kültürü ve aşiretleri hakkında oldukça çok şey bilmesi, Anadolu'yu tanıması, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz İstihbaratının ilgisini çekmiştir. Savaşın sonunda Bell, Mezopotamya'nın geleceği üzerine odaklanmış ve Irak siyasetinde etkili bir güç haline gelmiştir.

Bell'in amcası Sir Frank Lascelles, Tahran'da, İngiliz büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Mayıs 1892'de Oxford'u bitirdikten sonra, Bell onu ziyaret etmek üzere İran'a gitmiş, bu gezi, Orta Doğu'ya ilgi duymasına neden olmuş ve hayatının geri kalanında tüm enerjisini bu bölge için harcamıştır[6]. Filistin, Suriye, Türkiye, Mısır, Irak'da bir seyyah olarak dolaşmıştır. Seyahatlerinde gezip gördüğü yerlerin tarihini, kültürlerini, doğal güzelliklerini, toplumsal yaşamlarını, gelenek ve göreneklerini tanımış ve kayıt altına almıştır. 1899 yılından başlayarak 1911 yılına kadar Anadolu'ya birçok defa gelen Bell, İstanbul başta olmak üzere Ege, Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'ya seyahatler yapmıştır.

Gertrude Bell'in yazdığı günlük, mektup ve fotoğraflara[*] verdiği tarihlerden anladığımıza göre, Mayıs 1911'de Viranşehir, Harran, Urfa merkez ve Birecik'i gezmiştir. Bu bölgenin doğal ve tarihi yapısını ilgiyle izleyen Bell, Urfa ve Urfalıların yaşamlarını çektiği fotoğraflarla ölümsüzleştirmiş, günlüklerine yazdığı notlar ve mektupları da o dönem hakkında bilgi vermiştir. Gertrude Bell, üvey annesi Florence Bell'e yazdığı bir mektupta[7], 11 Mayıs'ta Diyarbakır'dan ayrıldığını 2 günlük uzun bir yolculuktan sonra Viranşehir'e vardığını belirtmiştir. Viranşehir'de kamp yaptıkları yer, sekizgen planlı kalıntıların olduğu bir alandır ve bu kalıntıların fotoğrafları Gertrude Bell Fotoğraf Arşivi'nde görülmektedir. Dördüncü ve beşinci yüzyıllar arasında Bizans döneminde tapınak olarak inşa edilen yapıya ait fotoğraflarda görülen payelerden (dikme) günümüze yalnızca bir tanesi gelebilmiştir.

Bell, 16 Mayıs'ta görkemli cami kalıntılarını görmek için Harran'a gelmiştir. Burada kamp yapmış ve ertesi sabah Ulu Cami'nin, kalenin, Harran evlerinin, küçük cami kalıntısının (bugün yapılaşmanın altında kalmıştır), yakındaki gölün, fotoğraflarını çekmiş, gördüklerinden çok etkilenmiştir. Harran'ın ardından, 17 Mayıs'ta Urfa'ya gelmiştir. Mektubunda belirttiğine göre, Balıklıgöl, camisi ve servi ağaçlarıyla Türkiye'de gördüğü en güzel yerlerden biridir. Balık besleme iddiasıyla orada uzunca bir zaman geçirmiş, yorucu seyahatin ardından kendini temiz su, ağaç ve zarif kulelerin güzelliğine kaptırmıştır. Şehrin

---

[6] Özel Sağlamtimur 2015: 16.

[*] Newcastle Üniversitesi, Gertrude Bell'in fotoğraflarını, tuttuğu notlarını, günlüklerini, mektuplarını yani kısaca arşivinin büyük bir bölümünü, "Gertrude Bell Archive" başlığı altındaki internet sitesinde tüm araştırmacılara açmıştır. Ayrıntılı bilgi için: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/.

[7]Gertrude Bell,http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825,ErişimTarihi:15.09.2016.

kalesini ve kapılarını, camilerini, köprü ve burçlarını fotoğraflamıştır. 19 Mayıs 1911 sabahı Urfa'dan ayrılmış[8] ve Birecik'e gitmiştir.

Gertrude Bell, Birecik Kalesi ve Genel Görünüm, 1911
Kaynak: Gertrude Bell Arşivi, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/. Erişim tarihi: 12.03.2015.

Gertrude Bell, aynı zamanda iyi bir fotoğrafçıdır, konularına daha çok bir sanat tarihçi, arkeolog ve antropolog gibi yaklaşmış, gezdiği her yeri ve insanları, giyim tarzlarını, yaşam biçimleriyle birlikte belgeleme içgüdüsü taşımıştır. Konularını hem genel plandan çekmiş hem de ön plana çıkan kapı, yazıt, figür gibi detayları ayrı ayrı fotoğraflamıştır. Perspektifi güçlü karelerinde yer ya da bölgelere ait genel görüntüler dikkat çekicidir. Bir seyyah olarak hem fotoğraf çekmiş hem çekim yaptığı yerler ve detayları hakkında notlar almış, çok disiplinli bir şekilde çalışmıştır.

Bell'in Urfa merkez, Harran, Şuaybşehri, Kasr-ül Benat, Viranşehir ve Birecik'ten 1911 yılına ait çok sayıda fotoğrafı bulunmaktadır. Bell, yöredeki tarihi eserlerin fotoğraflarını çok detaylı bir şekilde incelemiş, ayrıca bölgede yaşayan insanlar ve yaşam şekilleri hakkında günlükleri ve mektuplarında az da olsa bilgi vermiştir. Bu fotoğrafların hepsi çok iyi durumda değildir elbette, ancak tarihsel bellek bağlamında her biri çok değerlidir.

4. Gabriel Bretocq

Katolik bir papaz olan Fransız Gabriel Bretocq (1873-1961), aynı zamanda Fransız Arkeoloji Topluluğu üyesi ve tarihçisidir. Yirminci yüzyılın başlarında doğduğu bölge olan Normandiya'da dinsel mirasa sahip çıkmak adına, tarihi alanları fotoğrafik olarak kayıt altına almaya başlamıştır. 1918'de askeri güçlerle birlikte Ortadoğu'ya gelmiş, 4 yıllık seyahati (1918-1922) boyunca bölgedeki Mısır, Filistin, Lübnan, Suriye gibi birçok ülkeyi, Osmanlı yönetimi altındaki Adana, Antakya, Urfa, Halep, Maraş gibi birçok ili dolaşmıştır.

Bretocq'un Ortadoğu'ya geldiği dönem, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna denk gelmektedir ve gezdiği bölgelerin bir kısmı Fransa'nın kontrolü altındadır. Askeri yetkililer adına da fotoğraf çeken Bretocq, Fransa tarafından yönetilen bölgelerin zenginliğini göstermek ve Orta Doğu'daki Fransız kurumlarını tanıtmak amacıyla cam plakalar kullanarak fotoğrafik görüntüler üretmiştir.

Doğunun Türk, Kürt, Bedevi, Ermeni halkları ve yaşam biçimlerini, sokakları, anıtları, mimari ve manzara fotoğraflarını çekmiştir. Bretocq'un tarihsel hafızaya en değerli katkısı, kaybolan dünyanın görsel kaydını tutmuş olması olarak değerlendirilmektedir. Bretocq'un binlerle sayılabilecek fotoğrafları, Archives départementales de l'Eure'de bulunmaktadır.

[8]Gertrude Bell,http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825,ErişimTarihi:15.09.2016.

Gabriel Bretocq, Urfa Kalesi ve Köprü, 1919-1920
Kaynak: Archives départementales de l'Eure, http://archives.eure.fr/. Erişim Tarihi: 09.09.2017.

5. Keppel Archibald Cameron Creswell

İslâm mimarisi hakkında yaptığı araştırmalarla tanınan İngiliz sanat tarihçisi Keppel Archibald Cameron Creswell (1879-1974), teknik okulda aldığı eğitimin ardından mühendis olarak çalışmaya başlamıştır. Çalışma yaşamının yanı sıra çocukluğunda ilgilenmeye başladığı Doğu ve İslam mimarisiyle ilgili her türlü yayını toplayarak, özel bir kütüphane oluşturmuş, bu alanda araştırmalarına devam etmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında hava kuvvetlerinde görev alarak 1916'da Mısır'a gitmiş, savaş süresince yüzbaşı rütbesiyle Kahire'deki İngiliz kumandanlığı emrinde Sykes, Lawrence, Hogarth gibi sanat tarihçisi ve arkeologlarla birlikte çalışmıştır. Savaş sona erdiğinde Suriye-Filistin topraklarındaki eski eserlerin tescil edilmesi için kurulan komisyonların birine tayin edilmiştir[9]. 1920'lerden sonra bilimsel araştırmalarına ağırlık vermiş, çok sayıda kitap yayınlamıştır.

Ortaçağ İslam mimarisinin önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen Creswell, 1921 yılında Urfa'ya gelmiş, Birecik, Urfa ve Harran'da incelemelerde bulunmuş, fotoğraflar çekmiştir. İyi bir fotoğrafçıdır, özellikle mimari eserleri en ince ayrıntılarına kadar fotoğraflamış ve çizimler yapmıştır.

[9] Eyice 1993: 75. http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c08/c080045.pdf. Erişim Tarihi: 15.09.2017.

Keppel Archibald Cameron Creswell, Urfa Kalesi, 1921
Kaynak: https://archnet.org/sites/4261/media_contents/33878, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

6. Albert Gabriel

Türk sanatı ve kültürü üzerine uzun yıllar araştırmalar yapan Fransız sanat tarihçi, mimar ve gezgin Albert Gabriel (1883-1972), Anadolu ve Ege dünyasındaki anıtların tarihi hakkında yazdığı kitap ve makaleleriyle günümüze benzersiz eserler bırakan bir bilim adamıdır. Gabriel'in çalışmaları, öncelikle mimarlık ve sanat tarihçilerine yönelik olmasına rağmen, Ortaçağ İslam mimarisi ve suluboya resim sevenleri, arkeolojik çizimlerle ilgilenenleri, tarih, coğrafya ve fotoğraf meraklılarını cezbetmektedir.

Anadolu sanatı araştırmalarının öncüsü olan Gabriel, mimarlık eğitimini alırken seyahat etmeye başlamıştır. İtalya, Belçika, Hollanda, Almanya, Çekoslovakya, Danimarka, İsveç, İspanya'yı gezmiş, ilk kez 1908 yılında Türkiye'ye gelmiş, İstanbul ve Bursa'yı görmüş, bu gezilerin devamı gelmiştir.

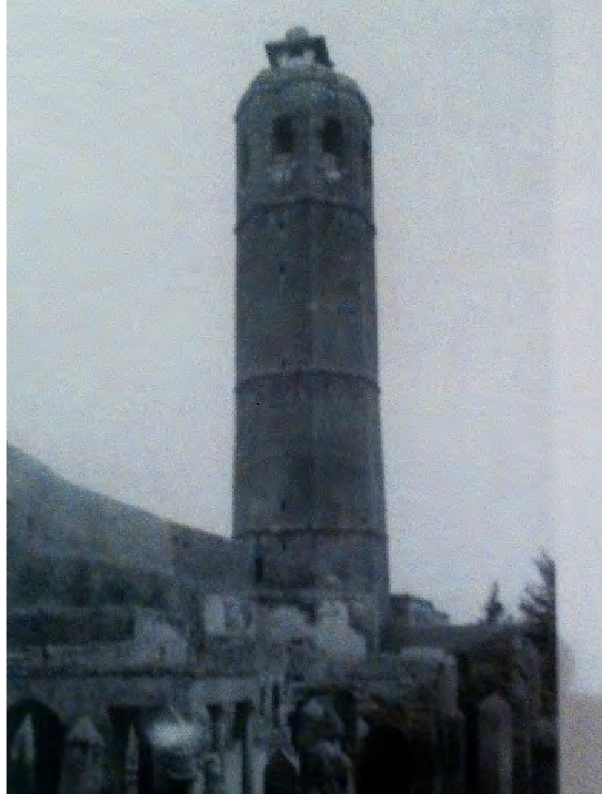
Kariyerinin önemli bir kısmını Türk mimarisini incelemeye adayan Gabriel, 1908-1959 yılları arasında Türkiye'ye çok sayıda seyahat düzenlemiş, araştırmalar yapmıştır[10]. Türkiye'de anıt arkeolojisinin kurucusu olarak kabul edilen Gabriel, bilim adamı kimliğinin yanı sıra gittiği gördüğü yerleri özenle tasvir eden, fotoğraf ve çizimlerle kayıt altına alan bir gezgindir. 1932 Nisan-Mayıs'ında başlayan araştırmalarında Mardin, Dara, Diyarbakır, Hasankeyf, Urfa, Bitlis, Ahlat, Batman, Silvan, Malatya, vb. pek çok il, ilçe ve köylere gitmiş ve anıtsal eserler üzerine çalışmıştır.

İlk bakışta bir sanatçı olarak suluboya çalışmalarıyla beğeni toplayan Gabriel, belge değeri çok fazla olan cam plaka üzerine negatifleriyle de dikkat çekmiştir. Çok sayıda fotoğraf çeken Gabriel, bazen de yol arkadaşlarından ya da profesyonellerden yardım almıştır. Fotoğraflarını yalnızca yayın yapmak için değil, suluboya resimleri gibi sanat tutkusuyla çekmiştir. Özenli çerçevelemeleriyle Urfa fotoğrafları, daha çok tarihi mekanları ve yerleri içermektedir. Ayrıca, uçaktan çekilmiş fotoğraflarıyla da, hava fotoğrafçılığının öncüleri arasındadır, bu o dönem araştırmacıları açısında önemli bir yeniliktir.

[10] Özel Sağlamtimur 2016: 23.

Fırat'ın doğusunda kalan Türkiye topraklarını araştırdığı gezileri ardından yazdığı *Şark-i Türkiye'de Arkeolojik Seyahatler* (Fransızca ilk basımı 1940, Türkçeye çevirisi 2014) adlı kitabında o yılların Urfa'sını anlatmaktadır:

Urfa, eski kalenin bulunduğu kayalık tepenin eteklerindeki ovada kurulmuş büyük bir şehirdir. Bu tepeden bakıldığında şehir aydınlık evleri ve yüzyıllık çınarların berrak su havuzlarını gölgelediği parkların geniş yeşillik alanları ile çok çekici bir görünüme sahiptir; ancak tüm bu dingin ve refah görünüme rağmen şehrin yapıları dar yollar arasındaki çok sıkışık alanlara hapsedilmiştir. Şehrin çeperlerinden 1932 yılında uygulanmakta olan önemli kentleşme çalışmaları süregitmektedir ve bu çalışmalar bazı mahallelerin karakterini ciddi şekilde değiştirmiş durumdadır[11].

Albert Gabriel, Ulu Camii Minaresi, 1932.
Kaynak: Gabriel 2014: 407.

Anadolu'nun Türk ve İslam geçmişini ön plana çıkarmaya çalışan Gabriel, Türkiye Cumhuriyeti ile Fransa arasında entelektüel bir köprü oluşturmuş ve değerli bir kültür mirası bırakmıştır.

Sonuç

Seyyahların gezdikleri ve gördükleri yerlerdeki bilgi ve birikimlerini anlatan yazılı eserlerin dışında, çizim ve fotoğraf gibi görsel materyallerin önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Özellikle Urfa gibi önemli bir şehrin tarihini, birikimini, yaşam şartlarını, gelenek göreneklerini, geçirdiği evrim ve değişiklikleri anlamak için fotoğraflar birer belge değeri taşımakta, şehrin geçirdiği toplumsal, kültürel ve siyasal alandaki değişim ve dönüşümler hakkında ipuçları vermektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan ünlü seyyahlardan Ernest Chantre, Max von Oppenheim, Gabriel Bretocq, Gertrude Bell, Keppel Archibald Cameron Creswell ve Albert Gabriel'in fotoğraflarında, genel ola-

[11] Gabriel 2014: 233.

rak öncelikle Urfa şehrinin tarihi ve mimari yapısının ön plana çıktığı, sokak ve mahallelerinin yaşayan yerel halklarla birlikte görünümleri dikkat çekmektedir.

Çalışma içerisinde incelenen seyyahların geliş amacı ne olursa olsun, Urfa'yı büyük bir tutku ve ilgiyle fotoğrafladığı, arkeolojik ve sanat tarihi çalışmaları içerisinde yer alan eserleri mutlaka kayıt altına aldıkları görülmekte, bunun yanı sıra Ernest Chantre, Gabriel Bretocq gibi seyyahların etnik kimlikler üzerine yoğunlaştığı gözlenmektedir. Ayrıca, Urfa'yı yönetenler, dini, idari ve önemli kişiler, etnik ve yerel halk, cemaatler, yabancılar ve misyonerlerin de içinde olduğu sosyal yapı, çarşı, pazar ve geleneksel/yerel iş kolları, ulaşım ve taşımacılık sektöründeki gelişmelerin de görüntülendiği saptanmaktadır.

Kaynakça

Albert Gabriel (1883-1972): Ressam, Mimar, Arkeolog, Gezgin, Çev: Olcay Kunal, Ali Cevat Akkoyunlu, İsabelle Verdier, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Alman Arkeoloji Enstitüsü, http://arachne.uni-koeln.de/. Erişim Tarihi: 12.09.2017.

Archives départementales de l'Eure, http://archives.eure.fr/. Erişim Tarihi: 09.09.2017.

BELL, G. (2016) http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1825, Erişim Tarihi: 15.09.2016.

CHANTRE, E. *Mission Scientifique de Mr Ernest Chantre*, 1881, http://gallica.bnf.fr. Erişim Tarihi: 15.08.2017.

Creswell Archive, https://archnet.org/sites/4261/media_contents/33878, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

Eyice, Semavi, "CRESWELL, Keppel Archibald Cameron", *İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 8, 1993, s. 75-77. http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c08/c080045.pdf, Erişim Tarihi: 15.09.2017.

Fransa Milli Kütüphanesi, http://gallica.bnf.fr, Erişim Tarihi: 12.10.2017.

GABRIEL, A. (2014) *Şark-i Türkiye'de Arkeolojik Seyahatler*, Çev: İdil Çetin, Dipnot Yayınları, Ankara.

Gertrude Bell Archive, Newcastle University, http://www.gerty.ncl.ac.uk/, Erişim tarihi: 12.03.2015.

KON, K. (2012) Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max Von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu. *Tarih Dergisi,* Sayı: 53, İstanbul.

KÜÇÜK, Y. (2016) "Tarihi Seyahatname, Gravür ve Fotoğraflarda Urfa", *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa I*, Ed. Kasım Şulul, Mehmet Şeker, Ömer Sabuncu, Şanlıurfa Büyük Şehir Belediyesi, Gelişim Ofset, İzmir.

KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2011) Alman Araştırmacı Max Von Oppenheim'ın Objektifinden Urfa, *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi,* Yıl: 4 Sayı: 11. http://www.surkav.org.tr/surkavdergi/surkav11.pdf, Erişim Tarihi: 06.10.2017.

KÜRKÇÜOĞLU, C. (2012) Gertrude Bell'in Objektifinden 100 Yıl Önce Urfa, Şanlıurfa Kültür, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi, Yıl: 5 Sayı: 12, 8-16.

LÖSCHBURG, W. (1998) *Seyahatin Kültür Tarihi*, Çev. Jasmin Traub, Ankara: Dost Kitabevi.

ÖZEL SAĞLAMTİMUR, Z (2016) "Gertrude Bell ve Albert Gabriel'in Fotoğraflarında Hasankeyf", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 53, Eylül-Ekim, 18-25.

ÖZEL SAĞLAMTİMUR, Z. (2015) "İngiliz Kadın Seyyah Gertrude Bell'in Fotoğraflarında Hasankeyf", *Metro-Gastro,* Sayı: 77, Nisan-Mayıs-Haziran 2015, 16-23.

KÜLTÜREL ÖĞELER BAĞLAMINDA REKLAMLARDA BİR ŞEHRİ TANIMAK: ŞANLIURFA

Emine Özlem ATAMAN*

Recognizing A City in The Context of Cultural Elements: Sanlıurfa

Abstract

The individual starts to exist in culture of society that he/she was born in as a part of it. All habits, behaviors, mentality and values system, many signs and codes, traditions become the guide of the way of life of that society's culture. The culture that is built in society, give shape to individuals in it. At this stage the mass media provide the community with a variety of indicators and codes reflecting the cultural, cultural content of the community. Moreover, advertising messages also benefit from cultural codes when promoting a product and presenting it to consumers and create a representation World what includes all indicators and codes that exist in the culture of the community that product is being created and produced.

However, Şanlıurfa has witnessed many civilizations since prehistoric times, brought together the people of three great religions, has a rich culture with its history, food culture, music and many other features. When the culture in the social structure of the region is reflected in everyday life and perceived by the individual, various codes play a role in change and reproduction. The continuity of these codes or their place in the cycle of change is also found in advertisements. Advertising messages are one of the tools that can be considered as a reflection of a society. Therefore, in this study, it is examined that how the Şanlıurfa's cultural codes are reflected in advertisements. In addition it will be examined how the advertisements influence Şanlıurfa citizens with regarding cultural codes. Under this head, how the cultural codes belonging to this region are used and reproduced in advertisements; society, culture and advertising will be examined.

Keywords: Şanlıurfa, advertisements, culture, cultural indicators and codes

Giriş

Kitle iletişim araçlarının taşıdığı iletiler pek çok öğeden meydana gelen bir bütünü oluşturmaktadır. İletilerin oluşturulmasında yararlanılan, beslenilen en önemli kaynaklardan biri de kültür ve o kültürün taşıdığı kodlar, simgelerdir. Kitle iletişim araçları aracılığı ile topluma ulaştırılan reklamlar ve taşıdığı

---

* Doç. Dr. Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi, Reklamcılık Bölümü

iletiler ise, toplumun sahip olduğu kültürün barındırdığı kültürel değerlerin yansıtılması konusunda en önemli araçlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitle iletişim araçları, iletişim sürecinde pek çok gösterge ve kodları içinde barındırmaktadır. Toplumun kültürel içeriğini oluşturan ve değer yargılarıyla ilgili olan bu gösterge ve kodlar, gelenekler ile bir arada tutulmakta ve anlamlar gelenekler aracılığıyla inşa edilmektedir. Nitekim, kitle iletişim araçları toplumun kültürünü yansıtan materyalleri sağlayarak, toplumun bir parçası haline gelmekte, kültürü sürdürerek yansıtmakta ve sürekliliği sağlamaktadır. Kitle iletişim araçları toplumdan örnekler sunarken, alternatif bakış açıları getirmekte ve bu bakış açılarına göre kişileri toplumsallaştırarak, içinde yaşanılan toplumun nasıl olduğunu yansıtmaktadır[1]. Bu bağlamda reklam, bir ürünün kitle iletişim araçları aracılığı ile hedef kitleye ulaştırılmasında o toplumu besleyen değerlerden, toplumun bir bütün olmasını sağlayan tüm parçalardan yararlanmaktadır. Bir başka deyişle, toplumların kendine has kültürü ve kültürel dokusu reklam iletilerinde yer almaktadır. Bu nedenle, bir ürünün pazarlanmasında reklamın o toplumun kültürel arka planından çokça yararlandığını söylemek mümkündür. Reklamlar, bir yandan toplumun kültürünü yansıtırken, kültürü taşıyarak anlatmakta ve yaygınlaştırılmasını sağlamakta, o toplumun kültürel içeriğinden yararlanmaktadır.

Bu çalışmada, reklam filmlerinde Şanlıurfa şehrini kültürel ve günlük yaşam kodları ile ön plana çıkaran üç farklı reklam filmi incelenmiştir. Bu reklam filmlerinin araştırma konusu olarak seçilmesinde Şanlıurfa şehri ve ona ait kültürel kodların kullanımı önemli rol oynamaktadır. Bu reklamlar aracılığı ile Şanlıurfa şehrine ait kültürel kodların temsili, reklam iletilerinde yer alan başlıca ve öne çıkarılan kültürel öğeler çerçevesinde bir reklam okuması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Reklam ve Kültür İlişkisi

Kültür, bireylere ortak bir yaşam alanını oluşturan unsurları toplumsal yapı içinde sağlamaktadır. Bireyler, yaşadığı toplumu tanımak, anlamlandırmak, biçimlendirmek ve toplumsal yaşamını belirlenen standartlar çerçevesinde sürdürmek için o topluma ait kültüre ihtiyaç duymaktadır.

Kültür, belli bir yapıyı, belli bir bütünü oluşturan dallardan, birimlerden ibarettir[2]. Dolayısıyla birden çok unsuru aynı zeminde barındırması, kültürü tek bir tanım çerçevesinde toplamayı mümkün kılmamaktadır.

Kültür hakkında yapılan çoklu tanımlamalar, kültürün birden fazla karmaşık yapı ve olgulardan oluştuğu bir bütünü işaret etmektedir. Adanır, 200 kadar kültür tanımı olduğunu belirterek, kültürü "toplumsal yaşamın dil, düşünce, gelenek, işaret sistemleri, kurumlar, yasalar, aletler, teknikler, sanat yapıtları, her türlü maddi ve tinsel ürünü kapsamına alır"[3] şeklinde tanımlamaktadır. Ozankaya ise, toplumbilimdeki anlamıyla kültürü "insanların toplumsal ve tarihsel gelişim içinde yarattıkları bütün maddi ve manevi öğelerin toplamı" [4] olarak özetlemektedir. Kültürün bütün bir yapıyı içermesi, toplumun iletişim, etkileşim alanını oluşturmakta, kültürel öğeler, pratikler ve çeşitli sembolik kodlar ile bireylerin yaşadığı dünya ile iletişimini, etkileşimini kolaylaştırmaktadır.

Medya ise, kültür kavramı ile iç içe ve etkileşim halinde bulunmakta, gerçeklik ile onun temsili olan anlam arasındaki ilişkinin bağlamını oluşturmaktadır. Birinin diğerini etkilediği, belirlediği, birbirini içine alan, tanımlayan ve birbirinden bağımsız düşünülemeyen medya ve kültür, bireylerin neyin nasıl olduğunu algılaması, anlaması ve anlatması için gerekli olan tüm yol ve yöntemlerin ortak alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kültür bir endüstri, kitle iletişim araçları ise bu endüstrinin üretim ve pazarlama amaçları olarak değerlendirilebilmektedir[5]. Kitle iletişim araçlarının içinde barındırdığı iletiler, ait olduğu

[1] Burton 1995: 39-44.

[2] Benedict 1998: 66.

[3] Adanır 2003: 23-39.

[4] Ozankaya 1996: 152.

[5] Güneş 2001: 121-123.

toplumun kültürel olgularını da içine almaktadır. Bu araçlar vasıtasıyla hedef kitleye ulaştırılan iletilerin arasında reklam iletileri önemli bir yer kaplamaktadır.

Reklam iletileri, bir ürünün pazarlanması için sadece ürünü anlatmamaktadır. Reklamı yapılan ürünü hedef kitleye başarılı bir şekilde ulaştırarak anlamlandırılmasını sağlamaya çalışmakta ve bu aşamada pek çok referans sisteminden yararlanmaktadır. Kültür ve kültüre ait göstergeler, kodlar, semboller hedefe ulaşmada en çok başvurulan referans sistemleri içinde bulunmaktadır. Birey içinde bulunduğu toplumsal evreninden, kültüründen ayrı bir biçimde tanımlanamayacağı gibi, içinde yaşadığı dünyayı tanıması, algılaması ve anlamlandırabilmesi için kültürüne ve kullandığı kültürel öğelerden oluşan referans sistemine ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda reklam iletileri, toplumu meydana getiren kültürel olguların vazgeçilmez unsurlar olduğu göz önünde bulundurarak oluşturulmaktadır.

Kültürel bir metin olarak değerlendirilen reklamlar, biçim ve içerik hakkında bilgilere ulaşmayı sağlarken aynı zamanda inşa edilen farklı anlamları ve yan anlamları da okumayı ve anlamlandırmayı beraberinde taşımaktadır. Bu çalışmada toplumun kültürel öğelerine başvurularak gerçekleştirilmiş reklamlarda Şanlıurfa şehrine ait kültürel öğelerin nasıl temsil edildiği okunmaya çalışılmıştır.

Şanlıurfa ve Kültürel Öğelerin Kullanımında Televizyon Reklamlarının Analizi

Çalışmada üç farklı televizyon reklamı ele alınmıştır. Şanlıurfa şehrinin konu olduğu reklam iletilerinde Şanlıurfa'ya ait kültürel öğelerin yansımaları ve nasıl tanımlandığı analiz edilmiştir. Reklam iletilerinin çözümlenmesinde "maddi ve manevi unsurlar" olarak iki başlık altında toplanan kültür unsurlarından ve kültürel göstergelerden yararlanılmıştır.

Turkcell Harranlı Emine-Harvardlı Emily Reklam Filmi: "Hayat Paylaşınca Güzel"

Turkcell Harranlı Emine-Harvardlı Emily televizyon reklamı 2012 yılında yayınlanmıştır[6]. Reklam filminin künyesine[7] ait bilgiler aşağıda yer almaktadır:

Reklam Veren: Turkcell

Reklam Ajansı: Alametifarika

Reklam Veren Temsilcisi: Alpay Alptekin, Koray Ata, Elin Çavuşoğlu, Başar Sarıkaya, Asu Şipşak

Yaratıcı Ekip: Arkın Kahyaoğlu, Musa Paça, Odisseas Sevsevme, Mert Şentürk, Çağlar Kurtaran, Berat Pekmezci, Serdar Güngör, Ebru Topçuoğlu, Ozan Küme Marka Direktörü: Gökhan Akbay

Prodüksiyon: Sertuğ Alptekin, Berkay Tahmaz

Prodüktör: Oğuz Ongun

Yönetmen: Bahadır Karataş

Görüntü Yönetmeni: Burak Turan, Engin Özkaya

Post Prodüksiyon: Filmişleri

Müzik Beste/Söz Yazarı: Nil Karaibrahimgil

Seslendiren: Zara

Müzik Aranje: Jingle House

Medya Ajansı: Mindshare

Medya Planlamacı: Filiz Göktuğ, Banu Karaman

Yapım Şirketi: Filmpark

Süresi: 1:33`

Reklam filmi farklı toplumlarda doğan iki kız çocuğunun doğum hikayesi ile başlamaktadır. Bu başlangıçla birlikte, farklılıklar reklam boyunca dikkat çekerek yapılandırılmıştır. Harvardlı Emily'nin doğumu bir ameliyathanede hastanede sağlık uzmanları eşliğinde iken, Harranlı Emine'nin doğumu ise ebe ninesi ve diğer kadınların yardımıyla olmaktadır. Bir bireyin hayatındaki en önemli dönemlerden biri

[6] Turkcell Reklamı, https://www.youtube.com/watch?v=kZD3LbxOvj8&t=37s, 10 Ekim 2017.

[7] Turkcell Reklamı, http://www.mediacatonline.com/...detay/?haberid=53457 , 15 Nisan 2013.

olan eğitimle ilgili vurgu yine bir karşıtlık eşliğinde oluşturulmuştur. Harvardlı Emily'nin ilkokula gidişi annesinin cipi ile gerçekleşirken, Harranlı Emine'nin okula arkadaşlarıyla yürüyerek gidip geldiği anlatılmaktadır. Lise dönemindeki karşılaştırma ise, internet aracılığıyla bilgiye kolay ulaşma yollarının anlatılması ile yapılmaktadır. Emily'nin lisede bilgiye ulaşmanın "su içmek gibi bir şeydi" ifadesiyle kolaylığı, doğallığı anlatılırken, Emine'nin lisede yazları çalıştığı ve "internetin i'sini görmedi" ifadesiyle imkansızlığı dile getirilmektedir. Emily ve Emine'nin üniversiteye girişleri (Emily Harvard Üniversitesi, Emine Harran Üniversitesi) ve internetten bir konferansın videosunu indirmek için tuşa bastıklarında artık farklılığın ortadan kalktığına vurgu yapılmıştır. Bilgiye ulaşmada Emine'nin teknoloji sayesinde şartları eşitleyerek öne geçtiği anlatılmaktadır. Reklamda dış ses "Emine şartları eşitledi Turkcell ile öne geçti. Haydi Emine şimdi Türkiye'nin zamanı!" diyerek Zara'nın seslendirdiği "Hayat paylaşınca güzel" sloganını içeren müzikle sona ermektedir.

Bu reklamda farklı iki kültüre ait öğelerin kullanımı öne çıkmaktadır. Bu noktada, kültürel göstergelerin yorumlanmasında göstergeküre kavramı gündeme gelmektedir. Nitekim Yuri Lotman göstergeküre kavramını "her kültürü kendi içinde dünyayı kendi dünyası ve ötekinin dünyası biçiminde" ikiye ayırarak tanımlamaktadır. Bu ayrım ve karşıtlık hem söz konusu kültürlerin tanımlamasını, özelliklerinin altının çizilmesini sağlamakta, hem de kültürel göstergeleri işaret etmektedir. Hoftstede kültürü bir soğan diyagramı benzetmesi yaparak farklı katmanlardan oluştuğunu, birbirini etkilediğini belirtmekte ve kültürel göstergeleri şu başlıklar altında toplamaktadır: 1. Simgeler, 2. Dilsel Göstergeler, 3. Kahramanlar, Gelenekler ve Törensel Göstergeler, 4. İnanışlar ve Söylensel Göstergeler, 5. Değerler ve Yaşam Biçimi Göstergeleri[8].

Turkcell reklamı göstergeküre kavramı etrafında analiz edilmeye çalışıldığında, yukarıda sözü edilen karşıtlıklardan farklı iki kültürün tanımlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu karşıtlıklar simgeler, dilsel göstergeler, kahramanlar ve yaşam biçimi göstergeleri etrafında anlamlandırılmaya çalışılmıştır

"Harvardlı Emily ameliyathanede doğdu"- "Emine ise ebe ninesinin elinde".

"Harvardlı Emily 5 mil ötedeki okuluna her gün annesinin cipiyle gitti"- "Harranlı Emine 5 kilometre ötedeki okuluna hep yürüyerek".

"Harvardlı Emily için lisedeyken internetten bilgiye ulaşmak su içmek gibi bir şeydi"-"Harranlı Emine lisedeyken yazları tarlada çalıştı, internetin i'sini görmedi".

Buraya kadar reklamda dile getirilen simgeler (sayı, renk, sözcükler, beden ve uzam dili, müzik) analiz edildiğinde karşıtlıkların, farklılıkların kültürel göstergeler eşliğinde ortaya konmaya çalışıldığı görülmektedir. Her iki kız çocuğunun okula gidiş mesafeleri (5 mil ve 5 kilometre) o toplumda geçerli olan uzunluk ölçü birimlerine göre tanımlanarak yansıtılmaktadır.

Kıyafet insan bedenini kültürel olarak görülebilir kılmakta, bedeni kültürel olarak çizmeye imkan tanımakta ve bir toplumun giyim kodu ile ilgili ipuçları sağlamaktadır[9]. Kıyafetler açısından değerlendirildiğinde, her iki kız çocuğunun doğumunda karşıtlıklar sürdürülmektedir. Emily ameliyathanede doğduğunda başında beresi ve battaniyesi görüntüde yer alırken, Emine doğduğunda sadece beyaz bir kundak bezine sarılmaktadır. Emily'nin doğum sahnesinde ameliyathane çalışanları ameliyat önlükleri, annesi siyah kolsuz bir bluzla yer alırken, Emine'nin doğumunda anne ve diğer kadınların yöresel kıyafetler içinde olduğu gözlemlenmektedir. Emine ve Emily'nin ilkokula giderken giydiği kıyafetler değerlendirildiğinde, Emily'nin günlük kıyafetleri ile, Emine'nin ise ülkemizde geçerli olan tek tip forma ile okula gittiği izlenmektedir.

Cinsiyete ilişkin ipuçlarının yine okula gitme sahnelerinde ayrıştığı gözlemlenmektedir. Kıyafet görünüşte cinsiyete özgü öğeleri belirlemektedir. Kıyafetler ve başka kıyafet öğeleri, görünür biyolojik özelliklerin ötesinde kişinin taşıdığı cinsiyet ya da cinsiyet rolleri konusunda pek çok şey söylemektedir[10]. Kıyafet ve dış görünüşle ilgili ipuçlarının simgesel ve belirleyici bir işleve sahip olduğu düşünülmekte-

[8] Güz 2005: 65-73.

[9] Silverman 1995: 179-194.

[10] Davis 1997: 46.

dir[11]. Emily'nin kıyafetleri bir kız çocuğuna yakıştırılan pembe-eflatun, çiçek ve kelebek desenli plastik yağmur çizmeleri, çorapları ve okul çantası ile modern kıyafetler şeklinde resmedilmiştir. Emine ise kız ve erkek arkadaşlarıyla beraber, mavi, kız çocuklarına ait okul forması ve beyaz yakası, yöresel siyah desenli krem rengi hırkası, krem rengi çorapları ve siyah plastik çizmeleriyle resmedilmiştir. Emine'nin renkli olan tek şeyi pembe okul çantasıdır. Bu pembe çantası ve kız çocuklara ait forma ve örülü saçlarından başka Emine'nin cinsiyetine ilişkin ipuçları yer almamaktadır. Lise dönemi anlatılırken Emily yine beyaz askılı modern bir bluzla bilgisayarının başında görülmektedir. Emine ise, yöresel kıyafetleri içinde tarlada çapa yapmaktadır. Emine ve tarlada çalışan kadın ile erkeklerin kıyafetleri yöresel kıyafetlerdir. Emine'nin başında beyaz renk örtüsü (neçek), yeşil bluz, desenli etek ve belinde kıyafetine uygun renkte kemer ile görülmektedir. Diğer kadınların kıyafetlerinde ipek veya satenden yapılmış, beyaz neçek üzerine bağladıkları renkli kumaş parçası ibriye görülmektedir. İbriye genellikle evli kadınların kullandıkları bir parçadır ve doğal olarak Emine'nin başında bulunmamaktadır. Evli ve yaşlı kadınların kullandığı kahverengi şale giyen bir kadın, kaftan giyen bir başka kadın ve evli olduğu için ibriye kullanan genç kadın diğerleri arasında yer almaktadır. Erkek kıyafetleri ise, şalvar, başlarına sardıkları puşu, gömlek şeklinde görülmektedir.

Kıyafetlerdeki değişme, geleneksel toplumdan modern topluma geçiş süreci içinde kamu hayatındaki roller, başka bir deyişle meslekle ilgili alt ya da üst sınıfa ait olmayı, modern bir toplumda hayat tarzını, gelir miktarını ve sınıfını göstermekte, farklı anlamlar taşımaktadır[12]. Nitekim üniversite dönemine geldiklerinde Emine de artık Emily gibi modern yaşamın kıyafetlerine bürünmüş, yöresel kıyafetlerinden sıyrılmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Simgeler içinde değerlendirilebilecek bir başka başlık müziktir. Reklamda yer alan müzik Emily ve Emine'yi anlatan sahnelerde yine karşıtlıklar üzerinden gidilerek gerçekleştirilmektedir. Batıyı simgeleyen müzik piyano eşliğinde Emily'nin sahnelerinde kullanılırken, Emine'nin sahnelerinde doğu kültürüne, yerel kültüre ait olduğu simgelenen formatta, zurnanın eşlik ettiği uzun hava biçiminde işitilmiştir. Emily ve Emine'nin üniversite yaşamlarında internet kullanımını gösteren sahnelerde ise, sağlanan eşitliği vurgulamak ve hatta Emine'nin Emily'den daha hızlı olduğunu, şartları eşitleyerek öne geçtiğini belirtmek üzere daha coşkulu bir yerel müziğe yer verilmiştir. Reklam, Zara'nın seslendirdiği reklam sloganı ile sona ermektedir: "Hayat paylaşınca güzel".

Dilsel göstergeler bağlamında reklam incelendiğinde, reklam boyunca dış sesin Emily ve Emine'nin yaşamlarındaki dönüm noktalarını anlattığı işitilmektedir. Aralarındaki farklılıklar, yaşamlarında karşılaştıkları durumlar Emily'nin Emine'ye göre daha modern ve kolay şartlarda gerçekleştiğini dile getirmektedir. Fonda diğer kahramanlarla ilgili işitilen cümleler Emily'nin doğumunda annesinin "babe" demesi, Emine'nin annesinin çığlıkları, ebe ninenin zılgıtı ve "anası kurban olsun" demesi şeklinde gelişmiştir. Emily'nin sesi, sınav sonucunda aldığı başarı karısında "Oh my god!" dediğinde ve üniversite kampüsünde yürüme sırasında arkadaşıyla konuşurken bir miktar duyulmasına karşın Emine'nin tüm reklam boyunca konuşmadığına tanık oluruz. Evrensel olarak kabul edilen İngilizceye karşılık, yerel kültürel göstergeler olarak zılgıt veya "anası kurban olsun" gibi cümleler kullanılmıştır. Yukarıda bahsi geçen karşıtlıklar anlatılırken başvurulan ifadeler dışında, şartların eşitlendiğini ve hatta Emine'nin öne geçtiğini daha da vurgulamak üzere "Emily bekleye bekleye hal oldu" ifadesine yer verilmiştir.

Reklamda Şanlıurfa ile ilgili kültürel göstergelerin yer verildiği başka unsurlar bu reklam aracılığıyla söylemi güçlendirmek üzere kullanılmıştır. Emine'nin doğum sahnesinde yer alan ev, Geleneksel Harran Evleri'ndendir. Mimari geleneğinin yüzyıllara dayandığı bu külah biçimindeki konik kubbeli evlerde duvarlar balçık sıvalıdır, baca ve ocak bulunmamaktadır. Nitekim Emine'nin doğum sahnesinde sıcak su dışarıdan getirilmektedir. Dışarıdan getirilen kaplar, doğumda kullanılan bezin sokulduğu kap, tarlada su içenlerin kullandığı ibrik şeklindeki kaplar da Şanlıurfa yöresine ait olan bakırcılıkla ilgili kültürel

[11] Tseelon 2002: 7-14.

[12] Canbaz 1999: 25-39.

göstergeleri anlatmaktadır. Çok eski yüzyıllara dayanan ve "dövme çekiç" tekniğiyle bilinen Bakırcılık Sanatı[13] Turkcell reklamında kültürel bir gösterge olarak yerini almıştır.

Arkeolojik bakımdan önemli kültürel göstergeler reklam içinde kullanılmıştır. Emine'nin ilkokula giderken kullandığı yolda Harran Ulu Camii görüntülerine rastlanmaktadır. İklim ve coğrafi açıdan kültürel unsurlar değerlendirildiğinde, Turkcell reklamı yine bunlarla ilgili göstergeler açısından ipucu sağlamaktadır. Sıcak hava, tozlu iklim özellikleri ve tarımcılık görüntülere yansıyan kareler arasında yer almaktadır.

Yaşam biçimi göstergeleri ele alındığında, Emily için modern dünyaya ait kodların yer aldığı modern bir yaşam biçimi sunulmuştur. Buna karşın Harranlı Emine'nin yaşam biçimi Emily'e göre oldukça gelenekseldir. Emily ve Emine'nin yaşam biçimlerinde eşdeğer oldukları nokta ise evrensel bir değer olan üniversite eğitimi ile ilgili bölüm olmuştur. Bu eşitlikler modern yaşam biçiminde yer alan kıyafetler, her iki üniversitenin kampüs alanında görünen yapılar, kanolar, ekrana gelen bisiklet sürücüleri, yeşil bir alan vb. şeklinde izlenmiştir.

John Fiske, bir ürünün daha fazla tüketiciye ulaşması, yeniden üretilebilmesi ürünün ekonomik dönüşünün de büyük olacağını vurgulayarak, ürünün toplumsal farklılıkları reddederek insanların ortak paydalarına seslenmek zorunda olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle kültürel metaların, unsurların "merkezleştirici, disipline sokucu, hegemonyacı, kitleleştirici, metalaştırıcı" olarak adlandırılabilecek güçleri farklı derecelerde taşıdıklarını vurgulamaktadır[14]. Nitekim reklamda, Emine'nin üniversite yaşamında kullandığı ürün sayesinde "dünyanın bilgisine ulaşmada" şartları eşitlediği, hatta Emily'den çok daha hızlı olduğu vurgulanmaktadır: "Emine şartları eşitledi Turkcell ile öne geçti Haydi Emine şimdi Türkiye'nin zamanı" ifadeleriyle Emine ve onun gibi toplum üyeleri için reklamını yaptığı ürün ile eşitsizliğin eşitlendiği vurgusunun altı çizilmektedir. Evrensel bir değer olarak üniversite eğitiminin vurgusu yapılırken, binlerce yıl önce dünyada ilk kurulan üniversitenin Harran Üniversitesi olarak bilinmesine karşın göz ardı edildiği, şartların eşitlenmesinin sadece bir ürün ile gerçekleşebileceği vurgusunun yapıldığı gözlemlenmektedir.

Vodafone "4BucakG Sıra Gecesi" Reklam Filmi

"Vodafone 4BucakG Sıra Gecesi" reklamı 2016 yılında televizyon reklamlarında yer almıştır[15]. Reklam filminin künyesi[16] aşağıda yer almaktadır:

Ajans: Y&R Team Red İstanbul
Yönetici Kreatif Direktör: Ayşe Aydın
Kreatif Direktör: Erkan Kaya, İlker Dağlı
Art Direktör: Mustafa Özmal
Reklam Yazarı: Uğur Sönmez
Müşteri İlişkileri: Deniz Atalay, İpek Kardeşler
Stratejik Planlama: Bediz Eker, Serra Akyel
Ajans Prodüktörü: Hüseyin Bilir
Prodüksiyon Şirketi: Kala Film
Yönetmen: Fatih Kızılgök
Post Prodüksiyon: 1000 Volt
Süre: 54 saniye

[13] Kürkçüoğlu-Akalın-Kürkçüoğlu-Güler 2002, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80833/bakircilik.html, Erişim Tarihi 15 Ekim 2017.

[14] Fiske 2012: 41.

[15] Vodafone 4BucakG Sıra Gecesi Reklamı, http://www.kalafilm.com/reel/sira-gecesi/ , 18 Ekim 2017.

[16] Vodafone 4BucakG Sıra Gecesi Reklamı, http://www.mediacatonline.com/vodafonedan-gonul-telini-titreten-hasretlere/, 18 Ekim 2017.

Reklam Şanlıurfa'nın simgelerinden ve kültürel unsurlarından biri olan Balıklıgöl yanında bulunan Halil ür-Rahman Camii ve Medresesi'nin gece görüntüleriyle başlamaktadır. Ardından Sıra Gecesi'nde türkü söyleyen topluluk ve görüntülü bir telefon aracılığıyla Almanya'da gece bekçisi olarak çalışan bir gurbetçinin uzun hava söylemesi görülmektedir. Uzun havanın ardından Sıra Gecesi'ne katılanların türkülerine devam etmesi, gurbetçinin türküye halay çekerek eşlik etmesi ve dış sesin "Gönül telini titreten hasretlere Vodafon'dan 4BucakG. Türkiye'yi dünyanın en geniş 4,5G ağıyla buluşturuyoruz. Siz de hemen 4BucakG yazıp 4545'e mesaj atın, 4,5G farkını deneyimleyin" sloganı ile sona ermektedir.

Bir toplumun kültürünü tanımada ya da bilgi sahibi olmamızda mitler, reklam ve kültür ilişkisinin bir parçası olarak kültürel unsurları kullanmaktadır[17], imgeler aracılığıyla oluşturulan mit kutsallık kazanmaktadır[18]. Halil Ür-Rahman Camii ve Medresesi, bir kültürün manevi değerleri arasında yer alan dini, inançları, tarihi ve efsaneleri-mitleri konusunda önemli bir göstergedir. Dünya kültüründe de inançlar ve dinler tarihi açısından Şanlıurfa hem tek hem de çok tanrılı dinlerin merkezi, peygamberler şehri olarak kabul edilmektedir.

Balıklıgöl ile ilgili olarak anlatılan Hz. İbrahim'in ateşe atılma miti bu kültür içinde yer almaktadır. Efsaneye göre hükümdar Nemrut, putperestliğe karşı savaş açacağını ilan eden ve aynı zamanda kızına gönlünü kaptıran Hz. İbrahim'in yakılması emrini vermiştir. Balıklıgöl'ün bulunduğu yerde bir ateş yakılmış ve Hz. İbrahim bu ateşe mancınıkla atılmıştır. Hz. İbrahim'in ateşe düştüğü yer göl ve gül bahçesine dönüşmüş, yakılan odunlar balık olmuş ve göl kutsal sayılmaya başlamıştır[19]. Nemrut'un kızı Zeliha'nın gözyaşlarından Balıklıgöl'ün hemen yanında oluşan küçük göle ise, "Zeliha'nın Gözü" anlamına gelen "Ayn-Zeliha" ismi verilmiştir.

Sıra Gecesi görüntüleri bir kültürün manevi unsurları arasında yer alan geleneklere işaret etmektedir. Sıra Gecesi, birbirine yakın genç veya orta yaştaki arkadaş grubunun haftada bir akşam belirli bir niteliğe ve düzene göre sıra ile yaptıkları toplantılar olarak tanımlanmaktadır[20]. Sıra Gecesi gelenek ve göreneklerin öğrenildiği, acı ve mutluluğun paylaşıldığı, sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın pratiğe dönüştürüldüğü, oyunların oynandığı bir halk mektebi olarak tanımlanmaktadır. Vodafone reklamında Sıra Gecesi, Almanya'da çalışan bir gurbetçiye sıla ve yar hasretini gidermek, bu hasretini paylaşmak için bir araya gelişlerine vurgu yapmaktadır. Mesafelerin adet ve geleneklerini sürdürmek için önemli olmadığının vurgulandığı reklamda Sıra Gecesi'nde özetlenebilecek tüm kültürel unsurlar ön plana çıkarılmaktadır: Bakır siniler, maşrapalar, dantel ve kanaviçe örtüler, tespih, acı biber, çiğ köfte ve ayran. Ayrıca, Şanlıurfa'nın el sanatları arasında Cülhacılık (bez oymacılığı) olarak tanımlanan ve hem kadın ve erkekler için örtüler, "Çaput Çul" (kilim) dokunmalarıyla öne çıkan dokumacılık unsuruna yer verildiği görülmüştür. Kilimler, erkeklerin baş ve boyunlarındaki puşular örnek olarak reklamda yer almıştır. Sıra Gecesi'nde yer alanların ve gurbetçinin gömleklerinde ise bu geleneksellliğin olmadığı, günümüz yaşam biçiminde erkeklerin kullandığı klasik kumaş gömlekler olduğu gözlemlenmiştir. Yine el sanatları arasında Keçeciliğin yer aldığı örnekler, duvarlarda asılı keçe süs eşyalarında görülmüştür.

Reklamda yer alan ve kültürün maddi unsurları arasında sayılan müzik açısından iki türkü ve bir uzun havaya yer verildiği görülmüştür. Sıra Gecesi'nde yer alanlar reklam filminin başında "Kara Köprü Narlıktır" türküsünü söylerken, gurbetçi ise "Urfalıyam Ağam Ben" uzun havasıyla eşlik etmektedir. Araya giren dış sesin "Gönül telini titreten hasretlere Vodafon'dan 4 Bucak G" demesinden sonra Sıra Gecesi'ne katılanların "Eşarbını Yan Bağlama" türküsü ve bu türkü ile halay çeken gurbetçi ile reklam sona ermektedir.

---

17 Dağtaş 2003: 91.

18 Yazıcı 1997: 48.

19 Kürkçüoğlu – Akalın – Kürkçüoğlu - Güler 2007 http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80844/sanliurfadan-efsaneler.html, Erişim Tarihi 21 Ekim 2017.

20 a.g.e., http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80845/sanliurfada-sira-gecesi-gelenegi.html, 21 Ekim 2017.

2.3.Gree Klima “Urfa” Reklam Filmi

Bu çalışmanın son reklam filmi, Gree Klima için yapılan reklam filmidir[21]. 2017’de gösterime giren Gree Klima reklam filminin künyesi şu şekildedir[22]:

Reklamveren: TLC Klima / Gree Klima
Reklamveren Temsilcisi: Filiz Doğan
Reklam Ajansı: Lokal
Yaratıcı Yönetmenler: Ali Göral, Boran Erem
Yaratıcı Ekip: Erdost Çalış, Samet Üstündağ, Ulaş Şahin
Müşteri İlişkileri Direktörü: Onur Baki
Müşteri Ekibi: Gizem Yıldız, Hicran Ayçil
Ajans Prodüktörü: Cansu Hasbay
Prodüksiyon Şirketi: Spark Film Collective
Yönetmen: Ozan Varışlı
Görüntü Yönetmeni: Murat Akay
Yapımcı: Türker Akkuş
Müzik: Kemal Aslan
Post Prodüksiyon: Mojofx
Süre: 43 saniye

Gree Klima reklam filmi Şanlıurfa şehir görüntüleriyle başlamakta ve reklam boyunca bu şehir yaşantısından kareler verilmektedir. Reklamda dış ses bu görüntülere eşlik etmektedir: "Urfa'nın etrafı dumanlı çünkü şehir sıcaktan yanıyor. Sanki tüm vücuduna acı biberler sürülmüş gibi... Yediğiniz yemek aldığınız nefes yakıcı. Sanırım her şeyin iklimle bir ilgisi var. Böyle bir şehirde böyle bir sıcakta bir klima Urfa'da soğutuyorsa her yerde soğutur. Gree Klima 54 derecede bile soğutmaya devam eden modelleriyle karşınızda. Haliyle içinizi serinleten fiyatlarla".

Reklamda en çok vurgulanan kültürün maddi unsurları arasında yer alan iklim ve coğrafyadır. Kullanılan dilsel göstergelerde de buna rastlanmaktadır: “şehrin sıcaktan yanması; tüm vücuduna acı biberler sürülmüş gibi; yediğiniz yemek, aldığınız nefes yakıcı”. İklim ve coğrafya ile ilgili bu dilsel göstergelerin yanı sıra, eşlik eden görüntülerde bu sıcak ve yakıcılığı desteklemek üzere yine kültürel unsurların bir göstergesi olan yaşam biçimlerinden karelere yer verilmiştir. Şehrin iklimsel yapısına ait sıcaktan korunma, sıcakla başa çıkma yöntemleri olarak su kulesi, şapkalar, su havuzuna giren çocuklar ve suyun etrafında oturan erkekler, dükkan içi yerine kapı önünde dikiş diken terzi, oturan yaşlılar, “buz var”, “dondurma var” gibi tabelalar görüntülerde yer almaktadır. Şanlıurfa için hem mitlerde yer alan hem de günlük yaşamda altın gibi değerli olan su ve sıcağa vurgu yapmak üzere deve görüntüleri, suyu çekilmiş kanallar, Balıklıgöl gibi simgeler yerini almıştır. Bu günlük yaşam içinde sadece çocuklar ve erkeklerin yer aldığı, kadınların ise yer almadığı gözlemlenmiştir.

Yine kültürün maddi unsurları olarak ele alınan kıyafet ve müzik göstergelerine bakıldığında, gelenekselliğe özgü olarak erkek kıyafetlerinde puşunun öne çıktığı ve genellikle günümüz kıyafet kodunun kullanıldığı görülmüştür. Müzik olarak ise, reklam boyunca bir uzun hava saz eşliğinde enstrümantal olarak işitilmiştir.

Şanlıurfa’ya ait halk kültüründe yer alan el sanatlarına özgü göstergelerden biri olarak Bakırcılar Çarşısı reklam filminde bir diğer unsur olarak bulunmaktadır. Şanlıurfa için önemli bir diğer kültürel gösterge de halkın uğraşları arasında yer alan Kuşçuluk’tur[23]. Hikaye, masallar, bilmeceler, ninniler, tekerlemeler ve türkülerde kendine yer bulan Kuşçuluk uğraşında güvercinler öncelikli kuşlar olarak

---

[21] Gree Klima Urfa Reklam Filmi, https://www.youtube.com/watch?v=wB_Dh1SXcSI, 27 Ekim 2017.

[22] Gree Klima Urfa Reklam Filmi, http://www.mediacatonline.com/gree-klima-urfa-reklam-filmi/, 27 Ekim 2017./

[23] Kürkçüoğlu-Akalın-Kürkçüoğlu-Güler 2017, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80871/sanliurfa-folklorunda-kuslar-ve-kusculuk.html, 28 Ekim 2017.

karşımıza çıkmaktadır. Kuzey Afrika haricinde bir tek Birecik'e üremek üzere gelen Kelaynaklar dışında, farklı güvercin cinsleri, kuşçu kahvehaneleri ve Geleneksel Şanlıurfa Evleri mimarisinde oda pencerelerinin üstündeki "kuş takaları" (kuş evleri) bu kültürün simgeleri olarak görülmektedir. Reklam filminde ise, bu yörenin kuş sevgisi, sıcaktan bunalan kafesteki suya su püskürten bir adamın görüntüsü ile verilmiştir.

Sonuç

Kültür insanlara içinde yaşadığı toplumu anlatmakta, algılaması, anlamlandırması için ihtiyaç duyduğu çeşitli simgeleri, göstergeleri düzenlemektedir. Ortak bir yaşam alanında ortak bir takım algılama kalıplarını işler hale getiren kültür geniş bir içeriğe sahiptir. Birbirinden farklı, çeşitli biçimde form bulan kültür maddi ve manevi unsurları içinde barındırarak, yeniden üreterek dolaşıma sokmakta, yeniden yapılandırarak toplumun kültürüne farklı işlevler kazandırmaktadır.

Anlamsal kodlara kitle iletişim araçlarının iletilerinde de rastlanmaktadır. Kitle iletişim araçları ait olduğu toplumun toplumsal ve kültürel göstergelerini kullanmaktadır. Toplumun kültüründen beslenen iletilerin üretilmesinde kültür ve kültüre ait göstergelerden yararlanılırken, bir yandan da kültür, içeriği oluşturmak üzere kullanılan bir meta haline gelmektedir. Toplumu topluma anlatmak için yararlanılması gereken bu göstergeler, unsurlar, kültürün belli bakış açılarıyla ve formlarla farklı bir işlev sahibi olmaktadır. Dolayısıyla kültür tüketilen bir ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. İletiler ise, kitle iletişim araçlarının düzenlediği şekilde algılanır hale gelmekte ve bir ürün gibi kültürün tüketilmesi söz konusu olmakta, bir başka deyişle kitle iletişim araçları kültürün tekrar üretildiği ve pazarlandığı iletiler dünyası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şanlıurfa'ya ait kültürel unsurların reklamlarda nasıl yer aldığına ilişkin bu araştırmada benzer bir sonuca ulaşılabildiği söylenebilmektedir. Şanlıurfa'ya ait Sıra Gecesi, çiğköfte, bakır işçiliği, geleneksel kıyafetler, coğrafi ve iklim şartları, eğitim, müzik, tarih, mit, gelenek ve görenekler gibi göstergeler altında değerlendirildiğinde reklamları yapılan ürünlerin hedef kitleye ulaşmasında bir aracı işlevi gördüğü gözlemlenmiştir. Şanlıurfa binlerce yıllık eğitim, din, tarih, gelenek ve göreneklerine rağmen, ele alınan reklamlarda günümüz modern yaşamın kodları ile geleneksel kodların harmanlandığı ve tüketilen bir meta haline getirildiği saptanmıştır. Her üç reklamda da, Şanlıurfa'nın bu kültürel çeşitlilik ve zenginlik kodlarına karşın sadece reklamı yapılan ürün ile modern dünya yaşamının içine dahil olunabileceği imajı yaratılmıştır.

Sonuç olarak, kültür ve medya birbiri içine geçen farklı bir yapı olarak günümüz dünyasında karşımıza çıkmaktadır. Kitle iletişim araçları kültürden yararlanmakta ve kitlelere o kültürü yeniden anlatırken bir tüketim malzemesi haline getirmektedir.

Kaynakça

ADANIR, O. (2003) "Kültür ile Zihniyet", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı:23.

BENEDICT, R. (1998) *Kültür Örüntüleri*, çev. Mustafa Topal, Ankara, Öteki Yayınevi.

BURTON, G. (1995) *Görünenden Fazlası Medya Analizlerine Giriş,* çev. Nefin Dinç. İstanbul, Alan Yayıncılık.

CANBAZ, Ş. (1999) "Tüketim Olgusu Olarak Moda ve Giysi". *İletişim.* (Kış 1999). Ankara, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, 25-39.

DAĞTAŞ, B. (2003) *Reklamı Okumak,* Ankara, Ütopya Yayınları.

DAVIS, F. (1997) *Moda, Kültür ve Kimlik*, çev. Özden Arıkan. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları

FISKE, J. (2012) *Popüler Kültürü Anlamak*, çev. Süleyman İrvan, İstanbul, Parşömen Yayıncılık.

Gree Klima Urfa Reklam Filmi, http://www.mediacatonline.com/gree-klima-urfa-reklam-filmi/ , Erişim Tarihi 27 Ekim 2017.

_________, https://www.youtube.com/watch?v=wB_Dh1SXcSI, Erişim Tarihi 27 Ekim 2017.

GÜNEŞ, S. (2001) Medya ve Kültür Sessiz Yığınların Kültürel İntiharı, Ankara, Vadi Yayınları.

GÜZ, N. – R. KÜÇÜKERDOĞAN (2005) "Göstergeküreler, Reklam ve "Öteki" Kavramı", *Journal of İstanbul Kültür University,* Cilt: 3, Sayı:1.
KÜRKÇÜOĞLU, A. C. - M. AKALIN – S. KÜRKÇÜOĞLU ve S. E. GÜLER (2002) *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir,* Şanlıurfa Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları. http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80693/uygarligin-dogdugu-sehir-sanliurfa.html.
_________, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80833/bakircilik.html, Erişim Tarihi 15 Ekim 2017.
_________, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80844/sanliurfadan-efsaneler.html, Erişim Tarihi 21 Ekim 2017.
_________, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80845/sanliurfada-sira-gecesi-gelenegi.html, 21, Ekim 2017.
OZANKAYA, Ö. (1996) *Toplumbilim,* İstanbul, Cem Yayınevi.
SILVERMAN, K. (1995) "Moda Bir Söylemden Parçalar". Eğlence İncelemeleri Kitle Kültürüne Eleştirel Yaklaşımlar, çev. Nurdan Gürbilek, hazırlayan Tania Modleski. İstanbul, Metis Yayınları.
TSEELON, E. (2002) *Kadınlık Maskesi Gündelik Hayatta Kadının Sunumu*, çev. Reşide Kekeç. Ankara, Ekin Yayınları.
Turkcell Harranlı Emine-Harvardlı Emily Reklamı, http://www.mediacatonline.com/...detay/?haberid=53457, Erişim Tarihi 15 Nisan 2013.
_________, https://www.youtube.com/watch?v=kZD3LbxOvj8&t=37s, Erişim Tarihi 11 Ekim 2017.
Vodafone 4BucakG Sıra Gecesi Reklamı, http://www.kalafilm.com/reel/sira-gecesi/, Erişim Tarihi 18 Ekim 2017.
_________, http://www.mediacatonline.com/vodafonedan-gonul-telini-titreten-hasretlere/, Erişim Tarihi 18 Ekim 2017.
YAZICI, İ. (1997) Kitle İletişiminde İmaj Kuramsal Bir Yaklaşım, İstanbul, Bilim Yayınları.

ISBN : 978-975-7394-55-6